Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

84. kötet 1. szám Budapest, 1982

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

Bereczki Gábor
Hajdú Péter
Honti László
Juhász József
N. Kakuk Zsuzsa
Kálmán Béla
Károly Sándor
Kovács Ferenc
Lakó György
Mikola Tibor
Rédei Károly
Tamás Lajos

Felelős szerkesztő:

Hajdú Péter

Szerkesztő:

Rédei Károly

Technikai szerkesztő:

Honti László

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116—269, 316—173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—881.

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

NYOLCVANNEGYEDIK KÖTET

BUDAPEST

1982

Megnevezés és kontrasztivitás
(A magyar *fő-* előtagú főnévi összetételek újlatin, germán és szláv megfelelőinek szemantikai-tipológiai vizsgálata)

1. Meghatározások

Az egyértelműség érdekében néhány alapvető kategória értelmezését előzetesen megadom:

Megnevezés: az a tény vagy folyamat, hogy a nyelven kívüli valóság valamely tárgya, folyamata, relációja stb. nevet kap.

Deszignáció: a megnevezés sajátos formája. Részletes kifejtését l. alább.

Denotátum: a lexikális formájától elvonatkoztatott fogalom. Ugyanazon denotátum több lexikai megformálást kaphat.

Deszignátum: a denotátum sajátos formája.

Ekvivalens: a magyar *fő*-nek megfelelő lexikai elem valamelyik elemzett nyelvben. A monéma és a formáció más típusa egyes szintagmatikai változatai a magyar szóösszetétel egészét jelölik.

Realizáció: az a lexikai egység, amelyben egy ekvivalens előfordul. A realizáció „egyedi", ha csak egyetlen nyelvben előforduló ekvivalens jelentkezik, „unikális", ha csupán egyetlen denotátumot lexematizál.

Sor: a denotátumnak több nyelvben azonos lexikai megformáltsága. Az egyedi és unikális realizáció esetében a sor csak egyetlen tagból áll.

Korrelatív azonosság: a két vagy több nyelvben azonos lexikai megformáltság, pl. 'főpályaudvar': sp. *estación central*, ol. *stazione centrale*, rom. *gară centrală*, ném. *Zentralbahnhof*, ang. *central station*, sv. *centralstation*, le. *dworzec centralny* — hetes azonosság.

Genuin konvergencia: a korrelatív azonosságra vezető egymástól független azonos lexikai fejlődés.

Eltérő szerkesztésmód: az ekvivalens azonos, a lexikai egység felépítésében résztvevő összetevők azonban már nem, pl. 'főparancsnok': or. *главнокомандующий*, szb.-hv. *glavni zapovednik*, le. *głównodowodzący*.

Eltérő lexematizáció: ugyanazon denotátum eltérő ekvivalensekkel lexikalizálódik, pl. 'főnyeremény': fr. *gros lot*, sp. *premio gordo*, ol. *vincita principale*, rom. *lozul cel mare*.

2. Elvi-módszertani kérdések

2.1. A nyelven kívüli valóság objektív létezésének az elismerése, továbbá azé, hogy ennek elemei a nyelvben mint nyelvi struktúrák (lexémák, szintagmák stb.) jelennek meg, még nem jelenti azt, hogy a világ nyelvi megformálása eleve meghatározott és kötelezően előírott. (Ez természetesen távolról sem jár együtt bizonyos szabályok működésének a kétségbevonásával.) Köztudott, hogy minden nyelv ugyanannak az objektív világnak a szubjektív reprezentációja, és hogy az adott nyelvtől függ a saját egyéni megformáltsága. Ami az

emberi gondolkozás számára közös, azok a nyelven kívüli valóság objektumai, jelenségei és viszonylatai; ezek az absztrakció útján d e n o t á t u m m á válhatnak, ugyanakkor azonban egyazon denotátum több módon is realizálódhat, több s z i g n i f i k á t u m is létrejöhet. Az objektív realitás másfajta tagolása, a megnevezni kívánt objektum más tulajdonságának a kiemelése vezet a különféle d e s z i g n á t u m o k megszületésére, ahol a szémaszerkezet ugyan eltérő lehet, de az onomasziológiai tartalom megközelítése azonos. Kölcsönös egymásrahatásuk és a történeti fejlődés is hozzájárul, hogy egyetlen denotátum több lexéma vagy lexématikus kapcsolat formájában is megjelenhet.

A nyelvi tények és maga a jelentés objektív vizsgálata arra vall, hogy a jelentésnek kétségkívül van egy olyan része, amely a nyelven kívüli valóságot tükrözi (ezt nevezik kognitív jelentésnek), és van egy nem kevésbé jelentős része, amely magából a nyelvi rendszerből folyik (itt nem pusztán a grammatikai kategoriális jelentésre gondolok). A nyelv valóságában ez a két tényező egymást teljesen áthatja, egymástól csak művi úton választhatók el. Erre meggyőző példát szolgáltat éppen a „fő" szemantikai mikrostruktúrájában működő számos olyan ekvivalens, ahol az érintett jelentésfunkció nem az eredeti motivációból, hanem nagyrészben az adott nyelv szemantikai rendszeréből folyik, pl. eredetileg „magas", „központi", „idősebb", „nagyobb" stb. Nyelvenkénti képviseletük nem azonos: van olyan, amely mind a tíz vizsgált nyelvben megjelenik („nagy", „első"), van viszont olyan, amely csak négyben („nagyobb") vagy háromban („idősebb"), esetleg még kevesebben. Ezeknek a lexémáknak a 'fő' jelentése másodlagos, a szemantikai rendszeren belül alakult ki, ugyanakkor az így lexematizált denotátumok a nyelven kívül is valós létezők. A kognitív jelentés meghatározásában — szemben a ma szokásos értelmezéssel (pl. G. Leech és követői) — ez nem hagyható figyelmen kívül; kétségtelen azonban, hogy egy fajta jelentéstani vizsgálathoz a szűkebb értelmezésre is szükség lehet.

2.2. A jelentés bonyolult problémakörével kapcsolatban elkerülhetetlen az anyagi hordozó, a s z i g n i f i k á n s bizonyos tulajdonságainak az elemzése, hiszen a jelentés szempontjából távolról sem közömbös a szó hangalakjának önkényessége és motiváltsága. A jelentés vizsgálatában fokozott figyelmet hasznos fordítani a formális oldalnak. Nagyon is érthető, hogy az utóbbi évek, évtizedek során a megnevezés vizsgálata fellendült, de ezen az eléggé elhanyagolt területen az eddiginél mélyrehatóbb vizsgálatokra van szükség. Jóval nagyobb, de ugyanakkor körülhatároltabb, egységesebb nyelvi anyaggal célszerű dolgozni, és az elméleti kiindulást a konkrét nyelvi anyagból nyert eredményekkel kell szembesíteni. Bármilyen hasznosak is legyenek a színnevekre, az ülőbútorokra, a katonai rendfokozatokra stb. irányuló vizsgálatok, úgy tűnik, hogy a jelentés mélyebb értelmét csak úgy tudjuk megközelíteni, ha nem maradunk meg egyetlen jelentésmező elemzésénél. Olyan lehetőleg zárt korpuszból kell kiindulni, amely több mezőt is magába foglal, és ezt az anyagot minél több nyelven végig kell vezetni.

Munkám során a megnevezés folyamatait és lehetőségeit vizsgálom, a denotátumok és deszignátumok kölcsönös kapcsolatait, a vizsgálatba bevont tíz nyelv közötti egyezéseket és eltéréseket. Célom az volt, hogy feltárjam a vizsgált szemantikai mikrostruktúra megnevezési rendszerét vagy legalábbis ennek körvonalait és a kialakításában szerepet játszó tényezőket. A tipológiai

kutatásokban elvben nem lehet elegendő mennyiségű nyelvet figyelembe venni, másrészt viszont egy bizonyos határon túl a kutató már nemigen tudja anyagát teljes biztonsággal áttekinteni, továbbá kockázatos beható jelentéstani elemzést végezni teljesen ismeretlen nyelveken. A jelen tanulmány szerzője romanista lévén, aki tud németül és angolul, továbbá ismer egy szláv nyelvet, az oroszt is, úgy döntött hogy négy újlatin (francia, spanyol, olasz, román), három germán (német, svéd, angol) és három szláv (orosz, szerb-horvát, lengyel), tehát tíz nyelv alapján próbál összevető jelentéstani elemzéseket végezni.

2.3. Kontrasztív-tipológiai vizsgálataim anyaga, a zárt korpusz a Magyar Értelmező Kéziszótárból származik: azokat a főnévi összetételeket tartalmazza, amelyeknek az előtagja *fő-*. A magyar csak kiindulásul szolgál, mintegy kiindulás olyan nyelvek szemantikai elemzéséhez, amelyek mint indoeurópaiak összetartoznak, de semmi közük a magyarhoz. Értelmező és nagy kétnyelvű szótárak[1] (csak végső esetben maradtam meg azoknál, ahol az egyik nyelv a magyar), továbbá anyanyelvi informátorok[2] segítségével mintegy 120 főnévnek próbáltam megtalálni a megfelelőit. Bár igyekeztem minél több anyanyelvi értelmező szótárt felhasználni és több anyanyelvi beszélőt megkérdezni, mégis elkerülhetetlen, hogy téves egyeztetések is becsúsztak a tanulmányba. Ezekért a felelősséget természetesen magam viselem.

2.4. A magyar *fő*-nek meglepően nagyszámú megfelelője található a megvizsgált nyelvekben. A megnevezési struktúrán belül két megoldási rendszer mutatható ki. A jelentéstanilag fontosabbik — és ez a jelen dolgozat tárgya — a t i p i k u s m e g f e l e l é s e k rendszere. Ennek 25 tagja van és közöttük meglehetősen nagyok a különbségek, pl. a *lord* csak az angolban van meg és mindössze 5 denotátumot nevez meg, vele szemben a „fej" megvan mind a tíz nyelvben, ahol 99 denotátum kifejezésére 447 realizációban fordul elő. Az ekvivalenseknek a nyelvcsaládonkénti eloszlása sem azonos: az újlatinban 14 van, a germánban már 21, a szlávban 20. Vannak olyanok, amelyek csak egy nyelvcsaládban élnek, pl. „vastag" (fr. *gros*, ol. *grosso)*, „magasabb" (ném./sv. *höhere/högre)*, *nad-* (szb.-hv., le.). Találunk végül olyanokat is, amelyek csak egy nyelvből mutathatók ki, pl. ang. *lord*, *main;* le. *naczelny;* or. *основной*. Itt előre kell bocsátanom, hogy az azonos onomasziológiai funkciót betöltő, de hangtestükben eltérő lexémákat ugyanazon ekvivalens eltérő megjelenési formáinak tekintem. Így a „fej" az újlatinban mint fr. *chef* (> sp. *jefe*, rom. *şef)*, ol. *capo*, a germán nyelvekben mint *Haupt-/huvud-*, a szlávban mint *главный/glavni/główny* jelenik meg és figyelemre méltó, hogy a jelentésfejlődés egybevág a magyarral. Ugyanígy egy egységként jönnek számításba: „legfelső" (újlatin *suprême* stb. — a spanyolban *sumo* is ~germán *oberste/överste* ~ szláv *верховный/vrhovni);* „nagy" (fr. *grand*, sp./ol. *grande* ~rom. *mare;* ném. *gross* ~sv. *stor* ~ ang. *big* és *great;* or. *большой* és *крупный* ~szb.-hv./le. *veliki/wielki)*. Itt említhetők az „első" különféle lexikai megoldásai is: ol. *primo*, *primario*, rom. *prim;* ném. *erste* ~ sv. *förste;* szb.-hv./le. *prvi/pierwszy*. Valamennyinél és még másoknál is (pl. „felső": germán *ober*, újlatin *supérieur*, szláv *высший*) a nominációs folyamat során a lexematizáció az egyes nyelvekben/nyelvcsaládokban nem mindig alapul azonos attributumokon, azaz az etimologikus motiváció eltérhet,

mégis az egyes nyelvek szemantikai rendszerében lényegében azonos helyet foglalnak el, így egymásnak megfeleltethetők.

Tipikusnak nevezem ezeket az ekvivalenseket (a németben 66 *Haupt-*, 33 *Ober-*, 14 *Hoch-*, 8 *General-*, 6 *Groß-*, 5 *Chef-*, 5 *erster*, 3 *Zentral-)*, mert minden különbözőségük ellenére az adott korpuszon belül egy onomasziológiai természetű paradigmatikus sor tagjai és egyes meghatározott denotátumok kifejezésére egymás szinonimáivá válhatnak, pl. *Oberingenieur/Chefingenieur* 'főmérnök', *Oberstaatsanwalt/erster Staatsanwalt* 'főügyész', *Generaldirektor/Hauptdirektor* 'főigazgató', *Großwürdenträger/hoher Würdenträger* 'főméltóság'. Valamennyi jelentésszerkezetében szerepel egy „nagyobb jelentőségű" vagy „társadalmilag/funkcionálisan magasabban álló" széma, és ez adja a lehetőséget, hogy a „fő" funkció kifejezésére alkalmasak legyenek. Ezek az ekvivalensek általában melléknevek („nagy", „magas", „központi", „felső", „első", „idősebb", „lényeges", „fontos", „principális", „generális", „kapitális" stb.), csupán négy a főnév: a több nyelvcsaládban is előforduló *chef* és „mester", a német/svéd *Haupt-/huvud-* és az angol *lord*.

E zárt, bár nyilván bővíthető rendszer mellett találunk egy másik, teljesen nyitott rendszert is, amelynek két jellegzetes képviselőjét különböztethetjük meg. Egyikük a monéma, ahol az eredeti motiváció esetleg még megőrződött, de általában véve elhomályosodott (pl. ném. *Kathedrale, Student)*. A jelen tanulmány szempontjából monémának tekinthetők bizonyos elsődleges származékok is (pl. ném. *das Wichtigste* 'fődolog' ← *wichtig* 'fontos'; rom. *fruntaş* 'főember' ← *frunte* 'homlok'). Jóval több arcú az a lexematizáció, amit a „formáció más típusa"-ként tarthatunk nyilván és amelyen belül változatos szintagmatikus megoldások lehetségesek. Csak mutatóba: nem tipikus melléknéves kapcsolatok, pl. ném. *tragende Mauer* 'főfal', szb.-hv. *stolna crkva* 'főtemplom'; különféle összetételek, pl. ném. *Gutsverwalter* '(uradalmi) főintéző', le. *arcykapłan* '(pogány) főpap'; elöljárós szerkezetek, főleg az újlatin nyelvekben, pl. fr. *préfet de police* '(rendőr)főkapitány', rom. *perete de rezistenţă* 'főfal'.

A monéma és a formáció más típusa a maguk nyitottságával igen alkalmasak arra, hogy bármelyik denotátumnak a megnevezés során egyéni arculatot kölcsönözzenek, de éppen az önkényesség nagyobb foka folytán a rendszerből is fakadó motivációnak komolyabb szerepe nemigen lehet. Tulajdonképpen ez az oka, hogy ennek a két ekvivalensnek a szorosabb elemzésére most nem kerül sor. Általában az ekvivalens t í p u s a az, ami közös, de a sor összetartozása nem annyira szerves, mint a tipikus ekvivalensek esetében. A fr. *lieutenant* 'főhadnagy' (és spanyol, olasz, angol, svéd megfelelői) ma már monémának tekinthetők, mint az azonos denotátumot jelölő szb.-hv. *poručnik* és le. *porucznik;* a megnevezés eltérő folyamata, a denotátum kialakításának különböző módja azonban az elemzés számára teljesen világos. Ugyanezt mondhatjuk a formáció más típusáról is: az ekvivalens azonossága folytán egy sort alkotnak a 'főkapitány'-t realizáló újlatin *préfet de police/prefetto di polizia*, a német *Polizeipräsident*, a szláv *начальник (городской) милиции* típus (ilyen megoldás a szerb-horvátban és a lengyelben is), de azonnal szembeötlik, hogy itt három különféle megnevezés történt.

Valamennyi ekvivalensnél a realizáció száma nyelvenként és szemantikai csoportonként más-más lehet; egyes esetekben kiugróan magas és az adott nyelvre jellemző. A tíz olasz *maestro*-val szemben más nyelvben legfeljebb 5 „mester" jelentkezik, a 13 spanyol *mayor* és 11 olasz *maggiore* egyértelműen elkülönül az 5 angol *major*, 2 román *major* és egyetlen francia *majeur*-től.

Meghatározó jellegű a németre és a svédre a 61 (34 + 27) „felsőbb" *(ober/över)*, amely a többi nyelvben csak másképp lexematizálva és gyérebben jelentkezik; típusosan szláv jellegű a 32 „idősebb" (16 le. *starszy* + 16 or. *старший)*, még akkor is, ha ez az ekvivalens tőlük függetlenül nyolc angol *senior* realizációban is megjelenik.

2.5. Az absztrakció és vele párhuzamosan a megnevezés többféle úton futhat le, következésképpen nincsen semmiféle kötelező szabály arra nézve, hogy valamely denotátum egy nyelvben meglegyen, vagy hogy ez milyen lexematizációt nyerjen.

A forrásul felvett ÉKsz. anyagában vannak is olyan *fő-* előtagú összetett főnevek, amelyeket a korpuszba nem lehetett felvenni, mert nincsenek meg az idegen nyelvi megfelelőik. Általában sajátosan magyar öntetű hierarchikus fogalmakat jelölnek (pl. *főbíró, fővédnök)*. Nem arról van szó, hogy lefordíthatatlanok, de ilyenkor csak körülírás lehetséges; az idegen nyelvekben megnevezés nem történt, nem ment végbe lexematizáció, nem született meg egy külön erre szolgáló és sajátos jelentésű lexikai egység. Más esetekben a régi magyar feudális közigazgatás egyes vezető tisztviselőinek nevét (pl. *főjegyző, főszolgabíró)* csak azokban a nyelvekben találjuk meg, ahol a magyar közigazgatás mintául szolgált, vagy ahol maga a közigazgatás szervezete erősen hasonló volt. (Ezért is választottam a nyugati szláv nyelvek közül a lengyelt, a déliek közül a szerb-horvátot.) Van olyan csoport is, ahol a magyar denotátumnak az egyik nyelvcsaládban van megfelelője, a másikban azonban hiányzik. A magyar *főpolgármester* egyenesen a német *Oberbürgermeister* tükörfordítása (megtaláljuk a másik két germán nyelvben és a lengyelben; van ugyan orosz *обер-бургомистр* is, de ezt csak akkor használják, ha a nyugati országokat említik), de az újlatin nyelvekben a fr. *maire*, a sp. *alcalde*, az ol. *sindaco*, a rom. *primar* egyaránt jelölheti a főváros vagy akár a legkisebb falu közigazgatásának vezetőjét. Néhány esetben valamely denotátum egy-egy nyelvben nem született meg, pl. ném. *(tudományos) főmunkatárs*, az újlatin nyelvekben *főműhely*, számosban (pl. fr., sp., ol., ang., szb-hv.) *főrendező*.

A denotátum terjedelme távolról sem azonos a különböző nyelvekben. A magyar *főpap* egyházi főméltóságot jelent függetlenül attól, hogy keresztény vagy más vallásról van szó; a vizsgálatba bevont nyelvek e tekintetben azonban gondosan különbséget tesznek (ném. *Prälat* ~ *Oberpriester*, fr. *prélat* ~ *grand prêtre*, or. *архиерей, прелат* ~ *первосвященник, верховный жрец)*. A magyar *főtétel* extenziója magában foglalja a logikával (ném. *Obersatz*, fr. *proposition majeure)*, de az iskolai élettel kapcsolatosat (ném. *Hauptthese*, fr. *thèse principale)* is. Az ilyen esetekben két denotátummal kell számolni, mivel a világ ennek megfelelő nyelvi tagolása több nyelvben is megtörtént. A magyarban és a németben határozottan elkülönülnek egymástól: *főutca* = *Hauptstraße*, *főútvonal* = *Hauptverkehrsweg*, *fővezeték* = *Hauptleitung*, *fővonal* = *Hauptlinie*; evvel szemben az oroszban — bár más lexikai megoldások is léteznek — mind a négy denotátumot leginkább a *магистраль* realizálja. Másképpen jelentkezik ez az angolban, ahol a *főútvonal*, a *fővezeték* és a *fővonal* három lexikai egységgel is kifejezést nyer, de ezek mindhárom denotátum esetében azonosak: *main line, great trunk, trunk line*. Mivel az orosztól eltérően az angolban a fentiek teljesen azonosan lexematizálódnak, úgy tűnik, hogy e nyelvben ezek egyetlen denotátumot alkotnak; a differenciálódás nem ment végbe és a szövegkörnyezet veszi át a további megkülönböztetés feladatát. A szemantikai kontrasztív

tipológia szempontjából viszont annyi denotátum létezésével kell számolnunk, ahánycsak a vizsgálatba bevont bármelyik nyelvben működik: ha a világ bármifajta nyelvi tagolása akárcsak egyetlen nyelvben is megtörtént, akkor a megfelelő denotátum valamely formában való létezését sem lehet kizárni. Bármi legyen is a véleményünk az elmélet egészéről, úgy tűnik, hogy a „noematikus" értékről és az „üres hely"-ről („Leerstelle") szóló elméleti fejtegetéseket a kontrasztív szemantikai tipológia — legalábbis az ilyenfajta vizsgálat szempontjából — alátámasztják (Heger 1965).

2.6. Vannak még további problémák is. A tanulmány jellegéből következik, hogy a tárgyalt ekvivalensek nem alkotnak teljes és ellentmondásmentes osztályokat. A francia *maître* két lexikai egységben jelenik meg *(branche maîtresse* 'főág', *maître-autel* 'főoltár'), de a *maître* azonos szemantikai funkcióban más lexikai egységekben is előfordul, pl. *maître-assistant* 'egyetemi adjunktus', *maître poutre* 'mestergerenda'. Mivel a magyarban az elsőnek egy idegen monéma ('adjunktus'), a másiknak egy másfajta összetétel felel meg, a *fő*előtagú összetett főnevek korpuszának vizsgálatakor számontartásuk eleve elesik. A *maître*-ről mondottak szinte bármelyik nyelv bármelyik ekvivalensére érvényesek. A svédben a maga 25 realizációjával az *över* a második helyet foglalja el, de jócskán találhatók még további, az azonos szemantikai funkcióban való felhasználását igazoló összetételek, sőt olyan is akad, amelyet már nem fordíthatunk le *fő*-vel: *över-lärare* 'iskolaigazgató', ugyanígy a németben is 'Schuldirektor'. A német *Groß-* előtagú összetételek közül sem került be valamennyi a korpuszba, pedig a *Großinquisitor* a magyarban is *főinkvizítor*. Másoknak a magyarban a szó szerinti 'nagy' felel meg, sőt a mezőgazdasági nagybirtokon szolgáló *Großknecht* a magyarban *öregbéres* lesz, ez pedig érdekes párhuzam az angol *senior*-ral és a szláv *cmapшuй/starszy*-val. Úgy gondolom, hogy a megnevezés tendenciái és rendszere akkor tűnnek ki a legvilágosabban, ha egy pontosan körülírt korpuszra alapítjuk az elemzést. Éppen ezért választottam kiindulásul egy értelmező szótár anyagát, amely egy lexémának (morfolexémának) egy adott nyelv szókészleti rendszerében elfoglalt helyéről kiegyensúlyozott képet ad.

A feldolgozott anyag szigorúan szinkron, azaz kimaradtak az elemzésből azok a lexikai egységek, amelyeket egy újabb az eleven nyelvhasználatból már kiszorított. Az ugyanazon denotátum megnevezéseinek történetét nyomon követő vizsgálat egyáltalán nem lenne érdektelen a szemantikai tipológia számára sem, hiszen a megnevezés történetéhez is hozzájárulhatna, de élő és nem élő lexikai egységek közös elemzése a megnevezés élő típusainak strukturális arculatát nem adekvát módon adná vissza. A feldolgozott anyag szinkron volta természetesen nem zárja ki, hogy az elemzések során egyes esetekben történeti szempontokat is érvényesítsünk, hiszen a jelen mindig a megelőző fejlődés eredménye. A sorok különféle típusainak (korrelatív azonosság, genuin konvergencia, kölcsönzés stb. — l. alább) osztályozása és elkülönítése pedig a történeti fejlődés ismerete nélkül egyszerűen lehetetlen.

3. A szemantikai csoportok és az ekvivalensek

Az ÉKSz. alapján gyűjtött anyag nyolc szemantikai csoportba volt tagolható, elemeiknek a száma erősen eltérő. A nyolc csoport közül három személyekre vonatkozik: SZ[1]: a társadalom hierarchikus szerkezetében kiemelt helyet betöltő méltóságviselők (16 denotátum), SZ[2]: magasabb beosz-

tásban működő alkalmazottak (36 denotátum, de itt nyelvenként több kitöltetlen hely van), SZ³: magasabb helyzetű, de nem szigorú hierarchikus rendben helyet foglaló személyek (9 denotátum). Egy tíz tagból álló csoport az intézmények neveit foglalja össze. A további négy csoport tárgyakra vonatkozik: T¹: építészet és műszaki tárgyak (21, ill. 22 denotátum), T²: kereskedelem és üzleti élet (7 denotátum), T³: tudományos terminológia (14 denotátum), T⁴: vegyes (11 denotátum; a máshová nem sorolhatók). Mintaként ebben a dolgozatban a SZ² csoportban megfigyelhető szemantikai sajátságokról számolok be; ez a legváltozatosabb, így csaknem valamennyi a többi csoportban előforduló jelenség megtalálható. Szükség esetén más szemantikai csoportok sajátságaira is utalok. Megjegyzendő még, hogy az egyes ekvivalensek arányai csoportonként változnak és ismét mások lesznek, ha az egész korpuszt vizsgáljuk.

3.0. A korpusz

Itt adom meg a SZ² csoporthoz tartozó 36 denotátum megfelelőit mind a tíz nyelvben, külön csoportosítva az újlatin, a germán és a szláv nyelvek anyagát, majd sematikus összesítő táblázat következik arról, hogy az egyes denotátumok az elemzett nyelvekben milyen ekvivalensekkel jelenhetnek meg. Egy-egy sorban mindig az azonos ekvivalenssel történő realizációk szerepelnek, de helykímélés céljából ott, ahol ez az áttekinthetőséget nem zavarja, egy sorba kerültek egyedi és unikális realizációk is; erre a || jel figyelmeztet. Ugyanazon ekvivalensnek azonos nyelvben több megjelenési formája is lehetséges; a mi szempontunkból ezek variánsok, nempedig eltérő realizációk vagy szinonimák. Ezeket kapcsos kötőjel emeli ki. A korpusz anyagát l. a 12. kk. lapokon.

A számbajöhető 27 ekvivalens közül 18 jelenik meg, mégpedig 447 lexikai egységben. Tekintettel arra, hogy több üres hely is van, bizonyos denotátumoknál a szinonimia is megnyilvánul. A teljes korpuszban meglevők közül személyek jelölésére egyáltalán nem használatos „kapitális", a szláv *магистральный/magistralni*, az orosz *основной*, az angol *main;* rendkívül ritka a „központi" (sv. *centralfigur* 'főhős' SZ³), a „vastag" (fr. *grosse légume*, ol. *grosso pezzo* 'főmufti' SZ¹), és a germán/szláv „fontos" (or. *важная особа* 'ua.'). Úgy tűnik, hogy ezeknél az ekvivalenseknél a személy megnevezéséhez hosszabb út vezet, mint a többinél. Másrészről a „magasabb" ekvivalensként csak a SZ² csoportból mutatható ki.

3.1. L. a 25. lapon

3.2. A bemutatott 18 ekvivalens megterheltsége nem azonos. A csoport jellemzője a 27 denotátum megnevezésére 138 ízben jelentkező „fej" (a csoport összrealizációjának [ÖR] 31,0%-a) mind a tíz nyelvben járatos, míg ellentettje az egyetlen lexikai egységben jelentkező *Lord Mayor* 'főpolgármester'. A két szélsőség között számos árnyalat helyezkedik el. A leggyakoribbak: „generális" (9 denotátum; 48 realizáció, ÖR 10,7%), a formáció más típusa (19 denotátum; 51 egység, ÖR 11,4%), „felső" (28 denotátum; 56 egység, ÖR 12,5%), monéma (13 denotátum; 31 egység, ÖR 7,0%), és „idősebb" (22 denotátum; 40 egység, ÖR 9,0%). 19 és 12 között előfordulással bírnak: „magasabb", „első", „principális", „magas"; az alábbiak még ennyivel sem: *nad-*, „mester", *naczelny*, „legfelső", „legmagasabb", „nagy", „nagyobb".

Annak ellenére, hogy nagyjából ugyanazon ekvivalensek fordulnak elő, a szemantikai csoportok elkülönülését, valóságos létét jól mutatja, hogy

bennük ezek más arányokban jelennek meg, különösen a csoport jellemzőjének tekinthető első helyen. A SZ^2 reprezentánsa, mint láttuk, a fej (138 egység = 31,0%), az utolsó helyet pedig a *lord* foglalja el. A megfelelő adatok a SZ^1 és I. csoportokban: „nagy" (45 realizáció = 20,8%) ~ „mester" és „idősebb" (egy-egy példa), illetőleg az intézmények csoportjában monéma (33 = 19,5%) ~ „első" (egy előfordulás). A T csoportokban ismét a „fej" jut vezető szerephez. Egészen jellegzetes, hogy a T^1 csoporton belül az újlatin nyelvek reprezentánsa nem a „fej", hanem a „principális" (18 denotátum, 61 realizáció). Ez élesen elkülönül a germán *Haupt-/huvud*-tól (18 denotátum, 36 realizáció) és a szláv *главный* stb.-től (21 denotátum, 49 realizáció). A SZ^1 és SZ^2 határozott szembenállását mutatja még, hogy a SZ^2-ben csoportelső „fej" a SZ^1-ben az ötödik helyen áll, míg emennek reprezentáns eleme a „nagy" a SZ^2-ben mindössze két lexikai egységben kerül elő és így az utolsó előtti helyre szorul. Feltehető, hogy a szemantikai mikrostruktúrában a „fej" kifejezetten a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyre utal, ezért az eleve kiváltságos méltóságokat inkább a hódolatteljes „nagy" illeti meg. A két ekvivalens nem zárja ki egymást, de a jelölt denotátumok száma és százalékaránya jól mutatja, hogy más-más funkciót töltenek be. A megkülönböztetés nem a nyelvi rendszerből fakad; a nyelv a társadalmi igényeknek tesz eleget vele.

3.3. Az ekvivalensek szerepének megítélésében a pusztán mennyiségi elemzésen túlmenően fontos információkat kapunk, ha azt is megvizsgáljuk, hogy hány nyelvben fordulnak elő és ezek hány nyelvcsaládhoz tartoznak, nem közömbös továbbá a jelölt denotátumok száma, sem a genuin konvergencia megnyilvánulása.

3.3.1. Mind a tíz nyelvben csak négy ekvivalens fordul elő: „fej" (ÖR 138), „generális" (ÖR 48), a formáció más típusa (ÖR 51), monéma (ÖR 31). Kilenc nyelvből mutatható ki a „felsőbb" (ÖR 56; nincs meg az angolban), hétből a „magas" (ÖR 13; e csoportban hiányzik a szláv nyelvekből). Az „első" hat nyelvben jelenik meg (ÖR 21; mindegyik nyelvcsalád két-két képviselővel szerepel.) Az öt nyelvben élő „principális" kifejezetten újlatin jellegű: 12 ilyen realizáció mellett csupán egyetlen angol előfordulása van. Két további ekvivalens négy-négy nyelvben jelentkezik: „mester" (ÖR 7: fr., sp., sv., le; „nagyobb" ÖR 4: ez is újlatin jellegű: a sp., ol., rom. példa mellet egy angol is akad). A „legfelső" (ÖR 5) egy-egy előfordulással egy denotátumot öt nyelvben lexematizál: *supreme:* ol., rom., ang; *oberster* ném; *vrhovni:* szb.-hv. Sajátos a három nyelvben meglevő „idősebb" (ÖR 40) megoszlása: 16 realizációjával a lengyelben az első, 16 realizációjával az oroszban a második helyet foglalja el, míg nyolc megjelenésével az angolban jóval szerényebb szerepet játszik. Két ekvivalens már csak két-két nyelvből mutatható ki: a maga nyolc (lengyel 5, szerb-horvát 3) realizációjával a *nad-* mindkettőben a hatodik helyen áll, a „magasabb" megterheltsége még kisebb: egy-egy svéd és német realizáció jelentkezik. A sort a csak egyetlen nyelvben található négy ekvivalens zárja: le. *naczelny* (6), szb.-hv. *veliki* (2), angol *lord* (1), sv. *högste* (1).

3.3.2. Magától értetődik, hogy ha egy kongruens ekvivalens több nyelvcsaládból is kimutatható, akkor nominatív értéke jóval magasabb mint azé, amely pusztán egyetlen nyelvben szolgál ugyanazon funkció betöltésére. Még egyszer figyelmeztetnem kell azonban arra, hogy most csak a SZ^2 csoportot elemezzük, hiszen az értékek csoportonként, következésképpen az egész

korpuszra nézve is változnak. A „fej" és a „felsőbb" ezen vizsgálat szempontjából is az első két helyen áll. Mindhárom nyelvcsaládban előfordulnak: a „fej" képviselete egyenletes (hat nyelvben csoportelső, négyben a második helyen áll), a „felsőbb" azonban szeszélyesen, az elsőtől a hatodik helyig jelentkezik, így itt az ÖR viszonylag magas száma (56) a döntő. Mindhárom nyelvcsaládban megvan a formáció más típusa (ÖR 51) a „generális" (ÖR. 48) és a monéma (ÖR 31), továbbá: „felsőbb" (9 nyelv), „első" (6 nyelv), „legfelső" (5 nyelv) és „mester" (4 nyelv).

Nyilvánvaló, hogy a „fej" (újlatin *chef* stb. ~ germán *Haupt* stb. ~ szláv *главный* stb.), a „legfelső" (ol. *comandante supremo* (? > rom. *comandant suprem)*, ang. *commander supreme*, szb.-hv. *vrhovni komandant* 'főparancsnok') a „felsőbb" (fr. *fonctionnaire supérieur* (? > rom. *funcţionar superior)*, or. *высшее должностное лицо*, szb.-hv. *viši činovnik*, le. *wyższy urzędnik*' főtisztviselő') és az „első" (ném. *erster Buchhalter*, sv. *förste bokhållare* 'főkönyvelő'; ol. *medico primario*, szb.-hv. *prvi lekar* 'főorvos'; rom. *primpretor* 'főszolgabíró', le. *pierwszy urzędnik* 'főtisztviselő') sok nyelvbeni járatossága nem valamilyen ősi indoeurópai genuin konvergencia megnyilvánulása; az ekvivalens nyelvenként/nyelvcsaládonként más-más lexémaként jelentkezhet. A denotátum nyelvi megformáltságában megnyilvánuló azonos motiváció az, ami közös és ami a korrelatív azonosságokra vezet: a minket érdeklő szemantikai funkció könnyen kifejezhető úgy, hogy a megnevezett személy a „fej", „felsőbb" társadalmi rangja van, egyenesen ő a „legfelső", az azonos munkát végzők között ő az „első".

A „mester" négy nyelvben fordul elő és lexikailag mindegyikben azonos: fr. *maître d'hôtel*, sv. *hovmästare* 'főpincér'; sp. *maestro de cocina*, sv. *köksmästare*, le. *kuchmistrz* 'főszakács' — a lengyelben germán eredetű vagy tükörfordítás. Ezeknél a genuin konvergenciának a nyelvcsaládokat túllépő jelentkezése nem is zárható ki, de valószínű, hogy a motiváció is közös: a „mester" szémaszerkezetében megtalálható egy „valamihez kiválóan értő /„valamiben nagyon jártas" elem és ez már a latinban megadta a *magister* „fő" jelentéséhez vezető lökést. A „generális" kölcsönzéssel került át az újlatinból a germán és a szláv nyelvekbe (vö. **3.4.**).

Két nyelvcsaládban 5 ekvivalens fordul elő, feltehetően a motiváció azonosságából hármuknál korrelatív sorok is vannak. Nominatív-onomasziológiai értékük meghatározásában ez nem is lebecsülendő. Mindegyikre egy-egy példa: „idősebb": or. *старший сотрудник*/le. *starszy pracownik* ~ ang. *senior contributor* 'főmunkatárs' (az „idősebb"-től a „fő"-ig nem hosszú az út; az eredeti motiváció ugyan elhalványult, de még az új jelentést is átszínezi kissé); „magas": fr. *haut functionnaire*, sp. *alto funcionario*, ol. *alto funzionario*, rom. *înalt funcţionar* ~ ném. *hoher Beamter*, ang. *high official* 'főtisztviselő' (az e szemantikai csoportban a betöltött szerepre a „magas" meglehetősen kihasznált, még fokozott alakjai is önálló ekvivalensként szerepelnek); „nagyobb": ol. *maresciallo maggiore* ~ ang. *regimental sergeant major* 'főtörzsőrmester' (a motiváció társadalmi indítéka itt is világos). Valószínűleg kölcsönzés folytán jött létre a korrelatív azonosság a „principális" esetében; az egyetlen angol realizáció *(principal contributor* 'főmunkatárs') pontosan így lexematizálódik az újlatin nyelvekben is. A 'fő' jelentés, ha a mainál jóval korlátozottabb kapcsolhatási lehetőséggel is, nyomon követhető a latinig. Csak egyedi realizáció van a „legmagasabb" ekvivalenssel: sv. *högste befälhavare* 'főparancsnok.

A) ÚJLATIN NYELVEK

Denotátum	Francia	Spanyol	Olasz	Román
1. főellenőr	*contrôleur général* [rendőr] DM *contr. principal* ELar	*inspector general* Al *inspector-jefe*	{*controllore capo* *capo controllore*} Batt	*revizor general* *revizor-şef*
2. főelőadó	*rapporteur principal*	*ponente* Al, Mol	*impiegato di concetto* Batt, Pal	*referent principal* RMSz
3. főfelügyelő	*inspecteur gén.* GL	*inspector general* Al	*ispettore gen.* Batt *soprintendente* DO, Garz	*inspector gen.* RMSz *inspector-şef* FC
4. főgépész	{*chef mécanicien* GR, TLF *mécanicien en chef*}	*mecánico jefe*	*capo meccanico* Batt	*mecanic-şef* RMSz
5. főhadnagy	*lieutenant* GL, GR	*teniente* Al, Mol	*tenente* DO, Z	*locotenent major* DEX
6. főigazgató	*directeur général* GR	*director general* Cas, Mol	*direttore generale* Batt, DO	*director general* DEX
7. főintéző (birtokon)	{*administrateur* TLF *régisseur* GL, GR}	*administrador* Cas, Mol *superintendente* Mol, Vox	*amministratore* Batt, DO *soprintendente* Batt	{*administrator* DEX *vechil* DEX}
8. főintéző (tisztviselő)	Ø	Ø	Ø	Ø
9. főjegyző	Ø	Ø	Ø	*prim-notar* FC
10. főkalauz	Ø	Ø	Ø	Ø
11. főkapitány	*préfet de police* GL, GR	*jefe de policía*	*prefetto di polizia* DO	*prefect de poliţie* DEX
12. főkertész	?*chef jardinier*	?*jardinero jefe*	?*capo giardiniere*	?*grădinar-şef*
13. főkonzul	*consul général* TLF	*cónsul general* Al, Cas	*console generale* Garz, Z	*consul gen.* RMSz.
14. főkönyvelő	{*chef comptable* TLF *ch. de comptabilité* DM, TLF}	{*jefe contable* *contador jefe*}	*ragionere capo* DO	*contabil-şef* FC

15. főmegbízott	*haut commissaire* TLF	*comisario general* *encargado general* Al, Tolh	*alto commissario* Batt, Z	*reprezentant general*
16. főmérnök	*ingénieur en chef* GR, TLF	*ingeniero-jefe* Gross	*ingegnere capo* Batt	*inginer-şef* FC
17. főmunkatárs	*collaborateur principal*	*colaborador principal*	*principale collaboratore* *primo collab.* Batt, DO	*colaborator principal*
18. főnővér	*infirmière en chef* GR	?*enfermera jefa*	*capo infermiera* *infermiera capo*	*infirmieră-şefă* FC
19. főorvos	*médecin-chef* TLF *médecin en chef*	*médico-jefe* Gross	*medico primario* Batt, Z *primario* DO, Z	*medic-şef*
20. főparancsnok	*commandant en chef* GR, TLF *général en chef*	*comandante en jefe* Al, Vox *general en jefe*	*comandante in capo* Batt, Garz *comandante supremo* Batt, Garz	*general-şef* *comandant suprem* DEX
21. főpincér	*maître d'hôtel* GL, GR	*maître* Mol		
	chef d'office DM	*jefe de comedor* **Mol, Gross**	*primo cameriere* Batt *capo cameriere* Batt	*ospătar-şef*
22. főrendező	Ø	Ø	Ø	*regizor principal*
23. főszakács	*chef de cuisine* *chef cuisinier* *cuisinier en ch.* **GR, TLF** *chef* GR, TLF	*cocinero mayor* Cas, Mol *maestro de cocina* Mol, Vox	*capocuoco* Batt, DO	*bucătar-şef* RMSz
24. főszerkesztő	*rédacteur en chef* **GR, TLF**	*redactor-jefe* Gross	*redattore capo* *capo redattore* **Batt, DO**	*redactor-şef* DLR
25. főszolgabíró	Ø	Ø	Ø	*primpretor* FC
26. főszülésznő	*sage femme en chef*	*matrona-jefa*	*capo ostetrica*	*moaşă-şefă*

Denotátum	Francia	Spanyol	Olasz	Román
27. főtanácsos	*conseiller général* TLF || *conseiller supérieur* GL, TLF	*consejero superior* Tolh *consejero principal*	|| ***primo consigliere***	*consilier principal*
28. főtiszt	*officier supérieur* GL, GR	*oficial superior* Tolh	*ufficiale superiore* DO, Z	*ofițer superior* DEX
29. főtisztelendő	*révérendissime* GL, GR	***reverendísimo*** Mol, Vox	*revendissimo* DO	*prea sfinția sa*
30. főtisztviselő	*haut fonctionnaire* GL, TLF *fonctionnaire supérieur* GL	*alto funcionario* Gross *magistrado* Mol, Vox	*alto funzionario* Batt, Z *magistrato*	*înalt funcționar* CADE *funcționar superior* RMSz
31. főtitkár	*secrétaire général* GL, GR	*secretario general* Vox	*secretario generale* DO, Garz	*secretar general* DEX
32. főtörzsőrmester	*adjutant-chef* GR, TLF	***brigada*** Mol	*maresciallo* Batt, DO *maresciallo maggiore* Batt, DO	*plutonier-adjutant* DEX
33. főügyész	*procureur général* GL, GR	*procurador general* Gross	*procuratore generale* DO, Z	*procuror general* RMSz *procuror-șef*
34. fővadász	*?chasseur en chef*	*?jefe de caza*	*?cacciatore capo*	*?vînător-șef*
35. főpolgármester	ø	ø	ø	ø
36. tud. főmunkatárs	*maître de recherche* GR *attaché de recherche* TLF	*investigador-jefe*	*principale collaboratore*	*cercetător principal* DLR

B) GERMÁN NYELVEK

Denotátum	Német	Svéd	Angol
1. főellenőr	{*Oberrevisor*, *Oberkontrolleur*}	{*överrevisor*, *överkontrollör*} SAOL, NO	
	Hauptrevisor	*förste kontrollör* NO||	||*controller-general*
2. főelőadó	*erster Referent/Sachbearbeiter* DGS, Meyers	*förste byråsekreterare* SEF	
	Hauptreferent DGS		*chief official* OED, WID {*principal/rapporteur*} OED
3. főfelügyelő	{*Oberinspektor*, *Oberaufseher* DGS, W}	*överinspektor* SAOL, NO, ISO	{*general supervisor*, *inspector-general*} HG {*supervisor*, *superintendent*} OED, WID, HG *chief inspector* OED, HF
			senior inspector
4. főgépész	*erster Mechaniker* LED *Obermaschinist* DGS	*förste maskinist* SAOB *övermaskinist* SAOL, NO	
			chief mechanic
5. főhadnagy	*Oberleutnant* DGS		
		löjtnant SAOL	*lieutenant* OED
6. főigazgató	*Generaldirektor* DGS, W	*generaldirektör* SAOB, ISO	{*director-general* OED, WID, *general manager* LED}
	Hauptdirektor DGS, W	||*överdirektör* SAOB, ISO	
7. főintéző (birtokon)	*Gutsverwalter* W	*godsförvaltare* SAOB, ISO	*estate agent* CO
			{*steward/bailiff*} OED, WID
8. főintéző (tisztviselő)	*Oberinspektor* DGS, W	*överinspektor* SAOL, NO	cf. 3. főfelügyelő
9. főjegyző	*Obernotar* [HUNG!!]	ø	ø
10. főkalauz	*Oberschaffner*	*överkonduktör* SAOL, ISO	
			chief guard
11. főkapitány	*Polizeipräsident* DGS, W		
		polismästare SAOB, ISO	
		polischef SAOB, NO	{*chief of police*, *chief constable*, *chief police commissionar* OED, WID}
12. főkertész	*Obergärtner*	*överträdgårdmästare* SEF	
			head gardener

Denotátum	Német	Svéd	Angol
13. főkonzul	*Generalkonsul* DGS, W	*generalkonsul* SAOB, ISO, NO	*consul general* OED, WID, HG
14. főkönyvelő	*erster Buchhalter* BrE *Hauptbuchhalter* DGS, ÖkLex	*förste bokhållare* SAOB	*chief accountant* OED, WID
15. főmegbízott	*Generalbevollmächtigter* DGS, W		‖*plenipotentiary* LED
	Oberkomissar BrE	*överkommissarie* SAOL, ISO, NO	
			chief commissioner OED, WID
	{*Hochkomissar* BrE *hoher Komissar* BrE, DGS}		*high commissioner* OED, WID
16. főmérnök	*Chefingenieur* DGS, W *Hauptingenieur* DGS	*chefingenjör* ISO, SAOB	{*chief engineer* HF, LED *engineer in chief* HG, LED}
	Oberingenieur DGS, W	*överingenjör* SAOL, NO	
17. főmunkatárs	kb. *führender Journalist*	{*ledarskribent* SAOL, SEF, NO *ledarförfattare* SAOB, NO}	
			principal contributor OED *senior contributor*
18. főnővér	*Oberschwester* DGS, W	*översköterska* SAOL, NO	*matron* OED, WID *chief nurse*
19. főorvos	*Oberarzt*[1] DGS, W *Chefarzt*[2] DGS, W *Primarius* [osztrák] *Primararzt* [osztrák]	*överläkare* SAOL, NO *chefsläkare* [*kat* is] ISO, NO	
			{*senior consultant* LED *senior surgeon* HF}
20. főparancsnok	{*Oberbefehlshaber* DGS, W *oberster* B. W}	*överbefälhavare* SAOL, NO *högste befälhavare* SAOB, ISO, NO	
			commander supreme OED, HF *commander in chief* OED, WID, HG
21. főpincér	*Oberkellner* DGS, W	*hovmästare* SAOB, NO	*headwaiter* HF, HG, WID
22. főrendező	*Oberregisseur* DGS‖	‖*förste regissör* SAOB	ø
23. főszakács	*Chefkoch* DGS	*kökschef* SAOB *köksmästare* SAOB	*head cook* OED, HF
	erster Koch DGS‖	‖*överkock* NO	*chef* OED, WID

[1] a főorvos (*Chefarzt*) első asszisztense
[2] a főorvos (*Oberarzt*) beosztottja is

Denotátum	Német	Svéd	Angol
24. főszerkesztő	*Chefredakteur* DGS, W *Hauptschriftleiter* DGS, W	*chefredaktör* SAOB, ISO *huvudredaktör* SAOB, ISO, NO	*editor in chief* WID
25. főszolgabíró	*Oberstuhlrichter* [HUNG!!]		cca *High Sheriff* Longman
26. főszülésznő	?*Chefhebamme*	*överbarnmorska* SEF, SAOL	*chief midwife*
27. főtanácsos	*Oberrat*	ø	ø
28. főtiszt	*Stabsoffizier* DGS, W	*regementsofficer* SAOB, ISO, NO	*field officer* OED, WID
29. főtisztelendő	*Hochwürden* DGS, W	*högvördighet* SAOB, ISO	*reverend* HG, LED
30. főtisztviselő	*hoher Beamter* DGS, W		*high official* OED, Bromh
	höherer Beamter DGS, W	*högre tjänsteman* ISO, NO	
		cheftjänsteman ISO, SAOB	{*chief official* OED, Bromh, HG, LED *chief clerk* HF}
			head clerk HF
			{*senior officer* Bromh *senior civil servant*}
	leitender Angestellte	*ämbetsman* SAOL, NO	
31. főtitkár	*Generalsekrekretär* DGS, BrE ?*Chefsekretär* W	*generalsekreterare* SAOB, ISO *chefsekreterare* SAOB, ISO, NO	*secretary-general* OED, HF, LED
32. főtörzsőrmester	{*Oberstabsfeldwebel* [BRD] BrE, W *Oberstabswachtmeister* [A] Meyers}		
	{*Stabsfeldwebel* [DDR] Meyers *Adjutant-Unteroffizier* [CH] Meyers}	*stabsunderofficer* NO	
			sergeant-major OED, WID
33. főügyész	*Oberstaatsanwalt* DGS, W	*överåklagere* NO	
	erster Staatsanwalt W		*senior public prosecutor* LED *chief public prosecutor* HG
34. fővadász	*Oberjäger* H, LED	*överjägmästare* SAOL *förste jaktvårdare* SEF	*senior hunting offical* HG *chief hunter* LED
35. főpolgármester	*Oberbürgermeister* DGS, W	*överbotgmästare* SAOL *förste borgmäst.* TSO||	||*Lord Mayor* OED, WID
36. tud. főmunkatárs	*Forschungs(gruppen)-leiter*	*forskningschef* SAOL {*forskardocent* SAOB, ISO *forskningsledare* SEF}	*senior research fellow/worker*

C) SZLÁV NYELVEK

Denotátum	Orosz	Szb.-hv.	Lengyel
1. főellenőr	*главный контролер* *старший контролер*	*glavni kontrolor*	*starszy kontr.* VSz *nadkontroler* VSz
2. főelőadó	*главный референт* *старший референт*	*viši referent*	*starszy referent*
3. főfelügyelő	*главный инспектор* *старший инспектор* ШРС	*glavni inspektor* *viši inspektor*	*starszy inspektor* VSz {*nadinspektor* VSz *nadzorca* PI}
4. főgépész	*главный механик* *старший механик* ШРС	*glavni mehaničar*	*główny mechanik*
5. főhadnagy	*старший лейтенант* СРЯ, СЛ, БНРС	*poručnik* RSHKJ, Dean	*porucznik* Dor, PI
6. főigazgató	*начальник главного управления* *генеральный директор* БНРС, ШРС	*generalni direktor* RSHKJ, RiKr	*naczelny dyrektor* Dor, PI
7. főintéző (birtokon)	*управляющий имением* СРЯ, СЛ, БНРС	*upravitelj imanja* RSHKJ	*rządca/zarządca* Dor, Vsz
8. főintéző (tisztviselő)	*главный управитель* *старший управитель*	*glavni upravitelj*	*główny administrator*
9. főjegyző		*veliki beležnik*	*sekretarz gminny*
10. főkalauz	*старший кондуктор* ШРС, Г *главный кондуктор* СЛ	*glavni kondukter*	*starszy konduktor* VSz *nadkonduktor* Dor
11. főkapitány	*начальник городской милиции/полиции*	*načelnik uprave milicije* *šef milicije*	*naczelnik/komendant milicji/policji*
12. főkertész	*главный садовник* С Син *старший садовник* С Син	*glavni vrtlar*	*główny ogrodnik*
13. főkonzul	*генеральный консул* СРЯ, СЛ	*generalni konzul* RSHKJ, RiKr	*konsul generalny* Dor, PI
14. főkönyvelő	*главный бухгалтер* СЛ, Щ	*glavni knjigovođa* Rist	*główny księgowy* PI *starszy księgowy* PI

Denotátum	Orosz	Szb.-hv.	Lengyel
15. főmegbízott	*главноуполномоченный* СЛ	*glavni opunomočenik* RSHKJ *glavni poverenik*	*główny pełnomocnik*
	уполномоч. представитель СЛ, БНРС		‖*plenipotent*
			pełnomocnik generalny
16. főmérnök	*главный инженер* СРЯ, Г	*glavni inženjer*	
			nadinżynier Vsz *starszy inż.* Vsz *naczelny inż.* Dor., PI
17. főmunkatárs	*старший сотрудник*		*starszy pracownik*
		glavni saradnik RSHKJ *viši saradnik*	
18. főnővér	*старшая медицинская сестра* СРЯ, СЛ		*starsza siostra* PI
		glavna sestra	
19. főorvos	*главный врач* СРЯ, СЛ	*glavni lekar/lečnik* RSHKJ	
		primarijus RSHKJ, Dean *prvi lekar* RSHKJ	*prymariusz* Dor, PI
	старший врач (*kat*)		*starszy lekarz* PI *naczelny lekarz* Dor, PI
20. főparancsnok	*главнокомандующий* СРЯ, СЛ	*glavni zapovednik* Rist	*głównodowodzący*
		vrhovni komandant/zapovednik RiKr	
			naczelny wódz Dor, VSz
21. főpincér	*главный официант* СРЯ, СЛ	*glavni konobar* RiKr	
	старший официант БНРС, ЩРС		*starszy kelner* PI
	метрдотель СРЯ, СЛ‖	‖*natkonobar* RSHKJ, Dean	
22. főrendező	*главный режиссер* БНРС		*główny reżyser*
23. főszakács	*шеф-повар* СРЯ, СЛ	*šef kuhinje* *glavni kuvar* RiKr	*szef kuchni*
			kuchmistrz Dor, LS *starszy kucharz* LS
24. főszerkesztő	*главный редактор* СРЯ, Щ, БНРС	*glavni urednik* RSHKJ	
			naczelny redaktor
25. főszolgabíró	*уездный начальник*	*sreski načelnik*	
			starosta Dor, VSz
26. főszülésznő	*главная акушерка*	*glavna babica*	
			starsza położna
27. főtanácsos	*советчик первого ранга*	*viši savetnik*	
	?*старший советник*		*starszy radca*
28. főtiszt	*старший офицер* СРЯ, Щ, БНРС	*viši oficir* RSHKJ, RiKr	*starszy oficer*
			oficer sztabowy Dor

Denotátum	Orosz	Szb.-hv.	Lengyel
29. főtisztelendő	*Ваше Преподобие* СРЯ, Щ, БНРС	*prečasni* RSHKJ *velečasni* RSHKJ, Dean	*Wasza Przewielebność* Dor, PI
30. főtisztviselő	*высшее должностное лицо* СЛ, БСЭ	*viši činovnik* RiKr	*wyższy urzędnik* Dor
31. főtitkár	*генеральный секретар* СЛ, СРЯ, БНРС	*generalni sekretar* *glavni tajnik*	*sekretarz generalny* PI *pierwszy urzędnik* Dor
32. főtörzsőrmester	{*главстаршина* / *главный старшина*}	*stariji vodnik prve klase*	*starszy sierżant sztabowy*
33. főügyész	*старший прокурор* БСЭ, БНРС *главный прокурор* БНРС	*državni nadodvjetnik* RSHKJ, Rist	*starszy prokurator* PI
34. fővadász	*старший егерь* БНРС	{*nadlugar* / *nadlovac*}||	||*łowczy wojewódzki*
		prvi lovac RiKr	*pierwszy łowczy* PI
		glavni lovac RiKr	
35. főpolgármester	*обер-бургомистр*|| БНРС	Ø	||*nadburmistrz* PI, VSz
36. tud. főmunkatárs	*старший научный сотрудник* СЛ, БСЭ	*viši naučni saradnik*	*samodzielny pracownik nauki*

Összesítés a 10 nyelvre ekvivalensek szerint

Denotátum	Ekvivalens	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	szb.-hv.	le.
1. főellenőr	generális	+	+		+	+					
	„fej"		+[1]	+[1]	+[1]		+		+	+	
	„felsőbb"						+	+			
	„idősebb"								+		+
	nad-										+
	principális	+									
	„első"							+			

[1] chef/chief

Denotátum	Ekvivalens	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	szb.-hv.	le.
2. főelőadó	principális	+			+						
	monéma		+			+					
	„első"						+	+			
	„fej"					+[1]	+[1]		+		
	MÁS			+							
	„idősebb"								+		+
	„felsőbb"									+	
3. főfelügyelő	generális	+	+	+	+	+					
	„fej"				+	+[1]			+	+	
	„felsőbb"						+	+			
	MÁS			+		+					
	„idősebb"					+			+		+
	nad-										+
4. főgépész	„fej"	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]			+	+	+
	„első"						+	+			
	„felsőbb"						+	+			
	„idősebb"								+		
5. főhadnagy	monéma	+	+	+		+		+		+	+
	„nagyobb"				+						
	„felsőbb"						+				
	„idősebb"								+		
6. főigazgató	generális	+	+	+	+	+	+	+		+	
	„fej"						+				
	„felsőbb"							+			
	MÁS								+		
	naczelny										+
7. főintéző	monéma	+	+	+	+	+					+
(birtokon)	MÁS		+	+		+	+	+	+	+	
8. főintéző	„fej"					+[2]			+	+	+
(tisztviselő)	„felsőbb"						+	+			
	generális					+					
	MÁS					+					
	„idősebb"					+			+		
9. főjegyző	MÁS										+
	„első"				+						
	„felsőbb"						+				
	„nagy"									+	
10. főkalauz	„felsőbb"						+	+			
	„idősebb"								+		+
	„fej"					+[2]			+	+	
	nad-										+
	naczelny										+
11. főkapitány	MÁS	+		+	+		+		+	+	+
	„fej"		+[1]			+[2]		+[1]		+[3]	
	„mester"							+			
12. főkertész	„fej"	+	+	+	+	+			+	+	+
	„felsőbb"						+	+			
	„idősebb"								+		

[1] *chef*
[2] *chief*
[3] *šef*

Denotátum	Ekvivalens	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	szb.-hv.	le.
13. főkonzul	generális	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
14. főkönyvelő	„fej"	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[2]	+		+	+	+
	„első"						+	+			
	„idősebb"										+
15. főmegbízott	generális		+		+		+				+
	„fej"					+[2]	+		+	+	+
	„magas"	+		+		+	+				
	„felsőbb"							+			
	MÁS								+		+
	monéma										+
16. főmérnök	„fej"	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[2]	+[1,4]	+	+	+	
	„felsőbb"						+	+			
	„idősebb"										+
	nad-										+
	naczelny										+
17. főmunkatárs	principális	+	+	+	+	+					
	„idősebb"					+			+		+
	„első"			+							
	MÁS					+	+	+			
	„fej"									+	
	„felsőbb"									+	
18. főnővér	„fej"	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[2]				+	
	„felsőbb"						+	+			
	„idősebb"								+		+
	monéma					+					
19. főorvos	„fej"	+[1]	+[1]		+[1]		+[1]	+[1]	+	+	
	„felső"						+	+			
	monéma			+			+			+	+
	„első"			+						+	
	„idősebb"					+			+		+
	MÁS						+				
	naczelny										+
20. főparancsnok	„fej"	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[2]			+	+	+
	„legfelső"			+	+	+	+			+	
	„felsőbb"						+	+			
	„legmagasabb"							+			
	naczelny										+
21. főpincér	„fej"	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+			+	+	
	„mester"	+						+			
	monéma		+						+		
	„első"			+							
	„felsőbb"						+				
	nad-									+	
	„idősebb"								+		+
22. főrendező	„fej"								+		+
	principális				+						
	„felsőbb"						+				
	„első"							+			

[1] *chef*
[2] *chief*
[4] *Haupt* + *chef*

Denotátum	Ekvivalens	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	szb.-hv.	le.
23. főszakács	„fej"	+[1]		+[1]	+[1]	+	+[1]	+[1]	+[5]	+[5,6]	+[5]
	monéma	+				+					
	„mester"		+					+			+
	„nagyobb"		+								
	„idősebb"										+
	„felsőbb"							+			
	„első"						+				
24. főszerkesztő	„fej"	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[4]	+[4]	+	+	
	naczelny										+
25. főszolgabíró	„első"				+						
	„felsőbb"						+				
	„magas"					+					
	MÁS								+	+	
	monéma										+
26. főszülésznő	„fej"	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]	+[1]		+	+	
	„felsőbb"							+			
	„idősebb"										+
27. főtanácsos	principális		+		+						
	generális	+									
	„első"			+							
	„felsőbb"	+	+				+			+	
	MÁS								+		
	„idősebb"								+		+
28. főtiszt	„felsőbb"	+	+	+	+					+	
	MÁS					+	+	+			+
	„idősebb"								+		+
29. főtisztelendő	monéma	+	+	+		+					
	MÁS				+				+	+	+
	„magas"						+	+			
	„nagy"									+	
30. főtisztviselő	„magas"	+	+	+	+	+	+				
	„felsőbb"	+			+				+	+	+
	„fej"					+[1]		+[2]			
	monéma		+	+							
	MÁS						+	+			
	„idősebb"					+					
	„magasabb"						+	+			
	„első"										+
31. főtitkár	generális	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
	„fej"						+[2]	+[2]		+	
32. főtörzsőrmester	monéma		+	+							
	MÁS				+		+	+		+	
	„fej"	+[2]							+		
	„nagyobb"			+		+					
	„felsőbb"						+				
	„idősebb"										+

[1] *chief* + *head*
[2] *chef*
[4] *Haupt-/huvud-* + *chef*
[5] *шеф, šef, szef*
[6] *šef* + *glavni*

Denotátum	Ekvivalens	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	szb.-hv.	le.
33. főügyész	generális	+	+	+	+						
	„fej"				+[2]	+[3]			+		
	„felső"						+	+			
	„első"						+				
	„idősebb'					+			+		+
	nad-									+	
34. fővadász	„fej"	+[2]	+[2]	+[2]	+[2]	+[3]				+	
	„felsőbb"						+	+		+	
	„első"							+		+	+
	„idősebb"					+			+		
	nad-									+	
	MÁS										+
35. főpolgármester	„felsőbb"						+	+			
	„első"							+			
	lord					+					
	nad-										
	MÁS								+		
36. tud. főmunkatárs	MÁS	+					+	+			+
	principális			+	+						
	„idősebb"					+			+		
	„mester"	+									
	„fej"		+[2]								
	„felsőbb"									+	

[2] *chef*
[3] *chief*

3.1 A táblázatot l. a 25. lapon

[A 11. lap folytatása] Egyetlen nyelvben (le. *naczelny*, szb.-hv. *veliki*, ang. *lord*, sv. *högst)* járatos négy ekvivalens. A *nad-* öt denotátumot lexematizál a lengyelben, hármat a szerb-horvátban. Motivációról itt nemigen lehet beszélni, mert valószínűleg areális hatásra jött létre (vö. **3.3.4.4.**). Szándékosan maradt a sorozat végére a 13 német/svéd korrelatív azonosságot adó *ober/över*. Ez szemléletesen mutatja, hogy az értékelés során mindig a megfelelő szempontokra kell ügyelni. Ha nem is az ekvivalens, maga a lexéma a negyedik helyre szorul — csak két nyelvben fordul elő! — viszont ezekben a maga 21, ill. 17 realizációjával a „fej"-et is megelőzve az első helyet foglalja el. Az *ober/över* „fő" jelentése őrzi azt a motivációt, amely a magasabb beosztásra utal, ez annál is világosabb, mivel maga a lexéma eredetileg középfokban áll.

3.3.3. A megnevezés kérdéskörének tárgyalása során nem maradhat figyelmen kívül az egy-egy ekvivalenssel realizált denotátumok száma sem. Sajátos módon az a látszat támadhat, hogy a hosszabb sorok és a realizált denotátumok száma között ellentmondás van, mivel az előbbiek kiterjedtebb volta a denotátumok számának csökkenésével jár. A valóságban azonban nem ez a helyzet: ha tekintélyes számú tagból álló sorban realizálódik, már egyetlen denotátum is arra hívja fel a figyelmet, hogy az érintett ekvivalens a világ nyelvi tagolásában, ennek logikai elemzésében komolyabb szerepet tölthetett be, és ugyanerről tanúskodik, ha egyetlen ekvivalenssel számos denotátum

3.1. A korpusznak az elemzések alapjául szolgáló mutatóit az alábbi táblázat adja:

Ekviv.	Denot.	Nyossal.	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	szb.-hv.	le.	Össz.
„fej"	27	3	13	14	12	15	4+16*	6+6*	1+6*	17+1**	17+2**	7+1**	138
„felsőbb"	28	3	3	2	2	2		21	17	1	7	1	56
más típus	19	3	2	1	4	3	6	8	6	8	6	7	51
generális	9	3	7	7	5	7	6	4	3	3	3	3	48
„idősebb"	22	2					8			16		16	40
monéma	13	3	4	6	6	1	5	1	1	1	2	4	31
„első"	15	3			4	2		5	6		2	2	21
principális	6	2	3	2	2	5	1						13
„magas"	4	2	2	1	2	1	3	3	1				13
nad-	8	1									3	5	8
„mester"	4	3	2	1					3			1	7
naczelny°	6	1										6	6
„legfelső"	1	3			1	1	1	1			1		5
„nagyobb"	3	2		1	1	1	1						4
„magasabb"	2	1						1	1				2
„nagy"°	2	1									2		2
„legmagasabb"°	1	1							1				1
lord°	1	1					1						1
18 ekviv. 36 denot.			36	35	39	38	52	56	46	47	45	53	447

* *Haupt-/huvud-/head + chef*
** *glavni + šef*
° csak egy nyelvben

nyer kifejezést. A SZ^2 csoportban az első helyen álló „fej" a 36 közül 27 denotátum kifejezésére szolgál, és közöttük 4 kilences, 3 nyolcas, 2 hetes és 2 hatos található. A csoportra eléggé jellemző „generális" még ennél is telítettebb: a 9 vele realizált denotátum közül 2 tizes, 1 nyolcas, 2 ötös és 3 négyes, az egyedi realizációk száma pedig mindössze 2. Egyben érdekes megfigyelni, hogy néhány ekvivalens a lexematizált denotátumok számát illetően kitüntetett: a 27 „fej" és a 9 „generális" mellett szerepel 28 „felső", 22 „idősebb" és 15 „első"; mindegyiküknek az eredeti jelentése meglehetősen konkrét, ugyanakkor a valamely sorban betöltött fontosabb helyet is jelölik.

3.3.4. A megnevezés szempontjából sem közömbös, a tárgyalt nyelvek tipológiai viszonyai szempontjából pedig nagyon is lényeges, hogy az egyes ekvivalensekkel hány és milyen fokozatú (tízes, kilences, nyolcas stb.) sorok alakultak ki. Ezeknek különböző típusairól (pl. genuin konvergencia, eltérő szerkesztésmód, areális jelenségek stb.) számbavételük után lesz szó.

Tízes sor mindössze kettő van és ezek a „generális" megjelenései (13., 31.*). Kilences sort alkot négy denotátum a „fej" ekvivalenssel (14., 16., 23., 24.; a hiányzó nyelv esetenként más), és egy alkalommal a „generális" (6.) is így jelenik meg. Nyolcas és hetes sorokat csak a „fej" ismer (4., 12., 20., illetve 21., 26.). A hatos sorok az elsők, ahol a „fej" mellett (18., 19.) már más ekvivalens is megjelenik: „magas" (30.; négy újlatin és két germán nyelvben). Ötös sort találunk öt ekvivalenssel: a „fej" (1.: 3 újlatin + 2 germán; 34.: 4 újlatin + angol), a „generális" (3.: 4 újlatin + angol) és a „felsőbb" (28.: 4 újlatin + szerb-horvát, 30.: fr., rom, or., szb.-hv. le.) után van „principális" (17.: 4 újlatin + angol) és „legfelső" (20.: ol., rom., ang., ném., szb.-hv.) is. Négy ekvivalens összesen kilenc négyes sort ad: „fej" (3.: rom., ang., or., szb.-hv.; 8.: angol és 3 szláv; 11.: sp., ang., sv., szb.-hv.; 15.: angol + 3 szláv); „generális" (1.: fr., sp., rom., ang.; 15.: sp., rom., ném., le.; 33.: fr., sp., ol., rom.); „felsőbb" (27.: fr., sp., ném., szb.-hv.); „magas" (15.:fr., ol., ang., ném). Tovább bővül a korrelatív sorokat alkotó ekvivalensek köre, ha a hármas sorokat vesszük szemügyre: „fej" (2.: ang., ném., or.; 10.: ang., or., szb.-hv.; 31.: ném., sv., szb.-hv.); „idősebb" (3., 17., 19., 33.: ang., or., le.); „mester" (23.: sp., sv., le.). Ugrásszerűen megnő a kettős sorok száma: 40 ilyen van és ennek több mint a felét a 13 német/svéd „felsőbb" és a 9 orosz/lengyel „idősebb" adja. Jelentkeznek még „fej" (10., 22., 32., 33.), „első" (2., 4., 14., 19.), „principális" (2., 27., 36.), „magas" (29.), „mester" (21.), „nagyobb" (32.).

A fenti felsorolás figyelmes olvasója nyilván észrevette azt a tarkaságot és változékonyságot, amellyel az egyes sorokban az azonos ekvivalens különböző nyelvekben realizálódik. E kérdésről még lesz szó, de már most aláhúzhatjuk, hogy ez a „fő" szemantikai rendszerének egyik jellemzője: az adott struktúrából folyó lehetőségek közötti választás. Talán nem elsietett az a következtetés sem, hogy ez a szemantikai mikrostruktúrára általában is jellemző; e téren a pontosítás, a részletek tisztázása még a nyelvtudományra váró hatalmas feladat.

Már említést nyert, hogy az ekvivalens eredeti nominációs funkcióját, a megnevezés szemantikai értékét annál magasabbra becsülhetjük, minél több nyelvcsaládból és nyelvből mutatható ez ki. Evvel párhuzamos a korrela-

* A továbbiakban az aláhúzott számok mindig a megfelelő denotátumot jelölik. A monémára és a formáció más típusára nem térek ki.

tív azonosságokat alkotó sorok hosszúságának, a benne helyet foglaló tagok számának a növekedése. E szempontra most vissza kell térni, hogy az ekvivalenseket így is megvizsgáljuk. Még ha ez az ÖR. számából is folyik, mindenképpen releváns, hogy a legtöbb és leghosszabb sor a „fej" és „generális" ekvivalensekkel jelentkezik. A „fej" esetében ez tipológiailag a nyelvcsaládokon túlnyúló, a megnevezés motiváltságából fakadó korrelatív azonosság, a „generális" azonban jellegzetesen újlatin típusú megnevezés és kölcsönzés útján terjedt tovább.

A „fej" és a „generális" sok tagból álló sorai után elsőnek a „magas" hatosa jelenik meg; a „magas" a SZ² csoportban a szláv nyelvekből nem mutatható ki. Az azonos társadalmi motivációról már volt szó, erre mutat az is, hogy a „felsőbb" ötös (28.: 4 újlatin + szb.-hv.; 30.: 2 újlatin + 3 szláv) és hármas (27.: fr., sp., szb.-hv.) sorokat is alkot, megtaláljuk továbbá a „magas"-t is egy négyes (15.: fr., ol., ang., ném.) és egy kettős (29.: ném., sv.) sorban. Nem kevésbé jelentős a „legfelső" öt nyelvben való megjelenése, mégpedig mindhárom nyelvcsaládból (20.: ol., rom., ang., ném. szb.-hv.). Igaz ugyan, hogy ez az ekvivalens csak egy denotátumot lexematizál, de jelöltje nem egyszerűen magasabb beosztású, hanem a társadalmi ranglétra csúcsán áll ('főparancsnok'!). Talán nem egyszerű véletlen, hogy a hozzá nagyon közel álló 'legmagasabb' csak unikális realizációként jelentkezik (20.: sv.) és azonos denotátumot fejez ki.

A megnevezés alapjául szolgáló attributum és az így kialakított denotátum azonosságát mutatja az „idősebb": négy hármas (3., 17., 19., 33.: ang., or., le.) és három kettős (8., 34., 36.: ang., or.) sor és a „mester": egy kettős (21.: fr., sv.) és egy hármas (23.: sp., sv., le.) sor, de az utóbbiban a lengyel nem genuin megnevezés, hanem germán hatás. Ugyanilyen természetű a 'főtörzsőrmesternek (32.) a „nagy" ekvivalenssel való lexematizálása az olaszban és angolban, továbbá a 'főorvos' (19.) egyik deszignációja: „első" az olaszban és a szerb-horvátban. Mindezek nyelvcsaládonként egymástól nyilván függetlenek, (a 19. esetében az összefüggés nem zárható ki teljességgel), a denotátum elkülönítéséhez szükséges releváns jegy megragadása a közös. Van még néhány ekvivalens ahol kialakultak még korrelatív azonosságok, ezeknél azonban tipológiailag az egyetlen nyelvcsaládban való realizálódás a jellemzőbb. Ilyen a „felsőbb" (13 német/svéd párhuzamos lexikai egység) és a „principális" (a három kettős sor — 2., 27., 36. — jellegzetesen újlatin és ilyen az ötös (17.) is, ahol a négy újlatin nyelv mellett kölcsönzött elemként az angolban tűnik fel.). Tulajdonképpen ez a jellemző a már fentebb említett „idősebb" (9 orosz/lengyel kettős sor) és az „első" (3 német/svéd sor: 2., 4., 14.) esetében is. A „generális", „principális" „idősebb" és „első" példái egyébként szépen igazolják, hogy a korrelatív sorok két fajtája között sem célszerű áthághatatlan határokat vonni.

3.3.4.1. Sok esetben a korrelatív sor tagjai mintha egymás másolatai volnának: 28.: fr. *officier supérieur*, sp. *oficial superior*, ol. *ufficiale superiore*, rom. *ofiţer superior*; 30.: *haut functionnaire*, sp. *alto funcionario*, ol. *alto funzionario*, rom. *înalt funcţionar*; 17.: fr. *collaborateur principal*, sp. *colaborador principal*, ol. *principale collaboratore*, rom. *colaborator principal*; 19.: fr. *médecin-chef*, sp. *médico-jefe*, rom. *medic-şef*; 3.: fr. *inspecteur général*, sp. *inspector general*, ol. *ispettore generale*, rom. *inspector general* („generális"-sal még: 6., 13., 31., 33.); 1.: ném. *Oberrevisor* ~ sv. *överrevisor*, 4.: ném. *Obermaschinist* ~ sv.

övermaskinist („felső"-vel még: 3., 8., 16., 20., 35.); 15.: ném. *hoher Kommissar* ~ ang. *high commissioner*; 14.: ném. *erster Buchhalter* ~ sv. *förste bokhållare*; 4.: or. *главный механик*, szb.-hv. *glavni mecaničar*, le. *główny mechanik* („fej"-jel még: 18.; orosz és szerb-horvát: 1., 3., 8., 16.; orosz és lengyel: 22.); 2.: or. *старший референт*, le. *starszy referent* („idősebb"-bel még: 3., 10., 18., 21., 27., 33.). A fenti esetekben nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy az azonos nyelvcsaládon belül egyes esetekben kölcsönzés történt, de erre nincs formális bizonyító adat, az első előfordulások dokumentációja pedig még messze van attól, hogy erre támaszkodhatnánk. A genuin konvergencia jelenléte bizonyítottnak tekinthető, mivel egyes esetleges kölcsönzések beigazolódása esetén is (a „generális"-ról még szó lesz) a felsorolt korrelatív sorok többségét ez hozta létre.

3.3.4.2. A genuin konvergencia szinte biztos bizonyító jegye az eltérő szerkesztésmód: az a tény, hogy a realizált lexikai egységben az ekvivalens azonos, a vele jelzett főnév azonban más lexéma, erősen amellett szól, hogy a megnevezés az egyes nyelvekben önállóan, egymástól függetlenül történt. Példáink: 1.: sp. *inspector-jefe*, ol. *capo controllore*, rom. *revizor-şef*, 21.: fr. *chef d'office*, sp. *jefe de comedor*, ol. *capo cameriere*, rom. *ospătar-şef*, 4.: fr. *chef mécanicien/mécanicien en chef*, sp. *mecánico-jefe*, ol. *capo meccanico*, rom. *mecanic-şef* (ez esetben nem az eltérő főnév, hanem az eltérő szintagmatikus kapcsolódási típus releváns. Ez külön probléma, amire sajnos most nem tudok részletesebben kitérni. Az újlatin „fej" eltérő altípusainak *(X chef, chef X, chef de X, X en chef)* közös jelenléte kizárja a kölcsönzést (pl. 4., 14., 16., 24., és természetesen ez áll az eltérő szerkesztésmódra is); 1.: fr. *contrôleur général*, sp. *inspector general*, rom. *revizor general*, 15.: sp. *comisario general* ~ rom. *reprezentant general*; 10.: ném. *Oberschaffner* ~ sv. *överkonduktör*, 12.: ném. *Obergärtner* ~ sv. *överträdgårdmästare* („felső"-vel még: 19., 33.); 24.: ném. *Hauptschriftleiter* ~ sv. *huvudredaktör*; 29.: ném. *Hochwürden* ~ sv. *högvördighet*; 2.: ném. *erster Referent* ~ sv. *förste byråsekreterare*, 4.: *erster Mechaniker* ~ sv. *förste maskinist*; 12.: or. *главный садовник*, szb.-hv. *glavni vrtlar*, le. *główny ogrodnik*, 14.: or. *главный бухгалтер*, szb.-hv. *glavni knjigovođa*, le. *główny księgowy* („fej"-jel még: 15., 20.; orosz és lengyel: 8., orosz és szerb-horvát: 19., 21., 24., 26.); 17.: or. *старший сотрудник* ~ le. *starszy pracownik*; 20.: szb.-hv. *viši činovnik* ~ le. *wyższy urzędnik*.

3.3.4.3. Ekvivalenseknek más nyelvcsaládba kerülésével a **3.4.** szakaszban foglalkozom, de a korrelatív azonosságok tipológiájának a bemutatásakor szólni kell a feltehető tükörfordítá sokról is. Ez nem zárható ki azokban az újlatin nyelvekből származó négyes sorokban, talán egyes hármasokban sem, amelyek egymásnak minden elemükben megfelelnek. A számításba vehető ekvivalensek közül a „generális" az, amelyikről ezt a tévedés legkisebb kockázatával állíthatjuk, mivel a 'főkonzul' (13.), 'főtitkár' (31.), 'főigazgató' (6.) „generális"-sal való megnevezése nemzetközivé vált, és ez aligha független a politikai és diplomáciai terminológiának a franciában való nagyon korai kialakításától, a francia nyelv tekintélyétől. A megnevezésnek az olaszban való létrejötte sem utasítható el eleve.

Tükörfordításra lehet gondolni egyes kettős sorok esetében, elsősorban ott, ahol az egyik a román. Ismeretes, hogy a múlt század második felétől a románnak a többi újlatin nyelvhez való tudatos közelítése ment végbe (Nicu-

lescu 1965). Ezért a rom. *funcţionar superior* feltehetően a fr. *fonctionnaire supérieur*, a rom. *comandant suprem* pedig az ol. *comandante supremo* hatását mutathatja, talán ilyenszerű kapcsolat van a rom. *referent principal* és a fr. *rapporteur principal* között is. Nehezebb állást foglalni ott, ahol az ilyen kettősökben a spanyol jelenik meg: sp. *consejero principal* ~ rom. *consilier principal*. Tekintettel arra, hogy a két nyelv között közvetlen érintkezés nem volt, továbbá, hogy a spanyol a román „relatinizálás"-ához sem szolgált például, itt inkább a genuin konvergencia megnyilvánulásával van dolgunk.

Már volt szó az újlatin „fej" *chef en X* altípusáról. Ez kifejezetten francia alakulat, számos denotátum nyer ilyen megformálást (4., 16., 18., 19., 20. stb.), de mind az olaszban, mind a spanyolban csak egy ilyen van: ol. *comandante in capo*, sp. *comandant/general en jefe*. Nem egy olasz és spanyol szótár meg is jegyzi, hogy gallicizmussal, a fr. *commandant/général en chef* tükörfordításával van dolgunk. Ez természetesen az angol *commander in chief*, sőt *editor in chief, engineer in chief* esetében is fennáll.

Ilyen tükörfordítások a germán és szláv nyelveken belül is elképzelhetők, ezeknek a feltárását azonban e nyelvek szakembereire kell bíznom.

3.3.4.4. Korrelatív sorok megjelenhetnek areális hatásra is. A másik három újlatin nyelvtől eltérően csak a románban nyer külön lexematizációt a 'főhadnagy' (rom. *locotenent major*) és a 'főrendező' *(regizor principal)*, ezek minden bizonnyal a német *ober* (vö. *Oberleutnant, Oberregisseur)* és/vagy a magyar *fő-* mintájára alakultak. A szerb-horvátban és a lengyelben a *nad* elöljáró összetételi előtaggá vált. Ez a szóképzési megoldás egyáltalán nem jellemző a szláv nyelvekre (a *nad-* ma már erősen visszaszorulóban is van), viszont a két nyelv, ahol megtaláltuk, érintkezik a némettel, így méltán gondolhatjuk, hogy ismét a német *ober* hatásával állunk szemben.

Egymással érintkező nyelvek esetén az areális hatásnak kevésbé egyértelmű megnyilvánulása lehet a kettős sor is. A teljes korpuszon belül figyelemre méltó számban jelentkeznek francia—olasz párhuzamok, a SZ²-ben ilyen: fr. *haut commissaire* ~ ol. *alto commissario*.

3.4. Már nem specifikus megnevezés, amikor a germán és a szláv nyelvek újlatin lexémákat vesznek át. Ennek legjellegzetesebb esete a „generális", ami a 'főkonzul' és a 'főtitkár' esetében tízes sorokat adott, a 'főigazgató' ilyen megfelelője is csak a lengyelből és az oroszból hiányzik. A „generális" 7 denotátum kifejezésére 22 realizációval valamennyi megvizsgált germán és szláv nyelvben megjelenik. Ha a SZ² csoporton túllépünk, nemcsak további magas korrelatív azonosságokat, közöttük tízes, kilences sorokat találunk, hanem már az angolban létrejött lexikai egységeket is, pl. *general post office* 'főposta'. A „generális" voltaképpen nemzetközi prefixummá vált, de a feltűnő egybeesések, azaz a kölcsönzések (tükörfordítások) mellett minden nyelv ugyanakkor a maga egyéni módján is alkalmazza, pl. csak a németben *Generalbevollmächtigter* (15). A feltárt anyag azokat igazolja, akiknek az univerzálékkal szemben bizonyos fenntartásaik vannak, ugyanakkor azonban — márcsak a mögötte rejlő elméleti meggondolások miatt is — alátámasztja a „frekventália" műszó bevezetésére tett javaslatot (Szerebrennyikov 1974).

Nem kevésbé jellegzetes az újlatin nyelvekben a SZ² csoportban reprezentáns *chef* átvétele. A szlávba csupán egyetlen egyedi kölcsönzéssel került (23.: or. *шеф-повар*, szb.-hv. *šef kuhinje*, le. *szef kuchni)*, sőt talán már szláv

megnevezés, annál több a példa a germán nyelvekből (14 denotátum 21 realizáció). Bár a lexikai megformálás arra vall, hogy a kölcsönzés külön-külön, nyelvenként történt vagy maga a nomináció már geniun, mégis van két eset, ahol a lexéma mindhárom germán nyelvbe bekerült (16., 24.). A németben és a svédben egyaránt megvan a *Chefkoch* és a *kökschef* (23.), a svédben és az angolban a *polischef* és *chief of police/chief police commissioner* (11.), illetve *cheftjänsteman* és *chief official* (30.). A lexikai megformáltság ismét a nyelvenkénti alakulást mutatja. Újlatin mintára jött létre a német *Chefarzt*, de már germán szemléletű megnevezés a német *Chefsekretär* és svéd *chefsekreterare*. Egészen sajátos az angol. E nyelvben a SZ² csoportban 16, a teljes korpuszban 27 *chief* van. A most elemzett csoport denotátumainak felében a *chief*-fel történő megnevezés az angol sajátja, hét esetben az őst az újlatin négyes korrelatív sorban kereshetjük.

Tovább szűkül a kölcsönzés nyelvterülete a *principal* esetében, amely csak az angolból mutatható ki. Bár a SZ² csoportban csupán egyetlen denotátum (17.: *principal contributor/collaborator* — mintája az újlatinban négyes genuin konvergenciát adó *collabotateur principal* stb.) nyer ilyen realizációt, nem hagyható említés nélkül, hogy a teljes korpuszban 21 angol *principal* került elő és ezek közül csupán a *principal church* 'főtemplom', a *principal valley* 'fővölgy' és *principal subject* 'főtantárgy' négyes vagy hármas korrelatív sora nem mutatható ki az újlatinból.

Az angol *major* nyilvánvalóan ugyanazon lexéma mint újlatin megfelelői *(majeur, maggiore* stb.). Az angolban öt *major* van, ezek közül három megegyezik az újlatin nyelvek valamelyikének a használatával. A logikai *major proposition* 'főtétel' — mind a négy újlatin nyelvben ugyanez az ekvivalens szerepel — éppúgy a latin *propositio maior* folytatása, mint az újlatin nyelvekben. Nyelvspecifikus motiváció eredményének, tehát egymástól függetlennek tartom az ol. *maresciallo maggiore* és az ang. *regimental sergeant major* 'főtörzsőrmester' egybeesését, továbbá az ugyancsak ol. *maggiore azionista* ~ ang. *major shareholder* 'főrészvényes' párhuzamot.

A korpuszban hat, a csoporton belül egyetlen példában szerepel az angol *supreme (20.: supreme commander)*. A forrás itt is inkább a latin *supremus*, az újlatin közvetítés kevésbé valószínű. Ezt mondhatjuk az angol *central* és *capital* ekvivalensekről is, amelyek egyébként a SZ² csoportban nem jelentkeznek.

A kölcsönzések vizsgálata ráirányította a figyelmet az angol sajátos különállására. Az újlatinon kívül csak itt találhatók — a teljes korpuszt vesszük számba — *principal, major, supreme*, de ilyenek *lord, senior*, továbbá a SZ²-ben nem jelentkező, de igen tekintélyes számú, 38 denotátumot képviselő *main*, végül a germán nyelvek közül csak az angolban mutatható ki „elsődleges" (két denotátum) és „kapitális" (egy denotátum). Valamely ekvivalenslexémának egyetlen nyelvben való járatossága természetesen nem csupán az angolra vagy a germán nyelvekre jellemző (vö. sp. *sumo*, le. *naczelny*, or. *основной*, de az individualitás ekkora foka egyetlen más tanulmányozott nyelvben sem fordul elő. Ez az angolt ért francia hatással magyarázható, ami talán a latinból való átvételeket *(capital, central, major, senior, supreme)* is megkönnyíthette, nem zárható ki végül az angol „splendid isolation"-ja sem.

3.5. Az egyes nyelvcsaládok belső homogeneitásának jó tipológiai jellemzője lehet, hogy mennyi és hány tagból álló sor található bennük. Az angol

révén a germán lényegesen más képet mutat, mint az újlatin vagy a szláv. A germán nyelvekben meglehetősen kevés a hármas sor (zárójelben az újlatin és szláv megfelelések): „nagy": 1 (6, 1); „generális": 4 (3, 4); „fej": 8 (6, 37); „központi": 2 (4, 0); „magas": 5 (0, 0). Szám szerint a germánban a hármas korrelatív azonosságok száma 20; ez a szlávban 42, az újlatinban 32, de ez utóbbihoz még hozzá kell adni az 51 négyes sort is. Ebben az összevetésben a germán nyelvek az utolsó helyet foglalják el, viszont minden külön mérés nélkül is szembeötlik, hogy nincs még két nyelv, amely annyira szoros kapcsolatot mutatna, mint a német és a svéd. Külön vizsgálatok tárgya lehet, hogy ebből mennyi a genuin konvergencia és mennyi a kölcsönzés. A „fej" szláv realizációjának 37 hármas sora a homogeneitásnak kétségkívül sokatmondó jele, mégsem a szláv nyelvek a leghomogénebbek. Figyelemre méltó egyezések vannak az orosz és a lengyel, másrészről a lengyel és a szerb-horvát között. Meghatározott ekvivalensek csak két-két nyelvben élnek, ez bizonyos rendszerjellegű kapcsolatokra enged következtetni és a kölcsönzéseket kétségessé teszi. Ilyenek orosz/lengyel: „idősebb", „fontos", „kapitális"; lengyel/szerb-horvát: „felsőbb", „magas", *nad-;* orosz/szerb-horvát: „legmagasabb", „magisztrális". 51 négyes és 32 hármas sorával az újlatin mutatja a legerősebb homogeneitást. A már említetteken kívül további ekvivalensek lépnek fel ilyen szerepben, ezek közül ki kell emelni a 20 négyes és 13 hármas sort alkotó „principális"-t, mivel ez egyes szemantikai csoportokban reprezentáns és átveszi a „fej" funkcionális jelentését. Az újlatin nyelvek erős homogeneitása nem kis mértékben a latinra megy vissza, de így is genuin, nem egy esetben pedig kimutatható az önálló megnevezés konvergenciája is. Nem szabad továbbá elfelejteni, hogy földrajzilag ezek vannak a legközelebbi kapcsolatban, a román sajátos fejlődésére felesleges ismételten kitérni. A homogeneitáshoz hozzájárultak a belső kölcsönzések ~ tükörfordítások is.

3.6. Nyilván feltűnt, hogy egyes lexémáknak az alapfokát és fokozott alakjait mint külön ekvivalenseket említem („nagy", „nagyobb", „legnagyobb"; „magas", „magasabb", „legmagasabb"; „felsőbb", „legfelső"), egy negyedik esetben pedig csak „idősebb" fordul elő. Formális jegyek arra utalnak, hogy a melléknevek egyes képzési fokainak lexikális vagy morfológiai megkülönböztetése szemantikai szerephez jut, hiszen a szabályos alakok mellett még egy közép- vagy felsőfok is van, sőt ezeknek a használata némiképpen korlátozottabb, mint az eredeti tőből szabályosan képzetteké. Ilyen az újlatin *majeur, supérieur, suprême,* az ugyancsak a latinból származó angol *senior, major, supreme;* eredetileg középfok volt, de legalábbis középfokú eredetű az *ober/över* és felsőfokot őriz a német *erste,* meg ennek más etimológiájú svéd megfelelője, a *förste.* A szláv *высший, viši, wyższy* nemkülönben magán viseli a fokozás formai jegyeit. Mindezek hajlamosak arra, hogy közép vagy felsőfok jellegüket elveszítsék és sajátos szemantikai funkcióban alapfokká váljanak, de ekkor valami egészen kiemelkedőt, különlegesen fontosat, vezetőt jelentenek: pontosan ez az, ami a „fő" egészét összetartja.

A bemutatott nyelvi anyag arra is figyelmeztet, hogy a „fő" szemantikai jegyei között egy nem relatív, hanem abszolút értelemben vett fokozás mégis csak jelen van. A szerb-horvát *viši* és szláv megfelelői morfológiailag középfok, ilyen az orosz és a lengyel *старший/sztarszy* is, de pontosan ugyanazt a szemantikai funkciót töltik be, mint az alapfokú ekvivalensek (*главный, генеральный*). Vannak továbbá olyan esetek is, ahol különböző nyelvekben

ugyanazon denotátumot a szabályos és különleges fokozott alakok felváltva lexematizálják, pl. 30.: ném. *höhere Beamte*, sv. *högre tjänsteman*, or. *высшее должностное лицо*, szb.-hv. *viši činovnik*, le. *wyższy urzędnik*, az újlatin nyelvekben ezek helyén a *supérieur* megfelelő kapcsolatai állanak. A SZ² csoportból kilépve is mutathatunk példát: a 'főhatalom' a németben *oberste* vagy *höchste Gewalt*, a lengyelben *władza najwyższa*, a szerb-horvátban *najviša vlast*, az újlatin nyelvekben azonban a *suprême* ekvivalenssel jönnek létre a lexikai egységek. A denotátum fontosságát felsőfokkal fejezik ki egyes egyedi esetekben is: ném. *der oberste/höchste der Götter* 'főisten'; sv. *överstepräst* '(pogány) főpap'; sv. *högsta vinsten* 'főnyeremény'; le. *najwyższa wygrana* 'főnyeremény'

3.7. Az egyes ekvivalenseknek a megnevezés rendszerében betöltött szerepét illetően további információt kaphatunk, ha a szinonimiára is tekintettel vagyunk. A szinonimiát kissé tágabban fogjuk fel, úgy mint a denotátumoknak a deszignáció szintjén való többféleképpen is lehetséges lexematizálását, azaz a szinonimát nem korlátozzuk magára a szóra, hanem a tipikus melléknevek kapcsolódási formáit is figyelemmel kísérjük. A szinonimiának a szemantikai mikrostruktúrára való alkalmazása föltehetően tanulságos lehetne az általános jelentéstan számára is.

Elsősorban arra kell felhívni a figyelmet, hogy a „fő" SZ² csoportjának 36 denotátuma rendkívül gazdag a fenti értelemben vett szinonimákban: 24 esetben lehet ilyeneket kimutatni. Ráadásul számos esetben nyelvenként eltérően több realizációs lehetőség is megmutatkozik, pl. 1.: „fej"/„generális" (sp., rom.), „generális"/„principális" (fr.), „idősebb"/*nad-* (le.); 17.: „első"/„principális" (ol.), „idősebb"/„principális" (ang.), „fej"/„magasabb" (szb.-hv.); 20.: „fej"/„legfelső" (ol., rom., ang., szb.-hv.), „fej"/*naczelny* (le.), „felsőbb"/„legmagasabb" (sv.); 30.: „magas"/„felsőbb" (fr., rom.), „fej"/„magas"/„idősebb" (ang.), „fej"/„magasabb" (sv.), „felsőbb"/„első" (le.). Szándékosan került sor annak a négy denotátumnak a bemutatására, ahol a variációk a leggazdagabbak, de ez eléggé meggyőzően bizonyítja, hogy a lehetőségek közötti választásnak különösebb megkötöttségei nemigen lehetnek. A kvantitatív elemzés, természetesen más mutatók figyelembevételével együtt, megmutatja, hogy egy-egy ekvivalens milyen helyet foglal el a mikroszemantikai struktúrában és ismételten feleletet ad arra is, hogy a világ nyelvi tagolásában az egyes motivációknak mekkora szerepe volt.

Az ÖR számát tekintve nem meglepetés, hogy a legtöbbször, szám szerint 16 ízben, a „fej" jelentkezik; mint a fentebbi példák mutatják, a szinonimapár másik tagja nyelvenként, de még egy nyelven belül is többféle lehet. Jóval relevánsabbnak tűnik, hogy a lehetséges ekvivalensek közül milyen sok jelenik meg ezekben a párokban. Egyesek mindhárom nyelvcsaládból kimutathatók, így „generális" az újlatin nyelvekből: sp.: 1., rom.: 1., 3., 33.; a germán nyelvekből: ang.: 3., ném.: 6., 31., sv.: 31.; a szláv nyelvekből: le.: 15., szb.-hv.: 31. A szinonimapár másik tagja lehet még: „első": olasz: 21., német: 2., 14., szb.-hv.: 19.; „legfelső": 20.: ol. rom., ang., szb.-hv.; „mester": fr.: 21., sv.: 11., 23., le.: 23. A „fej"/„generális" szinonimapárnak számos nyelvben nagyszámú denotátum jelölésére való ilyen intenzív előfordulása a megnevezés jelentős logikai motivációjáról tanúskodik és ezt a „generális" kölcsönzött jellege csak kismértékben csökkenti.

A „magasabb" szinonimájaként találjuk a „fej"-et a svédben (30.) és a szerb-horvátban (17.). Csak a germán nyelvekből kimutatható párok: „ma-

gas"/„fej" (ang.: 15., 30.), „felsőbb"/„fej" (ném: 16., 19.; sv.: 16), „magas"/„felsőbb" (15.: ném.). A szláv nyelvekben a „fej" szinonimapárjaként elsősorban az „idősebb" említendő (or.: 1., 2., 3., 8., 12.; le.: 14.), de van egy-egy példa a következőkre is: *naczelny* (le.: 20.), *nad-* (szb.-hv.: 21.). Korábban már láttuk, hogy ezekben sem éppen motiválatlan a megnevezés, de a „fej" relevanciáján túlmenően a szinonimia ezeknek az ekvivalenseknek inkább nyelvspecifikus voltára utal. A „magas" és „magasabb" értékéről még lesz szó.

Az összes többi ekvivalens már jóval kisebb szerepet játszik. Meglepetésként hat, hogy a „fej"-jel alkotott párjain kívül a „generális" kevésszer lép fel: ~ /„felsőbb" (sv.: 6.; fr.: 27.), ~ /„principális" (fr.: 1.). A „felsőbb" gazdagabb változatokat mutat: párjai a „fej"-en és a „generális"-on kívül: „principális" (sp.: 27.), „első" (le.: 30.), „„„legmagasabb"" (sv.: 20.), „magas" (fr., rom.: 30.). A „magas" és „magasabb" mint szinonimapár tagjainak ugyanazon denotátum lexematizálódásában a legkülönfélébb nyelvekben való előfordulása, valamint, hogy több más ekvivalenssel is alkotnak párokat (ezekben ugyanazon denotátumok is előfordulnak), ismét a motiváció mélyebb gyökereire mutat. Evvel szemben, a motivációját illetően ma is eléggé transzparens „első" a már bemutatott „fej"-en kívül csak a „principális"-hoz (ol.: 17.), s a németben és svédben élő *ober/över*-höz társul (4., 33., 35.). Jellegzetesen lengyel szinonimapárok: „idősebb"/*nad-* (1., 3., 16.), „idősebb"/*naczelny* (19.) és *naczelny/nad-* (10., 16.). Megemlítendő még az angol „idősebb"/„principális" (17.) szinonimapár.

3.8. A szinonimia fentebbi vizsgálata tulajdonképpen ekvivalenciarelációk vizsgálata, hiszen arról volt szó, hogyan viszonyulnak egymáshoz egyes esetekben az ekvivalensek, hogyan és hányféleképpen realizálódhatnak a denotátumok a deszignátumok révén. Az utolsó kérdés, amit érinteni szeretnék — és ez bizonyos fokig konklúzióként is szolgál — ennek a folytatása: hogyan viszonyulnak egymáshoz a különböző ekvivalensek most már nem egy-egy nyelvben, hanem a vizsgálatba bevont nyelvekben. Már a szinonimia elemzése is rámutatott, hogy még egy nyelvben is a változatoknak mekkora gazdagsága lehetséges, ez fokozottan jelentkezik akkor, ha egyes denotátumoknak a tíz nyelvben való lexematizálódását vesszük szemügyre. A legváltozatosabb típusok fordulnak elő, amelynek egyik szélső és egyedülálló példája a 13. 'főkonzul', ahol kizárólag a „generális" tízes korrelatív azonossága jelentkezik. Némileg eltér ettől, ahol valamely ekvivalens erősen domináns, de mellette még egy vagy két egyéb deszignációs megoldás is jelentkezik (14. 'főkönyvelő': egy kilences „fej" sorozat, 2 „első", 1 „idősebb"; 24. 'főszerkesztő': kilences „fej", de a lengyelben *naczelny*; 31. 'főtitkár': valamennyi nyelvben „generális", de mellette háromban még „fej" is). Itt, ha némiképpen más vetületben is, vissza lehet kanyarodni a **3.3.4.**-ben felvetett problémára. A 16. 'főmérnök' deszignátumai között szerepel ugyan egy kilences „fej" sor, de ez nem akadálya annak, hogy további négy ekvivalens (2 „felsőbb", 1—1 „idősebb", *naczelny*, *nad-*) is realizálódjon. (Vö. még 6. 'főigazgató': 8 „generális", 1—1 „fej", „felsőbb", *naczelny*, a formáció más típusa.) Ezek azonban ismét eléggé szélsőséges megnyilvánulások; azokban az esetekben amikor 5—6, vagy még több ekvivalens is megjelenik, a sorok általában kevés tagból állanak. Ennek az az oka, hogy a „fej" és a „generális" teljes vagy sok tagból álló sorain kívül más ekvivalensek legfeljebb hatos vagy ennél rövidebb sorokkal jelentkeznek.

A megnevezés — kivételek ugyan nyilván akadnak — valamilyen előzetes asszociáció, a megnevezni kívánt objektum vagy jelenség valamely sajátságának megragadása, esetleg valamihez való hasonlósága alapján történik. Az eredeti motiváció nem mindig őrződik meg, tudatossága nagy mértékben a signifié természetétől, a signifiant elemezhetőségétől függ; maga a motiváció esetleg nem is került a tudat szintjére. Így jön létre az eltérő lexematizáció. Komplex jelenségről van szó: megvan a lehetősége annak, hogy egy nyelvcsaládon belül a rá jellemző lexematizáció mellett — ilyenkor gyakran a genuin konvergencia az uralkodó — szinonimaként más deszignátumok is létrejöjjenek, mégpedig úgy, hogy azonos deszignátumok eltérő nyelvcsaládokban is realizálódnak. A bemutatott típusok általában nem zárják ki egymást, így a deszignáció szintjén a denotátumok rendkívül tarka realizációs lehetőségeket mutatnak (l. az összesítő táblázatot). Az egyes szemantikai csoportokban az ekvivalensek száma, sőt a konkrétan megjelenő ekvivalensek függenek a szemantikai csoporttól is, de a variációs lehetőségeket maguk a nyelvek is különféleképpen értékesítik.

Ennek bemutatására néhány különösen tarka deszignációs képet mutató denotátum kerül elemzésre. Ilyen a 30. 'főtisztviselő'. Itt a következő ekvivalenseket találjuk: „magas" (fr., sp., ol., rom., ang., ném.), „magasabb" (ném., sv.) „felsőbb" (fr., rom., or., szb.-hv., le.), „fej" (ang., sv.), „idősebb" (ang.), „első" (le.). Ezen kívül előfordul a most figyelmen kívül hagyott monéma és a formáció más típusa is. Kitűnik az erős szinonimia és az eltérő lexematizáció nem kevésbé erőteljes megnyilvánulása, de az is szemmel látható, hogy a „magas" és a „felsőbb" két nyelvcsalád tagjaiban is előfordul. A két fenti ekvivalens motivált voltát ez mindenképpen alátámasztja, de nem tagadható a másik négyé sem. A „magas" és fokozott alakjai a tisztviselőnek a hivatali ranglétrán elfoglalt magas helyzetét jellemzik. A „fej" az egész korpusz (nemcsak a SZ^2 csoport) vezető egysége, így természetes motivációjához még egy szemantikai kategoriális elem is járul. Az angol *senior* a szolgálatban eltöltött hosszabb időre utal, noha a funkciók betöltésében ez nincs mindig így. A lengyel *pierwszy* az azonos munkát végzők közötti első helyet jelöli. A 19. 'főorvos' esetében nagy szerephez jut a „fej" (fr., sp., rom., ném., or., szb.-hv.), de jelentkezik a német/svéd *ober/över*, ugyancsak két-két nyelvben az „első" (ol., szb.-hv.) és háromban az „idősebb" (ang., or., le.), a lengyelben a *naczelny*. Ez utóbbi a homlokkal (le. *czoło)* függ össze, így lényegében ugyanaz áll rá is, mint a „fej"-re. A motiváltságot illetően az *ober/över* ugyanazon az asszociáción alapul, mint az újlatin *supérieur* 'felsőbb' (alaktani megformáltsága is azonos), van azonban egy gyökeres különbség közöttük: a *supérieur* öröklött elem, és mint ilyen az újlatinban talán már nem motivált, a germán elem azonban autochton képzés, a motiváció egyértelmű. Figyelemre méltó, hogy mind az „első" mind az „idősebb" két-két különböző nyelvcsaládból való. Az olasz *medico primario* a latin *primarius* 'első' jelentését folytatja, így motiváltsága már adva is van. Ez monémásodott is (ol. *primario)*, innen átkerült az osztrák-németbe, majd ez közvetítette a szerb-horvátba és a lengyelbe. Ismét több példa figyelhető meg a szinonimiára is.

Az angol *senior surgeon/consultant* ~ lengyel *starszy lekarz*, illetve az olasz *medico primario* ~ szerb-horvát *prvi lekar* példái jól mutatják, hogy a megnevezés és ennek sajátos deszignátumai csak a nyelvi rendszer adta lehetőségeket aknázzák ki, az önkényesség csak korlátozott. A fenti párhuzamokban, de legalábbis az elsőben nem lehet szó kölcsönzésről; a megnevezés során egymástól függetlenül ugyanazon attributum került előtérbe. Más szemantikai

csoportokban is találunk ilyen jelenséget: a 'főudvarmester' (SZ[1]) megnevezésére a svédben és az olaszban egyaránt az „első" szolgál differentia specificaként: sv. *förste hovmarskalk* ~ ol. *primo maggiordomo*.

A megnevezés viszonylagos önkényességére, a látszólag tetszőlegesen kiválasztott lexematizáció bizonyos meghatározottságára egészen világosan mutat a T[2] csoportba tartozó 'főnyeremény'. Tekintsük át mind a tíz nyelvben való megfelelőit: fr. *gros lot*, sp. *premio gordo*, ol. *vincita principale/primo premio*, rom. *lozul cel mare;* ang. *first prize*, ném. *Haupttreffer*, sv. *storvinst/högsta vinsten;* or. *главный/крупный выигрыш*, szb.-hv. *glavni zgoditak/premija*, le. *główna/najwyższa wygrana*. A kép csak az első tekintetre tűnik kaotikusnak, de gyorsan rendeződik. A „nagy" volt az alapja a román, a svéd és az orosz megnevezésnek, az „első" rejlik az olaszban és az angolban, a „legmagasabb" egy másik svéd realizációban és a lengyelben. Természetesen további ekvivalensek is kimutathatók. Mint már több ízben, itt szintén nehéz lenne az egyezéseket valamilyen kölcsönzésnek tulajdonítani. Egyértelműen arról van szó, hogy az emberi gondolkodás a denotátumnak más-más jellemzőjét ragadta meg és ezt egymástól függetlenül különböző nyelvek különböző deszignátum létrehozására használták fel. A meghatározó szemantikai jegyül szolgáló attributum könnyen kimutatható a többi nyelvből is: a franciában „vastag", a spanyolban — ennek módosulataként, de teljesen önállóan — „zsíros". Itt sem maradt el a „fej" *(Haupttreffer* és mindhárom szláv nyelv).

Az ugyanazon denotátumot realizáló különböző deszignátumok összevető elemzése kitünteti, hogy az eltérő lexematizáció különféle kognitív és pszichikus folyamatok eredménye. Az eredeti domináns széma elhalványodott vagy háttérbe szorult, ritkán el is tűnhetett, és ez a lexikai egységeknek az egzisztenciájukhoz, fennmaradásukhoz szükséges mobilitást biztosítja. Ilyen folyamat eredménye, hogy eltérő szémikus struktúrájú lexikai egységek, ahol a megnevezés alapját képező motiváció nem volt azonos (pl. ang. *chief official* és *high official* 'főtisztviselő'; ol. *rabbino maggiore* és *arcirabbino* 'főrabbi' /SZ[1]/) egymáshoz közeledve azonos denotátummal bírhatnak és így szinonimákká válnak. Minden ilyen természetű mozgás azonban, bármily széles perspektívában megy is végbe, a rendszer szabályai szerint kötött. Megfigyelhető, hogy a nyelv a túlzottan bonyolult megoldásokat kiküszöbölni törekszik. A teljes korpuszban a 25 tipikus ekvivalens közül csak 18 van olyan, ahol a realizációk száma meghaladja a tizet, 50 realizáció fölött pedig mindössze 6 mutatható ki: „fej" (424), „principális" (170), „nagy" (98), „felsőbb" (94), „generális" (92), „központi" (56). Kiegészítésként még meg kell jegyezni, hogy 216, ill. 204 realizációjával a monéma és a formáció más típusa az összetett rendszerben a második és harmadik helyet foglalja el.

BAKOS FERENC

Jegyzetek

1. A felhasznált szótárak:

a) újlatin nyelvek

FRANCIA

DM = Dictionnaire des métiers et appellations d'emploi établi par la Commission Interministérielle de la Nomenclature des Métiers. Paris 1955.

ELar = La Grande Encyclopédie. Paris 1971—1978, Larousse.
GL = Grand Larousse de la Langue Française. Paris 1971—1978.
GR = P. ROBERT, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. Paris 1953—1964.
TLF = Trésor de la Langue Française. Paris 1971—

SPANYOL

Al = M. ALONSO, Enciclopedia de Idioma. Madrid 1958.
Cas = J. CASARES, Diccionario ideológico de la lengua española. Barcelona 1963.
Gross = R. GROSSMAN—H. SLABÝ, Wörterbuch der spanischen und der deutschen Sprache. II. Deutsch-Spanisch von R. Grossman. Barcelona 1967.
Mol = M. MOLINER, Diccionario de uso del español. Madrid 1966.
Tolh = L. TOLHAUSEN, Nuevo diccionario español-alemán y alemán-español. Leipzig 1908.
Vox = Vox. Diccionario general ilustrado de la lengua española. Barcelona 1953.

OLASZ

Batt = S. BATTAGLIA, Grande dizionario della lingua italiana. Torino 1961—
DO = G. DEVOTO—G. OLI, Vocabolario ilustrato della lingua italiana. Milano 1967.
Garz = Dizionario Garzanti della lingua italiana. Milano 1965².
Pal = F. PALAZZI, Novissimo dizionario della lingua italiana. Ed. a cura di G. Folena. Milano 1976².
Z = Vocabolario della lingua italiana. Decima edizione, rielaborata. Bologna 1970.

ROMÁN

CADE = I. CANDREA—A. ADAMESCU, Dicţionarul enciclopedic ilustrat „Cartea Românească". Bucureşti 1931.
DEX = DEX. Dicţionarul explicativ al limbii române. Bucureşti 1975.
DLR. = Dicţionarul limbii române. Bucureşti 1965—
FC = Formarea cuvintelor în limba română. Vol. I. Compunerea. Bucureşti 1970.
RMSz = Román—magyar szótár. Dicţionar român-maghiar. Bucureşti 1964.

b) germán nyelvek

NÉMET

BrE = Brockhaus Enzyklopädie in 20 Bänden. Wiesbaden 1966—1976.
DGS = Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. Hgg. von R. KLAPPENBACH und W. STEINITZ. Berlin 1964—1978.
Grimm = JAKOB GRIMM—WILHELM GRIMM, Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1854—1966.
W = G. WAHRIG, Deutsches Wörterbuch. Berlin 1977².

SVÉD

ISO = B. MOLDE, Ilustrerad svensk ordbok. Stockholm 1958.
NO = Ö. ÖSTERGREN, Nusvensk ordbok. Stockholm 1919—1972.
SAOB = Orbdok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien. Lund 1898—
SAOL = Svenska Akademiens Ordlista. Stockholm 1973¹⁰.
SEF = I. GULLERS, Svensk-Engelsk Fackordbok. Stockholm 1972.
TSO = HOPPE-AUERBACH-REUTERCRONA, Tysk-svensk ordbok. Stockholm 1970.

ANGOL

Bromh = P. BROMHEAD, Life in Modern Britain. London 1977.
HF = Harrap's New Standard French and English Dictionary. Part I. French—English. London 1972.
LED = Langenscheidts Enzyklopädisches Wörterbuch der englischen und deutschen Sprache. Teil 1. English-Deutsch. Hgg. DR. OTTO SPRINGER. Berlin 1962—1963.

OED = The Oxford English Dictionary. Oxford 1961—1976.
WID = Webster's Third International Dictionary of the English Language. London —Springfield 1961.

c) szláv nyelvek

OROSZ

БНРС = Большой немецко—русский словарь. Сост. Е. И. Ленинг . . . Под рук. О. И. Москальской. Москва 1980.[2]
БСЭ = Большая Советская Энциклопедия. Москва 1970—1978.
Г = Французско—русский словарь. Сост. К. А. Ганшиной. Москва 1957.[7]
СЛ = Словарь современного русского литературного языка. Москва—Ленинград 1950—1965.
СРЯ = Словарь русского языка в четырех томах. Москва 1957—1961.
С Син = Словарь синонимов русского языка. Москва 1970—1971.
ШРС = Шведско—русский словарь. Сост. Д. Э. Миланова. Москва 1973.
Щ = Русско—французский словарь. Сост. Л. Б. Щерба и М. И. Матусевич. Москва 1969.

SZERB-HORVÁT

Dean = I. Dayre—M. Deanović—R. Maixner, Hrvatskosrspko-francuski rječnik. Zagreb 1956.
RiKr = Enzyklopädisches Deutsch-Serbokroatisches Wörterbuch von Swetomir Ristitsch und Jowan Kangrga. Belgrad 1936.
Rist = Sv. Ristitsch—J. Kangrga, Wörterbuch der serbokroatischen und deutschen Sprache. Beograd 1928.
RSHKJ = Rječnik srpskohrvatskoga književoven jezika. Novi Sad-Zagreb 1967—1976.

LENGYEL

Dor = Polska Akademia Nauk. Słownik języka polskiego. Red. nacz. W. Doroszewski. Warszawa 1958—1969.
LS = Słownik języka polskiego. Opr. pod. red. T. Lehr-Spławińskiego. Tom I. A—K. Kraków 1939.
PI = J. Piprek—J. Ippoldt, Grosswörterbuch deutsch-polnisch. Leipzig 1958.
VSz = J. Karłowicz—A. Kryński—W. Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego. Warszawa 1900—1927.

2. Ez úton is hálásan köszönöm értékes segítségüket mindazoknak a kollégáknak, akik anyanyelvi informátorként működtek közre.

FRANCIA: a CNRS Institut de la Langue Française (Nancy) több munkatársa, elsősorban az intézet volt igazgatója, Paul Imbs; Pierre Lerat, Université de Paris XII.

SPANYOL: Carmen Salaiin, Université de Paris III; Elena Ballerino, ELTE, Spanyol Nyelvi Tanszék

OLASZ: Maria Theresa Angelini, ELTE, Olasz Nyelvi Tanszék

ROMÁN: Rodica Irimie-Bogza, ELTE, Román Nyelvi Tanszék; Vladimir Drimba, a Bukaresti Tudományegyetem Keleti Nyelvek Tanszékének vezetője.

OROSZ: Ludmilla Sargina, az irodalomtudományok kandidátusa; Irina Oszipova, ELTE, Orosz Filológiai Tanszék; Jevgenija Jevgenevna Csudina, BME Építőmérnöki Kar.

SZERB-HORVÁT: Mokuter Iván egyetemi docens, ELTE Szláv Filológiai Tanszék

LENGYEL: Bańczerowski Janusz, a nyelvtudományok kandidátusa

NÉMET: dr. Günther Kempke csoportvezető, NDK TA Zentralinstitut für Sprachwissenschaft; dr. Sabine Vilmar, ELTE, Német Nyelvi Tanszék

SVÉD: dr. Björn Hammarberg, Stockholms Universitet Institutionen för Lingvistik

ANGOL: dr. Susan Doughty és Dr. Geoffrey Thompson, ELTE, Angol Nyelvi Tanszék

Külön is hálás köszönetet mondok azon magyar anyanyelvű kartársaimnak, akik sok éves külföldi tartózkodásuk során szerzett nyelvi tapasztalataikkal segítették munkámat, így az angolt illetően ORSZÁGH LÁSZLÓnak és MAGAY TAMÁSnak, az olaszt illetően FOGARASI MIKLÓSnak és FÁBIÁN ZSUZSÁNAK, végül „A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete" (Újvidék) munkatársának, PATÓ IMRÉnek a szerb-horvát anyagról végzett gyűjtéséért.

Irodalom

HEGER 1965: K. HEGER, Les bases méthodologiques de l'onomasiologie et du classement par concepts. In: TLL. III/1. 7–32.

NICULESCU 1965: A. NICULESCU, Individualitatea limbii române între limbile romanice. Bucureşti 1965.

SZEREBRENNYIKOV 1974: Б. А. Серебренников, Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва 1974.

Nomination et contrastivité
(Analyse typologico-sémantique des correspondants néolatins, germaniques et slaves des composés nominaux hongrois commançant par *fő-*)

par FERENC BAKOS

A l'aide des méthodes typologiques et contrastives l'étude analyse les procédés cognitifs et psychiques qui contribuent à la nomination, à la constitution lexématique d'une microstructure sémantique. Quelques problèmes théoriques, comme la relation entre la réalité extralinguistique et le dénotat, celle entre le dénotat et le désignat sont abordés, l'importance de l'aspect formel et l'insuffisance de l'étude d'un seul champs en sémantique sont mis en relief.

Le matériel linguistique est fourni par les composés nominaux commançant par *fő-* qui figurent dans le dictionnaire usuel du hongrois (Magyar Értelmező Kéziszótár) et qu'on peut repartir en huit groupes sémantiques. Ce corpus n'est que le point de départ pour faire ressortir les correspondants en quatre langues romanes (français, espagnol, italien, roumain), en trois langues germaniques (allemand, suédois, anglais) et en trois langues slaves (russe, serbo-croate, polonais). Le résultat de cette confrontation est le relèvement d'une structure de nomination à deux faces: on a un système assez libre permettant l'individualisation du dénotat dont le monème et le type d'autre formation (des syntagmes très variés) sont les deux représentants. Le système des équivalents typiques est plus important et c'est le sujet proprement dit de la présente étude. Il se compose de 25 unités lexicales où l'équivalent est plutôt un adjectif (p. ex. *grand, haut, premier, supérieur, suprême, central, capital, général, principal* etc), mais on trouve aussi quatre substantifs *(chef, maître,* germ. *Haupt-/huvud-*, ang. *lord)*. Les mots ayant la même fonction onomasiologique dans le système sémantique d'une langue, mais qui ne constituent pas le même lexème dans de différentes langues, sont considérés comme les manifestations du même équivalent (p. ex. it. *primo,* all. *erste,* suéd. *förste* «premier»). Chaque groupe sémantique et chaque langue fait usage des différents équivalents à sa manière propre: il y a des équivalents qui ne s'emploient quand il s'agit des personnes (p. ex. «capital»), d'autres sont caractéristiques pour certaines langues (p. ex. «majeur» pour l'italien et l'espagnol), enfin il y des lexèmes qui n'ont cours que dans une ou deux langues (p. ex. *ober/över* en allemand et suédois, *nad-* en serbo-croate et polonais, *lord, main* en anglais, *naczelny* en polonais). Malgré les diversités qui se manifestent, l'analyse confrontative permet à établir une gradation d'importance des équivalents qui est la fonction de plusieurs indices (p. ex. le nombre des dénotats lexématisés par un tel équivalent, le nombre des langues et des familles de langues où l'équivalent est réalisé).

Le gros de l'étude est consacré à l'analyse multilatérale du groupe sémantique qui comprend les noms des fonctionnaires ayant un rang plus haut dans une hiérarchie. Après la présentation du matériel lexical (36 dénotats) par familles de langues suivent deux tableaux. Le premier résume schématiquement les données des dix langues et fait ressortir les possibilités réalisées de la lexématisation, les différents désignats du même

dénotat. Le deuxième récapitule les équivalents du groupe selon les langues et selon le nombre des dénotats représentés. Des analyses faites il faut insister sur celle qui recherche les ressorts de la motivation (la raison logique de la formation des équivalents et l'articulation linguistique du monde objective), qui établit les différentes séries corrélatives des équivalents dans les langues étudiées et en précise les types, qui montre l'importance non égale de différents équivalents aussi par leur rôle joué dans la synonymie. L'emprunt de lexèmes-équivalents des langues romanes par les langues germaniques et slaves, surtout par l'anglais *(chief, principal, general)* est relevé, fait qui met en évidence encore une fois la dislocation lexicale de l'anglais des langues germaniques et son rapprochement aux langues romanes. La quantité des séries corrélatives et le nombre de leurs membres indique que l'homogénéité des langues romanes est la plus développée et celle des langues germaniques est la plus réduite. Le dernier paragraphe présente quelques cas complexes où le même dénotat est lexématisé par des désignats très variés, pourtant on retrouve le même, parfois les mêmes types de réalisation dans des langues appartenantes à différentes familles de langues: dans la microstructure sémantique, sujet de l'étude, la pensée humaine opère avec un nombre limité d'attributs, ce sont les mêmes procédés cognitifs qui entrent en scène au cours de la nomination.

Szamojéd hangmegfelelések

I.

Mássalhangzók

Az uráli alapnyelv kutatására mind ez ideig az volt jellemző, hogy e kutatások meglehetősen féloldalasak voltak: a viszonylag jól kimunkált finnugor rekonstrukciókkal többnyire nem álltak szemben olyan közszamojéd alapalakok, amelyek kikövetkeztetett hangalakjukban a szamojéd nyelvek belső — a finnugrisztika eredményeitől közvetlenül nem befolyásolt — hangmegfelelési rendszerére támaszkodhattak. Az uráli alapnyelv „épülete" így szükségszerűen túlzottan finnugor jellegű (PU_1) lett, a kívánatosabb, finnugor és szamojéd alapokon egyaránt nyugvó, hitelesebben uráli (PU_2) helyett:

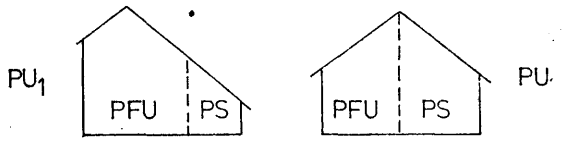

Az etimológiai-hangtörténeti kutatásokban e téren forradalmi változást jelent Juha Janhunen szokatlan gyorsasággal elkészült közszamojéd etimológiai szótárának megjelenése (Juha Janhunen, Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki 1977. 186).

Janhunen azonban lényegében csupán etimológiai szóbokrokba rendezett cédulaanyagát publikálta, minden szöveges indokolás és magyarázat nélkül. Ezért sok esetben nem világos, milyen elvek szerint rekonstruálta alapalakjait, miért vett fel ezekben archigrafémákat, szokatlan összetételű diftongusokat, indokolatlannak látszó toldalékokat. Ahhoz tehát, hogy Janhunen közszamojéd szóanyaga a szamojéd nyelvek alapos szakértőinek szűk körén kívül is, az uráli-finnugor nyelvészet, az uráli és más nyelvcsaládok történeti kapcsolatai stb. kutatóinak népesebb tábora számára is jól hasznosítható legyen, mindenekelőtt etimológiáinak hangmegfelelési rendszerét kell világosan és könnyen áttekinthetővé tenni. Ezért vállalkoztam arra, hogy Janhunen „néma könyvét" a statisztikai adatok nyelvén „megszólaltassam".

*

0. Az alapalakok rendszere

Janhunen közszamojéd szótára 790 szócikket tartalmaz. A 790 PS alapalak közül 660 tőszó, 129 alapnyelvi származékszó, 1 pedig szóösszetétel. A képzett szavak aránya Janhunen szóanyagában így 16,33%. (Összevetés-

ként: az MSzFE uráli—finnugor—ugor alapalakjainak mindössze 5,95%-a származékszó, l. JANURIK: NéprNytud. 15—16: 68).

Az alapalakok rekonstrukcióiban a szamojéd etimológiai és hangtörténeti kutatások jelenlegi állásának megfelelően igen sok a vagylagosság, bizonytalanság, megoldatlanság. Ezeket a szerző igen változatos formában: zárójeles, kérdőjeles változatokkal, kettős alapnyelvi képviseletekkel, archigrafémák alkalmazásával, a szócikkeken belüli, csak egyes szamojéd nyelvekre érvényes származékszó-rekonstrukciókkal, illetőleg ezek igen tarka kombinációival érzékelteti.

A hangmegfelelések statisztikai összevethetősége érdekében e változatok közül mindig csak az első (legtöbbször egyben a legvalószínűbbnek tekinthető) alapalakot vettem figyelembe. Ezzel az eljárással természetesen mindazok a rokon nyelvi képviseletek, amelyek az eltérő alapalak-változatokat indokolták, szükségszerűen a rendellenes hangmegfelelések közé kerültek. A statisztikai feldolgozással azonban nem lezárt eredmények összegező értékelésére, hanem a további kutatásokat elősegítő, könnyebben kezelhető segédeszköz megteremtésére törekedtem. Ezzel összhangban az egyes alapnyelvi fonémák rendellenes megfeleléseinek nagyobb aránya éppen a még megoldatlan vagy vitás etimológiai-hangtörténeti kérdésekre világíthat rá.

0.1. Az alapalakok morfonológiai felépítése

Juha Janhunen közszamojéd alapalakjai morfonológiai felépítésüket illetően az alábbi szerkezeti keretbe foglalhatók:

1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
		C		*C*		*C*		
C	*V*	*CC*	*V*	*CC*	*V*	*CC*	*V*	*C*
		CCC		*CCC*		*CCC*		

ahol: 1 és 9 elemi mássalhangzók, 3, 5 és 7 elemi mássalhangzók, kételemű vagy háromelemű mássalhangzó-kapcsolatok, ② elemi magánhangzó vagy diftongus, ④, ⑥ és ⑧ pedig elemi magánhangzók.

A különböző szerkezeti típusok közül leggyakoribbak a PU-PFU alapnyelvre is jellemző típusok: *VCV* 31, *VCCV* 23, *CVCV* 211, *CVCCV* 170, illetve *V* 18, *CV* 75. Ezek mellett nagyobb gyakoriságot mutatnak még a tővéghangzó nélküli változatok: *VC* 12, *CVC* 125, *CVCC* 8, valamint a képzett szavak nagyobb arányának megfelelően egyes hosszabb hangtestű típusok: *CVCVC* 21, *CVCVCV* 15, *CVCVCC* 12, *CVCCVC* 22 és *CVCCVCV* 12. Megjegyzendő azonban, hogy a hosszabb hangtestű PS szavak között jelentős számban (48 esetben) találhatók olyan alapalakok, amelyek Janhunennél nem származékszóként szerepelnek.

0.2. Az alapalakok fonémaszáma

Az alapalakok fonémaszáma 1 és 10 között váltakozik: a magánhangzós kezdetű alapalakok között leggyakoribbak a 3—4, a mássalhangzós kezdetűek között pedig a 4—5 fonémából álló szavak. Az átlagos fonémaszám: 4,12. Az alapalakok fonémaszám szerinti megoszlása a következő:

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	össz.
N	8	86	156	246	202	51	29	7	3	2	790
%	1,01	10,89	19,75	31,14	25,57	6,46	3,67	0,89	0,38	0,25	100,00

0.3. Az alapalakok áttekintő jegyzéke

A szamojéd hangmegfelelések rendszerének vizsgálatához előzetesen a PS alapalakok olyan átkódolására volt szükség, amelyben az egyes alapnyelvi fonémák morfonológiai helyzetük szerint rendeződtek. Az alapalakok hangállományának ilyen elrendezésével ugyanis az azonos morfonológiai helyzetű ②, ④, ⑥, ⑧ magánhangzók, illetve az 1, 3, 5, 7, 9 mássalhangzók egymás alá kerültek, megteremtve ezzel az alapalakok jobb áttekinthetőségét, valamint annak lehetőségét, hogy az egyes alapnyelvi képviseletek és rokon nyelvi megfeleléseik tévedésmentesen összevethetők legyenek. (Az alapnyelvi hangképviseletek száma összesen 3060, rokon nyelvi megfeleléseik száma pedig meghaladja a harmincezret.)

Az alapalakok áttekintő jegyzéke Juha Janhunen szóanyagának alfabetikus rendjét követi és mindig csupán az első változatokat tartalmazza, megtartva azonban az egyes archifonémák megkülönböztető jelölését, jóllehet ezek eltérő hangmegfelelésekre utaló szerepét a rokon nyelvi adatok összevetésénél következetesen figyelmen kívül hagytam.

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
001		*ə̊*	*m*						
002		*ə̊*	*m*						
003		*ə̊*	*m*	*ə̊*	*jr*				
004		*ə̊*	*ms*	*ȧ*					
005		*ə̊*	*nt*	*ə̊*	*j*				
006		*ə̊*	*pt*	*ə̊*					
007		*ə̊*	*pt*	*ɜ*					
008		*ə̊*	*t*	*ə̊*					
009		*ə̊*	*t*	*ə̊*	*j*	*ɜ*			
010		*ə̊*	*t*	*ə̊*	*j*	*ɜ*	*jm*		
011		*ə̊*	t^3s^1	*ɜ*					
012		*ȧə̊*							
013		*ȧ*	*j*						
014		*ȧ*	*j*	*ȧ*					
015		*ȧ*	*j*	$ə̊^1$	*p*	*ȧ*	*j*	*ə̊*	
016		*ȧ*	*jt*	*ȧ*					
017		*ȧ*	*jw*	*ȧ*					
018		*ȧ*	*mt*	*ə̊*					
019		*ȧ*	*n*	*ə̊*					
020		*ȧ*	*n*	*ɜ*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
021		*ȧ*	*nc*	*ə̊*					
022		*ȧ*	*nc*	*ɜ*					
023		*ȧ*	*ns*	*ä*					
024		*ȧ*	*pt*	*ȧ*					
025		*ȧ*	*r*	*ə̊*					
026		*ȧ*	*rk*	*ȧ*					
027		*ȧ*	*w*	*ȧ*					
028		*ä*							
029		*ä*	*k*	$ɜ^1$					
030		*ä*	*m*	*ä*	*j*				
031		*ä*	*m*	*ä*	*jt*	*ɜ*	*m*	*ə̊*	
032		*ä*	*mt*	*ə̊*					
033		*ä*	*nc*	*ə̊*					
034		*ä*	*ŋ*						
035		*ä*	*ŋ*	*ə̊*					
036		*ä*	*ŋk*	*ɜ*					
037		*ä*	*ŋt*	*ə̊*					
038		*ä*	*p*	*ȧ*					
039		*ä*	*r*						

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
040		ę	*l*	ə̂					
041		ę	*pt*	ə̂					
042		ę	*r*						
043		ę	*r*	ə̂	*j*	ə̂	*j*		
044		ę	*rm*	ə̂					
045		ę	*s*	ə̂	*jn*[2]				
046		ę	*t*	ȧ					
047		*e*	*jm*	ä					
048		*e*	*js*	ä					
049		*e*	*m*	ä					
050		*e*	*n*	ȧ					
051		*e*	*n*	ȧ	*j*	ə̂			
052		*e*	*n*	ȧ					
053		*e*	*n*	ä	*ηk*	ə̂			
054		*e*	*ηw*	ȧ					
055		*e*	*r*						
056		*e*	*t*	ȧ					
057		ị	*l*	ə̂					
058		ị	*l*	ə̂	*t*	ə̂			
059		ị	*n*	ə̂	*p*	ə̂			
060		ị	*nt*	ə̂					
061		ị	*ń*	ə̂					
062		ị	*p*						
063		ị	*t*	ɜ					
064		ị	*t*	ɜ					
065		*i*							
066		*i*							
067		*i*							
068		*i*	*l*	ə̂					
069		*i*	*l*	ä					
070		*i*	*l*	ɜ					
071		*i*	*m*	ɜ					
072		*i*	*n*	ä					
073		*i*	*r*	ɜ					
074		*i*	*r*	ɜ					
075		o	*p*						
076		o	*m*						
077		o	*l*	ə̂					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
078		o	*p*	ȧ					
079		o	*t*[3]*k*	ȧ					
080		ö							
081		*u*							
082		*u*	*k*	ə̂	*l*				
083		*u*	*j*						
084		*u*	*jηk*	ə̂					
085		*u*	*k*	ə̂					
086		*u*	*ηp*	ə̂	*j*	ȧ			
087		*u*ə̂	*t*						
088		*u*	*t*	ȧ					
089		ü							
090		ü	*k*	ə̂	*l*				
091		ü	*c*	ä					
092	*c*	ə̂	*k*	ɜ					
093	*c*	ə̂	*nc*	ɜ					
094	*c*	ə̂	*nt*[1]	ȧ					
095	*c*	ə̂	*rk*	ə̂	*j*				
096	*c*	ȧ	*c*	ä	*p*	ä			
097	*c*	ȧ	*r*	ä					
098	*c*	ä	*mc*	ə̂	*j*	ə̂			
099	*c*	ä	*nc*	ə̂					
100	*c*	ä	*r*						
101	*c*	ę	*n*						
102	*c*	ę	*nc*	ə̂					
103	*c*	ę	*ηk*	ə̂					
104	*c*	*i*	*n*	ɜ					
105	*c*	*i*[1]	*n*	ɜ	*r*				
106	*c*	*i*	*c*	ä					
107	*c*	*i*	*c*	ä					
108	*c*	*u*	*k*						
109	*c*	*u*	*p*	ə̂					
110	*c*	ü	*r*	ə̂					
111	*j*	ə̂	*c*	*a*					
112	*j*	ə̂	*k*	ə̂					
113	*j*	ə̂	*k*	ə̂					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
114	*j*	*ə̂*	*k*	*ȧ*					
115	*j*	*ə̂*	*ŋk*	*ə̂*	*j*				
116	*j*	*ə̂*	*pt*	*ə̂*					
117	*j*	*ə̂*	*pt*	*ə̂*					
118	*j*	*ə̂*	*pt*	*ȧ*					
119	*j*	*ə̂*	*r*	*ə̂*					
120	*j*	*ə̂*	*s*	*ɜ*					
121	*j*	*ə̂*	*t*[1]	*ə̂*					
122	*j*	*ȧə̂*							
123	*j*	*ȧə̂*	*r*	*ȧ*					
124	*j*	*ȧ*	*kk*	*ə̂*					
125	*j*	*ȧ*	*mp*	*ə̂*					
126	*j*	*ȧ*	*mp*	*ə̂*	*t*	*ə̂*			
127	*j*	*ȧ*[1]	*ŋk*	*ə̂*	*j*	*ə̂*	*r*		
128	*j*	*ȧ*	*ŋk*	*ȧ*					
129	*j*	*ȧ*	*pt*	*ȧ*					
130	*j*	*ȧ*	*r*						
131	*j*	*ȧ*	*r*	*ə̂*					
132	*j*	*ȧ*	*t*[1]						
133	*j*	*ȧ*	*t*	*ə̂*					
134	*j*	*ȧ*	*t*	*ə̂*	*jr*				
135	*j*	*ä*	*c*	*ə̂*					
136	*j*	*ä*	*c*	*ə̂*	*jr*				
137	*j*	*ä*	*ck*	*ə̂*					
138	*j*	*ä*	*l*	*ä*					
139	*j*	*ä*	*l*	*ə̂*	*m*				
140	*j*	*ä*	*m*						
141	*j*	*ä*	*ŋk*	*ɜ*					
142	*j*	*ä*	*p*	*ä*					
143	*j*	*ä*	*ps*	*ə̂*					
144	*j*	*ä*	*ps*	*ə̂*					
145	*j*	*ę*	*kc*	*ä*					
146	*j*	*ę*	*ps*	*ə̂*					
147	*j*	*e*							
148	*j*	*e*	*k*	*ə̂*	*l*				
149	*j*	*e*[1]							
150	*j*	*e*	*k*	*ɜ*					
151	*j*	*e*	*mń*	*ə̂*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
152	*j*	*e*	*mń*	*ə̂*	*j*				
153	*j*	*e*	*mp*	*ə̂*					
154	*j*	*e*	*mp*	*ə̂*	*t*				
155	*j*	*e*	*nt*	*ə̂*					
156	*j*	*e*	*nt*	*ə̂*	*s*	*ä*			
157	*j*	*e*[1]	*ŋk*	*ɜ*					
158	*j*	*e*	*r*						
159	*j*	*e*[1]	*s*	*ɜ*	*n*[2]				
160	*j*	*e*	*t*						
161	*j*	*e*	*t*	*ə̂*					
162	*j*	*e*	*t*[3]*p*	*ə̂*					
163	*j*	*e*	*t*[3]*p*	*ə̂*	*t*	*ä*			
164	*j*	*i*	*kk*	*ȧ*					
165	*j*	*i*	*m*	*ä*					
166	*j*	*i*	*m*	*ə̂*	*t*				
167	*j*	*i*	*r*						
168	*j*	*o*	*js*						
169	*j*	*o*	*k*	*ə̂*					
170	*j*	*o*	*m*						
171	*j*	*o*	*nc*	*ȧ*					
172	*j*	*o*	*r*	*ä*					
173	*j*	*o*	*r*	*ə̂*					
174	*j*	*o*	*t*	*ä*					
175	*j*	*u*							
176	*j*	*u*	*p*	*ȧ*					
177	*j*	*u*	*t*	*ȧ*					
178	*j*	*uə̂*							
179	*j*	*u*	*jt*	*ə̂*					
180	*j*	*u*	*mp*	*ə̂*					
181	*j*	*u*	*nt*	*ȧ*					
182	*j*	*u*	*rk*	*ə̂*					
183	*j*	*ü*							
184	*j*	*ü*	*nt*	*ə̂*					
185	*j*	*ü*	*nt*	*ə̂*					
186	*j*	*ü*	*ŋk*	*ä*					
187	*j*	*ü*	*r*						
188	*j*	*ü*	*r*						
189	*j*	*ü*	*r*	*ə̂*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
190	*j*	*ɜ*	*jw*	*å*					
191	*k*	*ĝ*	*j*						
192	*k*	*ĝ*	*jk*	*ĝ*					
193	*k*	*ĝ*	*jm*						
194	*k*	*ĝ*	*jŋ*						
195	*k*	*ĝ*	*l*	*ĝ*[1]	*j*	*ĝ*			
196	*k*	*ĝ*	*m*	*ĝ*					
197	*k*	*ĝ*	*mc*	*å*					
198	*k*	*ĝ*	*nc*	*ĝ*					
199	*k*	*ĝ*	*ns*	*ĝ*					
200	*k*	*ĝ*	*nt*	*ɜ*					
201	*k*	*ĝ*	*ń*	*ĝ*					
202	*k*	*ĝ*	*ń*	*ĝ*	*l*	*ĝ*			
203	*k*	*ĝ*	*ń*	*ɜ*					
204	*k*	*ĝ*	*ps*	*ɜ*					
205	*k*	*ĝ*	*pt*	*å*					
206	*k*	*ĝ*	*r*	*ĝ*					
207	*k*	*ĝ*	*r*	*ĝ*					
208	*k*	*ĝ*	*r*	*ĝ*					
209	*k*	*ĝ*	*r*	*å*					
210	*k*	*ĝ*	*r*	*ɜ*					
211	*k*	*ĝ*	*rŋ*	*ĝ*	*j*	*ĝ*			
212	*k*	*ĝ*	*s*	*ĝ*	*r*				
213	*k*	*ĝ*	*t*[1]						
214	*k*	*ĝ*	*t*[1]	*ĝ*					
215	*k*	*ĝ*	*t*	*å*					
216	*k*	*ĝ*	*t*	*ĝ*					
217	*k*	*ĝ*	*t*	*ĝ*	*s*				
218	*k*	*å*							
219	*k*	*å*							
220	*k*	*åĝ*							
221	*k*	*å*	*t*	*å*					
222	*k*	*å*	*c*	*ĝ*					
223	*k*	*å*	*j*						
224	*k*	*å*	*jw*	*ĝ*					
225	*k*	*å*	*jw*	*ĝ*	*t*	*ĝ*			
226	*k*	*å*	*j*	*å*					
227	*k*	*å*	*j*	*ä*					
228	*k*	*å*	*jm*	*å*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
229	*k*	*å*	*jt*	*ĝ*					
230	*k*	*å*	*l*	*ä*					
231	*k*	*å*	*lm*	*ɜ*					
232	*k*	*å*	*mp*	*å*					
233	*k*	*å*	*n*						
234	*k*	*å*	*nt*	*å*					
235	*k*	*å*	*p*	*ĝ*	*t*	*ĝ*	*j*	*ĝ*	*j*
236	*k*	*å*	*pt*	*ĝ*					
237	*k*	*å*	*pt*	*ĝ*	*ŋ*				
238	*k*	*å*	*pt*	*ĝ*					
239	*k*	*å*	*pt*	*ɜ*					
240	*k*	*å*	*s*	*ĝ*					
241	*k*	*å*	*s*	*ĝ*	*j*				
242	*k*	*åĝ*	*s*	*å*					
243	*k*	*åĝ*	*t*						
244	*k*	*å*	*t*	*ĝ*					
245	*k*	*å*	*t*[1]	*ĝ*[1]					
246	*k*	*å*	*t*[1]	*ĝ*[1]	*r*				
247	*k*	*å*	*t*	*å*					
248	*k*	*å*	*t*[1]	*å*					
249	*k*	*å*	*t*[1]	*å*	*pt*	*å*			
250	*k*	*å*	*w*						
251	*k*	*ä*							
252	*k*	*ä*	*n*	*ĝ*					
253	*k*	*ä*	*c*	*ɜ*					
254	*k*	*ä*	*c*	*ĝ*	*r*				
255	*k*	*ä*	*jw*	*å*					
256	*k*	*ä*	*l*	*ɜ*	*ŋ*				
257	*k*	*ä*	*m*	*ĝ*					
258	*k*	*ä*	*m*	*å*					
259	*k*	*ä*	*m*	*ɜ*	*l*				
260	*k*	*ä*	*mp*	*ĝ*					
261	*k*	*ä*	*mt*	*ĝ*					
262	*k*	*ä*	*p*	*ĝ*					
263	*k*	*ä*	*r*						
264	*k*	*ä*	*s*	*å*					
265	*k*	*ä*	*t*						
266	*k*	*ä*	*t*	*ɜ*					
267	*k*	*ę*	*c*	*ɜ*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
268	*k*	*ę*	*c*	*ɜ*	*mk*	*ȧ*			
269	*k*	*ę*	*m*						
270	*k*	*ę*	*p*	*ə̂*					
271	*k*	*ę*	*pt*	*ə̂*					
272	*k*	*ę*	*t*						
273	*k*	*ę*	*t*	*ə̂*					
274	*k*	*eə̂*	*j*						
275	*k*	*e*	*jm*	*ä*					
276	*k*	*e*	*jp*	*ɜ*					
277	*k*	*e*	*l*	*ə̂*					
278	*k*	*e*	*n*						
279	*k*	*e*	*ŋk*	*ə̂*					
280	*k*	*e*	*r*						
281	*k*	*e*	*r*						
282	*k*	*e*	*r*	*ɜ*					
283	*k*	*e*	*t*[1]						
284	*k*	*e*	*t*	*ə̂*	*j*				
285	*k*	*i̯*							
286	*k*	*i̯*	*j*						
287	*k*	*i̯*	*r*	*ȧ*					
288	*k*	*i*							
289	*k*	*i*							
290	*k*	*iə̂*							
291	*k*	*iə̂*	*t*[1]	*ɜ*					
292	*k*	*iə̂*	*t*[1]	*ä*	*r*				
293	*k*	*i*	*j*	*ȧ*[1]					
294	*k*	*i*	*m*	*ä*					
295	*k*	*i*	*t*[1]						
296	*k*	*i*	*t*[1]						
297	*k*	*i*	*t*	*ä*					
298	*k*	*i*	*t*	*ä*	*k*	*ə̂*			
299	*k*	*i*	*t*	*ä*	*t*	*e*	*tt*	*ə̂*	
300	*k*	*i*	*t*	*ä*					
301	*k*	*i*	*w*	*ä*					
302	*k*	*o*							
303	*k*	*o*	*nt*[1]	*ə̂*					
304	*k*	*o*	*r*						
305	*k*	*oə̂*	*j*						

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
306	*k*	*o*	*nt*	*ȧ*					
307	*k*	*o*	*p*	*ȧ*					
308	*k*	*o*	*r*						
309	*k*	*o*	*r*	*ȧ*					
310	*k*	*o*	*t*						
311	*k*	*o*	*t*						
312	*k*	*o*	*t*	*ə̂*	*jr*				
313	*k*	*ö*	*n*						
314	*k*	*u*							
315	*k*	*u*							
316	*k*	*u*							
317	*k*	*u*	*r*	*ȧ*					
318	*k*	*u*	*rk*	*ə̂*	*j*				
319	*k*	*u*							
320	*k*	*u*	*j*						
321	*k*	*u*	*k*	*ɜ*					
322	*k*	*u*	*l*	*ə̂*	*j*	*ə̂*			
323	*k*	*u*	*m*						
324	*k*	*u*	*n*	*ə̂*					
325	*k*	*u*	*n*	*ə̂*	*jr*				
326	*k*	*u*	*ns*	*ə̂*					
327	*k*	*u*	*nt*	*ə̂*					
328	*k*	*u*	*nt*	*ə̂*	*k*	*ȧ*			
329	*k*	*u*	*ŋk*	*ə̂*					
330	*k*	*u*	*ŋk*	*ə̂*	*j*				
331	*k*	*u*	*ŋk*	*ə̂*	*l*	*ä*			
332	*k*	*u*	*pt*	*ə̂*					
333	*k*	*u*	*t*[1]	*a*					
334	*k*	*ü*	*nt*	*ə̂*					
335	*k*	*ü*	*ŋ*						
336	*k*	*ü*	*r*						
337	*k*	*ü*	*r*	*ə̂*					
338	*k*	*ü*	*t*	*ə̂*					
339	*l*	*ə̂*	*k*	*ə̂*					
340	*l*	*ə̂*	*k*	*ȧ*					
341	*l*	*ə̂*	*k*	*ɜ*					
342	*l*	*ə̂*	*k*	*ɜ*	*pt*	*ȧ*			
343	*l*	*ə̂*	*mp*	*ə̂*[1]	*r*	*ə̂*	*j*	*ə̂*	*j*

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
344	*l*	*ə̊*	*mt*	*ɜ*					
345	*l*	*ə̊*	*p*	*ɜ*					
346	*l*	*ə̊*	*pt*	*ȧ*					
347	*l*	*ȧ*	*k*	*ə̊*	*jm*				
348	*l*	*ȧ*	*k*	*ə̊*	*jmt*	*ȧ*			
349	*l*	*ä*	*mp*	*ə̊*					
350	*l*	*ä*	*mp*	*ä*					
351	*l*	*ę*							
352	*l*	*ę*	*mp*	*ȧ*	*r*	*ȧ*			
353	*l*	*ę*	*r*	*ə̊*					
354	*l*	*ę*	*tt*	*ɜ*					
355	*l*	*e*	*t³k*	*ȧ*					
356	*l*	*e*	*t³k*	*ȧ*	*pt*	*ȧ*			
357	*l*	*i̯*	*mp*	*ȧ*					
358	*l*	*i*	*mp*	*ä*					
359	*l*	*o*	*k*	*ɜ*					
360	*m*	*ə̊*	*c*	*ȧ*					
361	*m*	*ə̊*	*t³t¹*	*ȧ*					
362	*m*	*ə̊*	*ck*	*ȧ*					
363	*m*	*ə̊*	*j*	*ȧ*					
364	*m*	*ə̊*	*k*	*ȧ*					
365	*m*	*ə̊*	*kt*	*ə̊*	*t*				
366	*m*	*ə̊*	*l*	*ä*					
367	*m*	*ə̊*	*l*	*ɜ*					
368	*m*	*ə̊*	*ls*	*ə¹*					
369	*m*	*ə̊*	*n*						
370	*m*	*ə̊*	*n*	*ȧ*					
371	*m*	*ə̊*	*nc*	*ɜ*					
372	*m*	*ə̊*	*ns*	*ə̊*					
373	*m*	*ə̊*	*r*						
374	*m*	*ə̊*	*r*						
375	*m*	*ə̊*	*r*	*ə̊*	*j*				
376	*m*	*ə̊*	*r*	*ə̊*					
377	*m*	*ə̊*	*r*	*ȧ*					
378	*m*	*ə̊*	*rk*	*ä*					
379	*m*	*ȧ*							
380	*m*	*ȧ*	*ŋk*	*ə̊*	*t*				

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
381	*m*	*ȧ*	*t³*						
382	*m*	*ȧ*	*c*	*ə̊*					
383	*m*	*ȧ*	*ŋt*	*ə̊*	*j*				
384	*m*	*ȧ*	*s*	*ə̊*					
385	*m*	*ȧ*	*t*	*ə̊*					
386	*m*	*ä*	*nc*	*ə̊*					
387	*m*	*ä*	*ŋk*	*ə̊*					
388	*m*	*ä*	*t*						
389	*m*	*ä*	*t*	*ə̊*	*jr*				
390	*m*	*ę*							
391	*m*	*ę*							
392	*m*	*e*							
393	*m*	*e*	*j*						
394	*m*	*e*	*j¹*	*ä*					
395	*m*	*e*	*kt*	*ə̊*					
396	*m*	*e*	*n*	*ə̊*	*s*	*ä*			
397	*m*	*e*	*nt*	*ɜ*					
398	*m*	*e*	*r*	*ə̊*					
399	*m*	*e*	*r*	*ə̊*	*j*	*ə̊*	*j*		
400	*m*	*e*	*rk*	*ä*					
401	*m*	*e*	*rk*	*ɜ*					
402	*m*	*i̯*	*l*	*ə̊*					
403	*m*	*i̯*	*t*	*ə̊*					
404	*m*	*i*							
405	*m*	*i*	*r*						
406	*m*	*i*	*n*						
407	*m*	*i*	*nt*	*ä*					
408	*m*	*i*	*r*						
409	*m*	*o*							
410	*m*	*u*	*j*	*ȧ¹*					
411	*m*	*u*	*n*						
412	*m*	*u*	*n*	*ɜ*					
413	*m*	*u*	*ns*	*ə̊*					
414	*m*	*u*	*nt¹*	*ə̊*					
415	*m*	*u*	*nt¹*	*ə̊*	*jt³s*	*ɜ*	*n*		
416	*m*	*u*	*r*						
417	*m*	*ü*							

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
418	*n*	*ə̂*	*t*						
419	*n*	*ə̂*	*t*	*ə̂*	*jr*				
420	*n*	*ə̂*	*r*	*ɜ*					
421	*n*	*å*	*j*						
422	*n*	*å*	*r*	*å*					
423	*n*	*å*	*t*[1]	*ə̂*					
424	*n*	*å*	*t*[3]*m*	*å*					
425	*n*	*ä*							
426	*n*	*ä*	*k*	*ə̂*	*r*				
427	*n*	*ä*	*mp*	*å*					
428	*n*	*e*							
429	*n*	*e*	*t*	*ɜ*	*kk*	*ɜ*			
430	*n*	*e*	*k*						
431	*n*	*e*	*kk*	*ə̂*	*l*				
432	*n*	*ę̇*	*c*						
433	*n*	*ę̇*	*ck*	*ə̂*	*l*				
434	*n*	*ę̇*	*k*	*ə̂*					
435	*n*	*ę̇*	*l*	*ə̂*					
436	*n*	*ę̇*	*ŋk*	*ə̂*					
437	*n*[1]	*i*							
438	*n*	*i*	*m*						
439	*n*	*i*	*mt*	*ä*					
440	*n*	*i*	*m*	*ä*	*r*	*ə̂*	*j*	*ə̂*	*j*
441	*n*	*i*	*p*						
442	*n*	*i*	*r*						
443	*n*	*i*	*t*	*ə̂*					
444	*n*	*i*	*t*	*ä*					
445	*n*	*o*	*nt*[1]	*å*					
446	*n*	*ö*	*jk*	*å*					
447	*n*	*ö*	*jk*	*å*					
448	*n*	*ö*	*jn*	*å*					
449	*n*	*u*							
450	*n*	*u*	*l*						
451	*n*	*u*	*lt*[1]	*å*					
452	*n*	*u*	*m*						
453	*n*	*ü*	*t*[1]						

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
454	*n*	*ɜ*							
455	*ń*	*ə̂*	*ŋk*	*ə̂*					
456	*ń*	*å*							
457	*ń*	*å*	*c*						
458	*ń*	*å*	*m*	*å*					
459	*ń*	*ä*							
460	*ń*	*ä*	*m*	*ɜ*					
461	*ń*	*ä*	*ŋ*						
462	*ń*	*ä*	*ŋ*	*ə̂*					
463	*ń*	*ä*	*p*						
464	*ń*	*ä*	*r*						
465	*ń*	*ä*	*rk*	*ə̂*					
466	*ń*	*ä*	*rm*	*ə̂*					
467	*ń*	*ę*	*r*						
468	*ń*	*ę*	*r*						
469	*ń*	*ę*	*rk*	*å*					
470	*ń*	*e*[1]	*j*						
471	*ń*	*e*	*n*	*ɜ*					
472	*ń*	*e*	*ns*	*ə̂*					
473	*ń*	*e*	*ns*	*ə̂*	*jr*				
474	*ń*	*e*[1]	*r*						
475	*ń*	*e*	*r*	*ə̂*					
476	*ń*	*i*	*m*						
477	*ń*	*i*	*m*	*ə̂*	*jr*				
478	*ń*	*i*	*mm*	*ä*					
479	*ń*	*o*							
480	*ń*	*o*	*r*	*ɜ*					
481	*ń*	*o*	*t*	*å*					
482	*ń*	*uə̂*							
483	*ń*	*u*	*lk*	*å*					
484	*ń*	*uə̂*	*n*	*ä*					
485	*p*	*ə̂*[1]	*j*						
486	*p*	*ə̂*	*j*						
487	*p*	*ə̂*	*j*	*ə̂*					
488	*p*	*ə̂*	*kt*	*ə̂*					
489	*p*	*ə̂*	*n*						
490	*p*	*ə̂*	*ŋk*	*ə̂*	*l*				

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
491	*p*	*ə̂*	*ŋk*	*ə̂*					
492	*p*	*ə̂*	*ŋk*	*ə̂*					
493	*p*	*ə̂*[1]	*r*						
494	*p*	*ə̂*	*r*	*ə̂*	*j*	*ə̂*	*ŋ*		
495	*p*	*ə̂*	*r*	*ȧ*					
496	*p*	*ə̂*	*s*	*ə̂*					
497	*p*	*ə̂*	*t*						
498	*p*	*ə̂*	*tk*	*ə̂*	*l*				
499	*p*	*ə̂*	*t*	*ä*					
500	*p*	*ə̂*	*t*[3]*m*	*ä*					
501	*p*	*ȧ*	*j*						
502	*p*	*ȧ*	*jŋ*	*ȧ*					
503	*p*	*ȧ*	*l*	*ä*					
504	*p*	*ȧ*	*nc*	*ə̂*					
505	*p*	*ȧ*	*r*	*ɜ*					
506	*p*	*ȧ*	*rk*	*ȧ*					
507	*p*	*ȧ*	*rk*	*ə̂*					
508	*p*	*ȧ*	*t*						
509	*p*	*ä*							
510	*p*	*ä*							
511	*p*	*ä*	*jm*	*ȧ*					
512	*p*	*ä*	*nc*	*ȧ*					
513	*p*	*ä*	*t*						
514	*p*	*ę*	*n*						
515	*p*	*e*							
516	*p*	*e*	*ŋk*	*ä*	*r*				
517	*p*	*e*							
518	*p*	*e*							
519	*p*	*e*	*r*						
520	*p*	*e*	*j*	*ȧ*[1]	*ŋk*	*ə̂*			
521	*p*	*e*	*jw*	*ä*					
522	*p*	*e*	*l*	*ä*					
523	*p*	*e*	*l*	*ä*	*t*	*ä*			
524	*p*	*e*	*mt*[1]	*ä*					
525	*p*	*e*	*nc*	*ȧ*					
526	*p*	*e*	*ns*	*ə̂*	*j*				
527	*p*	*e*	*ŋ*						
528	*p*	*e*	*ŋk*	*ä*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
529	*p*	*e*	*ŋt*[1]	*ɜ*	*t*[1]				
530	*p*	*e*	*p*	*ä*					
531	*p*	*e*	*pt*	*ä*	*n*[2]				
532	*p*	*e*	*rk*	*ä*					
533	*p*	*e*	*t*	*ə̂*					
534	*p*	*e*	*t*[3]*m*	*ä*					
535	*p*	*e*	*w*	*ə̂*					
536	*p*	*ę*	*j*	*ȧ*					
537	*p*	*i*							
538	*p*	*i*	*m*						
539	*p*	*i*							
540	*p*	*i*							
541	*p*	*i*							
542	*p*	*i*	*r*	*ä*					
543	*p*	*iə̂*							
544	*p*	*i*	*c*	*ə̂*					
545	*p*	*i*	*j*						
546	*p*	*i*	*jm*						
547	*p*	*i*	*jt*	*ä*					
548	*p*	*i*	*r*	*ə̂*					
549	*p*	*i*	*rk*	*ä*					
550	*p*	*i*	*s*	*ɜ*					
551	*p*	*i*	*t*						
552	*p*	*i*	*t*	*ə̂*	*jr*				
553	*p*	*i*	*t*	*ä*					
554	*p*	*i*	*t*[3]*m*	*ä*					
555	*p*	*oə̂*	*j*						
556	*p*	*o*	*ns*	*ə̂*					
557	*p*	*o*	*ŋk*	*ȧ*					
558	*p*	*o*	*ŋk*	*ȧ*	*j*	*ə̂*			
559	*p*	*o*	*r*						
560	*p*	*o*	*rs*	*ȧ*					
561	*p*	*o*	*s*	*ȧ*					
562	*p*	*o*	*t*	*ɜ*	*r*				
563	*p*	*u*							
564	*p*	*uə̂*							
565	*p*	*u*	*c*	*ə̂*					
566	*p*	*u*	*c*	*ə̂*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
567	*p*	*u*	*c*	*ɜ*					
568	*p*	*uə̂*	*j*						
569	*p*	*uə̂*	*jl*	*ɜ*					
570	*p*	*u*	*j*	*ȧ*					
571	*p*	*u*	*jt*[1]	*ȧ*					
572	*p*	*u*	*l*	*ə̂*					
573	*p*	*u*	*ń*	*ə̂*					
574	*p*	*u*	*ŋk*	*ə̂*	*j*	*ə̂*			
575	*p*	*u*	*ŋk*	*ə̂*	*j*	*ə̂*	*r*		
576	*p*	*u*	*r*						
577	*p*	*u*	*r*	*ä*					
578	*p*	*ü*							
579	*s*	*ə̂*	*jm*	*ä*					
580	*s*	*ə̂*	*jw*	*ȧ*					
581	*s*	*ə̂*	*lc*	*ə̂*					
582	*s*	*ə̂*	*m*	*ȧ*					
583	*s*	*ə̂*	*mp*	*ə̂*					
584	*s*	*ə̂*	*ŋ*	*ə̂*					
585	*s*	*ə̂*	*ŋc*	*ä*					
586	*s*	*ə̂*	*p*	*ȧ*					
587	*s*	*ə̂*	*rp*	*ä*					
588	*s*	*ə̂*	*t*[3]*p*	*ə̂*					
589	*s*	*ȧ*	*jt*	*ə̂*					
590	*s*	*ȧ*	*jt*	*ə̂*	*jr*				
591	*s*	*ȧ*	*jt*	*ə̂*	*jn*[2]				
592	*s*	*ȧ*	*l*	*ə̂*					
593	*s*	*ȧ*	*mp*	*ə̂*					
594	*s*	*ȧ*	*r*	*ȧ*					
595	*s*	*ȧ*	*rm*	*ȧ*					
596	*s*	*ä*							
597	*s*	*ä*	*c*						
598	*s*	*ä*	*n*	*ə̂*					
599	*s*	*ä*	*n*	*ə̂*	*jr*				
600	*s*	*ä*	*n*	*ə̂*	*j*				
601	*s*	*ä*	*r*	*ə̂*					
602	*s*	*ę*	*j*	*ə̂*					
603	*s*	*ę*	*r*						
604	*s*	*ę*	*r*						

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
605	*s*	*ę*	*r*	*ȧ*					
606	*s*	*e*	*t*[3]*s*	*ä*	*n*				
607	*s*	*e*	*c*						
608	*s*	*e*	*j*	*ə̂*					
609	*s*	*e*	*jt*[3]*w*	*ə̂*					
610	*s*	*e*	*l*	*ə̂*					
611	*s*	*e*	*ŋk*	*ä*					
612	*s*	*e*	*p*	*ɜ*					
613	*s*	*ę*	*r*	*ȧ*					
614	*s*	*i*	*j*	*ə̂*					
615	*s*	*i*	*l*						
616	*s*[1]	*i*	*ns*	*ä*	*kk*	*ɜ*			
617	*s*	*i*	*ŋ*						
618	*s*[1]	*i*	*ŋk*	*ə̂*					
619	*s*	*i*	*r*	*ə̂*					
620	*s*	*i*	*s*	*ɜ*					
621	*s*	*iə̂*	*s*	*ɜ*					
622	*s*	*o*							
623	*s*	*o*	*k*	*ə̂*	*l*				
624	*s*	*o*	*j*						
625	*s*	*o*	*j*	*ȧ*					
626	*s*	*o*	*j*	*ȧ*	*pt*	*ȧ*			
627	*s*	*o*	*j*	*ȧ*	*r*	*ȧ*			
628	*s*	*o*	*k*						
629	*s*	*u*	*j*[1]	*ɜ*					
630	*s*	*u*	*m*	*ə̂*					
631	*s*	*u*	*mp*	*ə̂*					
632	*s*	*ü*	*ns*	*ə̂*					
633	*t*	*ə̂*							
634	*t*	*ə̂*	*m*						
635	*t*	*ə̂*	*n*	*ä*					
636	*t*	*ə̂*	*r*						
637	*t*	*ə̂*							
638	*t*	*ə̂*	*t*	*ȧ*					
639	*t*	*ə̂*	*j*						
640	*t*[1]	*ə̂*[1]	*jw*	*ə̂*					
641	*t*	*ə̂*	*k*						

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
642	*t*	*ə̂*	*kk*	*ə̂*	*l*				
643	*t*¹	*ə̂*	*k*	*ä*					
644	*t*	*ə̂*	*m*	*ȧ*					
645	*t*	*ə̂*	*mt*	*ȧ*					
646	*t*	*ə̂*	*mt*	*ȧ*	*l*				
647	*t*	*ə̂*	*n*						
648	*t*¹	*ə̂*	*nt*¹	*ȧ*					
649	*t*¹	*ə̂*	*nt*¹	*ɜ*					
650	*t*	*ə̂*	*ŋ*						
651	*t*	*ə̂*	*ŋ*	*ə̂*	*jm*				
652	*t*¹	*ə̂*	*p*	*ə̂*					
653	*t*¹	*ə̂*	*pt*¹	*ə̂*					
654	*t*	*ə̂*	*r*						
655	*t*¹	*ə̂*	*r*	*ä*					
656	*t*	*ə̂*	*t*	*ə̂*					
657	*t*	*ə̂*	*t*	*ə̂*					
658	*t*	*ȧ*							
659	*t*¹	*aə̂*	*j*¹	*ə̂*					
660	*t*¹	*ȧ*	*jw*	*ȧ*					
661	*t*	*ȧ*	*l*	*ä*					
662	*t*	*ȧ*	*l*	*ə̂*	*j*	*ə̂*	*r*		
663	*t*	*ȧ*	*l*	*ä*	*j*	*ə̂*			
664	*t*¹	*ȧ*	*lw*	*ə̂*					
665	*t*¹	*ȧ*	*ns*	*ə̂*					
666	*t*¹	*ȧ*	*nt*¹	*ə̂*					
667	*t*¹	*ȧ*	*ŋ*	*ȧ*					
668	*t*	*ȧ*	*p*	*ɜ*					
669	*t*¹	*ȧ*	*r*	*ə̂*					
670	*t*¹	*ȧ*	*rk*	*ȧ*					
671	*t*	*ä*							
672	*t*	*e*							
673	*t*	*ä*	*l*	*ȧ*					
674	*t*	*ä*	*pt*	*ȧ*					
675	*t*	*ä*	*k*						
676	*t*	*ä*	*jk*	*ȧ*					
677	*t*¹	*ä*	*jw*	*ä*					
678	*t*	*ä*	*n*	*ɜ*					
679	*t*	*ä*	*r*						
680	*t*	*ä*	*t*³*m*	*ə̂*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
681	*t*¹	*ęə̂*							
682	*t*	*ę*	*m*						
683	*t*	*ę*	*mt*	*ȧ*					
684	*t*	*ę*	*mt*	*ə̂*	*jr*				
685	*t*¹	*ę*	*s*	*ə̂*					
686	*t*	*e*							
687	*t*	*e*							
688	*t*¹	*e*	*jw*	*ə̂*					
689	*t*	*e*	*n*	*ä*					
690	*t*	*e*	*n*	*ä*	*m*	*ä*			
691	*t*	*e*	*n*	*ə̂*					
692	*t*	*e*	*p*	*ə̂*					
693	*t*	*e*	*pt*	*ə̂*					
694	*t*	*e*	*r*	*ə̂*					
695	*t*¹	*e*	*t*¹						
696	*t*	*e*	*t*¹	*ɜ*					
697	*t*¹	*e*	*t*³*m*	*ə̂*					
698	*t*	*e*	*t*³*s*	*ɜ*					
699	*t*	*e*	*t*³*s*	*ɜ*	*t*	*ä*			
700	*t*	*e*	*t*²*t*	*ə̂*					
701	*t*	*ẹ̇*							
702	*t*	*ẹ̇*	*j*	*ȧ*					
703	*t*	*ẹ̇*	*j*	*ə̂*	*m*				
704	*t*	*ẹ̇*	*r*	*ȧ*					
705	*t*¹	*ẹ̇*	*r*	*ȧ*					
706	*t*	*ẹ̇*	*t*	*ə̂*	*j*	*ə̂*	*ŋ*		
707	*t*	*ẹ̇*	*t*³*s*	*ä*	*n*				
708	*t*	*i*							
709	*t*	*i*							
710	*t*	*i*	*p*	*ä*	*j*	*ə̂*			
711	*t*	*i*							
712	*t*	*i*							
713	*t*	*i*							
714	*t*	*iə̂*							
715	*t*	*iə̂*	*t*	*ə̂*					
716	*t*	*iə̂*							
717	*t*	*iə̂*	*jps*	*ä*	*n*				
718	*t*	*i*	*j*						
719	*t*	*i*	*jm*	*ä*					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
720	t^1	i	j						
721	t	i	l	$\hat{ə}$					
722	t	i	m	$ä$					
723	t	i	p	$ä$					
724	t	i	r	$ä$	m	$ä$			
725	t	i	w^1	$\hat{ə}$					
726	t	o							
727	t	o	j						
728	t	o^1	jm	$å$					
729	t	o	jt	$\hat{ə}$					
730	t^1	o	k	$\hat{ə}$					
731	t	o	l	$\hat{ə}$					
732	t	o	n						
733	t	o	p	$å$					
734	t^1	o	r	$å$					
735	t	u							
736	t	u	j						
737	t	$u\hat{ə}$	j						
738	t^1	u	jt^1						
739	t^1	u	mt^1	$\hat{ə}$					
740	t	$ü$							
741	t^1	$ü$	j						
742	t	$üə̂$	j						
743	t	$ü$	t						
744	t	$ü$	t						
745	t	$ü$	t^3						
746	w	$\hat{ə}$							
747	w	$\hat{ə}^1$	j						
748	w	$\hat{ə}$	j						
749	w	$\hat{ə}$	js						
750	w	$\hat{ə}$	j^1	a					
751	w	$\hat{ə}$	j^1	$\hat{ə}^1$	r	$å$			
752	w	$\hat{ə}^1$	js						
753	w	$\hat{ə}$	r						
754	w	$\hat{ə}$	r	$å$					
755	w	$\hat{ə}$	rk	$\hat{ə}$					
756	w	$\hat{ə}$	t	$å$					

	1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9
757	w	$åə̂$							
758	w	$åə̂$	t^1	$å$					
759	w	$å$	c						
760	w	$å$	l	$ɜ$					
761	w	$å$	l	$\hat{ə}$	jm				
762	w	$å$	nc	$ɜ$					
763	w	$å$	$ŋk$	$\hat{ə}$					
764	w	$å$	pt	$å$					
765	w	$å$	r	$\hat{ə}$					
766	w	$å$	t	$å$					
767	w	$å$	t	$ɜ$					
768	w	$å$	t^3w	$\hat{ə}$					
769	w	$ä$	jkk	$\hat{ə}$					
770	w	$ä$	$jŋ$						
771	w	$ä$	n	$\hat{ə}$					
772	w	$ę$	n						
773	w	$ę$	$ń$	$ɜ$					
774	w	e	k	$å$	n	$å$			
775	w	e	$ŋ$						
776	w	e	$ŋk$	$å$					
777	w	e	s	$ä$					
778	w	e	s	$ä$	j	$\hat{ə}$			
779	w	e	t	$\hat{ə}$					
780	w	$i̯$							
781	w	$i̯$	r	$\hat{ə}$					
782	w	i	n	$ä$					
783	w	i	$ŋ$	$\hat{ə}$					
784	w	i	$ŋk$	$\hat{ə}$	nc	$ä$			
785	w	i	t						
786	w	i	t	$ɜ$					
787	w	i	t	$ɜ$	r				
788	w	$oə̂$	j						
789	w	o	t	$ɜ$					
790	w	$ü$	t						

*

1. Mássalhangzó-megfelelések

Juha Janhunen PS alapalakjaiban 13 alapnyelvi mássalhangzó-fonémát rekonstruál. Ezek: **c*, **j*, **k*, **l*, **m*, **n*, **ń*, **ŋ*, **p*, **r*, **s*, **t*, **w*. Közülük szókezdő helyzetben nem fordulhatott elő az **ŋ* és az **r*.

Az alapnyelvi fonémák rokon nyelvi megfeleléseinek vizsgálatánál az egyes szamojéd nyelvek Janhunen sorrendjében követik egymást, a szölkup adatoknál azonban szétválasztottam a három (északi, középső, déli) nyelvjáráscsoport megfeleléseit, és az egyes nyelvek rövidítésein némileg módosítottam: nganaszán (ng), enyec (en), „jurák" (jr), tundrai nyenyec (nT), erdei nyenyec (nW), északi szölkup (sN), középső szölkup (sM), déli szölkup (sS), kamassz (km), kojbál (kb), „akabáni" (ab), motori (mt), tajgi (tg), „szojót" (sj), karagassz (kg).

A rokon nyelvi megfeleléseket az egyes nyelveken belül nem a források sorrendjében vettem fel, hanem megkíséreltem a megfelelések olyan osztályozását, amelyben az alapnyelvi képviselet (AK) és a rokon nyelvi képviseletek (RK) viszonya alapján megkülönböztethetők egymástól:

I = a szabályos "egyenes" — AK⟷RK megfelelések ;

Y = a másodlagosan "módosult" — AK⟵RK$_1$, RK$_2$ megfelelések ;

X = a rendellenes "keresztező" — AK$_1$, AK$_2$ ⟷ RK$_1$, RK$_2$ megfelelések .

Az elemi mássalhangzók esetében az I, Y, X megfelelések számszerű és százalékarányos előfordulási gyakoriságát táblázatokban is szemléltetem, a mássalhangzó-kapcsolatok esetében viszont csak az adatok I, Y, X sorrendben való felsorolására törekedtem. Minden egyes PS hangképviseletnél megadom viszont az összevetett alapnyelvi és rokon nyelvi képviseletek számát: PS **C* [AK] ~ RK .

1.1. Az elemi mássalhangzók alapnyelvi képviseletei

			1	3	5	7	9	össz.
PS **ø*	[91]	szókezdő	91	—	—	—	—	91
		szóbelseji	—	—	—	—	—	—
		szóvégi	—	—	—	—	—	—
PS **c*	[42]	szókezdő	19	—	—	—	—	19
		szóbelseji	—	19	—	—	—	19
		szóvégi	—	4	—	—	—	4
PS **j*	[175]	szókezdő	80	—	—	—	—	80
		szóbelseji	—	24	20	4	—	48
		szóvégi	—	29	13	2	3	47

az 1.1. táblázat folytatása

			1	3	5	7	9	össz.
PS *k(ð)	[133]	szókezdő	101	—	—	—	—	101
		szóbelseji	—	25	2	—	—	27
		szóvégi	—	5	—	—	—	5
PS *k(ð)	[48]	szókezdő	47	—	—	—	—	47
		szóbelseji	—	1	—	—	—	1
		szóvégi	—	—	—	—	—	—
PS *l	[68]	szókezdő	21	—	—	—	—	21
		szóbelseji	—	32	2	—	—	34
		szóvégi	—	2	11	—	—	13
PS *m	[96]	szókezdő	58	—	—	—	—	58
		szóbelseji	—	20	2	1	—	23
		szóvégi	—	13	2	—	—	15
PS *n	[82]	szókezdő	37	—	—	—	—	37
		szóbelseji	—	28	1	—	—	28
		szóvégi	—	12	3	1	—	16
PS *ń	[36]	szókezdő	30	—	—	—	—	30
		szóbelseji	—	6	—	—	—	6
		szóvégi	—	—	—	—	—	—
PS *ŋ	[17]	szókezdő	—	—	—	—	—	—
		szóbelseji	—	6	—	—	—	6
		szóvégi	—	7	2	2	—	11
PS *p	[120]	szókezdő	94	—	—	—	—	94
		szóbelseji	—	19	3	—	—	22
		szóvégi	—	4	—	—	—	4
PS *r	[105]	szókezdő	—	—	—	—	—	—
		szóbelseji	—	53	5	—	—	58
		szóvégi	—	35	9	3	—	47
PS *s	[74]	szókezdő	54	—	—	—	—	54
		szóbelseji	—	17	3	—	—	20
		szóvégi	—	—	—	—	—	—
PS *t	[217]	szókezdő	113	—	—	—	—	113
		szóbelseji	—	65	8	—	—	73
		szóvégi	—	26	5	—	—	31
PS *w	[50]	szókezdő	45	—	—	—	—	45
		szóbelseji	—	4	—	—	—	4
		szóvégi	—	1	—	—	—	1

PS elemi mássalhangzók összesen :

	1	3	5	7	9	össz.
szókezdő	790	—	—	—	—	790
szóbelseji	—	319	46	5	—	370
szóvégi	—	138	45	8	3	194
Összesen	790	457	91	13	3	1354

1.2. Az elemi mássalhangzók megfelelései

A PS elemi mássalhangzók eltérő (szókezdő C-, szóbelseji -C- illetve szóvégi-C) helyzetű alapnyelvi képviseletei többnyire eltérő rokon nyelvi megfeleléseket is mutatnak. Célszerűnek látszott tehát, hogy a három különböző hanghelyzetben jelentkező alapnyelvi fonémák megfeleléseit egységesen, minden egyes mássalhangzó esetében külön-külön vizsgáljam. Megfeleléseik alapvetően eltérő volta miatt a PS *k képviseleteinek szókezdő, illetve szóbelseji *k + a (veláris magánhangzó) és *k + $ä$ (palatális magánhangzó) hanghelyzetű eseteit ugyancsak egymástól elkülönítve vizsgáltam.

A PS magánhangzós kezdetű alapalakok rokon nyelvi megfelelői az esetek 55%-ában másodlagosan mássalhangzós kezdetűekké váltak. E megfelelések együttes vizsgálatára — tisztán technikai okokból — felvettem egy PS szókezdő *Ø*- mássalhangzót is az alapnyelvi fonémák közé. A hangképviseletek sorrendje minden egyéb tekintetben Juha Janhunen alapalakjainak alfabetikus rendjét követi.

1.2.1. PS *Ø- [91] ~ 916

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*ŋ*	*ø*	*ŋ*	*ŋ*	*ŋ*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*
n	70	100	11	118	57	66	32	17	57	31	5	47	29	2	12
Y	*ń, n*	*n, ŋ ń*	*ń, n*	*ń, n*	*ń*	*w*	*w*	*j*	*j*	*j*	—	—	—	—	—
n	17	29	12	77	32	7	4	1	3	1	—	—	—	—	—
X	*ø, j ď*	*j, ď*	*j, g m, ø*	*j, ø*	*j, ø ɔ*	*n*	*n, ń m*	*n, l*	*n, ń ď, ť č, p*	*n, ž*	—	*n, m h*	*ń, m*	—	—
n	13	6	5	16	5	3	3	2	13	6	—	4	3	—	—
N	100	135	28	211	94	76	39	20	73	38	5	51	32	2	12

I = 654 (71%) | Y = 183 (20%) | X = 79 (9%)

~ || ng *ŋ* 70 (A 1, C 31, Pr 2, T 12, M 24); *n* 4 (Str 1, C 1, T 2); *ń* 13 (C 5, Pr 1, T 2, M 5); *ø* 5 (C 1, T 1, M 3); *j* 4 (C 3, T 1); *ď* 4 (T 2, M 2) | en *ø* 100 (P 1, C 74, Pr 2, T 17, M 5); *ŋ* 10 (C 5, T 4, M 1); *n* 14 (Str 1, C 10, T 2, M 1); *ń* 5 (P 1, C 3, T 1); *j* 5 (C); *ď* 1 (T) | jr *ŋ* 11 (A 5, P 5, Kl 1); *n* 4

(A 1, P 3); *ń* 8 (P 7, Kl 1); *ø* 1 (P); *j* 2 (P); *g* 1 (P); *m* 1 (P) | nT *η* 118 (L 55, T 63); *ń* 72 (L 35, T 36); *n* 5 (C 3, L 2); *ø* 4 (L); *j* 12 (L 6, T 6) | nW *η* 57(L 54, S 3); *ń* 32 (C 1, L 29, S 2); *ᵑ* 1 (S); *ø* 1 (C); *j* 3 (L) | sN *ø* 66 (C 4, D 2, Pr 60); *w* 7 (Pr); *n* 3 (Pr) | sM *ø* 32 (C 9, D 23); *w* 4 (C 2, D 2); *n* 1 (D); *ń* 1 (C); *m* 1 (D) | sS *ø* 17 (C 11, D 6); *ị* 1 (D); *n* 1 (D); *l* 1 (C) | km *ø* 57 (Kl 1, C 8, D 48); *ị* 3 (D); *n* 6 (D); *ń* 1 (D); *ď* 2 (D); *ť* 1 (D); *ťš* 1 (D); *pᶜ* 2 (D) | kb *ø* 31 (P 1, Sp 30); *j* 1 (Sp); *n* 5 (P 1, Sp 1); *dž* 1 (Sp) | ab *ø* 5 (Str 2, Mess 3) | mt *ø* 47 (P 6, Sp 41); *n* 2 (Sp); *h* 1 (P); *m* 1 (Sp) | tg *ø* 29 (A 15, P 13, Kl 1); *ń* 2 (A 1, P 1); *m* 1 (Kl) | sj *ø* 2 (P) | kg *ø* 12 (P) ||.

1.2.2. PS **c-* [19] ~ 151

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*t*	*t*	—	*t*	*t*	*t*	*č*	*č*	*ť*	*t*	—	*t*	—	—	*d*
n	10	16	—	18	10	14	17	7	15	4	—	4	—	—	2
Y	*ť, č*	*ť*	—	*ť*	*ć*	—	—	*c*	—	*ť*	—	*ď*	—	—	—
n	4	1	—	15	9	—	—	1	—	1	—	1	—	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	—	*s*	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
N	14	17	—	33	19	14	17	8	17	5	—	5	—	—	2

I = 117 (78%) Y = 32 (21%) X = 2 (1%)

~ || ng *t* 10 (C 3, T 1, M 6); *ť* 3 (C 2, Pop 1); *č* 1 (M) | en *t* 16 (C 2, Pr 1, T 3); *ť* 1 (C) | jr . . . | nT *t* 16 (L 6, T 10); *ṭ* 2 (L); *ť* 9 (L 1, T 8); *ṭś* 6 (L) | nW *t* 10 (C 2, L 8); *ṭś* 2 (L); *ťś* 7 (L) | sN *t* 12 (D 1, Pr 11); *ṭ* 1 (D); *ťš* 1 (D) | sM *č* 2 (C); *ťš* 14 (D); *ḌŽ* 1 (D) | sS *č* 1 (C); *c* 1 (C); *ṭš* 5 (D); *ḌŽ* 1 (D) | km *th* 2 (C); *ť* 13 (D); *s* 2 (C 1, D 1) | kb *t* 4 (Sp); *ť* 1 (Sp) | ab . . . | mt *t* 4 (Sp); *ď* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg *d* 2 (P) ||.

1.2.3. PS **-c-* [19] ~ 147

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*t*	*d*	*d*	*d*	*t*	*t*	*č*	*č*	*t*	*t*	—	*d*	—	*d*	—
n	5	7	3	24	11	18	3	3	3	2	—	2	—	1	—
Y	*d*	*r, z*	—	*ď*	*ć*	*ž́*	*ž́*	*c*	*d, ž́*	*d, ž́*	—	*d, ž́*	*ď, č*	—	—
n	4	10	—	8	3	1	10	1	11	8	—	3	2	—	—
X	—	—	—	—	*r*	—	—	*r*	*r*	*r*	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	1	—	—	1	1	1	—	—	—	—	—
N	9	17	3	32	15	19	13	5	15	11	—	5	2	1	—

I = 82 (56%) Y = 61 (41%) X = 4 (3%)

~ || ng *t* 5 (C 2, T 1, M 2); *d* 3 (C); *δ* 1 (T) | en *d* 7 (A 1, C 6); *z* 2 (T); *r* 6 (C); *rr* 2 (A 1, P 1) | jr *d* 1 (P); *dd* 2 (A 1, P 1) | nT *d* 13 (T); *δ* 11 (L); *ď* 8 (L 3, T 5) | nW *t* 3 (L); *ťt* 1 (L); *tt* 6 (L); *d* 1 (C); *ṭ́ṣ́* 1 (L); *ṭ̌ṣ́* 1 (L); *ṭ̌ṭ́ṣ́* 1 (L); *r* 1 (C) | sN *t* 12 (C 1, Pr 11); *ťt* 1 (D); *tt* 4 (D 1, Pr 3); *Ď* 1 (D); *dš* 1 (C) | sM *č* 1 (C); *ṭš* 2 (D); *ĎŽ* 2 (D); *dš* 1 (C); *ḍž* 7 (D) | sS *ṭ̀ṭš* 3 (D); *c* 1 (C); *ṛ̀* 1 (D) | km *ṭ̀* 1 (D); *ťt* 2 (D); *d* 7 (C 2, D 5); *ṭ̌* 3 (D); *ďž* 1 (D); *r* 1 (D) | kb *t* 1 (Sp); *tť* 1 (Sp); *d* 7 (Sp); *dž* 1 (Sp); *r* 1 (Sp) | ab . . . | mt *d* 2 (Sp); *ď* 1 (Sp); *dď* 1 (Sp); *dž* (Sp) | tg *č* 1 (P); *ď* 1 (P) | sj *d* 1 (P) | kg . . . ||.

1.2.4. PS *-*c* [4] ~ 57

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*t*	*d*	—	*d*	*t*	*t*	*č*	*č*	*d*	*t, d*	—	—	*t*	—	—
n	3	1	—	2	4	7	1	2	2	2	—	—	1	—	—
Y	ɔ	*r*, ɔ	—	ɔ	ɔ	—	*ǯ*	—	*n*, ɔ	*ø*	—	—	—	—	—
n	1	5	—	4	3	—	6	—	2	1	—	—	—	—	—
X	*k*	*k*	—	*t, k*	*k*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	2	1	—	6	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N	6	7	—	12	8	7	7	2	4	3	—	—	1	—	—

I = 25 (44%) Y = 22 (39%) X = 10 (17%)

~ || ng *t* 3 (C 1, T 1, M 1); ɔɔ 1 (T); *k* 2 (T 1, M 1) | en *d* 1 (C); *r* 1 (C); ɔ 3 (C); ɔɔ 1 (T); *k* 1 (C) | jr . . . | nT *d* 1 (T); *δ* 1 (L); ɔɔ 4 (L 2, T 2); *t* 1 (T); *ťt* 1 (L); *k* 2 (T); *ǩk* 2 (L) | nW *t* 2 (L); *tt* 2 (L); ɔɔ 3 (L); ɔ*k* 1 (S) | sN *t* 4 (Pr); *tt* 3 (Pr) | sM *č* 1 (C); *ḍž* 3 (D); *ḍ̀ž* 1 (D); *Dš* 1 (D); *ĎŽ* 1 (D) | sS *č* 1 (C); *ṭ̀ṭš* 1 (D) | km *d* 1 (D); ɔ*d* 1 (C); ɔ*n* 1 (C); ɔ 1 (D) | kb *t* 1 (Sp); *d* 1 (Sp); *ø* 1 (Sp) | ab . . . | mt . . . | tg *t* 1 (P) | sj . . . | kg . . . ||.

1.2.5. PS *j- [80] ~ 827

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*j*	*j*	*j*	*j*	*j*	*č*	*č, ť*	*ť*	*ť*	*ć*	—	*ć, č́*	*č*	—	—
n	55	93	14	204	66	50	40	14	28	1	—	20	3	—	—
Y	*ď*	*ď*	—	—	*ď*	*ø*	*ø*	*ø*	*ď, ǯ*	*ǯ, ǯ*	*ǯ*	*ǯ, ǯ*	*ǯ, ď*	—	*ǯ*
n	40	27	—	—	22	4	1	1	29	18	1	9	6	—	4
X	*ń, l*	*ø, l*	*w*	*w*	*ẃ*	*k, q*	*k, ķ*	*k, ķ* *ń*	*n, l* *ø*	*n, l* *ø*	*n*	*n, ń* *s*	*ń*	—	*ń*
n	4	6	1	2	1	8	4	9	15	7	1	15	2	—	2
N	99	126	15	206	89	62	45	24	72	26	2	44	11	—	6

I = 588 (71%) Y = 162 (20%) X = 77 (9%)

~ || ng *j* 55 (Str 1, C 52, Pr 1, Pop 1); *ď* 39 (A 1, P 1, T 12, Pop 1, M 24); *dź* 1 (P); *ń* 2 (C 1, M 1); *l* 2 (P 1, M 1) | en *j* 93 (P 1, C 92); *ď* 27 (A 1, P 2, C 1, T 21, M 2); *l* 1 (T); *ø* 5 (C) | jr *j* 14 (A 6, P 8); *w* 1 (P) | nT *j* 204 (C 2, L 101, T 101); *w* 2 (L 1, T 1) | nW *j* 66 (C 4, L 62); *ď* 22 (L 21, S 1); *ẃ* 1 (L) | sN *č* 46 (Pr); *ťš* 2 (D); *ť* 2 (C 1, D 1); *ø* 4 (Pr); *k* 4 (C 1, Pr 3); *q* 4 (Pr) | sM *ť* 17 (D); *ṯ* 10 (D); *ťš* 2 (D); *ṯš* 1 (D); *č* 10 (C); *k* 3 (C 1, D 2); *ḵ* 1 (D); *ø* 1 (D) | sS *ť* 14 (C 7, D 7); *k* 6 (C 1, D 5); *ḵ* 1 (D); *ń* 2 (C 1, D 1); *ø* 1 (C) | km *ť* 27 (C 10, D 17); *ď* 15 (D); *ťš* 1 (D); *ďž* 11 (D); *dž* 1 (P); *dschj* 1 (A); *dsch* 1 (A); *n* 13 (C 2, D 11); *л* 1 (D); *ø* 1 (D) | kb *č* 1 (Sp); *dž* 16 (Sp); *dž* 1 (Sp); *dsh* 1 (P); *n* 5 (Sp); *l* 1 (P); *ø* 1 (Sp) | ab *dsch* 1 (Str); *n* 1 (Str) | mt *tč* 14 (Sp); *č* 2 (Sp); *č* 4 (Sp); *dž* 7 (Sp); *dž* 2 (Sp); *n* 11 (P 2, Sp 9); *ń* 2 (Sp); *s* 2 (Sp | tg *č* 2 (P); *tsch* 1 (A); *dž* 1 (P); *dsch* 4 (A); *dj* 1 (A); *ń* 2 (A 1, P 1) | sj . . . | kg *dž* 2 (P); *dsh* 2 (P); *ń* 2 (P) ||.

1.2.6. PS *-*j*- [48] ~ 436

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*j, ď*	*j*	*j*	*j*	*j, ď*	*č*	*ǯ, ď*	*ť*	*j*	*j*	*j*	*j*	*j*	*j*	*j*
n	10	27	4	71	27	12	7	3	21	12	4	23	7	1	5
Y	*ø, ʾ*	*ø, ʾ*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø, ʾ*	*ø*	—	*ø*	*ø*	—	*ø*
n	31	28	1	46	25	11	9	6	19	7	—	6	3	—	3
X	—	—	—	—	—	*ľ, j*	*l*	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	5	2	—	—	—	—	—	—	—	—
N	41	55	5	117	52	28	18	9	40	19	4	29	10	1	8

I = 234 (54%) Y = 195 (44%) X = 7 (2%)

~ || ng *j* 4 (C); *ď* 5 (M); *i* 1 (C); *ʾ* 4 (C 3, M 1); *ø* 27 (Str 1, C 15, Pr 1, T 4, M 6) | en *j* 12 (P 1, C 5, Pr 1, T 4, M 1); *ij* 12 (C); *i* 3 (C); *ʾ* 1 (C); *ø* 27 (Str 1, A 3, C 20, T 3) | jr *j* 3 (P); *i* 1 (P); *ø* 1 (A) | nT *j* 38 (T); *ȷ̀* 1 (L); *j* 1 (L); *ǰj* 22 (L); *jj* 1 (L); *i* 1 (L); *ì* 7 (L); *ø* 46 (L 26, T 20) | nW *j* 7 (L); *ǰ* 1 (L); *jʾʾ* 1 (L); *jj* 10 (L); *ḍ* 1 (L); *ḍ̀* 1 (L); *ḍ̌ḍ* 4 (L); *i* 2 (C); *ø* 25 (C 2, L 22, S 1) | sN *č* 12 (C 1, Pr 11); *ø* 11 (D 1, Pr 10); *j* 1 (Pr); *ľ* 4 (D 1, Pr 3) | sM *dš* 5 (C); *ď* 2 (D); *ø* 9 (D); *l* 2 (C 1, D 1) | sS *ť* 1 (D); *tj* 1 (C); *ttj* 1 (C); *ø* 6 (C 3, D 3) | km *j* 7 (C); *i̯* 7 (D); *ì̯* 6 (D); *i* 1 (C); *ʾ* 1 (C); *ø* 18 (C 4, D 14) | kb *j* 10 (Sp); *ij* 1 (P); *i* 1 (P); *ø* 7 (P 1, Sp 6) | ab *j* 1 (Mess); *y* 2 (Str); *i* 1 (Str) | mt *j* 19 (Sp); *jj* 1 (P); *i* 3 (P); *ø* 6 (Sp) | tg *j* 3 (P); *i* 4 (A 2, P 2); *ø* 3 (A) | sj *i* 1 (P); | kg *i* 5 (P); *ø* 3 (P) ||.

1.2.7. PS *-*j* [47] ~ 483

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*j, ď*	*j*	*j*	*j*	*j, ď*	*č*	*j*	*j*	*j*	*j*	*j*	*j*	*j*	—	*j*
n	29	5	1	6	12	3	5	2	10	3	1	13	5	—	2
Y	*ø, ˀ*	*ø, ˀ*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø, ˀ*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	—	—
n	35	58	7	102	49	27	18	16	29	16	1	11	4	—	—
X	—	—	—	—	—	*ť*	—	—	—	—	*š*	*š*	*š*	—	*s, š*
n	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	1	3	3	—	4
N	64	63	8	108	61	32	23	18	39	19	3	27	12	—	6

I = 97 (20%) Y = 373 (77%) X = 13 (3%)

~ || ng *j* 13 (C 3, Pr 1, T 5, M 4); *i* 9 (C); *ť* 1 (C); *ď* 6 (M); *ˀ* 4 (C); *ø* 31 (Str 1, C 11, Pop 1, T 6, M 12) | en *j* 4 (P 1, C 1, T 1, M 1); *ij* 1 (C); *ˀ* 3 (C); *ø* 55 (Str 1, P 1, C 35, T 13, M 5) | jr *i* 1 (A); *ø* 7 (A 3, P 4) | nT *j* 3 (T); *j* 1 (L); *jj* 2 (L); *ø* 102 (L 50, T 52) | nW *j* 6 (L 3, S 3); *i* 2 (L); *jj* 2 (L); *ď* 1 (S); *ďď* 1 (S); *ø* 49 (C 2, L 47) | sN *č* 2 (Pr); *čč* 1 (Pr); *ø* 27 (C 1, D 3, Pr 23); *ť* 1 (D); *lj* 1 (C) | sM *i̯* 4 (D); *i̯i̯* 1 (D); *ø* 18 (C 3, D 15) | sS *i* 1 (C); *i̯i̯* 1 (D); *ø* 16 (C 9, D 7) | km *j̑* 2 (P 1, C 1); *i̯* 3 (D); *ì̯* 3 (D); *i* 1 (C); *i̯i̯* 1 (D); *ˀ* 2 (C 1, D 1); *ø* 27 (A 1, C 4, D 22) | kb *j* 3 (Sp); *ø* 16 (P 4, Sp 12) | ab *y* 1 (Str); *ø* 1 (Mess); *sch* 1 (Str) | mt *j* 12 (P 2, Sp 10); *i* 1 (P); *ø* 11 (P 1, Kl 1, Sp 9); *š* 3 (Sp) | tg *j* 2 P); *i* 3 (A); *ø* 4 (A 3, P 1); *š* 3 (P) | sj . . . | kg *j* 1 (P); *i* 1 (P); *š* 1 (P); *s* 3 (P) ||.

1.2.8. PS *k(s) — [101] ~ 1056

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*k*	*k*	*k*	*x*	*k*	*k, q*	*k, k̯*	*k, k̯*	*k, k̯*	*k*	*k*	*k*	*k*	*k*	*k*
n	104	139	8	241	110	90	59	16	92	51	2	60	13	1	7
Y	—	*x*	*x*	*k, g*	*x*	*qw*	—	—	*x, g*	*x*	*x*	*x, g*	*x, g*	*x*	*x, g*
n	—	7	10	3	1	1	—	—	4	4	—	15	10	—	4
X	—	—	—	—	—	—	—	—	*t*	—	—	—	—	—	*ø*
n	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1
N	104	146	18	244	111	91	59	16	97	55	3	75	23	2	12

I = 993 (94%) Y = 61 (6%) X = 2 (0%)

~ || ng *k* 104 (P 2, C 53, Pr 1, Pop 1, T 15, M 32) | en *k* 137 (A 2, C 108, Pr 1, T 24, M 2); *k̯* 1 (D); *k̀* 1 (M); *kh* 1 (A); *ch* 1 (P); *h* 5 (C) | jr *k* 6 (A 3, P 3); *k̀* 2 (P); *ch* 5 (A); *x* 5 (P) | nT *x* 133 (A 1, T 132); *x̌* 108 (L); *-k* 1 (L); *Gʳ* 1 (L); *g* 1 (T) | nW *k* 110 (C 4, L 96, S 10); *h* 1 (C) | sN *q* 53 (Pr); *k̯* 4 (C 1,

D 3); *ķ̇* 1 (D); *qw* 1 (Pr); *k* 32 (D 3, Pr 29) | sM *k* 21 (C 5, D 16); *ķ̇* 1 (D); *ḱ* 2 (D); *ķ̇* 15 (C 8, D 7); *ķ̇* 20 (D) | sS *k* 5 (C 4, D 1); *ķ̇* 6 (C 4, D 2); *ķ̇* 5 (D) | km *k* 24 (A 2, P 2, C 13, D 7); *ḱ* 21 (D); *ķ̇* 1 (D); *kh* 8 (C); *ķ̇* 16 (D); *ķ̇* 22 (D); *x̣* 1 (D); *g* 3 (P 1, C 1, D 1); *ť* 1 (D) | kb *k* 51 (P 1, Sp 50); *ch* 1 (P); *x* 3 (Sp) | ab *k* 2 (Str); *ch* 1 (Mess) | mt *k* 60 (P 7, Sp 53); *x* 8 (Sp); *ch* 1 (P); *g* 6 (P 1, Sp 5) | tg *k* 13 (A 10, P 3); *ch* 3 (A); *kch* 1 (A); *x* 4 (P); *g* 2 (P) | si *k* 1 (P); *gh* 1 (P) | kg *k* 7 (P); *x* 2 (P); *g* 2 (P); *ø* 1 (P) ||.

1.2.9. PS **-k(ɤ)-* [27] ~ 236

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*k*	*h*	*g*	*x*	*x*	*q, k*	*ķ̇*	*ķ̇, k*	*g*	*g*	—	*g, k*	*g*	—	*g*
n	12	20	2	56	28	22	1	2	8	7	—	14	4	—	1
Y	*g*	*ø*	*h, ḥ*	*ø*	*ɔ, ø*	*g, ø*	*g, γ*	*γ, w*	*γ, ø*	—	*γ*	*x, j ø*	*j*	—	*h, j*
n	6	1	4	3	3	3	16	4	4	—	3	4	1	—	3
X	—	*b*	—	—	—	—	—	—	*η*	—	—	—	—	—	—
n	—	2	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—
N	18	23	6	59	31	25	17	6	14	7	3	18	5	—	4

I = 177 (75%) Y = 55 (23%) X = 4 (2%)

~ || ng *k* 12 (P 2, C 5, T 1, M 4); *g* 6 (C 5, M 1) | en *h* 20 (C 17, T 3); *ø* 1 (T); *b* 2 (C 1, T 1) | jr *g* 2 (P); *h* 3 (A 1, P 2); *ḥ* 1 (A) | nT *x* 33 (A 1, T 32); *x̣* 23 (L); *ø* 3 (L 1, T 2) | nW *x̣* 28 (L); *ɔ* 1 (S); *ø* 2 (C 1, L 1) | sN *k* 7 (Pr); *kk* 2 (Pr); *q* 13 (Pr); *g* 2 (Str 1, C 1); *ø* 1 (Pr) | sM *ķ̇* 1 (D); *g* 1 (C); *g̣* 1 (D); *γ* 2 (C); *γ̣* 11 (D); *γ̣̇* 1 (D) | sS *k* 1 (D); *ķ̇ķ̇* 1 (D); *γ* 3 (C); *u̯* 1 (D) | km *g* 8 (P 2, C 1, D 5); *γ̣* 3 (D); *ø* 1 (D); *η* 2 (C) | kb *g* 7 (P 3, Sp 4) | ab *gh* 3 (Str) | mt *k* 1 (Sp); *g* 12 (P 2, Sp 10); *gg* 1 (P); *x* 2 (Sp); *j* 1 (Sp); *ø* 1 (Sp) | tg *g* 4 (A 2, P 2); *i* 1 (A) | sj . . . | kg *g* 1 (P); *h* 2 (P); *i* 1 (P) ||.

1.2.10. PS **-k* [5] ~ 61

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*k*	*h*	—	*x*	*x*	*k, q*	*k, ķ̇*	—	*ķ̇*	*k*	—	*g*	—	—	*h*
n	2	6	—	16	5	6	3	—	2	2	—	1	—	—	1
Y	*g*	*ø*	*ø*	*ø*	*ś*	—	*h*	—	*ɔ*	*ø*	—	—	—	—	—
n	1	3	2	2	1	—	1	—	4	2	—	—	—	—	—
X	—	*b*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N	3	10	2	18	6	6	4	—	6	4	—	1	—	—	1

I = 44 (72%) Y = 16 (26%) X = 1 (2%)

~ || ng *k* 2 (M); *g* 1 (M) | en *h* 6 (C 5, M 1); *ø* 3 (C 2, T 1); *b* 1 (C) | jr *ø* 2 (A 1, P 1) | nt *x* 8 (T); *x̌* 8 (L); *ø* 2 (L 1, T 1) | nW *x̌* 2 (L); *x̌x̌* 1 (L); *h* 2 (S); *ś́ś́* 1 (L) | sN *k* 4 (Pr); *q* 2 (Pr) | sM *k* 1 (D); *k̨* 1 (D); *G* 1 (D); *h* 1 (C) | sS . . . | km *k̨* 2 (D); *ˀ* 4 (C 2, D 2) | kb *k* 2 (Sp); *ø* 2 (Sp) | ab . . . | mt *g* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg *h* 1 (P) ||.

1.2.11. PS **k(ŏ)*- [47] ~ 477

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*k*	*s*	*s*	*ś*	*ś*, *ś́*	*š*	*š*	*s*	*š*	*s*	*š*	*k*	*k*	*k*	*k*
n	24	49	2	91	43	25	18	8	47	29	2	25	8	1	3
Y	*ś*, *s*	—	—	—	—	*s*	—	—	*s*	—	—	*g*	—	—	*g*
n	25	—	—	—	—	5	—	—	1	—·	—	1	—	—	7
X	—	*k*	—	*x*	*k*	*q*, *k*	*k̨*, *k*	*k̨*	*k̨*, *k*	*k*, *č* *š̌*	*č*	*š*	—	—	—
n	—	6	—	2	1	15	10	3	15	8	2	1	—	—	—
N	49	55	2	93	44	45	28	11	63	37	4	27	8	1	10

I = 375 (79%) | Y = 39 (8%) | X = 63 (13%)

~ || ng *k* 24 (Midd 1, C 10, T 1, M 12); *ś* 16 (C 3, Pop 1, T 1, M 11); *s* 9 (C 7, T 1, M 1) | en *s* 46 (A 1, P 2, C 36, Pr 1; T 5, M 1); *ś* 3 (Pr 2, M 1); *k* 6 (C) | jr *s* 2 (P) | nT *ś* 47 (T); *ś̨* 33 (L); *ś̨́* 9 (L); *sĵ* 1 (E); *s* 1 (C); *x* 1 (T); *x̌* 1 (L) | nW *ś̨́* 29 (L); *ś̨* 2 (C 1, S 1); *ś̨̌* 10 (L); *ś̨́* 2 (L); *k* 1 (L) | sN *k* 2 (Pr); *k̨* 3 (C 2, D 1); *q* 10 (Pr); *ś* 21 (C 1, Pr 20); *ś̨* 2 (D); *ś̨́* 2 (D); *s* 5 (Pr) | sM *k* 1 (C); *k̨* 2 (C 1, D 1); *ḱ̨* 7 (D); *ś* 13 (C 5, D 8); *ś̨* 1 (D); *ś̨́* 3 (D); *ś̨́* 1 (D) | sS *k̨* 2 (D); *ḱ̨* 1 (D); *s* 5 (C 2, D 2, Pr 1); *ś̨* 1 (D); *ss* 2 (A 1, Str 1) | km *k* 2 (C 1, D 1); *k̆* 1 (D); *k̨* 4 (D); *ḱ̨* 7 (D); *x̌* 1 (D); *ś* 46 (P 1, C 15, D 30); *sch* 1 (A); *s* 1 (D) | kb *k* 4 (Sp); *x* 1 (Sp); *s* 25 (P 4, Sp 21); *ss* 1 (P); *ś* 3 (Sp); *sch* 1 (P); *tsch* 1 (P); *dž* 1 (P) | ab *sch* 2 (Str 1, Mess 1); *tsch* 1 (Mess); *tz* 1 (Str) | mt *k* 25 (P 5, Sp 20); *g* 1 (Sp); *ś* 1 (Sp) | tg *k* 8 (A 5, P 3) | sj *k* 1 (P) | kg *k* 3 (P); *g* 7 (P) ||.

1.2.12. PS **-k(ŏ)*- [1] ~ 17

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	—	*s*	—	*ś*	*ś*	*k*, *q*	—	—	*ž*	—	—	—	—	—	—
n	—	4	—	4	2	3	—	—	3	—	—	—	—	—	—
Y	—	—	—	—	—	—	—	*η*	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N	—	4	—	4	2	3	—	1	3	—	—	—	—	—	—

I = 16 (94%) | Y = 1 (6%) | X = 0 (0%)

$\sim$ || ng . . . | en *s* 4 (C) | jr . . . | nT *ś* 3 (T); *ǵ* 1 (L) | nW *ǵǵ* 2 (L) | sN *k* 1 (Pr); *q* 2 (Pr) | sM . . . | sS *ng* 1 (C) | km *ž* 3 (C 2, D 1) kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.2.13. PS **l-* [21] $\sim$ 190

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*l*	*l, r*	*l*	*r, l*	*l*	*l*	*l*	*l*	*l*	*l*	—	*l*	*l*	—	*l*
n	9	19	5	44	21	19	16	6	1	1	—	6	1	—	2
Y	—	*ɫ*	—	*ɫ*	*ɫ, ŕ*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	3	—	13	8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
X	*j*	—	*n*	*n*	*n*	*n*	—	*n*	*n*	*n*	—	*n*	*n*	—	—
n	1	—	1	2	1	1	—	1	2	2	—	3	2	—	—
N	10	22	6	59	30	20	16	7	3	3	—	9	3	—	2

I = 150 (79%) Y = 24 (13%) X = 16 (8%)

$\sim$ || ng *l* 9 (C 3, Pr 1, T 1, M 4); *j* 1 (C) | en *l* 17 (P 3, C 9, T 5); *ľ* 3 (C); *r* 2 (P) | jr *l* 5 (A 1, P 4); *n* 1 (A) | nT *l* 25 (L 1, T 24); *ɫ* 19 (L); *ľ* 13 (L 7, T 6); *n* 2 (L 1, T 1) | nW *l* 1 (C); *ɫ* 1 (L); *ʌ* 1 (L); *r* 18 (C 1, L 17); *ľ* 2 (L); *ʎ* 4 (L); *ŕ* 2 (L); *n* 1 (L) | sN *l* 18 (C 2, D 1, Pr 15); *ļ* 1 (D); *n* 1 (Pr) | sM *l* 14 (C 5, D 9); *ļ* 2 (D) | sS *l* 5 (C 3, D 2); *ʌ* 1 (D); *n* 1 (C) | km *l* 1 (D); *n* 2 (P 1, D 1) | kb *l* 1 (Sp); *n* 2 (P 1, Sp 1) | ab . . . | mt *l* 6 (Sp); *n* 3 (Sp) | tg *l* 1 (A); *n* 2 (A 1, P 1) | sj . . . | kg *l* 2 (P) ||.

1.2.14. PS **-l-* [34] $\sim$ 329

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*l*	*r, ŕ*	*l*	*l*	*r, l*	*l*	*l*	*l*	*l*	*l*	—	*l*	*l*	—	*l*
n	33	46	6	40	20	23	20	11	32	17	—	11	3	—	2
Y	*ɫ*	—	—	*ɫ*	*ɫ, ŕ*	*ɫ*	—	—	*ɫ*	*ɫ*	—	*ɫ*	—	—	—
n	5	—	—	27	ʿ15	1	—	—	4	2	—	1	—	—	—
X	—	*l*	—	—	*j*	*r, ø*	*ø*	—	*j*	—	—	—	—	—	—
n	—	4	—	—	1	3	1	—	1	—	—	—	—	—	—
N	38	50	6	67	36	27	21	11	37	19	—	12	3	—	2

I = 264 (80%) Y = 55 (17%) X = 10 (3%)

$\sim$ || ng *l* 33 (C 16, Pop 3, T 4, M 10); *ľ* 5 (C 2, M 3) | en *l* 4 (C 1, T 2, M 1); *r* 24 (C 22, T 2); *ŕ* 22 (C) | jr *l* 2 (A 1, P 1); *ll* 4 (P) | nT *l* 23 (C 2, T 21); *ɫ* 5 (L); *ɬ* 3 (L); *ɬɬ* 9 (L); *ľ* 15 (C 2, T 13); *l̃* 2 (L); *l̃l̃* 10 (L) | nW *ɫ* 3 (L); *ɬ* 1 (L); *ɬɬ* 3 (L); *L* 1 (S); *r* 3 (C 2, L 1); *rˀ* 5 (L); *ⁿr* 1 (L); *rr* 3 (L); *ľ* 1 (L); *l̃l̃* 2 (L); *ʎ* 1 (L); *ʎ* 2 (L); *ʎʎ* 6 (L); *ńʌ* 1 (L); *jj* 1 (S); *ŕ* 1(L); *ŕŕ* 1 (L) | sN

l 22 (C 1, D 3, Pr 18); *ll* 1 (Pr); *ľ* 1 (C); *ɻ* 2 (D); *ø* 1 (D) | sM *l* 15 (C 3, D 12); *ļ* 1 (D); *l̀* 1 (D); *l̈l* 3 (D); *ø* 1 (D) | sS *l* 9 (C 7, D 2); *l̀* 1 (D); *l̀l* 1 (D) | km *l* 13 (C 4, D 9); *l̀* 1 (D); *ʌ* 10 (D); *ʌ̀* 7 (D); *ʌʌ* 1 (D); *ľ* 1 (C); *l̈ľ* 1 (D); *ʌ̈ľ* 2 (D); *ɻ̀* 1 (D) | kb *l* 14 (Sp); *ll* 3 (P 1, Sp 2); *ľ* 2 (Sp) | ab . . . | mt *l* 9 (Sp); *ll* 2 (P); *ľ* 1 (Sp) | tg *l* 2 (P); *ll* 1 (A) | sj . . . | kg *l* 2 (P) ||.

1.2.15. PS **-l* [13] ~ 82

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*l*	*r*, *ŕ*	*l*	*l*	*r*	*l*	*l*	*l*	*l*	—	—	*l*	—	—	—
n	1	4	1	23	9	10	8	5	3	—	—	1	—	—	—
Y	*ɫ*	—	—	*ɫ*	*ɫ*	—	—	—	—	—	—	*ɫ*	—	—	—
n	1	—	—	8	2	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
X	—	*dd*	—	—	—	—	—	—	—	*r*	—	*r*, *ŕ*	—	—	—
n	—	2	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2	—	—	—
N	2	6	1	31	11	10	8	5	3	1	—	4	—	—	—

I = 65 (79%) Y = 12 (15%) X = 5 (6%)

~ || ng *l* 1 (C); *ľ* 1 (C) | en *r* 3 (C 2, T 1); *ŕ* 1 (C); *dd* 2 (C) | jr *l* 1 (K 1) | nT *l* 22 (L 9, T 13); *ɫ* 1 (L); *ľ* 7 (L 3, T 4); *ɫ̈ľ* 1 (L) | nW *r* 3 (L); *r'* 6 (L); *^{n}ʌ́* 1 (L); *ʌ́j* 1 (L) | sN *l* 9 (Pr); *ll* 1 (Pr) | sM *l* 6 (C); *ɻ* 1 (D); *l̈l* 1 (D) | sS *l* 4 (C); *ll* 1 (C) | km *l* 2 (D); *ʌ* 1 (C) | kb *r* 1 (Sp) | ab . . . | mt *l* 1 (Sp); *ľ* 1 (Sp); *r* 1 (Sp); *ŕ* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.2.16. PS **m-* [58] ~ 610

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	—	*m*
n	59	74	11	97	46	44	35	13	55	26	2	32	6	—	5
Y	—	—	*ṁ*	*ṁ*	*ṁ*	—	—	—	*b*	*b*	*b*	*b*	*b*	—	*b*
n	—	—	1	47	19	—	—	—	13	7	1	7	2	—	3
X	—	*b*	—	—	—	—	—	—	*p*	*w*	—	*ń*	—	—	—
n	—	2	—	—	—	—	—	—	1	1	—	1	—	—	—
N	59	76	12	144	65	44	35	13	69	34	3	40	8	—	8

I = 505 (83%) Y = 100 (16%) X = 5 (1%)

~ || ng *m* 59 (P 1, C 26, Pop 1, T 11, M 20) | en *m* 74 (P 2, C 48, T 21, M 3); *b* 2 (C) | jr *m* 11 (A 3, P 8); *ṁ* 1 (P) | nT *m* 97 (W 1, L 47, T 49); *ṁ* 47 (L 16, T 31) | nW *m* 46 (C 2, L 38, S 6); *ṁ* 19 (L 18, S 1) | sN *m* 44 (C 2, D 1, Pr 41) | sM *m* 35 (C 6, D 29) | sS *m* 13 (C 5, D 8) | km *m* 55 (A 2, P 2, C 16, D 35); *b* 13 (P 2, C 2, D 9); *p* 1 (D) | kb *m* 26 (P 2, Sp 24); *b* 7 (Sp); *w* 1 (P) | ab

m 2 (Str); *b* 1 (Str) | mt *m* 32 (P 8, Sp 24); *b* 7 (P 2, Sp 5); *ń* 1 (Sp) | tg *m* 6 (A 2, P 4); *b* 2 (A 1, P 1) | sj . . . | kg *m* 5 (P); *b* 3 (P) ||.

1.2.17. PS **-m-* [23] ~ 228

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*m*	*b, m* *w*	*w*	*w*	*m*	*m*	*m*	—	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	—	*m*
n	25	8	4	24	10	26	3	—	19	12	1	11	5	—	3
Y	*ḿ*	*ø, j* *ɔ*	*ẃ, ø*	*ƀ, ø*	*ḿ, ø*	*ø*	*w, p* *ø*	*w, ø*	—	—	—	—	*ḿ*	—	—
n	3	25	3	19	7	2	8	4	—	—	—	—	1	—	—
X	—	—	—	*mp* *m*	—	—	—	—	*ŋ, n*	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	2	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
N	28	33	7	45	17	28	11	4	22	12	1	11	6	—	3

I = 151 (66%) Y = 72 (32%) X = 5 (2%)

~ || ng *m* 25 (Midd 1, C 13, T 2, M 9); *ḿ* 3 (T 1, M 2) | en *m* 1 (C); *b* 6 (C 1, T 2, M 3); *w* 1 (C); *j* 2 (T 1, M 1); *ɔ* 1 (C); *ø* 22 (C 19, T 3) | jr *w* 4 (A 1, P 3); *wj* 1 (A); *ø* 2 (P) | nT *w* 18 (L 3, T 15); *ẁ* 1 (L); *ẅw* 5 (L); *ƀ* 9 (L 1, T 8); *B'* 8 (L); *ø* 2 (L 1, T 1); *mB'* 1 (L); *m* 1 (L) | nW *m* 1 (L); *m̀* 1 (L); *mm* 8 (L); *ḿ* 1 (L); *ḿḿ* 5 (L); *ø* 1 (L) | sN *m* 25 (C 2, D 1, Pr 22); *m̀* 1 (D); *ø* 2 (D 1, Pr 1) | sM *m* 3 (C 1, D 2); *u̯* 2 (D); *B* 1 (D); *ø* 5 (D) | sS *w* 1 (C); *ø* 3 (C) | km *m* 11 (C 4, D 7); *m̀* 7 (D); *ɔm̀* 1 (D); *ŋ* 1 (C); *ŋ̀* 1 (D); *n* 1 (D) | kb *m* 12 (P 2, Sp 10) | ab *m* 1 (Str) | mt *m* 10 (Sp); *mm* 1 (P) | tg *m* 3 A 2, P 1); *mm* 2 (A 1, P 1); *mj* 1 (A) | sj . . . | kg *m* 3 (P) ||.

1.2.18. PS **-m* [15] ~ 140

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	*m*	—	*m*
n	15	3	2	24	11	10	3	2	15	4	1	10	5	—	2
Y	*b, w*	*ɔ, ø*	*b, w*	*ḿ, b* *w, ẃ* *ɔ, ø*	*ḿ*	*p*	*p, w*	*p*	—	—	—	—	—	—	—
n	4	5	2	17	1	2	2	2	—	—	—	—	—	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N	19	8	4	41	12	12	5	4	15	4	1	10	5	—	2

I = 105 (75%) Y = 35 (25%) X = 0 (0%)

~ || ng *m* 15 (P 1, C 8, T 2, M 4); *b* 2 (C 1, M 1); *bb* 1 (Pr); *w* 1 (C) | en *m* 3 (C); *ᵽ* 4 (C); *ø* 1 (P) | jr *m* 2 (A 1, P 1); *b* 1 (P); *w* 1 (P) | nT *m* 20 (L 10, T 10); *mᵽᵽ* 3 (L); *m̀ᵽᵽ* 1 (L); *ḿ* 6 (T); *w* 3 (T); *wᵽᵽ* 1 (L); *ŭw* 1 (L); *ẃ* 1 (T); *u* 1 (C); *b* 1 (T); *ᵽ* 1 (T); *ᵽᵽ* 1 (L); *ø* 1 (T) | nW *m* 10 (L); *mm* 1 (L); *ḿḿ* 1 (L) | sN *m* 10 (D 1, Pr 9); *p* 2 (Pr) | sM *m* 3 (C 2, D 1); *B̀* 1 (D) *u̯* 1 (D) | sS *m* 2 (C); *p* 1 (D); *ṗ* 1 (D) | km *m* 9 (C 4, D 5); *m̀* 5 (D); *m̯̀* 1 (D) | kb *m* 4 (Sp) | ab *m* 1 (Str) | mt *m* 9 (Sp); *mm* 1 (Sp) | tg *m* 5 (A) | sj . . . | kg *m* 2 (P) ||.

1.2.19. PS **n-* [37] ~ 392

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	—	*n*
n	22	46	5	48	18	35	12	7	30	12	5	18	3	—	4
Y	*ń*	*ń*	*ń*	*ń*	*ń*	*ń*	*ń*	*ń*	*ń*	*ń*	—	*ń*	*ń*	—	—
n	11	8	1	49	28	3	6	3	3	4	—	2	2	—	—
X	—	—	—	—	—	*č*	*t*	*k, l*	*ǯ, t*	*ǯ*	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	1	1	2	2	1	—	—	—	—	—
N	33	54	6	97	46	39	19	12	35	17	5	20	5	—	4

I = 265 (68%) Y = 120 (30%) X = 7 (2%)

~ || ng *n* 22 (C 9, Pop 1, T 1, M 11); *ń* 11 (C 5, M 6) | en *n* 46 (A 1, C 38, T 6, M 1); *ń* 8 (P 1, C 6, T 1) | jr *n* 5 (A 1, P 2, Kl 2); *ń* 1 (P) | nT *n* 48 (L 23, T 25); *ń* 49 (C 2, L 18, T 29) | nW *n* 18 (L); *ń* 28 (C 1, L 27) | sN *n* 35 (D 2, Pr 33); *ń* 3 (Pr); *č* 1 (Pr) | sM *n* 12 (C 2, D 10); *ń* 6 (D); *ť* 1 (D) | sS *n* 7 (Str 1, C 3, D 3); *ń* 3 (D); *k* 1 (D); *l* 1 (C) | km *n* 30 (C 12, D 18); *ń* 3 (C 2, D 1); *dž̀* 1 (D); *ť* 1 (D) | kb *n* 12 (P 4, Sp 8); *ń* 4 (Sp); *dž̀* 1 (Sp) | ab *n* 5 (Str) | mt *n* 18 (P 4, Kl 1, Sp 13); *ń* 2 (Sp) | tg *n* 3 (A 2, P 1); *ń* 2 (A 1, P 1) | sj . . . | kg *n* 4 (P) ||.

1.2.20. PS **-n-* [29] ~ 264

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	—	*n*	—	—	—
n	36	32	3	41	10	16	12	8	17	5	—	8	—	—	—
Y	*ń*	*ń*	*ń*	*ń*	*j, ď*	*ń, j*	*j, ø*	*j*	—	*ń*	–	*ń, ø*	*ø*	–	—
n	3	10	2	24	15	2	2	2	—	2	—	6	2	—	—
X	—	—	—	—	—	*r*	*r*	—	*m*	*m*	–	–		–	—
n	—	—	—	—	—	1	1	—	3	1	—	—	–	—	—
N	39	42	5	65	25	19	15	10	20	8	—	14	2	—	—

I = 188 (71%) Y = 70 (27%) X = 6 (2%)

~ || ng *n* 32 (C 14, Pr 3, T 4, M 11); *nn* 4 (C); *ń* 3 (T 1, M 2) | en *n* 29 (P 4, C 12, Pr 1, T 10, M 2); *nn* 3 (P 1, C 2); *ń* 10 (C 9, T 1) | jr *n* 1 (A); *nn* 2 (A 1, P 1); *ń* 2 (P) | nT *n* 27 (W 1, L 1, T 25); *ń* 2 (L); *ńn* 12 (L); *ń* 12 (T); *ń* 3 (L); *ńń* 9 (L) | nW *n* 1 (L); *nn* 9 (L); *j* 1 (L); *j̓* 1 (L); *jj* 10 (L); *ď* 3 (L) | sN *n* 15 (Pr); *n̲* 1 (D); *ńń* 1 (Pr); *j* 1 (Pr); *r* 1 (Pr) | sM *n* 8 (C 4, D 4); *n̲* 1 (D); *ń* 2 (D); *ńn* 1 (D); *i̲* 1 (D); *ø* 1 (D); *r̲* 1 (D) | sS *n* 5 (C 5, D 1); *n̲* 2 (D); *nn* 1 (C); *i̲* 1 (D); *i̲̓* 1 (D) | km *n* 8 (A 1, P 1, C 4, D 2); *ń* 8 (D); *ńn* 1 (D); *m̀* 3 (D) | kb *n* 5 (Sp); *ń* 2 (Sp); *m* 1 (Sp) | ab . . . | mt *n* 8 (Sp); *ń* 2 (Sp); *ø* 4 (P 2, Sp 2) | tg *ø* 2 (A 1, P 1) | sj . . . | kg . . . ||.

1.2.21. PS **-n* [18] ~ 245

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*n, ŋ*	*n, ŋ*	—	*n*	*n, ŋ*	*n*	*n*	*n*	*n, ŋ*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*	*n*
n	28	4	—	15	15	13	3	4	22	11	1	10	3	1	1
Y	*ɔ, ø*	*ń, ɔ ø*	*ń, ø*	*ń, ɔ ø*	*ń, ø*	*ń, t ø*	*t, ø*	*ø*	*ń, j l*	*ń, l*	—	*ń, ø*	*ń*	—	—
n	4	18	5	30	7	6	5	1	4	3	—	4	1	—	—
X	—	*ď, s*	—	*j*	*j, ď*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	19	—	2	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N	32	41	5	47	27	19	8	5	26	14	1	14	4	1	1

I = 131 (53%) Y = 88 (36%) X = 26 (11%)

~ || ng *n* 15 (C 10, T 3, M 2); *ŋ* 13 (C 7, Pr 1, T 4, M 1); *ɔ* 1 (C); *ø* 3 (M) | en *n* 3 (C 1, T 2); *ŋ* 1 (C); *ń* 4 (C 2, T 2); *ɔ* 10 (C 6, T 4); *ø* 4 (C 2, T 1, M 1); *ď* 17 (C 11, T 5, M 1); *s* 2 (C) | jr *ń* 3 (P); *ø* 2 (A 1, P 1) | nT *n* 13 (L 2, T 11); *ńn* 2 (L); *ń* 10 (L 4, T 6); *ń̓* 2 (L); *ńń* 1 (L); *ńɔɔ* 1 (L); *ɔ* 8 (T); *ɔɔ* 6 (L); *ø* 2 (C 1, T 1); *j* 1 (T); *j̓j* 1 (L) | nW *n* 11 (C 1, L 8, S 2); *ŋ* 3 (L); *ŋ̀ɔɔ* 1 (L); *ń* 4 (L 1, S 3); *ńń* 1 (L); *ø* 2 (L); *j* 3 (L 2, S 1); *ď* 2 (S) | sN *n* 11 (Pr); *ń* 2 (D); *ń* 1 (Pr); *t* 4 (Pr); *ø* 1 (Pr) | sM *n* 2 (D); *n̲n̲* 1 (D); *D* 2 (D); *D̲* 1 (D); *ø* 2 (C 1, D 1) | sS *n* 4 (C 3, D 1); *ø* 1 (C) | km *n* 13 (A 1, C 4, D 8); *ń* 5 (D); *ŋ* 4 (C 1, D 3); *ńń* 1 (D); *i̲* 1 (D); *l* 1 (C); *l̓l* 1 (D) | kb *n* 11 (Sp); *ń* 2 (Sp); *l* 1 (Sp) | ab *n* 1 (Str) | mt *n* 10 (P 2, Sp 8); *ń* 3 (Sp); *ø* 1 (Sp) | tg *n* 3 (A 2, P 1); *ń* 1 (P) | sj *n* 1 (P) | kg *n* 1 (P) ||.

1.2.22. PS *ń- [30] ~ 323

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	ń	ń	ń	ń	ń	ń	ń	ń	ń	—	—	ń	ń	—	ń
n	27	12	7	91	31	26	22	10	10	—	—	3	1	—	1
Y	n	n	n	—	—	n	—	—	n	n	—	n	n	—	—
n	5	20	1	—	—	3	—	—	20	11	—	7	5	—	—
X	—	ø	—	—	—	j	—	—	—	—	—	ø	ø	—	—
n	—	3	—	—	—	4	—	—	—	—	—	2	1	—	—
N	32	35	8	91	31	33	22	10	30	11	—	12	7	—	1

I = 241 (75%) | Y = 72 (22%) | X = 10 (3%)

~ || ng *ń* 27 (P 1, C 15, M 11); *n* 5 (A 1, C 1, T 3) | en *ń* 12 (P 2, C 3, T 5, M 2); *n* 20 (A 2, P 2, C 10, T 5, M 1); *ø* 3 (C) | jr *ń* 7 (A 3, P 4); *n* 1 (A) | nT *ń* 91 (L 42, T 49) | nW *ń* 31 (L) | sN *ń* 26 (C 2, D 6, Pr 18); *n* 3 (Pr); *j* 4 (D 1, Pr 3) | sM *ń* 22 (C 1, D 21) | sS *ń* 10 (C 1, D 9) | km *ń* 10 (C 4, D 6); *n* 20 (P 1, C 8, D 11) | kb *n* 11 (P 2, Sp 9) | ab . . . | mt *ń* 3 (P 1, Sp 2); *n* 7 (P 1, Sp 6); *ø* 2 (Sp) | tg *ń* 1 (A); *n* 5 (A 3, P 2); *ø* 1 (A) | sj . . . | kg *ń* 1 (P) ||.

1.2.23. PS *-ń- [6] ~ 47

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
		ø	—	j	j	ń	j	—	j	j	—	j	—	—	—
n	5	3	—	9	5	5	3	—	5	4	—	4	—	—	—
Y	—	—	—	—	ď	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	—	ø	ø	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—
N	5	3	—	9	7	5	3	—	6	5	—	4	—	—	—

1 =43 (92%) | Y = 2 (4%) | X = 2 (4%)

~ || ng *ø* 5 (C 1, T 1, M 3) | en *ø* 3 (C) | jr . . . | nT *j* 5 (L 1, T 4); *ǰ* 1 (L); *ǰǰ* 3 (L) | nW *ǰ* 2 (L); *ǰǰ* 3 (L); *ď* 1 (L); *ďď* 1 (L) | sN *ń* 5 (C 1, D 2, Pr 2) | sM *į* 3 (D) | sS . . . | km *j* 1 (C); *į* 4 (D); *ø* 1 (C) | kb *j* 4 (Sp); *ø* 1 (Sp) | ab . . . | mt *j* 4 (S) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.2.24. PS *-η- [6] ~ 58

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	η	η	η	η	η	η	—	—	η	—	—	—	η	—	—
n	2	4	1	11	7	2	—	—	3	—	—	—	1	—	—
Y	ø	*w, j* ø	—	*x, j* ø	*j, ď*	ø	*γ*, ø	*w*	—	*g*	—	*g, j*	—	—	—
n	1	4	—	11	2	1	3	1	—	1	—	2	—	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	***ηk***	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
N	3	8	1	22	9	3	3	2	3	1	—	2	1	—	—

I = 31 (53%) | Y = 26 (45%) | X = 1 (2%)

~ || ng η 2 (C 1, M 1); ø 1 (M) | en η 4 (C 3, M 1); *w* 1 (C); *j* 1 (T); ø 2 (C) | jr η 1 (Kl) | nT η 9 (L 4, T 5); ὴ 2 (L); *x* 1 (L); *j* 2 (L 1, T 1); ø 8 (L 4, T 4) | nW η 1 (S); $\eta\eta$ 6 (L); *j* 1 (L); *ďď* 1 (L) | sN η 2 (Pr); ø 1 (Pr) | sM *γ* 2 (D); ø 1 (C) | sS *w* 1 (C); *ηk* 1 (D) | km η 1 (Kl); ὴ 1 (D); $\eta\eta$̆ 1 (D) | kb *g* 1 (Sp) | ab . . . | mt *g* 1 (Sp); *j* 1 (Sp) | tg η 1 (Kl) | sj . . . | kg . . . ||.

1.2.25. PS *-η [11] ~ 126

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	η	η	η	η	η	η	η	η	η	η	—	—	η	—	—
n	10	2	1	6	11	6	1	4	16	1	—	—	3	—	—
Y	*n*, ʔ ø	ʔ, ø	ø	ʔ, *n*	*n, j* ø	*k, ń*	ø	ø	—	*n, g* ø	—	*g, j* *w*	—	—	*n*
n	3	16	1	20	4	5	2	1	—	6	—	4	—	—	2
X	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	*m*	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
N	13	18	2	26	15	11	3	5	16	7	—	5	3	—	2

I = 61 (48%) | Y = 64 (51%) | X = 1 (1%)

~ || ng η 10 (C 5, Pop 1, T 2, M 2); *n* 1 (M); ʔ 1 (C); ø 1 (M) | en η 2 (C); ʔ 6 (C 4, T 2); ø 10 (A 2, C 7, T 1) | jr *ng* 1 (P); ø 1 (A) | nT η 4 (L 1, T 3); ὴ 1 (L); ὴη 1 (L); *n* 4 (L 2, T 2); ʔ 8 (T); ʔʔ 8 (L) | nW η 4 (L); η^{c} 1 (L); ὴ 1 (L); $\eta\eta$̆ 1 (L); $\eta\eta$ 3 (L); $\eta^{ʔʔ}$ 1 (L); *n* 1 (L); *j* 1 (L); ø 2 (L) | sN η 6 (Pr); *k* 3 (Pr); *ń* 1 (D); *n̲* 1 (D) | sM *ng* 1 (C); ø 2 (D) | sS *ng* 1 (C); η 3 (D); ø 1 (C) | km η 11 (C 6, D 5); ὴ 5 (D) | kb η 1 (Sp); *n* 3 (Sp); *g* 1 (Sp); ø 2 (Sp) | ab . . . | mt *g* 2 (Sp); *j* 1 (Sp); *ŭ* 1 (Sp); *m* 1 (Sp) | tg *ng* 3 (A 2, P 1) | sj . . . | kb *n* 2 (P) ||.

1.2.26. PS *p- [94] ~ 1015

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*f*	*p*	*p*	*p*	*p*	*p*	*p*	*p*	*p*	*p, b*	*h*	*h*	*h*	*h*	*h*
n	55	47	14	149	80	71	61	35	99	39	3	37	15	1	10
Y	*h, ħ*	*f*	*ṕ*	*ṕ*	*ṕ*	—	—	—	*ṕ, b*	*ṕ, ƀ*	*ø*	*ø*	*ø*	—	—
n	49	85	2	71	30	—	—	—	13	10	1	24	1	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	—	*h, j* *ø*	—	—	*b*	*p, b*	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	8	—	—	3	2	—	—
N	104	132	16	220	110	71	61	35	120	49	4	64	18	1	10

I = 716 (71%) Y = 286 (28%) X = 13 (1%)

~ || ng *f* 54 (A 1, C 51, Pr 2); *Φ* 1 (D); *h* 47 (T 14, M 33); *ħ* 2 (M) | en *p* 46 (A 5, P 4, T 24, M 4); *ṕ* 1 (M); *f* 85 (C) | jr *p* 14 (A 7, P 7); *ṕ* 2 (P) | nT *p* 147 (L 78, T 69); *Bʳ* 1 (L); *ƀ* 1 (L); *ṕ* 71 (L 18, T 53) | nW *p* 80 (C 3, D 1, L 73, S 3); *ṕ* 30 (L) | sN *p* 71 (C 4, D 9, Pr 57, T 1) | sM *p* 61 (C 11, D 50) | sS *p* 35 (C 12, D 23) | km *p* 6 (A 1, C 2, D 3); *ph* 33 (A 2, C 31); *pˀ* 60 (D); *b* 10 (C 2, D 8); *ṕ* 1 (D); *ṕˀ* 2 (D); *h* 5 (D); *ħ* 1 (D); *j* 1 (D); *ø* 1 (D) | kb *p* 38 (P 4, Sp 34); *b* 1 (Sp); *ṕ* 9 (Sp); *ƀ* 1 (Sp) | ab *h* 3 (Str 1, Mess 2); *ø* 1 (Str) | mt *h* 32 (P 11, Kl 2, Sp 19); *k* 2 (Sp); *g* 3 (Sp); *ø* 24 (Sp); *b* 3 (Sp) | tg *h* 15 (A 10, P 5); *ø* 1 (A); *p* 1 (P); *b* 1 (A) | sj *ch* 1 (P) | kg *ch* 7 (P); *h* 3 (P) ||.

1.2.27. PS *-*p*- [22] ~ 205

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*b*	*b*	*b*	*b*	*p*	*p*	*p*	*p*	*b*	*b*	—	—	—	—	—
n	8	28	2	38	16	14	2	3	17	5	—	—	—	—	—
Y	*f, h*	*w*	*w*	*ƀ*	*b, ṕ*	*b*	*b*	*b*	*w*	*ṕ, ø*	*h*	*ø, g* *h*	*g, h*	—	*g, h*
n	10	1	4	9	4	1	11	4	6	2	1	8	7	—	2
X	—	—	—	—	*mp*	*m*	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N	18	29	6	47	21	16	13	7	23	7	1	8	7	—	2

I = 133 (65%) Y = 70 (34%) X = 2 (1%)

~ || ng *b* 8 (C 4, T 2, M 2); *f* 7 (C 6, Pr 1); *h* 3 (M) | en *b* 27 (C 22, T 4, M 1); *B* 1 (D); *w* 1 (P) | jr *b* 2 (P); *w* 4 (P) | nT *b* 23 (L 1, T 22); *ƀ* 1 (L); *B* 2 (L); *Bʳ* 11 (L); *p̂p̂* 1 (L); *ƀ* 4 (T); *B'ʳ* 5 (L) | nW *p* 5 (L 4, S 1); *ṕ* 3 (L); *p̌p* 4 (L); *pp* 4 (L); *b* 1 (C); *Bʳ* 1 (L); *ṕṕ* 2 (L); *mp* 1 (L) | sN *p* 13 (Pr); *pp* 1

(Pr); *b* 1 (D); *m* 1 (Pr) | sM *p* 1 (C); *ṗp* 1 (D); *b* 7 (C 3, D 4); *B* 3 (D); *Bᶜ* 1 (D) | sS *p* 1 (C); *pp* 1 (C); *ṗp* 1 (D); *B* 1 (D); *b* 3 (C 2, D 1) | km *b* 16 (C 3, D 13); *Ḃ* 1 (D); *w* 5 (D); *ʾẇ* 1 (D) | kb *b* 5 (Sp); *ṕ* 1 (Sp); *ø* 1 (Sp) | ab *h* 1 (Str) | mt *ø* 5 (Sp); *g* 2 (P 1, Sp 1); *ḣ* 1 (P) | tg *g* 4 (A 1, P 3); *h* 3 (A 2, P 1) | sj . . . | kg *g* 1 (P); *h* 1 (P) ||.

1.2.28. PS **-p* [4] ~ 65

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	—	*b, w*	*b, w*	*b, p*	*p*	*p*	*p*	—	*b, p*	*p*	*p*	*p*	*p*	—	*b*
n	—	3	2	14	5	4	2	—	5	3	2	1	4	—	1
Y	—	*ɔ, ø*	*ø*	*ɔ*	*h*	—	*b*	*b*	*m, w*	—	—	*b, m*	—	—	—
n	—	2	1	1	1	—	2	1	5	—	—	3	—	—	—
X	*ɔ*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N	3	5	3	15	6	4	4	1	10	3	2	4	4	—	1

I = 46 (71%) Y = 16 (25%) X = 3 (4%)

~ || ng *ʾ* 3 (C 2, M 1) | en *b* 1 (M); *w* 2 (P); *ʾ* 1 (C); *ø* 1 (M) | jr *b* 1 (A); *w* 1 (P); *ø* 1 (P) | *p* 1 (T); *p̌p* 1 (L); *b* 6 (C 2, T 4); *ḇ* 1 (L); *bʾʾ* 1 (T); *B* 1 (L); *Bᶠ* 1 (L); *Bʾʾ* 2 (L); *ʾʾ* 1 (T) | nW *p* 2 (L 1, S 1); *ṗ* 2 (L); *pp* 1 (L); *h* 1 (S) | sN *p* 4 (Pr) | sM *p* 1 (C); *ṗ* 1 (D); *b* 2 (C 1, D 1) | sS *Bᶜ* 1 (D) | km *p* 1 (P); *b* 1 (C); *ʾb* 2 (C); *ʾḇ* 1 (D); *ʾm* 1 (C); *ʾm̧* 1 (D); *ʾm̀* 1 (D); *ʾẇ* 2 (D) | kb *p* 2 (P 1, Sp 1); *ṕ* 1 (P) | ab *p* 1 (Mess); *pp* 1 (Str) | mt *p* 1 (Sp); *b* 2 (P 1, Sp 1); *m* 1 (Sp) | tg *p* 4 (A 3, P 1) | sj . . . | kg *b* 1 (P) ||.

1.2.29. PS **-r-* [58] ~ 645

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*
n	70	52	11	120	37	44	29	28	48	19	1	35	13	3	7
Y	*ŕ*	*ř, ŕ*	—	*ŕ*	*ĺ, ŕ*	—	*ŕ*	—	*ŕ*	*ŕ*	—	*ŕ*	—	—	*ŕ*
n	2	31	—	45	24	—	1	—	1	3	—	6	—	—	3
X	—	*ø, l gg*	—	*ɭ*	—	*n, ń*	*n*	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	3	—	2	—	6	1	—	—	—	—	—	—	—	—
N	72	86	11	167	61	50	31	28	49	22	1	41	13	3	10

I = 517 (80%) Y = 116 (18%) X = 12 (2%)

~ || ng *r* 67 (C 31, Pr 1, Pop 3, T 9, M 23); *rr* 3 (Str 1, A 1, P 1) | en *r* 48 (A 1, P 1, C 33, D 1, T 10, M 2); *r̲* 1 (D); *rr* 3 (Str 1, A 1, P 1); *ŕ* 3 (T 2, M 1); *ř* 28 (C); *ø* 1 (C); *l* 1 (C); *gg* 1 (C) | jr *r* 6 (A 5, P 1); *rr* 5 (A 2, P 3) | nT *r* 96 (P 1, L 35, T 60); *ȓ* 10 (L); *řr* 10 (L); *rr* 1 (P); *rᵖ* 1 (T); *rᵖᵖ* 2 (L 1, T 1); *ŕ* 44 (L 19, T 25); *ŕŕ* 1 (L); *l′* 1 (T); *l′l′* 1 (L) | nW *r* 12 (C 1, L 11); *rᶜ* 1 (L); *ȓ* 1 (L); *ȓᶜ* 2 (L); *řr* 2 (L); *rr* 19 (L); *ɹ* 1 (L); *ɹ́* 1 (L); *ɹ́ɹ́* 12 (L); *řŕ* 2 (L); *ŕᵖᵖŕ* 1 (L) | sN *r* 43 (D 4, Pr 39); *r̲* 1 (D); *n* 5 (D 1, Pr 4); *ń* 1 (Pr) | sM *r* 23 (C 5, D 18); *r̲* 5 (D); *rᶜ* 1 (D); *rj* 1 (C); *n̲* 1 (D) | sS *r* 16 (C 10, D 6); *r̲* 5 (D); *ȓ* 1 (D); *rr* 1 (C); *r̲r̲* 3 (D) | km *r* 43 (C 12, D 31); *ȓ* 5 (D); *ŕ* 1 (D) | kb *r* 18 (Sp); *rr* 1 (P); *ŕ* 3 (Sp) | ab *r* 1 (Str) | mt *r* 33 (P 1 Sp 32); *rr* 2 (P); *ŕ* 6 (Sp) | tg *r* 7 (A 6, P 1); *rr* 6 (A 3, P 3) | sj *r* 3 (P) | kg *r* 6 (P); *rr* 1 (P); *ŕ* 2 (P); *rj* 1 (P) ||.

1.2.30. PS **-r* [47] ~ 448

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	*r*	—	*r*
n	48	11	6	108	32	29	27	13	38	18	1	22	9	—	6
Y	—	*ŕ*, *ř* ɔ, *ø*	*ŕ*	*ŕ*	*ŕ*, *l* *l̲*	*ŕ*	—	—	*ŕ*	*ŕ*	—	*ŕ*	*ŕ*	—	—
n	—	41	4	7	20	1	—	—	1	2	—	2	1	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	—	*l*	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
N	48	52	10	115	52	30	27	13	40	20	1	24	10	—	6

I = 368 (82%) Y = 79 (18%) X = 1 (0%)

~ || ng *r* 46 (C 21, T 5, M 20); *rᵖ* 1 (C); *rr* 1 (P) | en *r* 9 (C 5, T 3, M 1); *rr* 2 (P); *ŕ* 3 (P 1, T 2); *rŕ* 1 (P); *ř* 4 (C); *ᵖ* 19 (C 16, T 3); *ø* 14 (P 1, C 11, D 1, T 1) | jr *r* 5 (A 4, P 1); *rr* 1 (A); *ŕ* 4 (P) | nT *r* 59 (L 27, T 32); *ȓ* 1 (L); *rᵖᵖ* 48 (L 24, T 24); *ŕ* 7 (L 3, T 4) | nW *r* 12 (C 1, L 11); *ȓ* 1 (L); *rr* 2 (L); *rᵓ* 4 (L); *rᶜ* 8 (L); *ȓᶜ* 2 (L); *rᶜᵖᵖ* 3 (L); *ŕ* 2 (L); *ŕŕ* 1 (L); *L* 3 (S); *ɹ* 5 (L); *ɹᵖᵖ* 1 (L); *ɹ̀ᵖᵖ* 1 (L); *ɬɬ* 1 (L); *ɹ́* 2 (L); *ɹ̌* 1 (L); *ɹ́ɹ́* 3 (L) | sN *r* 27 (C 1, D 1, Pr 25); *ȓ* 1 (D); *r̲* 1 (D); *ŕ* 1 (Pr) | sM *r* 16 (C 5, D 11); *r̲* 8 (D); *r̲* 1 (D); *r* 1 (D); *rᶜ* 1 (D) | sS *r* 5 (C 3, D 2); *rr* 1 (D); *r̲* 6 (D); *r̲* 1 (D) | km *r* 28 (A 2, C 6, D 20); *ȓ* 8 (D); *ȓᶜ* 2 (D); *ŕ* 1 (P); *ɹ̀* 1 (D) | kb *r* 17 (P 2, Sp 15); *rr* 1 (P); *ŕ* 2 (P 1, Sp 1) | ab *r* 1 (Str) | mt *r* 22 (P 2, Kl 1, Sp 19); *ŕ* 2 (P 1, Sp 1) | tg *r* 8 (A 5, P 3); *rr* 1 (A); *ŕ* 1 (P) | sj . . . | kg *r* 6 (P) ||.

1.2.31. PS *s- [54] ~ 596

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*s*	*s*	*s*	*s*	*x*	*s*	*s*	*s*	*s*	*s*	*s*	*s*	*s*	—	*s*
n	46	75	10	87	45	42	22	25	42	25	7	18	6	—	6
Y	*ś*	*ś*	*ś*	*ś*	*ś, š*	—	*h*	—	*ś*	—	—	*š, ś*	*š, ś*	*š*	*š, ś*
n	10	4	1	50	24	—	5	—	1	—	—	9	7	1	4
X	—	—	—	—	—	*š*	*š*	—	*š*	—	—	*k, č*	*k, g*	—	*g*
n	—	—	—	—	—	4	4	—	2	—	—	6	6	—	2
N	56	79	11	137	69	46	31	25	45	25	7	33	19	1	12

I = 456 (77%) Y = 116 (19%) X = 24 (4%)

~ || ng *s* 46 (P 2, C 17, T 7, Pop 2, M 18); *ś* 10 (C 5, Pop 1, M 4) | en *s* 74 (A 1, P 2, C 54, T 11, M 6); *ś* 4 (C); *ṷ* 1 (D) | jr *s* 16 (A 6, P 10); *ś* 1 (D) | nT *s* 49 (C 1, L 1, T 47); *ʂ* 37 (L); *ś* 27 (T); *ʂ́* 23 (L); *z* 1 (T) | nW *x* 41 (L); *h* 4 (S); *ʂ́* 17 (L); *ʂ̌* 5 (L); *š́* 1 (C); *s* 1 (S) | sN *s* 41 (P 1, C 3, D 1, Pr 36); *z* 1 (Pr); *š́* 4 (Pr) | sM *s* 16 (D); *ʂ* 2 (D); *ʂ* 3 (D); *ʂ* 1 (D); *h* 5 (C); *š́* 4 (D) | sS *s* 24 (Str 1, C 16, D 7); *ʂ* 1 (D) | km *s* 42 (A 1, P 2, C 12, D 27); *ʂ́* 1 (D); *š́* 2 (C 1, D 1) | kb *s* 25 (P 5, Sp 20) | ab *s* 7 (Str 5, Mess 2) | mt *s* 18 (P 3, Sp 15); *ś* 1 (Sp); *š́* 8 (P 2, Sp 6); *k* 5 (P 2, Sp 3); *č* 1 (Sp) | tg *s* 6 (A 3, P 3); *ś* 1 (P); *š́* 6 (A 3, P 3); *k* 5 (A 3, P 2); *g* 1 (A) | sj *s* 1 (P) | kg *s* 6 (P); *ś* 3 (P); *š́* 1 (P); *g* 2 (P) ||.

1.2.32. PS *-s- [17] ~ 190

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*s*	*s*	*s*	*s*	*s*	*s*	*s*	*s*	—	*s*	*s*	*s*	*s*	—	—
n	5	23	3	27	15	11	1	5	—	1	1	2	1	—	—
Y	*ś*	*ś*	—	*ś*	*ś, ʂ́*	*z*	*z*	*z*	*z*	*z*	—	*z*	—	—	*ś, ź*
n	3	1	—	19	12	5	8	1	15	5	—	6	—	—	2
X	*j, ď*	—	—	—	—	—	—	—	*š*	—	—	*ž*	*š*	—	*š*
n	6	—	—	—	—	—	—	—	7	—	—	3	1	—	1
N	14	24	3	46	27	16	9	6	22	6	1	11	2	—	3

I = 95 (50%) Y = 77 (41%) X = 18 (9%)

~ || ng *s* 5 (C 1, T 1, M 3); *ś* 3 (C 1, Pop 1, M 1); *j* 4 (C); *ď* 2 (M) | en *s* 23 (C 18, T 5); *ś* 1 (C) | jr *ss* 3 (A 2, P 1) | nT *s* 13 (T); *ṣ* 4 (L); *ṣ̌ṣ* 10 (L); *ś* 8 (T); *ṣ́* 4 (L); *ṣ̌ṣ́* 7 (L) | nW *s* 1 (S); *ṣ* 5 (L); *ss* 1 (L); *ṣ̌ṣ* 1 (L); *ṣṣ* 7 (L); *ṣ́* 3 (L); *ṣ̌* 2 (L); *ṣ́ṣ́* 3 (L); *ṣ̌́* 2 (L); *šš* 1 (S); *ṣ̌́ṣ̌́* 1 (L) | sN *s* 7 (C 1, Pr 6); *s̀* 1 (D); *ss* 2 (Pr); *s̀s* 1 (D); *z* 5 (Pr) | sM *ṣ* 1 (D); *z* 7 (D); *ẓ* 1 (D) | sS *s* 1 (C); *s̀* 1 (D); *ss* 1 (C); *s̀s* 2 (D); *Z* 1 (D) | km *z* 14 (C 3, D 11); *Z* 1 (D); *š* 7 (C 2, D 5) | kb *s* 1 (Sp); *z* 5 (Sp) | ab *s* 1 (Mess) | mt *s* 2 (P); *z* 6 (Sp); *ž* 1 (P) | tg *ss* 1 (P); *š* 1 (A) | sj . . . | kg *ś* 1 (P); *ź* 1 (P); *š* 1 (P) ||.

1.2.33. PS **t*- [113] ~ 1218

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*t*	*t*	*t*	*t*	*t*	*t*	*t*	*t*	*ť, d*	*t, d*	*t*	*t, d*	*t, d*	*d*	*t, d*
n	92	123	17	164	74	101	66	27	96	40	5	51	18	2	10
Y	*ť, č*	*ť, č*	*ť, č*	*ť*	*ť, ć č*	—	—	*ť*	*ť*	*ť, ď*	—	*ť, ď*	*ť, ď*	—	*ď*
n	52	40	4	112	60	—	—	7	2	5	—	8	4	—	1
X	—	—	—	—	—	*ť, č*	*č*	*č*	*š, č́*	*s, ś*	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	2	2	4	21	8	—	—	—	—	—
N	144	163	21	276	134	103	68	38	119	53	5	59	22	2	11

I = 886 (73%) Y = 295 (24%) X = 37 (3%)

~ || ng *t* 92 (A 1, P 1, C 42, Pr 2, Pop 1, T 18, M 27); *ť* 40 (C 26, Pr 1, M 13); *č* 12 (T 4, M 8) | en *t* 122 (A 4, P 1, C 90, Pr 1, T 18, M 8); *ṯ* 1 (D); *ť* 33 (C 27, T 2, M 4); *č* 7 (T 6, M 1) | jr *t* 17 (A 12, P 5); *ť* 2 (P); *tj* 1 (A); *tch* 1 (A) | nT *t* 164 (P 2, C 1, L 75, T 86); *ť* 65 (C 2, L 5, T 58); *ṭ́* 3 (L); *ṭ́ṣ́* 42 (L); *ṭ́ṣ́* 1 (L); *Ḍ́Ẓ́ʳ* 1 (L) | nW *t* 74 (C 1, L 68, S 5); *tj* 4 (C); *ṭ́ṣ́* 8 (L); *ṭ́ṣ́* 43 (L); *č* 5 (S) | sN *t* 99 (A 1, P 1, C 3, D 4, Pr 89, T 1); *ṯu* 2 (D); *ṯ* 1 (D); *č* 1 (Pr) | sM *t* 54 (C 10, D 44); *ṯ* 3 (D); *ṯ* 8 (D); *tu* 1 (D); *tš* 1 (D); *ṭš* 1(D) | sS *t* 23 (C 21, D 2); *ṯ* 3 (D); *th* 1 (Str); *ť* 1 (D); *tj* 6 (C); *č* 3 (C); *ṭš* 1 (D) | km *t* 8 (A 1, C 2, D 5); *ť* 52 (D); *th* 23 (C); *ṯ* 1 (D); *d* 12 (C 2, D 10); *ť* 2 (P 1, D 1); *ťš* 4 (D); *š* 14 (C 4, D 10); *ṣ̌* 3 (D) | kb *t* 37 (P 2, Sp 35); *d* 3 (Sp); *ť* 4 (Sp); *ď* 1 (Sp); *s* 7 (P 2, Sp 5); *ś* 1 (Sp) | ab *t* 1 (Str); *th* 4 (Str 3, Mess 1) | mt *t* 44 (P 4, Sp 40); *d* 7 (Sp); *ť* 3 (P); *ď* 5 (Sp) | tg *t* 14 (A 10, P 4); *d* 4 (A); *ť* 1 (P); *tj* 1 (A); *ď* 2 (P) | sj *d* 2 (P) | kg *t* 1 (P); *d* 9 (P); *ď* 1 (P) ||.

1.2.34. PS *-*t*- [73] ~ 734

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*t, d*	*d*	*d*	*d*	*t*	*t*	*t, d*	*t, d*	*t̓, d*	*t, d*	*d*	*t, d*	*t, d*	—	*d*
n	73	47	6	99	50	61	52	11	48	29	5	27	7	—	9
Y	*z*	*r, z* *ď*	*ď, r*	*ď*	*ć, č*	—	—	*n*	*t̓, ď*	*t̓, ď*	—	*ď*	*t̓, ď*	—	*ď*
n	2	57	3	51	29	—	—	2	5	7	—	10	3	—	1
X	—	*t, ɔ*	*ø, l*	*ø, s* *t, ć*	*ø*	*t̓, k* *ø*	*ď, k*	*t̓, ď* *č*	*ʒ́, ø* *š*	*ø, x*	*ø*	*ø*	—	—	—
n	—	5	2	5	2	3	2	8	5	4	2	2	—	—	—
N	75	109	11	155	81	64	54	21	58	40	7	39	10	—	10

I = 524 (71%) Y = 170 (23%) X = 40 (6%)

~ || ng *t* 38 (C 17, Pr 1, Pop 1, T 3, M 16); *ǐt* 1 (D); *d* 17 (C); *δ* 17 (M); *z* 2 (T) | en *d* 42 (C 41, T 1); *δ* 4 (T); *dd* 1 (A); *ď* 2 (P); *z* 12 (T 10, M 2); *r* 43 (A 2, P 1, C 40); *ɔ* 2 (C); *t* 2 (P 1, M 1); *tt* 1 (P) | jr *d* 4 (A 3, Kl 1); *dd* 2 (A 1, P 1); *ď* 2 (P); *r* 1 (P); *ø* 1 (A); *l* 1 (A) | nT *d* 55 (C 2, T 53); *δ* 44 (L); *ď* 48 (L 23, T 25); *d̨* 1 (D); *d̨d̨* 1 (L); *D'ᵀ* 1 (L); *ø* 1 (L); *s* 1 (T); *t* 1 (L); *t̨ś* 1 (L); *D̨Ž̨ᵀ* 1 (L) | nW *t* 15 (C 1, L 13, S 1); *ṫ* 6 (L); *ǐt* 2 (L); *tt* 25 (L); *tᴺ* 2 (L); *tj* 1 (C); *t̨ś* 2 (L); *ṭ̨ś* 2 (L); *ṭ̨t̨ś* 2 (L); *t̨ś* 9 (L); *ṭ̨ś* 7 (L); *ṭ̨t̨ś* 2 (L); *t̨t̨ś* 1 (L); *č* 2 (S); *c* 1 (S); *ø* 2 (L) | sN *t* 53 (C 1, D 2, Pr 50); *ǐt* 1 (D); *tt* 6 (Pr); *ṫ* 1 (D); *tj* 1 (C); *ø* 1 (Pr); *k* 1 (Pr) | sM *t* 1 (D); *t̨* 2 (D); *D* 7 (D); *D̨* 2 (D); *D̨* 3 (D); *D'* 2 (D); *d* 27 (C 7, D 20); *d̨* 1 (D); *d̨* 7 (D); *ď* 1 (D); *G̃* 1 (D) | sS̃ *t* 1 (C); *ǐt* 2 (D); *tt* 1 (P); *ṫ* 2 (D); *D̃* 1 (D); *d* 4 (Str 1, C 2, D 1); *tj* 1 (A); *dj* 1 (A); *č* 6 (C); *n* 1 (C); *ň* 1 (D) | km *t* 4 (C 2, D 2); *ṫ* 2 (D); *th* 1 (C); *d* 32 (C 5, D 27); *ɔd* 4 (C 1, D 3); *dd* 2 (C); *ϑ̌* 3 (D); *ď* 4 (P 1, C 2, D 1); *t̓* 1 (C); *ďž* 1 (D); *ø* 3 (P 1, C 1, D 1); *ś* 1 (D) | kb *t* 2 (Sp); *tt* 2 (Sp); *d* 25 (P 4, Sp 21); *t̓* 1 (Sp); *ď* 6 (P 2, Sp 4); *ø* 3 (P 2, Sp 1); *x* 1 (Sp) | ab *d* 5 (Str 2, Mess 3); *ø* 2 (Str 1, Mess 1) | mt *t* 1 (P); *d* 22 (Sp); *dd* 4 (P); *ď* 10 (P 1, Sp 9); *ø* 2 (Sp) | tg *t* 2 (A 1, P 1); *d* 4 (A 3, Kl 1); *dd* 1 (A); *t̓* 1 (P); *ď* 1 (P); *dď* 1 (P) | sj . . . | kg *d* 8 (P); *dd* 1 (P); *dj* 1 (P) ||.

1.2.35. PS *-*t* [31] ~ 336

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*t, d*	*t, d*	*d*	*d*	*t, d*	*t*	*t, d*	*t, d*	*t, d*	*t, d*	*d*	*t, d*	*t*	—	*t, d*
n	18	8	1	16	21	20	17	6	12	11	2	3	1	—	2
Y	*ʔ, ø*	*r, ʔ ø*	*ø*	*ď, ʔ ø*	*ć, ʔ ø*	—	*n, ø*	*č, n*	*ʔ, n ø*	*ø*	*ø*	*n, ń ø*	*ť, ń n, ø*	—	*ø*
n	15	26	8	43	12	—	3	4	36	6	3	11	6	—	2
X	—	*k, w*	—	*k, t ť*	*k, j*	—	—	*š*	*l, tń*	*g*	—	*g, j*	—	—	—
n	—	5	—	7	4	—	—	1	2	1	—	3	—	—	—
N	33	39	6	66	37	20	20	11	50	18	5	17	7	—	4

I = 138 (41%) Y = 175 (52%) X = 23 (7%)

~ || ng *t* 9 (C 3, T 2, M 4); *d* 6 (C 5, T 1); *δ* 3 (M); *ʔ* 9 (C 5, M 4); *ø* 6 (A 2, P 1, C 2, Pr 1) | en *t* 3 (C 2, M 1); *d* 4 (C); *jδ* 1 (T); *z* 1 (T); *r* 5 (C); *ʔ* 13 (C); *ʔʔ* 2 (T); *ø* 5 (A 2, C 1, T 2); *k* 2 (C 1, T 1); *kʔʔ* 1 (T); *w* 1 (M); *wʔʔ* 1 (T) | jr *d* 1 (P); *ø* 8 (A 4, P 4) | nT *d* 8 (T); *δ* 6 (L); *jd* 1 (T); *iδ* 1 (L); *ď* 10 (L 4, T 6); *ʔʔ* 30 (L 13, T 17); *ʔ* 2 (C 1, T 1); *ø* 1 (L); *k* 1 (T); *ǩk* 1 (L); *t* 1 (T); *ťt* 1 (L); *t̬t̬* 1 (L); *ť* 1 (T); *t̬ʹś* 1 (L) | nW *t* 13 (L); *ṫ* 3 (L); *tt* 1 (L); *jt* 1 (L); *d* 3 (C); *t̬ʹś* 3 (L); *t̬ʹś* 1 (L); *č* 1 (S); *ʔʔ* 5 (L); *ø* 2 (L); *k* 1 (L); *j* 1 (L); *i* 1 (L); *ʔ* 1 (L) | sN *t* 19 (D 1, Pr 18); *tt* 1 (Pr) | sM *t* 6 (C 2, D 4); *D* 3 (D); *D̬* 2 (D); *D̬* 1 (D); *Ḋ* 1 (D); *Ḋ̬* 1 (D); *d* 2 (D); *d̬* 1 (D); *n* 1 (C); *ň* 1 (D); *ø* 1 (D) | sS *t* 3 (C 2, D 1); *D* 1 (D); *d* 2 (D); *č* 2 (C); *n* 1 (C); *ň* 1 (D); *ṣ̌* 1 (D) | km *t* 1 (A); *d* 3 (C 2, D 1); *ʔd* 7 (C); *ʔḋ* 1 (D); *n* 2 (D); *ʔn* 5 (C); *ʔṇ* 1 (D); *ʔ* 24 (C 4, D 20); *ø* 4 (C 2, D 2); *ʌ* 1 (D); *tń* 1 (P) | kb *t* 8 (P 1, Sp 7); *d* 3 (Sp); *ø* 6 (P 3, Sp 3); *ğ* 1 (Sp) | ab *d* 2 (Str); *ø* 3 (Str 2, Mess 1) | mt *t* 2 (P); *d* 1 (Sp); *n* 5 (P 2, Sp 3); *ń* 1 (Sp); *ø* 5 (P 3, Sp 2); *j* 1 (Sp); *g* 2 (Sp) | tg *t* 1 (A); *ť* 1 (P); *n* 1 (A); *ń* 2 (P); *ø* 2 (P) | sj . . . | kg *t* 1 (P); *tt* 1 (P); *d* 2 (P); *ø* 2 (P) ||.

1.2.36. PS *w- [45] ~ 592

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	*b*	*b*	*b, w*	*w*	*w*	*k, q*	*k, ḵ*	*ḵ*	*b*	*b*	*b*	*b*	*b*	*b*	*b*
n	70	78	10	86	44	42	24	2	31	24	3	23	6	1	4
Y	—	*b̆*	*b̆, j*	*j*	*ẃ*	*ø*	*ø*	*ø*	*b̆* *m, ḿ*	*m*	—	*m*	*m*	—	—
n	—	2	3	37	18	5	3	2	21	9	—	5	1	—	—
X	*η*	*ø* *n, ń*	*g*	*η*	*η, j*	—	—	—	*w, pʿ*	—	—	*ǯ*	*ǯ, h*	*ø*	*t̆, ǯ*
n	7	4	2	4	3	—	—	—	5	—	—	4	3	1	4
N	77	84	15	127	65	47	27	4	57	33	3	32	10	2	8

I = 449 (76%) Y = 106 (18%) X = 37 (6%)

~ || ng *b* 70 (C 41, Pr 1, T 9, M 19); *η* 7 (P 1, C 3, T 2, M 1) | en *b* 77 (P 1, C 62, T 11, M 3); *B* 1 (D); *b̆* 2 (M); *ø* 2 (C); *n* 1 (T); *ń* 1 (C) | jr *w* 6 (A 2, P 4); *b* 4 (A 1, P 1, Kl 2); *b̆* 2 (P); *j* 1 (A); *g* 2 (A) | nT *w* 86 (C 2, L 38, T 46); *j* 37 (L 17, T 20); *η* 4 (L 2, T 2) | nW *w* 42 (L); *v* 2 (S); *ẃ* 17 (L); *v́* 1 (S); *j* 1 (L); *η* 2 (L) | sN *k* 24 (Pr); *k̆* 2 (Pr); *q* 13 (Pr); *kw* 2 (Pr); *ḵ*^{u} 1 (D); *ø* 5 (Pr) | sM *k* 13 (C 6, D 7); *ḵ* 2 (C 1, D 1); *ḵ* 1 (D); *ku* 7 (C 1, D 6); *ḵu* 1 (D); *ø* 3 (D) | sS *ḵ*^{u} 1 (C); *ḵu̯* 1 (D); *ø* 2 (D) | km *b* 31 (C 6, D 25); *b̆* 3 (D); *w* 4 (D); *m* 16 (C 5, D 11); *ḿ* 2 (D); *pʿ* 1 (D) | kb *b* 24 (P 6, Sp 18); *m* 9 (P 1, Sp 8) | ab *b* 3 (Str 2, Mess 1) | mt *b* 23 (P 3, Sp 20); *m* 5 (Sp); *dsh* 1 (P); *dshj* 1 (P); *dž̆* 1 (Sp); *tč̆* 1 (Sp) | tg *b* 6 (A 2, P 3, Kl 1); *m* 1 (P); *h* 1 (A); *dž* 1 (P); *dsch* 1 (A) | sj *b* 1 (P); *ø* 1 (P) | kg *b* 4 (P); *t̆* 1 (P); *t* 1 (P); *sch* 1 (P); *dsch* 1 (P) ||.

1.2.37. PS *-w- [4] ~ 24

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	kg
I	—	*b*	—	*w*	*w*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	—	—	—	—	—	—
n	—	1	—	4	1	4	1	1	2	—	—	—	—	—	—
Y	*j*	*j*	—	*b̆*	*ẃ, ø*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	3	2	—	2	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	—	*η*	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
N	3	3	—	6	3	4	1	1	3	—	—	—	—	—	—

I = 14 (58%) Y = 9 (38%) X = 1 (4%)

~ || ng *j* 3 (C 1, T 1, M 1) | en *b* 1 (C); *j* 2 (C 1, T 1) | jr . . . | nT *w* 3 (C 1, L 1, T 1); *w̆w* 1 (L); *b̆* 1 (T); *B'ʳ* 1 (L) | nW *w* 1 (L); *ẃẃ* 1 (L); *ø* 1 (C) | sN *ø* 4 (C 1, Pr 3) | sM *ø* 1 (C) | sS *ø* 1 (C) | km *ø* 2 (D); *ŋ̆ŋ* 1 (D) | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||:

1.2.38. PS *-*w* [1] ~ 15

	ng	en	(jr)	nT	nW	sN	sM	sS	km	kb	(ab)	mt	tg	(sj)	
I	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	*ø*	—	—	*ø*	*ø*	—	*ø*	*ø*	—	*ø*
n	1	2	1	3	2	1	—	—	1	1	—	2	1	—	1
Y	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
X	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
n	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
N	1	2	1	3	2	1	—	—	1	1	—	2	1	—	1

I = 15 (100%) Y = 0 (0%) X = 0 (0%)

~ || ng *ø* 1 (C) | en *ø* 2 (C) | jr *ø* 1 (P) | nT *ø* 3 (L 1, T 2) | nW *ø* 2 (L 1, S 1) | sN *ø* 1 (Pr) | sM . . . | sS . . . | km *ø* 1 (D) | kb *ø* 1 (Sp) | ab . . . | mt *ø* 2 (P 1, Sp 1) | tg *ø* 1 (P) | sj . . . | kg *ø* 1 (P) ||.

*

1.3. A kételemű mássalhangzó-kapcsolatok megfelelései

A kételemű mássalhangzó-kapcsolatok 279 alapnyelvi képviseletéből 252 szóbelseji *(-CC-)* helyzetben jelentkezik, és mindössze a **j + C* szerkezetű *(*jm, *jn, *jŋ, *jr, *js, *jt)* mássalhangzó-kapcsolatok 27 képviselete fordul elő szóvégi *(-CC)* helyzetben.

A leggyakoribb alapnyelvi képviseletek: a **j + C (*jm* 14, **jr* 13, **jt* 9, **jw* 11), a nazális *+C (*mp* 17, **mt* 9, **nc* 15, **ns* 12, **nt* 23, **ŋk* 32), valamint a **pt* (25) és az **rk* (15) hangkapcsolatok. Meglehetősen alacsony viszont a gemináta mássalhangzók előfordulási aránya: csak a **kk* (6), **tt* (4) és **mm* (1) képviseletei találhatók meg az alapalakokban.

A PS kételemű mássalhangzó-kapcsolatok megfelelései az egyes szamojéd nyelvekben:

1.3.1. PS *-*ck*- [3] ~ 23

~ || ng *k* 1 (T) | en *k* 3 (C) | jr *kk* 1 (A) | nT *k* 4 (T); *k̆k* 4 (L) | nW *ʔkk* 4 (L) | sN *tq* 2 (Pr) | sM *ṭṣ̌x̨* 2 (D); *ṣ̌x̨* 1 (D) | sS *ṣ̌Γ̨* 1 (D) | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.2. PS *-*jk*- [4] ~ 29

~ || ng *jk* 1 (M); *k* 1 (C); *g* 1 (C) | en *h* 4 (C) | jr *h* 1 (P) | nT *x* 3 (T); *x̮* 2 (L); *ś* 1 (T); *ś̮* 1 (L) | nW *x̮* 2 (L); *ś̮* 1 (L) | sN *q* 1 (Pr) | sM *g* 1 (D); *γ*< 2 (D) | sS *G* 1 (D); *g̮* 1 (D) | km *g̮* 2 (C); *γ*< 2 (D) | kb *g* 2 (Sp) | ab . . . | mt *jg* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.3. PS *-*jl*- [1] ~ 10

~ || ng . . . | en . . . | jr *l* 1 (P) | nT *l* 1 (T); *ł̇ł* 1 (L); *l'* 1 (T) | nW *rr* 1 (L); *nL* 1 (S); *ńŕ* 1 (L) | sN *l* 1 (Pr) | sM *l* 1 (D) | sS . . . | km . : . | kb . . . | ab . . . | mt *l* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.4. PS *-*jm*- [7] ~ 83

~ || ng *jm* 5 (T 2, M 3); *im* 3 (C); *m* 2 (C) | en *i̯*ᵓ 1 (D); *i* 1 (C); *ø* 7 (C 4, T 2, M 1); *b* 1 (C) | jr *u* 1 (P) | nT *w* 4 (L 1, T 3); *w̆w* 2 (L); *b̆* 3 (T); *B'*ᴦ 3 (L); *ẁ* 1 (L) | nW *m* 2 (L 1, S 1); *mm* 2 (L); *m̆ḿ* 1 (L); *ḿḿ* 1 (L) | sN *m* 2 (Pr); *j* 2 (Pr) | sM *m* 3 (D); *i̯* 1 (D) | sS *m* 1 (D); *u* 1 (C) | km *im* 1 (Sp); *m̀m* 1 (D); *i̯m* 2 (D); *m* 5 (C 1, D 4); *m̀* 3 (D) | kb *im* 1 (Sp); *m* 4 (P 1, Sp 3) | ab . . . | mt *m* 5 (P 1, Sp 4); *ḿ* 1 (Sp); *jb* 1 (Sp) | tg *ím* 1 (A); *m* 2 (A 1, P 1); *mm* 1 (A); *ib* 1 (A) | sj : . . | kg *m* 2 (P) ||.

1.3.5. PS *-*jm* [6] ~ 49

~ || ng *m* 6 (C 3, T 2, M 1); ᵓ 1 (C); *ø* 1 (M); *n* 1 (C) | en *m* 6 (C); ᵓ*m* 1 (C); ᵓ 2 (C); *ø* 2 (T) | jr . . . | nT *m* 6 (L 1, T 5); ᵓᵓ*m* 1 (T); *m*ᵓ 1 (T); *m*ᵓᵓ 1 (L); *m̆m* 1 (L); *b̆* 1 (T) | nW *m* 4 (L); *m̆m* 1 (L) | sN *m* 1 (Pr) | sM *m* 1 (D); *ø* 1 (C) | sS . . . | km *m* 3 (C 1, D 2) | kb *m* 2 (Sp) | ab . . . | mt *m* 5 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.6. PS *-*jn*- [1] ~ 15

~ || ng *ń* 1 (M); *n* 1 (M) | en *ø* 1 (C); *ij* 1 (C); *j* 1 (T) | jr *j* 1 (Kl) | nT *j* 1 (T); *j̆j* 1 (L) | nW *jj* 1 (L) | sN *n* 1 (Pr) | sM *ø* 1 (D) | sS *ø* 1 (D) | km *j* 1 (C) | kb *j* 1 (P) | ab . . . | mt . . . | tg *i* 1 (Kl) | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.7. PS *-*jn* [2] ~ 14

~ || ng *i* 1 (C) | en ᵓ 1 (C); *ø* 1 (T) | jr . . . | nT ᵓ 2 (T); ᵓᵓ 2 (L) | nW *η* 1 (L); *ø* 2 (L) | sN *ń* 1 (Pr) | sM *ø* 1 (D) | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt *n* 1 (P) | tg . . . | sj . . . | kg *n* 1 (P) ||.

1.3.8. PS *-*jη*- [1] ~ 7

~ || ng . . . | en *j* 1 (M); *ø* 1 (C) | jr . . . | nT *η* 1 (T); *ŋ̌η* 1 (L) | nW *ĭηη* 1 (L) | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt *jng* 1 (Sp) | tg *ing* 1 (A) | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.9. PS *-*jη* [2] ~ 31

~ || ng *j* 1 (C); *i* 1 (C); *ť* 1 (M); *ď* 1 (M) | en *iᵖ* 1 (C); *ᵖ* 1 (C) | jr *ḱ* 1 (P) | nT *n* 2 (L 1, T 1); *ᵖ* 1 (T); *ᵖᵖ* 1 (L) | nW *η* 2 (L) | sN *k* 1 (Pr); *j* 2 (Pr) | sM *k̰* 1 (D); *G̨ʿ* 1 (D); *i̯* 1 (D) | sS . . . | km *η* 1 (C); *j* 1 (P); *i̯* 1 (D); *i̯* 1 (D) | kb *n* 1 (Sp) | ab . . . | mt *jη* 1 (P); *ng* 1 (P); *η* 1 (Sp); *g* 1 (Sp) | tg *ng* 2 (P) | sj . . . | kg *g* 1 (P) ||.

1.3.10. PS *-*jp*- [1] ~ 15

~ || ng . . . | en *b* 5 (C) | jr . . . | nT *b* 1 (C); *Bʳ* 2 (L); *b̌* 1 (T) | nW . . . | sN *p* 1 (Pr) | sM *b* 2 (C 1, D 1) | sS . . . | km *m̀* 1 (D) | kb *m* 1 (Sp) | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg *h* 1 (P) ||.

1.3.11. PS *-*jr* [13] ~ 98

~ || ng *r* 13 (C 6, T 2, M 5) | en *r* 3 (C 2, M 1); *ř* 1 (C); *ď* 1 (C); *ø* 11 (C 8, T 2, M 1) | jr *r* 1 (P) | nT *r* 26 (L 12, T 14); *ľ* 1 (L) | nW *r* 4 (L); *rʿ* 1 (L); *rʾ* 3 (L); *ʌ* 1 (L); *L* 1 (S); *L′* 1 (S) | sN *r* 8 (D 1, Pr 7) | sM *r* 8 (C 1, D 7); *r̥* 1 (D) | sS . . . | km *r* 6 (C 2, D 4) | kb . . . | ab . . . | mt *r* 6 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg *r* 1 (P) ||.

1.3.12. PS *-*js*- [1] ~ 8

~ || ng *s* 2 (C 1, T 1) | en *s* 1 (C) | jr *ss* 1 (P) | nT *ś* 1 (T); *ṣ̌ṣ̌* 1 (L) | nW *ṣ́ṣ́* 1 (L) | sN *s* 1 (Pr) | sM . . . | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.13. PS *-*js* [3] ~ 36

~ || ng *i* 2 (C); *j* 1 (M) | en *s* 5 (C 4, M 1); *ź* 1 (P); *h* 1 (C); *ᵖ* 2 (C); *ᵖᵖ* 2 (T); *ø* 1 (C) | jr . . . | nT *s* 5 (T); *ṣ* 1 (L); *ᵖᵖ* 2 (L 1, T 1) | nW *ṣ* 2 (L); *ᵖᵖ* 1 (L); *ᵖ* 1 (S); *ø* 1 (L) | sN *š* 2 (Pr) | sM *š* 1 (C) | sS . . . | km *iz* 1 (C); *i̯ź* 1 (D); *ź* 1 (D) | kb *ź* 2 | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.14. PS *-*jt*- [10] ~ 92

~ || ng *iť* 4 (C); *ť* 2 (C); *ď* 1 (M); *jč* 1 (M); *č* 1 (M) | en *d* 3 (C); *r* 5 (C); *zt* 1 (M); *z* 1 (M) | jr . . . | nT *d* 14 (T); *δ* 8 (L); *ď* 2 (L 1, T 1) | nW *jt* 1 (S); *it̀* 1 (L); *itt* 4 (L); *t* 3 (L); *t̰ṣ́* 1 (L) | sN *t* 12 (Pr) | sM *t* 1 (D); *D* 1 (D); *d*

4 (C 1, D 3); *d̲* 1 (D) | sS *t* 1 (D) | km *d* 5 (C 1, D 4); *d* 1 (D); *t*ᶜ 1 (D); ʔ 1 (D) | kb *d* 4 (Sp); *t* 1 (Sp); *ø* 1 (Sp) | ab . . . | mt *šť* 2 (Sp); *šť* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.15. PS **-jt* [1] ~ 14

~ || ng *t* 1 (C); ʔ 1 (M); ʔʔ 1 (T); *ø* 1 (C) | en ʔʔ 1 (T); *ø* 2 (C) | jr *ø* 1 (A) | nT ʔʔ 2 (L 1, T 1) | nW *t* 1 (L) | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt *d* 1 (Sp); *n* 1 (Sp) | tg *n* 1 (A) | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.16. PS **-jw-* [11] ~ 98

~ || ng *jb* 6 (T 1, M 5); *b* 3 (C); *w* 1 (C); *j* 1 (M) | en *b* 4 (C); *w* 2 (T); *ø* 9 (C 6, Pr 1, T 2) | jr *w* 2 (P) | nT *w* 15 (L 3, T 12); *ẉ* 1 (L); *ẁ* 1 (L); *ŭw* 4 (L); *ø* 1 (L) | nW *w* 4 (L); *ww* 6 (L); *jv* 1 (S); *v* 1 (S) | sN *ø* 6 (Pr) | sM *γ* 1 (D); *ø* 4 (D) | sS . . . | km *j* 1 (C); *i̯* 1 (D); *ø* 6 (C 1, D 5); *m* 2 (C 1, D 1) | kb *jm* 1 (Sp); *ø* 1 (Sp) | ab *ib* 1 (Mess) | mt *jb* 6 (Sp); *jgb* 1 (Sp); *m* 1 (Sp) | tg . . . | sj *ib* 1 (P); *w* 1 (P) | kg *ib* 1 (P); *m* 1 (P) ||.

1.3.17. PS **-kc-* [1] ~ 7

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT *ť* 1 (T); *t̯t̯š* 1 (L) | nW ʔ*t̯š* 1 (L) | sN *kt* 1 (Pr) | sM *k̯t̯š* 1 (D) | sS . . . | km *k̯t* 2 (D) | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.18. PS **-kk-* [6] ~ 50

~ || ng *k* 5 (C 4, M 1) | en *k* 9 (A 1, P 1, C 6, T 1) | jr *k* 1 (A) | nT *k* 8 (L 1, T 7); *ǩk* 5 (L); *t̯ś* 1 (L) | nW ʔ*kk* 5 (L) | sN *k* 2 (Pr); *qq* 2 (Pr) | sM *k* 2 (D); *G* 1 (D); *k̯k̯* 1 (D) | sS *k̀k* 1 (D)— | km *k̀* 1 (D); *ǩk* 1 (D) | kb . . . | ab . . . mt *k* 1 (Sp); *x* 2 (Sp) | tg *k* 1 (P) | sj . . . | kg *ch* 1 (P) ||.

1.3.19. PS **-kt-* [3] ~ 32

~ || ng *t* 1 (M) | en *t* 1 (C) | jr *ť* 1 (P) | nT *t*ʔʔ 2 (L 1, T 1); *t̯t̯* 1 (L); *ť* 1 (T) | nW *'t* 1 (L); *'t̀*ʔʔ 1 (L); *'tt* 1 (L) | sN *kt* 3 (Pr); *k̀t* 1 (D) | sM *kt* 1 (D); *GDᶜ* 1 (D) | sS *k̀t* 1 (D) | km *kt* 3 (C 2, D 1); *k̀t* 1 (D); *k̯t* 2 (D) | kb *kt* 2 (Sp) | ab *kt* 2 (Str 1, Mess 1) | mt *kt* 2 (P 1, Sp 1); *xt* 1 (Sp) | tg *kt* 1 (P) | sj . . . | kg *kt* 1 (P) ||.

1.3.20. PS **-lc-* [1] ~ 16

~ || ng *lt* 2 (C 1, M 1) | en *dd* 1 (C); *r* 1 (C) | jr . . . | nT *l* 1 (T); *l̀* 1 (L); *l̆l* 1 (L); *ĺ* 1 (T) | nW *ll* 1 (L); *nr*ᶜ 1 (L) | sN *lt* 1 (Pr) | sM *l̀d̯ž* 1 (D) | sS . . . | km *l* 1 (C); *l̀ľ* 1 (D); *l̀ľ* 1 (D) | kb . . . | ab . . . | mt *ld* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.21. PS *-*lk*- [1] ~ 10

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT . . . | nW *r'ǩk* 2 (L); *rk* 1 (T) | sN . . . | sM *l̓g* 1 (D) | sh *l̓g* 1 (D) | km *lg* 1 (C); *ʌγ* 2 (D) | kb . . . | ab . . . | mt *rg* 2 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.22. PS *-*lm*- [1] ~ 8

~ || ng . . . | en *m* 3 (C 2, T 1) | jr . . . | nT *l'ń* 2 (L 1, T 1) | nW *ŕń* 1 (L) | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km *lm* 1 (C); *ʌm* 1 (D) | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.23. PS *-*ls*- [1] ~ 2

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT *l̓ʦ* 1 (L) | nW . . . | sN . . . | sM *l̓s* 1 (D) | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.24. PS *-*lt*- [1] ~ 6

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT *lt* 1 (T); *ɬt* 1 (L); *lť* 1 (T) | nW . . . | sN *lt* 1 (Pr) | sM *ldš* 1 (C) | sS . . . | km *ʌd* 1 (D) | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.25. PS *-*lw*- [1] ~ 4

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT *lw* 1 (T); *ɬw* 1 (L) | nW . . . | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km *l* 1 (D) | kb *l* 1 (Sp) | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||

1.3.26. PS *-*mc*- [2] ~ 25

~ || ng *mt* 1 (M) | en *md* 1 (T); *dd* 1 (Pr) | jr . . . | nT *mt* 1 (L); *mt̓* 1 (L); *md* 3 (T) | nW *mt* 3 (L 2, S 1) | sN *mt* 2 (Pr) | sM *mdž* 2 (D) | sS . . . | km *mn* 2 (C 1, D 1); *mń* 1 (D); *m* 1 (D) | kb *mn* 2 (Sp) | ab . . . | mt *md* 2 (Sp); *md̓* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg *md* 1 (P) ||.

1.3.27. PS *-*mk*- [1] ~ 5

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT *mGr* 1 (L); *mg* 1 (T) | nW . . : | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km *mg* 2 (C 1, D 1) | kb *m* 1 (Sp) | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.28. PS *-*mm*- [1] ~ 7

~ || ng *m* 3 (P 1, C 1, M 1) | en . . . | jr . . . | nT . . . | nW . . . | sN *m* 1 (Pr); *m̆m* 1 (D) | sM . . . | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg *m* 2 (A 1, P 1) | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.29. PS *-*mń*- [2] ~ 13

~ || ng *mń* 2 (C) | en *ń* 2 (C) | jr . . . | nT *mń* 3 (L 1, T 2); *ń* 1 (L) | nW . . . | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km *m̀n* 2 (D); *mn* 1 (D); *m̀* 1 (D) | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.30. PS *-*mp*- [17] ~ 161

~ || ng *mb* 4 (C 1, M 3); *ŋf* 5 (C 3, Pop 1, Pr 2); *ŋh* 5 (T 2, M 3) | en *b* 14 (P 1, C 11, T 1, M 1) | jr *b* 4 (A 3, P 1); *bb* 1 (P) | nT *mp* 8 (L); *mB*ʳ 8 (L); *mb* 19 (T); *mb̥* 1 (L); *nb* 1 (E); *mṗ* 1 (L); *mB'* 1 (L); *mB'*ʳ 1 (L); *mb̌* 4 (T); *m* 2 (T); *B'*ʳ 1 (L) | nW *mp* 7 (L); *mṗ* 2 (L); *mB*ʳ 2 (L); *mb* 1 (C); *mṕ* 6 (L); *b* 1 (C) | sN *mp* 9 (Pr); *mb* 3 (C 2, D 1); *nt* 1 (Pr); *n̥d* 1 (D) | sM *mp* 2 (D); *mB* 1 (D); *mb* 8 (C 2, D 6) | sS *mb* 5 (Str 1, C 2, D 2); *m̀b* 2 (D); *b̂b* 1 (D) | km *m* 4 (P 1, C 1, D 2); *m̀* 3 (D) | kb *m* 1 (Sp) | ab *mb* 2 (Str 1, Mess 1); *m* 1 (Str) | mt *mb* 9 (P 3, Sp 6); *nb* 1 (Sp); *mb̌* 1 (Sp) | tg *mb* 4 (A 3, p 1); *mb̌* 2 (P) | sj . . . | kg *mb* 1 (P) ||.

1.3.31. PS *-*ms*- [1] ~ 10

~ || ng *ms* 1 (M) | en *s* 1 (C); *ď* 1 (C) | jr *bs* 1 (P) | nT *mz* 1 (T); *mt̥ṣ* 1 (L) | nW *mṣṣ* 1 (L) | sN *ps* 1 (Pr) | sM . . . | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt *ps* 1 (Sp) | tg *ps* 1 (P) | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.32. PS *-*mt*- [11] ~ 114

~ || ng *mt* 11 (C 5, T 4, M 2) | en *dd* 12 (P 2, C 10); *d* 5 (T) | jr *bd* 1 (A); *d* 1 (P) | nT *mt* 8 (L); *mt̀* 1 (L); *md* 12 (T); *md̥* 1 (L); *mď* 5 (T); *mt̥ṣ́* 4 (L) | nW *mt* 7 (L); *mdj* 1 (C); *mt̥ṣ́* 2 (L) | sN *mt* 6 (Pr 5, T 1); *nt* 1 (Pr); *md* 1 (T) | sM *md* 4 (C 1, D 3); *m̀d̥* 1 (D) | sS *md* 1 (D); *md̥* 1 (D); *mḌ* 1 (D); *m̀ḍẓ̌* 1 (D) | km *mn* 7 (C 3, D 4); *m̀n* 1 (D); *m* 2 (C 1, D 1); *m̀* 1 (D) | kb *mn* 7 (Sp); *m* 1 (Sp); *md* 1 (Sp) | ab . . . | mt *md* 4 (Sp); *mď* 1 (Sp); *nd* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.33. PS *-*nc*- [15] ~ 161

~ || ng *nt* 13 (C 4, T 4, M 5); *nd* 2 (C); *mt* 1 (C) | en *dd* 17 (C); *d* 6 (C 4, T 1, M 1); *δ* 1 (T); *ď* 1 (C) | jr *dd* 2 (A 1, P 1); *d* 1 (A); *n* 1 (P) | nT *n* 19 (L 5, T 14); *ṅ* 1 (L); *ňn* 9 (L); *n* 5 (L 1, T 4); *nd* 1 (T) | nW *n* 5 (L 3, S 2); *ṅ* 1 (L); *nn* 4 (L); *ń* 1 (L); *ńń* 2 (L) | sN *nt* 16 (Pr); *nd* 1 (Pr) | sM *ndš* 1 (C); *n̥ḍẓ̌* 5 (D); *ṅ̥ḍẓ̌* 4 (D); *nd̥ẓ̌* 1 (D); *ṅd̥ẓ̌* 2 (D); *nḎẒ̌* 1 (D) | sS *ndš* 1 (C); *nds* 1 (C) | km *n* 10 (C 3, D 7); *ṅ* 4 (D); *ń* 1 (D); *ⁿń* 1 (D); *nd* 2 (C 1, D 1); *ṅd* 1 (D) | kb *n* 6 (P 2, Sp 4); *ń* 1 (Sp) | ab . . . | mt *nd* 3 (P 1, Sp 2); *hnd* 1 (P); *ndž* 1 (Sp) | tg *nd* 3 (A 1, P 2) | sj *nd* 1 (P) | kg . . . ||.

1.3.34. PS *-*ns*- [12] ~ 95

~ || ng *ns* 5 (C 2, M 3); *nś* 2 (C); *ńś* 2 (M); *nď* 2 (C) | en *s* 4 (C); *ď* 5 (C) | jr . . . | nT *nz* 10 (T); *nʦ* 6 (L); *ǹʦ* 1 (L); *nź* 2 (T); *ńʑ* 1 (L); *nʧ́* 1 (L) | nW *nʂ* 1 (L); *nʂ* 1 (L); *nʂ̀* 1 (L); *ńʂ́* 1 (L); *ǹʧ́* 1 (L) | sN *ś* 9 (Pr); *ź* 2 (D); *s* 1 (Pr); *ńč* 1 (Pr) | sM *ś* 1 (C); *śś* 1 (D); *ś* 1 (D); *ź* 7 (D); *nď* 1 (D) | sS *s* 1 (C); *z* 1 (D) | km *nz* 6 (C 2, D 4); *ǹz* 4 (D); *ǹZ* 2 (D) | kb *ns* 1 (P); *nz* 4 (Sp) | ab . . . | mt *nź* 1 (Sp); *ndź* 1 (Sp); *ndź* 1 (Sp) | tg *nś* (A 1, P 1) | sj . . . | kg *nď* 1 (P) ||.

1.3.35. PS *-*nt*- [23] ~ 293

~ || ng *nt* 17 (Str 1, C 10, T 2, M 4); *nd* 11 (C 7, T 1, M 3); *nď* 1 (T) | en *dd* 26 (C 2r, T 1); *d* 7 (C 2, T 4, M 1); *dť* 1 (T); *ď* 1 (C) | jr *dd* 2 (P 1, Kl 1); *d* 3 (P); *n* 1 (P) | nT *n* 21 (L 1, T 20); *ǹ* 6 (L); *ńn* 13 (L); *nn* 1 (L); *ń* 11 (T); *ńń* 7 (L); *nź* 1 (T); *ńʂ* 1 (L) | nW *n* 6 (C 2, L 3, S 1); *ǹ* 1 (L); *ńn* 1 (L); *nn* 8 (L); *ń* 1 (S); *ń̋* 2 (L); *ńń* 6 (L); *ńʂ* 1 (L) | sN *nt* 16 (Pr); *ńt* 1 (Pr); *nd* 1 (Pr); *n* 1 (C) | sM *nd* 8 (C 2, D 6); *ǹd* 5 (D); *n̰dž̰* 1 (D); *n̰dž̰* 1 (D) | sS *nd* 3 (C); *ǹD* 1 (D); *n̰d̰* 1 (D); *n̰n̰* 1 (D); *ndš* 3 (C); *nz* 1 (D); *md* 1 (C) | km *n* 13 (C 4, D 9); *ǹ* 3 (D); *ńn* 2 (D); *ń* 2 (A 1, D 1); *ńń* 3 (D); *ńń* 1 (D); *nď* 1 (C); *nďž* 1 (D); *nz* 1 (C); *ǹZ* 1 (D); *nž* 2 (D); *η* 2 (C); *ǹg* 3 (D); *l* 1 (A); *i* 1 (C) | kb *n* 14 (Sp); *ń* 3 (Sp); *ńź* 1 (Sp); *ndź* 1 (Sp); *ng* 1 (Sp) | ab *nd* 1 (Str) | mt *nd* 19 (P 2, Sp 17); *nď* 1 (Sp); *n* 1 (Sp) | tg *nd* 7 (A 4, P 2, Kl 1); *nt* 1 (A) | sj . . . | kg *nd* 4 (P) ||.

1.3.36. PS *-*ηc*- [1] ~ 7

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT *nď* 1 (T); *ńď* 1 (L); *ńʧ́* 1 (L) | nW *ǹʧ́* 3 (L) | sN . . . | sM . . . | sS *ǹd̰ʐ̰* 1 (D) | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.37. PS *-*ηk*- [32] ~ 245

~ || ng *ηk* 4 (T 1, M 3); *nk* 7 (C); *ηg* 7 (T 2, M 5); *η* 2 (M); *nt* 1 (C); *nď* 1 (C); *ńď* 1 (M) | en *gg* 12 (C 11, T 1); *g* 9 (C 3, D 1, T 4, M 1); *ď* 3 (C); *s* 3 (C 1, T 2) | jr *ng* 1 (P) | nT *ηk* 8 (L 7, T 1); *ηGʳ* 16 (L); *ηg* 33 (L 1, T 32); *ηγ* 2 (L); *η* 1 (C); *nʧ́* 2 (L); *nź* 5 (T); *nʑ* 1 (L); *n̰ʂ́* 1 (L) | nW *ηk* 24 (L); *ηk* 3 (L); *n̰kʰ* 1 (L); *ηg* 1 (L); *ng* 1 (C); *γGʳ* 2 (L); *k* 1 (P); *ńʂ́* 3 (L) | sN *ηk* 5 (Pr); *nk* 2 (C); *ǹgG* 1 (D); *ǹg* 1 (D); *ηg* 1 (Pr); *ηη* 2 (Pr); *qq* 5 (Pr); *k̰* 1 (D) | sM *ǹG* 3 (D); *n̰G* 1 (D); *ηg* 1 (D); *ǹg* 1 (D); *n̰g* 3 (D); *ng* 3 (C); *ǹη* 1 (D); *k̰* 1 (D) | sS *n̰k̰ˣ* 1 (D); *ǹg* 4 (D); *n̰g* 6 (D); *ǹgˁ* 1 (D); *n̰ʳˁ* 1 (D); *ǹʳˁ* 1 (D); *ng* 3 (C); *k̰k* 1 (D); *k̰k* 1 (D) | km *ǹ* 4 (D); *ηη* 1 (D); *η* 1 (C); *ηg* 1 (D); *γ* 1 (D); *ʃ* 1 (D); *j* 1 (C); *i̯* 3 (D); *ø* 2 (D) | kb *ng* 2 (P 1, Sp 1); *g* 3 (Sp); *j* 1 (P); *ø* 1 (Sp) | ab . . . | mt *ng* 11 (Sp); *g* 3 (Sp); *ø* 1 (Sp) | tg *ng* 1 (A) | sj *ng* 1 (P) | kg *ø* 1 (P) ||.

1.3.38. PS *-ηp- [1] ~ 10

~ || ng *f* 1 (C); *x* 1 (T) | en *b* 3 (C 2, T 1) | jr . . . | nT *mb* 1 (T); *mBʳ* 1 (L) | nW *mp* 1 (L) | sN . . . | sM *mb* 2 (D) | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.39. PS *-ηt- [3] ~ 24

~ || ng *ť* 2 (C 1, M 1) | en *dd* 3 (C) | jr . . . | nT *nt* 2 (L); *ŋ̣t̨* 1 (L); *nd* 2 (T) | nW *nt* 1 (L); *ńt̨ś* 1 (L); *mt* 1 (S) | sN *ŋt* 1 (Pr) | sM *ŋd* 1 (D) | sS . . . | km *ə̀ŋ* 1 (D); *ə̀ŋn* 1 (D); *n* 2 (D) | kb *n* 2 (Sp) | ab . . . | mt *nd* 3 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.40. PS *-ηw- [1] ~ 12

~ || ng *mb* 1 (C) | en *m* 2 (C) | jr . . . | nT *m* 1 (T); *m̆m* 1 (L); *m̆ń* 1 (L) | nW *ηw* 1 (L); *wᵊᵊ* 1 (L) | sN . . . | sM *ə̀ŋG* 1 (D) | sS *ŋ* 1 (D); *ə̀m* 1 (D) | km *ə̀m* 1 (D) | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.41. PS *-ps- [4] ~ 27

~ || ng *ps* 2 (P 1, M 1) | en *č* 1 (T) | jr . . . | nT *bc* 4 (T); *pt̨s* 1 (L); *B̆t̨s* 1 (L); *bć* 1 (T); *pt̨ś* 1 (L) | nW *B̆s* 1 (L); *B̆ŝ* 1 (L); *B̆t̨ś* 1 (L) | sN *ps* 1 (C); *bˇs* 1 (D); *pš* 1 (D) | sM *Bs* 2 (D); *pš* 1 (D); *bˇš* 1 (D) | sS . . . | km *ps* 2 (C 1, D 1); *Bs* 1 (D) | kb *ps* 2 (Sp) | ab . . . | mt *ps* 2 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.42. PS *-pt- [25] ~ 213

~ || ng *pt* 14 (C 1, T 6, M 7); *Bt* 1 (Pr); *bt* 11 (C) | en *t* 34 (C 25, T 7, M 2); *tt* 3 (P 1, C 1, T 1); *bt* 1 (C) | jr *pt* 3 (A 1, P 2); *bt* 2 (A 1, P 1); *pť* 1 (A) | nT *pt* 21 (L); *bt* 22 (T); *pť* 1 (L); *bť* 6 (T); *pt̨ś* 1 (L); *Bʳt̨ś* 1 (L) | nW *pt* 12 (L); *Bt* 3 (L); *B̆t* 1 (L); *pt̨ś* 3 (L); *Bt̨ś* 1 (L) | sN pt 18 (Pr) | sM *pt* 9 (C 7, D 2); *pt̨* 1 (D); *B̂t* 1 (D); *bˇt* 1 (D); *BDˇ* 1 (D); *Bˇ D̨* 1 (D) | sS *pt* 4 (C) | km *pt* 1 (D); *ᵖpt* 1 (D); *ᵖbt* 1 (D); *BD* 1 (D); *ᵖBD* 3 (D); *ᵖbd* 2 (D); *bd* 2 (C 1, D 1) | kb *pt* 1 (Sp); *bd* 5 (Sp) | ab . . . | mt *pt* 9 (P 1, Sp 8); *bd* 2 (P); *pť* 1 (Sp); *ht* 1 (Sp) | tg *pt* 2 (A 1, P 1); *bd* 2 (A 1, P 1) | sj . . . | kg *bt* 1 (P) ||.

1.3.43. PS *-rk- [15] ~ 145

~ || ng *rk* 4 (A 1, P 1, T 1, M 1); *rs* 2 (T 1, M 1); *r* 1 (C) | en *gg* 9 (A 2, C 7); *g* 5 (C 1, T 2, M 2); *ď* 5 (C 3, T 2); *δ* 1 (T); *s* 2 (C); *z* 1 (T) | jr *rk* 4 (A 1, P 3); *rts* 1 (P); *rz* 1 (P); *d* 1 (P) | nT *rk* 10 (T); *rk̆k* 11 (L); *rk̆* 1 (L); *ré* 5 (T); *rt̨ś* 5 (L) | nW *rɔk* 1 (L); *rɔk̀* 1 (L); *rɔk̆k* 4 (L); *rɔkk* 1 (L); *ʌɔkk* 1 (L); *rᵊś* 1 (L); *rᵊśś* 1 (L); *ʌśś* 1 (L); *ʌɔt̨̆t̨ś* 1 (L) | sN *rq* 9 (Pr); *lk* 1 (Pr) | sM *rg* 5

(D); *ɣɣ* 1 (D); *rγˁ* 1 (D) | sS . . . | km *rg* 4 (C 1, D 3); *rγ˂* 2 (D); *ɾ̀γ˂* 2 (D); *rž* 4 (C 1, D 3); *ɾ̀ž* 1 (D); *rš* 1 (P) | kb *rg* 4 (P 1, Sp 3); *rs* 2 (Sp); *rc* 1 (Sp); *rss* 1 (P) | ab . . . | mt *rg* 9 (P 2, Sp 7) | tg *rg* 6 (A) | sj . . . | kg *rg* 9 (P); *rah* 1 (P) ||.

1.3.44. PS *-*rm*- [3] ~ 35

~ || ng *rm* 2 (C 1, M 1) | en *m* 4 (P 1, C 2, T 1) | jr . . . | nT *rm* 11 (L 5, T 6); *rḿ* 2 (T); *ɾ́m* 1 (L) | nW *rm* 3 (L); *ɭm* 1 (L) | sN *rm* 2 (C 1, Pr 1); *rɨp* 1 (Pr) | sM . . . | sS *rm* 2 (D); *rum* 1 (C) | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt *rm* 2 (P 1, Sp 1) | tg *rm* 1 (A) | sj . . . | kg *rm* 2 (P) ||.

1.3.45. PS *-*rŋ*- [1] ~ 14

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT *rŋ* 4 (L 2, T 2); *rŋ̆ŋ* 1 (L); *rn* 1 (T); *ɾ̀n* 1 (L); *ɾ̀ǹ* 1 (L) | nW *rŋ* 1 (C); *rn* 1 (C) | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt *rg* 2 (P 1, Sp 1) | tg . . . | sj *rg* 1 (P) | kg *rh* 1 (P) ||.

1.3.46. PS *-*rp*- [1] ~ 15

~ || ng *r* 1 (M) | en . . . | jr . . . | nT *rṕ* 1 (T); *rp̆p̆* 1 (L) | nW *ʌp̆p̆* 1 (L) | sN *rp* 1 (Pr) | sM . . . | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.47. PS *-*rs*- [1] ~ 7

~ || ng . . . | en . . . | jr . . . | nT *rc* 1 (T); *rʦ* 1 (L) | nW *rˀss* 1 (L); *ʌǧg* 1 (L) | sN *rs* 1 (Pr) | sM *rʂ* 1 (D) | sS *ɾ̀s* 1 (D) | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.48. PS *-*tk*- [4] ~ 32

~ || ng *k* 2 (C 1, M 1) | en *k* 6 (C 4, T 1, M 1); *kk* 1 (T) | jr . . . | nT *k* 5 (T); *k̆k* 4 (L); *ˀkk* 1 (L) | nW *ˀk* 1 (S); *ˀkk* 4 (L) | sN *tq* 1 (Pr) | sM *ʦx* 1 (D) | sS . . . | km *ʔk* 1 (D); *ʔg* 2 (D) | kb *g* 1 (Sp) | ab . . . | mt *g* 1 (Sp); *jk̂* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.49. PS *-*tm*- [6] ~ 65

~ || ng *m* 5 (C 2, M 3) | en *ʔ* 5 (C); *ø* 2 (A) | jr *bm* 1 (A); *ẃ* 1 (A) | nT *ʔʔm* 4 (T); *ʔʔḿ* 3 (T); *ʔʔw* 2 (L 1, T 1); *ʔʔ* 5 (L 3, T 2); *m* 1 (L); *m̆m* 1 (L); *m̆ḿ* 3 (L); *ø* 1 (L) | nW *ʔʔm* 2 (L); *ḿʔʔḿ* 2 (L); *ḿʔʔɾ́* 1 (L); *ʔʔ* 2 (L) | sN *m* 3 (Pr); *mm* 2 (Pr) | sM *m* 1 (D) | sS *mm* 1 (C); *m̀m* 1 (D) | km *m* 3 (C); *ʔm* 3 (C); *ʔm̀* 4 (D); *ʔBm* 1 (D); *w* 1 (C) | kb *tm* 1 (Sp); *dḿ* 1 (Sp); *km* 1 (Sp) | ab . . . | mt *ḿ* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.50. PS *-*tp*- [3] ~ 24

~ || ng . . . | en *f* 4 (C) | jr . . . | nT *p* 4 (T); *p̌p* 3 (L) | nW *p* 1 (C); ʾ*pp* 1 (L); ʾ*ṕpˀ* 1 (L); ʾ*pṕ* 1 (L) | sN *pp* 1 (Pr) | sM . . | sS . . . | km *b* 4 (C 1, D 3) | kb *b* 2 (Sp) | ab . . . | mt *b* 2 (Sp) | tg . . . | sj . . | kg . . . ||.

1.3.51. PS *-*ts*- [5] ~ 52

~ || ng *s* 6 (C 5, T 1) | en *t́* 6 (C); *č* 2 (T) | jr *t́* 1 (P) | nT *s* 1 (C); *ć* 6 (T); *t́ś* 1 (L); *t́ś* 2 (L); *t́ś* 1 (L) | nW *ś* 1 (L); *ś* 1 (L); *s̀* 1 (L); *š́* 1 (C) | sN *s* 1 (Pr); *ss* 1 (Pr); *šš* 1 (Pr) | sM *šs* 1 (D); *š́* 2 (C); *šš* 1 (D) | sS *ss* 1 (D) | km *š́* 1 (C); *š* 4 (D) | kb *s* 3 (Sp) | ab . . . | mt *k* 1 (Sp) | tg *k* 2 (A 1, P 1); *t* 1 (P) | sj . . . | kg . . . ||.

1.3.52. PS *-*tt*- [4] ~ 72

~ || ng *t* 6 (C 3, T 1, M 2) | en *t* 8 (C 4, T 3, M 1); *tt* 1 (ɾ) | jr *t́* 1 (P) | nT *t* 7 (L 1, T 6); *t̀* 1 (L); *t̀t* 2 (L); *t́* 1 (T) | nW *ht* 1 (C); ʾ*t* 4 (L 3, S 1); ʾ*t̀* 1 (L); ʾ*tt* 1 (L) | sN *t* 2 (Pr); *tt* 3 (C 1, Pr 2) | sM *tt* 2 (D); *Dˀ* 1 (D) | sS *t* 1 (A); *tt* 1 (C) | km *t* 1 (D); *t̀* 1 (D); *tt* 1 (P); *d* 1 (C); ʾ*d́* 2 (D) | kb *d* 4 (P 2, Sp 2); *td* 1 (P) | ab *t* 4 (Str 2, Mess 2) | mt *t* 3 (Sp); *tt* 1 (P); *td* 2 (P); *d* 1 (P) | tg *t* 1 (P); *d* 1 (P) | sj . . . | kg *t* 1 (P); *tt* 3 (P) ||.

1.3.53. PS *-*tw*- [1] ~ 14

~ || ng *b* 3 (C 1, T 1, M 1) | en ʾ 1 (C); *ø* 1 (T) | jr . . . | nT ʾʾ*aw* 1 (T); *w* 1 (L) | nW ʾʾ*aw* 1 (L) | sN *pt* 1 (Pr) | sM *pt* 1 (C) | sS . . . | km *ph* 1 (C); *ṗ* 2 (D); *ṗˀ* 1 (D) | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

*

1.4. A háromelemű mássalhangzó-kapcsolatok megfelelései

Janhunen szóanyagában mindössze 6 háromelemű mássalhangzó-kapcsolat található. Ezek mindegyike *-*j*- + -*CC*- szerkezetű.

1.4.1. PS *-*jkk*- [1] ~ 15

~ || ng *k* 1 (M) | en *k* 1 (T) | jr . . . | nT *k* 2 (T); *k̀* 1 (L) | nW ʾ*k* 2 (L) | sN *q* 1 (Pr) | sM . . . | sS . . . | km *i*ʾ*Ì̲* 1 (D) | kb *jg* 1 (Sp); *igg* 1 (P) | ab . . . | mt *ik* 1 (P); *jx* 1 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg *jk* 1 (P); *ik* 1 (P) ||.

1.4.2. PS *-*jmt*- [1] ~ 6

~ || ng . . . | en *d* 1 (T) | jr . . . | nT *mt* 1 (L); *md* 1 (T) | nW *mt* 1 (L) | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km . . . | kb . . . | ab . . . | mt *md* 2 (Sp) | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.4.3. PS *-*jŋk*- [1] ~ 3

~ || ng *nk* 1 (C); *ŋk* 1 (M) | en . . . | jr . . . | nT . . . | nW . . . | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km *ŋ̀* 1 (D) | kb . . . | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.4.4. PS *-*jps*- [1] ~8

~ || ng *pś* 1 (M); *bś* 1 (C) | en . . . | jr . . . | nT . . . | nW . . . | sN . . . | sM *b̥̂s̥* 1 (D); *f* 1 (C) | sS *ps* 1 (C) | km *ps* 2 (C 1, D 1) | kb *pś* 1 (Sp) | ab . . . | mt . . . | tg . . . | sj . . . | kg . . . ||.

1.4.5. PS *-*jts*- [1] ~ 15

~ || ng *iś* 1 (C); *ś* 1 (M) | en *t'* 1 (C) | jr *t* 1 (P) | nT *ć*ˀ 1 (T); *ťś*ˀˀ 1 (L) | nW *śś* 2 (L) | sN . . . | sM . . . | sS . . . | km *i*ˀ*z* 1 (C); ˀ*Z* 1 (D); *ls* 1 (A) | kb . . . | ab . . . | mt *č́* 1 (Sp); *dž́* 1 (P) | tg *č́* 1 (P) | sj . . . | kg *t'* 1 (P) ||.

1.4.6. PS *-*jtw*- [1] ~ 32

~ || ng *ib* 2 (C 1, M 1) | en ˀ 1 (C); *ø* 1 (M) | jr *ø* 3 (A 2, P 1) | nT ˀˀ*i̯w* 2 (T); *w* 1 (L); ˀˀ 1 (L); ˀˀ*Bʳ* 1 (L); *Bʳ* 1 (L); *b́* 1 (T) | nW ˀˀ*ew* 1 (L) | sN *lč* 1 (Pr) | sM . . . | sS . . . | km *igb* 1 (P); *i*ˀ*b̀* 1 (D) | kb *igb* 2 (P); *jgb́* 1 (Sp) | ab *igb* 2 (Str 1, Mess 1); *ig* 1 (Str) | mt *ipb* 1 (P); *jpb́* 1 (P); *jb́* 2 (Sp) | tg *jb* 1 (P); *ib* 1 (A) | sj . . . | kg *db* 2 (P) ||.

JANURIK TAMÁS

Sound Correspondences in Samoyedic

I. Consonants

by TAMÁS JANURIK

The present paper which is the first part of a larger study is treating the consonant stock of Juha Janhunen's Proto-Samoyedic etymologies (J. Janhunen: Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki 1977. 186) as it now appears in the different Samoyedic languages.

The basic PS-forms of Janhunen are presented here in such a coded form that the consonants as well as the consonant-clusters of two or three components represented by

odd numbers 1, 3, 5, 7 or 9 and the vowels represented by even numbers in circle ②, ④, ⑥ or ⑧ of the proto-language are arranged according to their morphonological position as the following structural frame shows:

1	②	3	④	5	⑥	7	⑧	9

$$C - V - \begin{matrix} C \\ CC \\ CCC \end{matrix} - V - \begin{matrix} C \\ CC \\ CCC \end{matrix} - V - \begin{matrix} C \\ CC \\ CCC \end{matrix} - V - C$$

While enumerating them the author attempts to classify the consonant correspondences so that I (regular), Y (secondarily modified) and X (irregular), type correspondences can be separated from each other.

In case of basic consonants the initial, medial and final representations of Proto-Samoyedic are studied separately in the daughter-languages. The consonant-clusters of two components, however, appear only in medial and final position, and consonant-clusters of three components appear exclusively in medial position in proto forms.

The correspondences of PS vowels will be published in the second part of the study.

A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alaktanának ismertetése

0. Egy régóta várt, igen fontos munkával gazdagította az egész finnugrisztikát Leningrádban működő osztják kollégánk, N. I. Terëškin, amikor megjelentette keleti osztják szótárát (Н. И. Терешкин, Словарь восточнохантыйских диалектов. Наука, Ленинград 1981). Az osztják nyelvjárásokat tanulmányozó kutatók számára nélkülözhetetlen forrásmunkáról van szó, többek között azért, mert eddig nem vizsgált nyelvjárásokból is közöl bőséges anyagot. Különösen becsesnek tartom a Szalim folyó vidékéről (helyi osztják nyelvjárásban: *sotəm*, l. *jaγərt* alatt 62. l., oroszul: *Салым*) gyűjtött nyelvjárási anyagot, mivel eddig erről alig voltak adataink, az osztják nyelvjárások rendszerében elfoglalt helyéről is csak rendkívül hézagos információkat tartalmazó megállapításokat olvashattunk.

1. Mielőtt Terëškin e szép munkájának segítségével megkíséreljük megismerni a Szal. nyelvjárást, kideríteni a többi nyelvjáráshoz fűződő viszonyát, előzetes tájékozódás végett talán nem érdektelen a vele kapcsolatos kis számú közlést fölelevéníteni.

K. F. Karjalainen az irtisi nyelvjáráscsoport tagjaként említi (FUFA 2: 77). Ennek az oka nyilván abban keresendő, hogy Szal. adatai felső-demjankai nyelvmesterétől (DN) származnak (KT XII, l. még Steinitz, DEWO 03), így azok megbízhatóságához természetesen némi kétség fér. — S. Patkanow és D. R. Fuchs (= Fokos Dávid) véleménye szerint a szalimi átmenetet képez a déli csoportot alkotó irtisi és a keletihez tartozó szurguti nyelvjárások között (Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte. Budapest 1911. 6—7). — W. Steinitz már a három keleti nyelvjáráscsoport (szalimi, szurguti, vachi-vaszjugáni) egyikeként említi (l. Языки и письменность народов Севера. Ленинград 1937. 196 [= Ostjakologische Arbeiten IV. Budapest—Berlin—Den Haag 1980. 8], Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Leipzig 1950. 9), de periférikus, átmeneti nyelvjárásnak is minősíti (ÕEST 30: 691 [= Ostjakologische Arbeiten IV, 83]). — N. I. Terëškin egy, a a Языки народов СССР című sorozat harmadik kötetében (Финно-угорские и самодийские языки. Москва 1966) közölt, ún. középobi osztják nyelvtani leírásában röviden tájékoztat az osztják nyelvjárásokról is. Ebben két keleti nyelvjáráscsoportot különböztet meg: a magánhangzóharmóniát ismerő, négy múlt idővel rendelkező vachi-vaszjugánit és a harmónia nélküli, két múlt idős szurgutit, ez utóbbin belül tartja külön említésre méltónak az ún. agáni-jugáni és a szalimi nyelvjárást. Úgy látom, hogy a Szal.-t az előbbitől (és nyilván az összes Szur. dialektustól) az Ag. J *л* ~ Szal. *t* megfelelés alapján különíti el (i. m. 340—341). Most megjelent

keleti osztják szótárának bevezetőjében (4) —Steinitzhez hasonlóan — három keleti csoportot (VVj. Szur. Szal.) említ. A szaliminak, mint szótárának hivatkozott bevezetőjében írja, a szótárban két változata van képviselve, amelyek beszélői ma már egymással elvegyülten élnek (uo.).

Az eddigiekből tehát némileg ellentmondásosnak tűnik a Szal. dialektus nyelvjárási hovatartozásának megítélése. Terëškin most megjelent szótára szalimi adatainak hasznosításával kísérletet teszek arra, hogy megnyugtató választ találjak a szalimi besorolására vonatkozó kérdésre.

Úgy gondolom, hogy egy hangtörténeti vázlat keretében ismertetett fonémarendszer és az alaktani sajátosságok számbavétele elégséges alapul szolgálhat ahhoz, hogy az eddigi, sejtésszerű dialektológiai besorolás helyett végre hitelesen határozzuk meg a szalimi nyelvjárásnak az osztják nyelvjárások rendszerében elfoglalt helyét.

1.1. Transzkripcióját fonematikusnak minősíti Terëškin (9), így voltaképpen megkíméli anyagának feldolgozóit a fonémák meghatározásának fáradságos munkájától. Tapasztalataim szerint az adatok közlésmódjában előfordulnak bizonyos következetlenségek, sőt ellentmondások is, amelyek részben a többször előforduló szavak összevetésével és a hangtörténeti szempont előtérbe állításával küszöbölhetők ki, hiszen csak ilyen közvetett módon nyílik lehetőség arra, hogy egy fölöslegesnek vélt vagy hiányolt diakritikus jel, esetleg egy nem várt betű (hangalak) kapcsán megnyugtató módon foglalhassunk állást (a szótár nyomdatechnikailag olyan eljárással készült, amely kizárta a kétszeri-háromszori korrigálást és így méltánytalanul sok sajtóhibával van megterhelve az egyébként kitűnő munka).

2. Hangtan

2.1. Első szótagi vokalizmus

Célszerűnek látszik először azt megvizsgálni, hogy az ősosztják magánhangzóknak mikor milyen folytatóik vannak, illetve milyen jelekkel vannak azok a szótárban visszaadva.

**a:* A palatoveláris mássalhangzók előtti pozícióban *a*, egyébként rendesen *o* képviseli, pl.

ayət (11), 'блевотина' (11), *jay* 'народ' (61), *jayərt* 'развалина' (62), *ḳaḳta* 'подавиться' (142), *ḳayta* 'рассохнуться' (142), *nayər* 'шишка' (278), *ńayət* 'низкий' (297), *wayta* 'просить' (507) — de: *tŏwətta* 'грести' (194)

ḳaŋḳta, ḳoŋḳta (!) 'залезать' (145), *taŋḳ* 'спинной плавник' (195), *ḷaŋyəjta* 'потрескаться' (227), *paŋḳ* 'мухомор' (339), *paŋḳət* 'лопатка' (340), *saŋəjta* 'черпать' (412), *waŋḳta* 'тесать' (507), *saŋḳəp* 'лыжная палка' (417)

ot 'год' (13), *otəŋ* 'конец' (15), *oməsta* 'сидеть' (15), *ḳojteyə* 'попасть' (143), *ḳojəm* 'зола' (143), *ḳotəp* 'сеть' (144), *tor* 'сор' (196)

**ẏ:* A palatoveláris mássalhangzók szomszédságában *e*, egyébként *i* a folytatója, pl.

ḳešam 'плесень' (160), *ḳeḳrem* 'горький' (161), *ḳent* 'кузов' (162), *ḳeń* 'заразная болезнь' (163), *ḳerə* 'мешок' (163), *ḳetta* 'остаться' (164) — de: *ḳănəŋ* 'крепкий' (162)

eyətta 'вешать' (58), *jeyə* 'речка' (76), *teyət* 'кедр' (209), *teyət* 'гнездо' (468)

šimət 'мало' (42), *it* 'нижний' (58), *jir* 'кровавая 'жертва' (76), *tit* 'рукав одежды' (210), *ḷipət* 'лист' (234) — de: *jəntəp* 'игла' (76)

**ɔ:* A palatoveláris mássalhangzók előtt *o*, egyébként *u* a folytatója, ill. *(*k >)* *ķ* után mindkét folytatóval találkozunk, pl.

rok 'воротник' (404)

šoγta 'свистеть' (43), *joγ°təsta, jowtəsta* 'махать' (77), *ķoγətta* 'бежать' (166), *toγ* 'круг' (210), *toγəs* 'друг' (211), *ļoγ* 'яр' (235), *noγta* 'клевать' (288), *ńoγtəsta* 'гнаться' (313), *oγ, oγ°* 'голова' (323), *soγəm* 'нора' (432)

šoŋķta 'пинать' (43), *ļoŋķə* 'блок' (235), *moŋķəsta* 'вытирать' (262), *oŋķ* 'сера' (328)

ķot 'кашель' (167), *ķontta* 'клеить' (171), *ķor* 'канал' (172) — *ķujteγə* 'метать икру' (167), *ķutta* 'слышать' (168), *ķuļəŋķ* 'ворон' (170), *ķurə* 'опасливый' (173), *ķus* 'звезда' (174), *ķus* ‚двадцать' (174), — de: *ķotəm* (343, *pä* alatt) ~ *ķutəm* 'три' (168); *ķŏļəŋķta* 'зацепиться' (170)

šunšə 'веревка' (44), *tunt* 'гусь' (24), *tutta* 'купить' (213), *numən* 'наверху' (369), *nurəm* 'болото' (315), *punšļəmtta* 'открыть' (369), *runt* 'сережка' (405), *šušta* 'шагать' (434) — de: *šop* 'обрубок' (44); *oń'* 'массовый заход рыбы в реки. . .' (328); *jum, jŭm (ŭ ?!)* 'черемуха' (79); *muš, mŏš* 'болезнь' (259); *tùj* 'палец' (211); *tùjta* 'петь' (211), *ùńńa* 'плыть' (330)

**o:* „Szabályos" folytatóinak kiderítése igen nehézkes, mert a szótár vonatkozó adatai igen tarka képet mutatnak. Szókezdő *(*kɤ >)* *ķ* utáni helyzetben *ŏ, o, ă, *γ (> γ, γ°, w)* előtt *ŏ, ă, o, *η (> η, η°)* előtt *ȧ, o, a, ȯ*, a **wok, *woγ* szegmentumban *ŏ, o*, egyéb környezetben *ŏ, ă, o, u* jelöléssel találkozunk, pl.

ķŏt 'ель' (167), *ķŏmļəη* 'пузырь' (170), *ķŏmitγə* 'ничком' (171), *ķoļ* 'толк' (169), *ķoļ* 'щель' (169); *ķăšŋə* 'муравей' (164)

jŏγ°ra, jŏwra кривой' (67), *jŏwərta* 'завертывать' (79), *kŏγ, kŏw* 'долгий' (165), *ńŏγə* 'мясо' (312), *ŏγ°, ŏw* 'течение' (324); *tăγ°ər* 'кольчуга' (211), *săγ°, sŏw* 'червь-короед' (432), *joγət* 'лук' (78), *poγət* 'запруда' (368), *oγət, oγ°ət* 'нарта' (30); *tŏγ°, tàw* (!) 'лошадь' (210)

ȧŋət 'дупло' (328), *ȧŋ°təŋ: ȧ. juγ* 'дуплистое дерево' (328), *ȧŋtəp* 'копье' (328), *ȧŋ* 'отверстие' (334), *ťoŋķ* 'пригар' (493), *ťoŋķam* 'горелый' (494); *(*soγən > *soŋən >) saŋən, sȯŋən* 'чуман' (432)

wŏķta 'квакать' (526), *woγət* 'тонкий' (526)

tŏtγep' ботало' (212), *tŏrt* 'корень' (212), *mŏšə, măšə* 'до' (259), *nŏmta, numta* 'помнить' (288), *nŏməksəta, numəksəta* 'думать' (289), *ŏnt* 'нутро' (327), *ŏntər* 'долгота' (327), *ŏnətta* 'привыкнуть' (327), *pŏj, păj* 'наст' (368), *pŏtən* 'конопля' (369), *puť* 'сало' (369), *pŏn* 'морда' (369), *pŏsta, pusta* 'доить' (371), *toń'* 'навоз' (470), *turtitta* 'храпеть' (471), *torəm* 'бог' (471), *woj* 'жир' (526), *wŏjəmtta* 'уснуть' (527), *worəp* 'бандаж' (528)

**u:* *γ* előtt *u*, *η* előtt és *w* után *o*, egyéb környezetben *u* és *ù* betűvel jelölt hang a folytató, pl.

muγtə 'сквозь' (267), *muγət* 'проток' (267), *muγət* 'печень' (267), *puγət* 'юрты' (381), *puγəs* 'запуха' (381), *puγtəm* 'щека' (381), *suγtəp* 'краска' (440), *suγəm* 'нитка' (440), *tuγər* 'хвоя' (478) — de: *jùγ* 'дерево' (87) ~ *juγ: šəŋəs kär j.* 'ольха' (40); *sayət* 'тесло' (440)

toŋķ 'божество' (219), *poŋķət* 'чирей' (383) — de: *sȧŋ°ə, sȯŋə* 'полыня' (441); *raŋķ: r. jəŋk* 'весенний наводок' (407), *muŋķļəŋ* 'узловатый' (269)

wojəntta 'видеть(ся)' (531), *wotə* 'незнакомый' (531), *wota* 'знать, видеть' (531) ~ *uteγə: sȧm pət u.* 'видеться' (426)

jutta 'мять' (88), *jump* 'дуновение' (88), *justam* 'подарок' (88), *ķu* 'мужчина' (187), *ķuļə* 'грязь' (190), *ķuńťətta* 'встречать(ся)' (190), *ķuńť* 'заря' (190),

ḳurə 'корыто' (191), *mustəta* 'нравиться' (271), *ńuɬəm* 'рана' (320), *puj* 'зад' (382), *pun* 'волос' (383), *ruť* 'русский' (407) — *kùt* 'рыба' (192), *kùt* 'шесть' (192), *pùntša* 'открыть' (383) ~ *punšɬəmtta* 'открыть внезапно' (369), *mùt* 'клятва' (268), *mùrəp* 'кисть ягод' (270), *ńùta* 'вместе' (319), *pùtta* 'выткать' (382), *pùl* 'кусок' (382), *mujəptə*, *mùjəptə* 'загадка' (268), *pùt* 'котел' (385), *sùràtta* 'тратить' (442), *tùr* 'горло' (479)

**ä:* Palatovelárisok mellett *a* vagy *à*, egyébként legtöbbnyire *a* vagy *å* betűvel jelölt magánhangzó a folytatója, pl.

àŋən 'подбородок' (21), *šäyəptəta* 'душить' (39), *kàtitta (ɔ: kàtəjta* < **kätəytä)* 'посылать' (100), *kàr* 'кора' (102), *tàyətta* 'ждать' (197), *ɬàk: l. tunt* 'казарка' (228), *nàŋk* 'лиственница' (280), *pàyətta* 'ковать' (343), *ťàk* 'край' (487) — *aŋkə* 'мать' (24), *aŋkət* 'столб' (24), *šakənta* 'задохнуться' (39), *jaŋk* 'гвоздь' (65), *tant* 'мука' (198), *taŋkə* 'белка' (198), *narə* 'сабля' (281), *ńatəm* 'язык' (299), *ńań* 'хлеб' (299), *paŋ* 'палец' (345), *saťťa* 'быть слышным' (417) — de: *šəŋəs: š. kàr juy* 'ольха' (40)

aj, *åj* 'маленький' (21), *aj*, *åj* 'новость' (21), *at*, *åt* 'не' (22), *atta*, *åtta* 'носить' (23), *atəmteyə*, *åtəmteye* 'поднять' (23), *atəŋ*, *åtəŋ* 'утро' (23), *amp*, *åmp* 'собака' (24), *arə*, *årə* 'песня' (25), *jasəŋ*, *jåsəŋ* 'разговор' (66), *tajəm*, *tåjəm* 'топор' (197) — de: *ťåť* 'война' (222)

**e:* Legtöbbször *ă*, lényegesen ritkábban *à*, néhány esetben *ə* és *e* képviseli, pl.

ătə 'крышка' (48), *ămta* 'сосать' (48), *ămərteyə* 'черпать' (49), *ăne* 'толстый' (49), *ătta* 'выйти' (50), *kărə* 'связка' (109), *tăpta* 'войти' (203), *mălək* 'тепло' (254), *măń* 'сноха' (254), *mărə* 'время' (254), *năm* 'имя' (285), *pălək* 'половина' (357), *păntta* 'скрыться' (357), *părt* 'доска' (358), *răp* 'гора' (402), *tăt* 'полный' (464), *wătə* 'олень' (521), *wătta* 'добывать' (521), *wătəm* 'мозг' (521), *wăr* 'дело' (521), *wăt* 'пять' (523)

šàp 'труха' (42), *kàwəm* 'мочка' (105), *kàtəŋ* 'олень' (106), *ɬàkam* 'уголь' (231), *ɬàŋk* 'стрела' (231), *sàm* 'глаз' (426), *sànə* 'гнида' (427), *sàsə* 'слопец' (427)

kət: k. jəŋk 'роса' (106), *kəšpəs* 'верх' (107), *səj* 'песок' (425)

et 'тело' (47) — de: *petəp*, *pătəp* 'черкан' (359)

**i:* Szinte mindig *i* a folytatója, pl.

ikə 'старик' (52), *itam* 'стыд' (53), *jimən* 'святой' (74), *jista* 'выть' (75), *kiŋš* 'носок' (112), *minətta* 'гнуть(ся)' (257), *nim* 'нижний' (285), *pitta* 'падать' (363), *siŋk* 'головня' (429), *tin* 'пена' (466), *wiyta* 'кричать' (523), *ne* 'женщина; жена' ~ *niŋam* ['моя жена'] (285)

**ɔ̈:* Folytatója legtöbbnyire *à*, olykor *a* is, *k* szomszédságában és *ŋ* előtt *ò* is jelentkezik; az **ɔ̈*-t követő palatovelárisok labializálódtak, ennek kötelező voltát kétségessé teszi a labializáltság következetlen jelölése, bár a kiegyenlítődés jeleként is értékelhető, pl.

šäwəjta 'прятать' (39), *šäy˚ər*, *šäwər* 'заяц' (41), *šäk˚* 'горе' (44), *šäŋət* 'покойный' (119), *kàwə* 'молоток' (101), *kàlə* 'болото' (119), *nàwə* 'белый' (279), *ńày˚rem*, *ńàwrem* 'ребенок' (308), *sàwne* 'сорока' (434)

ńày˚ər, *ńawər* 'пена' (315), *pày˚ərt*, *pawərt* 'бревно' (372), *paw* 'шишка' (373)

kòń 'песец' (120), *kòr* 'печь' (120) — de: *kŭkə: amp k.* 'сережка вербы' (107)

kàmən, *kòmən* 'на улице' (119), *jàkta*, *jòkta* 'плясать' (85), *ɬàk˚*, *ɬòk* 'кольцо' (236), *ɬàk˚*, *ɬòk* 'дорога' (236), *ɬàk˚ənta*, *ɬòkənta* 'мотать' (236), *jàŋ*, *jòŋ* 'десять' (85), *ɬàŋ˚kta*, *ɬòŋkta* 'закрыть' (237)

ȫ: Leggyakoribb képviselői az *ȧ* (ritkán: *ɑ)* és az *ă*, a rá következő palatovelárisokat illetően l. az **ɔ̈*-nél mondottakat, pl.

jȧwrə 'волк' (84), *jȧwətta* 'кинуть' (85), *kȧw* 'камень' (116), *kȧt* 'рука' (122), *ȧwətta* 'верить' (331), *pȧyteyə*, *pȧwta* 'мерзнуть' (354), *pȧŋk*, *pȧŋ̥k* 'зуб' (373), *sȧy̯̥*, *sȧw* 'коса' (434), *tawtəm* 'вошь' (472), *tȧŋkər* 'мышь' (214), *tȧŋ̥rəŋ* 'сборчатый' (483)

čă̈wə (ɔ: š-) 'почка' (41), *mă̈y̯̥ətnəŋ*, *mawətnəŋ* 'привычка' (251), *mă̈k̯̥ənta* 'облез ть (о шерсти)' (251), (251), *mă̈y̯̥ət*, *mă̈wət* 'грудь' (263), *ă̈wə* 'дочь' (330), *ă̈wəttɑ* а'резать' (331), *pă̈wta* 'трещать' (372), *wȧy̯̥*, *wă̈w* 'сила' (528) — de: *məyə*, *mă̈wə* 'изгиб' (253)

**ü:* Szinte mindig *i* a folytatója, pl.

šiw 'туман' (46), *šiṇ* 'мелкий сосняк' (46), *kitə* 'шурин' (125), *kitta* 'встать' (125), *tiwtəptəta* 'вынести' (219), *ļintə* 'снегирь' (239), *niwta* 'видется' (287), *siw* 'красота' (443), *sikəŋ* 'красивый' (443), *siyəs*, *siwəs* 'ястреб-рыболов' (443), *tiy̯̥tətəta* 'переводить' (465) — de: *jün* 'шнур' (89); *məytəstə* 'кочка' (255), *rəyta* 'скакать' (407)

**ă:* Palatoveláris mássalhangzók mellett legtöbbnyire *ă*-ként őrződött meg, egyéb helyzetben általában *ŏ*-vá labializálódott, pl.

ķăjta 'оставить' (151), *ķătta* 'пропасть' (151), *tăyə* 'волна' (200), *măytə* 'ветла' (247), *ńăy* 'смех' (300), *ńăyərtta* 'лить' (302), *păy* 'сын' (348), *săŋķə* 'песок' (421), *tăyta* 'бросать' (458), *tăŋyta* 'хотеть' (461), *wă̈y* 'деньги' (514) — de: *ķŏpəļ* 'щель' (160), *ńŏy* 'речка' (300); *aŋtə* 'ребро' (32)

ŏjə 'счастье' (30), *ŏtta* 'спать' (30), *ŏsəm* 'изголовье' (32), *jŏntta* 'играть' (68), *nŏməs* 'ум' (282), *ńŏtyə* 'пихта' (303), *pŏnta* 'положить' (351), *pŏsət* 'протока' (353) — de: *šăma* 'прямо' (40); *săsta* ~ *sŏsta* 'засохнуть' (422), *tărɣət* ~ *tŏrɣət* 'легкие' (461), *ńăsəķ* 'скользкий' (306) ~ *ńŏsəjta* 'скользить' (306)

**ŏ:* *η* előtti helyzetben *ŭ*, **γ* és **k* előtt *ŏ*, egyébként legtöbbnyire *ŏ* vagy *ŏ* és *ă* képviseli; az ősosztj. **γ* helyén *γ*, *γ̥* vagy *w* található, pl.

tŭŋ 'лето' (216), *tŭŋətta* 'читать' (216), *pŭŋət* 'бок' (377), *sŭŋ* 'край' (438)

jŏɣətta 'прийти' (81), *tŏγ̥* 'кость' (214), *tŏγ̥at*, *tŏwat* 'величина' (214), *tŏɣətta* 'точить' (214), *ńŏɣəs* 'соболь' (316), *pŏγ̥*, *pŏw* 'ушко иголки' (373), *pŏwta* 'дуть' (374), *tŏγ̥* 'озеро' (473), *ļŏķ* 'бухта' (237), *pŏķəļ* 'туша ... (375) — de: *nuγ̥* 'сук' (290); *wŏksar* ~ *wăγsar* 'лиса' (527)

jŏt, *jăt* 'шов' (81), *jŏrətta* 'забыть' (83), *jŏttaŋ* ~ *jăttaŋ* 'пятка' (84), *ķŏn* 'живот' (181), *ķŏr* 'образ' (183), *ķŏtəŋ* 'лебедь' (186), *tŏtta* ~ *tătta* 'таять' (215), *ńŏt* 'нос' (317) — de: *ķotta* 'кончиться' (178), *porɣət* 'вьюга' (378), *səjmə* 'почка' (436)

**ĕ:* Ritka kivételtől eltekintve *ĕ* (= Terëškin *ə)* a folytatója, pl.

šəŋk 'жар' (47), *jəŋkə* 'мокрый' (94), *jəpəļ* 'тень' (95), *kətə* 'светлый' (136), *kətta* 'видеться' (136), *kəntša* 'искать' (138), *məy* 'земля' (272), *wər* 'кровь' (532) — de: *kiš* 'выплыв' (135); *sə̆ť* 'мелкий' (446), *sə̆ťək* 'рыхлый' (446)

**ŏ:* Ősosztják palatovelárisok szomszédságában ritka kivételtől eltekintve *ŭ*-ként megőrződött, egyébként *ə*-vé delabializálódott; az ősosztj. **γ* helyén *γ̥*, *w* található, pl.

kŭšəmta 'загореться' (126), *kŭt* 'промежуток' (133), *kŭŋš* 'ноготь' (128), *kŭnšŋi* 'локоть' (129), *kŭr* 'нога' (130), *kŭťar* 'бурундук' (135) — de: *kəjə* 'самка' (123), *kasta* 'рвать' (123) ~ *kəsəpta* 'оторвать' (123); *kəm* 'амбар' (127), *kəmp* 'куча' (128)

čŭk 'крошка' (46), *tŭkta* 'кинуться' (220), *ļŭk* 'глухарь' (240), *pŭkləŋ* 'пуповина' (386), *pŭkə* 'зоб птицы' (386)

tŭγ̥, *tŭw* 'он' (219), *rŭwətta* 'мешать' (408), *sŭwmət*, *sŭγ̥mət* 'береза' (444), *sŭγ̥əs*, *sŭwəs* 'осень' (000) — de: *tŭγ̥ər*, *təwər* 'труха' (480)

jŭŋkət 'валежник' (89), *tŭŋk* 'клин' (220), *rŭŋkta* 'брести по воде' (408), *tŭŋk* 'озерная водоросль' (481)

šənš 'спина' (45), *šəšta* 'наставить' (45), *jəntə* 'тетива' (86), *jət* 'сустав' (87), *jəta* 'идти' ~ *jŭwa* ['иди'] (87), *təj* 'желъч' (217), *nət* 'рукоятка' (292), *ətta* 'затопить' (335), *ərə* 'лишний' (335), *səj* 'шум' (439), *səjta* 'плевать' (439), *təj* 'вершина' (479)

Terëškin szalimi adatainak első szótagában a magánhangzók jelölésére az alábbi jeleket találjuk: *a, å, o, u, ȧ, e, i, ȯ, u̇, ă, ŏ, ŭ, ǎ, ə, ŭ̇*. A szótár 9—10 lapján közölt jegyzékből az derül ki, hogy Terëškin fonematikus lejegyzésben közli anyagát, de az ott megadott listában a felsoroltak közül csak az alábbiak találhatók meg: *a, å, o, u, e, i, ă, ŏ, ǎ, ə, ŭ̇*, nem szerepelnek tehát a következők: *ȧ, ȯ, u̇, ŭ̇*. A szótárban követett alfabetikus sorrend ismertetésekor a hiányolt jelek közül találkozunk az *ȧ*-vel és az *ȯ*-vel, de az *u̇*-vel és az *ŭ̇*-val nem „*a (ȧ), å, ă, ǎ . . . e, i, i̇ . . . o (ȯ), ö, ŏ, ǒ . . . u, ü, ŭ̈ . . . ə*" (8), ahol a zárójelben közölt betűk a megelőzők alá soroltatnak be. A VVj.-ben szereplő *ä* hiánya (amely a szócikkek tanúsága szerint az *å* előtt áll) csak sajtóhiba lehet, talán az *u̇*-é is, amely a szalimin kívül a szurguti nyelvjárások egy részében is megtalálható (ha az *ȧ*-t az *a* alá sorolta be Terëškin, az *u̇* az *u* alá tartozik, amint erről a szótárban való nyomozás során meggyőződhetünk). Az *ŭ̇* valószínűleg csak a *jŭm* 'черемуха' (79) szóban szerepel a *jum* alak mellett; az előbbiben talán *u̇* van, így az *ŭ̇* törölhető. Már most az a kérdés, fonéma-e az *ȧ, ȯ, u̇*. Ha igen, a fonémarendszer így festene:

	u	*i*	*u̇*
	o	*e*	*ȯ*
a	*å*	*ȧ*	
			ŭ̇
	o	*ə*	
ă		*ǎ*	

Terëškin a szalimi nyelvjárásnak két változatát szerepelteti szótárában (4), de e két változat sajátos vonásairól semmit nem közöl, még az alakváltozatok esetében sem (l. a fenti példatárban pl. az **ȯ* alatti, *ȧ*-t és *ȯ*-t tartalmazó párhuzamos alakokat), bár sejthető, hogy ezen alakváltozatok nem egyszer a kétféle szalimi tájszólást képviselik. Mivel alapvető információk hiányoznak, meg kell kísérelnünk a kétféle szalimi tájszólást elkülöníteni, de elkerülhetetlenül ki kell tekintenünk a szomszédos (szurguti és irtisi) nyelvjárások fonémarendszerére, valamint egyúttal a jelölésbeli következetlenségek és hibák korrigálására is törekednünk kell.

Az ősosztj. **a* és **ä* a Szal.-ban mintha részben egybeesett volna, míg a szomszédos területekre ez egyáltalán nem jellemző:

Ősosztj.	Szur.	Szal. Irt.
**a*	*a/å*	*o; a* + pal.-vel. msh
**ä*	*ȧ*	*å, a, ȧ ȧ*

Nehéz volna okát adni annak, miért hol *ȧ*, hol pedig *a* az **ä* folytatója palatovelárisok szomszédságában; ez utóbbiról talán csak véletlenül maradhatott le le a palatalitás jele (vagy esetleg az *ȧ* az egyik, az *a* a másik szalimi tájszólásra

jellemző). Az egyéb környezetben előbukkanó, nem gyakori *a*-val kapcsolatban is ezt látom elfogadható feltevésnek. Az *å*-t mindig az olyan alakpárok egyik tagjában látjuk, amelyek másik tagjában *a* van, ezért feltehető, hogy ezek a párhuzamos alakok a kétféle szalimi tájszólást reprezentálják. Az *å*-ról így nyilatkozik Terëškin: „*a*-образный гласный, заметно огубленный, характеризуется сильно отодвинутой артикуляцией" (9). Tapasztalatból tudom, hogy a szurguti nyelvjárásokra (ill. egy részükre) ez feltétlenül igaz, de ott az *å* ősosztj. **a*-ra megy vissza, míg az **ä* (> **a*) > *å* váratlan fejlemény volna. Ha az alakváltozatok a szaliminak csakugyan két különböző variánsából származnak, akkor azok az eddig szemügyre vett magánhangzók esetében így különíthetők el:

Ősosztj.	Szal. A	Szal. B	Környezet
**a*	*a*		pal.-vel. msh.
	o		egyéb
**ä*	a) vagy *ȧ*,	a) vagy *a*,	pal.-vel.
	b) vagy *a*	b) vagy *ȧ*	msh.
	a	*ȧ*	egyéb

Az **ä*-nek a palatoveláris környezetben tapasztalható folytatóira közölt megoldási variációk közül az a)-t tartom valószínűbbnek, mert így az **ä* folytatója mindkét nyelvjárási változatban palatoveláris környezetben előbbre képzett, mint egyébként. Hangtörténeti meggondolásokból és a szomszédos nyelvjárások vallomásából kiindulva azonban azt vélem a legmegnyugtatóbbnak, ha az **ä* folytatóit minden környezetben az *ȧ* fonéma variánsainak tekintjük.

A szalimi dialektus teljes magánhangzóinak körében az **ö*-nek és az **u*-nak vannak még kettős képviseletei. **ö* > *ȧ*, *ȯ*, **u* > *u*, *u̇*. Az *ȧ*, *ȯ* egyező környezetben található, valószínű tehát, hogy az alakváltozatok ez esetben is a két különböző tájszólásból származnak. Az *u* és az *u̇* ritkán fordulnak elő olyan párhuzamos szóalakokban, amelyek csak ezekben térnének el egymástól, de mivel azonos környezetben is gyakran feltűnnek, ezeket is a két tájszólás eltérő vonásai közé sorolhatónak gyanítom.

Ősosztj.	Szal. A	Szal. B
**ö*	*ȧ*	*ȯ*
**u*	*u*	*u̇*

Vajon miért sorolon az *ȯ*-t a B-be, miért nem inkább az A-ba? Azért, mert ha az **ä* esetében az a)-nak valószínűbbként történő minősítése helytállónak bizonyulna, az **c̈*-nek az *ȧ* folytatója az A-ba, az *ȯ* pedig a B-be illenék. Az *u̇* pedig sokkal inkább abba a rendszerbe illik bele, amelyben már ott az *ȯ*, mint az ilyent nem tartalmazóba.

Az ősosztják középső nyelvállású magánhangzók helyén levő, Terëškin által közölt adatok magánhangzói némileg zavarba ejtik az embert. Ha a leggyakoribb „folytatókat" nézzük, az alábbi kép tárul elénk:

Ősosztj.	Szal.	
	gyakoribb	ritkább
*o	ŏ, ă	ȧ, o, u
*e	ă	a
*ö	ă, ȧ	

Ha a fenti ősosztják labiális magánhangzókat *η követte, a meglehetősen kis mennyiségű adatban *ȧ* vagy *á* és *ȯ* található. Ha hihetünk ezeknek az adatoknak, akkor a korai össszalimiban az *ö és az *ə̈ *ə̈-ben esett egybe *η előtti helyzetben. Mivel az *η előtti *o-nak éppúgy *ȧ*, *ȯ* a folytatója, mint az *ö-nek és az *ə̈-nek, az *o korai palatalizációjával számolhatunk, amely aztán részt vett az *ö > *ə̈ > *ȧ*, *ȯ* változásban. Igaz ugyan, hogy az adatok száma csekély, de éppen ezek körében nem találtam kvantitásjelölésbeli ingadozást, következetlenséget, ezért afelé hajlok, hogy ezek egy speciálisan szalimi hangváltozást tükröznek. Emellett szól talán az is, hogy az *ηk előtti *o sem redukálódott: *ťoŋk*, *ťoŋkam*, bár az Irt. nyelvjárások hatása is szóba jöhet, vö. DN DT *ťoŋχ*: *pŭť-ť*. 'Schicht, die von angebrannter Speise auf dem Boden des Topfes zurückgeblieben ist' (KT 904).

E palatalizáció és nyíltabbá válás után a labiális magánhangzókat követő palatovelárisok labializálódtak, majd az *ə̈ a Szal. A-ban delabializálódott *(ȧ)*, míg a Szal. B-ben megőrizte labialitását *(ȯ)*.

A fentiekből az látható, hogy mind az *ə̈-nek, mind az *o-nak van a Szal.-ban *ȯ* képviselője. Felmerülhet a kérdés: az *ȯ* vajon az *o* variánsa-e (ezt sugallhatja, hogy Terëškin az alfabetikus rend megállpaításakor az *o*-t és az *ȯ*-t egy betűnek veszi), avagy önálló fonéma-e. Mivel a *k̬*-t és a *k*-t két külön fonémaként kell értékelnünk (l. lentebb), a Szal. *ȯ*-t az *o* kombinatorikus variánsaként könyvelhetjük el, hiszen az *ȯ* η és *k* előtt fordul elő, *$\eta k̬$* és *k̬* előtt viszont nem, ott ui. *o* jelentkezik.

A 'залезать' igében a szabályos *k̬aŋk̬*- mellett szabálytalannak tűnő magánhangzót tartalmazó *k̬oŋk̬*- is szerepel. Ez lehet akár az ősosztják „illabiális ~ labiális magánhangzó" ingadozás megőrzése (l. alább), de az *o*-s forma esetleg a szomszédos Irt. nyelvjárásokkal való érintkezés eredménye is lehet.

A felső nyelvállású labiálisok közül az *ü eltűnt, *i*-vé delabializálódott. Mindössze egy esetben látszik úgy, hogy az *ü-nek Szal. *ù* volna a folytatója: V *jün*, Vj. *ün* ~ Szal. *jùn* 'шнур' (89). E szóban azonban az eredeti vokális *u volt, az *ü másodlagos, e két változat már a keleti ősosztjákban egymás mellett létezett (vö. DEWO 377—378). Az *u-nak, amint a közölt példatárból látható, van *u* és *ù* képviselője, de biztosan legfeljebb azt állíthatjuk, hogy a *γ előtti *u nem lett *ù*-vé. Mivel az *ù* csak olyan környezetben található meg, amelyben az *u* is jelentkezik, talán helyesebb volna az *ù*-t az *u* fonéma fakultatív változataként számontartani és előfordulását egy esetleges fonéma-

hasadás csírájaként tekinteni. — Két szóban a palatovelárisok előtti **u* folytatójaként *a* látható: *sayət* 'тесло' (440), *raŋk*: *r. jəŋk* 'весенний поводок' (407). Az előbbi hangalakja a többi keleti nyelvjárásban *suγəl*, *suγəʌ*, az Irt.-ben *soχət* (KT 843), az utóbbira csak keleti adatokat ismerek: *ruŋk* (KT 802). Talán e két szóban *a* helyett Szal. *o*-nak kell lennie, hangképviseletük ugyanis csak akkor felel meg a hangváltozási folyamatoknak. A *sȯŋə* 'полыня' melletti *sȧŋ₀ə* (441) nem kevésbé szokatlan, bizonyára az előbbi az eredeti, s az utóbbi az egymás melletti *ȯŋ* ~ *ȧŋ/ȧŋ₀* szegmentumot tartalmazó párhuzamos alakváltozatok analógiájára keletkezett.

Mint a fentebb közölt példatárból kitűnik, az ősosztják középső nyelvállású magánhangzók szalimi folytatói is meglepően tarkák. Csak a palatoveláris zárhangok környezetében találunk biztosnak tetsző fogódzót: az **ö*-nek **ŋ* előtt mindig *ȧ*-vel, egyébként legtöbbnyire *ă̈*-vel jelzett hang a folytatója; legtöbbnyire az **e*-t is *ă̈* képviseli; az **o* esetében **ŋ* előtt *ȧ*-t, **ŋk* előtt *o*-t, egyébként *ŏ*-t, *ă*-t, *u*-t és *o*-t találunk.

Az állítólagos **o* > *o*, **ö* > *ȧ*, **e* > *ȧ* változás semmiképpen sem illik a hangváltozási folyamatok rendszerébe; ha sajtóhibával számolunk, gondunk megoldódik, tudniillik az ilyen *o*-t *ŏ*-ként, az *ȧ*-t *ă̈*-ként írhatjuk át. Az **o u* képviselője nem „hangtörvényszerű", hanem biztosan a szomszédos déli nyelvjárások hatásáról árulkodik. Ugyanígy értelmezem a szabályos *tŏγ₀* melletti *tȧw* 'лошадь' (210) alakváltozatot is. Az **o*-nak tehát kétféle folytatója van, az *ŏ* és az *ă*, e fonémahasadás feltételei azonban nem állapíthatók meg. — Az **ö* helyén található *a* nyilván sajtóhiba *ă̈* helyett pl. a következő adatokban: *kasta* 'рвать' (123), *pawətta* 'купаться' (372). Nem ritka, hogy **γ* előtti helyzetben is *ȧ*-t ír Terëškin, ami éppolyan érthetetlen, mint az **o*-nak a fent említett, állítólagos megőrződése, és ez esetben is csak akkor juthatunk megnyugtató megoldáshoz, ha sajtóhibával számolunk és *ȧ* helyett *ă̈*-t írunk; ezt igazolják a *mȧγ₀ətta*, *mȧwətta* 'ставить рыболовные снасти' (264) ~ *mȧ̆γ₀titta* ua. (251), *sȧwərta*, *sȧγ₀ərta* 'рубить' (424) ~ *sȧ̆writta* ua. (423), *aγ₀mintta* [*a*!] 'ласкаться' (11) ~ *ă̈wəmta* 'поцеловать' (331) szópárok is. — A fent elmondottak vonatkoznak az **e*-t képviselő, nem **k*, **ŋ* melletti *ȧ*-re is. Egyszer *ă̈* ~ *e* párhuzam is előfordul: *pă̈təp* ~ *petəp* 'черкан' (359), míg egy másik szóban csak *e*-vel találkozunk: *et* 'тело' (47). Szokatlan az *e* is, vagy a gyűjtő hallotta félre *ă̈* helyett, vagy ismét a déli hatás jöhet szóba, sőt még a rendhagyó képviselet sem zárható ki teljes bizonyossággal; ilyen szabálytalansággal én is találkoztam: Tra. P *weʌi* 'Rentier' (ALH 27: 273) a várható és a többi Szur. nyelvjárásban adatolt *wă̈ʌi* helyett, ilyenre Terëškin szurguti anyagában is van példa: Ag. U-Ag. Trj. J. U-J *wă̈ti* ~ P *weli* ~ Szal. *wȧtə* 'олень' (521), Szur. *jă̈čə* ~ *ječə* ~ Szal. *jă̈šə* 'середина' (69).

A redukált magánhangzók lényegesen kevesebb fejfájást okoznak, mint a teljes magánhangzók.

Az **ă* megőrződött *ă*-ként **k* mellett, **ŋ* és **γ* előtt, egyébként fakultatív az *ă* és az *ŏ* előfordulása.

Az **ŏ* megőrződött *ŏ*-ként **k* mellett és **γ* előtt, míg **ŋ* előtt *ŭ*-vé palatalizálódott, egyébként jobbára *ŏ*-val, ritkábban *ă*-val találkozunk. A *nuγ₀* 'сук' (290) magánhangzója hangtörténetileg nem lehet *u*, hanem csak *ŏ*; mutatis mutandis ugyanez érvényes a *ƙotta* 'кончиться' (178), *porγət* 'вьюга' (378) szókra is.

Az **ĕ*-t talán csak két szótól eltekintve *ĕ* (= Terëškin *ə*) képviseli: *kiš* 'выплыв' (135), *tiγtəmteγə* 'полететь' (465). Ezekben is inkább *ĕ*-t gyaníthа-

tunk, vö. *təγtəməta* 'полететь' (482). Más nyelvjárásokban is van példa arra, hogy az *ĕ* helyett *i*-t jegyeztek föl a gyűjtők: P *kilək* ~ Szal. *kəl̥ə* 'кулик' (137), Szur. *jipl̥ipta* ~ Szal. *jəpl̥əpta* 'мелькнуть' (75), Ko. *pit* ~ VVj. VK *pĕl* 'Nest' (KT 777, PD 1806). Hasonló jelölésbeli ingadozásra az (**i* >) *i* esetében is van példa: *pət-* ~ *pit-*: *məw šȧk$_{o}$a pəttən*? — *əjmətə šȧk$_{o}$a-pa əntə pitmen* 'какое несчастье с вами случилось? — никакого несчастье с нами не случилось' (44), vö. *pitta* 'попасть(ся); падать' (362, 363).

Az **ŏ* folytatója **η* és **k* előtt mindig *ŭ*, voltaképpen **γ* előtt is, **k* után is legtöbbnyire ezzel a vokálissal találkozunk. Egyébként *ə* az **ŏ* képviselője. A *tŭγ$_{o}$ər* ~ *təwər* 'труха' (480) második változatában is *ŭ*-nek kell lennie, amint a többi hasonló mássalhangzó-környezetű adatban. A **kŏ* > *kȧ* változás eredményét csak *kă*-ként fogadhatjuk el, de nem világos, hogy mikor lett a **kŏ* *kă*-vé, ill. *kŭ*-vé. Hibásan lejegyzettnek gyanítom a *kəm* 'амбар' (127) és *kəmp* 'куча' (128) szókat is, helyesen talán: *kŭm*, *kŭmp*.

Az eddigieket összefoglalva közlöm, milyen magánhangzó-fonémákkal számolok a Szal. nyelvjárásban, ill. ha eltekintünk a szótárban föllelhető sajtóhibáktól és következetlenségektől, hogyan jelöli őket Terëškin:

fonéma	jelölése
a	*a*
o	*o*, *ȯ*
u	*u*, *u̇*
ȧ	*ȧ*, *å*
e	*e*
i	*i*
ă	*ă*
ŏ	*ŏ*
ă̆	*ă̆*
ĕ	*ə*
ŏ	*ŭ*

A magánhangzó-fonémák rendszere:

u	*i*	
o	*e*	
a	*ȧ*	
ŏ	*ĕ*	*ŏ*
ă	*ă̆*	

A keleti nyelvjárások közül a pimivel mutatja a legnagyobb rokonságot (vö. HONTI: ALH 27: 271), a különbség csak annyi, hogy ott az ősosztj. **i̯* megőrződött *i̯*-ként és az **a* minden helyzetben *å*-vá (és nem *o*-vá) labializálódott, így a fonémarendszerben a Szal. *a*-nak P *å* felel meg. A déli nyelvjárások közül a DT-hez (erről l. W. STEINITZ, Vokalskizze der Irtysch-Mundarten. Kézirat) áll a legközelebb.

Az adatoknak a történeti szempontokat sem nélkülöző számbavétele és a fonémarendszer ismertetése után érdemes leírni azokat a hangtörténeti eseményeket is, amelyek eredményeként kialakult a Szal. nyelvjárás első szótagi magánhangzó-fonémáinak rendszere. Az ősosztják teljes vokálisainak változásai eredményezték voltaképpen a fonémarendszer átalakulását, míg a re-

dukáltak körében rekonstruálható hangváltozások csak az egyes redukált magánhangzók gyakoriságát befolyásolták. A magánhangzók rendszerében bekövetkezett változásokat mintegy megelőzve labializálódtak a labiális vokálisokat követő palatoveláris mássalhangzók.

(1) $\gamma \longrightarrow \eta / \_\_ \ə n$

(2) $o \longrightarrow \ö / \_\_ \eta$

(3) $\begin{bmatrix} \ö \\ o \end{bmatrix} \longrightarrow \begin{bmatrix} \ɔ̈ / \_\_ \eta \\ ɔ / \_\_ \eta k \end{bmatrix}$

(4) $\begin{bmatrix} k \\ \gamma \\ \eta \end{bmatrix} \longrightarrow \begin{bmatrix} k_{\circ} \\ \gamma_{\circ} \\ \eta_{\circ} \end{bmatrix} / \_\_ \begin{bmatrix} \text{V} \\ + \text{round} \end{bmatrix}$

(5) $\begin{bmatrix} \ö \\ \ü \end{bmatrix} \longrightarrow \begin{bmatrix} e \\ i \end{bmatrix}$

(6) $\begin{bmatrix} \\ o \\ \\ \\ e \end{bmatrix} \longrightarrow \left[\begin{Bmatrix} \ă / \_\_ \begin{Bmatrix} k_{\circ} \\ \gamma_{\circ} \\ \eta_{\circ} \end{Bmatrix} \\ \ŏ \\ \ă \\ \ĕ \end{Bmatrix}\right]$

(7) $\begin{bmatrix} ɔ \\ \\ ɔ̈ \\ \\ \\ a \\ \\ \end{bmatrix} \longrightarrow \left[\begin{Bmatrix} o \\ \dot{a} \\ o \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} a / \_\_ \begin{Bmatrix} k \\ \gamma \\ \eta \end{Bmatrix} \\ o \end{Bmatrix}\right]$

(8) $\dot{e} \longrightarrow e / \begin{Bmatrix} k \_ \\ \_ \begin{Bmatrix} k \\ \gamma \end{Bmatrix} \end{Bmatrix}$

(9) $\begin{bmatrix} \dot{e} \\ \dot{e} \end{bmatrix} \longrightarrow \begin{bmatrix} i \\ e \end{bmatrix}$

$$(10)\qquad \check{o} \longrightarrow \left\{\begin{matrix} \check{o}/ \_\_ \left\{\begin{matrix} k_o \\ \gamma_o \\ \eta_o \end{matrix}\right\} \\ \check{e} \end{matrix}\right\}$$

$$(11)\qquad \check{o} \longrightarrow \check{o}/ \_\_ \eta_o$$

$$(12)\qquad \check{a} \longrightarrow \left\{\begin{matrix} \check{a}/ \left\{\begin{matrix} k \_\_ \\ \_\_ \left\{\begin{matrix} k \\ \gamma \\ \eta \end{matrix}\right\} \end{matrix}\right\} \\ \check{o} \\ \check{a} \end{matrix}\right\}$$

2.2. Nem első szótagi vokalizmus

A nem első szótagi vokalizmus (és a nem szókezdő konszonantizmus) története alapvetően a tövek és a különféle toldalékmorfémák történetének keretében írható le. Mivel ezekről a későbbiekben lesz szó, olyan mértékben, ahogy a rendelkezésre álló anyag mennyisége és megbízhatósága megengedi, itt példákat nem is idézek, csak felsorolom a legfontosabb változásokat.

$$(13)\qquad \left\{\begin{matrix} a \\ \ddot{a} \\ \dot{i} \\ i \\ aj \\ \ddot{a}j \\ \partial\gamma \end{matrix}\right\} \longrightarrow \partial/ \_\_ \#$$

$$(14)\qquad \left\{\begin{matrix} aj \\ \ddot{a}j \\ \partial j \end{matrix}\right\} \longrightarrow \partial j$$

$$(15)\qquad \left\{\begin{matrix} \dot{i} \\ i \end{matrix}\right\} \longrightarrow e/ \_\_ \left\{\begin{matrix} k \\ p \\ n \end{matrix}\right\}$$

Így a nem első szótagi vokalizmus az alábbi képet mutatja:

$$\begin{matrix} i \\ e \\ a \\ \hline \partial \end{matrix}$$

Terëškin időnként *ȧ*-t is ír az *a* mellett.

2.3. Mássalhangzók

A szalimi adatokban Terëškin az alábbi mássalhangzó-betűjeleket alkalmazza: *j*, *γ*, *γ*$_{\circ}$, *k*, *k*$_{\circ}$, *ķ*, *l*, *ļ*, *m*, *n*, *ņ*, *ń*, *η*, *η*$_{\circ}$, *p*, *r*, *s*, *š*, *t*, *ť*, *w*. A szomszédos osztják nyelvjárások és bizonyos hangtörténeti tények előzetes ismeretében fölmerül a kérdés, valóban annyi palatoveláris és kakuminális mássalhangzófonémával kell-e számolni, ahány Terëškin által fonémának minősített betűjelet a szótári adatok tartalmaznak.

Először talán a kakuminális mássalhangzókról tájékozódjunk. Az *ļ*-t elég következetesen jelöli, felesleges is itt példákat idézni rá. Az *ņ*-t illetően nehezebb helyzetben vagyunk, mivel gyakrabban nem jelöli, mint igen, de a többi nyelvjárás alapján sejthető, mikor kellene kakuminális *ņ*-nek jelentkeznie, pl. *kəŋən* 'шнурок' (136), *ķenta* 'копать' (127), *ķănəŋ* 'крепкий' (163), *ķontta* 'клеить' (171), *mäŋənta* 'дремать' (260), *nikə* 'колок' (285), *noγļəta* 'опереться' (288), *noγantta* 'клевать' (293) — *šiņ* 'мелкий сосняк' (46), *ķŏņ* 'живот' (181), *moņ* [*ɔ: ŏ*] 'половой орган' (261), *wäņ* 'короткий' (512), *wäņnə* 'близко' (512). A **č* előtti dentális nazális mindig kakuminális volt az ősosztjákban, a Szal.-ban itt is kétféle jelölés látható, pl. *šanš* [*ɔ: ȧ*] 'колено' (39), *šunšə* 'веревка' (44), *šənš* 'спина' (45), *šünš* 'блоха' (45), *kŭnšŋi* 'локоть' (129), *kəntša* 'искать' (138), *ŏnšə* 'сосна' (327), *pùntša* 'открыть' (383) — *kiņš* 'носок' (112), *kŭņš* 'ноготь' (128), *kŭņtša* 'царапать' (128), *ķŏņšyə* 'назвничь' (181), de: *ķănšə* 'узор' (154) ~ *ķäņšeη* 'пестрый' (154). Ezen adatokon végigtekintve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az *ņ* fonémaként létezik a Szal.-ban, mégpedig az alábbi okok miatt:

a) jelölésének elmaradása hiba (pl. sajtóhiba), amit mutat, hogy van kettős jelölésű, azonos tőből származó szópár,

b) ha a szomszédos nyelvjárások az **ņč* kapcsolat folytatójában megőrizték, valószínű, hogy a Szal.-ban sem tűnt el az *n* — *ņ* oppozíció,

c) Terëškin jelölése szerint arra is van példa, hogy az *ņ* magához hasonítja a rá következő *n*-t: *wäņņə* < *wäņ* + *nə*.

Az *ņ*-t tehát jelölendőnek tartom, ha egy-egy szóban a többi nyelvjárás tanúsága szerint **ņ* van. Az *ļ* helyett azonban ésszerűbb *l*-t írni, hiszen egyéb laterális nincs a Szal.-ban, mivel az **l* és az **ʌ t*-vé, az **l' ť*-vé lett (a jövevényszavakban olykor *l'* is előbukkan, pl. *isl'i* < or. *если* [57]).

Terëškin kétféle *k*-t ír, egy elülsőt *(k)* és egy hátsót *(ķ)*. Az előbbi ősosztják palatális, az utóbbi veláris magánhangzók szomszédságában található. Mivel hangrendi átcsapás az ősosztjáktól a mai szalimiig csak két esetben történt: **o* > *ȧ*, *ȯ* **η* előtt (ahol az *ȧ* fonéma, az *ȯ* pedig az *o* fonéma variánsa), **į* > *e* palatoveláris környezetben; a Szal. *ķ* így mind palatális, mind veláris magánhangzó mellett megtalálható:

**ka-* > *ķo-*, **kį-* > *ķe-*,

**kɔ̈-* > *ko-*, **ki-* > *ki-* stb.

Mivel az *e*-t Terëškin minden kétséget kizáróan elülső vokálisként írja le (9), a *k*-t és a *ķ*-t is fonémaként kell értékelnünk, hiszen a *ķ* palatális és veláris környezetben is előfordul (itt érdemes emlékeztetni arra, hogy a Szal. *e*-nek a legalább ősosztják kori szókincsben csak az ősosztj. **į* a biztos előzménye). A *kùt* 'рыба' (188) és *kùt* 'шесть' (192) *k*-ja szabálytalan, az előbbi Karjalainen anyagában is hasonló: DN-Sal. *kuť* 'Fisch' (KT 380, DEWO 466).

Labiális ősosztják magánhangzók utáni helyzetben, amint láttuk, a palatovelárisok labializálódtak, ám a labialitás jelölése nem következetes. Ez esetben is lehet szó lejegyzésbeli tévedésről, sajtóhibáról is, de még inkább arról, hogy kiegyenlítődés indult útjára, amely pl. $\gamma \sim \gamma_{\circ} \sim w$ ingadozásként jelentkezik, miként az általam csak rövid ideig tanulmányozott Tra. és P dialektusokban (vö. ALH 27: 273). Feltűnő, hogy a $k-k_{\circ}$ pár mellett csak $\underline{k}$-t találunk, $\underline{k}_{\circ}$-t nem, holott az *$\jmath\eta k$ és *$\jmath k$ folytatójában (l. *$\jmath$ alatt) várható lenne. Egyrészt a $k-k_{\circ}$, $\gamma-\gamma_{\circ}$, $\eta-\eta_{\circ}$ (nem minden helyzetben ingadozást mutató!) fonémapárokra, másrészt a gyakori hibákra és következetlenségekre utalva valószínűnek tartom, hogy a $\underline{k}$-n kívül a hangtörténetileg indokolt pozíciókban potenciálisan $\underline{k}_{\circ}$ fonémával is számolhatunk.

Még az ősosztják affrikáták szalimi folytatói érdemelnek meg egy rövid kitérőt: A *$\acute{c}$-t éppúgy $\acute{t}$ képviseli, mint a többi keleti nyelvjárásban és a déli osztjákban: A *$\check{c}$ helyén mindig $\check{s}$ található (a *čăwə* 'почка' [41] és a *kŭnčepta* 'царапнуть' [128] — vö. *kŭnšepta* 'сцапать' [129] $\check{c}$-je csak elírás lehet $\check{s}$ helyett), ez pedig élesen szembeállítja a szalimit a többi keleti nyelvjárással, a délivel is legfeljebb csak részben kapcsolja össze (megfigyeléseim szerint a déliben az *$\eta\check{c}$ folytatójában többnyire affrikáta, $\check{c}$, egyébként pedig gyakran szibiláns, $\check{s}$ jelentkezik, de ezek egymás közti viszonya és így fonematikus értékük megállapítása további, részletekbe menő vizsgálatot igényelne). — Az $\check{s}$ a déli nyelvjárásokhoz hasonlóan ritkán lesz t-vé zárhang előtt, voltaképpen csak t előtti helyzetben ismerek rá példákat, l. az $\check{s}$-re, $\eta\check{s}$-re ($< *\check{c}$, $*\eta\check{c}$) végződő igetövekből képzett főnévi igeneveket, de az $\check{s} > t$ változás ilyenkor sem kötelező, vö. *kăšta* ~ *kătša* 'связывать' (174). Egy elszigetelt szóban laterális előtt is találkozunk vele: *pŏtlaŋ* 'затылок' (380), vö. *pŏš* 'зад одежды, обуви; затылок' (367), továbbá: Ni. *pătlaŋ*, Kaz. *pŏtlaŋ* O *pătlaŋ* 'Hinterkopf' (KT 751). — Egyszer η után rendhagyó módon t-t találunk a várható $\check{s}$ helyett: *mănta* ['жди]', vö. *măntša* ждать' (251), helyesen valószínűleg *mănša* $\lesssim$ *măntša*, ehhez vö. *kənša* ['ищи]' $\lesssim$ *kəntša* 'искать' (138).

A szalimi mássalhangzó-fonémák rendszere tehát az alábbi képet mutatja:

p	*t*		*ť*		*k*	$k_{\circ}$	$\underline{k}$	$?\underline{k}_{\circ}$
w				*j*	*γ*	$\gamma_{\circ}$	*(χ)*	
m	*n*	*ŋ*	*ń*		*η*	$\eta_{\circ}$		
	s	*š*						
	r	*l*	*(ľ)*					

A zárójelben szereplők csak jövevényszavakban fordulnak elő: *isľi* 'если' (56), *petuχ* 'петух' (359).

Az ősosztjáktól a szalamiig a mássalhangzó-fonémák körében bekövetkezett változások így írhatók le:

(16) = (1)

(17) = (4)

A (9) szabályban leírt hangváltozás után:

(18)
$$\begin{bmatrix} k \\ k_{\circ} \end{bmatrix} \longrightarrow \left[\begin{Bmatrix} k/ \_\_ \begin{bmatrix} \text{V} \\ -\ \text{back} \end{bmatrix} \\ \underline{k}/ \_\_ \begin{bmatrix} \text{V} \\ +\ \text{back} \end{bmatrix} \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} k_{\circ}/ \_\_ \begin{bmatrix} \text{V} \\ -\ \text{back} \end{bmatrix} \\ \underline{k}_{\circ}/ \_\_ \begin{bmatrix} \text{V} \\ +\ \text{back} \end{bmatrix} \end{Bmatrix}\right]$$

(19)
$$\begin{bmatrix} k_{\circ} \\ \underline{k}_{\circ} \\ \gamma_{\circ} \\ \eta_{\circ} \end{bmatrix} \longrightarrow \left[\begin{Bmatrix} k_{\circ} \\ k \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} ?\underline{k}_{\circ} \\ \underline{k} \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} \begin{Bmatrix} \gamma_{\circ} \\ w \end{Bmatrix} \\ \gamma \end{Bmatrix} \begin{Bmatrix} \eta_{\circ} \\ \eta \end{Bmatrix}\right]$$

(20)
$$\begin{bmatrix} l \\ l' \end{bmatrix} \longrightarrow \begin{bmatrix} \Lambda \\ \Lambda' \end{bmatrix}$$

(21)
$$\begin{bmatrix} \Lambda \\ \Lambda' \end{bmatrix} \longrightarrow \begin{bmatrix} t \\ t' \end{bmatrix}$$

(22)
$$\begin{bmatrix} \acute{c} \\ \check{c} \end{bmatrix} \longrightarrow \begin{bmatrix} t' \\ \acute{s} \end{bmatrix}$$

Megjegyzés: Noha a fentiekben meghatároztam a Szal. nyelvjárás fonémarendszerét, a dolgozat további részében is Terëškin lejegyzésmódját megtartva közlöm az adatokat, hogy az olvasó az eredeti írásmóddal minél nagyobb további anyagon vethesse egybe az eddig kifejtetteket. Mindössze egy

lényegtelen dologban térek el és tértem el eddig is Terëškin átírásától: a labializált palatovelárisok esetében én nem a betű fölé, hanem Steinitzet követve a betű mellé írom a labialitás jelét.

3. Tőtani megjegyzések

Az ősosztják abszolút szóvégi vokálisok mind redukálódtak (az infinitivusképző magánhangzójának és a lativusragnak a kivételével), pl. **-a/*-ä: kărə* 'связка' (109), **-i̯/*-i: jəŋkə: j. l̥ot* 'лужа, топкое место' (94). Ugyanerre a sorsra jutott az **-aj/*-äj* és az *-*ə̂γ/*-əγ* szóvég is, pl. *k̆ătə* 'покойник' (152), *šunšə* 'веревка' (44). Ez utóbbi típusban azonban a birtokos személyjelezés egyes számú birtokra utaló sorának e. sz. 3. személyű alakjában megőrződött a *γ: wojγət: k̆ŏjeγə w. wăt* 'кто убьет своего лося' (251), vö. *wojemən* 'наш лось' (536), *wojə* 'звер' (508); a *kăšγət: attə k. soťγəmtə* 'выдернул свою саблю' (78) szóban aligha dönthető el, hogy a *γ* ugyanúgy értékelendő-e, mint az előbb említettben, vö. *kăšə* 'нож' (116), vagy pedig megmaradt az eredeti *γ* az eredeti 'kard' jelentésű szóban, vö. *kăšəγ: attə k.* 'сабля' (20); ha ez utóbbiról van szó, a várható alak Szal. **kăšγə* lenne, vö. VVj. *köčki*, Trj. *kčči* 'Säbel' (KT 446). Az elsőként említett szóhoz hasonló viselkedésről árulkodik a következő szópár is: Szal. *kənəkkə* 'налегко' (98) < Szal. *kənə*, vö. Szur. *kŏnəγ, kŭnəγ* 'легкий' (123), vagy esetleg csak arról lenne szó, hogy az intervokális *γ kk*-vá geminálódhat, különösen felső nyelvállású és redukált magánhangzó után, miként a többi keleti nyelvjárásban is, erre vö. *wiγət* 'кричит ~ *wikkətə* 'крикнул' ~ P *wiγ-* 'rufen' ~ *wikəʌiʌ* [= *wikəʌiʌ*] 'sie rufen ihn' (ALH 27: 273). (E legutóbbira emlékeztető eset az igék körében is előfordul, de nem tudom értelmezni: *l̥uťata* 'качаться' ~ *at l̥uťeγa* 'не качайся' (239). Egyébként az ősosztják vokálistól függetlenül minden *-ə* helyére *-e-* lép a függő alakokban, legfeljebb a birtokos személyjelezésben találkozunk *-a*-val, akár az **-i̯-/*-i-* helyén is, pl. *itpə* 'перед': *ma itpamnə* 'впереди меня' (54). Az *ə* megmarad az abszolút paradigmában is esetragok előtt (mint a déliben), pl. *itpənə* 'впереди' (54), (de a délitől eltérően) az abszolút paradigma többesjele előtt is, ha hihetünk az alábbi adatnak: *munl̥ə* 'клуб или пара': *munl̥ətat* 'клубами' (268). A *k̆ăra* 'на охоту' (252, 428) vagy téves **k̆ărəja* helyett, vö. *kărə* 'местность' (157), vagy van *k̆ăr* tő is, vö. *k̆ăr k̆ot iwət* 'от охотничьей избушки' (81). A (feltehetőleg) újabb kori jövevényszavak szóvégi *-a* hangja megőrződött, a vokálissal kezdődő szuffixumok ezekhez a keleti és déli nyelvjárásokban egyaránt ismeretes *γ* vagy *j* hiátustöltővel járulnak, pl. *petaγa* 'в беду', vö. *petə* 'беда' (359), *piľkaγat* 'с Филькой' (300), vö. **piľka* 'Филька', *wăramaja: w. ťi jəγ* 'вот и настало время', vö. *wărama* 'время' (519).

Az egyszótagú, magán- és mássalhangzóra is végződő igetövek szinte valamennyien adatolva vannak a szótárban, bár némelyikük csak infinitivusban. Legtöbbnyire a hangtörténet alapján várható módon viselkednek: *jətaγə (ə: jĕta, jĕteγə)* 'стать; хотеть' (96) ~ *wərat jəγ* 'кровью обошлась' (68), *jańťťa jəγəw* 'мы стали пить' (65), *jəta* 'идти' ~ *jŭwa* (imp) (87), *jŭwəm* 'приехал' (100), *məta* 'дать' (276) ~ *məjtə* 'он отдал' (116), *tita* 'есть' ~ *tiwa* (imp) (209); a *tuteγə* 'нести' (480) felszólító módú alakját Terëškin *təwa* formában jegyezte le, ez talán téves, helyesen esetleg vagy *tŭwa*, ehhez vö. *jəwəm* 'приехал' (482) *(ə:) jŭwəm* ua. (100), vagy *tuwa*, ehhez vö. *tuwəjən* 'тебя унес' (52); a *niwta* 'видеться' (287) ige tövében állandósult a *w: niwət* 'видно' (uo.), *niwəs: at n. usə* 'чтобы не было видно' (449). A *məta* 'дать' (276) és a *wəta* 'взять, брать' (533) finit formáira nem találtam adatot.

A tematikus igetövek elvesztették tővégi vokálisukat, pl. *ŏtta* 'лежать' (30), *ķătta* 'пропасть' (151).

Az **ə̂γ/*əγ* és **ə̂j/*əj* ~ **i̯/*i* igeképzők folytatója egyaránt *əj* (tővégi helyzetben, de képzőbokrokban *i*, *k* és *p* mellett *e*), Terëškin olykor *i*-t vagy *ij*-t is ír *əj* helyett. Pl. **əγ: torəjta* 'дрожать' (462), *kŭl̥əjta* 'кататься' (127); **əj: orəjta* 'ломать(ся)' (18), *šăwəjta* 'собирать . . . прятать' (39), *pəŋəjta* ~ *pəŋita* 'мотать' (352), *wărγijta* 'пытаться' (519). — Némelykor zavaró anomáliákkal találjuk szemben magunkat, pl. VVj. *ńălata*, Szur. *ńăʌta* ~ Szal. *ńŏtəjta* 'лизать' (303), V *säγl̥ätä*, Szur. *săγl̥ata*, *săwl̥ata*, Szal. *säγl̥ata* ~ *säγl̥əjta* 'звякать' (415), VVj. *sŏjəyta*, Szur. *sŏjəyta*, *sŭjəyta*, Szal. *səjta* 'плевать' (439). Ha figyelembe vesszük azt, hogy a **γ* a Szal.-ban el is tűnhetett, akkor a legutóbbi alak lehet szabályos is.

4. Alaktan

4.1. Személyjelölő szuffixumok

Az igei és a főnévi paradigmában szereplő személyjelölőket a legcélszerűbb egy olyan táblázatban bemutatni, amely lehetővé teszi a Terëškin és Steinitz által feljegyzett adatok összevetését, ill. a tárgyi és birtok-számjelekkel alkotott szegmentumokat tartalmazza.

A 108—109. lapokon közölt táblázathoz fűzött megjegyzések:

1. Az időjel nélküli múlt időben, activumban nem kötelező jelleggel az egynél több szótagból álló tövek után, pl. *jăytəγəy* 'он выстрелил' (343).

2. A Steinitz közölte *ŭu̯* fonematikusan *əw*.

3. Csak egy adatot találtam rá, amelyben azonban a jelen idő *t*-je és a többes számú tárgyra utaló *t* helyén Terëškin csak egy *t*-t ír (még vö. a *t* tövű igéknek az activumi, indicativusi, jelen idejű e. sz. 3. személyű alakjára vonatkozó megjegyzést).

4. Két adatot ismerek rá: *jăkərət tăyitən jəŋka* 'спустите якоря в воду' (65), *jăkarət nŏķ atmitən* 'поднимите якоря' (65), de nem dönthető el róluk, hogy tárgyas ragozásúak-e, ha igen, egyes (**-itən*) vagy többes számú tárgyat (**-ilən*) jelölnek-e, továbbá azt sem tudni, van-e egyáltalán kettős számú határozott tárgyra utaló tárgyas ragozás.

5. A mássalhangzós tövű rokonságnevek után: *up* 'тесть, свекор' (328) ~ *upəm* (23), *ķu* 'мужчина, мужик, муж' (187), *ķuj-* ~ *ķujəm* (187), de: *ķujem* (343, 393) (l. még a 6. megjegyzést).

6. Főleg az *-ə*-re végződő tövek után: *aŋkə* 'мать' (24) ~ *äŋkem* (400), *jajə* 'старший брат' (71) ~ *jajem* (134), *ťaťə* 'отец' (491) ~ *ťaťemat* (instr) (500), de: *ťaťam* (81), *imə* 'старуха' (54) ~ *imetnə* (loc) (31), *mŏńə* 'младший брат' (249) ~ *mŏńit* (23), *ńŏγə* 'мясо' (312) ~ *ńŏγam* (110, 477), *ńŏγit* (23), *ŏpə* 'старшая сестра' (328) ~ *ŏpam* (400). Elvétve tehát az *-ə* töveken is megjelenik az *a* előhangzós személyjel, amely a mássalhangzós tövek esetében általánosult, pl. *ne* 'женщина', *niŋ-* ~ *niŋam* (285), *pət* 'ухо' (388) ~ *pətam* (523), *wăw* 'сила' (528) ~ *wăwam* (320), *wäwam* (178), *l̥äk*$_{o}$ 'дорога' (236) ~ *l̥äkam* (539), *otəm* 'сон' ~ *otman* (15), *ńŏγəs* 'соболь' ~ *ńŏγsam* (340), *ńiγət* 'тропа' (236) ~ *ńiγtama* (lat) (246), bár nem kivétel nélküli, hiszen itt meg az *e* fordul elő szórványosan: *sapət* 'шея' (417) ~ *sapte* ['твоя шея'] (45).

7. Egy adatot ismerek rá: **ŏrəjtə* (part präs): *ŏrəjtat* (417), vö. VVj. *orəyta* 'выть, скулить (о собаке, волке)' (329).

8. Valószínűleg csak *ŋətа*, ti. csak esetragos példát ismerek: *nŭŋ ķorŋətana əntə nåjtəsta* 'если не надеешься на своих оленей' (281), esetrag előtt pedig

		conjugatio							
		passivum	activum						
		indicativus							
			ind	det					
				obj					
				sg		du		pl	
		Ter.	St.	Ter.	St.	Ter.	St.	Ter.	St.
sg	1	*əm*	*əm*	*am*	*am*			*tam*	*tam*
	2	*ən*	*ən*		*a*			***ta***[3]	*ta*
	3	*ø, əγ*[1]	*ø*	*tə*	*tə*			*tat*	*tat*
du	1	*(ə)mən*	*mən*		*təmən*				*təmən*
	2		*tən*		*tən*				*tən*
	3	*(ə)γən*	*γən*		*tən*				*tən*
pl	1	*əw*	*ŭɣ*[2]		*tŭɣ*[2]				*tŭɣ*[2]
	2		*tə*		*tən*				*tən*
	3	*ət*	*ət*		*et*				*tat*

a Szur. nyelvjárásokban is megőrződik az *n* személyrag, l. Honti: NyK 78: 91, ALH 27: 277.

9. Egy adatot ismerek rá: *pŏjtäŋkət: petuχ p.* 'крылья у петуха' (349), amelyben a tővégi *η* utáni *k* az eredetibb hangállapotot őrzi, ti. a keleti osztjákra az jellemző, hogy a *γ* részlegesen hasonul *k*-vá *η* után, és így az **ηγ* > *ηk* hangkapcsolat részeként a du jel *γ* eleme ebben a helyzetben nem nazalizálódott. A dualisjel után egyébként a többi keleti nyelvjárásban sincs birtokos személyjel, míg a déliben van.

A személyjelölő szuffixumokat bemutató táblázathoz az egyes részletkérdésekre vonatkozó észrevételek mellett szükségesnek látszik egy, az osztják nyelvtörténet szempontjából fontos megjegyzést tennünk: A szalimi nyelvjárásban az e. sz. 1. és 2. személyű birtokos személyjelek hangalakja a mássalhangzós névszótövek után egyes számú birtok esetén az első szótagi magánhangzó nyelvállásától függetlenül — ritka kivételtől eltekintve — *a*, tehát alsó nyelvállású. Ez a körülmény még inkább megerősít abban a meggyőződésemben, amelyet már idestova tíz esztendővel ezelőtt előadtam e folyóirat hasábjain (Az osztják magánhangzó-váltakozások koráról és keletkezéséről. NyK 75: 301—318, még vö. NyK 78: 118, SFU 17: 36—41), és amelynek az a lényege — felfogásomban egy újabban beérett módosítással —, hogy a nem rokonsági viszonyokat kifejező, mássalhangzóra végződő egyszótagú vagy második szótagukban *ø*-val váltakozó *ə*-t tartalmazó főnevekhez az ősosztják egy korábbi

conjugatio				declinatio					
activum				Px					
imperativus									
ind	det			num					
	obj								
	sg	du	pl	sg		du		pl	
	TER.			TER.	ST.	TER.	ST.	TER.	ST.
				am, əm[5] *em*[6]	*am*	*ηətam*		*tam*	*tam*
a	*e*			*a, e*	*a*	*ηətan*[8]			*ta*
				ət, et[6] *it*[6], *at*[7]	*ət*	*ηət*[9]		*tat*	*tat*
				mən	*mən*			*təmən*	*təmən*
itən[4]					*ən*				*tən*
					ən				*tən*
				əw	*ŭu̯*[2]				*tŭu̯*[2]
					ən				*tən*
					et				*tat*

[s]zakaszában járuló, csak felső nyelvállású magánhangzót tartalmazó birtokos személyjelek (pl. e. sz. 1. sz. **i̯m/*im)* mellett megjelentek az alsó nyelvállású magánhangzós birtokos személyjelek is az e. sz. 1. és 2. személyben (így tehát: **am/*äm, *i̯m/*im* stb.). Ezen birtokos személyjelek ma ismert disztribuciója az ősosztják felbomlása után alakult ki: a VVj. Szur. közös elődjében a nyelvállás szerinti harmónia vált uralkodóvá (amely végülis a birtokos személyjelezésben közönséges paradigmatikus magánhangzó-váltakozást az első és a második szótagi alsó nyelvállású teljes magánhangzók disszimilációja révén kiváltotta), az O-ban és legtöbbnyire a Szal.-ban is az **am/*äm* stb. szilárdult meg, az északi nyelvjárásterületen (Ni. Ser. Kaz. Ber.) viszont az **i̯m/*im* stb., míg délen mindkettő létezik, de csak a mai alsó nyelvállású első szótagi magánhangzót tartalmazó főnévtövekhez nem járulhat alsó nyelvállású magánhangzós birtokos személyjel, egyébként fellépésük tetszőleges. A Szal.-t nem érte el a VVj. Szur. közös előzményére jellemző disszimiláció, és így nem ismeri a paradigmatikus magánhangzó-váltakozást.

Az olyan birtokos szerkezetekben, amelyeknek birtokos jelzője (is) főnév, meglehetősen gyakori, hogy a birtokszó a magyarhoz hasonlóan fölveszi az e. sz. 3. sz. birtokos személyjelet (egyes számú birtok esetén) (izafet szerkezet), pl. *ampam səjət* 'лай моей собаки' (240), vö. *səj* 'шум' (439), *pupə ŏrəjtat: p. ŏ. sät'* 'слышно, как рычит медведь' (417), vö. **ŏrəjtə* (part präs) < **ŏrəjta* ~ VVj. *orəɣta* 'выть, скулить (о собаке, волке)' (329) de: *k̯or k̯ŏn* 'внутренность

лося' (143), *jåŋk ļaŋķep* 'трещина во льду' (93). Egy esetben nem dönthető el bizonyossággal, birtokos szerkezetről van-e szó: *jeyə jåŋkət: j. j. noptə* 'на речке лед унесло' (76), ti. sajtóhiba esetén a 'jég' a mondat határozói bővítménye is lehet: **jeyə jåŋkat noptə.*

4.2. Számjelek

a) A névszó abszolút paradigmájának számjelei

az egyes szám jele: *ø*

a kettős szám jele: *yən (kən)*

a többes szám jele: *t*

Pl. *sotəmyən: s. jayərta* 'к развлике двух Салымов' (62), vö. *sotəm: s. ikinə tuwəjən* 'унес тебя Хозяин верховий Салыма' (52), *ķujyən: kat ķ.* 'двое' (141), vö. *ķu* 'мужчина' (187), *kesyən: kåt k.* 'два раза', vö. *kes* 'раз' (109); *jåkarət* 'якоря', vö. *jåkår* 'якорь' (65), *ļůkət* 'глухари' (465), vö. *ļůk* 'глухарь' (240), *ampət* 'собаки' (296), vö. *amp* 'собака' (24).

b) A névszó birtokos személyjeles paradigmájának személyjelei

az egyes számú birtok jele: *ø*

a kettős számú birtok jele: *ŋət (kət)*

a többes számú birtok jele: *t*

Pl. *wojemən* (526, 536), vö. *wojə* 'зверь' (508), *kůtəw* (124), vö. *kůt* 'рыба' (188), *ķorŋətam* (281), vö. *ķor* 'самец животного' (146); *såwtåm wiťťåm* 'моя красота, моя прелесть', vö. *såw* 'красота' (414), *wiť* ua. (525), *kåpkantamnə* (112), *kåpkan* 'капкан' (98), *ķotəptəmən* (428), vö. *ķotəp* 'сеть' (144).

c) A tárgyas ragozású igealakok számjelei

az egyes számú tárgy jele: *ø*

a kettős számú tárgy jele: ?

a többes számú tárgy jele: *t*

Az alanyi ragozású és az egyes számú tárgyra utaló igealakok a személyragok hangalakjában különböznek egymástól, míg az egyes és nem egyes számúra utalók a tárgyi számjelben és az igerag előhangzójában. Mivel a szótárban nem találtam kettős számú tárgyra mutató igealakot, az sem állapítható meg, létezik-e egyáltalán ilyen paradigmasor; ha igen, a többi nyelvjárás ismeretében arra következtethetünk, hogy tárgyi számjelének meg kell egyeznie a kettős számú birtok jelével. Pl. *wåråm: ma nåman w.* 'я нарочно так сделал' (284), *soťyəmtə, joyₒtəptə: attə kåšyət s., timəŋ ikija ťə j.* 'выдернул свою саблю и швырнул ее хозяину реки Тыма' (78); *jŏrəttam: ńůš mŏšə j.* 'я совсем про них забыла' (320), *nåjtəsta: nůŋ ķorŋətana əntə n. ķa, ma ķorŋətam jika* 'если не надеешься на своих оленей, запрягай моих' (281), *sərtat: pùpə moķ ampət kityə s.* 'медвежонок на две стороны расшвырял собак' (114).

4.3. Esetragozás

4.3.1. Főnevek

Az általam megismert anyag alapján legfeljebb öt esettel számolhatunk: nominativus, lativus, locativus, translativus, comitativus-instrumentalis. A keleti nyelvjárások néhány további esetragjának megfelelő szuffixumának esetrag voltában nem vagyok biztos, ezekről l. alább.

Nominativus: *ø*

Lativus: *a.* Pl. *såmå: s. pitteyə* 'родиться (о человеке)' (426), *ťorəsa: ťu aj jeyə ť. potəķint* 'та самая речка вдруг выходит в море' (380).

Locativus: *nə*. Pl. *ḵătnə, asnə: uspińjow ḵ. mŏḵsəŋ a. səmȧtət* 'в Успиньев день муксун в Оби начинает подниматься' (446), *ampamnə: ńŏγəs a. itmətə* 'соболя собака моя схватила' (463), *mənmemnə: jŏḵətta m.* 'когда я уезжал из дому' (79).

Translativus: *γə, η*-re végződő főnevek után: *kə*. Pl. *ńaγətγə: ḵăt ń. jəta jəγ* 'солнце стало снижаться' (297), *ŏjəŋḵə, tȧ́təŋkə: ŏ. t. jańťa* 'пей на счастье, на здоровье' (30).

Comitativus-instrumentalis: *at*. Pl. *oγətat, ampat: jŏḵtə ḵăr ḵot iwət tatəsəm amp o. a.* 'обратно (домой) от охотничьей избушки я тащил нарту вместе с собаками' (81), *kaťərat: jŭ́wəm k.* 'я приехал на катере' (100), *munḷətat* 'клубами' (268).

Az abessivusi **ləγ* folytatójának esetrag volta a legtöbb nyelvjárásban kérdéses, hiszen csak a VVj.-ben és az Irt.-ben fordul elő jelmorfémák után is. Alakja a Szal. nyelvjárásban: *tə*. Pl. *jəγtəstə* 'сирота' (90), tkp. *jĕγt(ə)-ĕstə* 'apátlan-anyátlan' (vö. Szur. *jəγʌəγ-əsʌəγ* uo.), *səjtə-kȧjtə* 'тихо-смирно' (445). Egy esetben az orosz eredetű *pes* 'без' elöljáróval (!) is előfordul: *pes tȧwtə* 'без лошади' (358).

A Szur. nyelvjárások approximativusi *nam/nȧm* ragjának Szal. megfelelője a hasonló funkciót is betöltő *nam*, pl. *ḵonəŋnam* ~ *ḵonəŋa* 'к (послелог)' (148), *otəŋnam: itən o. kirətəm jŏḵə* 'в конце вечера повернулся домой' (113). A lativusi határozószókban feltehetőleg nyomatékosító elemként gyakori (a Szur.-hoz hasonlóan): *jŏḵənam: j. mənəm sŏḵḵəŋ ḵăt* 'домой возвращался целый день' (450), *kimnam* 'на улицу' (108), *ḵŏtnam: ḵ. ḵojə?* 'куда попало в него?' (179), *niknȧm* 'вниз; к берегу' (285). Ezt a funkcióját igazolják a translativusragos határozószók is, pl. *kitγənam: kimət ḵătnə mənmən k. oməsteγə kȧpkanət* 'на второй день мы оба пошли ставить капканы' (114), *pərγənȧm: ḵutəm ot p.* 'три года назад' (392). E morféma eredeti nyomatékosító funkcióját mutatja a többi keleti nyelvjárás is, pl. VVj. *ťinäm* 'da' (KT 895), Vj. *(nŏ̆ŋ) nŏ̆ŋnäm* 'du selbst' (MSFOu. 128: 164), *jŏ̆γ jŏ̆γnäm* 'er selbst' (uo.), Tra. *ʌŏ̆γ₀nam* ua. (NyK 80: 335), valamint Szal. *tŭ́wənam* ua. (502), *tŭ́wnam* 'другой, особый' (482), ehhez még vö. Terëškin anyagából: Ag. Trj. *panam*, J U-J U-Ag. Szal. *pȧnȧm* 'другой, иной; иначе' (339), továbbá: VVj. (*jor* →) *jɔr* 'Mitte': V *jɔrnam* 'richtig; geradeaus (gegenüber), aufeinander zu', *j. tŏḷγa* 'прямо говори, правду говори', Vj. *jɔrnam jäsəŋlä* ua. (KT 180). — Eredeti, ugyancsak nyomatékosító szerepkörben található meg itt a lativusi funkciót is ellátó *pa* partikula is: *tŏγpa* ~ *tŏγpanam* (!) 'туда' (474), amely viszont, mint ismeretes, a V nyelvjárásban az *a/ä* lativusraghoz kapcsolódva vagy anélkül lett az approximativus ragjává.

Valószínű, hogy a Szur. nyelvjárások *pti̯/pti* distributivusi végződésének megfelelője látható a *tŭ́ŋəpta: ḵăt t.* 'день за днем' (216), *pta* szegmentumában, amelynek hangtörténetileg szabályos hangalakja *ptə* lenne (talán téves lejegyzésről vagy sajtóhibáról van szó itt is), vö. Ag. Trj. J *ʌŏŋəpti: ḵătʌ ʌ.* ua. (uo.).

A keleti nyelvjárásoknak van egy speciális comitativusragjuk is: V *na(t)/nä(t)*, Vj. *naʿ/näʿ*, Szur. *nat/nȧt* (< **nat/*nät)*, amelynek Szal. megfelelőjére csak egy adatot ismerek, egy talán adverbiummá kövült főnévben bukkantam rá: *wȧ́wnat* 'насильно, силком; через силу, с трудом' (528), vö. *wȧ́w* 'сила' (uo.).

A V *oγ/öγ*, Vj. *ow/öw*, Szur. *i̯/i* ablativusragnak ismereteim szerint nincs megfelelője a Szal.-ban, helyette a vele etimológiailag összetartozó *iwət* névutó használatos, amely a nyugati nyelvjárásokban igen általános: *ȧ́tə rȧk i.*

warəm ńań 'хлеб, испеченный из ржаной муки' (34). Tudtommal keleten csak a pimi dialektusban ismeretes még, ahol *iwəʌ* az alakja (NyK 80: 330). — A személyes névmások paradigmájából is hiányzik a keleten ismert ablativus, ahelyett ugyancsak névutó áll (l. **4.3.2.**).

4.3.2. Személyes névmások

A személyes névmások alábbi alakjait találtam meg a szótárban:

	e. sz. 1.	e. sz. 2.	e. sz. 3.	k. sz. 1.
nom	*ma, mȧ* (244)	*nŭŋ* (294)	*tŭγ₀ tŭw* (219)	*min* (255)
acc	*mant* (478, 539)			
dat-lat	*mantema* (116)		*tŭwteta* (85)	*mintemәna* (296)
appr			*tŭwitnam* (296)	
loc	*manə* (159)			*minnə* (392)
com-instr			*tŭwtetat* (219)	

Nem szerepelnek tehát a névmási paradigmában a többi keleti nyelvjárás alábbi casusai: ablativus (V *oγ/öγ*, Vj. *ow/öw*, Szur. *ẏ/i)*, abessivus (VVj. *ləγ*, Szur. *ʌəγ)*, comparativus (V *niŋət*, *niŋit*, Vj. *niŋəˁ)*, translativus (VVj. Szur. *γə)*. Ezek közül valószínűleg az abessivus és a translativus megvan a Szal.-ban is, az ablativus helyett a *niŋkt* névutó használatos, amely a VVj-ben névmási esetraggá lett vagy azzá válóban van, míg a Szur.-ban is csak névutóként ismeretes, pl. Szal. *ma niŋktem* 'от меня' (367). Hiányzik a névmási esetek közül a V *nat/nät*, *naˁ/näˁ*, Vj. *naˁ/näˁ*, Szur. *nat/nät* megfelelője is, ennek a funkcióját a déli nyelvjárásokhoz hasonlóan az eredeti instrumentalisrag látja el. A dativus-lativus csak az e. sz. 1. személyben mutat szerkezeti és anyagi egyezést a többi keleti nyelvjárással, ill. pontosabban: azok közül csak a pimivel, mivel ez az eset a Szal. az accusativusra épül, ahhoz járul a birtokos személyjel és azt követi a szinte az egész osztják nyelvterületre jellemző lativusrag; lehet, hogy ez a típusú szerkesztésmód délies, az e. sz. 1. személyben ui. ott is pontosan ilyen ennek a névmásnak ez az alakja (mivel azonban a többi személyben nincs adatolva, meg kell elégednünk ezzel a feltevéssel).

Egy adatot ismerek a hangsúlyos személyes névmásra is, ez a Vj. Szur. nyelvjárásokhoz hasonlóan a személyes névmás alanyesetéhez függesztett *nam* elemmel van képezve: *tŭwənam: t. ur əntə tŏjat* 'у него нет своей собственной склонности' (502), ahol az *ə* csak funkciótlan sarjadékhang, vö. *tŭwnam* 'другой,' особый' (482).

4.4. Időjelek

A jelen idő jele: *t*, a perfectumé: *ø* és a präteritumé: *s*.

Präsens: *wŏttəm* 'живу' (115), *məntəm* 'пойду' (252), *məntən* 'идешь' (51), *mənt* пойдет' (367), *mosət* 'надо, нужно' (244), *wŏttəw* 'живем' (407), *wŏttət* 'живут' (338). A *t*, *ť* tövű igék e. sz. 3. személyében az időjel előtti *ə* kiesett, majd az időjel hasonult a tővégi mássalhangzóhoz és az így keletkezett abszolút szóvégi gemináta megrövidült, pl. *wăt* 'убьет' (251), *săť* 'слышно' (417):

k. sz. 2.	k. sz. 3.	t. sz. 1.	t. sz. 2.	t. sz. 3.
nin (286)	*tin* (208)	*məŋ* (275)	*nəŋ* (295)	*təγ* (220)
		məŋtewa (275)		

wătət → *wătt* → *wăt*, *săťət* → *săťť* → *săť*. (Ez a déli *t*-ző nyelvjárásokra is jellemző, vö DN C Kr. *ut* < *utta* 'leben, sein' [MSFOu. 128: 19, 55, 86], sőt az *ʌ*-ező, *l*-ező északiakban is előfordul, éppen a létigében). Mivel így a *t*, *ť* tövű igék jelen idejű és perfectumi alakja egybeesne *(wăt* 'öl' ~ 'ölt'), a jelen idejű igealakok talán legalább) félhosszú *ť*-vel hangzanak: **wăť*, így esetleg lehetségesnek látom ezeket az alakokat a következők szerint értelmezni: *wăt* (präs) → *wătt*.

Perfectum: *ķeťəm: atit saťa ķ.* 'остался я одиноким' (26), *wătəm: ťə ķătnə w. ărkus tăŋkə* 'я в этот день добыл девятнадцать белок' (37), *jŏγətmən, ķotmən: jŏķə j., at ķ.* 'пришли домой, ночь переночевали' (175), *məjtə: kŏtəmkajət m. mantema* 'котомку свою он отдал мне' (116), *jŏrəttam: ńŭš mŏšə j.* 'я совсем про них забыла' (320).

Präteritum, mindössze pár adatot találtam rá: *mənsən: məwăt m.?* 'почему ушел?' (272), *tatəsəm: jŏķtə ķăr ķot iwət t. amp oγətat ampat* 'обратно (домой) от охотничьей избушки я тащил нарту вместе с собаками' (81) és *ma əptənə t. ķăra amp oγətat* 'во время зимней охоты я тащил за собой нарту' (538), *niwəs: ļoka šawəja šeparγə, at n. usə* 'следы свои скрой как следует, чтобы не было видно их' (449). Nyilván itt is kiszorulóban van a használatból az *s*-es múlt idő, mint a Tra.-ban, míg a szurguti dialektusok közül a P-ből már el is tűnt (vö. ALH 27: 282), mint az Irt.-ből és a Ni.-ból is.

4.5. Módjelek

Kijelentő mód: *ø*

Felszólító mód: e. sz. 2. személyben módjelnek az az igetőhöz járuló magánhangzó tekinthető, amely alanyi ragozásban *a*, tárgyas ragozásban *e*. A k. sz. 2. személyben az *i*-hez, amely az imént említett *e*-vel történetileg azonos, a megfelelő személyrag csatlakozik: *itən* (t. sz. 2. személyben is hasonló alakulat várható: **itə)*; az adatok fölöttébb szűkös volta miatt nem tudni, hogy ez az *i* csak a tárgyas imperativusi k. sz. (és t. sz.) 2. személyben lép-e fel, vagy az alanyiban is (l. még a személyjelölő szuffixumokat bemutató táblázathoz fűzött 4. megjegyzést).

4.6. Genusjelek

Az activum jele: *ø*, a passivumé: *əj*, abszolút szóvégi helyzetben (e. sz. 3. személyben) *ə*, pl. *jəγəjəm: ampəmnə j. ojətəγətta taŋkijat* 'собака стала находить мне белок' (326), *tuwəjən: əntəm-pə iγnə t., sotəm təj ikinə t.* 'не медведь тебя унес, а унес тебя Хозяин верховий Салыма' (52), *tăŋə: kŭrtnə t.* 'он угорел (досл. в него набрался угар)' (24). Terëškin a nem első szótagi *ə*-t is többször *i*-ként regisztrálta, különösen *j* előtt, pl. *kŭnšepijəm: ma k. jaγnə i jăwtəjəm jəŋka* 'меня схватили мужики и бросили в воду' (84), *nitri: ma səmam n.* 'меня изжага мучает' (446), *tŏrtiγən: petuχ pŏjtăŋkət sosnə pərta t.* 'горностай совсем обгрыз крылья у петуха' (349). Az *oj* passivumjelként csak sajtóhiba lehet: *kŭťťojəm: ma k.* 'я опьянел' (135). A környező osztják nyelvjárások közül a DN-ben, a DT-ben és a Kr.-ban van a passivumnak *əj* jele a szabályos *äj* mellett (l. MSFOu. 128: 21 kk., 43, 90 kk.), igaz, a DN-ben és a Kr.-ban csak a felszólító módú alakokban, míg a DT-ben a kijelentő módúakban is.

5. Igenevek

A főnévi igenév képzője *ta* és *teγə*, pl. *wărta* ~ *wărteγə* 'делать' (522). A rövidebb és a hosszabb hangalakú infinitivus a szurguti nyelvjárásokra is jellemző *(ta* ~ *taγə)*. A hosszabb alak *γə* eleme valószínűleg a translativus ragjával azonos, és az ilyen alak talán célhatározói funkciót tölt be, pl. *oməsta* 'сидеть; садить, ставить' (15—16): *kimət ķătnə mənmən kitγənam o m ə s t e γ ə kapkanət* 'на второй день мы оба пошли ставить капканы' (114). Mivel a hosszabb infinitivusképző hangalakja **taγə* helyett *teγə*, azt a benyomást kelti, hogy a *γə* nem az infinitivus *ta*, hanem a participium präsentis *tə* képzőjéhez árul.

A jelen idejű melléknévi igenévnek *tə* a képzője, amelynek vokálisa összetételekben kiesik, pl. *tetə: nayər t. wojə* 'кедровка, роньжа (досл. птица, поедающая кедровые шишки)' (278), vö. *tita* 'есть, кушать' (209), *ămərtə: jəŋk ă. ļot* 'место, где черпают воду', vö. *amərteγə* 'черпать' (49), *titotam* 'моя еда' (484) < *titə* + *ot* + Px, *jonttuj* 'наперсток' (63) < *jonttə* + *tuj*.

A múlt idejű melléknévi igenév képzője: *(ə)m*, pl. *mənmemnə* 'когда я уезжал из дому' (79), vö. *mənta* 'идти' (274), *ķŏrmemən: ķ. kemnə* 'когда [мы двое] ободрали лося', vö. *ķŏrta* 'обдирать, ободрать' (184).

A határozói igenév képzője *men*, miként a Szur. és Irt. nyelvjárásokban, valamint *man*, mint az északiakban (!), pl. *pitmen* 'попавшись' (112), vö. *pitta* 'попасть(ся)' (362), *ķăńatəγətman* 'прячась' (347), vö. **ķăńatəγət-*, vö. *ķăńatta* 'спрятать(ся)' (155), *tirmătmăn (ɔ: tĕrmatman)* 'торопливо, спешно', vö. *tərmatteγə* 'собираться, готовиться' (484).

6. Névutók

A névutók egy része morfológiailag nem tagolható, pl. *iwət: ḵăr ḵot i.* 'от охотничьей избушки' (81), *măšə: atəŋ m.* 'до утра' (44), amelyek viszont igen, azok vagy valamilyen képzőt tartalmaznak, pl. *ḵŏγ₀at, ḵŏḵḵat* (176), *ḵŏwit* (539) 'вдоль чего-л.; около': *jeγə ḵŏḵḵat* 'по речке' (177), *amp ḷàkam ḵŏwit* 'по следу своей собаки' (539), *tapət ḵŏγ₀at* 'с недели, около недели' (177), vagy pedig esetragot kap(hat)nak, pl. *kemnə: ḵŏrmemən k.* 'когда ободрали' (23) < *kem* указывает на возможность исполнения действия (с причастиями) (111), *saja, såja* 'за (на вопрос: куда?)', *sajnə, såjnə* 'за (на вопрос: где?)' (415): (uo.): *juγə posarət sajnə* 'за поленницы дров' (347) < *saj, såj* (415), *pŭŋəta: ma upəm p.* 'к моему тестю' (23), *pŭŋətnə:* 'возле, около, рядом' (377) < *pŭŋət* 'бок, сторона' (uo.), *jŏta* 'вслед, за; следом за кем-л.' (83, 87): *pupə šišam moḵ j.* 'за медвежонком' (83), *jŏtat* 'с собой, при себе' (84).

Van példa a kettős névutóra is: *təγpə iwət: puγəs t. i.* 'из-под пазухи' (381), vö. *təγpə* 'нутро, внутренность': *ḵot təγpinə* 'внутри дома, в доме', *ḵot təγpija* 'внутрь дома, в дом' (221).

A névutók egy része birtokos személyjelet is kaphat, pl. *ma itpamnə* 'впереди меня' (54), *ma pŭŋtama* 'ко мне' (81). Az *a*-ra (< **a/*ä)* végződő névutókhoz *ŋ* hiátustöltővel járulnak a birtokos személyjelek: *tŭw jotaŋat* 'следом за ним' (84), *ma kišaŋam* 'для меня', *mŭŋ kišaŋaw* 'для нас' (114) stb. < *kiša* 'на, для; до (какого-л. времени)' (109), pl. *tŭŋ kiša* 'на лето, для лета', *ḵuntə kiša* 'до каких пор' (uo.).

7. A VVj. nyelvjárásból ismert, a jelen idejű igei állítmány mellett vagy helyett használatos *ə̂ki̯/əki* prädikatív partikulának van megfelelője a Szal.-ban: *əkə*, pl. *jăšpeŋəkə: kŭťarələ šənš ùrət j.* 'у бурундука спинка полосатая', vö. *jăšpeŋ* 'полосатый' (71), *jəməkə: ma j. wŏttəm* 'я хорошо живу' *(ɔ:* 'я хороший') (93), vö. *jəm* 'хороший': *j. utəm* 'до свидания (досл. доброй, благополучной жизни)' (91).

8. Összefoglalás

Végezetül vegyük sorra azokat a legfontosabb jegyeket, részben az eddigieket megismételve, amelyek segítségével tisztázhatjuk a szalimi nyelvjárásnak a vele szomszédos keleti és déli nyelvjárásokhoz fűződő viszonyát.

8.1. Hangtan

Magánhangzók

Az **a* labializálódott és középső nyelvállásúvá vált, kivéve palatovelárisok előtt — mint délen.

Az **i̯* palatalizálódott, ill. palatovelárisok szomszédságában nyíltabbá is vált *(e)* — mint délen.

Az **ɔ*-t *u* képviseli, kivéve palatovelárisok előtt — mint délen.

Az **o ŏ*-vá és *ă*-vá redukálódott, labializálta a rá következő **γ*-t — hasonlóan a Szur.-hoz, de **ŋ* előtt nem redukálódott — a délivel mutat bizonyos rokonságot. Az **ö* és az **e* folytatói szintén a Szur. nyelvjárásiakkal mutatnak egyezést.

Az **u* képviseletei szintén a délihez közelítik a Szal.-t.

Az **ä* folytatója a Szur.-ban és az Irt.-ben tapasztaltaknak felel meg.

Az **i* folytatója nem mutat eltérést a szomszédos területekéitől.

Az **ö* képviselői az Irt.-hez közelítik a Szal.-t, de a palatovelárisok labializálódása a Szur.-hoz.

Az **ü* a Szal.-ban következetesen delabializálódott — mint délen.

Az **ŏ* ugyancsak labializálta az őt követő palatovelárisokat, hasonlóan a Szur.-hoz, kivéve az **η*-t, amely előtt palatalizálódott, mint délen; a nagyon általános *ă* ~ *ŏ* ingadozás azonban megkülönbözteti a Szal.-t a szomszédos területek nyelvjárásaitól.

Az **ĕ* folytatója nem mutat eltérést a szomszédos nyelvjárásokban található képviselettel összehasonlítva.

Az **ŏ* delabializálódott, kivéve palatovelárisok előtt — mint délen, és megőrizte elülső hangrendjét — mint a DT-ben, de a palatovelárisokat labializálta — mint a Szur.-ban.

Tehát mindenekelőtt a középső nyelvállásúak redukálódása a Szur.-hoz kapcsolja a Szal.-t, de az Irt. felé mutató hangváltozások is körülbelül ugyanilyen jelentőségűek.

A nem első szótagi vokalizmusban bekövetkezett változások talán inkább az Irt. felé közelítik, különösen ha arra gondolunk, hogy a Szur. terület nagy részén kiveszőben levő vagy már kiveszett palatoveláris magánhangzóharmónia délről keletre ható tendencia lehet.

Amikor meghatározott mássalhangzó-környezetben az interdialektális magánhangzó-megfelelésekben ingadozás mutatkozik, a Szal. a délivel és olykor a VVj. nyelvjárással egyezik meg, pl. (a VVj. Trj. stb. adatokat a KT-ból idézem forrásjelölés nélkül):

VVj. *awət* ~ Trj. *opət*, DN *upət* 'Haar' — Szal. *upət*

VVj. *pam* ~ Trj. *pom*, DN *pum* 'Gras' — Szal. *pum*

VVj. *näγi* ~ Trj. *neγ$_{o}$i*, DN *nŏwə*, DT *nă̆wə* 'weiß' — Szal. *nàwə*

VVj. *kaŋət-*, Trj. *kuŋət-* (< **kaŋət-*), Ni. *χoη^{ʿ}-* ~ DN *χoηχ-*, Kaz. *χǫη^{ʿ}-*, O *χoη^{ʿ}-* 'klettern' — Szal. *ķaŋķ-*, *ķoŋķ-*

Trj. *jeńť-* ~ Vj. *jäńť-*, DN *jàńť-* 'trinken' — Szal. *jańť-*

Trj. *seť-* ~ VVj. *säť-*, DN *sàť-* 'zu hören sein' — Szal. *sať-*

Trj. *ťeťi* ~ DN *ťàťi* 'Vater' — Szal. *ťaťə*

Trj. *jeji* ~ DN *jajə* 'Bruder' — Szal. *jajə*, *jåjə*

VVj. *kaləγ*, Trj. *kåʌəγ* ~ DN *χetə* 'Enkelkind' — Szal. *ķetə*

A Szal.-ban meglevő tővégi *-ə* ~ *-e-* váltakozás az Irt.-re is jellemző sajátosság.

Az ősosztják derivációs magánhangzó-váltakozásokat a Szal. is őrzi, pl.

VVj. *aləm*, Trj. *åʌəm*, DN *otəm*, Ni. *ɔtəm*, Kaz. *ɔʌəm* O *aləm* 'Schlaf' ~ VVj. *uləm*, Trj. *uʌəm*, DN *otəm* (!), Ni. *utəm*, Kaz. *wǫʌəm*, O *wuləm* 'Traum' — Szal. *otəm* ~ *utəm*

Trj. *mås-*, Kr. *mos-*, Ni. Kaz. *mɔs-*, O *mas-* 'lieben' ~ VVj. Trj. DN Kr. Ni. *mustə-*, Kaz. *mǫstə-*, O *mustə-* 'gefallen' — Szal. *mos-* ~ *mustə-*

de csak a keleti nyelvjárásokra jellemző eseteknek a Szal.-ban nincs nyoma, pl.

VVj. *aləη*, Trj. *åʌəη*, DN *otəη*, Ni. *ɔtəη*, Kaz. *ɔʌəη*, O *aləη* 'Anfang, Ende' ~ VVj. *uləŋtə-*, Trj. *uʌəŋtə-* — DN *otəŋt-*, Ni. *ɔtəη^{ʿ}-*, Kaz. *ɔʌəη^{ʿ}* — 'anfangen' — Szal. *otəη* — *otŋat-* [*ɔ:* ? *otŋət-*]

Mássalhangzók

Az **η*, **k* labializálódása ajakkerekítéses magánhangzók után szurgutias vonás, az ugyanilyen helyzetű **γ*-nek *w*-vé válása a nyugatira is jellemző.

A **k* > *k*, *ķ* fonémahasadás már dél felé mutat, de mivel nem következett be a *k* > *χ*, megmaradt a keleties jelleg is.

Az **ʌ* és az **l t*, ill. az **ľ ť* általi képviselete kétségtelenül délies jegy.

A *č́ > ś a nyugati nyelvjárásokhoz köti a Szal.-t, noha az Irt.-ben van č́ is, de annak az ś-sel való kapcsolata, mint már említettem, további vizsgálatot igényelne. A (*č́ >) ś > t változás ősosztj. laterális előtti helyzetben szintén délies vonás.

A *ć > ť változás a keletiben és a déliben egyaránt végbement, így a közelebbi kapcsolatokról nem árul el semmit.

Az *n* előtti helyzetben lezajlott *γ > η változás az egész nyugati nyelvjárásterületen is megtalálható.

Amikor a VVj. Szur.-ban eredeti *ηk helyén η, γ vagy *k* áll a nyugatiban megőrződött mássalhangzó-kapcsolattal szemben, a Szal. ez utóbbi csoporttal mutat egyezést:

VVj. *kaŋət-*, Trj. *kuŋət-* ~ DN *χoηχ-*, Ni. *χoηᶜ-*, Kaz. *χǫηᶜ-*, O *χoηᶜ-* 'klettern' — Szal. *k̬aŋk̬-*, *k̬oŋk̬-*

V *čɔγ-*, Trj. *čok-* ~ DN *čoηχ-*, Ni. *šuηᶜ-*, *šuŋk-*, Kaz. *šǫηᶜ-*, *šǫŋk-*, O *soηᶜ-* 'ausschlagen' — Szal. *šoŋk̬-*

V *waγ-*, Trj. *wåk-* ~ DN *waηχ-*, Ni. *wɔηᶜ-*, Kaz. *wɔηᶜ-*, *wɔŋk-*, O *waηᶜ-* 'behauen' — Szal. *waŋk̬-*

Pár szóban több olyan hangváltozást is találunk, amelyek a nyugati megfelelőkben vagy azoknak is csak egy részében láthatók viszont, pl.

VVj. *kŏťərki*, Trj. *kŏťγər* ~ DN *kŏťär*, Ni. Kaz. *kŭšar* 'gestreiftes Eichhorn' — Szal. *kŭťar*

V *pětəγləm*, Trj. *pětəγʌem* ~ DN *pětləm*, DT *pětlim* ~ Ni. *pătlam*, Kaz. *pătl̬am*, O *pătlam* 'dunkel' — Szal. *pətlam*

Ha a jövevényszavak hangalakja nyelvjáráscsoportonként eltérő képet mutat, a Szal. az Irt. dialektushoz közelebb áll, mint a többi keletihez, pl.

V Trj. *pirik* ~ DN *pùrȁk* 'Pirogge' — Szal. *pirak*

Trj. *kiήťȁ* ~ DN *kĕnčȁ* névutó — DN *kənša*

Vj. *kĕrpiť*, Trj. *kirpəś*, *kirpəš* ~ DN *kerməć* 'Ziegel' — Szal. *kirməš*

VVj. *nipik*, Trj. *nipek* ~ DN *nepȁk*, Ni. Kaz. *nepek* 'Papier';— Szal. *nipak*

V Trj. *pi̯rəs* ~ DN *pirəš* 'alt' — Szal. *pirəš*

8.2. Alaktan

Az egyes számú birtokra mutató személyjelek magánhangzója az első szótagi magánhangzótól függetlenül alsó nyelvállású maradt, vagyis őrzi a keleti ősosztják állapotot, így ez az archaizmus szembeállítja a többi keleti nyelvjárással, de megkülönbözteti természetesen a többi csoporttól is.

A *ø* jeles múlt idő e. sz. 3. személyű ragja keleties vonás.

Az *n* eltűnése abszolút szóvégen teljes magánhangzó után az e. sz. 2. személyű igeragokban és személyjelekben szurgutias vonás.

A többes számú tárgy és birtok sorában az e. sz. 3. személyének szuffixuma *at*, és ez az Irt. felé mutat.

A kettős számú birtok *ŋət* jelének *η*-je *γ* helyett déli kapcsolatra utal.

A **nat*/**nät* comitativusrag eltűnése (csak egy adverbium őrzi) és helyette az instrumentalisi *at* használata délies vonás.

A *nam* morféma approximativusi és nyomatékosító funkciója főleg a Szur.-hoz, kisebb részben a Vj.-hez is kapcsolja.

Az egyszeri adatoltságú distributivusi *pta* a Szur. atyafiság jele.

Az ablativusrag hiánya és a helyette használatos *iwət* névutó délies jegy, bár szórványosan a szurguti területen is (a pimiben) előkerül.

A személyes névmásokhoz csatlakozó, egyszer adatolt ablativusi *niŋkt* névutó a Szur. felé vezető szál.

Az *s* múltidő-jel megléte szintén a keleti szomszédhoz fűzi a Szal.-t.

A passivumjel *əj, ə*, ez az Irt. nyelvjárások egy részével mutat egyezést.

Egyértelműen a Szur. nyelvjárásokkal rokonítja közelebbről a Szal.-t az a tény, hogy a rövidebb infinitivusképző mellett ismeri a hosszabbat is.

A gerundiumnak a szabályos *men* melletti *man* képzője az északi nyelvjáráscsoport felé jelent kapcsot.

A gyéren adatolt prädikatív partikula a legkeletibb csoporttal (a VVj.-vel és a Szur. felé átmenetet képező Vart.-val) rokonítja a Szal.-t.

Az **əγsə* igeképzőnek van keleties (Szur.) *əksə* és délies *əs* folytatója is, pl. *nŏməkʂsəta, numəkʂsəta* ~ Szur. *nŏməkʂsəta* 'думать' (289), *jontəsta* ~ Szur. *jântəkʂsəta* 'чинить' (63).

Az *nt* igeképző is palatalizálódhat a Szal.-ban az Irt.-hez hasonlóan, pl. *pŏrəńťťa* ~ Szur. *pŏrəntəta* 'топтать' (370), Irt. *purəńť-* ua. (KT 729).

Némelykor a VVj. *ẏm/im*, Trj. *ẹm/em*, DN *em*, DT *im* képzőnek Szal. és Ni. Kaz. (!) *am* felel meg, pl.

VVj. *čič̣im*, Trj. *čič̣ẹm*, DN *čečem*, DT *čečim* ~ Ni. Kaz. *šïšam* 'kleiner Bär' — Szal. *šišam*

de: VVj. *kič̣im*, Trj. *kič̣ẹm*, DN *χečem*, Ni. Kaz. *χïšem* 'Schimmel' ~ Szal. *kʂešam*

VVj. *ilim*, Trj. *iʌem*, DN *item*, Ni. *jetem*, Kaz. *jeʌem*, O *jelem* 'Scham' ~ Szal. *itam*

8.3. Egyéb

A 'tíz' fölötti számneveket (valószínűleg 'tizenhét'-ig) nyugati mintára a *kʂoť* névutóval képezik a Szal.-ban, pl. *kitkʂoťäŋ, kitkʂoťöŋ (ɔ: kit-kʂoť-jäŋ/joŋ)* 'двенадцать' (114).

A szorzó számnevek a különben csak a déliben megtalálható *kes* névutóval alakulnak, pl. *əj kesa* 'за раз', *kät kesγən* 'два раза' (109).

A VVj. Szur. nyelvjárásokban ismeretlen a 'kard' alábbi megnevezése: Szal. *attə kəšəγ* (20), DN *ättə kečə*, Ni. *attə kešə*, Kaz. *aʌtï kešï*, O *ältï kesi* (KT 126).

9. Következtetés

A szalimi nyelvjárás olyan sajátosságokat mutat föl, amelyek kétségtelenül a keleti csoporthoz kapcsolják, abból azonban viszonylag korán kivált; a szurguti csoportra jellemző magánhangzó-változások elérték ugyan, de azok részben eltérő eredménnyel jártak; morfológiai vonatkozásban is több szállal kapcsolódik a szurgutihoz, kevésbé viszont a VVj.-hez. A déli (és általában a nyugati) csoportra jellemző hang- és alaktani változások egy része is kimutatható a szalimiban. Mai állapotában a szalimit teljes mértékben a keleti és a déli közötti átmeneti nyelvjárásnak látom, helyzete a Steinitz gyűjtéséből megismerhető keusi és atlimi nyelvjárásokéhoz lehet hasonló, amelyek körülbelül azonos arányban tartalmaznak délies és északias vonásokat.

A szalimi nyelvjárás e szerény ismertetése természetesen nem pótolhatja a Terëškintól várható rendszeres leírást. Ezt remélni feljogosít minket az a körülmény, hogy a már több mint húsz (!) évvel ezelőtt megjelent vachi osztják nyelvtanának fő címe szerint az az osztják nyelvjárások bemutatását célzó sorozatnak az első része. Amíg azonban a teljes sorozat megjelenik, talán e kis írás is adhat némi eligazítást a szalimi nyelvjárásbeli állapotokról és annak az

osztják nyelvjárások rendszerében elfoglalt helyéről. Az általam felvázolt kép talán még e szótár anyagának további hasznosításával is finomítható lenne, bár csak egyre több kérdőjellel, hiszen az ofszet eljárásnak köszönhetően sok következetlenség és hiba gyakran állítaná megoldhatatlan problémák elé a kutatót.

HONTI LÁSZLÓ

A Phonological and Morphonological Survey of the Salym Dialect of Ostyak

by LÁSZLÓ HONTI

N. I. TERËŠKIN's Eastern-Ostyak dictionary Словарь восточнохантыйских диалектов (Leningrad 1981) contains material from the so far hardly known dialect spoken along the river Salym. On the base of the material published in the dictionary the author attempts to establish the phonology and morphology of the dialect in question and also to set out it in the system of the Ostyak dialects.

The phonology of the Salym-dialect is the following:

Vowels

First syllable			Non-first syllable
u	*i*		*i*
o	*e*		*e*
a	*ȧ*		*a*
ŏ	*ĕ*	*ŏ*	*ə*
ă	*ă*		

Consonants

p	*t*		*ť*		*k*	k_o	*ķ*	$ʔk_o$
w				*j*	*γ*	$γ_o$	(*χ*)	
m	*n*	*ņ*	*ń*		*η*	$η_o$		
	s	*š*						
	r	*l*	(*ľ*)					

In establishing the phonemes historical considerations had to be taken into account due to the nature of the publication and consequently, the phonological history of the dialect has also been introduced.

The vowel-harmony is not working in the Salym dialect any more and there is no trace of paradigmatic vowel-alternations in it as they are known in Vach-Vasjugan-Surgut dialect.

The morphology of the Salym dialect can be described only insufficiently on the base of the small amount of phrases and sentences contained in the dictionary. Paragraph 4. contains the suffixes used in different paradigms. After having studied other, mostly morphological details the author sets out to discuss the relation of the Salym dialect to the neighbouring (Eastern: Vach-Vasjugan-Surgut, Southern: Irtyš) dialects.

The characteristics of the Salym dialect as they are shown in this paper lend themselves to the following conclusion: the Salym dialect reveals features that undoubtedly link it with the Eastern group from which, on its part, this dialect separated very early, and although the vowel-alternations characteristic to the Surgut group reached it with partly different results, as regards morphology it is closer to the Surgut, than to the Vach-Vasjugan dialects.

A certain amount of phonological and morphological changes characteristic to the Southern (and generally the Western) group can also be found in the Salym dialect. In its present state the Salym dialect must be taken as a transitional dialect between the Eastern and Southern dialects, its position can be parallelled with the dialects spoken in Keuši and Atlym known from the collection of W. STEINITZ, containing southern and northern features in about equal proportion.

Vaszjugáni osztják szövegek

Az alábbi osztják szövegeket L. I. KALININA votják nemzetiségű szovjet néprajzkutató és nyelvész gyűjtötte és jelentette meg igen kis példányszámú és szinte hozzáférhetetlen kiadványokban. E mesék a legkeletibb osztják nyelvjáráscsoportnak a Vaszjugán folyó vidékén beszélt „tájszólását" képviselik. Ebből a dialektusból eddig csak K. F. KARJALAINEN és N. I. TERËŠKIN gyűjtött anyagot, az előbbi részben kitűnő szótárában (K. F. KARJALAINENS Ostjakisches Wörterbuch, bearbeitet und herausgegeben von Y. H. TOIVONEN. LSFU X/I—II. Helsinki 1948 [= KT]), részben pedig nyelvtani feljegyzéseiben (Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. KARJALAINEN, bearbeitet und herausgegeben von E. VÉRTES. MSFOu. 128. Helsinki 1964) lett kiadva, az utóbbié nemrég jelent meg értékes keleti osztják szótárában (Словарь восточнохантыйских диалектов. Ленинград 1981). A KT előszavának tanúsága szerint (KT XVI. 1.) 77 oldalnyi szöveget is följegyzett Karjalainen, amely talán belátható időn belül végre közkinccsé lesz. Úgy érzem, sem most, sem annak kiadását követően nem mondhatunk le semmiféle obi-ugor anyagról sem, még ha csak ilyen kis morzsákról van is szó, mint az alábbi szövegpublikáció, hiszen aligha nyílik lehetőség helyszíni gyűjtésre indulni, mielőtt végleg elhalna a vogul és az osztják szó.

Egyelőre tehát csak Kalinina gyűtéséből állnak rendelkezésre összefüggő szövegek ezen dialektus tanulmányozására, amely voltaképpen szinte teljesen azonosnak tűnik a vachi (V) nyelvjárással. Hangtani téren talán az egyetlen lényeges különbség köztük az U/FU **s-/*š-* eltérő képviselete: V *l-*, Vj. *ø-i* előtt és *j-* más magánhangzó előtt. Morfológiai téren a többes számú 1. személyű személyjelnek és -ragnak a V-ben (labiális magánhangzó +) *γ*, míg a Vj.-ben (magánhangzó +) *w* a hangalakja. Morfonológiailag lényeges eltérés: a paradigmatikus magánhangzó-váltakozás a V-ben sokkal közönségesebb, mint a Vj.-ben; ha fennállnak a váltakozás feltételei, a V-ben legtöbbnyire be is következik, míg Karjalainen gyűjtésének tanúsága szerint a váltakozás a Vj.-ben legtöbbnyire elmarad. Arról korai volna nyilatkozni, van-e valamilyen lényeges mondattani eltérés a legkeletibb nyelvjárás e két változata között.

Kalinina szövegeinek hangtani sajátosságairól a lejegyzés elnagyoltsága hövetkeztében a részletekre vonatkozóan nehéz volna valami biztosat mondani, a Karjalainen rögzítette állapottól eltérőre rámutatni. Annyit mégis meg merek kockáztatni, hogy a *t'* realizációja *č'* a 2., 3., 4., 5. és 6. szöveg közlőjének nyelvében (a szurguti csoporthoz tartozó tromagani nyelvjárásban is *č'* van a többi keleti nyelvjárás *t'*-je helyén, l. HONTI: ALH 27: 273), az 1. szövegben viszont többnyire *t'*-vel találkozunk. Karjalainen adataiban is

többször jelentkezik *ťš* nem szókezdő *ť* helyén. E szövegekben még ritkább az első szótagi alsó nyelvállású magánhangzót tartalmazó tövekben a paradigmatikus magánhangzó-váltakozás, mint Karjalainen eddig publikált anyagában, ebben az alább közlendő anyagban ti. csak a felszólító módú igealakokban fordul elő, míg az időjel nélküli múltból szinte csak a tematikus igék köréből van rá példa: *kolayən* 'meghalt' (3/16), vö. *kălakal* ua. (3/2). Feltűnően gyakoriak a *γəl/γəl*, *kəl/kəl* inchoatív képzővel ellátott igék, ezek olykor a beálló, olykor meg talán a momentán-inchoatív cselekvésre utalnak.

Kalinina szövegeinek e folyóiratban történő (újbóli) publikálásával, az eredeti feljegyzés szerinti és az általam fonematikusan átírt változat egymás melletti közlésével mindenekelőtt az a célom, hogy a megszerezhetetlen kiadványokból átmentsem és a kutatók rendelkezésére bocsássam őket. Szükségesnek vélem az eredeti, cirill betűs anyagot is szinte betűhív formában közölni. A cirill betűs eredetin nagyon kevés módosítást hajtottam végre: csak azokat a betűhibákat javítottam, amelyeknek sajtóhiba voltában szinte teljesen biztos vagyok; az egyéb hibákat és a következetlenségeket jobbnak láttam nem kiigazítani; a központozáson csak akkor változtattam, ha az értelem szerint számokkal elkülönített mondatok ezt feltétlenül szükségessé tették. A betűket egységesítettem: az *ü* hang jelölésére — ha nem hallotta félre — Kalinina legtöbbnyire az *ü*-t használta, amely helyett a cirill betűs szövegben *ÿ*-t írok; majdnem teljes következetességgel a latin rendszerű ábc *j* betűjét alkalmazza a *j* hang jelölésére, ehelyett én az egyszerűség végett cirill *й*-t írok; az 1. szövegben a palatális hangrendű szók *k*-ját cirill *к*-val, a veláris hangrendű környezetben jelentkező *k*-t pedig latin *k*-val írja viszonylag következetesen, e kettő helyett is célszerűbbnek láttam a megfelelő cirill betűt használni, tehát a *к*-t. Kalininának az első szöveg végén a transzkripcióra vonatkozóan közölt megjegyzéseit szó szerint idézem. „Сочетание букв *нг* означает заднеязычный носовой звук; *γ* — заднеязычный звонкий шелевой: *л и н* — альвеолярные; *k* глубокий задеязычный звук; ' обозначает мягкость согласного, после которого знак поставлен; *ă* — широкий гласный *э*, переднего ряда, нижнего подъема; *ö* — переднеязычный лабиализованный гласный среднего подъема, подобный немецкому *ö*; *ü* — переднеязычный огубленный гласный верхнего подъема, подобный немецкому *ü*; *ъ* — редуцированный гласный" (a lentebb leírt forrás 92. lapján). A ' jel feltehetőleg a rá következő szótag magánhangzójára eső főhangsúlyt hivatott jelölni, tehát pl. *'манал* → *ta·pal* 'tavaly', *къ'лакал* → *kăla·kal* 'meghalt', amelynek megadását az átírt szövegben feleslegesnek tartom, vagyis: *tapal*, *kălakal*. — Kalinina csak a 2—5. szövegek mondatait látta el sorszámmal, ezek azonban nem az általa közölt mondatok sorszámai, hanem csak arra utalnak, hogy az általuk bevezetett mondatok Terëškin szövegeiben hányadik mondatnak felelnek meg (erről l. lentebb); az itt közölt összes szöveg mondatainak számozása csak az egymásutániságot, a sorrendiséget mutatja, és célom vele a cirill és latin betűs változat megfelelő részeinek, ill. a fordításnak az összevetését megkönnyíteni. A szövegek latin betűs, fonematikusan átírt változatának közlése azért célszerű, mert így — az eredeti egyidejű megjelentetésével — lehetséges a hibás adatok korrigálása, továbbá a tudományos feldolgozást megkönnyíti az ismert és olvasható íráskép.

A latin betűs átírás a Karjalainen gyűjtötte anyag alapján a W. Steinitz által kidolgozott fonematikus transzkripciónak felel meg azzal a különbséggel, hogy nem első szótagban a redukált magánhangzót a szó hangrendjétől füg-

gően ə̂-nak, ill. ə-nek írom. Kerek zárójelben közlöm azon hangokat jelölő betűket, amelyek hiánya a cirill betűs szövegben feltehetőleg fonetikai okokkal magyarázható, pl. *'амыкалкън → amə̂(t)kalkə̂n* 'állítottak, ültettek' (Karjalainennál ˁ felelne meg a hiányzó *t*-nek: **amə̂ˁkalkə̂n*). Ugyancsak kerek zárójelben adom meg az instrumentalis-comitativus és az instructivus ragjának *t*-jét is (ezek Karjalainen Vj. anyagában is legtöbbnyire már csak ˁ jellel vannak visszaadva, valamint Terëškin gyűjtésének tanúsága szerint a V nyelvjárásban is gyakrabban hiányoznak, mint a századfordulón). Pár esetben az átírt változatba szögletes zárójelbe véve beírtam az általam feltétlenül szükségesnek vélt kiegészítéseket. Mivel Kalinina lejegyzése annyira elnagyolt, hogy szinte minden második-harmadik szóalak igényelne valamilyen kommentárt, a legsúlyosabb hibákat is megjegyzés nélkül, a latin betűs részben javított változatban közlöm, pl. *ч'о'роску т'jäлкън 'колым пау → tŏras-kujγə̂n tăjalkə̂n kələ̂m păγ* 'a két kereskedőnek (ti. a kereskedőnek és a feleségének) három fia van' (6/2), *мänä 'н'ылмътъ ал мънл'ъмкäл' → mänä ńįlkə̂mtə̂γ al mĕnləmkäl* 'a nyolcadik évemben jártam' (3/1). Olyankor is a Karjalainen-féle anyag alapján várható alakot írom, amikor a Kalinina közölte változat helyességét sem merem teljes bizonyossággal kétségbe vonni, pl. az 1. szövegben az időjel nélküli múlt idejű igealakok e. sz. 3. sz. alakjában a szabályos *-ауън/-äγън* személyrag helyett gyakorta található *-ауы/-äγи* is, ilyenkor mindig a Karjalainen-féle gyűjtésben is rögzített *-ауən/-äγən* végződést írom. Az eddigi forrásokban nem adatolt szavak helyes olvasata Kalinina transzkripciójából nem állapítható meg, ezért az ilyen szókra a latin betűs változatban kerek zárójelbe vett kérdőjellel hívom fel az olvasó figyelmét. Mindössze három esetben nem boldogultam a Kalinina közölte adatokkal, ezek helyét a latin betűs szövegben kipontoztam, de e szavakat is felvettem a szójegyzékbe az esetben nem boldogultam a Kalinina közölte adatokkal, ezek helyét a latin betűs szövegben kipontoztam, de e szavakat is felvettem a szójegyzékbe az eredeti írásmódot megtartva.

Még szeretném emlékeztetni e közlemény felhasználóját arra, hogy több mint egy évtizeddel ezelőtt Erdődi József és Kecskeméti István is érdemesnek látta az 1. számú szöveget transzliterált változatban felhasználhatóvá, közkinccsé tenni (Ein Märchen im Vasjugan-Dialekt des Ostjakischen. UAJb. 42 [1970]: 156—162). Erdődi és Kecskeméti ugyan fonematikus transzkripcióként aposztrofálta átírását, de hogy mennyire nem az, hadd igazolja egy kiragadott töredék Kalinina eredeti lejegyzésében (a), Erdődi és Kecskeméti transzliterációjában (b) és az általam alkalmazott átírásban (c):

a) *ъjлънъ нуk этъмкълвъл мын' пълакына*
b) *əjlənə nuk etəmkəlvəl mə́n pəlakə̂na*
c) *ĕj-lä(t)nə nuk-etəmkəlwəl mįń-păļakįna(t)*
'egyszer (csak) felbukkan egy ócska dobozzal'

Részint ez a körülmény, részint pedig a Kalinina szövegében levő hibák javítatlanul hagyása, a helyenként tapasztalható téves vagy pontatlan fordítás késztetett arra, hogy ezt a szöveget is közöljem javított és földolgozott formában.

A szövegek lelőhelye és a közlők:

1. Хантыйская сказка. Языки и топонимия Сибири. I. Томск 1966. 88—95. Kalinina ezt (a nálam 1. számú) szöveget 1957-ben a Tomszki terület

novovaszjugáni kerületének Kuntiki nevű településén jegyezte le az akkor 26 esztendős VENIAMIN IĹIČ VILKIN nevű osztjáktól, aki a gyűjtő szerint jól tudott mind osztjákul, mind oroszul.

2. Хантыйские тексты. Языки и топонимия Сибири. II. Томск 1970. 19—27. Itt négy szöveget közölt Kalinina (a jelen publikációban ezek a 2., 3., 4. és 5. számúak), ezek voltaképpen az N. I. TERËŠKIN Очерки диалектов хантыйского языка (Часть первая. Ваховский диалект. Москва—Ленинград 1961) c. könyvében levő első négy szöveg (i. m. 99—108) orosz fordításának a vaszjugáni osztjákra történt („vissza")fordításai. Ezeket Kalinina 1966-ban írta le Novij Vaszjugán településen a következő osztják „fordítók" közreműködésével: IVAN KONDRAŤEVIČ MOGUTAEV (szül. 1917), USTIŃJA SEMËNOVNA ARACHPAEVA (szül. 1898), ANIŚJA JAKOVLEVNA KARMAŠEVA (szül. 1908).

3. 'Колым пaγ »три сына« (хантыйская сказка). Языки и топонимия Сибири. III. Томск 1970. 45—60. A szöveg közlője az 1899-ben Timelga községben született és a Tomszki terület kargaszoki kerületének Ajpolovo településén élő ALEKSANDR NIKOLAEVIČ BARDIN, aki osztják anyanyelvét és az oroszt egyformán jól beszélte.

Végezetül szójegyzékben összefoglalva közlöm e hat szöveg szókincsét. A követett abc: *V* (= *a, ä, e, i, į, ɔ, o, ö, ȫ, u, ü, ă, ŏ, ĕ, ő*), *č, j, χ, γ, k (g), l, ļ, ľ, m, n, ņ, ń, η, p, r, s, ś, š (ž), t (d), ť, w*. Az első szótagi magánhangzójukban eltérő, egy tőből származó szókat önállóan közlöm, de „~" jellel utalok összetartozásukra; a különféle képzett alakokat — ha első szótagi magánhangzójuk megegyezik — egy szócikkben adom meg. Ha egy névszó alapszava a szövegekben nincs adatolva, a szócikk végén Karjalainen följegyzésében szögletes zárójelben és „<" származtatási jellel azt is idézem.

Köszönetet mondok GERT SAUERnak, Sz. BAKRÓ-NAGY MARIANNE-nak és CSEPREGI MÁRTÁnak, akik voltak szívesek az alábbi szövegeket elolvasni és segítséget nyújtani néhány problematikus hely értelmezésében.

Szövegek

(Az alábbiakban egymás mellett olvashatók az eredeti lejegyzésű szövegek, latin betűs fonematikus átírásuk és a magyar fordítás.)

1.

йунгк йогън канънгнъ, мӧнгк йогън канънгнъ

(1) вълкалъкън имкърӓт'кън. (2) ими т'эл торма вауънтъвъл. (3) рӓт' т'эл кӧр оутына ълавъл. (4) ими н'ӓн' йоу тувъл, илкын, ос ълынтълкън кӧр оутыйа. (5) ъйлӓнъ йаунъ н'ӓнъ ънтъ мъйилкъллил. (6) толлоувълт, рӓт'ън въръти. (7) ими йисмин йоу йоуълкълвъл. (8) „нӧнг рат'ъ мътӓли въръ, йаунъ мин н'ӓн'ъ пъ ънтъ мъйимсит.

(9) рӓт' нук кӱлкълвъл кӧр оутыйоу. (10) йӓймъл выуылкъллътъ, т'иулӓ йоуолкъллътъ. ван оутыйа пънмын, мънкълвъл. (11) йом т'иулӓ ӧуъкълвъл, кӧсвъ вэркълвъл. (12) вӓн пӱуъл сӧккълвъл кӧсвъкӧу, мънкълвъл, оу н'оуърълтъ йуутъ, йӧркъллътъ. (13) т'а н'оуърълтънтъл, т'у н'оуърълтънтъл, мъу нуг кичъутъуълкълвъл, йунгк нук этъмкълвъл, сэмъл н'ӓръуъки.

(14) йӧуӓ йолоувъл: (15) „мӧуӧли нӧнгъ масвъл?" (16) рӓт' йӧуӓ толъукълвъл: (17) „мӓнӓ мътӓ мын' пълакы мъйи." (18) йунгк ыллаутънтъуълкълвъл. (19) йӧу мӧуи вӓн лӓмитӓл, коу лӓмитӓл, ъйлънъ нук этъмкълвъл мын' пълакына. (20) рӓт'ъ мъуълкъллътъ, йӧуӓ йолоувъл: (21) „итън ъсм уйна пъна, толка: (22) »мӓнӓ мътӓликъ йънгӓн йъуӓ, ънтъ йънгӓн ӓл йъуӓ.«"

(23) рӓт' ос мънкълвъл. (24) итън мын'али ъсм уйла пънкъллътъ. (25) номлымтъуълкълвъл: (26) „мӓнӓ мътӓликъ йънгӓн йъуӓ, ънтъ йънгӓн ӓл йъуӓ." (27) йӧу мӧуи вӓн войнгълауън, коу войнгълауън, ъйлӓнъ нук вэръмтънтълнъ котъл илъ варвъл — конък, кӧръл илъ варвъл — конък. (28) катълнъ т'умын йъм ни, сӱнгнъ ъй вит'ълнъ ӧртӧ, ъй сӧуълнъ ӧртӧ. (29) ни йӧуӓ йолоувъл: (30) „нук кӱлӓ т'ӓ, сӱнгк котл йора питьс. (31) йау коуън вэртӓ мънкӓсът, нӧнг кола войуйън. (32) рӓт' нук кӱлкълвъл, нингнъ пан'а туулкъллътъ, л'оуытыуълкъллътъ, ко йъм воръв йӧуӓ киркълвъл, ко йъм йэрнӓс ънкълвъл, сапык йъм киркълвъл. (33) ъси т'ораску йъм иувъс иуълкъллъкън.

(34) том пэлъунъ кӓнӓ ат' чӧнчӓ мънӓуи, тӓм пэлкӓ лӓуъмкълвъл. (35) полън камт'ыв рӓт' т'умын йъм кат амтаун. тоулънг вайъу поръулънтъл

1.

Az ördög folyójánál, az erdei szellem folyójánál

(1) Volt két öregember. (2) Az asszony mindig az istenhez imádkozik. (3) Az öregember állandóan a kemencén hever. (4) Az asszony kenyeret hoz be, esznek, ismét lefekszenek a kemencére. (5) Egyszer (csak többé) nem adnak nekik az emberek kenyeret. (6) Azt mondják: „Dolgozzon az öreged!" (7) Az asszony sírva hazamegy. (8) „Te, öreg, dolgozz valamit, az emberek kenyeret sem adtak nekünk."

(9) Az öreg fölkel a kemencéről. (10) Fogja a fejszéjét, jól megélesíti, a vállára téve elindul. (11) Zelnicét jócskán vág, vesszőket készít. (12) Egy rövid hevedert fon a vesszőkből, elindul, a fákkal áradást kelt (?). (13) Amint így ringatja, ringatja, lassanként előbukkan a föld, megjelenik egy ördög, a szeme izzik.

(14) Mondja: (15) „Mi kell neked?" (16) Az öreg válaszol neki: (17) „Adj nekem valamiféle ócska dobozt!" (18) Az ördög alámerül. (19) Rövid ideig időzik el, vagy hosszú ideig időzik el, egyszer (csak) fölbukkan egy ócska

1.

juŋk jɔγə̑ŋ kanə̑ŋnə̑, möŋk jɔγə̑n kanə̑ŋnə̑

(1) wăl̮kal̮ə̑kə̑n im-iki räťkən. (2) imi ťel torma wayə̑ntə̑wə̑l. (3) räť ťel kɔ̈r oγtɨ̯nə̑ ălawəl. (4) imi ńäń joγ-tuwə̑l, ilkən, os ăl̮ɨ̯ntə̑lkə̑n kɔ̈r oγtə̑ja. (5) ĕj-lä(t)nə̑ jaγnə̑ ńäń(t)ə̑ ĕntə̑ mĕjilkəllil. (6) tŏl̮ə̑γwə̑lt: „räťän weräti!" (7) imi ismin joγ-jŏγəlkəlwəl. (8) „nŏŋ, räťä[1]*, mĕtäli wĕrä, jaγnə̑ min(t) ńäń(t)ə-pə ĕntə̑ mĕjimsil."*

(9) räť nuk-külkəlwəl kɔ̈r oγtə̑joγ. (10) jäjməl wĕ(j)γilkəllətə, ťiγ(ə)lä jŏγə̑(t)lkə̑llə̑tə̑, wan oγtə̑ja păn̮mɨ̯n mĕnkəlwəl. (11) jɔm ťiγ(ə)lä öγə(t)kəlwəl, köswä(t) werkəlwəl. (12) wäŋ püγəl sökkəlwəl köswätöγ, mĕnkəlwəl, ŏγ ńŏγə̑rə̑ltə̑ (?) juγə̑t(t)ə̑, jŏrkillətə. (13) ťu ńoγə̑rə̑ltə̑ntal, ťu ńoγə̑rə̑ltə̑ntal mĕγ nuγ-kičəγtəγəlkəlwəl, juŋk nuk-etəmkəlwəl, seməl ńärəγ-əki.

(14) jŏγə jolə̑γwə̑l (?): (15) „mŏγəli nŏŋə maswə̑l?" (16) räť jŏγə tŏl̮ə̑γ-kə̑lwə̑l: (17) „mänä mĕtä mɨ̯ń-păl̮akɨ̯ mĕji!" (18) juŋk il-laγtɨ̯ntə̑γə̑lkə̑lwə̑l. (19) jŏγ mŏγi wäŋ lämitäl, koγ lämitäl, ĕj-lä(t)nə̑ nuk-etəmkəlwəl mɨ̯ń-păl̮akɨ̯na(t). (20) räťä mĕ(j)γilkəllətə, jŏγə jol̮ə̑γwə̑l: (21) „itən ăsəm ujnə̑ păna, tŏl̮ka: (22) »mänä mĕtälikə jĕŋän jĕγä, ĕntə jĕŋän äl jĕγä!«"

(23) räť os mĕnkəlwəl. (24) itən mɨ̯ńal̮ɨ̯ ăsə̑m-ujla păn̮kə̑llə̑tə̑. (25) nom-lə̑mtə̑γə̑lkə̑lwə̑l: (26) „mänä mĕtälikə jĕŋän jĕγä, ĕntə jĕŋän äl jĕγä!" (27) jŏγ mŏγi wäŋ wojŋɨ̯laγə̑n, koγ wojŋɨ̯laγə̑n, ĕj-lä(t)nə̑ nuk-werimtəntälnə kötəl ilə-war(t)wə̑l, koŋə̑k, kŏrəl ilə-war(t)wə̑l, koŋə̑k. (28) katə̑lnə̑ ťu-mɨ̯n(t) jĕm ni, süŋ(k)nä(t) (?) ĕj wiťəlnə̑ örtö (?), ĕj süγəlnə̑ örtö (?). (29) ni jŏγä jol̮ə̑γwə̑l: (30) „nuk-külä ťĕ, süŋk kotə̑l jɔra pitəs! (31) jay koγə̑n wertä mĕnkäsət, nŏŋ kŏla-wojujə̑n". (32) räť nuk-külkəlwəl, niŋnə paŋa tuγɨ̯lkə̑llə̑tə̑, loγɨ̯tə̑γə̑lkə̑llə̑tə̑, ku jĕm worə̑w jŏγə kirkəlwəl, ku jĕm jernäs ĕn(t)kəlwəl, sapə̑k jĕm kirkəlwəl. (33) ĕsi tŏras-ku jĕm iγwəs iγəlkəlləkən.

(34) tom peľəγnə käna aťčŏn̮čä mĕnäγən, tem peľkä läγəmkəlwəl: (35) polə̑n-kamťɨ̯w-räť ťu-mɨ̯n(t) jĕm kat amtayə̑n, tŏγlə̑ŋ wajə̑γ pŏrə̑γlə̑ntal săγɨ̯(t)

dobozzal. (20) Oda adja az öregnek, mondja neki: (21) „Este tedd a fejed alá, mondd: (22) »Ha leszel a számomra valamivé, (hát) légy, ha nem leszel, (hát) ne légy!«"

(23) Az öreg hazamegy. (24) Este a kis dobozt a vánkosa alá teszi. (25) Gondolja: (26) „Ha leszel a számomra valamivé, (hát) légy, ha nem leszel, (hát) ne légy!" (27) Rövid ideig aludt vagy hosszú ideig aludt, egyszer amikor fölébred, kinyújtja a kezét, meleget érez, kinyújtja a lábát, meleget érez. (28) A házában egy olyan szép nő van, éppen olyan szép, éppen olyan gyönyörű, mint a nap (?). (29) A nő mondja neki: (39) „Kelj föl hát, dél van (tkp. a nap ['Sonne'] a nap ['Tag'] közepére jutott)! (31) Az emberek rég dolgozni mentek, te elaludtál." (32) Az öreg fölkel, a nő a szaunába vezeti, megmosdatja, a férfi szép nadrágot húz magára, szép inget vesz föl, csizmát, jót húz fel. (33) Olyan finom ételt esznek, mint egy kereskedő.

(34) A túlsó oldalon Känä kiment az udvarra, erre tekint: (35) a Kenderkorbács-Öreg milyen szép házat épített, (mintha) egy repülő madarat után-

съγы кънчыйи. (36) кäнä нуръγтъγлкълвъл кан рäт'ä, сэмъл йойъ чокъслълтъ. (37) „ънкътанг нöнг кан въсън, катан пан'. полън камт'ыв рäт' т'умын йъм кат вэрäγън."

(38) кäнä таγпыл нуръγтъγълкълвъл рäт'ä, кöр понгла ымълвъл. (39) тыγла-таγла кыл'т'ъγтъвъл, автъ мунглали кäскъвлъл, кармана нурмыл'тъγълкъллътъ, кана нуръγтъγълкълвъл, кан сэм йойъ чокъслълтъ. (40) „ънкътанг нöнг кан въсън, нöнг понгланнъ сöнг äнгкъл, полън камт'ыв рäт' т'умын йъм ни кäсäγън. (41) нöнг кан въсън, т'иминт ни ънтъ кäсвън." (42) „йуγуси кисäти."

(43) чымъл вълкълвъл, йъм иγвъс тäтъγвэркълвъл, кäнäкъ йолоγвъл. (44) „йилä полън камт'ыв рäт'ä, йуγуси тäγ йъγäти." (45) кäнä нуруγтыγылкълвъл, оγпы понлымтьγълкъллътъ, ъй кöръл кана, ъй кöръл кöмън: (46) „полън камт'ыв рäт', канъ нöнгъ ваγъс." (47) йöγä йолоγвъл: (48) „кан мöγинъ мäнä йъм сэмнъ лиγäγи, тäм новотонтърам вълмам, йъм сэмнъ ънтъ лäγъмтъс." (49) рäт' чäγинтъγълкълвъл, нингъл йöγä йолоγвъл: (50) „мöγлä мънвън? (51) йокън пъ ъй т'у интöт." (52) кöты вэръмтъли, канъ касы ваγлъ.

(53) рäт' мънкълвъл кана. (54) канъ чäй интä амыкъллътъ. (55) рäт' ъй към кä кöγълкън иγълкълвъл йънгк. (56) кунтъ т'у йънгк йъγилъм куйън? (57) питкълвъл, чöкин-чöкин польсвъл. (58) кäнäнъ канпъγнъ каγръмтьγлкъллътън, вълъкъ ръкътъγълкъллътън, вътл уйна мын' пълакали. (59) йалымын нуръγълтъγълкъллътън йоγпа.

(60) рäт' йöγ мöγи вäн войнгълаγъ, към ко войнгълаγъ, ъйланъ нуγ вэръмтъγълкълвъл. (61) ни ънтим, кат ът'ъγ, йылкали лäлмълъвъл, пыш кöл. (62) ими йöγä йолоγвъл: (63) „мä йуγъм тöγтä äл ивти."

(64) конγъмтъγълкълвъл, ос мънкълвъл, оγ н'оγърълтъ тъγыйа. (65) т'у н'оγърълтънтъл, т'у ноγърълтьнтъл, ъйлäнъ йунгк нук этъмкълвъл. (66) „мöγöли нöнгъ масвъл?" (67) „мäнä масвъл мын' пълак." (68) йунгк ыллаγтьнтъγълкълвъл. (69) йöγ мöγи вäн лäмитäл, коγ лäмитäл, ъйлäнъ нук этъмкълвъл мын' пълакына. (70) рäт' выγълкъллътъ, йоγпа мънкълвъл.

(71) итън ълынтынталнъ ъсм уйла пънкъллътъ: (72) „мäнä мътäликъ йънгäн йъγä, ънтъ йънгäн ал йъγä." (73) йöγ мöγи вäн войнгълаγън, към коγ войнгълаγън, ъйлäнъ нуγ вэръмтъγълкъвъл. (74) кöтъл илъ варвъл — т'умын

zott volna. (37) Känä fut a cárapóhoz, szemére veti: (37) „Hát nem te volnál-e a cár, a házad mint egy szauna, a Kenderkorbács-Öreg olyan szép házat csinált!"

(38) Känä átfut az öreghez, leül a kemence mellé. (39) Ide-oda forgolódik, észrevesz egy kis hajcsomót, zsebre dugja, a cárhoz fut, a cár szemére veti: (40) „Hát nem te volnál-e a cár, te melletted (mégis csak) egy szétégett (?) tuskó van, a Kenderkorbács-Öreg (pedig) milyen szép nőt talált. (41) Te cár vagy, (de) ilyen szép nőt nem találsz." (42) „Hadd találjon!"

(43) Eltelik egy kis idő (tkp. él egy keveset), finom ételt készít, így szól Känähez: (44) „Menj át a Kenderkorbács-Öreghez, jöjjön át!" (45) Känä átszalad, kinyitja az ajtót, az egyik lába a házban, a másik kint van (és mondja): (46) „Kenderkorbács-Öreg, a cár hívott téged." (47) Mondja neki: (48) „A cár miért nézett rám (most) jóságosan, (amikor) eddigi életemet leélve soha nem nézett jó szemmel?!" (49) Az öreg készülődik, a nő mondja neki: (50) „Miért mész? (51) Itthon is éppen olyan finom étel van." (52) Mit lehet tenni, a cár hivatja az embert . . .

kăŋčâjį. (36) känä nŏrəytəyəlkəlwəl kan-räťä, seməl jɔj(t)â čɔkâsləltâ: (37) „. . . ., nŏŋ kan wäsən, katan ĕsi pań, polən-kamťiw-räť ťu-miṇ(t) jĕm kat weräyən!"

(38) känä tayрiḷ nŏrəytəyəlkəlwəl räťä, kör pŏŋla įməlwəl. (39) tĕy(ə)lätay(ə)la kiḷťəytâwəl, awtį muŋ(kə)ḷaťį käskəlwəl, karmana nŏrmiltəyəlkəllətə, kana nŏrəytəyəlkəlwəl, kan sem jɔj(t)ə čɔkəsləltâ: (40) „. . . ., nŏŋ kan wäsən, nŏŋ pŏŋlannə sŏŋ (?) äŋkəl, polən-kamťiw-räť ťu-miṇ(t) jĕm ni käsäyən. (41) nŏŋ kan wäsən, ťi-mint ni ĕntə käswən." (42) „jŏy ĕsi kisäti!"

(43) čįməl wälkəlwəl, jĕm iywəs tätəy werkəlwəl, känäkä joḷəywəl (?): (44) „jĕlä polən-kamťiw-räťä, jŏy ĕsi tĕy jŏyäti!" (45) känä nŏrəytəyəlkəlwəl, ɔypį pɔŋ(č)ləmtəyəlkəllətâ, ĕj kŏrəl ka(t)nâ, ĕj kŏrəl kömən: (46) „polən-kamťiw-räť, kannə nŏŋə(t) wayâs". (47) jŏyä joḷəywəl: (48) „kan mŏyänə mänä jĕm semnä(t) liyäyən, tem nowât-ontəram wälmam jĕm semnä(t) ĕntə läyəmtəs?!" (49) räť čäyintəyəlkəlwəl, niŋəl jŏyä joḷəywəl (?): (50) „mŏy(ə)lä mĕnwən? (51) jokən-pə ĕj-ťu int-ot." (52) kŏtį werəmtəli, kannə kăsį waylį. . .

(53) räť mĕnkəlwəl kana. (54) kannə čäj intä amə(t)kəllətâ. (55) räť ĕj kăm kä(t) köyəlkən iyəlkəlwəl jĕŋk. (56) kuntâ ťu kĕŋk jŏyiləm kujəl?! (57) petkilwəl, čökin-čökin pŏlə(y)swəl. (58) känänə, kan păynə kayrəmtəyəlkəllətən, wălaka rĕkətəyəlkəllətən, wăt(ə)l ujnə miṅ-păḷakaťį. (59) jalməṇ nŏrəyəltəyəlkəllətən joypa.

(60) räť jŏy mŏy(ə)li wäṇ wojŋilayən, kăm koy wojŋilayən, ĕj-lä(t)nə nuy-werimtəyəlkəlwəl: (61) ni ĕntim, kat ĕťəy, jilkaḷį lälməlwəl, pĕš kŏl!. . . (62) imi jŏyä joḷəywəl: (63) „mä juyįm tŏytä äl iwti!"

(64) koŋyəmtəyəlkəlwəl, os mĕnkəlwəl ŏy ńŏyərəltə tăyəja. (65) ťu ńŏyərəltəntal, ťu ńŏyərəltəntal ĕj-lä(t)nə juŋk nuk-etəmkəlwəl: (66) „mŏyəli nŏŋä maswəl?" (67) „mänä maswəl miṅ-păḷakį!" (68) juŋk įl-layṭiŋtəyəlkəlwəl. (69) jŏy mŏyi wäṇ lämitäl, koy lämitäl ĕj-lä(t)nə nuk-etəmkəlwəl miṅ-păḷakį-na(t). (70) räť wĕ(j)yilkəllətə, joypa mĕnkəlwəl.

(71) itən ălįntântalnə äsəm-ujla păŋkəllətâ: (72) „mänä mĕtälikə jĕŋän jĕyä, ĕntə jĕŋän äl jĕyä!" (73) jŏy mŏyi wäṇ wojŋilayən, kăm koy wojŋilayən, ĕj-lä(t)nə nuy-werimtəyəlkəlwəl. (74) kŏtəl ilə-war(t)wəl, ťu-miṇ(t) koṇək, kŏrəl

(53) Az öreg megy a cárhoz. (54) A cár leülteti teát inni. (55) Az öreg egy vagy két pohárral ivott vodkát. (56) Mikor ihat egy (ilyen ide) jött öreg ilyen vodkát?! (57) Berúg, alig-alig piheg. (58) Känä és a cár fia megragadják, (hazaviszik) földobják az ágyra, a hálóhely alatt (ott) az ócska kis doboz. (59) Ellopván hazaviszik.

(60) Az öreg maga vagy rövid ideig aludt, vagy sokáig aludt, egyszer fölébred: (61) a nő nincsen, a ház hideg, ő alig kap levegőt, oh az ördög (vinné el)! . . . (62) Az asszony mondja neki: (63) „Az én fámat ne tüzeld el (tkp. ne etesd el)!"

(64) Fölmelegszik, ismét elindul az árkeltő helyre. (65) Amint ringatja, ringatja (a fákat), egyszer fölbukkan az ördög (és kérdi): (66) „Mi kell neked?" (67) „Nekem egy ócska doboz kell!" (68) Az ördög alámerült. (69) Rövid ideig tartózkodott (lenn) vagy sokáig tartózkodott (lenn), egyszer megjelenik egy ócska dobozzal. (70) Az öreg elveszi, hazaindul.

(71) Este lefekvéskor a vánkosa alá teszi (a dobozt és gondolja): (72) „Ha leszel a számomra valamivé, (hát) légy, ha nem leszel, (hát) ne légy!" (73) Rövid ideig aludt, vagy hosszú ideig aludt, egyszer csak fölébred. (74) Kezét nyújtja, olyan meleget érez, a lábát kinyújtja, olyan meleget érez.

конък, кӧръл илъ варвъл — т'умын конък. (75) катлънъ т'умын йъм ни коуълылвъл. (76) мълауън въллауън т'умын йъм ни, тämът тул нингъ йъм ни. (77) ни йӧуä йологувъл: (78) „т'ä нук кӳлä, сӳнгк котл йора питъс. (79) йау вэртä мънът. нӧнг кола войуйън." (80) рät' нук йукымкълвъл, нингнъ пан'а туулкъллътъ, пан'а л'оуытыуълкъллътъ, йъм воръв киртъвтъуълкъллътъ, йъм йэрнäс ънкъллътъ, йъм ивъс, йъм кул иуълкъллъкън.

(81) кäнä том пэльунъ ат' чӧнчъ мънäуи, тоупа лäуъмкълвъл, польн камт'ыв рät' кат käскъллътъ. (82) кана нурътъуълкълвъл, кана йологувъл: (83) „нӧнг мӧуи кан въсън, катан ъси сӧнг пан'. (84) польн камт'ыв рät' т'умын йъм кат амтав." (85) кан йологувъл: (86) „йуууси ымтати".

(87) кäнä рät' нурътъуълкълвъл, кӧр понгла локкынтъуълкълвъл. (88) тыула-таула кыл'т'ъутъвъл, автъ мунглали кӧр понгълнъ käскълвъл, кармана нурмыл'тъуълкъллътъ, кана нурътъуълкълвъл, кан сэм йойъ чокъслътъ. (89) „ънкътанг, нӧнг мӧуи кан въсън, нӧнг понгланнъ сӧнг ängкъл амысвъл; польн камт'ыв рät' т'умын йъм ни käсäуи. (90) нӧнг, кан, т'умын ънтъ käсвън". (91) „йуууси кисäти".

(92) кан ъйläнъ йъм ивъс тätъувэркълвъл, кäнäкъ йологувъл: (93) „польн камт'ыв рät' тъу выуы". (94) кäнä нурътьуълкълвъл польн камт'ыв рät'ä. (95) ъй кӧръл кӧмън, ъй кӧръл кана: (96) „польн камт'ыв рät', канъ нӧнгъ ваусъ." (97) рät' чäуинтъкътъуълкълвъл. (98) ни йӧуä йологувъл: (99) „мӧулä мънвън? (100) йокън пъ ъй т'у интӧт." (101) кӧты вэръмтъли, канъ касы ваулът.

(102) мънкълвъл рät' кана. (103) рät' ъй към кä кӧуълкън йънг иуълкъвъл — питкълвъл. канъ чäй амыкълль. (104) рät' ъй към кä коуълкън йънгк иуълкълвъл — пимткъльъл. (105) кäнäнъ кан паунъ рät' каурътъмын, йоу нуръуълтъуълкълльтън вълкъ ръкътъуълкъллътън, вътл уйна мын' пълакали. (106) йалымын, тъуълкъллътъ.

(107) рät' йӧу мӧуи вäн войнгълауъ, коу войнгълауъ, ъйläнъ нуу вэръмтъуълкълвъл. (108) т'умын ът'ъу каталин. (109) ими йӧуä л'ӧуъвъл: (110) „мäнä т'у канана".

(111) рät' амыстьл-амыстьл, ос мънкълвъл оу н'оуърълтъ тъуыйа. (112) т'у н'оуърълтънтъл, т'у н'оуърълтънтъл, ъйläнъ йунгк нук этъмкълвъл, сэмъл н'äръу, рät'ä йологувъл: (113) „мӧуӧли нӧнгä масвъл?" (114) „мäнä мын' пълакъ мъйи мътä пӧуъл." (115) йунгк ыллаутънтъ ълкълвъл. (116) йӧу мӧуи

(75) A házában egy olyan szép nő járkál. (76) Tegnap volt egy szép nő, (de) ez annál szebb nő. (77) A nő mondja neki: (78) „Nosza, kelj föl, dél van! (79) Az emberek dolgozni mentek, te elaludtál." (80) Az öreg fölpattan, a nő a szaunába vezeti, a szaunában megmosdatja, szép nadrágba bújtatja, szép inget ad rá, finom ételt, finom halat esznek.

(81) Känä a túlsó oldalon kiment az udvarra, arrafelé tekint, megpillantja a Kenderkorbács-Öreg házát. (82) Fut a cárhoz, mondja a cárnak: (83) „Te tán cár vagy, (mikor) a házad mintha egy leégett (?) szauna volna. (84) A Kenderkorbács-Öreg egy olyan szép házat épített." (85) A cár mondja: (86) „Hadd építsen!"

(87) Känä átfut az öreghez, leereszkedik a kemence mellé. (88) Ide-oda forgolódik, észrevesz a kemence mellett egy kis hajcsomót, beledugja a zsebébe, fut a cárhoz, a cár szemére hányja: (89) „Hát nem te volnál-e a cár, te melletted (mégis csak) egy szétégett (?) tuskó él, a Kenderkorbács-Öreg olyan szép nőt talált. (90) Te, cár, olyant nem találsz!" (91) „Hadd találjon!"

ilə-war(t)wəl, ťu-mi̯n(t) koṇək. (75) katəlnə ťu-mi̯n(t) jĕm ni kɔyə̑(t)li̯lwəl. (76) mălayə̑l wălayə̑n ťu-mi̯n(t) jĕm ni, temət(i) tŏlniŋə(t) jĕm ni. (77) ni jŏ̈yä joḷə̑ywəl: (78) „tĕ nuk-külä, sünk kotəl jɔra pitəs! (79) jay wertä mĕnət, nŏ̈ŋ kola-wojujə̑n." (80) räť nuk-jŏkḭmkəlwəl, niŋnə paṅa tuɣi̯lkəllətə̑, paṅnə̑ loɣi̯-tə̑yəlkəlllətə̑, jĕm worwa kirtəwtəyəlkəllətə, jĕm jernäs ĕn(t)kəllətə, jĕm iɣwəs, jĕm kul iyəlkəlləkən.

(81) känä tom peḷəynə ať čŏ̈ṇčä mĕnäyən, toɣpa läyəmkəlwəl, polə̑n-kamťi̯w-räť kat käskəllətə. (82) kana nŏ̈rəytəyəlkəlwəl, kana joḷə̑ywəl: (83) „nŏ̈ŋ mŏ̈yi kan wăsə̑n, katan ĕsi sŏŋ (?) pan. (84) polə̑n-kamťi̯w-räť ťu-mi̯n(t) jĕm kat amtayə̑n". (85) kan joḷə̑ywəl (?): (86) „jŏ̈ɣ ĕsi i̯mtati̯!"

(87) känä räťä nŏ̈rəytəyəlkəlwəl, kɔ̈r pŏŋla lokki̯ntə̑yəlkə̑lwəl. (88) tĕɣ(ə)lätay(ə̑)la ki̯ľťəytə̑wəl, awti̯ muŋ(kə̑)ḷaľi̯ kɔ̈r pŏŋə̑lnə̑ käskəlwəl, karmana nŏ̈rmiltəyəlkəllətə, kana nŏ̈rəytəyəlkəwəl, kan sem jɔj(t)tə̑ čɔkə̑sləltə̑: (89) „. . . , nŏ̈ŋ mŏ̈yi kan wăsə̑n, nŏ̈ŋ pŏŋlannə̑ sŏŋ (?) äŋkəl amə̑swəl, polə̑n-kamťi̯w-räť ťu-mi̯(t) jĕm ni käsäyən. (90) nŏ̈ŋ, kan, ťu-mi̯n(t) ĕntə käswən!" (91) „jŏ̈ɣ ĕsi kisäti!"

(92) kan ĕj-lä(t)nə jĕm iɣwəs tätəy werkəlwəl, känäkä joḷə̑ywəl: (93) „polən-kamťi̯w-räť tĕɣ wi̯yi̯!" (94) känä nŏ̈rəytəyəlkəlwəl polə̑n-kamťi̯w-räťä. (95) ĕj kŏ̈rəl kɔ̈mən, ĕj kŏ̈rəl ka(t)nə̑: (96) „polə̑n-kamťi̯w-räť, kannə̑ nŏ̈ŋə(t) wayə̑s". (97) räť čäyintəkətəyəlkəlwəl. (98) ni jŏ̈yä joḷə̑ywəl: (99) „mŏ̈ɣ(ə)lä mĕnwən? (100) jokə̑n-pə̑ ĕj-ťu int-ot." (101) kŏ̈ti̯ werəmtəli, kannə̑ kŭsi̯ waylə̑t(ə̑)...

(102) mĕnkəlwəl räť kana. (103) kannə̑ čäj [intä] amə̑(t)kə̑lli̯. (104) räť ĕj kăm kä(t) kɔ̈yəlkən jĕŋk iyəlkəlwəl, petkilwəl. (105) känänə, kan păynə räť kayrə̑mtə̑min joɣ-nŏ̈rəyəltəyəlkəllətən, wălaka rĕkətəyəlkəllətən, wat(ə̑)l ujnə̑ mi̯ń-păḷakaľi̯. (106) jaləmi̯n tuɣi̯lkə̑llə̑tə̑n.

(107) räť jŏ̈ɣ mŏ̈yi wän wojŋi̯layə̑n, koɣ wojŋi̯layə̑n, ĕj-lä(t)nə nuɣ-werimtəyəlkəlwəl: (108) ťu-mi̯n(t) ĕťəɣ kataľi̯nə̑. (109) imi jŏ̈yä ľɔ̈yə(t)wəl: (110) „mĕnä kanapa!"

(111) räť amə̑stal, amə̑stal os mĕnkəlwəl ŏɣ ńŏɣə̑rə̑ltə̑ tăɣə̑ja. (112) ťu ńŏɣə̑rə̑ltə̑ntal, ťu ńŏɣə̑rə̑ltə̑ntal, ĕj-lä(t)nə juŋk nuk-etəmkəlwəl, semə̑l ńärəɣ, räťä joḷə̑ywəl: (113) „mŏ̈yəli nŏ̈ŋä maswə̑l?" (114) „mänä mi̯ń-păḷaki̯ mĕji mĕtä pöyəl!" (115) juŋk i̯l-layti̯ntə̑yəlkə̑lwəl. (116) jŏ̈ɣ mŏ̈yi wän lämitäl, koɣ lämitäl,

(92) A cár egyszer finom ételt készít, mondja Känänek: (93) „Hívd ide a Kenderkorbács-Öreget!" (94) Känä szalad a Kenderkorbács-Öreghez. (95) Az egyik lába kint, a másik a házban van: (96) „Kenderkorbács-Öreg, a cár hív téged." (97) Az öreg készülődik. (98) A nő mondja neki: (99) „Miért mész? (100) Itthon is éppen olyan finom étel van." (101) Mit lehet tenni, a cár hívja az embert . . .

(102) Megy az öreg a cárhoz. (103) A cár leülteti teát inni. (104) Az öreg megiszik egy vagy két pohár vodkát, berúg. (105) Känä és a cár fia az öreget megragadva hazaviszik, földobják az ágyra, a hálóhely alatt ott az ócska kis doboz. (106) Ellopván elviszik.

(107) Az öreg rövid ideig aludt vagy hosszú ideig aludt, egyszer fölébred: (108) olyan hideg van a házikóban. (109) Az asszony szidja őt: (110) „Menj a cárhoz!"

(111) Az öreg ül, ül, ismét elmegy az árkeltő helyre. (112) Amint ringatja, ringatja (a fákat), egyszer fölbukkan az ördög, izzik a szeme, mondja az öregnek: (113) „Mi kell neked?" (114) „Adj nekem valamilyen ócska dobozt!" (115) Az ördög alámerül. (116) Rövid ideig tartózkodik ott vagy

вӓн лӓмитӓл, коу лӓмитӓл, ъйлӓнъ нук этъмкълвъл, мын'али рӓтӓ' мълтъ йӧуӓ йолоувъл: (117) „нӧнг ит'ъ тъу ӓл йӧуӓ, йӧнгӓн мӓ нӧнгъ илъм."

(118) рӓт' йоупа мънкълвъл. (119) ӓйльу-кӧллъу йоу йӧуълкълвъл. (120) итън ъсм уйла пънкъллътъ: (121) „мӓнӓ мътӓлькъ йънгӓн йъуӓ, ънтъ йънгӓн ӓл йъуӓ." (122) йӧу мӧуи вӓн войнгълауъ, коу войнгълауъ, ълйӓнъ нук вэръмтъуълкълвъл. (123) котъл илъ варвъл, т'умын конък, кӱръл илъ варвъл, т'умын конък. (124) нингъл йӧуӓ йолоувъл: (125) „сӱнгк котл йора питъс, нӧнг кола войуйън." (126) рӓт' нук йукымкълвъл. (127) нингъ пан'а тууылкъллътъ, л'оуытыуълкъллътъ, йъм ворвъ киртъвтъуълкъллътъ, йъм йэрнӓс ънкълвъл, йъм ивъс, йъм кул иуълкълълькън.

(128) ӓ кӓнӓ том пэлъунъ ат' чӧнчъ мънӓуи. тоупа лӓуъмтъл, полън камт'ыв рӓт' ос т'умын йъм кат амтауъ. (129) нурътъуъкълвъл, кан сэм йойъ чокъслълтъ: (130) „ънкътанг, нӧнг мӧуи кан въсън, катан ъсн сӧнг пан'. (131) полын камт'ыв рӓт' т'умын йъи йоунӓмъ ос амтау кат." (132) „йуууси ымтат."

(133) кӓнӓ рӓт'ъ нурътъуълкълвъл. кӧр понгла локкынтъвъл. (134) тыула-тагла кыл'тъутъвъл, автъ мунглали кӓскълвъл, кармана нурмылтъуълкълълтъ, кана нурътъуълкълвъл, кан сэм йойъ чокъслълтъ: (135) „ънкътанг, нӧнг мӧуи кан въсън? нӧнг понгланнъ сӧнгк ӓнгкъл амысвъл. полън камт'ыв рӓт' ос т'умын йси кӓсӓуи. (136) „йуууси кисӓт".

(137) кан йъм ивъс тӓтъувэркълвъл, кӓнӓкъ йолоувъл: (138) „йилӓ полън камт'ыв рӓт'ӓ, толка, канъ нӧнгъ вауъс." (139) кӓнӓ рӓт'ӓ нурътъуълкълвъл, оупы понлымтъуълкълълтъ, ъй кӧръл кӧмън, ъй кӧръл кана, толвъл: (140) „кана нӧнгъ вауъс." (141) рӓт' чӓуинтъкътъуълкълвъл. нингъл йӧуӓ йолоувъл: (142) „мӧуӧли тот каннъ вэртӓнъ? йокън пъ ъй т'у интӧт, ъй т'у йънгк." (144) кӧты вэръмтъли, канъ касы ваулъ.

(145) кана мънкълвъл. (146) канъ интӓ амыкълль. (147) ъй към кӓ кӧуълкън йънгк иуълкълвъл, питкълвъл. (148) тот ъси чӧкин полъсвъл. (149) кӓнӓнъ кан паунъ каурьмтъуълкълль, йоупа нурьуълтъуълкълълтъ, вълькъ ръкътъуълкълълтън, вътл уйна мын' пълак йалымкълълтън. (150) рӓт' йӧу мӧуи вӓн войнгълауън, коу войнгълауън, ъйлӓнъ нуу вэръмтъуълкълвъл. (151) т'умын ът'ъу, ими йӧуӓ л'оуъвъл: (152) „мънӓ, ос мънӓ т'у канана". (153) рӓт' ӓйльу-кӧл-

hosszú ideig tartózkodik ott, egyszer előbukkan, az öregnek átadja a dobozkát és mondja neki: (117) „Többé ide ne gyere, ha eljössz, fölfallak!"

(118) Az öreg hazamegy. (119) Csendben bemegy (a házba). (120) Este a vánkosa alá teszi (a dobozt és gondolja): (121) „Ha leszel számomra valamivé, (hát) légy, ha nem leszel, (hát) ne légy!" (122) Rövid ideig aludt vagy hosszú ideig aludt, egyszer fölébred. (123) Kezét kinyújtja, olyan meleget érez, lábát kinyújtja, olyan meleget érez. (124) A nő mondja neki: (125) „Dél van, elaludtál!" (126) Az öreg fölpattan. (127) A nő a szaunába vezeti, megmosdatja, egy szép nadrágba bújtatja, szép inget ad rá, finom ételt, finom halat esznek.

(128) De Känä a túlsó oldalon kiment az udvarra, arrafelé tekintve (látja, hogy) az öreg ismét egy olyan szép házat épített. (129) Átfut a cárhoz, a cárnak a szemére hányja: (130) „Hát nem te volnál-e a cár, a te házad (mégis csak olyan, mint) egy szétégett (?) szauna. (131) Az öreg (ugyanis) egy olyan szép házat épített magának." (132) „Hadd építsen!"

(133) Känä átfut az öreghez, leereszkedik a kemence mellé. (134) Ide-

ĕj-lä(t)nə nuk-etəmkəlwəl, mi̯ńaľi̯ räťä měltə, jŏ̈gä jo̯ə̯gwə̂l: (117) „nŏ̈ŋ iťə tĕγ äl jŏ̈gä, jŏ̈ŋän mä nŏ̈ŋə(t) iləm!"

(118) räť joγpa mĕnkəlwəl. (119) äjləγ-kölləγ joγ-jŏ̈gəlkəlwəl. (120) itən ăs(ə̂)m-ujla păŋkə̂llətə̂: (121) „mänä mĕtälikə jĕŋän jĕgä, ĕntə jĕŋän äl jĕgä!" (122) jŏ̈γ mŏ̈γi wäŋ wojŋi̯laγə̂n, koγ wojŋi̯laγə̂n, ĕj-lä(t)nə nuk-werimtəγəlkəlwəl. (123) kötəl ilə-war(t)wə̂l, ťu-mi̯n(t) ko̯ŋə̂k, kŏ̈rəl ilə-war(t)wə̂l, ťu-mi̯n(t) ko̯ŋə̂k. (124) niŋəl jŏ̈gä jo̯ə̯gwə̂l (?): (125) „süŋk kotə̂l jɔra pitəs, nŏ̈ŋ kola--wojujen!" (126) räť nuk-jokɨmkə̂lwə̂l. (127) niŋnə pańa tuγi̯lkə̂llə̂tə̂, loγi̯tə̂γə̂lkə̂llə̂tə̂, jĕm worwa kirtəwtəγəlkəllətə, jĕm jernäs ĕn(t)kəlwəl, jĕm iγwəs, jĕm kul iγəlkəllətən.

(128) ä känä tom pe̯ə̯γnə ať čŏ̈n̆čä mĕnäγən, toγpa läγəmtäl polə̂n-kamťi̯w--räť os ťu-mi̯n(t) jĕm kat amtaγə̂n. (129) kana nŏ̈rəγtəγəlkəlwəl, kan sem jɔj(t)ə̂ čɔkə̂slə̂ltə̂: (130) „. . . . , nŏ̈ŋ mŏ̈γi kan wăsə̂n, katan ĕsi söŋ (?)pań. (131) polə̂nkamťi̯w-räť ťu-mi̯n(t) jĕm jŏ̈γnämä os amtaγə̂n kat." (132) „jŏ̈γ ĕsi i̯mtati̯!"

(133) känä räťä nŏ̈rəγtəγəlkəlwəl, kör pŏ̈ŋla lokki̯ntə̂wə̂l. (134) tĕγ(ə)lä--taγ(ə̂)la kɨ̯ľťəγtə̂wə̂l, awti̯ muŋ(kə̂)ɫaľi̯ käskəlwəl, karmana nŏ̈rmiltəγəkəllətə, kana nŏ̈rəγtəγəlkəlwəl, kan sem jɔj(t)ə̂ čɔkə̂slə̂ltə̂: (135) „. . . . , nŏ̈ŋ mŏ̈γi kan wăsə̂n, nŏ̈ŋ pŏ̈ŋlannə̂ söŋk (?) äŋkəl amə̂swə̂l, polə̂n-kamťi̯w-räť os ťu-mi̯n(t) jĕm [ni] käsäγən." (136) „jŏ̈γ ĕsi kisäti!"

(137) kan jĕm iγwəs tätəγ werkəlwəl, känäkä jo̯ə̯gwə̂l: (138) „jĕlä polə̂nkamťi̯w-räťä, tŏ̈ɫka: »kannə̂ nŏ̈ŋə(t) waγə̂s«". (139) känä räťä nŏ̈rəγtəγəlkəlwəl, ɔγpi̯ pɔŋ(č)lə̂mtə̂γəlkə̂llə̂tə̂, ĕj kŏ̈rəl kɔ̈mən, ĕj kŏ̈rəl ka(t)nə̂, tŏ̈ɫə̂gwə̂l: (140) „kannə̂ nŏ̈ŋə(t) waγə̂s" (141) räť čäγintəkətəγəlkəlwəl, niŋəl jŏ̈gä jo̯ə̯gwə̂l: (142) „mŏ̈γəli tŏ̈t kannə̂ wertänə? (143) jokə̂n-pə̂ ĕj-ťu int-ot, ĕj-ťu jĕŋk." (144) kŏ̈ti̯ werəmtəli, kannə̂ kăsi̯ waɫi̯. . .

(145) kana mĕnkəlwəl. (146) kannə̂ intä amə̂(t)kə̂lli̯. (147) ĕj kăm kä(t) kɔ̈γəɫkən jĕŋk iγəlkəlwəl, petkilwəl. (148) tŏ̈t esi čökin pŏ̈lə̂(γ)swə̂l. (149) känänə, kan păγnə̂ kayrə̂mtə̂γə̂lkə̂llə̂tə̂n, joγpa-nŏ̈rəγəltəγəlkəllətən, wălaka rĕkətəγəlkəllətən, wăt(ə̂)l-ujnə̂ mi̯ń-pă̯ɫaki̯, jaləmkə̂llə̂tə̂n. (150) räť jŏ̈γ mŏ̈γi wäŋ wojŋi̯laγə̂n, koγ wojŋi̯laγə̂n, ĕj-lä(t)nə nuγ-werimtəγəlkəlwəl. (151) ťu-mi̯n(t) ĕťəγ, imi jŏ̈gä ľɔ̈γə(t)wəl: (152) „mĕnä, os mĕnä ťu kanapa!" (153) räť äjləγ-kölləγ amə̂swə̂l.

oda forgolódik, észrevesz egy kis hajcsomót, zsebre dugja, fut a cárhoz, a cár szemére hányja: (135) „Hát nem te volnál-e a cár, te melletted egy szétégett (?) tuskó él, a Kenderkorbács-Öreg olyan szép nőt talált." (136) „Hadd találjon!"

(137) A cár finom ételt készít, mondja Känänek: (138) „Menj át a Kenderkorbács-Öreghez, mondd meg: »A cár hívott téged«". (139) Känä átszalad az öreghez, kinyitja az ajtót, az egyik lába kint, a másik a házban van, és mondja: (140) „A cár hívott téged." (141) Az öreg készülődik, a nő mondja neki: (142) „Mi dolga van ott a cárnak (veled)? (143) Itthon is ugyanolyan étel, ugyanolyan vodka van." (144) Mit lehet tenni, a cár hivatja az embert . . .

(145) Megy a cárhoz. (146) A cár leülteti inni. (147) Egy vagy két pohár vodkát iszik, berúg. (148) Szinte alig piheg ott. (149) Känä és a cár fia megragadják, hazaviszik, az ágyra dobják, hálóhelye alatt az ócska doboz, ellopják. (150) Az öreg rövid ideig aludt vagy hosszú ideig aludt, egyszer fölébred. (151) Olyan hideg van, (hogy) az asszony szidja: (152) „Menj, menj el ismét a cárhoz!" (153) Az öreg csöndben ül. (154) Vagy rövid ideig élvén, vagy

лъγ амысвъл. (154) йӧγ мӧγи вӓн вълтън, йӧγ мӧγи коγ вълтън, ип пъ кола вълъкън. (155) итън пъ ънтим, ӓлънг пъ ънтими. (156) сӧк!

2.

(1) 'тапал мънг ънг'кӓм-ап'пам 'лӓнкъннъ нум 'уръна вълкалъв. (2) 'уръйа мънг сӱ'гӱснъ 'нуγлапа мън'кӓл'ъв, ап'пам-ън'кӓм 'лӓнкънъ 'йуγкат 'амыкалкън. (3) мънг н'ъллъ 'късы тот 'вълкалъв: ап'пам, ън'кӓм, а'ч'им, мӓ. (4) суγ'салъγпыл йы'мыγ 'вълкалъв: 'наγыр 'чэγикӓл'ъв, кул 'тӓтъγвэркъл'ъв. (5) 'кунты тъл''къмъл'нъ, ап'пам 'л'ӓнгкитыγл'ъкътыγӓл'. (6) мънг кӓ йым 'ӓмкын тъ'йакалъв: кън'ч'ангни и пън'кӓл'и. (7) мънг ън'кӓмнъ 'йомънкӓ йи'л'ил'кӓлън.

(8) тъ'лъγ йор 'мочъγ йы'мыγ 'вълкалъв. (9) тъ'л'ъγ'йороγ 'ил'ъ'л'ӓнгки 'кыч'л'ъγйыγӓл', ап'пам 'пӓкӧтнъ мъ'ръм ъй-кӓ л'ӓнгкъкън йоγ 'тотыγлылыкътъγал. (10) 'тӓтъγ 'вэръм 'нитот-пъ ку'лакътъγал.

(11) 'ил'ӓнъ ап'пам 'мънл'ъмкӓл' 'оγтънгуръйа, 'маскал 'тунта 'пырнъ 'вэл'ъм 'йорки вет'л'ӓнгки и 'ка 'саскън. (12) мӓ ми'рон а'ч'им 'пырыусъкътъγал а'памна ъ'йъγмънтӓ. (13) ап'памна йо'γъ ън'тъ'ввъл: „йоγ 'кыч'а, 'л'ӧγнъ нонгӓ 'йӓγъртъγ 'питвъл, йоγ 'кыч'вън". (14) ън'кӓм йо'γӓ то'л'оγвъл: „ӓл' 'исӓ, тът 'илӓнъ йаγ въ'лильм тъ'γъ, мъ'тӓ ка'сы мън'гӓ 'йовъл'". йоγ ч'эл' 'ис'въл. (15) мът 'кова ънт'иъ'кӓл: ап'пам 'мънкӓл' 'эт'ълнӓм. (16) ап'пам мънмӓл' 'пырнъ мӓ а'ч'им тол'нингӓ чъ'къ 'ис'ъкътъγӓл. (17) коγ 'искӓл', 'пырпытӓл' нъ'логкӓл'.

(18) 'интотоγ мън'гън мъ'тӓл'ипънтъ, 'кыч'кал, мъ'ръм пэнтъм кул'лоγ. (19) 'пэнтъм 'куллоγоγ ън'кӓм'минӓ мъ'йкъγӓл мъръм ъй-кӓ къурал'икън 'котлнъ. (20) йуγнӓм 'йула мъ'тӓл'ипънтъ 'въвъл. (21) ап'пам 'оγтынгуръна кут котл'л'имъγл'ӓγън, мъ'нгън йоγ'лӓгиллъв. (22) кӓ йым 'амкън тъ'йакалъв, ч'ут къмпъ 'пайма къ'лакалкън. (23) 'мъннъ мъ'нӓм 'сэмъминъ ч'ит'γуалъм.

(24) ап'пама 'л'ӓглъусмъв 'пырнъ, ън'кӓм минӓ то'л'оγвъл: (25) „'шайлъв 'пънлив и'тънтъγ йаккънг 'пуула 'мънлъв". (26) мънг 'мънлъмкӓлъв. (27) 'иннъ'уръйа ыл ъ'сыл'кӓл'ъв, ънг'кӓм 'минӓ то'л'оγвъл: (28) „йы'γытыйитън, 'вэл'инг йаγ тыγл'ӓ йо'въл'т мъ'нгъ'кънч'ъ." (29) ч'у йаγ мъ'нгӓ йо'γосът и то'л'оγвъл'т: (30) мо'ол'и нънг 'вэрл'ътъγ, нънг'нӓмъ 'коллътъγ? (31) 'ым-

hosszú ideig élvén, még mindig élnek. (155) Este sincsen, reggel sincsen (számukra, ti. annyit kell dolgozniuk). (156) Vége!

2.

(1) Tavaly mi anyámmal és apámmal a felső holtágnál laktunk. (2) A holtághoz ősszel mentünk föl, apám és anyám egy gerendaházat építettek. (3) Mi, négy ember, ott élünk: apám, anyám, a bátyám és én. (4) Az ősz legelején jól éltünk: tobozt gyűjtöttünk, halat tartalékoltunk. (5) Amikor tél lett, apám mókusvadászatra indult. (6) Nekünk két jó kutyánk volt: a „Tarka Szuka" és a „Császármadárka". (7) Mi anyámmal bogyót gyűjteni jártunk.

(8) A tél közepéig jól éltünk. (9) A tél közepétől kevés mókus volt, apám csak néha hozott haza egy-két mókust. (10) A tartalékolt étel is kezdett elfogyni.

(154) jĕγ² mŏ̆γi wäṇ wăltịn, jĕγ² mŏ̆γi koγ wăltịn ip-pə kŏla wăllə̂kə̂n. (155) itən-pə ĕntim, äləŋ-pə ĕntim. (156) sök!

2.

(1) tapal mĕŋ ĕŋkäm ăpam ... num urịnə̂ wălkalə̂w. (2) urə̂ja mĕŋ sŏ̆γəsnə nuγlapa mĕnkäləw, ăpam ĕŋkäm ... juγ-kat amə̂(t)kalkə̂n. (3) mĕŋ ńĕlə kăsị tŏt wălkalə̂w: ăpam, ĕŋkäm, ăťịm, mä. (4) sŏ̆γəs alə̂ŋpịl jĕməγ wălkaləw: naγə̂r čäγikäləw, kul tätəγ werkäləw. (5) kuntə̂ tĕlkəmälnə ăpam läŋkitəγləkətəγäl. (6) mĕŋ kä(t) jĕm äm(p)kən tăjakalə̂w: kăṇčaŋ ni i pĕŋkäľi. (7) mĕŋ ĕŋkämnä(t) jɔmə̂ŋka jĕlilkäləw.

(8) tĕləγ jɔr močə̂γ jĕməγ wălkalə̂w. (9) tĕləγ jɔroγ ilə läŋki kịťlə̂γ jĕγäl, ăpam pä-kŏ̆tnə mĕrəm ĕj-kä(t) läŋkikən joγ-totə̂γlə̂lə̂kə̂tə̂γal. (10) tätəγ werəm int-ot—pə̂ kŏlakə̂tə̂γal.

(11) ĕj-lä(t)nə ăpam mĕnləmkäl oγtə̂ŋ urə̂ja, maskal tunta pịrnə̂ weləm jɔ̈γ-ĕrki-wet läŋki i kä(t) saskə̂n. (12) mä miron ăťịm pịrịγsə̂kə̂tə̂γal ăpamna(t) ĕjəγ mĕntä. (13) ăpamnə jŏ̆γə(t) ĕntə wĕwəl: „joγ-kịťa, ḷɔ̈γnə nŏ̆ŋä jäγərtəγ pitwəl, joγ-kịťwə̂n". (14) ĕŋkäm jŏ̆γä tŏḷə̂γwə̂l: „äl isä, tĕt ĕj-lä(t)nə jaγ wălịlə̂m tăγị, mĕtä kăsị mĕŋä jŏ̆wəl", jŏ̆γ ťel iswəl. (15) mĕt-koγa ĕnt(ə) iskäl, ăpam mĕnkäl ätilnäm. (16) ăpam mĕnmäl pịrnə̂ mä ăťịm tŏlnịŋə̂(t) čĕ(k)kə iskətəγäl. (17) koγ iskäl, pịr pĕtälnə löγkäl.

(18) int-otoγ mĕŋən mĕtäli-pə ĕntə kịťkal, mĕrəm päntəm kul lŏγ. (19) päntəm kul lŏγoγ ĕŋkäm minä mĕjkəγäl mĕrəm ĕj-kä(t) kăγraľịkə̂n kotlə̂nə̂. (20) jŏ̆γnäm jula mĕtäli-pə ĕntə wĕwəl. (21) ăpam oγtə̂ŋ urịnə̂ kut kotə̂l liməγläγən, mĕŋən joγ-läγəlləw. (22) kä(t) jĕm äm(p)kən tăjakalə̂w. ťutkə̂n-pə̂ pajma kălakalkə̂n. (23) mĕnnə̂ mĕnnäm semämnə̂ ťit uγalịm.

(24) ăpama läγləγsəməw pịrnə̂ ĕŋkäm minä ĕŋkäm minä tŏḷə̂γwə̂l: (25) „šajlə̂w pănlịw itəntəγ jakə̂ŋ puγla mĕnləw!" (26) mĕŋ mĕnləmkäləw. (27) innə urə̂ja ịl-esəlkäləw, ĕŋkäm minä tŏḷə̂γwə̂l: (28) „jĕγə-tăjịtə̂n, weliŋ jaŋ tĕγ(ə)lä jŏ̆wəlt mĕŋə(t) kĕṇ(č)tä". (29) ťu jaγ mĕŋä jŏ̆γəst i tŏḷə̂γwə̂lt: (30) „mŏ̆γəli nĕŋ

(11) Egyszer apám elment Ochteurijba, (mert) el kellett vinni az utóbbi időben elejtett tizenöt mókust és két hermelint. (12) Miron bátyám kérte, hogy apámmal együtt elmehessen. (13) Apám nem viszi őt magával: „Maradj itthon, az út neked nehéz (lenne), itthon maradsz." (14) Anyám mondja neki: „Ne sírj, ez egykor emberek lakta hely volt, valaki (majd csak) jön hozzánk," (de) ő egyre sír. (15) Bármilyen sokáig sírt, apám egyedül ment el. (16) Miután apám elment, bátyám az addiginál erősebben kezdett sírni. (17) Sokáig sírt, végül abbahagyta.

(18) Az ételből nekünk semmi sem maradt, csak a szárított halak csontja. (19) A száraz halcsontból anyám nekünk csak egy-két maroknyit adott naponta. (20) Ő maga semmit nem vesz a szájához. (21) Apám hat napig volt (már) Orcheturijban, mi otthon várakozunk. (22) Két jó kutyánk volt, mind a kettő éhen veszett. (23) Én ezt a saját szememmel láttam.

(24) Miután várakoztunk (egy ideig) apámra, anyám mondja nekünk: (25) „Ruháinkat rakjuk össze és menjünk a legközelebbi faluba!" (26) Útra keltünk. (27) Amint a holtághoz leereszkedtünk, mondja nekünk az anyám: (28) „Nézzétek, jönnek a rénpásztorok minket megkeresni." (29) Azok az

лътъу 'иурӓ, 'катътына пъртӓу 'мънл'ъв. (32) мънг 'ымылкалъв 'иурӓти и йъунӓ 'катъва пър'тӓу йо'ӱл'ъв.

(33) мин ънг'кӓмън ъй 'нинӓ 'вэл'и 'н'оуы пън'ч'алтъкътъуаскън. (34) 'кунтъ 'н'оуы пън'ч'амалнъ, 'иуӓл'ъв 'тӧнгътъу'йӓрэ. (35) 'имӓв 'пырнъ, ъй ни'мънгтъ 'пывъл: (36) „моу'л'ӓ нънг тът коу тъ'уъйнъ 'въллътъу? (37) 'пайма къ'латына ч'эт 'въллътъу?" (38) и мънг йъунӓ 'оутънг 'уръйа 'мънкӓл'ъв. (39) тот ап'пам 'кан'мин кӓскӓл'ив. (40) тот мънг въ'лимкалъв.

3.

(1) мӓ ъл'л'ъ въл'калъм, 'мӓнӓ 'н'ылмътъ ал'мънл'ъмкӓл'. (2) ч'у 'алнъ ънг'кӓм къ'лакал. (3) къ'латал 'ил'пэл'ъунъ мин а'ч'имна 'ӓл'ънг йън'ката мън'кӓл'мън. (4) 'ӱч'вис 'мууты пъл'н'итсакайоу мин 'л'ӓгил'кӓлмън: мӓ ънг'кӓм пъл'н'итсана чъ'къ'кан'мин ъ'лакал, ч'у'та миннъ йо'уы йы'уытъй ахсълкалмън. (5) а'ч'им то'л'оувъл: (6) „йы'уытыйи, нонг ънг'кӓн ка'йорна ъ'лавъл; 'коуълътал съ'уъ 'ылкӧркӓуън, на'вернъ". (7) мин н'у'ла то'л'оукалнън: „ч'и вэр 'йауа 'йӓсънгл'имън. (8) тоутър и ъ'ранг йау мънът и'кокъм 'л'имъул'ът.

(9) мин а'ч'искън 'мънкӓл'мън въл'мав 'ката. (10) 'иннъ мӓ йъ'нгакалъм, 'улъм: мӓ а'ч'имнъ 'сэмоу йънгк 'пасъуъвл. (11) 'катънг йау йо'уӓ то'л'оувълт: (12) „'ӓл' 'исӓ, 'ӓйку 'ӓл' кън'ч'алтъ". (13) 'улъв: а'ч'им 'ис'тӓ 'л'ӧуъс. (14) мӓ 'ч'ымыл 'ис'кӓл'ъм, но ч'у'пырнъ 'ис'тӓ 'л'оккӓл'ъм. (15) мӓнӓм ънтъ 'онылкалъм муу'л'ӓ 'ис'лъм. (16) 'пырнъ то'нгомтъуалим: ънг'кӓм ън'тъмъу йъ'уӓуън ('колауън).

(17) 'кунтъ ънг'кӓм 'ылвэртъ 'тумълнъ, мӓнт ън'тъ въ'ӓл't. (18) мӓ ънг'кӓм 'йауна 'ылвэркӓлил йэпи'фанкинпуул къ'лънгсана. (19) къ'лънгса ч'ъ'къ'мустым тъ'уъйна. (20) йэпи'фанкин ыл уръна ч'у къ'лънгса. (21) том'уръсӓв 'пе''лугнъ ъл'л'ъ 'йыулът 'йал'въл't. (22) ч'у 'ил'пэлъунъ 'кӱнтъ 'онгкылса и 'сӱумитъса 'йал'въл. (23) ч'у тъ'уъйнъ кот къ'лънгса, 'йал'въл't мъ'рът 'сӱумитът, 'л'оуоуты 'йэрнъ и л'оу 'кывълнъ 'сайма 'ниупъна 'онгкът 'йал'въл't.

(24) кунта мънг тоу йум'эвнъ, йау'шайлал 'утъ 'этъвтъуӓлил. (25) 'ч'у пырнъ'лилънг йау къ'лам пы'ч'а 'вэръкътъуал'. (26) ч'и'мӓннӓ йы'мыу 'номлъм.

emberek odajöttek hozzánk és mondják: (30) „Mit csináltok, halálra éheztetitek magatokat? (31) Üljetek a szánba, visszamegyünk a házatokba." (32) Mi beültünk a szánba és velük mentünk vissza a házunkhoz.

(33) Anyánk és egy (másik) nő rénhúst kezdett főzni. (34) Amikor a hús elkészült, a jóllakásig ettünk. (35) Miután ettünk, az egyik nő megkérdez minket: (36) „Miért laktok ilyen régen ezen a helyen? (37) Itt éltek, mikor éhen vesztek?!" (38) És mi elmentünk velük Ochteurijba. (39) Ott betegen megtaláltuk apámat. (40) Attól kezdve ott laktunk.

3.

(1) Én (már) nagy voltam, a nyolcadik évben jártam. (2) Abban az évben halt meg az anyám. (3) Halála előtt mi a bátyámmal reggel játszani mentünk. (4) Az ablakon át benéztünk a kórházba: anyám nagy betegen feküdt a kórházban, mi emiatt néztünk be. (5) Bátyám mondja: (6) „Nézd, anyád a padlón fekszik; amint járkált, elesett, bizonyára." (7) Mondjuk egymásnak:

werlətəγ, něŋnämə(t) (?) kol(t)lə̂tə̂γ? (31) i̯mli̯tə̂γ iγrä, katə̂tə̂na pěrtäγ měnləw." (32) měŋ i̯mə̂lkalə̂w iγrä-ti i jěγnä(t) katə̂wa pěrtäγ jö̆γäləw.

(33) min ěŋkämən ěj ninä(t) weli ńoγi̯ pǎṇčaltə̂kə̂tə̂γaskə̂n. (34) kuntə̂ ńoγi̯ pǎṇčamalnə̂ iγäləw töŋə(t)täγ jerä. (35) imäw pi̯rnə̂ ěj ni měŋə(t)-ti pi̯ri̯wə̂l: (36) „mö̆γəlä(t) něŋ tět koγ tǎγi̯nə̂ wǎllə̂tə̂γ? (27) pajma kǎlatə̂nə̂ wǎllə̂tə̂γ? (38) i měŋ jěŋnä(t) oγtə̂ŋ urə̂ja měnkäləw. (39) tŏt ǎpam kań(ť)mi̯n käskäliw. (40) tŏt měŋ wälə̂mkalə̂w.

3.

(1) mä ěḷḷə wǎlkalə̂m, mänä ńi̯lkə̂mə̂tə̂γ al měnləmkäl. (2) ťu alnə̂ ěŋkäm kǎlakal. (3) kǎlatal il-peḷəγnə min ǎťi̯mna(t) äləŋ jǎŋkata měnkälmən. (4) i̯čən-wes muγti̯ pǎľńitsaka joγ min läγəlkälmən: mä ěŋkäm pǎľńitsanə̂ čě(k)kə kań(ť)-mi̯n ǎlakal, ťuta minnə joγə̂—jěγə-tǎjaγsə̂lkalmə̂n. (5) ǎťi̯m tŏḷə̂γwə̂l: (6) „jěγə-tǎji̯, nö̆ŋ ěŋkän ka(t)-jɔrnə̂ ǎlaγəl; kɔγə̂lə̂l(t)al sǎγi̯(t) i̯l-körkäγən, nawernə̂". (7) min ńula tŏḷə̂γkalmə̂n: „ťu wer jaγa jäsŋəllimən". (8) toγtə̂r i ǎrə̂ŋ jaγ měnət i kŏ(t)-kǎm liməγlət.

(9) min ǎťi̯sakə̂n měnkälměn wǎlmaw kata. (10) innə mä jǎŋakalə̂m, uli̯m: mä ǎťi̯mnə̂[3] semöγ jěŋk pasə̂γwə̂l. (11) katə̂ŋ jaγ jö̆γä tŏḷə̂γwə̂lt: (12) „äl isä, äj ku äl kǎńťalti̯!" (13) uli̯w: ǎťi̯m istä löγəs. (14) mä či̯mə̂l iskäləm, no ťu pi̯rnə̂ istä lökkäləm. (15) měnnäm ěntə on(t)ə̂lkali̯m: mö̆γlä isləm. (16) pi̯rnə̂ tŏŋə̂mtə̂γali̯m: ěŋkäm ěntiməγ jěγäγən (kolaγə̂n).

(17) kuntə̂ ěŋkäm il-wertä tumi̯lnə̂ mänt entə wěγält. (18) mä ěŋkäm jaγnə̂ i̯l-werkälil jepifankin-puγə̂l kǎlə̂ŋsanə̂. (19) kǎlə̂ŋsa čě(k)kə mustə̂m tǎγi̯nə̂. (20) jepifankin i̯l uri̯nə̂ ťu kǎlə̂ŋsa. (21) tom uri̯-säw peḷəγnə ěḷḷə ji̯γə̂lt jaľwə̂lt. (22) ťu il-peḷəγnə kö̆tləγ oṇ(č)kə̂lsa i sö̆γmətəlsä jaľwə̂l. (23) ťu tǎγi̯nə̂, kot kǎlə̂ŋsa, jaľwə̂lt měrəm sö̆γmətət, ḷɔγ ɔγti̯ jernə i lɔγ ki̯wə̂lnə̂ sajma niγpä pä oṇ(č)kə̂t jaľwə̂lt.

(24) kuntə̂ měŋ tŏγ-jö̆mäwnə jaγ šajlal utə̂-etəwtəγälil. (25) ťu pi̯rnə̂ liləŋ jaγ kǎlam jaγna(t) pěťä werəkətəγält. (26) ťi měnnə jěmət nomli̯m: (27) pěťä

„Ezt a dolgot elmondjuk az embereknek." (8) Az orvos és a többiek elmentek és valahol (másutt) voltak.

(9) Mi, a két fivér, bementünk a házba, amelyben laktunk. (10) Amint beléptem, látom: bátyámnak a szeméből folyik a könny. (11) A házban levő emberek mondják: (12) „Ne sírj, a gyereket ne ijeszd meg!" (13) Látjuk: a bátyám abbahagyta a sírást. (14) Sírtam egy keveset, de aztán abbahagytam. (15) Magam nem (is) tudtam, miért sírok. (16) Utóbb értettem meg: anyám nincs többé (meghalt).

(17) Amikor anyámat temetni vitték, engem nem vittek. (18) Anyámat az emberek a jepifani temetőben temették el. (19) A temető igen szép helyen van. (20) A jepifani alsó holtágban van az a temető. (21) A holtág vizének túlsó oldalán nagy cirbolyafenyők állnak. (22) Ott távolabb sűrű fenyves és nyíres van. (23) Ahol a temető van, azon a helyen csak nyírfák állnak, a meredek part tetején és a partoldalban a patak irányában lefelé más fenyők állnak.

(24) Amikor mi odaérkeztünk, az emberek a partra húzták a ruháikat. (25) Ezután az élők a holtakat köszönteni kezdték. (26) Én erre jól emlék-

(27) пы'ч'а 'вэртӓ къ'лам къ'сыйа йо'л'ъв и мъ'ги пӓй'чупылив. (28) 'кунты йо'гӓл'ъв ънг'кӓм мъ'гипӓйӓ, мӓ ап'пам и 'ол'ъшка ап'пал мӓн(т)'кӧта въ'гӓкън и ън'кӓм мъ'гипӓй 'эл'ъвтъки 'илыпа — 'йогпа въй'кил'игӓлкън.

(29) 'ч'у пырнъ йаг тогот 'ил'ъ 'вэоъкътъгӓл't, 'мольнгтънта и 'интӓ. (30) йъг'нӓм'ивъл't и къ'лам'йага мъги пӓй понг'ла 'интот'пънвълт. (31) мӓ ъ'ранг 'вэрънготътна но'рогтил'л'ъм, 'йънккалъм. (32) мӓ'нӓм но'мыгсълъм: „йым 'мустым тъ'гъ 'усым". (33) йаг йым 'мын'ыта 'тэмновы и 'ил'новы въг 'пънвълт. (34) „тэм 'мын'ът, тэм въг", йаг'йол'огвъл't: „ал' 'кӳл'ӓл'титън, 'торъмнъ ънтъ'пэртъ". (35) 'мын'ъта пъ'нъм въг 'кълынгсака 'кыл'калт. (36) 'ч'у пырнъ мънг'йогпа мън'кӓльв.

4.

(1) ч'у 'алнъ мин ап'памна ла'пасйогънпугълнъ въл'калмън. (2) ч'у 'алнъ 'йӓгърт ал въл'кал. (3) мин ап'памна 'пайъмлъмин въл'калмън. (4) йаг 'минӓ ч'у'ты 'йол'огвъл't: (5) „мъ'нитън 'йыгъйа". (6) ап'памнъ ч'у тъ'гъ 'онылтъ и то'л'огвъл: (7) „'мънлъмън, 'йыгъйнъ кул ӓрки, мъ'та съгъ 'вълльмън".

(8) 'йыгъйа мин мън'кӓл'мън тъ'л'ъг'йорна. (9) тыг'лӓ йо'мӓмън, ап'пам 'кылъс 'вэрикътъгӓл. (10) ап'пам 'кӓскӓл' ъл'л'ъ 'ч'ыгрымъ 'чогопӓй, 'мыгты 'кынкалтъ мъг йол 'мочъг. (11) ъй 'алнгъл ап'памна'тогоркалтъ 'л'ӓвъснъ, 'лӓвъс'эл'ъвтъки'чогта'л'ӓмъгтъӓлт,'кылъс'йора нъракал кол'л'ӓвъс, 'н'ӓмъкъ 'калтъл'та. (12) ъ'ранг 'алнгала вэркӓл то'го'вала. (13) 'кылъс 'тэтъки.

(14) мин ап'памна въ'лъмкалмън ч'у 'йыгъйнъ. (15) йаг 'минӓ иг 'онтырнъ 'ъйпӓ'киппӓ 'йъл'въл't, 'вэл'мӓмън кул йог'тувълт. (16) ч'у 'йыгъйнъ кул ч'у 'йэрэ 'ӓрки, кӧш 'йогъвнъ нуг 'сангыи ('эмърли). (17) мин ап'памна кӓ къ'сыкън тот 'кулимин 'вълльмън. (18) 'пӓкотнъ йаг 'минӓ 'рӓк 'тотыглилвълт. (19) ч'иты въл'калмън чъ'къ ън'тъ 'пайъмлънта.

(20) ап'пам кул 'сангъта йи'лилвъл, 'пӓкотнъ ку'ч'ыглилвъл. (21) 'ъйпӓ ап'пам 'куч'кыл't 'чӓгинтъкътъгӓл и мӓнӓ ч'иты 'йол'огвъл: (22) „нонг 'кылъсна 'ымса, мӓ ънтъ ког йил'ил'л'ъм. (23) 'интъ 'койъмсън, 'иуӓ. (24) ког 'л'имыглънгӓм, 'иттын кул пън'чалта. (25) 'ӓл' пъл''мӓ, тъ'л'ъг 'йорна но'нгӓ 'койъпънтъ 'йовъл".

szem: (27) Odamegyünk a halott emberhez köszönni és megcsókoljuk a sírhalmot. (28) Amikor az anyám sírjához értünk, az én apám és Oleškának az apja a kezébe vett engem és anyám sírja fölött egymásnak adogattak.

(29) Azután az emberek tüzet raktak, hogy ételt főzzenek és egyenek. (30) Ők maguk esznek és a halottaknak (is) tesznek ételt a sír mellé. (31) Én a többi gyerekkel szaladgálok, játszom. (32) Én magam azt gondolom: „Nagyon szép helyet láttam." (33) Az emberek szép dobozokba mai és régi pénzt tesznek. (34) „Ezekhez a dobozokhoz, ehhez a pénzhez", mondják az emberek, „ne nyúljatok, Isten nem engedi". (35) A dobozokba rakott pénzek a temetőben maradtak. (36) Ezután hazamentünk.

4.

(1) Abban az évben mi apámmal Labaz-Joganban laktunk. (2) Abban az évben nehéz év volt. (3) Apámmal sokat éheztünk. (4) Az emberek így szól-

wertä kălam kăsə̂ja jŏ̆ləw i mĕγi päj ťŏpi̯li̯w. (28) kuntə̂ jŏ̆γäləw ĕŋkäm mĕγi päjä, mä ăpam i olə̂ška ăpal mänt kötä wĕγäkən i ĕŋkäm mĕγi päj eləwtəki ilə-pä-joγpa wejkiləγälkən.

(29) ťu pi̯rnə̂ jaγ tŏ̆γət ilə̂-werkətəγält molə̂ŋtə̂nta i intä. (30) jĕγnäm iwəlt i kălam jaγa mĕγi päj pŏŋla int-ot pănwə̂lt. (31) mä ărə̂ŋ werəŋ-otə̂tna(t) nŏ̆rə̂γ-tilləm, jăŋkalə̂m. (32) mĕnnäm nomi̯γsə̂lə̂m: „jĕm mustə̂m tăγi̯ usə̂m". (33) jaγ jĕm mi̯ńə̂ta tem now(t)i̯ i il now(t)i̯ wăγ pănwə̂lt. (34) „tem mi̯ńə̂t, tem wăγ", jaγ joḷə̂γwə̂lt, „äl külältitən(?), torə̂mnə̂ ĕntə pär(tə)ltə(?)". (35) mi̯ńə̂ta pănə̂m wăγ kălə̂ŋsaka ki̯ťkalt. (36) ťu pi̯rnə̂ mĕŋ joγpa-mĕnkäləw.

4.

(1) ťu alnə̂ min ăpamna(t) lăwas-jɔγə̂ṇ-puγə̂lnə̂ wălkalmə̂n. (2) ťu alnə̂ jäγərt al wălkal. (3) min ăpamna(t) pajə̂mlə̂mi̯n wălkalmə̂n. (4) jaγ minä ťuti̯ joḷə̂γwə̂lt: (5) „mĕnitən ji̯γə̂ja!" (6) ăpamnə ťu tăγi̯ on(t)ə̂ltə̂ i tŏḷə̂γwə̂l: (7) „mĕnləmən, ji̯γi̯nə̂ kul ärki, mĕtä săγi̯(t) wăllə̂mə̂n".

(8) ji̯γə̂ja min mĕnkälmən tĕləγ jɔrnə̂. (9) tŏγ(ə̂)la jŏ̆mämən ăpam ki̯lə̂s werəkətəγäl. (10) ăpam käskäl ĕḷḷə ťi̯γri̯m čɔγə̂(t)-päj, muγti̯ ki̯ṇkaltə̂ mĕγ jŏl močə̂γ. (11) ĕj alŋə̂l ăpamnə̂ toγə̂rkaltə̂ lewəsnə, lewəs eləwtəki čɔγ(ə̂t)tə̂ ḷeməγtə-γältə, ki̯lə̂s jɔra nărakal kol lewəs ńäməkä kaltə̂lta. (12) ărə̂ŋ alŋə̂la werkäl tŏ̆γə(t)-wăla. (13) ki̯lə̂s tät-əki.

(14) min ăpamna(t) wălə̂mkalmə̂n ťu ji̯γi̯nə̂. (15) jaγ minä iγ ontə̂rnə̂ ĕj-pä, kip-pä jĕlwəlt, welmämən kul joγ-tuwə̂lt. (16) ťu ji̯γi̯nə̂ kul ťu jerä ärki, kŏ̆č joγə̂wnə̂ nuγ-saŋə̂ji̯ (emərli). (17) min ăpamna(t) kä(t) kăsi̯kə̂n tŏt kul imin wăllə̂mə̂n. (18) pä-kŏ̆tnə jaγ minä räk totə̂γli̯lwə̂lt. (19) ťiti wălkalmə̂n čĕ(k)kə ĕnte pajə̂mlə̂m(t)a.

(20) ăpam kul saŋi̯ta jĕlilwəl, pä-kŏ̆tnə kŏ̆ťəγlilwəl. (21) ĕj-pä ăpam kŏ̆ť-kəltə čäγintəkətəγäl i mänä ťiti joḷə̂γwə̂l: (22) „nŏ̆ŋ ki̯lə̂snə̂ i̯msa, mä ĕntə koγ jĕlilləm. (23) intä kojə̂msə̂n, iγä! (24) koγ liməγləŋäm itən kul păṇčalta. (25) äl pĕlmä, tĕləγ jɔrne nŏ̆ŋä koji̯-p(e) ĕntə jŏ̆wəl."

nak hozzánk: (5) „Menjetek a folyóra!" (6) Apám ismerte azt a helyet és így szól: (7) „Menjünk, a folyóban sok a hal, valahogyan megélünk."

(8) A folyóra a tél közepén mentünk el. (9) Amikor odaérkeztünk, apám menedékhelyet kezdett építeni. (10) Apám keresett egy nagy, tömör hófúvást, keresztül ásta a földig. (11) (A lyuk) egyik végét apám ágakkal elzárta, az ágakra havat szórt, a menedékhely közepére fenyőgallyakat terített, hogy puha helyen aludjunk. (12) A másik végére tűznek való helyet készített. (13) A menedékhely (ezzel) kész lett.

(14) Apámmal annál a folyónál kezdtünk lakni. (15) Az emberek egy hónapban egyszer vagy kétszer eljönnek hozzánk, az általunk fogott halat hazaviszik. (16) Abban a folyóban annnyi a hal, akár szákkal merítsd (akár szákkal is lehet meríteni). (17) Ott lakunk apámmal kettesben, halon élve. (18) Az emberek olykor lisztet hoznak nekünk. (19) Így éltünk nem sokat éhezve.

(20) Apám halat meríteni jár, néha vadászik. (21) Egyszer apám vadászni készült és így szólt hozzám: (22) „Te maradj a menedékben, nem megyek el hosszú időre. (23) Ha enni akarsz (tkp. akartál), egyél! (24) Ha sokáig elmaradok, este főzz halat. (25) Ne félj, a tél közepén senki sem jön hozzád."

(26) йоγ мьн'кäл. (27) мä 'кылъс 'куч'ъγнъ 'эт'илнäм йънг'калъм пъл'тъмлъγ. (28) 'итнъ 'питъкътъмäл'нъ мä 'л'äγульγсънъсγäлъм а'пама. (29) 'л'äγил'л'ъм, 'лäγил'л'ъм, ап'пам ч'эл ън'тим. (30) 'итнъ 'питмäл', мä 'пъл'мъкътъγälьм. (31) 'номьγсьлъм: „мътäил'тэмэ ос äл' 'питвъл". (32) 'пäкотнъ йоγ л'öкл съ'γъ ънтъ 'кокка 'йъл'вγтълъм, мä'нäм кач' 'исл'ъм. (33) чъ'къ лы'пыγлъмäлнъ, 'номыγсьллъм: (34) „ап'пам тъ'вäγън, мънлъм 'кънчъ". (35) 'иннъ мън'лимкäлим, сй'γми 'касоγ ап'пам мäнä 'äтъмкäл. (36) мä йо'γä 'исмин йγ'кыкалъм. (37) „мугл'ä мä 'л'öккъм съ'γъ мън'л'ъмкасън, 'улън, мä мо'рогтъкъ йоγ йо'сым? (38) мънлъмън пър'тэγ. (39) 'кыслайоγ йγ'мämын 'пырнъ, 'л'äнгки н'оγы пьн'чалтъγалмън, 'мäштръγ и'γälмън. (40) ч'и'ти 'чоγъ йулатъ 'мочъγ въл'калмън.

(41) ъйпä ап'пам ос кул 'сангъта 'йыγъйа ниγмънкäл': (42) 'мänä то'л'оγвъл: (43) „нонг 'ымса, мä 'котл'йор л'äнъ йоγ йо'л'ым". (44) котл йорлäтъ 'питкäл, йоγ 'ч'эл' ънтъ йо'въл. (45) ч'γ'ты 'номьγсьллъм: (46) „äл ап'пам 'йънгка къ'лас, 'пä тъγъйнъ 'йыγъй йöнгк йγ'лаγън. (47) мä ку'ла нъмъслъγ въл'калъм. 'ос мън'käл'ъм йоγ л'öккъл съ'γъ. (48) кач' йо'γокалам кул 'сангъм тъ'γъйа, ап'пам 'ил'тэнгэ мänä йо'въл' и ч'уты то'л'оγвъл: (49) мä кач 'йънгка къласъм. (50) йы'γытъйалим, 'йоγ 'мортъ 'мораγън. (51) път'мин 'кылса йо'мин, то'γы 'вэркäл'мън. (52) ап'пам 'кон'къмтъγълкал, 'л'опы-'шайыл 'пänл'тъγъл. (53) 'иттън ап'пам 'мänä то'л'оγвъл: (54) „кул'тънг 'ылла 'рэнтъγулъмън". (55) ч'у пир'котл мин мън'калмън 'йоγпа.

5.

(1) 'ил'äнъ мä ъл'л'ъ 'пγγълнъ въл'калъм. (2) йънгкуры 'вэрънготът йон'гын тот тъ'йакалъл. (3) ъйпä мин а'ч'имнатъ йъγä 'майалта 'чäгитъγäл'мън и мън'калмън 'вэл'инг 'пγула но'роγ л'öккоγ. (4) л'öк съγъ 'йол'оγмин, мънкälмън. (5) ч'и сγгγънъ въл'къл. (6) 'куты йо'γомамън ч'у тъ'γъйа, кот кол'хос 'амтаγън кар'ток, мä а'ч'има то'лоγлъм: (7) „мä йы'γытъйалъм вай'куч'л'ач, нонг ч'γ'тоγ йом 'иγä". (8) йоγ йом 'ивъл, а мä 'учлам йы'γытъйалъм. (9) 'ил'äнъ сγй 'сäч'имъс: йγ'γоннъ вэл'-ноγ къ'ч'ълъγвъл ('моръвъл). (10) мä а'ч'има мъ'тäл'ипънтъ то'л'оγлъм. (11) йγγ-но 'ос кы'ч'ълγтъ йы'γнмъс, мä ч'э'л'ъγтъсъм: (12) „'вäши, 'койъ ч'и'нäм 'йγγоннъ?" (13) мä'нäм йγ'кымкалъм

(26) Elment. (27) A menedékhely közelében félelmet nem érezve játszottam magamban. (28) Amikor esteledni kezdett, várni kezdtem apámat. (29) Várok, várok, apám még mindig nincs. (30) Amikor beesteledett, félni kezdtem. (31) Gondolom: „Bárcsak semmi ilyen ne történne!" (32) Olykor az ő útján nem túl messzire megyek el, kis híján sírva fakadok. (33) Miután erősen besötétedett, azt gondolom: (34) „Apám eltévedt, elmegyek megkeresni." (35) Amint elindultam, apám előbukkant egy nyírfa mögül. (36) Sírva hozzá futottam. (37) „Miért jöttél elém, (hiszen) látod, egészségben visszajöttem. (38) Menjünk vissza!" (39) Miután visszamentünk a menedékbe, mókushúst főztünk, igen jóllaktunk. (40) Így éltünk a hóolvadásig.

(41) Egyszer apám ismét elment a folyóra, amelyből halat szokott meríteni. (42) Mondja nekem: (43) „Te ülj (itt), déltájban hazajövök." (44) Már dél körül volt, még mindig nem jön haza. (45) Úgy gondolom: (46) „Mintha apám vízbe halt volna, (ugyanis) másutt a folyó jege nagyon megolvadt." (47) Én még buta voltam, ismét elindultam eléje. (48) (Már) majdnem a halászóhelyre érkeztem, (amikor) apám jön velem szembe és így szól: (49) „Kis híján

(26) jŏɣ mĕnkäl. (27) mä kɨ̯ləs kuťəɣnə ätilnäm jäŋkaləm pĕltəmləɣ. (28) itnə(ɣ) pitəkətəmälnə mä läyləɣsəkəsəɣäləm ăpama. (29) läɣəlləm, läɣəlləm, ăpam ťel ĕntim. (30) itnə(ɣ) pitmäl mä pĕlməkətəɣäləm. (31) nomɨ̯ɣsələ̑m: „mĕtäli temi os äl pitwəl!" (32) pä-kŏ̈tnə jŏ̈ɣ ɻ̈ɔ̈kəl săɣɨ̯(t) ĕntə kokkə̑ jĕlwəɣtələm, mĕnnäm kat isləm. (33) čĕ(k)kə ɻ̈ĕpəɣləmälnə nomə̑ɣsɨ̯llə̑m: (34) „ăpam tĕwäɣən, mĕnləm kĕɲ(č)tä". (35) innə mĕnləkäləm, sŏ̈ɣmə(t) kasoɣ ăpam mänä etəmkäl. (36) mä jŏ̈ɣä ismin jŏkɨ̯mkalə̑m(?). (37) „mŏ̈ɣ(ə)lä(t) mä ɻ̈ɔ̈käm săɣɨ̯(t) mĕnləmkäsən, ulɨ̯n, mä mŏrəɣ-tə̑(k)kə̑ joɣ-jŏ̈səm. (38) mĕnləmən pĕrtäɣ!" (39) kɨ̯lsa joɣ-jŏ̈mämən pɨ̯rnə̑ läŋki ńoɣɨ̯ păɲčaltə̑ɣalmə̑n, mäśtrəɣ(?) iɣälmən. (40) ťiťi čɔɣə̑(t) jŏlatə̑ močə̑ɣ wălkalmə̑n.

(41) ĕj-pä ăpam os kul saɲɨ̯tə̑ jɨ̯ɣə̑ja nuɣ-mĕnkäl. (42) mänä tŏɻ̈əɣwəl: (43) „nŏ̈ŋ ɨ̯msa, mä kotə̑l-jɔr lä(t)nə joɣ-jŏ̈ləm". (44) kotə̑l-jɔr lätä pitkäl, joɣ ťel ĕntə jŏ̈wəl. (45) ťutɨ̯ nomə̑ɣsɨ̯llə̑m: (46) „äl ăpam jĕŋkä kălas, pä tăɣɨ̯nə̑ jɨ̯ɣɨ̯ jöŋk jŏlayə̑n". (47) mä kŏ̈lə̑ nämə̑sləɣ wălkaləm, os mĕnkäləm jŏ̈ɣ ɻ̈ɔ̈kəl săɣɨ̯(t). (48) kaťjŏɣə̑(t)kaləm kul saɲɨ̯m tăɣə̑ja, ăpam iltäŋä mänä jŏ̈wəl i ťutɨ̯ tŏɻ̈əɣwəl: (49) „mä kaťjĕŋkä kălasəm". (50) jĕɣə-tăjalɨ̯m: jŏ̈ɣ mŏrtɨ̯ morayə̑n. (51) pĕtmin kɨ̯lsa jŏ̈min tŏ̈ɣə(t) werkälmən. (52) ăpam koɲkə̑mtəɣə̑lkal, lopɨ̯-šajə̑l pänəltəɣäl. (53) itən ăpam mänä tŏɻ̈əɣwəl: (54) „kŏltəŋ ɨ̯lla räntəɣləmən". (55) ťu pɨ̯r kotə̑l min mĕnkälmən joɣpa.

5.

(1) ĕj-lä(t)nə mä ĕɻ̈ə puɣə̑lnə̑ wălkaləm. (2) jĕŋk-urɨ̯ werəŋ-otə̑t jŏŋə̑n tŏt tăjakalɨ̯l. (3) ĕj-pä min ăťɨ̯mna(t)-tɨ̯ jĕɣä majə̑lta čäɣitəɣälmən i mĕnkälmən welɨ̯n puɣla nŏrə̑ɣ ɻ̈ɔ̈köɣ. (4) ɻ̈ɔ̈k săɣɨ̯(t) joɻ̈ə̑ɣmɨ̯n mĕnkälmən. (5) ťi sŏ̈ɣəsnə wălkal. (6) kuntə̑ jŏɣə̑(t)mamə̑n ťu tăɣə̑ja, kot kolχos amtayə̑n kartok, mä ăťɨ̯ma tŏɻ̈əɣlə̑m: (7) „mä jĕɣə-tăjalə̑m waj(ə̑)k-učlam, nŏ̈ŋ ťutoɣ jɔm iɣä!" (8) jŏ̈ɣ jɔm iwəl, a mä učlam jĕɣə-tăjalə̑m. (9) ĕj-lä(t)nə sŏ̈j säťiməs: juɣ on(t)nə̑ wäl, no kăčə̑lə̑ɣwəl (mɔrɨ̯wəl). (10) mä ăťɨ̯ma mĕtäli-pə ĕntə tŏɻ̈əɣlə̑m. (11) juɣ nŏɣ os kăčə̑lə̑yta jĕɣiməs, mä ťĕɻ̈əɣtəsəm: (12) „wäśi, kojɨ̯ ťinäm juɣ on(t)nə̑?" (13) mänäm jŏkɨ̯mkalə̑m sŏɣtɨ̯ săɣɨ̯(t). (14) wäśi mä pɨ̯rɨ̯mnə̑ sŏɣtɨ̯ păškaltɨ̯mɨ̯n nŏrəɣtəwəl.

a vízbe fulladtam." (50) Nézem: csurom víz volt. (51) Sietve visszaérkezvén a menedékbe, tüzet raktunk. (52) Apám megmelegedett, kabátját, ruháját megszárította. (53) Este így szól hozzám apám: (54) „Holnap leereszkedünk a folyón." (56) Másnap hazamentünk.

5.

(1) Egyszer én egy nagy faluban laktam. (2) Nyáron ott tartották az árva gyerekeket. (3) Egyszer mi a bátyámmal vendégsége készültünk hozzájuk, és egyenesen a réntenyésztő faluba mentünk. (4) Az úton beszélgetve mentünk. (5) Ez ősszel történt. (6) Megérkezvén arra a helyre, ahol a kolhoz krumplit ültetett, így szólok a bátyámhoz: (7) „Megnézem a csapdáimat, addig te egyél zelnicét!" (8) Ő zelnicét eszik, én pedig megvizsgálom a csapdáimat. (9) Egyszer csak zaj hallatszott: az erdőben vessző, ág ropog (törik). (10) Nem szólok a bátyámnak. (11) Ismét ropogni kezdett a faág, felkiáltottam: (12) „Vaszja, ki ez az erdőben?" (13) Én átfutottam egy lápos részen. (14) Vaszja mögöttem

соγ'ты съ'γъ. (14) 'ваши мä 'пыришнъ соγ'ты пъш'калтимин но'роγтьвъл. (15) л'оγ'кангна йо'γомамън, а'ч'имäнä то'л'оγвъл: (16) „нонг муγ'л'ä ч'и'ти но'роγтъγäсън? (17) мä йо'γä то'л'оγлъм: (18) „нонг мо'γи йγγ къ'ч'ълъγтъ ън'тъ 'колкасьн?" (19) йоγ то'л'γвъл: (20) „'колкасъм; мä 'номъсълкасъм: 'мэсът". (21) мä йо'γä то'л'оγлъм: (22) „'мошъ, иγ въл'кас?" (23) „ънтъ, 'äл пъл'мä; 'минä йоγ'л'имнгäл, мä йо'γы тэм 'мöγыр 'йγγна 'л'äγиллъм; ап'пам ъй'татъ иγ 'вэл'мтъγäл". (24) ч'и кöл'йол'оγталнъ, йγ'γоннъ ос къч'ъ'лъγтъ йъγимъс. (25) чъ'мъл 'вълмъл 'пырнъ койъ-към 'äркъмкäл. (26) 'ил'ыпъ 'л'äγъммämън, 'минäпä 'ъйринä къ'сы йовъл'. (27) 'кунты 'минä йо'γомалнъ, 'миннъ кол'ло йо'γä 'йäсънгл'ъγäл'ъмън. (28) йоγ тъγъкал: (29) „тэм т'ъγъйнъ иγ йγ'нäнгкъ йъ'л'ил'въл". (30) мин йо'γä то'л'оγлъмън: (31) „'томпэл'къ мин'γнчъвта". (32) йо'γън мин 'γнчъвтъγал. (33) 'кунтъ 'пγγла йγ'мämънн' ч'и вэр 'миннъ 'йаγа 'йäсингльγälимън. (34) пыр котл мä йоγйо'γäл'ъм. (35) ч'и вэр männä 'иппъ 'номлим.

6.

(1) 'имън мъγ 'пъсън мъγ 'оγтына въltъ йъ'гъл'л'ъкън кät 'имкърäчкън. (2) ч'о'роску т'йäлкън 'колым паγ. (3) ук'кум паγ 'ивän. (4) 'лунгулън тур, кöр 'оγтын ал'лавъл; 'интъ йънтъл'нъ, ыл 'ваγлъγвъл. туртъпыл'аγ пуркъγ пъс'кавъл. (5) 'капъγън мънсън. ч'о'роскунъ капъγъл киттъ китлетъ а'рън кан мъ'γä.

(6) колловъltъ вайаγпун тγутγне'киривä ил'тä йыγыл'въл'т. (7) йγγъл'л'ä мы'чъм 'котлъ'ил'тин 'вайаγпун. (8) ивän 'пыръсвъл иγлä: (9) „мän 'китä ат'екъламнъ". (10) йи'гыл' то'л'оγвъл: (11) „нонг кул'па мънвън?" (12) йигыл' согла'с'итса 'вервъл. (13) а'рантъкъ ваа'γ мълтъ, 'колымсат кос съл'ковъ. (14) мънтъ йыγылвъл.

(15) йγ'гыл'л'а мугы коγ мънт ил'и ънтъ, может быт' и коγ мънт, ил'äнъ йоγокълвъл а'ран 'кан мъγъ. (16) тол'ко тух'тынг 'кириβл' 'утънъ тъ'рънтвъл. (17) 'ивän 'ута 'йγγълтъ йγ'γълвъл. (18) ъйвачкор съγъ'коγълмтъ йγ'γълвъл. (19) ивän ч'γ мънмъл мъ'чин котъл йи'л'ил'мъл' 'вачкорнъ, тъ'вäγън. (20) ъй тъ'γäйнъ, ъй'кана, нук канчыйи 'нипик, че'валвъл 'мустым ни, ч'γ'мын' 'мустым мъ'ле 'кан мъγнъ ънтъм ч'γ'мын ни 'мустым. (21) йы'γытъйата ъй'ч'аснъ, 'тинтътъ сат съл'ковъ.

ugyancsak a sarat fröcskölve rohan. (15) A part szélére érve a bátyám (így szól hozzám: (16) „Te miért szaladtál ennyire?" (17) Mondom neki: (18) „Te tán nem hallottad a fát ropogni?" (19) Ő így szól: (20) „Hallottam, (de) azt gondoltam, (hogy) tehenek." (21) Mondom neki: (22) „Lehet, (hogy) medve volt?" (23) „Nem, ne félj, ha idejön, én őt ezzel a bottal várom; apám ugyanígy ölt medvét." (24) Amint így szólt, az erdőben ismét ropogni kezdett (valami). (25) Egy rövid várakozás után valaki énekelni kezdett. (26) Miután arra néztünk, (láttuk, hogy) egy ember jön felénk csónakkal. (27) Amikor odaért hozzánk, mindent elmeséltünk neki. (28) Így szólt: (29) „Ezen a helyen állandóan jár medve." (30) Mi mondjuk neki: (31) „Vigyél át minket a túlsó oldalra!" (32) Átvitt minket. (33) Amikor a faluba érkeztünk, elmeséltük ezt a dolgot az embereknek. (34) Másnap én visszatértem. (35) Erre a dologra még most is emlékszem.

6.

(1) Egy szent országban, egy áldott országban élt egy öregember és egy öregasszony (akik kereskedők voltak). (2) A két kereskedőnek (ti. a kereske-

(15) ļɔy kaŋŋa jŏγə̂(t)mamə̂n ăťim mänä tŏļə̂γwə̂l: (16) „nŏ̆ŋ mŏ̆γ(ə)lä(t) ťiti nŏ̆rəγtəγäsən?" (17) mä jŏ̆γä tŏļə̂γlə̂m: (18) „nŏ̆ŋ mŏ̆γi juγ kăčə̂lə̂γta/kăťə̂lə̂γta(?!) ĕntə kɔlkasə̂n?" (19) jŏ̆γ tŏļə̂γwə̂l: (20) „kɔlkasi̯m; mä nomə̂(γ)si̯lkasə̂m: mesət". (21) mä jŏ̆γä tŏļə̂γlə̂m: (22) „mošə(t), iγ wălkas?" (23) „ĕntə, äl pĕlmä, minä jŏ̆γlimŋäl mä jŏ̆γə(t) tem möγər-juγna(t) läγəllim; ăpam ĕj-ťiti i weləntəγäl". (24) ťi köl joļə̂γtalnə̂ juγ on(t)nə̂ os kăčə̂lə̂γta jĕγimə̂s. (25) čiməl wălmal pi̯rnə̂ koji̯-kăm ärkəmkäl. (26) iləpä läγəmmämən minäpä ĕj ri̯tna(t) kăsi̯ jŏ̆wəl. (27) kuntə̂ minä jŏγə̂(t)malnə̂ minnə kŏlə̂ jŏ̆γä jäsəŋləγäləmən. (28) jŏ̆γ tŏļə̂γə̂kal: (29) „tem tăγi̯nə̂ i jŏnäŋkə jĕlilwəl". (30) min jŏ̆γä tŏļə̂γlə̂mə̂n: (31) „tom peļ(ə)kä min(t) uŋčə̂wta!" (32) jŏ̆γən min(t) uŋčə̂wtə̂γal. (33) kuntə̂ puγla jŏmämənnə ťi wer minnə jaγa jäsəŋləγälimən. (34) pi̯r kotə̂l mä joγ-jŏ̆γələm. (35) ťi wer mĕnnə ip-pə nomli̯m.

6.

(1) jimən mĕγ pĕsəŋ mĕγ oγti̯na wălta jĕγilləkən kät im-iki räťkən. (2) ťŏras-kujγən tăjalkə̂n kɔlə̂m păγ. (3) ŏ̆kəm păγ iwän. (4) . . . , kŏr oγti̯n(ə̂) ălawə̂l; intä jăŋ(ka)talnə̂ i̯l-waγlə̂γwə̂l, torpa pül(t)öγ pŏrki̯γ poskə̂wə̂l. (5) kä(t) păkkən mĕnsəγən, ťŏras-kunə̂ kä(t) păkkə̂l kittə kitlətə ărəŋ kan-mĕγä.

(6) kŏlə̂-wăltə̂ wajə̂γ-pun tŏ̆γtəŋ kiriwä il(t)tä jĕγilwəlt. (7) jŏ̆γ ellä mĕ(t)-čim kotə̂l iltil wajə̂γ-pun. (8) iwän pi̯rə̂(γ)swə̂l jĕγlä: (9) „män(t) kitä ăťi̯klamna(t)!" (10) jĕγəl tŏļə̂γwə̂l: (11) „nŏ̆ŋ kŏl(ə̂)pa mĕnwən?" (12) jĕγəl soglašitsa werwəl. (13) ärəγtəki wăγä(t) mĕltə, kɔlə̂m-sat kɔs sălkowa. (14) mĕntä jĕγilwəlt.

(15) jŏ̆γ ellä mŏ̆γi koγ mĕnt ili ĕntə, možet bi̯ť i koγ mĕnt, ĕj-lä(t)nə jŏγə̂(t)kə̂lwə̂l ărəŋ kan-mĕγä. (16) tolko tŏ̆γtəŋ kiriwəl utə̂n-tă(γ)rə̂nt(ə̂)wə̂l, (17) iwän utə̂ jŏ̆γəltä jĕγilwəl. (18)ĕj wač-kor săγi̯(t) kɔγlə̂mta jĕγilwəl. (19) iwän ťu mĕnmäl mĕ(t)-čim kotə̂l jĕlimäl wač-kornə̂, tĕwäγən. (20) ĕj tăγi̯nə̂, ĕj ka(t)nə̂ nuk-kăŋčə̂ji̯ nipik, ťe(t) wălwəl mustə̂m ni, ťu-mi̯n(t) mustə̂m mĕli kan-mĕγnə ĕni̯m, ťu-mi̯n(t) ni mustə̂m. (21) jĕγə-tăjata ĕj ťasnə̂ tintətä sat sălkowa.

dőnek és a feleségének) három fia van. (3) A legkisebb fiú (neve) Iván. (4) Őt bolondnak tekintik, (csak) a kemencepadkán hever; amikor enni akar, lemászik, (ilyenkor) száll a por a kéménynyílásból. (5) A másik két fiú elment, (mert) a kereskedő idegen országba küldte két fiát.

(6) Egy gőzhajóba mindenféle prémet kezdtek rakni. (7) Ki tudja, hány napon át rakták a prémeket. (8) Iván kéri az apját: (9) „Küldj el engem (is) a fivéreimmel!" (10) Az apja mondja: (11) „Te hová mész?" (12) Az apja beleegyezik (végül). (13) Neki külön ad pénzt (az apa), háromszázhúsz rubelt. (14) Elmennek.

(15) Sokáig mentek vagy nem, talán sokáig is mentek, egyszer egy idegen országba érkezik. (16) Alig köt ki a gőzhajó a parton, (17) Iván kimegy. (18) Egy utcán sétálni kezd. (19) Miután így járkált, több napig járkált az utcán, (aztán) eltévedt. (20) Egy helyen, egy házon egy papírt tettek ki (tkp. írtak föl), hogy itt egy szép nő él, olyan szép nő, amilyen szép nő egy országban sincs, olyan szép az a nő. (21) Egy órán keresztül nézni száz rubelbe kerül.

(22) 'ивӓн йы'гылвъл ч'у'мустым нингӓ и'тинтъвъл сат съл'ковъ ъй'часна. (23) 'ивӓнъ йы'гытъйата йы'гыл'въл ч'у ни 'мустым ни и 'тинтъвъл сат съл'ковъ. (24) 'ивӓн тул'мънтъл', 'номъгусъл'въл; (25) масвлъ ъш'шо йы'гытыйата ъй ч'ас.

(26) 'ивӓн йок'кириул'въл' 'мустым нингӓ, 'шо 'йыгытйата ч'ас. (27) 'ивӓн мънтъ йы'гыл'въл, 'семъл' 'ил'ыпе пъ'ч'аутъвъл 'мустым'нингӓ. (28) 'ивӓн 'мънтъл' ос йок'кириул'ъвъл ъй 'нингӓ, 'йыгытъйата ъш'шо ъй ч'ас. (29) 'номъгусълвъл: (30) „тинтъл'ъм'кыт'ъм сат съл'ковъ, мъ'л'ъм 'мустым'нингӓ".

(31) 'ивӓна 'кыт'ыс ап'палнъмъ 'ваганъ кос съл'кова. (32) 'ивӓн 'номъгусълвъл: (33) „ва'гам ку'лас. (34) му'гуйнъ йог'маайлъм? (35) а'мошет быт', йыгъм 'паккън' мънкън 'йогупа?" (36) с гор'ӓ 'ивӓн йынгк'илыгътънта йы'нгавъл ка'пака, 'илыгытынты. (37) 'ивӓн тогъйо'г йы'нгавъл, тот ы'нӓмъ рӓт' йал'въл, огол кӓрънг кӧсвълнъ йо'рогусътъ, 'кан'въл. (38) 'ивӓнъ 'пырънтъ йыгыл'кълвъл т'у рӓт': (39) „'огън 'кычвъл?" (40) 'ивӓн йынгк 'вънтъ йын'гыл'къл'въл. ынӓм рӓт' н'ъ'гъркъмтъ йы'гыл'къвъл. (41) йуг'нӓмпъ 'игъл'въл' йынгк. (42) рӓт' 'огол йы'мыг вертъ йыгылвъл.

(43) рӓт' йугӓ то'л'огвъл: (44) „огъйа кол'кам йъммӓ нӓймок, 'ормок йыммыг мӓнг 'огам 'верс'им. 'култънг 'мӓнӓ 'йугӓ". (45) 'ивӓн йугӓ то'л'огвъл: (46) „'огъйа аппайгг рӓт' мӓнӓ ко кӓсльм?" (47) рӓт' йугӓ то'л'огвъл: (48) „кӓсвън. 'коглыма тъм 'вачкорог норокку (49) мӓнгӓм 'йымс'и пел'ка в'ачкор. (50) ч'у 'вачкоро'мънъ, ос йымс'и пелка вачкор, тол мънъ нороко вач ку'латъ 'томпъльгнъ. мӓ катама 'йувън.

(51) ивӓн калтал. (52) пыр котл 'ивӓннъ 'номлымтътъ рӓт'. (53) 'ивӓн т'у кыл' съвъ рӓт' 'тул'към съгът'ӓ 'коглымкълвъл, т'у 'вачкоро. (54) т'умънтъл', т'у рӓт' тулкум съгъ йымс'и пел'ка ос вачкор. (55) 'ивӓн 'коглымкълвъл т'у 'вачкорог. (56) т'у 'вачкорог т'у 'мънтъл, 'мънтъл, ос 'йымс'и пел'ка вачкор, рӓт' 'тулкым съгъ. (57) 'ивӓн 'коглъмкълвъл, т'у 'вачкоро 'мънмъл', 'мънмъл. (58) 'ивӓн 'йогупа 'л'ӓгил'тълнъ т' вач чӧкин 'пыркъгукъллӓгън. (59) 'ивӓн 'номъгусълвъл: (60) 'рӓтнъ мӓн ръ'гӓймътъс. (61) 'ивӓн ос 'ил'ыпа 'коглымтъ йы'гыл'въл. (62) 'ил'ӓнъ йы'гытыйалтъ 'койыкъм йув'ъл. (63) 'илӓнъ 'ивӓнъ кӓсльтъ. (64) т'у рӓт' 'йувъл, т'у 'огыл'кӓрънг кӧсвынъ йу'рым рӓт'. (65) йок 'кириул'ълкън 'рӓт'ӓти. (66) 'ката йы'нгатънна йок. 'рӓт'нъ т'укурӓ йым

(22) Iván be akar menni ehhez a szép nőhöz és kifizeti a száz rubelt egy órára. (23) Iván meg akarja nézni azt a nőt, a szép nőt és (ezért) kifizeti a száz rubelt. (24) Miután Iván elment onnan, gondolja: (25) „Még egy óráig kell nézni őt."

(26) Iván visszatér a szép nőhöz, hogy még egy órán keresztül nézhesse. (27) Iván elmegy (hozzá), a szeme még inkább belefájdul a nézésébe. (28) Iván elmegy és visszatér a nőhöz, hogy még egy órán át nézze. (29) Gondolja: (30) „Kifizetem a maradék száz rubelt, a szép nőnek adom."

(31) Iválnnak az apja által adott pénzből (már csak) húsz rubele maradt. (32) Iván gondolja: (33) „A pénzem elfogyott. (34) Hogyan kerülök haza? (35) Lehet, hogy a fivéreim már hazamentek?" (36) Iván bánatában bemegy a kocsmába vodkát venni, hogy berúgjon. (37) Iván bemegy oda, egy öregember áll ott, (aki) a fejét kéregforgácsfonadékkal kötötte át, (mert) beteg. (38) Iván faggatni kezdi ezt az öreget: (39) „A fejed fáj?" (40) Iván odalép,

(22) iwän jăŋata jĕyilwəl ťu mustə̂m niŋä i tintiwəl sat sălkowa ĕj ťasnə̂. (23) iwän jĕyə-tăjata jĕyilwəl ťu ni, mustə̂m ni i tintiwəl sat sălkowa. (24) iwän tŏl mĕntäl nomə̂ysi̯lwə̂l: (25) maswə̂l ĕššo jĕyə-tăjata ĕj ťas.

(26) iwän jok-kirəyləwəl mustə̂m niŋä ĕššo jĕyə-tăjata ťas. (27) iwän mĕntä jĕyilwəl, semə̂l iləpä păťə̂ytə̂wə̂l mustə̂m niŋä. (28) iwän mĕntäl os jok--kirəyləwəl niŋä jĕyə-tăjata ĕššo ĕj ťas. (29) nomə̂ysi̯lwə̂l: (30) „tintiləm ki̯ťə̂m sat sălkowa, mĕlim mustə̂m niŋä".

(31) iwänä ki̯ťə̂s ăpalnə̂ mejmä wăyə̂nə̂ kɔs sălkowa. (32) iwän nomə̂ysi̯lwə̂l: (33) „wăyam kŏlas. (34) mŏ̆yinə jɔy-may i̯ləm? (35) a mošet bi̯ť jĕyəm păkkə̂n mĕnkən jɔypa?" (36) sgoŕä iwän jĕŋkiləytəntä jăŋawə̂l kapaka il̯ə̂ytəntä. (37) iwän tŏyə̂ jɔy-jăŋawə̂l, tŏt ĕjnäm räť jaľwə̂l, ɔyə̂l kärəŋ köswälnä(t) jŏ̆rəysətə, kań(ť)wə̂l. (38) iwännə pi̯ri̯m(t)ta jĕyilkəlwəl ťu räť: (39) „ɔyan ki̯čwə̂l?" (40) iwän jĕŋk wĕntä ji̯ń(ť)yə̂lkə̂lwə̂l, ĕjnäm räť ńăyə̂rkə̂mta jĕyilkəlwəl. (41) jŏ̆ynäm-pə il̯əy(t)wəl jĕŋk. (42) räť ɔyə̂l jĕməy wertä jĕyilwəl.

(43) räť jŏ̆yä tŏl̯ə̂ywə̂l: (44) „oyə̂ja (?) kŏl-kăm jĕmä näj-mɔk, or(t)-mɔk, jĕməy mä ɔyam wersin, kŏltə̂ŋ mänä jŏ̆yä!" (45) iwän jŏ̆yä tŏl̯ə̂ywə̂l: (46) „oyə̂ja (?) ăpa-jĕy räť, mĕnnə [nŏ̆ŋət] ko(t) käslim?" (47) räť jŏ̆yä tŏl̯ə̂ywə̂l: (48) „käswin. kɔyləma tim wač-koroy nŏrə̂kkə̂. (49) mĕnnän jĕmsi pel̯kä, wač-kor. (50) ťu wač-koramnə̂ os jĕmsi pel̯kä wač-kor, tŏl mĕnä nŏrə̂kkə̂, wač kŏlatə̂ tom pel̯əknə mä katama jŏ̆wən".

(51) iwän kaltal. (52) pi̯r kotə̂l iwännə nomləmtə̂ltə̂ räť. (53) iwän ťu köl săyi̯(t) räť tŏl̯kə̂m săyi̯(t) ťĕ kɔyləmkə̂lwə̂l ťu wač-koroy. (54) ťu mentäl ťu räť tŏl̯kə̂m săyi̯(t) jĕmsi pel̯kä os wač-kor. (55) iwän kɔyl̯ə̂mkə̂lwə̂l ťu wač-koroy. (56) ťu wač-koroy ťu mĕntäl, mĕntäl os jĕmsi pel̯kä wač-kor, räť tŏl̯kə̂m săyi̯(t). (57) iwän kɔyləmkə̂lwə̂l, ťu wač-koroy mĕnmäl, mĕnmäl. (58) iwän joypa läyiltälnə ťu wač čökin pŏrki̯y kĕläyən. (59) iwän nomə̂ysi̯lwə̂l: (60) „räťnə mänt răyi̯mə̂ltə̂s". (61) iwän os iləpä kɔyləmta jĕyilwəl. (62) ĕj-lä(t)nə jĕyə-tăjaltə, koji̯-kăm jŏ̆wəl. (63) ĕj-lä(t)nə iwännə käslətə: (64) ťu räť jŏ̆wəl, ťu ɔyə̂l kärəŋ köswälnä(t) jŏ̆rəm räť. (65) jok-kirəyləlkən räťä-ti. (66) kata jăŋati̯nnə̂ jok räťnə

hogy vodkát vegyen, kezdi az öreget leitatni. (41) Ő maga egyből kiissza a vodkáját. (42) Meggyógyítja az öreg fejét.

(43) Az öreg mondja neki: (44) „Oh, (te) bárhonnét jött hősnőfi, hősfi, meggyógyítottad a fejemet, gyere el holnap hozzám!" (45) Iván mondja neki: (46) „No, nagyapó, hol talállak meg?" (47) Az öreg mondja neki: (48) „Megtalálsz. Menj ezen az utcán egyenesen. (49) Ha jobbra mész, (van ott) egy utca. (50) Arról az utcáról is jobbra nyílik egy utca, onnan menj egyenesen, (akkor) egyenesen a város végén levő házamnak mész neki."

(51) Iván eltölt egy éjszakát. (52) Másnap Iván az öregre gondolt. (53) Iván ím megy, ahogy az öreg mondta, azon az utcán. (54) Amint az öreg útmutatása szerint megy, jobb oldalon van is egy utca. (55) Iván lépdel azon az utcán. (56) Amint megy, megy azon az utcán, ismét jobbra van egy utca, ahogyan az öreg mondta. (57) Iván mendegél, megy, megy az utcán. (58) Amint Iván visszatekint, a város ködként (is) alig látszott. (59) Iván gondolja: (60) „Az öreg engem becsapott." (61) Iván ismét tovább lépdel. (62) Egyszer látja, valaki jön. (63) Egyszer észreveszi: (64) az öreg jön, a kéregforgácsfonadékkal bekötött fejű öreg. (65) Hazamennek az öreghez. (66) A házba

'инта кулъпӓрт 'иувъс 'стол'ол'нъ 'амъсвъл. (67) 'иуъллъкън, йӓн'ч'ъкън, йым инта 'кулъпӓрт 'иувъс ис'мън.

(68) 'ивӓн то'л'оувъл: (69) мӓмпи йо'кан ка'сы въ'съм. йоу мӓуъ мънтъ 'масвъл. (70) 'ивӓн нуу 'йал'тъ йы'уыл'въл стол'оу. (71) рӓт' йууӓ то'л'оувъл, ивӓнӓти: (72) нонг мыллауъл 'котлау мӓ 'оуам йымы 'вӓркӓл'ин, мӓ нънгӓ ма'йалтъл'ъм 'мошнал'ита.

(73) ивӓн ч'у мошнол'и въntъ йы'уыл'въл, 'пънлътъ пу'нгыл 'кыркатъ. (74) 'ивӓн 'рӓт'нътъ прош''шатса 'версъкън. (75) 'ивӓн 'ч'у мънтъл' 'йоупа, 'лӧknъ 'номъусълвъл: (76) рӓт'нъ мӓнӓ мыс, йы'мыу'йӓвтъс мӓнӓ 'майлътъс му'уъкъм 'мошнал'и. (77) 'номъусъвъл: (78) 'тит'ӓ му'уый 'верынє 'мошнал'и, то'уо ръ'кытынта 'масвъл. (79) л'ӓуиллътъ 'онтълнъ, 'йокон 'вау пел'ъу, ч'у ваупел'ыу. (80) 'ивӓннъ кум въntӓл' т'у йоконнъ ъшшо ъй 'с'ӓт'въл', въntъ йыуыл'выл, л'ӓгиллътъ ъш'шо то'йокон ъй.

(81) ивӓн ч'у'лӓнъ т'а кор'н'аулъвъл, т'и мошнал'и йым въл'лауън. (82) 'ивӓн 'ыл'ымылвъл, мӱл'л'ӓ ти т'ӓ 'рӧгъсл'нтъ ы'уылвъл. (83) мӱл'ъл' тэл'кал' ва'уа'рӧгысл'ълстъ.

(84) 'ивӓн т'а 'коулъмпъл 'йоупа. (85) т'у 'вачала и 'номъусълвъл и т'ӓ т'у мустым ни, т'ӓ йыуытйата 'питвъл, (86) т'у 'мънтъл 'вачкорна, ъйт'у л'ӧkълоу, ъйт'у 'вачкорълоу'йоупа мънвъл'. (87) т'у мънтъл, ч'у 'мънтъл, ч'у 'мустым ни валта вач корна. (88) йуг ӓл'л'ъм пел'кънnъ. нук канчыйи 'нипик, (89) 'орты ч'о'роску 'тинилты коловълтъ йугнӓм 'лавкал товарълнъ пӓрл'нъ йънг ч'о'рос сълко'вака.

(90) 'ивӓн 'номъусълвъл: (91) мӓнӓ 'вълвъл 'мошнал'и. (92) мӓ 'йотлъм, мӓл'ъм пъл'къмнъ 'мустым ни. (93) 'ивӓннъ 'йоткуллътъ ч'у ч'о'роскуйоу колловълтъ 'лавкалъл пӓрълнъ.

(94) 'ивӓн ч'о'рослъкътъл. ч'у 'йаулълнъ мъл'и 'илън ч'о'рослът. (95) 'ивӓн йугнӓм йау ми'тӓл'въл', 'тинтъвъл' ъл'л'о вау, 'штобы йаунъ ънтъ 'онылтъла йуу мъуъ 'л'ӧkъ. (96) 'ивӓн тоу въл'лъмкълвъл 'калъмкълвъл.

(97) ч'у мъууй л'ӧkkъл'л'ӧ, ивӓн 'алънг йо'уон тоуо йынтӓл', 'мустым ни 'войаун. (98) 'ивӓн мъуъй 'л'ӧkоу. йук 'катуйылоу, 'ивӓн нук'кълвъл. (99) 'ивӓннъ 'сӓнгкъ 'кана, коу йы'уытъйаста. (100) 'йоупа мънтълъ 'ивӓннъ, ч'у ни по'т'инка'йоупа тулта.

belépve (látja): az öregnek sok finom kenyere, étele áll az asztalon. (67) Ettek, ittak, sokféle finom ételt ettek.

(68) Iván mondja: (69) „Nekem is van otthonom, haza kell mennem mihozzánk." (70) Iván fölkel az asztaltól. (71) Az öreg mondja neki, Ivánnak: (72) „Te a tegnapi napon meggyógyítottad a fejemet, (ezért) én adok neked egy erszényt."

(73) Iván fogja azt az erszényt és az oldalzsebébe teszi. (74) Iván és az öreg elbúcsúznak egymástól. (75) Hazafelé menet Iván az úton gondolja: (76) „Az öreg adott nekem (valamit), jól tartott, valamilyen erszényt ajándékozott nekem." (77) Gondolja: (78) „(Ugyan) mire való ez az erszény, el kell dobni." (79) Megtapogatja belülről, belül egy félkopejka van, az (bizony) egy félkopejkás. (80) Amint Iván kiveszi azt, belülről még egy hallatszik, kiveszi, (újra) megnézi, még egy van ott bent.

(81) Iván akkor rájön, hogy az erszény hasznos. (82) Iván leül, kezdi belerázni a sapkájába (az erszény tartalmát). (83) A sapkáját teljesen telerázta pénzzel.

ťu kŏrä(t) jĕm intə kul-pĕrt, iɣwəs stolə̂lnə̂ amə̂swə̂l. (67) iyilə̂kən[4]*, jäńťə̂kən, jĕm intə kul-pĕrt iɣwəs iskən.*

(68) iwän tŏl̦ə̂ɣwə̂l: (69) „män-pə jokə̂ŋ kăsi̯ wăsə̂m, joɣ mĕŋä mĕntä maswə̂l. (70) iwän nuɣ-jaľta jĕɣilwəl stoloɣ. (71) räť jŏɣä tŏl̦ə̂ɣwə̂l, iwänä-ti: (72) „nŏŋ mălaɣə̂l kotloɣ mä ɔɣam jĕməɣ werkälin, mä nŏŋə(t) majə̂ltə̂lə̂m mɔśńaľi̯tə̂".

(73) iwän ťu mɔśńaľi̯ wĕntä jĕɣilwəl, pănlə̂tə̂ pŏŋə̂l ki̯rka-ti̯. (74) iwän räťnä(t)-ti proššatsa wersəkən. (75) iwän ťu mĕntäl joɣpa l̦ɔ̈knə nomə̂ɣsi̯lwə̂l: (76) „räťnə mänä mĕs, jĕməɣ jäwtəs, mänä majə̂ltə̂s mŏɣi-kăm mɔśńaľi̯". (77) nomə̂ɣsi̯lwə̂l: (78) „ťiti mŏɣi werəŋ mɔśńaľi̯, tŏɣi̯ rĕkətəntä maswə̂l". (79) läɣilətə ontalnə̂, jokə̂n wăɣ-pel̦ək, ťu wăɣ-pel̦ək. (80) iwännə küm-wĕntäl ťu jokə̂nnə̂ ĕššo ĕj säľwəl, küm-wĕntä jĕɣilwəl, läɣillətə, ĕššo tŏ(t) jokə̂n ĕj.

(81) iwän ťu lä(t)nə ťĕ kurńə̂ɣlə̂wə̂l, ťi mɔśńaľi̯ jĕm wälaɣə̂n. (82) iwän i̯l-i̯mə̂lwə̂l, mül̦lä-ti ťĕ röyisləntä jĕɣilwəl. (83) mül̦əl telkəl wăɣ(t)ə̂ röyislələstə.

(84) iwän ťĕ kɔɣlə̂mpə̂l joɣpa. (85) „ťu wačə̂la", i nomə̂ɣsi̯lwə̂l, „i ťĕ ťu mustə̂m ni ťĕ jĕɣə̂-tăjata pitwəl". (86) ťu mĕntäl wač-kornə̂ ĕj-ťu l̦ɔ̈kəlöɣ ĕj-ťu wač-korə̂loɣ joɣpa mĕnwəl. (87) ťu mĕntäl, ťu mĕntäl ťu mustə̂m ni wältə̂ wač--kornə̂. (88) jŏɣ äləm-pel̦kəlnə nuk-kăn̦čə̂ji̯ nipik: (89) „ortį̈ tŏras-ku tiniltə kŏlə̂-wältə̂ jŏɣnäm lawkal towarə̂lna(t) pĕrəlnä(t) jɔ̈ŋ-tŏrə̂s sălkowaka.

(90) iwän nomə̂ɣsi̯lwə̂l: (91) „mĕnnə wälwə̂l mɔśńaľi̯. (92) mä jɔtli̯m, mä älə̂m-pel̦kəmnə mustə̂m ni." (93) iwännə jɔtkə̂ltə̂ ťu tŏras-kujoɣ kŏlə̂-wältə̂ lawkalə̂l pĕrəlna(t).

(94) iwän tŏraslə̂kwə̂l ťu jaɣə̂lna(t) mĕli ilən tŏraslə̂t. (95) iwän jŏɣnäm jaɣ mitälwəl, tintiwəl ĕl̦l̦ə wăɣ, štobi̯ jaɣnə̂ ĕntə on(t)ə̂ltə̂ɣli̯ jŏɣ mĕɣ-uj l̦ɔ̈kəl. (96) iwän toɣ wälə̂mkə̂lwə̂l, kalə̂mkə̂lwə̂l.

(97) ťu mĕɣ-uj l̦ɔ̈kəlöɣ iwän alə̂ŋ jŏɣə̂n tŏɣi̯ jŏ̈ntäl mustə̂m ni wojaɣə̂n. (98) iwän mĕɣ-uj l̦ɔ̈köɣ jŏ̈k kat-ujə̂loɣ iwän nuk-külwəl. (99) iwännə säŋki ka(t)nə̂ koɣ jĕɣə-tăjastə̂. (100) joɣpa mĕntäl iwännə ťu ni poťiŋka joɣpa tultə̂.

(84) Iván ím hazafelé mendegél. (85) „Abba a városba", gondolja, „még el kell jutnom, hogy lássam azt a szép nőt". (86) Miközben így megy az utcán, ugyanazon az úton, ugyanazon az utcán megy visszafelé. (87) Amint így megy, mendegél, (ismét) abban az utcában van, ahol a szép nő lakik. (88) A vele szemben levő oldalon egy hirdetés van kiírva: (89) „Egy gazdag kereskedő eladja egész üzletét árucikkekkel, mindennel együtt tízezer rubelért."

(90) Iván gondolja: (91) „Nekem van egy erszényem. (92) Megveszem, (mert) odaát van a szép nő." (93) Iván megvette ettől a kereskedőtől a boltját mindeféle holmival együtt.

(94) Iván kereskedni kezd azokkal az emberekkel, akik korábban (is) kereskedtek. (95) Iván embereket fogad föl magának, (hogy föld alatti utat ássanak a szép nő házához) nagy pénzt fizet nekik, hogy az emberek ne árulják el az ő föld alatti útját. (96) Iván így él, hál.

(97) Amikor az alagúton Iván az első éjjel odament, a szép nő aludt. (98) Iván a föld alatti úton, a saját pincéjén át visszajön. (99) Iván a kivilágított házban sokáig nézte (a nőt). (100) Amikor hazament, Iván magával vitte annak a nőnek a cipőjét.

(101) 'ӓл'ынг ни нуг'веръулъммьл'. ъй по'т'инка пъл'кьл' ънтъм. (102) ни тог'номъусълвъл: (103) мугуйнъ ч'ити пот'инка 'пел'кам ин'тим? (104) ни йыл'л'ъв по'т'инка'йоткълвъл'.

(105) 'ивӓн 'кимтькӓт ос мънкъл'вьл' мъг уй л'ӧкълог. (106) йогкат уйълогос нуккълкълвъл'. (107) мълагъл'тумал пот'инка 'пел'ък, ос въмьл' тъгъйа 'пънлътъ, (108) туктын 'кана, ос 'т'игилӓ 'мустым нийы'гытъ йаста. йогупа мънъс.

(109) н'и ӓлъм ну 'вӓръулъмьл', пот'инка пъл'кьл' ъй тъ'гъйна 'амъсвъл. (110) ни то 'номъгъсвъл: (111) мъг'лагъл 'котлаг пот'инка пел'кам ку'ламънкъл', тӓм котл ос т'эг 'с'эмтъг 'пит'ъс. (112) ни 'номъусълвъл: (113) куйъкъм мӓнӓ йил'ил'вьл', 'сӓри мӓ йуъ'л'ӓгил'л'ъм ъ'рангъ' ӓт.

(114) 'ивӓн ос 'кулмътъг ӓт мънвьл' т'у 'нингӓ мъгуй 'л'ӧкъл'л'ог. (115) йук кат уйылог ос нуккӱлвъл. (116) ни ънтъ 'войагън, 'коллатъ: (117) койакъм 'ыллъм сӓт'вьл. (118) ни ал'лавъл 'с'эмьл' 'кон'т'йа, йуг'нӓм ънтъ 'войагън. (119) 'ивӓннъ мустым ни 'сӓнгкъ 'кана 'йыгытыйалта, 'койвьл 'ч'упимта, нойуг'нӓм пъл'мӓгън. (120) нинӓ сэм тӱро йы'гытыйалта, (121) 'ивӓн тожо йым ку 'мустым. (122) 'ивӓннъ йым ни кат' 'чупънтьлнъ 'нингӓ 'ивӓн 'сэвлъло то 'кагрымтьлтъ. (123) но'ивӓнӓ му'гул'и 'масвъл?

(124) 'ит'ӓ йымыг 'валлакън. (125) 'кӓжной 'ч'асна сат съл'ковъ 'ънтъ 'тинтъвъл. (126) 'иваннъ 'пырил'тӓ: (127) „'куйън му'голльн йым 'л'опал'и?" (128) 'нингӓ йугӓ пӓмил'л'ътъ, 'куйъл пъл'та, што т'имин пъл'то коп ънтъм, тол'ко йуг куйълнъм. (129) 'ивӓн йугӓ то'логвъл: (130) нънг мӓнӓ мъйки т'и пъл'та. (131) 'ивӓннъ 'пырълта: (132) „'койнъ 'йанта?" (133) 'нингӓ йу'гӓ 'йолкълтьлтъ што т'имин к'асынъ 'йанкалтъ. (134) 'ивӓнъ 'пырил'та, кол' въ'гӓл'тъ т'имин 'олвънтъг, му'голън 'лавкана. (135) 'нингӓ ос йу'гӓ 'йолкълтьлтъ, што т'и'мин 'лавканъ въ'гӓл'тъ. (136) 'ивӓн о'ламьл пырна, йогупа мънкъл'вьл'.

(137) ч'у'пыр котл 'ивӓн мънмин, т'у 'лавка ко выйӓгън ъйч'у шеглъв 'олвънтъг, 'тугта ч'у'нам 'нингӓ йугӓ йол'къл'тъм късыйа йанылтълта ъй т'у шеглъв эв, ъй т'у йо'гатъг. (138) но пъл'та 'йантьлтъмьл 'пырнъ т'у ку пъл'то йог пър'тъг 'тултъ, ъй т'у 'нингӓ.

(139) йу'гунта му'гъ ког въллагън, към 'ънтъ, 'илӓнъ кан 'торым 'котла йаг 'вагвъл 'майалтъ. колловълтъ 'сул тът, 'орты ч'о'росйаг и мустым ни

(101) Miután reggel a nő fölébredt, (látja, hogy) az egyik cipője nincs meg. (102) A nő gondolja: (103) „Miért nincs meg ez a fél cipőm?" (104) A nő új cipőt vásárol.

(105) Iván a második éjjel is átmegy a maga föld alatti útján. (106) Az ő (azaz a nő) pincéjéből ismét följön. (107) A tegnap elvitt fél cipőt visszatette arra a helyre, ahonnét elvette. (108) Ismét a kivilágított (tkp. tüzes) házban volt és bámulta a szép nőt, (majd) hazament.

(109) Miután a nő reggel fölébredt, a fél cipője ugyanazon a helyen van (ahol korábban volt). (110) A nő gondolja: (111) „A tegnapi napon a fél cipőm elveszett, a mai napon meg előkerült." (112) A nő gondolja: (113) „Valaki jár hozzám, no majd meglesem a jövő éjszaka."

(114) Iván a harmadik éjszaka is átmegy a nőhöz a föld alatti úton. (115) A pincén át ismét előjön. (116) A nő nem aludt, hallja: (117) valaki (neszezése) lentről hallik. (118) A nő szemét félig behunyva fekszik, de nem aludt. (119) Iván nézi a kivilágított házban a szép nőt, meg akarja csókolni,

(101) äleŋ ni nuɣ-werəyləmäl ĕj poťiŋka-peḷkəl ĕntim. (102) ni toɣ nomâɣsi̯lwəl: (103) „mŏɣinĕ ťiti poťiŋka-peḷkäm ĕntim?" (104) ni jĕləw poťiŋka jɔtkâlwəl.

(105) iwän kimtək ät os mĕnkəlwəl mĕɣ-uj l̥ɔ̄kəlöɣ. (106) jŏɣ kat-ujəloŋ os nuk-külkəlwəl. (107) mălayəl tumal poťiŋka-peḷək os wĕmäl tăɣə̂ja pănlâtə̂. (108) os tŏɣtəŋ ka(t)nə̂ os ťiɣəlä mustə̂m ni jĕɣə-tăjastə̂, joɣpa-mĕnəs.

(109) ni äləŋ nuɣ-werəyləmäl poťiŋka-peḷkəl ĕj tăɣi̯nə̂ amâswəl. (110) ni toɣ nomâɣsi̯lwəl: (111) „mălayəl kotloɣ poťiŋka-peḷkäm kŏla-mĕnkäl, tem kotəl os ťĕ semtäɣ pitəs". (112) ni nomâɣsi̯lwəl: (113) „kojį̆-kăm mänä jĕlilwəl, säri mä jŏɣə(t) läɣəllim ărə̂n ät.

(114) iwän os kulmâtə̂ɣ ät mĕnwəl ťu niŋä mĕɣ-uj l̥ɔ̄kəlöɣ. (115) jŏk kat-ujəloɣ os nuk-külwəl. (116) ni ĕntə wojaɣə̂n, kɔllâtə̂: (117) kojį̆-kăm ilən säťwəl. (118) ni ălawəl seməl kŏńtə̂, jŏɣnäm ĕntə wojaɣə̂n. (119) iwännə mustə̂m ni säŋki ka(t)nə̂ jĕɣə-tăjaltə̂, kojwəl ťŏpi̯mta, no jŏɣnäm pĕlmäɣən. (120) ninə sem türöɣ jĕɣə-tăjaltə: (121) iwän tožə̂ jĕm ku, mustə̂m. (122) iwännə jĕm ni kaťťŏpə̂ntalnə̂ ninə iwän säwləlöɣ tŏɣ kayrə̂mtəltə̂. (123) no iwänä mŏɣəli maswəl?

(124) itä jĕməɣ wăllə̂kə̂n. (125) käžnoj ťasnə̂ sat sălkowa ĕntə tintiwəl. (126) iwännə pi̯ri̯ltə̂: (127) „kujə̂n mŏɣ-aləŋ jĕm ľopaľį̆?" (128) ninə jŏɣə pämillətə kujəl păľta, što ťi-min(t) păľto kop-p(ə̂) ĕntim, toľko jŏɣ kujəlnə̂-ti̯. (129) iwän jŏɣə tŏl̥əɣwəl: (130) „nŏɲ mänä mĕjki ťi păľta!" (131) iwännə pi̯ri̯ltə̂: (132) „kojnə̂ jantį̆?" (133) ninə jŏɣə jol̥kəltə̂ltə̂, što ťi-min(t) kăsi̯nə̂ jan(t)kaltə̂. (134) iwännə pi̯ri̯ltə̂, koľ wĕɣältə ťi-min(t) olwi̯ntə̂ɣ, mŏɣ-aləŋ lawkanə̂. (135) ninə os jŏɣə jol̥kəltə̂ltə̂, što ťi-min(t) lawkanə̂ wĕɣältə. (136) iwän ălamal pi̯rnə̂ joɣpa-mĕnkəlwəl.

(137) ťu pi̯r kotəl iwän mĕnmin ťu lawkaka, ko(t) wĕjäɣən ĕj-ťu šeyləw olwi̯ntə̂ɣ, tuɣtə̂ ťunam ninə jŏɣə jol̥kəltə̂m kăsə̂ja jantəlta ĕj-ťu šeyləwəɣ, ĕj-ťu jŏɣatə̂ɣ. (138) no păľta jantəltə̂mal pi̯rnə̂ ťu ku păľta joɣ pĕrtäɣ tultə̂ ĕj-ťu niŋä.

(139) jŏɣ² ellä mŏɣi koɣ wăllə̂ɣən kăm ĕntə, ĕj-lä(t)nə kan torə̂m-kotla jaɣ waɣwəl majəlta, kŏlə-wältə̂ sutə̂t, ortį̆ tŏras-jaɣ i mustə̂m ni kujəlna(t)-ti̯. (140)

de megijedt. (120) A nő félig csukott szemmel figyeli: (121) Iván is deli férfi délceg. (122) Amikor Iván a szép nőt már majdnem megcsókolta, a nő Ivánt a nyakánál megragadja. (123) Hát Ivánnak mi kell (ennél több)?

(124) Most jól élnek. (125) (Iván már) nem fizet száz rubelt minden órában. (126) Iván kérdi: (127) „A férjednek milyen szép ruhája van?" (128) A nő megmutatja neki a férje kabátját, hogy ilyen kabát sehol sincs (még egy), csak a férjének. (129) Iván mondja neki: (130) „Add nekem ezt a kabátot!" (131) Iván kérdezi: (132) „Ki varrta?" (133) A nő elmeséli neki, hogy egy ilyen (és ilyen) ember varrta. (134) Iván kérdezi, hol vett ilyen szövetet, melyik boltban. (135) A nő ismét elmeséli neki, hogy egy ilyen (és ilyen) boltban vette. (136) Miután Iván pihent, hazamegy.

(137) Másnap Iván elment abba a boltba, ahol ugyanolyan minőségű szövetet vett, elvitte a nő által neki említett emberhez egy ugyanolyan formájú, ugyanolyan méretű kabátot varratni. (138) De miután a kabátot megvarratta, annak az embernek a kabátját visszavitte a nőhöz.

(139) Nem tudni, hosszú ideig élnek (így) vagy nem, egyszer a cár egy ünnepnapon vendégségbe hívja a népet, mindenféle elöljárókat, gazdag kereskedőket és a szép nőt férjestől. (140) Ivánt azonban nem hívják meg. (141)

'куйылнатъ. (140) 'ивäн ънтъ 'ваγъл. (141) йаγ куллъ ымылмил'нъ. тол'л'оγвъл'т: (142) „'мугуйнъ ън'тъмъкъ 'ортъ ч'о'роску?" (143) 'канна колкъллътъ, што ъ'ранг кан мъγ чо'роску ънтъ 'ваγъл.

(144) 'канныкиттä йы'γылвъл ка'сы 'ивäнати к'олым лоγ 'икырнъ. (145) 'ивäн 'мънтъл'ати ч'у 'пъл'тал 'äнвъл, мъ'л'и мъ'лаγъл 'йангылтаγан. 'мустым ни куйыл пъл'то'. шеглъв. (146) 'ивäн тоγ'йынтъл'нъ, кан 'кататъ. 'мустым ни 'куйълнъ 'käскъллътъ: (147) „ти чо'роскунъ мä пъл'там 'йалымтъ". (148) т'у 'канна 'колкъллътъ, што 'мустым ни 'куйыл йалмаγън т'у ку пал'то.

(149) 'мустым ни'стол'на 'амысвъл, 'колънтъллтъ, што йук 'куйыл пусто 'йол'оγвъл. (150) та'вай 'нипик 'веркъл'въл', 'йесл'и 'сольнкъл' вäрнгъл', 'оγъл тоγъ'йоγонтъ. (151) 'йесл'и чо'роскунъ 'йалъмγал, йу'γä 'оγъл тоγъ'йоγонтъ. (152) 'нингäм верäтнънъ кън'чилътън. (153) 'кит'къл'въл йаγ ч'у'нгам, 'мустым ни куйъл 'ката, (154) тоγо йынтъл', ну пунвъл'т мын', ч'у ку пъл'та 'тотокъ. (155) кот 'олаγън и тот о'лавъл.

(156) 'ивäннъ ч'у'ким йугнäм пъл'то. (157) 'мустым ни куйъл 'оγъл тоγъ 'йоγънтъ — 'солымкöл'äти. (158) но 'ивäннъ прос'т'ит верл'ътъ. (159) 'кана то'л'оγвъл: (160) „'оγъл тоγо 'äл' йоγамитън".

(161) 'торым котл 'пырна, йу'гыл'л'а му'γъ коγ към вäн, 'ивäн йаγ'äн'ивъл' 'майалтъ. (162) йаγ ку'лы йунты йъγъл'въл'т, а 'мустым ни 'куйыл' ънтъм. (163) ивäн къ'сы 'киткъл'вал ч'у ку 'ваγта. (164) 'мустым ни 'куйъл 'коγлъмкълвъл. 'нингъл 'ката йоγ 'кыч'ъл. (165) 'куйъл 'лÿγтъм 'пырнъ мъγуй 'л'öкоγ 'илън йу'гылвъл, 'ил'äн'ката, и'стол'пытъка 'амыл'ил. (166) 'куйыл йок 'ätымтълнъ, 'номъусъл'въл': (167) „мä нингъм 'столпътън 'амысвъл, му'γуйнъ ч'и'ти? (168) мä 'нингъм йоγ 'кыч'кас, а'итос стол' пы'тънъ. (169) мä 'нингъм и йäрнъсъл'пъ йуγ". (170) ку йуγä то'л'оγвъл: (171) „мä 'йоγо'йил'л'ъм, му'гул'ъкъмъ йоγ 'мъл'каллаγън". (172) но йуγ мъ'täл'ипънтъ 'мъл'каллаγън, мъ'ръм 'нингъл' йы'γытъйата койвъл 'йокон. (173) йуγ мъ'ръм кÿм 'käримтъс, 'нингъл' нуγ йуγл'ымтъγълвъл. (174) 'куйыл 'мънтъ 'онтыр, ни мъγуй л'öка 'ыллаутинтъвъл. (175) куйыл 'ил'пел'ъγнъ йуг'нам 'катуйылоγ нук кÿлкълвъл. (176) 'куйъл 'йо а йы'нгäталнъ: нингъл' 'йокон. (177) 'нингläй то'л'оγвъл: (178) „вот ма'рус'а, нунг 'шеглъ тъ'вäн ни". (179) а ма'рус'а йу'γä тол'оγвъл: (180) „мълаγъл пыт'ита. (181) канна 'оγан кат' тоγйоγон 'калы. (182) ъй 'шеглъв муγы шай ънтъм? (183) и ъй 'шегл'ъв муγы йаγ ън'тъм?"

Miután mindenki helyet foglalt, mondják: (142) „Miért nincs (itt) a gazdag kereskedő?" (143) A cár meghallja, hogy az idegen országbéli kereskedő nem lett meghívva.

(144) A cár hármas fogattal küld egy embert Iványért. (145) Elmenve (oda) magára ölti azt a kabátot, amelyet előző nap csináltatott, és amely a szép nő férjének kabátjához hasonló. (146) Ivánnak a cár házába való megérkezésekor a szép nő férje meglátja őt és mondja: (147) „Ez a kereskedő ellopta az én kabátomat." (148) A cár meghallja, hogy a szép nő férje ellopta a másik férfi kabátját [értsd: az idegen lopta el a nő férjéét].

(149) A szép nő az asztalnál ül, hallja, hogy a férje butaságot beszél. (150) Nosza, papírt vesz elő, ha hazudna, a fejét le (kell) ütni. (151) Ha lopott a kereskedő, az ő fejét (kell) leütni. (152) Ők a saját vérükkel írják alá (a papírt). (153) (A cár) embereket küld oda, a szép nő férjének házába. (154) Amint odaérkeznek, kinyitják a ládát, ott van annak az embernek a kabátja. (155) Ahol volt, ott is van. (156) Ivánnak az a saját kabátja (amit rajta láttak).

iwän ĕntə waγlį. (141) jaγ kŏlə̂ įmə̂lmįlnə̂ tŏḷə̂γwə̂lt: (142) „mŏ̈γinə ĕntim-əki ortį ťŏras-ku?" (143) kannə̂ kɔlkə̂llə̂tə̂, što ărə̂η kan-mĕγ ťoras-ku ĕntə waγį.

(144) kannə̂ kittä jĕγilwəl kăsį iwänä-ti kɔlə̂m loγ ikərnə. (145) iwän mĕntälä-ti ťu păľtal ĕn(t)wəl, mĕli mălaγə̂l jantə̂ltaγə̂n, mustə̂m ni kujə̂l păľta šeγləw. (146) iwän tŏγ-jŏ̈ntälnə kan kata-tį mustə̂m ni kujə̂lnə̂ käskəllətə: (147) „ťi ťŏras-kunə̂ mä păľtam jalə̂mtə̂". (148) ťu kannə̂ kɔlkə̂llə̂tə̂, što mustə̂m ni kujə̂l jalmaγə̂n ťu ku păľto.

(149) mustə̂m ni stolnə̂ amə̂swə̂l, kɔlə̂ntə̂ltə̂, što jŏ̈k kujə̂l pusto joḷə̂γwə̂l. (150) tawaj nipik werkəlwəl, jesľi solə̂η köl werηäl ɔγə̂l tŏγə̂-jɔγįmta. (151) jesľi ťŏras-kunə̂ jalə̂mηal, jŏ̈γä ɔγə̂l tŏγə̂-jɔγįmta. (152) ninnäm[5] wĕrät ninnə kăṇčįlə̂tə̂n. (153) kitkəlwəl jaγ ťunam, mustə̂m ni kujə̂l kata. (154) tŏγə̂-jŏ̈ntäl nuγpuṇ(č)wə̂lt mįń, ťu ku păľta tŏt-ə̂kį. (155) kot olaγə̂n i tŏt ălawə̂l.

(156) iwännə ťi-kim jŏ̈γnäm păľto. (157) mustə̂m ni kujə̂l ɔγə̂l tŏγə̂-jɔγįmta solə̂η kölä-ti. (158) no iwännə prosťit werlətə. (159) kana tŏḷə̂γwə̂l: (160) „ɔγə̂l tŏγə̂ äl jɔγįmįtə̂n!"

(161) torə̂m-kotə̂l pįrnə̂ jŏ̈γ ellä mŏ̈γi koγ kăm wäṇ, iwän jaγ äniwəl majə̂lta. (162) jaγ kŏlə̂ jŏ̈ntä jĕγilwəlt, a mustə̂m ni kujə̂l ĕntim. (163) iwän kăsį kitkəlwəl ťu ku waγta. (164) mustə̂m ni kujə̂l kɔγlə̂mkə̂lwə̂l, niηəl kata joγ-kįťwə̂l. (165) kujə̂l lüγtəm pįrnə̂ ni mĕγ-uj ḷökö̈γ ilən-jŏ̈γilwəl, ilən kata, i stol pĕtäkä amə̂(t)lįl. (166) kujə̂l jok-etəmtälnə nomə̂γsįlwə̂l: (167) „mä niηəm stol pĕtänə amə̂swə̂l, mŏ̈γinə ťiti? (168) mä niηəm joγ-kįťkas, a it os stol pĕtänə. (169) mä niηəm i jernäsəl-pə jŏ̈γ?" (170) ku jŏ̈γä tŏḷə̂γwə̂l: (171) „mä joγə̂-jĕlləm, mŏ̈γəli-kăm joγ-măḷkaγlasə̂m". (172) no jŏ̈γ mĕtäli-p(ə) ĕntə măḷkaγlaγə̂n, mĕrəm niηəl jĕγə-tăjata kojwə̂l jokə̂n. (173) jŏ̈γ mĕrəm küm-kärimtəs, niηəl nuγ-jŏ̈γlimtəγəlwəl. (174) kujə̂l mĕntə ontə̂r ni mĕγ-uj ḷökä įl-laγtįntə̂wə̂l. (175) kujə̂l il-peḷəγnə jŏ̈γnäm kat-ujə̂loγ nuk-külkəlwəl. (176) kujə̂l joγə̂-jŏ̈ntətälnə niηəl jokə̂n. (177) niηlä tŏḷə̂γwə̂l: (178) „wot maruśa, nŏ̈η šeγləw iwän ni". (179) a maruśa jŏ̈γä tŏḷə̂γwə̂l: (180) „mălaγəl pititə: (181) kannə̂ ɔγan kať toγ-jɔγįmkalį. (182) ĕj šeγləw mŏ̈γi šaj ĕntim? (183) i ĕj šeγləw mŏ̈γi jaγ ĕntim?"

(157) A szép nő férjének a fejét le (kell) vágni a hazug szóért. (159) De Iván megbocsát neki. (159) Mondja a cárnak: (160) „Ne vágjátok le a fejét!"

(161) Az ünnep után hosszú idő vagy rövid idő (telik el), Iván hívja össze a népet vendégségbe. (162) Minden ember összegyűlik, de a szép nő férje nincs (ott). (163) Iván elküld egy embert, hogy elhívja azt az embert. (164) A szép nő férje elmegy (Ivánhoz), a nő otthon marad a házban. (165) Miután a férje kilépett (a házukból), a nő a föld alatti úton előre megy, előre a házba, (ahol) az asztalfőre ültetik. (166) Amikor a férje belép (és meglátja őt), gondolja: (167) „A feleségem az asztalnál ül, hogy lehetséges ez? (168) Az én feleségem otthon maradt, most pedig az asztalnál van. (169) Ez az én feleségem, ez az ő ruhája?" (170) A férfi mondja neki: (171) „Hazamegyek, valamit otthon felejtettem." (172) De ő semmit sem felejtett otthon, csak a feleségét akarja otthon ellenőrizni. (173) Amint ő kifordult a házból, a nő is fölkerekedett. (174) Amíg a férje átér, a nő lemegy a föld alatti útra. (175) A férje előtt kiér a pincéből. (176) Amikor a férje hazaér, a nő (már) otthon van. (177) Mondja a feleségének: (178) „Nos, Maruszja, Iván asszonya hozzád hasonló." (179) De Maruszja azt mondja neki: (180) „A minap történt (dolog): (181) a cár kis híján leüttette a fejed. (182) Egyforma ruhák talán nincsenek? (183) Hasonló emberek talán nincsenek?"

(184) ч'у йаγ ӓрыγ 'мънтъ 'пырнъ, 'ивӓннъ йил'мин тун'гынтыта, што а'т'екъл мъ'лаγъл 'мънкън 'йоγпа, (185) йу 'ӓтъл'нъм 'кыт'ыс т'у 'вача. (186) ну и 'ивӓннъ ту'нгынтыстъ: (187) 'култънг към йыл'ыв котл н'о'γолвъл ос туγтынг 'кирив мънг мъγъвӓ. (188) 'каллаγън 'ивӓн пыр котл ос 'мънтъ йыγылвъл ник 'пристан'а. (189) то'л'оγвълтъ: (190) тэм котл н'оголвъл туγ'тынг 'кирив 'иттън 'йӓвӓт 'ч'аснъ. (191) 'ивӓн йоγ йу'γыл'въл', ма'рус'ака то'л'оγвъл: (192) „йӓвӓт 'ч'аснъ н'оголвъл 'туγтънг 'кирив мънг мъγъвӓ. (193) 'тӓтыγ'йъл'мън и 'мънлъмън."

(194) 'ивӓн йаγ мъ'тӓлтъ йы'γыл'въл, што шай 'кулъ 'ниγ 'тунта ъй т'у 'вримӓнӓ 'мустым ни 'куйыл 'нинӓ 'киттӓ йы'γыл'въл му'гул'ъкъм йотта. (195) ку 'мънкъл'въл. (196) нин т'у 'врӓмънъ 'л'оккънтълкън 'л'оγа. (197) туγтънг 'кирив нин ниγ йы'миннъ, кулмътъγ че'л'егел'тъстъ. (198) нин ник 'ымылскъкън туγ'тънг 'киривӓ. (199) ту'лыйнъпъ 'н'оголос туγтънг 'кирив.

(200) мустымнъ ку'йоγа йу'γыл'къл'въл'. (201) 'нингъл ма'рус'а 'йокон ън'тъм. (201) ку 'кур н'ъγлъγълвъл: (203) 'нингъл' ънтъм. (204) тӓт, та 'л'иγӓкътъвъл кул мӓнӓ. (205) 'катуйа ылйы'нгамал, т'е мъ'γуйл'ӧк 'ивӓн 'катати. (206) ку йо'конкыл'въл' 'ниγпӓ 'пристан'а. (207) 'толко 'чӧкин 'пуркъл'къл'л'ӓγън 'ч'арыснъ. (208) итӓ ку'ты 'вэрли, 'нингън мъ'нӓγън 'ивӓннъ. 'ивӓн 'мустым 'нингӓ.

(209) 'ч'арыснъ ъй към ка 'котълкън мънкън, а 'може коγ. (210) 'ч'арыс 'йорнъ 'вълъвъл 'моγол мъγ и 'кӓжнӓ 'мънтъ 'туγтънг кирив т'у ч'арыс йор мо'γол мъγ, 'койал мънтъ 'тутънг 'кирив т'ел' тоγ кӧл'къл'въл'. (211) 'ивӓннъ 'кӓскъл'л'ътъ йуγ йу'γыл' 'паккын. (212) нин туγтънг 'кириватън тот 'амысвъл. (213) 'ивӓн 'мънтъ йыγъл'въл, 'ат'екалла, но коγон н'ул'ънтъ умил 'ат'екална. (214) н'ул'ч'упитъ, пы'т'авервъл. (215) 'ивӓннъ 'нинӓ 'йол'оγвъл: (216) „ма'нингин тъ'съм". (217) а'т'екал 'ваγлатъ: (218) „йъ'литън мӓнӓ ч'ӓй'интъ". (219) а'т'екъл тоγ 'йынтъ йу'γыл'въл, 'кӓскъллътън (220) ч'у 'ивӓн „тул, ч'у'мин ни ви'йӓγън, му'γъйнъ 'ики ил'и сӱнгк." (221) и н'у'ла 'йол'оγтъ йи'γыл'л'ъкън: (222) „йыγы тыйи, ти тул т'и'мин ни вийӓγън, ос мин му'гул'ӓγи?" (223) 'н'ула'йол'оγта йи'γыл'л'ъкън: (224) 'тулимнън, т'и тул'вел'л'имън, а 'мустым 'нингъл вел'л'имън мин'нъмънӓ".

(225) ну 'какыйла йу'миннэ, т'у'йерӓ йы'мӓтътън, што коγ н'ул ънт'усъв, тӓм котл йил'л'ъв ку'ч'ыулънтъ. 'какыл' согла'с'итса 'веръс. (226) тӓ 'коулъм-

(184) Miután a vendégek eltávoztak, (hazulról) elmenve Iván megtudja, hogy fivérei az előző nap hazaindultak. (185) Ő egyedül maradt ebben a városban. (186) Iván azt is megtudta: (187) másnap vagy harmadnap ismét indul egy gőzhajó a mi földünkre. (188) Iván eltöltötte az éjszakát, a következő napon is kimegy a kikötőbe. (189) Mondják (neki): (190) „A mai napon indul egy gőzhajó este hét órakor." (191) Iván hazamegy, mondja Maruszjának: (192) „Hét órakor indul egy gőzhajó a mi földünkre. (193) Felkészülünk és elutazunk."

(194) Iván embereket fogad föl, hogy minden ruháját kivigyék a folyópartra, egyúttal a szép nő a férjét elküldi valamit vásárolni. (195) A férj elmegy. (196) Akkor ők a partra lovagolnak. (197) Odaérkezésükkor a gőzhajó harmadszor dudált. (198) (Ekkor) beszálltak a gőzhajóba. (199) Rögtön akkor elindult a gőzhajó.

(200) A szép nő férje hazamegy. (201) Felesége, Maruszja nincs otthon. (202) A férj megértette: (203) felesége nincs (már többé). (204) Itt (is), ott

(184) ťu jaγ ärəγ mĕntə pi̯rnə̑ iwännə jĕlmin tŏŋə̑mtə̑ltə̑, što ăťi̯kə̑l măləγə̑l mĕnkən joγpa. (185) jŏγ ätilnăm ki̯ťə̑s ťi wača. (186) nu i iwännə tŏŋə̑mtə̑stə̑: (187) kŏltə̑ŋ kăm jĕləw kotə̑l ńŏγə̑lwə̑l os tŏ̯γtəŋ kiriw mĕŋ mĕγəwä. (188) kalaγə̑n iwän pi̯r kotə̑l os mĕntə jĕŋi̯lwəl nik pristańa. (189) tŏ̯ə̑γwə̑lt: (190) „tem kotə̑l ńŏγə̑lwə̑l tŏ̯γtəŋ kiriw itən jäwət ťasnə̑". (191) iwän joγ-jŏ̯γəlwəl, maruśaka tŏ̯ə̑γwə̑l: (192) „jäwət ťäsnə̑ ńŏγə̑lwə̑l tŏ̯γtəŋ kiriw mĕŋ mĕγəwä. (193) tätəγ jĕlmən i mĕnləmən."

(194) iwän jaγ mitältä jĕγilwəl, što šaj kŏlə̑ nik-tunta, ĕj-ťu wremänə mustə̑m ni kujə̑l ninə kittä jĕγilwəl mŏ̯γəli-kăm jɔtta. (195) ku mĕnkəlwəl. (196) nin[5] ťu wremänə lokki̯ntə̑lkə̑n l̥ɔγa. (197) tŏ̯γtəŋ kiriw nin[5] niγ-jŏminnə kulmə̑tə̑γ ťĕ̯ə̑γältəstə. (198) nin[5] nik-i̯mə̑lsə̑kə̑n tŏ̯γtəŋ kiriwä. (199) ťu lä(t)nə-pə ńŏγə̑lə̑s tŏ̯γtəŋ kiriw.

(200) mustə̑m ni ku joγə̑ jŏ̯γəlkəlwəl. (201) ninəl maruśa jokə̑n ĕntim. (202) ku kurńə̑lə̑γə̑lwə̑l: (203) ninəl ĕntim. (204) tĕt, tŏt liγäkətəwəl, kŏlə̑ mĕnäγən(?)? (205) kat-uja i̯l-jäŋamal ťet mĕγ-uj l̥ɔ̃k iwän kata-ti̯. (206) ku jŏki̯mkə̑lwə̑l niγpä pristańa. (207) toľko čökin pŏrki̯l kĕläγən ťarə̑snə̑. (208) itä kŏti̯ werli, ninəl mĕnäγən iwännä(t), iwän mustə̑m ninä(t).

(209) ťarə̑snə̑ ĕj kăm kä(t) kotə̑lkə̑n mĕnkən, a može(t) koγ. (210) ťarə̑s jɔrnə̑ wälwə̑l moγə̑l-mĕγ i käžnä mĕntə tŏ̯γtəŋ ťu ťarə̑s jɔr moγə̑l-mĕγä — kojal mĕntə tŏ̯γtəŋ kiriw — ťel tŏγ-kölkəlwəl. (211) iwännə käskəllətə jŏγ jĕγəl păkkə̑n. (212) nin[5] tŏ̯γtəŋ kiriwətən tŏt amə̑swə̑l. (213) iwän mĕntä jĕγilwəl ăťi̯kə̑la, no koγə̑n ńul ĕntə umi̯l ăťi̯kə̑lna(t). (214) ńul tŏpi̯tə̑ pĕťä werwəl(t). (215) iwännə ninä jolə̑γwə̑l: (216) „mä niŋintəsəm". (217) ăťi̯kə̑l waγlə̑tə̑: (218) „jĕlitən mänä čäj intä!" (219) ăťi̯kə̑l tŏγ-jŏntä jĕγilwəl(t)[2], käskəllətən: (220) ťu iwän-tuļ ťu-mi̯n(t) ni wĕ̯jäγən, mŏ̯γinə iki i̯l'i sünŋk. (221) i ńula jolə̑γta jĕγilləkən: (222) „jĕγə-tăji̯, ťi tuļ ťi-min(t) ni wĕ̯jäγən, os min mŏ̯γəläγi?" (223) ńula jolə̑γta jĕγilləkən: (224) „ťi tuļ wellimən, a mustə̑m ninəl tuli̯mə̑n minnämənä[6]!"

(225) nu kakə̑ji̯la jŏminnə ťu jerä jĕmätətən, što „koγ ńul ĕnt(ə) usə̑w, tem kotə̑l jĕlləw kŏ̯ťəγlən(t)tä"; kakə̑ji̯l soglaśitsa werəs. (226) ťĕ kɔγləmkə̑lwə̑lt

(is) keresi, (vajon) hová ment? (205) Lemegy a pincébe, itt egy az Iván házába vezető föld alatti utat talál. (206) A férfi kirohan a kikötőbe. (207) Már a füst is alig látszott a tengeren. (208) Most mi legyen, (hiszen) a felesége elment Ivánnal, Iván a szép nővel.

(209) A tengeren egy vagy két napot utaztak, de talán többet. (210) A tenger közepén van egy sziget, és minden (arra) járó gőzhajó ahhoz a tenger közepén levő szigethez igyekszik, bárhonnét érkezik is a gőzhajó. (211) Iván (ott) atyja fiait pillantja meg. (212) Az ő gőzhajójuk (is) ott tartózkodik. (213) Iván odamegy a fivéreihez, de sokáig nem ismerték meg egymást a fivéreivel. (214) Megcsókolják egymást. (215) Iván mondja nekik: (216) „Megnősültem." (217) Hívja a fivéreit: (218) „Gyertek el hozzám teát inni!" (219) Fivérei elmennek, észreveszik: (220) a bolond Iván olyan szép nőt szerzett, (aki olyan) mint a Hold vagy a Nap. (221) És mondják egymásnak: (222) „Nézd, milyen szép nőt szerzett ez a bolond, és nekünk mi van?" (?) (223) Mondják egymásnak: (224) „Ezt a bolondot megöljük, a szép nőt pedig elvisszük magunkhoz!"

(225) Miután átmentek öccsükhöz, igen dicsérték, (mondták) hogy „sokáig nem láttuk egymást, (ezért) ma menjünk el vadászni;" öccsük beleegye-

кълвълт 'нäрсынг вонт, 'колынг вонт. (227) 'кокъ ил'ъ 'мынмыл', 'какъл'а то'л'олъкын: (228) „ми нäнгä 'вел'л'имин". (229) кӳт 'куйылнъ 'пӧчкынъ 'иуъл'тътъ. кат' 'н'окълъйоу н'ъ'рынтъл'тъ, 'котъл ту'рук ыл'омоуын'тъуълвъл. (230) ъл'л'о 'куйълнъ йы'уытайакъллътъ. (231) „мä мъ'нгäм 'йуул'им ъй т'у тъ пӧканъ". (232) л'игъл'тъмъл' и йу'гын пъ'кӧтъл ыл лы'синтъуълвъл. (233) 'номъусъллъкын: 'миннämын ве'рмынъ кӧтъмын нук ынтъ äл'ыул'ъвъл. (234) мин йу'уъ 'йырл'ъмын 'äнъ 'тупа тот вайкана йу'уъ 'ивъл. (235) ниу мъ'нгämын, то'л'оульмын: (236) „'какъймын т'иурана 'каурымтыуаста". (237) а 'мингämын 'т'игила 'ислъмын. ч'уу'лäнъ йау 'минä 'ӧуыл'въл'т: што 'нämин 'т'иуранъ 'иутъ.

(238) 'н'урна йур'мин, 'кайсътын. 'нингäм ни йу'мин 'тигил'ä. 'ис'лъкын, што 'какъймын 'шалко. (239) ну т'у 'мустым ни вы'уыллътын и 'тулсътын йоу мьуътынä. (240) т'у йу'рым 'ивän йу'уыл'л'е мы'чим котл 'йууа йърмин 'амыс т'у'ч'арыс йор мъу пäйнъ.

(241) тот волт ку'лым йоуырки ъ'йырйӧнг касы 'йалымин валлъм йау. (242) ку'ла'мынтил'нъ, 'käскил'л'ил' (243) ка'сы л'ил'ынтъки йууа йу'ръ. (244) т'у йау н'ъл'ъутъ йыуыл'въл'т, што ъй късы л'ил'ынкъ käссил', што мынгäн 'вълкъл ку'лум 'йоуыр ки 'йърйӧнг къ'сы, ä 'итä н'ъллиӧнг къ'сыйъу.

(245) но 'ивän т'ъу въл'лъммал йыунä т'у 'йалым ку'окку 'нингъл' 'ивän 'йынгкакатътъ. (246) 'окку 'нингъл' 'куйла то'л'оувъл: (247) „мänä йу'рийтъ лоу, мä ка'татса верл'ъм т'и 'äйым-'китъм 'куйна". (248) т'упыр котл ос 'куйла то'л'оувъл: (249) „йу'рийтъ ос лоу, мä ка'татса вертämä". (250) ч'упыр котл ч'у ни 'котлна 'киппä-'колымпа ка'татса 'вервъл.

(251) ынтъ коу 'веремä 'валтъ йы'уыл'въл'т, ъ'н'ämъ 'оккуйил 'кан'т'ъ 'питтъ йы'уыл'въл'. (252) ынтъ коу 'кан'въл', къл'лакъл'въл'. (253) т'у йыл'л'ыв 'йуммä 'ивän 'оккука 'амыкъл'л'ил'. (254) кол'лъ-въл'тъ йау'колынтъвълт йугä, кул'па и'вäннъ 'китси. (255) 'ивän 'иланъ 'номъусъл'въл': (256) „мä т'и'мин'-мустым ни тъ'йакалым, йы'уыл паукы'ламына тууальтын, 'елämпъ кат' 'вел'käл'ътын. (57) мämпи 'йоканг къ'сы въ'съм, мынäм 'тинäм мъуä съмäм пъ'ч'аувъл. 'кунта мä тим'йалымта йау 'олна 'валлъм."

(258) 'ил'äнъ ъй котл туу'тынг 'кирив йо'уотъ йы'уыл'въл, мын мъувäпъ 'мынвъл. (259) ивäннъ 'пырекълла: (260) „'кунта н'о'уоллътау?" (261)

zett. (226) Elmennek (vadászni) a fűzerdőbe, a fenyőerdőbe. (227) Miután messzire elmentek, mondják öccsüknek: (228) „Mi megölünk téged!" (229) A középső fivér puskával megcélozza, de alig húzná meg kezével a ravaszt, hirtelen lezuhan (a karja). (230) Látja ezt a legidősebb fivér. (231) „Én magam lövöm le ugyanazzal a puskával." (232) Miután célzott, az ő keze is leereszkedett. (233) Gondolják: „A mi saját vérünket a mi kezünk nem bírja el. (234) Kötözzük egy nagy tölgyfához, ott majd fölfalják a vadállatok. (235) Elmegyünk a kikötőbe, elmeséljük: (236) »Öcsénket egy tigris elkapta« (237) Mi magunk pedig nagyon fogunk sírni, és akkor hisznek nekünk az emberek, hogy tényleg megette egy tigris."

(238) Szíjjal megkötözve ott hagyták, ők maguk a kikötőbe menvén erősen sírnak, hogy „az öcsénket siratjuk". (239) No, fogták a szép nőt és magukkal vitték az országukba. (240) A megkötözött Iván néhány napig a fához kötözve ült a tenger közepén levő szigeten.

(241) Ott élt harminckilenc ember, (egy egész) rablóbanda. (242) Eltévedve (az erdőben jártukban) észreveszik: (243) egy ember elevenen a fához

ńärsəŋ wonta, kolə̑ŋ wonta. (227) ko(k)kə̑ il-mĕnmil kakə̑jy̨la tŏl̨ə̑ylə̑kə̑n: (228) „min nŏ̈ŋə(t) wellimən!" (229) kŏ̈t kujə̑lnə̑ pɔ̈čkännä(t) liyəltəltə, kaťńɔkalə̑joy ńĕrəntəltə(?) kötəl, turuk y̨ilə̑-moyə̑ntə̑yə̑lwə̑l. (230) ĕl̨l̨ə kujə̑lnə̑ jĕyə-tăjakə̑llə̑tə̑. (231) „mä mĕnnäm jöyə(t)lim ĕj-ťuty̨ pɔ̈čkännä(t)." (232) liyəltəmäl i jŏ̈yən³-pə kötəl il-ĕsəltəyəlwəl. (233) nomə̑ysy̨llə̑kə̑n: „minnämən werəmən kötəmən nuk ĕntə eləyləwəl. (234) min jŏ̈yə(t) jŏ̈rləmən enə tupa, tŏt wajkə̑(t)nə̑ joyə̑-iwəl. (235) niy-mĕnləmən, tŏl̨ə̑yl̨ə̑mə̑n: (236) »kakymə̑n ťiyrəne kayrə̑mtə̑yəstə̑«. (237) a minnämən ťiyəlä isləmən, ťu lä(t)nə jay minä öyəlwəlt, što nemin ťiyrənə iytə".

(238) ńurna(t) jŏ̈rmin kăjsətə̑n, ninnäm⁵ niy-jŏ̈min ťiyəlä isləkən, što „kakymə̑n šalko". (239) nu ťu mustə̑m ni wejyillətən i tul(tə̑)sə̑tə̑n joy mĕyətənä. (240) ťu jŏ̈rəm iwän jŏ̈y ellä mĕ(t)-čim kotə̑l juya jŏ̈rmin amsə̑s ťu ťarə̑s jɔr mĕy-päjnə.

(241) tŏt wolt kɔlə̑m-jöy-ĕrki ĕjər-jɔ̈ŋ kăsy̨, jalə̑my̨n wăl̨ə̑m jay. (242) kŏ̈la--mĕntilnə käskəllil: (243) kăsy̨ lilə̑ŋ-tə(k)kə juya jŏ̈ri. (244) ťu jay ńăl̨ə̑yta jĕyilwəlt, što ĕj kăsy̨ lilə̑ŋkə käsil(t), što „mĕŋən wălkal kɔlə̑m-jöy-ĕrki ĕjər-jɔ̈ŋ kăsy̨, ä itä ńĕlə-jöŋ kăsy̨ jĕy".

(245) no iwän ťĕy wăl̨ə̑mal jĕynä(t) ťu jalə̑mtə̑ kut ɔk-ku niŋəl iwän jăŋkakə̑tə̑tə̑. (246) ɔk-ku niŋəl kujla tŏl̨ə̑ywə̑l: (247) „mänä jŏ̈ritəy loy, mä katatsa werləm ťi äjəm-kitəm kujna(t)!" (248) ťu py̨r kotə̑l os kujla tŏl̨ə̑ywə̑l: (249) „jŏ̈ritəy os loy, mä katatsa wertämä!" (250) ťu py̨r kotə̑l ťu ni kotə̑lnə̑ kip-pä—kɔlə̑m-pa katatsa werwəl.

(251) ĕntə koy wremä wăl̨ta jĕyilwəlt, ĕjnäm ɔk-kujə̑l kań(ť)tə̑ pittä jĕyilwəl. (252) ĕntə koy kań(ť)wə̑l, kăl̨akə̑lwə̑l. (253) ťu jĕləw jŏ̈mä iwän ɔk-kukə̑ amə̑(t)kə̑llil. (254) kŏ̈lə̑-wăltə jay kɔlə̑ntə̑wə̑lt jŏ̈yä, kŏ̈l(ə̑)pa iwännə kitsi(t). (255) iwän ĕj-lä(t)nə nomə̑ysy̨lwəl: (256) „mä ťi-min(t) mustə̑m ni tăjakaly̨m, jĕyəl păkkə̑lamnə̑ tuyaltə̑n, äləmpä kať welkältən. (257) män-pə jokə̑n kăsy̨ wăsə̑m, mĕnnäm ťinäm mĕyä semäm păťə̑y(t)wə̑l, kuntə̑ mä tim jalə̑tə̑ jayə̑lna(t) wăl̨ə̑m."

(258) ĕj-lä(t)nə ĕj kotə̑l tŏ̈ytən kiriw jŏ̈yə̑(t)ta jĕyilwəl, mĕŋ mĕyəwä-pə mĕnwəl. (259) iwännə py̨ry̨kaltə̑: (260) „kuntə̑ ńŏ̈yə̑llə̑tə̑y?" (261) jĕy jŏ̈yä tŏ-

lett kötözve. (244) A banda megörült, hogy találtak egy életben levő embert, mert „nálunk harminckilenc ember volt (eddig), mostanra pedig negyven ember lett".

(245) De amikor Iván köztük él, a rablók vezérének a felesége beleszeretett Ivánba. (246) A vezér felesége mondja a férjének: (247) „Szerszámozzatok fel nekem egy lovat, ki akarok lovagolni ezzel az ifjú emberrel!" (248) Másnap ismét mondja a férjének: (249) „Fogjatok be nekem ismét egy lovat lovaglásra!" (250) Másnap(tól kezdve) az a nő napjában kétszer-háromszor kilovagol.

(251) Nem sok idő telik el (tkp. nem hosszú ideig [együtt] lenni kezdenek), (amikor) egyszer a vezér megbetegszik. (252) Nem sokáig beteg, (hamar) meghal. (253) Az újonnan érkezett Ivánt teszik meg vezérnek. (254) Minden engedelmeskednek neki, bárhová küldte őket Iván. (255) Iván egyszer gondolja: (256) „Én azt a szép nőt megszereztem, (de) a fivéreim elvitték, odaát (a tenger túlsó partján) tán meg is ölték. (257) Nekem van otthonom, fáj az én szívem a saját földemért, amíg én ezekkel a rablókkal élek."

(258) Egyszer egy nap gőzhajó érkezik, (amely) a mi földünkre tart. (259) Iván megkérdezte őket (ti. a hajó legénységét): (260) „Mikor indultok?"

йъ йу'гä то'л'огвъл'т: (262) „мынг 'сары н'о'голлов". (263) 'ивäн пыт'мин ута'мынкъл'въл. (264) 'йагулъл куллъ 'пäркъл'л'ътъ ъ'ранг 'мöгл'ä 'верта, а йугнäм 'пес'тäтъл' ни йу'гыл'въл'. (265) ч'у 'тугтынг 'кирив уш нърл'ъл' 'нугпа тäл'л'ил'. (266) 'ивäннъ ч'ъ'лъгтынтъ йы'гыл'кыл'въл': (267) „мäнт 'äл ка'йитъг!" (268) нъ'ръл 'утъ ръ'кътъгъл'л'ил'. (269) "ивäн ниг 'ымылкъл'въл', 'тугтынг 'кирив н'оголкъл'въл'. (270) т'у йалъмтъ 'йагъ па'рал тог 'кыч'къл'въл't.

(271) йу'гул'л'ä мугъ ког към вäн мынтъ йыгыл'въл't. му'гы 'котлъл 'лунгулъ ил'и йогнъл 'лунгулъ, иläнъ йог йо'готъ йыгыл'въл, 'вълмъл 'вача. (272) 'утопа 'йынтäл'нъ пу'гъ 'йогулъй 'мунгл'ал'ина ну'ругтил'въл' ч'у'мин'мустым 'куйал'и. (273) 'ивäн 'номлымтъгълвъл: (274) „мынг мъ'гъвнä т'и'мин 'мустым 'верънготыт ън'тъм въ'лилкал". (275) 'ивäннъ 'пыримкъллътъ: (276) „нунг 'койи 'верънгот въ'сън?" (277) 'куйал'и йу'гä то'л'огвъл': (278) „мыннъ мъ'рим 'ынкäм 'вълвъл, а ап'пам мä ънтъ тäгънлъм, 'ч'арыс йор мъг 'пäйнъ 'т'пгрънъ 'игтъ". (279) ивäн 'номлъмтъгълвъл: (280) т'и äл' мäн 'игъм пъг 'вълвъл. (281) 'ивäн йу'гä то'л'огвъл: (282) „мäнт 'туга 'йогпа ън'кäнä!" (283) 'йогъ йын'тäлнъ 'ивäн, ту йъг 'мустым 'нингъл'. (284) тог 'котä рöгимкъл'л'ъкын, кӳрä рöгимкъл'л'ъкын.

(285) 'ивäннъ 'аскыл йукыл' 'ваута йы'гыл'къл'л'ътъ, тог йым 'инта кул 'игвъс 'интъ йи'гыл'въл't. (286) ъл'л'о а'т'екъл 'ивäнъ ынтъ 'ваутъ йы'гыл'л'ътъ. (287) 'ивнäнъ куллу 'йугыл' 'рät'ä 'йол'кул'тул'тъ. (288) му'гъйнъ а'т'екална кат' 'л'äки, но т'упырна йу'рытын 'йал'ти'йуга 'н'урнатъ и тог ка'йätын 'нингä ниг йу'мин, 'йолкълтъллътын 'ис'л'слъкын, (289) какъймн 'тигрäнъ 'истъ. (290) т'у 'ч'арыс йор мъг пäйнъ 'въллат ку'лым 'йорки ъ'йыр йöнг къ'сы. (291) тог йагнъ мäн 'käскъл't. чу'ты 'л'илынкъ кыс'каллъм. (292) йы'гыл' рät' къ'рамкълвъл ъл'л'о пъккъ'ла. (293) съл'датат 'казаката то'л'огвъл: (294) „'огулин 'китътъ тюгъ'йогынтъ". (295) съл'датът 'касакътнъ то го йогонтъ йы'гыл'въл't.

(296) 'ивäн т'у 'мустым 'нингъл'чäти тог въ'ламлъкын'калымлъкын. (297) 'иппе ку'ла 'въллакын. (298) 'тапал мыннъ у'галъм, 'т'игил'ä 'йäн'käл'ъв. (299) шок!

(261) Ők mondják neki: (262) „Mi hamarosan indulunk." (263) Iván sietve visszatér a partra. (264) Minden emberének megparancsolja, (hogy a sziget) másik részére menjenek dolgozni, míg ő maga a partra (vissza)siet. (265) A gőzhajó (emberei) már húzták föl a hajólépcsőt. (266) Iván kiabálni kezd: (267) „Engem ne hagyjatok (itt)!" (268) A hajólépcsőt a partra dobják. (269) Iván beszáll, a gőzhajó elindul. (270) A rablók ott maradnak (a szigeten).

(271) Nem tudni, hosszú vagy rövid útra indulnak-e, egy napon át megy-e (?) vagy egy éjszakán át megy-e (?), megérkezik (Iván) az általa lakott városba. (272) Amikor partra száll (látja), egy szép kisfiú szalad íjjal és nyilakkal. (273) Iván gondolja: (274) „A mi földünkön ilyen szép gyerekek nem szoktak lenni." (275) Iván megkérdezi: (276) „Te kinek a gyermeke vagy?" (277) A kisfiú válaszol neki: (278) „Nekem csak anyám van, az apámra nem emlékszem, a tenger közepén levő szigeten egy tigris fölfalta." (279) Iván gondolja: (280) „Ez mintha atyám fia volna." (281) Iván mondja neki:

ḷəγwəlt: (262) „mĕŋ sarəγ ńŏγəllə̂w". (263) iwän pĕtmin utə̂-mĕnkəlwəl. (264) jaγə̂l kŏlə̂ pär(t)kəllətə ărə̂ŋ mŏ̈γlä wertä, a jŏ̈γnäm pestätəl niγ-jŏ̈γilwəl. (265) ťu tŏ̈γtəŋ kiriw uš nărlə̂l nuγpa tällil. (266) iwännə ťĕḷəγtəntä jĕγilkəlwəl: (267) „mänt äl kăjịtə̂γ!" (268) nărə̂l utə̂-rĕkətəγəllil. (269) iwän niγ-ịmə̂lkə̂lwə̂l, tŏ̈γtəŋ kiriw ńŏγə̂lkə̂lwə̂l. (270) ťu jalə̂mtə̂ jaγ-păral tŏγ-kịťkə̂lwə̂lt.

(271) jŏ̈γ ellä mŏ̈γi koγ kăm wäṇ mĕntä jĕγilwəlt, mŏ̈γi kotlə̂l ... iľi jŏγnə̂l ... ĕj-lä(t)nə joγ-jŏγə̂(t)ta jĕγilwəl wălmal wača. (272) utə̂pa jŏ̈ntälnə püγi joγlị muŋkə̂ḷaľịna(t) nŏ̈rəγtəγəlwəl ťu-mịn(t) mustə̂m kujaľị. (273) iwän nomlə̂mtə̂γə̂lwə̂l: (274) „mĕŋ mĕγəwnə ťi-min(t) mustə̂m werəŋ-otə̂t ĕntim wălịlkal(t)". (275) iwännə pịrịmkə̂llə̂tə̂: (276) „nŏ̈ŋ kojị werəŋ-ot wăsən?" (277) kujaľị jŏ̈γä tŏḷə̂γwə̂l: (278) „mĕnnə mĕrəm ĕŋkäm wălwə̂l, a ăpam mä ĕntə täγənləm, ťarə̂s jɔr mĕγ-päjnə ťiγrənə iγtə". (279) iwän nomlə̂mtə̂γə̂lwə̂l: (280) „ťi äl män jĕγəm păγ wălwə̂l". (281) iwän jŏ̈γä tŏḷə̂γwə̂l: (282) „mänt tuγa joγpa ĕŋkänä!" (283) joγə̂-jŏ̈ntälnə iwän ťu jŏ̈γ mustə̂m niŋəl. (284) tŏγ kötä röγimkəlləkən, kŏ̈rä röγimkəlləkən.

(285) iwännə ĕskəl-jĕkkəl waγta jĕγilkəllətə, tŏγ jĕm intə kŏl iγwəs intä jĕγilwəlt. (286) ĕḷḷə ăťịkə̂l iwännə ĕntə waγta jĕγillətə. (287) iwännə kŏlə̂ jĕγəl-räťä joḷkə̂ltə̂ltə̂: (288) mŏ̈γinə ăťịkə̂lnə̂ kať ľäki, no ťu pịrnə̂ jŏ̈rətən jaltə̂ juγa ńurna(t)-tị i tŏγ-kăjə̂tə̂n, ninnə[5] niγ-jŏ̈min joḷkə̂ltə̂llə̂tə̂n, isləkən: (289) „»kakịmə̂n ťiγrənə istə«. (290) ťu ťarə̂s jɔr mĕγ-päjnə wolt kɔlə̂m-jŏ̈γ-ĕrki ĕjər-jŏ̈ŋ kăsị. (291) tŏγ jaγnə̂ män(t) käskəlt, ťutị liləŋkə kịťkalə̂m". (292) jĕγəl-räť kăramkə̂lwə̂l ĕḷḷə păkkə̂la. (293) săldatə̂t(a), kazakə̂ta tŏḷə̂γwə̂l: (294) „ɔkkə̂lịn kittə-ti tŏγə̂-jɔγịmta!" (295) săldatə̂t-, kasakə̂tnə̂ tŏγə̂-jɔγịmta jĕγilwəlt.

(296) iwän ťu mustə̂m niŋəlnä(t)-ti tŏγ-wălə̂mlə̂kə̂n, kalə̂mlə̂kə̂n. (297) ip-pə kŏlə̂ wăllə̂kə̂n. (298) tapal mĕnnə uγalịm, ťiγəlä jäń(ť)käləw. (299) šok!

(282) „Vezess az anyádhoz!" (283) Amint Iván hazaér, (ott van) a szép nő. (284) Üdvözlik egymást.

(285) Iván hívja a szüleit, finom ennivalót, mindenféle ételt kezdenek enni. (286) Bátyjait Iván nem hívja. (287) Iván mindent elmesél az apjának: (288) fivérei majdnem lelőtték, aztán hozzákötötték (egy ott) álló fához egy szíjjal és ott hagyták, (majd) a partra menve sírnak és azt mondják: (289) „»Öcsénket fölfalta egy tigris.« (290) Ott a tenger közepén levő szigeten volt harminckilenc ember. (291) Azok az emberek megtaláltak engem, így maradtam életben." (292) Az apja megharagszik idősebb fiaira. (293) A katonáknak és a kozákoknak megparancsolja: (294) „Le kell vágni mindkettő fejét!" (295) A katonák és a kozákok nekilátnak levágni (a fejüket).

(296) Iván ott kezd élni és hálni szép feleségével. (297) Még most is élnek. (298) Tavaly láttam (őket), jót ittunk (együtt). (299) Vége!

Jegyzetek

[1] A *räťä* 'öreg!' (< *räť* 'öregember') vocativusi formának látszik, hasonló van az északi osztjákban is, l. STEINITZ, OVE 2: 136—137 (az itt említett adat az 1. szöveg 8. mondatában található).

[2] A du. 3. sz. **jin* névmás helyett a pl. 3. sz. *jĕγ* áll (1/154, 6/139, 6/219), l. még az 5. jegyzetet is.

[3] Az *ăťi̯mnə̂* 'apámon' (*mä ă. semöγ* 'az én apám szeméből') (3/10) és a *jö̆γən* 'rajta' (*j.-pə kötəl* 'az ő keze is') (6/232) locativusragos névszóknak itt genitivusi funkciójuk van, akár csak a Tra. nyelvjárásban a *ťárəsnə* 'tengeren' szóalaknak a *ť. jĕŋka* kifejezésben (ez utóbbiról l. HONTI: NyK 80: 136. l. 26. jegyzet).

[4] Az *iγiləkən* 'ettek' (< *jäγil-* 'eszik') az egyetlen adat e szövegekből (a tematikus igék és a *wăl-* ~ *wol-* létige *ă* ~ *o* váltakozása mellett) arra, hogy az időjel nélküli múlt időben a váltóhangot tartalmazó tőalternáns jelentkezik (6/67).

[5] A du. 3. sz. **jin* névmás helyett a du. 2. sz. *nin* áll (6/152, 6/197, 6/198, 6/238, 6/288), l. még a 2. jegyzetet is. — Feltűnő, hogy a voltaképpeni du. 3. sz. **jin* egyáltalán nem fordul elő a szövegekben, hanem más személyes névmások helyettesítik.

[6] Az eredeti (cirill betűs) mondat lejegyzése zavaros (6/224).

Szójegyzék

a, ä de (< orosz *a*)
i és, is (< orosz *и*)
i- ~ *iγ-* eszik; *iγəlkəl-* eszik, iszik, enni kezd; *iγwəs* étel; *int-ot* ua. (~ *jäγil-, jäwət-*)
u- lát
i̯čə̂n: i̯.-wĕs ablak
uč csapda; *wajə̂k-u.* ua.
äj kicsi; *ä.-köl* hír, *äjləγ-kölləγ* csendben; *ä. ku* kisfiú
uj vmi alatti rész
ĕj egy; *ĕjəγ* együtt; *ĕjnäm* egy, teljesen; *ĕj-ťu* ugyanaz, ugyanolyan; *ej-ťiti* ugyanígy
äjəm-kitəm fiatal
iγ hold (~ *iki*)
iγ medve
ɔγ fej; *ɔk-ku* vezér (~ *oγti̯*)
ŏγ a folyó sodrása, áramlása
oγə̂ja (?, bizonytalan olvasat) oh, ah, na, no
öγəl- hisz, elhisz
ɔγpi̯ ajtó
oγti̯ vmi felszíne, *oγtə̂ja*, rá, *oγti̯na* rajta (névutó) (~ *ɔγ*)
oγtə̂ŋ uri̯ Ochteurij (helységnév)
öγə(t)kəl- vág, metsz
iki öregember; hold (~ *iγ*)
ŏkəm kicsi, kis
ikər, iγr- jármű, szán
al év
äl mintha
äl ne
il előre; *i.-peḷək* elülső rész, *i.-peḷəγnə* elöl, előtte; *ilən* elöl, előtt, tovább; *iləpä* előre, tovább
i̯l le; *i̯lla* a folyón lefelé; *i̯lə̂n* lent, alul
ăla- ~ *ol-* fekszik; *ăli̯nt-* lefekszik
eləγl-: nuk-e. elvisel, elbír
ellä vajon; *jö̆γ ellä . . . kăm/iľi* vagy . . . vagy
äləm: ä.-peḷək túlsó oldal; *äləmpä* ua.
alə̂ŋ vmi kezdete, eleje, vége
äləŋ reggel
olə̂ška Oleska (< orosz *Алексей*)
ilt- berak (csónakba, hajóba)
iltäŋä szembe
olwi̯ntə̂γ textília, szövet (vö. V *olwi̯ntə̂γ*, Vj. *oli̯ntə̂γ* DEWOS 85)
eləwtəki át, keresztül
iḷəγtə- iszik, mindent kiiszik, vedel
ĕḷḷə nagy
iľi vagy (< orosz *или*)
imi öregasszony; *im-iki* öreg (melléknév)
i̯mə̂l- leül; *i̯mə̂lkə̂l-* ül (~ *amə̂s-, amə̂t-*)
emər- merít
amə̂s- ül; *amə̂t-* ültet, leültet, állít, helyez; *amə̂tkə̂l-* állít, leültet, vminek megtesz (~ *i̯mə̂l-*)
äni- összegyűjt
ънкътанг?
innə most, amint (~ *it*)
ĕnt- felvesz; *en(t)kəl-* felhúz (ruhát), felölt
onta: ontalnə̂ belsejében
ănta vagy, talán
ĕntə nem; *ĕntim* nem, nincs
on(t)ə̂l- ért, tud; *on(t)ə̂ltə̂γl-* megtanul
ontə̂r vmi hossza, időtartama
eṇə nagy
oṇčə̂γ fenyő; *oṇ(č)kə̂lsa* fenyves
uṇčə̂wtə̂- átvisz a folyón
ĕŋkä anya
äŋkəl tuskó
ăpa apa; *ă.-jĕγ* nagyapó
uri̯ a folyó holtága
uri̯: jĕŋk-u. árva

ärəɣ külön, el; *ärəɣtəki* külön
ärkəm- énekelni kezd
ărəŋ idegen, új, másik
[*ɔrt* hős:] *ɔr(t)-mɔk* hősfi
ortį gazdag
örtö: sün(k)nä(t) (?) *wiťəlnə ö.* éppen olyan szép, mint a nap (?, bizonytalan olvasat)
is- sír; *iskətə-* sírni kezd
os ismét
ěs anya; *ě.-jěɣ* szülő
ěsi miként, hadd
esəl- leereszkedik; *esəltəɣəl-* esik, ereszkedik
ăsə̂m vánkos, párna
uš már (< orosz *уже, уж*)
eššo még (< orosz *ещё*)
ät éjszaka
it, itä most; *ip-pə* (< *it-pə*) most is; *itəntəɣ* legközelebbi (~ *innə*)
ot: int-o. étel, *werəŋ-o.* gyermek
utə̂ ki (a partra a vízről); *utə̂n* a parton
ätilnäm egyedül
etəm- megjelenik; *etəmkəl-: nuk-e.* ua.
itən este
etəwtə- húz, vonszol
ať kerítés
iťə ismét, többé
ăťį fivér, báty
ěťəɣ hideg
iwän Iván (< orosz *Иван*)
awtį haj-, hajból való [< *awə̂t* haj]
iwti, l. *jäwət-*

čäj tea, l. még *ťäj*
čäyi- gyűjt; *čäyintəkəl-* készülődik; *čäyintəkətəɣəlkəl-* ua.; *čäyintəkətə-* készül vmit tenni; *čäyit-* ua.
čɔɣə̂t hó; *č.-päj* hófúvás
čě(k)kə igen, nagyon
čökin alig
čɔkə̂səl- nyomkod: *kan sem jɔj(t)ə̂ č.* a cár szemére veti (vö. orosz *глаза царя пальцем мозолит*)
-čim-: mě(t)-č. mennyi, hány, néhány
čįmə̂l kevés
[*čŏṇč* hát:] *čŏṇčä* mögé (névutó)

jŏ- ~ *jŏɣ-* jön; *jŏɣəl-* ua.; *jŏɣəlkəl-* ua.; *jŏɣlim-* idejön; *jŏɣlimtəɣəl-* indul; *nuy-j.* fölkerekedik; *jöntə-* jön (~ *jěɣil-*)
jɔj ujj
jäjəm fejsze
jaɣ emberek, nép; *jakə̂ŋ* lakott
joɣ, jok vissza; *joypa* haza; *jokə̂ŋ: j. kăsį* házas, családos ember
jŏɣ, l. *jŏn*
juɣ fa; *j.-kat* gerendaház
jěɣ apa
jěɣ ők (~ *jŏɣ*)
jŏɣ ő; *jöɣnäm* ő maga, saját
jįɣį kisebb folyó (~ *jɔɣə̂ŋ*)

jɔɣį- vág; *jɔɣįm-* levág, leüt
jěyə: j.-tăja- néz, szemlél; *j.-tăjaɣsə̂l-* tekint, néz
jäɣil- eszik (~ *i-* ~ *iɣ-, jäwət-*)
jěɣil- vmivé lesz, akar, kezd; *jěɣilkəl-* kezd; *jěɣim-* ua. (~ *jö-*)
jįɣə̂l cirbolyafenyő
joylį íjas [< *joɣə̂l* íj]
jöɣə̂n az éjszaka folyamán
[*jɔɣə̂ŋ* folyó:] *lăwas-j.-puɣə̂l* Labaz-Jogan (helységnév) (~ *jįɣį*)
joɣə̂r- beteker
jäɣərt nehéz
jöɣət- lő
jŏɣə̂t- érkezik, jut; *jŏɣə̂tl-* érkezik; *jŏɣə̂(t)kə̂l-: ilən-j.* tovább megy
jŏɣə̂(t)lkə̂l- kezd élesíteni
joɣəw emelőháló, szák
jŏkįm- elszalad, elrohan; *jŏkįmkə̂l-: nuk-j.* fölugrik, fölpattan
jul száj
jěl- megy, jár; *jělil-* ua.; *jělwəɣtə-* ua.
jŏl vmi széle
jŏla- olvad; *jŏlatə̂* olvadó, olvadás
jįlkalį alig, lopva, titokban (~ *jalə̂m-*)
jalə̂m- lop; *jalə̂mįn wălə̂m jaɣ* rablóbanda (tkp. lopva élt emberek) (~ *jįlkalį*)
jělәw új; *j. kotə̂l* holnapután
joļə̂ɣ- mond; *joļkə̂lt-* ua., említ; *joļkə̂ltə̂l-* elmesél
jaľ- áll
jɔm zelnice, bogyó; *jɔmə̂ŋ* bogyós
jěm jó, egészséges, igen, nagyon; *jěmsi* jobb oldali; *jěmätə-* dicsér; *jěmät* jól, egészen
jįmən szent
jönäŋkə mindig, állandóan
jant- varr; *jantə̂lt-* varrat
jäńť- iszik
jįń(t)ɣə̂lkə̂l- odaáll
jöɣ tíz; *jöɣ-ěrki-wet* tizenöt
jăŋa- bemegy
jöŋk jég (~ *jěŋk*)
jěŋk víz, vodka; *j.-urį* árva; *jěŋkiləɣt-* vodkát vesz (~ *jöŋk*)
jăŋka- akar; *jăŋkakə̂l-* kezd szeretni
jăŋka- játszik
jepifankin: j. puɣə̂l Jepifankin (< orosz *Епифанкин*)
jer gyökér, vonal; *jerä: ťu j.* erősen, oly nagyon
jɔr vmi közepe; *ka(t)-j.* padló
jör- köt, megköt, fölszerszámoz, befog (lovat, rént); *jörəɣs-* átköt; *jörkil-* összekötöz
jernäs ing, női ruha
jesli ha (< orosz *если*)
jäsəŋl- beszél, elmesél
jɔt- vásárol; *jɔtkə̂l-* ua.
jäwət hét
jäwət- etet, *iwti* etesd (~ *i-, jäɣil-*)

ku, kuj- férfi, férj; *äj k.* kisgyermek, fiúgyerek; *kujalį* kisfiú

kŏ-, ko, ku-: kŏl-kăm valahonnan; *kŏlə̂, kŏla* mind, minden, egészen (igekötőként is); *kŏlə̂pa* hová, bárhová; *kŏlə̂-wăltə̂* mindenféle; *kol* honnan; *kŏtį: itä k. werli?* mit lehet most tenni?; *kojal* bárhonnan; *kot* hol, ahol, *kop-pə̂* (< *kot-pə̂*) (tagadó mondatban) sehol; *kuntə̂* mikor, ha (~ *kojį*)

kį̆č- fáj

kŏč bár, noha, akár (< orosz *хотьбы хошь*)

kičəytəyəlkəl-: nuy-k. felemelkedik, előbukkan

kăčə̂lə̂y- ropog (ág, gally) (vö. DEWOS 435, 580)

koj- akar; *kojə̂m-* ua.

kăj- hagy (~ *kįt-*)

kojį ki; *k.-kăm* valaki (~ *kŏ-, ko-, ku-*)

koy hosszú, hosszan, sokáig; *koyə̂n* hosszan, sokáig; *ko(k)kə̂* messzire; *koya: mĕt-k.* bármilyen sokáig

kɔyə̂(t)lį̆l- sétál, járkál; *kɔyə̂lə̂lt-* ua.; *kɔylə̂m-* lép, megy; *kɔylə̂mkə̂l-* megy, lépdel

kŏyəl pohár, csésze

kăyraľį marék, marok

kayrə̂mtə̂- megragad; *kayrə̂mtə̂y-* megfog, elkap; *kayrə̂mtə̂yə̂lkə̂l-* megragad

kakį fivér, öcs

kal- hál, éjszakázik; *kalə̂m-* hál; *kaltə̂l-* ua., éjszakát eltölt (~ *kįlə̂s*)

kol fenyő; *kolə̂ŋ* fenyő-

kɔl- hall; *kɔlə̂nt-* ua.; *kɔlkə̂l-* meghall

köl hír, szó, beszéd; *ťi k. joląy-* így szól

kul hal

[*kul* kenyér:] *kul-pĕr* sütemény (?); *intə k.-p.* ua.

kŭl- fölkel; *kŭlkəl-: nuk-k.* ua.

kĕl- látszik

kăla- ~ kol- meghal; *kălam* holt; *kălakə̂l-* meghal; *kălə̂nsa* temető (~ *kolt-*)

kŏla- elfogy, véget ér; *kŏlakə̂tə̂-* kezd elfogyni

kolχos kolhoz (< orosz *колхоз*)

kölkəl- utazik, megy (jármű)

kŭlălt- hozzáér, hozzányúl

kɔlə̂m három; *k.-jŏy-ĕrki ějər-jŏŋ* harminckilenc; *k.-sat* háromszáz; *kulmə̂tə̂y* harmadszor

kįlə̂s szállás, menedék (~ *kal-*)

kolt- kiéheztet (~ *kăla-*)

koltə̂ŋ holnap

kŏl ördög

kįltə̂ytə̂- mozog, hajladozik, forog

kim mennyiség, képesség

küm ki; *kŏmən* kint

kăm vagy; *kojį-kăm* valaki, *mŏyi-kăm* valami

kamťiw korbács

kan cár; *k.-mĕy* ország, birodalom

känä Känä (férfinév)

kanə̂ŋ vmi széle

kiŋ- ás

kĕnč- keres

kănči- ~ kăņčə̂j- ír; *kăņčaŋ* tarka: *k. ni* tarka szuka (kutyanévként)

koņə̂k meleg; *koņkə̂mtə̂yə̂l-* fel-, megmelegszik; *koņyə̂mtə̂yə̂lkə̂l-* felmelegszik

kŏń- becsukja a szemét

kańť- betegnek lenni; *kań(t)tə̂: k. pit-* megbetegszik

kăńťalt- megijeszt

kapak kocsma (< orosz *кабак*)

kor: wač-k. utca

kŏr kemence

kŏr láb

kįrə̂y zseb

körəy- ~ körk- elesik

kirəyl- visszatér (~ *kärimt-*)

kirkəl- felhúz (ruhát), felölt; *kirtəwtəyəlkəl-* felöltöztet, ráad (ruhát)

kăramkə̂l- megharagszik

karman zseb (< orosz *карман*)

kärimt- fordul, meg- (~ *kirəyl-*)

kurnə̂ylə̂- kitalál, rájön; *kurńə̂ylə̂yə̂l-* ua.

kărən kéreg-, kéregből való

kŏrä(t): ťu k. annyi

kartok krumpli (< orosz, vö. *картофель, картошка*)

kiriw hajó

[*kas* vmi mögötti rész:] *kasoy* mögül (névutó)

käs- talál; *käskəl-* észrevesz

kɔs húsz

kăsį ember

kasak, kazak (< orosz *казак*)

köswä forgács, vessző

käžnä, käžnoj mindegyik (< orosz nyj. *каждый*)

kat ház; *k.-uj* pince; *katə̂ŋ* házi, házbeli; *kataľį* házikó, kunyhó

kät két; **kit* ua.: *kip-kä* (< *kit-pä*) kétszer; *kittə* mindkettő; *kimtək* másodszor

kit- küld; *kitkəl-* ua.

köt kéz

[*kŏt* köz:] *kŏtnə: pä-k.* olykor, néha; *kötləy* sűrű

kotə̂l nap; *k.-jɔr* dél; *mălayə̂l kotloy* a tegnapi napon

katatsa: k. wer- siklik, lovagol (< orosz *кататься*)

kať majdnem, szinte, kis híján

kįt- marad; *kįtə̂l* kevés (~ *kăj-*)

kŏťəylil- vadászik; *kŏťəyləŋt-* nyomot követ, nyomoz, vadászik; *kŏťkəl-* vadászik

[*kuťə̂ŋ* vmi melletti hely:] *kuťə̂ŋnə̂* vmi mellett (névutó)

kįwə̂l vminek a meredek oldala

liy- néz; *liyäkət-* ua., tekint; *liyəlt-: pŏčkännä(t) l.* puskával megcéloz (~ *läyəl-*)

loy ló (~ *lokkįntə̂l-*)

löy- abbahagy

lŏy csont

läyəl- vár; *läyləysə-* várakozik; *läyləysəkəsə-* kezd várakozni; *läyil-* megtapint, megnéz, ellenőriz; *läyəm-* néz, tekint; *läyəmkəl-* ua.; *läyəmt-* ua. (~ *liy-*)

lüyət- kimegy

lŏγat nagyságú
lŏγi̯tə̂γəlkə̂l- megmosdat
layti̯nt- lemerül, leereszkedik; *i̯l-l.* ua.; *il-layti̯ntə̂γə̂lkə̂l-* lemerül
lokki̯ntə̂- valahol megáll és egy rövid ideig ott tartózkodik; *lokki̯ntə̂γə̂lkə̂l-* ua.
lokki̯ntə̂l- lovagol (vö. Tra. *лăk$_{o}$kinta-*rénen utazik) (~ *loγ*)
lälmə̂l- lélegzik (~ *lilə̂ŋ*)
lilə̂ŋ élő; *lilə̂n-tək* ua. (~ *lälmə̂l-*)
lämi- tartózkodik, elidőzik vhol (~ *limə̂γl-*)
limə̂γl- tartózkodik, van vhol (~ *lämi-*)
л'ăнкънъ, л'ăнкъннъ ?
läŋki mókus; *läŋkitə̂γləkətə-* mókusra vadászni kezd
лунгулъ ?
лунулън ?
lŏŋə̂tlt- olvas, számol, meg-, vkit vminek tart
[*lät* idő:] *ĕj-lä(t)nə* egyszer, *ťu-lä(t)nə* olykor, akkor, *ťu-lä(t)nə-pə* azonnal
lawka üzlet, bolt
lewə̂s ág
[*lăwas* hambár:] *l.-jɔγə̂n- puγə̂l* Labaz-Jogan (helységnév)

ļɔγ meredek part
ļĭ̆γ út
ļemə̂γtə- szór
ļĕpə̂γlə- besötétedik

ľĭ̆γət- szid
ľăk- lő
ľopi̯ ruha; *ľopaľi̯* ruha, öltöny

mä én; *män-pi, män-pə* én is, jó magam; *mĕnnăm* én magam, az én saját . . . (~ *min, mĕŋ*)
mĕ- ~ *mĕj-* ad; *mĕjə̂γ-* ~ *mĕjk-* ua.; *mĕjilkə̂l-* kezd adni; *mĕjim-* ua.
mĕ-, mö-: mŏ̈γi mi, milyen, vagy, *mŏ̈γinə* miért, mint, miként, *mŏ̈γ-alə̂ŋ* milyen, *mŏ̈γi-kăm* valami, *mŏ̈γəli* mi, *mŏ̈γəlät* miért, *mĕli* milyen, melyik; *mĕt: mĕtä* valami, *mĕtäli* ua., *mĕ(t)-čim* mennyi, hány, néhány, *mĕt-koγa* bármilyen sokáig
močə̂γ -ig (névutó)
majə̂l- megvendégel; *majə̂lt-* megajándékoz
mĕγ ország, föld; *m.-päj* sziget; *mĕγi päj* sírhalom
mayi̯- ~ *mayə̂j-* vhová készül
moγə̂l: m.-mĕγ sziget (tkp. szabad föld)
möγəl rész
moγə̂ntə̂γə̂l-: i̯lə̂-m. lehullik, leereszkedik
möγər: m.-juγ bot
muγti̯ át, keresztül
mɔk: or(t)-m. hősfi, *näj-m.* hősnőfi
măla γə̂l tegnap; *m. kotloγ* a tegnapi napon
molə̂ŋtə̂- ételt főz
müļ sapka
măļkaγə̂l- elfelejt

min mi (2); *minnämən* mi magunk (~ *mä, mĕŋ*)
mĕn- megy; *kŏ̈la-m.* elvész, elveszik; *mĕnkə̂l-* kezd menni, indul; *mĕnləm-* megy, múlik
-mint, -min(t): ťi-m. ilyen, *-mi̯n(t): ťu-m.* olyan
mi̯ń láda, doboz; *mi̯ńaľi̯* dobozka
mĕŋ mi (~ *mä, min*)
muŋkə̂laľi̯, muŋlaľi̯ kis csomó
mɔri̯- [~ *mɔrə̂j-*] törik
[*măra-* ~] *mor-* vizes lesz, nedves lesz
mŏ̈rə̂γ egészséges; *mŏ̈rə̂γ-tə̂(k)kə̂* egészségesen (~ *mŏ̈rti̯*)
mĕrəm csak, pusztán
miron Miron (< orosz *Мирон*)
maruśa Maruszja (< orosz *Маруся*)
mŏ̈rti̯ egészséges, teljesen, egészen (~ *morə̂γ*)
mas- kell
mes tehén
mɔśńaľi̯ kis zacskó, erszény
mäśtrəγ: m. iγälmən igen jóllaktunk (?, bizonytalan olvasat)
može(t) lehet (< orosz *может*), *možet bi̯ť, mošet bi̯ť* lehet, talán (< orosz *можэт быть*), *a mošet bi̯ť* de talán (< orosz *а может быть*)
mitäl- fölfogad, alkalmaz

ni ~ *niŋ-* nő, feleség; *niŋint-* megnősül
no de, hát (< orosz *но*)
nu nos (< orosz *ну*)
näj: n.-mɔk hősnőfi
niγ, nik ki a partra; *niγpä* lefelé a vízhez
nuγ, nuk fölfelé; *nuγlapa* e folyó folyása mentén fölfelé
nŏγ ág
nayə̂r toboz
nom- emlékszik; *nomi̯γsə̂-* gondol; *nomə̂γsi̯l-* gondol; *nomlə̂mtə̂-* gondol vkire; *nomlə̂mtə̂γə̂l-* gondol; *nomlə̂mtə̂γə̂lkə̂l-* ua. (~ *nămə̂slə̂γ*)
nămə̂slə̂γ ostoba, buta (~ *nom-*)
nemin tényleg, valóban [< *nem* név]
nĕŋ ti (~ *nŏ̈ŋ*)
nŏ̈ŋ te (~ *nĕŋ*)
nipik levél, papír
năra- terít, szór
nŏrə̂γ, nŏrə̂k egyenes; *nŏrə̂kkə̂* egyenesen
nŏrəγtə- fut; *nŏ̈rəγtəγəl-* fut, szalad; *nŏrəγtəγəlkəl-* ua.; *nŏ̈rəγtil-* futkároz
nărə̂l hajólépcső, hágcsó
nŏrmiltəγəlkəl- bedug
nawernə̂ bizonyára (< orosz *наверно*)
nowə̂t életkor; *now(t)i̯: tem n.* mai, új, modern, *il n.* régi, elavult

ńŏγi̯ hús
ńŏγə̂l- mozog, elindul
ńŏγə̂r- az ár sodor; *ńŏγə̂rə̂ltə̂-* ringat
ńăγə̂rkə̂m- tölt, önt
ńɔkaļi̯ a puska ravasza

ńul egymás, *ńula* egymásnak
ńělə négy; *ń.-jöŋ* negyven
ńăḷə̂γ- örül
ńämək puha
ńäń kenyér
ńur szíj
ńärəγ [éretlen, friss; a szövegben:] ragyogó, világító, égő
ńĕrənt- húz, meghúz
ńärsəŋ fűzből való [< *ńärəs* fűzfa]

pä más, másik, és
-pə, -pə̂ is
pöčkän puska
päj halom
pajə̂m éhség, éhezés; *pajə̂mlə̂-* éhezik; *pajə̂mlə̂mt-* ua.
păγ fiú
pö̆γi nyilas [< *pö̆γ* nyíl]
pöγəl fajta: *mĕtä p.* valamilyen
puγə̂l falu
püγəl szíj, heveder
pĕləm- fél; *pĕlməkətə-* félni kezd; *pĕltəmləγ* félelem nélkül
polə̂n kender
pült: torpa p. kéménynyílás
pŏlə̂(γ)s- spriccel, köp
peḷək oldal, fél
păḷakį ócska, öreg holmi; *pălakaľį: mįń-p.* ócska kis doboz
păľńitsa kórház (< orosz *болньица*)
păľta, păľto kabát (< orosz *пальто*)
pämil- mutat
pun szőr, toll
păn- helyez, tesz; *pănkə̂l-* ua.
päntəltə- megszárít; *päntəm* száradt, száraz
puṇč- nyit (~ *pɔṇ(č)lə̂mtə̂γə̂lkə̂l-*)
pɔn(č)lə̂mtə̂γə̂lkə̂l- kinyit (~ *puṇč-*)
păṇča- fő, elkészül (étel); *păṇčalt-* főz; *pănčaltə̂kə̂tə̂-* kezd főzni, ételt készíteni
pań fürdőház, szauna (< orosz *баня*)
pĕŋkäľi császármadárka (kutyanévként)
pŏŋə̂l oldal
pįr hátsó, következő; *pįrnə̂* után, az utóbbi időben; *pįr kotə̂l* másnap
pĕr darab, morzsa
pįrį- ~ *pįrə̂j-* kérdez; *pįrə̂(γ)s-* megkér; *pįrįγsə̂kə̂tə̂-* kér, kéreszkedik; *pįrįmkə̂l-* megkérdez; *pįrįmt-* ua.
păra csoport, raj
pŏrə̂γlə̂- repül
pŏrkį por, füst
pristań kikötő (< orosz *пристань*)
prosťit bocsánat: *p. wer-* megbocsát (< orosz *простить*)
proššatsa búcsú; *p. wer-* elbúcsúzik (< orosz *прощаться*)
pärt- parancsol, enged; *pär(t)kəl-* megparancsol, utasít
pĕrtäγ vissza
pasə̂γ- csöpög
posk- kinyom, kiráz
pĕsəŋ szent
pusto hiába, fölöslegesen (< orosz *пусто*)
pestätəl gyorsan
pĕš oh, jaj
păškaltį- szétfröcsköl
pit- eljut, elkerül, megesik, megtörténik; *semtäγ p.* előkerül, meglesz; *pitəkətə-* kezd vmivé válni
pĕt- siet
pĕtä vmi alja, vége; *pįr pĕtälnə* végül, végső soron
petkil- berúg
pĕťä üdvözlet; *p. wer-* üdvözöl, köszönt; *p. werəkətə-* kezd üdvözölni; *ńul ťŏpįtə̂ p. wer-* egymást megcsókolják
păťə̂γt- hasogat, fáj
poťiŋka cipő (< orosz *ботинка*)

röγimkəl- megráz; *kötä r., kö̆rä r.* üdvözöl, egymást üdvözlik; *röγislə-* ráz; *röγislələ-* rázogat
răγįmə̂lt- becsap
räk liszt
rĕkətə- dob, hajít; *rĕkətəγl-* ua.; *rĕkətəγəlkəl-* ua.
räntəγ a folyón csónakkal lefelé megy
rįt csónak
räť öregember

sö̆j zaj, hang, nesz
sajə̂m patak
süγ szépség
sö̆γmət nyírfa; *sö̆γmətəlsä* nyíres
sŏγtį mocsaras, süppedős hely
săγį(t) mentén, szerint; *mĕtä s.* valahogyan
sök vége (meszezáró formula) (~ *šok*)
soglaśitsa beleegyezés: *s. wer-* beleegyezik (< orosz *согласиться*)
sgoŕä bánatában (< orosz *с горя*)
sălkowa rubel (< orosz *целковой, целковый*)
solə̂ŋ üres; *s. köl wer-* hazudik, csal
săldat katona (< orosz *солдат*)
sem szem; *semtäγ pit-* előkerül, meglesz
söŋ, söŋk: s. äŋkəl szétégett (?) tuskó, *s. pań* szétégett (?) szauna (?, bizonytalan olvasat)
saŋį- ~ *saŋə̂j-* merít; *saŋįtə̂* merítő: *kul s. jįγį* a folyó, amelyből halat lehet/szokás meríteni
süŋk nap
säŋki világos
sapə̂k csizma (< orosz *сапога*)
säri no megállj, várj csak
sarə̂γ hamarosan
sas hermelin
sat száz
sut elöljáró, tisztségviselő
stol asztal (~ orosz *стол*)
säť- hallik, hallatszik; *säťim-* felhangzik
säw patak
säwəl nyak

šaj ruha, ruházat
šeyləw formájú, hasonló; *ěj-ťu š.* ugyanolyan [< *šeyəl*]
šok vége (mesezáró formula) (~ *sök*)
šalko sajnálat, együttérzés, bánat (< orosz *жалко*)
što hogy (< orosz *что*), *štobį* azért, hogy (< orosz *чтобы*)

tu- ~ *tuy-* hoz, visz; *tuyįlkəl-* visz, vezet; *tultə-* elvisz, magával visz
tĕ-: tĕyəlä ide, *t. tay(ə)la* ide-oda, *tĕt* itt
tŏ-, to-: tŏyə, tŏyį félre, oldalra, *tŏyəla* oda, *tŏl* onnan, *tŏt* ott, *toy* úgy
tăja- [~ *toj-*] bír, birtokol; *jĕyə-t.* néz, szemlél; *tăjal-* bír, birtokol
tay-: tay(ə)la: tĕy(ə)lä-t. ide-oda; *taypįl* oda, arra az oldalra
tăyį hely
tŏylə̂ŋ szárnyas: *t. wajə̂y* madár [< *tŏyə̂l* szárny]
täyən- emlékszik
toyə̂r- elzár
tă(y)rə̂nt-: utə̂n-t. kiköt a parton
tŏyət tűz; *t. ilə-werkətə-* tüzet rak; *tŏytəŋ* tüzes; *t. kiriw* gőzhajó
toytə̂r doktor, orvos (< orosz *доктор*)
teləy tele, teli
tĕləy tél; *tĕlkəm-* beköszönt a tél
tuł bolond
tŏlə̂y- ~ tŏlk- mond, beszél; *tŏlə̂ykə̂l-* beszélni kezd; *tŏlkə̂lt-* elmond, elmesél
tolko csak, alig (< orosz *только*)
tim ez; *tem kotə̂l* ma; *temi* ez
tom az
tini- elad; *tinti-* fizet
tŏŋə̂mt- megtud
tŏŋət- jóllakik
tup tölgyfa (< orosz *дуб*)
tapal tavaly
türöy félig nyitva, ill. zárva [< *tür* ajtónyílás]
typ ?
turuk hirtelen (< orosz *вдруг*)
torə̂m isten, ég; *t.-kotə̂l* ünnep
torpa kémény, kürtő: *t. pült* kéménynyílás (< orosz *труба*)
tožə̂ is (< orosz *тоже*)
tät kész; *tät-əki* készen van; *tätəy jĕ-* elkészül; *tätəy wer-* készít, tartalékol
totə̂ylįl- hoz; *totə̂ylįlə̂kätə̂-* ua.
tew- eltéved
tawaj nosza, rajta (< orosz *давай*)
towar áru (< orosz *товар*)

tĕ-, te-, ti-: tĕ ím, *tĕy* így, *tiyəlä* oda, ily nagyon, *ti-min(t)* ilyen, *tinäm* ez, ott, oda, *tel* oda, egyre, még mindig, *tet* itt, *tit* ez, *titi* ez, így, *ěj-titi* ugyanígy
ťu ilyen, az, *ťunam* ott, oda, *ťutį* így, *ťuta* azért, *ťutoy* az idő alatt, addig, *ťumįn(t)* olyan, *ěj-ťu* ugyanaz
ťăj tea (= *čăj*) *ť. i-* teát iszik, teázik (< orosz *чай*)
ťiyər tigris (< orosz *тигр*)
ťiyrįm sűrű, vastag
tĕləyəlt- felhangzik; *tĕləytə-* kiabál
tŏpį- megcsókol; *tŏpįm-* ua.; *tŏpə̂nt-* ua.
tarə̂s tenger
tŏras: ť.-ku kereskedő; *tŏrasl-* kereskedik; *tŏraslə̂k-* kereskedni kezd
tŏrə̂s ezer
tas óra (< orosz *час*).

wĕ- ~ wĕj- vesz, fog; *wĕjyil-, wĕjkil-* ua.; *wĕjyilkəl-* ua., kezd venni; *wəjyäl-* vesz
wač város; *w.-kor* utca
[*wăja- ~*] *woj-* alszik; *wojə̂ŋįl-* ua.
wajə̂y állat; *w.-pun* prém
way- hív; *wayə̂ntə̂-* imádkozik
wăy pénz
waylə̂y- leszáll; *įl-w.* ua.
wăl vesszős
wel- öl, megöl; *welənt-* ua.
wăl- ~ wol- van, lakik, él; *wăltə̂: kŏlə̂-w.* mindenféle; *wălįl-* van, szokott lenni; *wălįlə̂m: w. tăyį* lakott hely; *wălə̂m-* él, van
weli rénszarvas; *welin: w. jay* rénpásztorok
wăla hely, fekhely; *tŏyə(t)-w.* tűzrakásra való hely
wont erdő
wän rövid
wer dolog, ügy; *werəŋ* ügyes, hasznos; *wer-* csinál; *įl-w.* eltemet (halottat); *werkəl-* előkészít; *werəkət-* kezd csinálni; *werəmt-* csinál, tesz
wĕr vér
werəyl-: nuy-w. fölébred; *werimt-: nuk-w.* ua.; *werimtəyəlkəl-: nuy-w.* fölébred
wremä idő (< orosz *время*)
werəŋ: w.-ot gyermek
wart- tol, nyújt
worə̂w nadrág
wăs- van
[*wĕs* lyuk:] *įčə̂n-w.* ablak
wäśi Vaszja (< orosz *Вася*)
wot íme, lám (< orosz *вот*)
wătə̂l hálóhely (a VVj.-ben eddig nem adatolt szó, de vö. Trj. *wătə̂ʌ*, J *watəʌ* zufällige Rinden- od. Zweighütte . . .; Sommerhütte [KT 270—271, PD 2913])
wiť szépség

HONTI LÁSZLÓ

Vasjugan Ostyak Texts

by László Honti

The Soviet ethnographer and linguist L. I. Kalinina has published texts from Eastern-Ostyak dialects spoken along the river Vasjugan in volumes of Языки и топонимия Сибири (Томск 1966, 1970). Since longer coherent texts from this dialect have not been at our disposal so far, it is desirable to make Kalinina's texts available for further studies. The original records of Kalinina are rather spuerficial and uneven and her material was published in Cyrillic transcription which has been preserved — with minimal corrections and emendations — in the present paper, there fore is also a phonemic transcription of our own with Latin characters added to the texts. The Hungarian translation is based on the original Ostyak texts, but Kalinina's Russian translation was also taken into consideration when it was necessary. The word stock of the texts is given in the glossary at the end of the paper.

A votják rokonságnevek szerkezeti-szemantikai elemzése*
(Tőszavak, egyszavas szerkezetek)

1. A rokonság rendszer mivoltát abban látom, hogy — miként ezt a kérdőíves rokonságnév-gyűjtés kapcsán már kifejtettem[1] — a rokonság eleve és minimálisan két (és/vagy több) oldalú kapcsolat a valóságban. Nem lehet X rokona Y-nak úgy, hogy Y nem rokona X-nek. X rokonsága tehát egy X-központú embercsoport, amelyet csakis a kölcsönösségi viszonyok alapján lehet vizsgálni. Ennek a valóságnak megvan a maga nyelvi vetülete: a rokonságnevek is jelentésrendszert alkotnak, amelyet nemcsak a vérségi vagy házassági kapcsolatokra utaló közös szemantikai jegyek jellemeznek, hanem a rendszerszerűség = oksági és kölcsönösségi viszonyok is. A rokonságnevek tehát rendszerré szerveződött szemantikai mezőt alkotnak[2]. Az X helyzetében bekövetkezett változás automatikusan magával hozza más rokonok/nem rokonok helyzetének megváltozását, s ez nyelvi következményekkel is jár. Nem nevezhetik X-et valaki menyének anélkül, hogy X anyja ne vált volna anyóssá. Ezek a változások mindig a „gazdagodás" irányába hatnak, életünk során rokoni szerepeink csak gyarapodnak, nem csökkennek (kivétel talán a válás). A rokoni kapcsolatok egy életre, vagy pontosabban életre-halálra szólnak. Még az elárvulás ténye is a szemantikai mező gazdagodásával jár, megjelennek az *árva-*, ill. *mostoha-*, *özvegy-* előtagú rokonsági elnevezések. Az uráli-altaji nyelvekben a rokonságnév-mezőt nem lehet tagolni a denotátum élő vagy holt volta alapján, a rokont holta után is ugyanazzal az elnevezéssel illetik, mint éltében[3]. Van zéró értékű változás is: vannak zárt kapcsolatok, amelyek nem változnak, pl. az egyenesági föl- és lemenők között. Az elmondottaknak köszönhetően a rokonságnév-mezőt talán minden más mezőnél határozottabban, kevésbé önkényesen, viszonylag pontosan körül lehet határolni[4].

Ha a rokonságnevek jelentésrendszerét a kutatás módszertana oldaláról nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy W. Steinitz ügyetlenül fogalmazta meg

* A cikk — a korábbiakhoz (NyK 81: 247—272, NyK 82: 149—172, NyK 83: 371—382) hasonlóan — részlet egy készülő kandidátusi értekezésből, semmiféle tekintetben nem törekszik teljességre, inkább a téma feldolgozásának lehetséges szempontjait, a téma méreteit és távlatait hivatott szemléltetni. Az értekezés majd tartalmazza a komi-zürjén és komi-permják rokonságnév-anyagot is hasonlóképpen elrendezve, (immáron a teljesség igényével) elemezve, egymással és a votják anyaggal összehasonlítva, majd a jelentős különbségek és a kevés hasonlóság bemutatása után kitér a kérdés areális, tipológiai és a nyelvészeten túlmutató, elsősorban társadalomnéprajzi vonatkozásaira.

[1] Szíj Enikő: NyK 81: 247—272.

[2] Щур, Г. С., Теория поля в лингвистике. Москва 1974. 234.

[3] L. NyK: 82: 149, lábj.

[4] Pusztai Ferenc: Jelentésrendszerek történeti vizsgálata. Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Lóránd születésének 60. évfordulójára. Budapest 1981. 94. 95.

egyébként megszívlelendő mondanivalóját, amikor arra figyelmeztette a kutatókat, hogy „az egyes nyelvekben meglevő rokonságnév-rendszer megértésére (kiem. — Sz. E.) nem szabad a biológiai (kiem. — W. S.) alapon nyugvó fogalmakból kiindulni, hanem a társadalmilag (kiem. — W. S.) meghatározott elnevezésekből"[5]. A társadalmilag meghatározott elnevezésekből azért nem lehet kiindulni, mert ezekhez, mármint a társadalmi meghatározottság felismeréséhez és megértéséhez csakis a biológiai alapon nyugvó fogalmak vizsgálatával juthatunk el. A biológiai alapon nyugvó fogalmakból kell kiindulni (a gyűjtés és a „megértés" idején egyaránt), csakhogy nem szabad itt megállni, miként tette W. Steinitz előtt mindenki, és tették W. Steinitz után sokan.

Joggal merül föl a kérdés, miért fontos a rokonságnév-mező rendszerként értelmezésének tisztázása. Ennek többféle oka és célja van. A témát illető minden korábbi kutatás tapasztalatai alapján célszerűnek látszott olyan anyaggyűjtési és feldolgozási módszert választani, amely a szómező biológiai alapon történt kijelölését és a rendszerjelleget már eleve elfogadott tényként kezeli. Az ide vonatkozó nyelvészeti irodalomban alig akad olyan munka, amely a mező (jelen esetben ezen szójegyzék értendő) vizsgálatát nyelvészeti szempontok szerint elvégezte volna[6], leginkább az azonnali társadalom-rekonstruálás következett, különös tekintettel a matriarchátusra és a nagycsaládra[7].

A rendszerszerűség bizonyítását (is) célzó gyűjtés (az odavissza-kérdezés: kim ő nekem? kije vagyok én őneki?) alapján pontosabban lehet leírni a jelzők és a jelzős szerkezetek jelentését, közelebbről meghatározhatóvá válik nem egy szó használhatóságának köre, fény derül olyan jellegzetességekre, amelyek a nem rendszerszerűen „tálalt" szótári anyagban elsikkadnak. Ez utóbbira példa a °, x jel bevezetésének szükségessége (a G+1,2 nemzedékbeli rokonok, különösen a házassági rokonok Egohoz viszonyított korának jelzésére). A 'nagy', 'öreg', 'apa', 'anya', 'báty' szavak jelentéstartalmának feltárásában általánosságban is, esetleg magyar szempontból is új felismerésekhez vezethet egy ilyen votják—cseremisz párhuzam:

votj. FF 'öreg + apa', FB+ 'öregebb + apa',
cser. FF 'nagy + apa', FB+ 'nagy + bátya',

votj. FM 'öreg + anya', FB+W 'öregebb + anya',
cser. FM 'nagy + anya', FB+W 'nagy + anya',

votj. F 'apa', FB− 'báty', B° 'báty'
cser. F 'apa', FB− 'báty', B° 'báty'

votj. M 'anya', FB−W *kenak*, B°W *kenak*
cser. M 'anya', FB−W *jeŋga*, B°W *jeŋga*

Vagy egy másik példa: a *kaľi* (UdRSzl.) 'сноха' szó nem az após-anyós szempontjából jelent 'meny'-et, hanem a menyek használják egymás között köl-

[5] Steinitz, W., A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. NyIOK 57: 333.
[6] Kivétel: Bавра, К. И. Термины родства венгерского и мансийского языков. Автореферат. Тарту 1970. 25 l.
[7] Például Никольская, Р. Ф., Система родства у карел. CQuFU II. Budapest 1980. 117—121.

csönösen, a két fiútestvér feleségei egymásnak 'sógornő'-k, de így megadva a jelentés éppoly pontatlan lenne, mint a 'meny'.

A rokonságnevek rendszerként kutatása etimológiai tekintetben is hasznos, de természetesen csak akkor, ha a lehetőségekhez mérten pontos jelentésekkel „operálunk". A rendszerszerűségnek az alapnyelv fogalom- és jelentésrendszerét illetően messzemenő következménye a reciprok fogalmak meglétének feltételezése: ha pl. az alapnyelvre rekonstruálható egy szó, amelynek a jelentése vitathatatlanul 'meny', akkor az alapnyelvet beszélők tudatában meg kellett lennie a reciprok fogalomnak is ('após/anyós') sőt, a 'vő' fogalomnak is, mert a kölcsönös függőség értelmében ha egy lányból 'meny' lett, akkor egy fiúból is 'vő' lett. Más kérdés, egészen más, hogy ennek a fogalomnak a kifejezésére szolgáló alapnyelvi szó megőrződött-e vagy később jövevényszóval helyettesítődött. Ez az elgondolás az etimologizálás különféle elméleteivel és módszereivel összhangban van (vö. az areális norma, az ún. szerves etimológia, a csoportos rekonstrukció stb.)[8]

A rokonságnevek jelentésrendszerként (és nem egyedi szótári egységekként) történő vizsgálata teheti lehetővé egy adott nyelvet beszélő nép régebbi társadalmának (szerintem — szerényebben és reálisabban: a tágabb értelemben vett család szerkezetének) rekonstruálását, ez a biztosítéka annak, hogy a rokonságra, mint vérségi és házassági kapcsokkal összefűzött emberek társadalmilag szervezett csoportjára a nyelv alapján következtetéseket vonhassunk le. E téren a korábbinál kevésbé optimista álláspontra[9] kényszerülők, s egyelőre HUNFALVY PÁL szavaival vallom: „... sokszor többre megyünk a nem-tudás bizonyosságával, mint a vélt tudás bizonytalanságával".[10]

2. A jelentésrendszerek vizsgálatának nélkülözhetetlen alapja „a jelentéstani vizsgálatokra alkalmas módon elrendezett, mintegy lexikográfiailag értelmezett nyelvi anyag: a szótár".[11] Az anyaggyűjtés során kétféle forrástípust használtam, hogy az egykori és a mai jelentéseket (-viszonyokat) a lehető legjobban megismerhessem. Az adattárban megtalálható az első nyelvemlékek szórványadataitól kezdve a legutolsó kétnyelvű szótár megjelenéséig bezáróan közreadott szójegyzékek, szótárak, és a votjákokról megjelent terjedelmes, elsősorban néprajzi irodalom számomra elérhető rokonságnév-anyaga, valamint a kérdőívvel — az udmurt kollégák segítségével — gyűjtött mai, „recens" anyag. Ez utóbbit táblázatokba, különféle ábrákba és kimutatásokba „szedve" próbáltam szemléletesebbé és könnyebben használhatóvá tenni. Az anyag adattárrá (szótárrá) rendezése során tisztázni kellett a szerkesztési elveket. Többek között a jelentések megadásának módja, a helyesírási — átírási kérdések, ill. az alak és a jelentés mennyiségi kapcsolatai okoztak gondot. Végülis a következő megoldás látszott a legcélszerűbbnek:

2.1. Önálló címszónak minősül minden olyan szó, amely más szótól hangalakjában és jelentésében különbözik. E kettős kritérium alapján a becéző formák (= azonos jelentés, más jelentésárnyalat) ugyanazon szócikkbe kerülnek. Ugyancsak azonos szócikkben keresendők az azonos alak mellett „alap-

[8] KISS LAJOS, Az etimológia kutatások újabb fejlődése külföldön. NytudErt. 89: 35, 36, 37.
[9] SZÍJ E.: NyK 83: 379.
[10] HUNFALVY PÁL, Mit akar a Magyar Nyelvészet? Magyar Nyelvészet 1 (1856): 19.
[11] PUSZTAI FERENC: l. 4. jegyzet 91.

vetően" különböző jelentésű (pl. a férfit is, nőt is) jelentő szavak (l. alább). Viszont önálló szócikkben találhatók azok az alakváltozatok, amelyek alapszavuktól jelentésükben (és alakjukban) „alapvetően" eltérnek. Ezen az „alapvetően" az értendő, hogy jelentésük a többi alakváltozathoz mérten más-más angol betűszimbólummal írható le.[12] Példák:

apaj: apa, apaj, api, apikaj . . . idősebb lánytestvér S°
abi 1. . . . (nő); 2. . . . (férfi)
baźa 1. a feleség fiútestvére WB; 2. a feleség lánytestvérének férje WSH
baźaj apai nagybácsi FB
ataj apa F
atajzį após (a férj apja) HF

Ez a besorolás a ma használatos (vagy ha csak nyelvemlékben előforduló adatról van szó, a nyelvemlékben használatos) írott kép alapján történik, tehát a történeti-etimológiai, írástörténeti, helyesírási (pl. egybe- vagy különírási) stb. szempontok mellőzésével kerülhet egy szócikkbe két olyan szó, amely történetében, jelentésében különbözik, de írott képében megegyezik vagy fordítva (ez utóbbira l. tatár *agaj* (tkp. *агаҗ*) — csuvas *agaj* (tkp. *акаҗ*).[13]

A szóösszetételek elő-, ill. utótagjaként előforduló rokonságneveket az összetétel jelentését meghatározó tag szócikkében tárgyalom, ábécé szerinti helyén utalok a szóra. Kivételt képeznek azok a rokonságnevek, amelyeknek előtagja, esetleg utótagja szócsaládot képez, pl. *čuž-*, *pereś-*, *śur-*, *varm(es)-*, *-pi* stb.

ajį: aj, ajį l. apa F; 2. . . .
čužaj — l. *čuž-*
kumaj (VotjSz) keresztapa
peśaj < *pereśaj* — l. *pereś-*
kumaj — l. *ajį*

2.2. A címszavak, illetve az alakváltozatok a magyar ábécé sorrendjében követik egymást, még akkor is, ha az adatot nem latin betűs átírásban, hanem cirill betűvel közlöm. A latin betűs adatok eredeti (forrásbeli) írásmódját megtartottam, a cirill betűs forrásból származó adatokat a szakirodalomban szokásos átírási módnak megfelelően átírtam, kivéve azokat az eseteket, amelyekben a forrásban használatos betűk hangértéke nem állapítható meg egyértelműen vagy ha az adat ritka, nehezen hozzáférhető forrásból származik (mindkét esetre főleg a komi adattárban találunk példákat). Az elmondottak vonatkoznak a szakirodalmi hivatkozásokra is.

2.3. A jelentés megadása nem egységes. A jelentést többnyire magyarul közlöm, de azokban az esetekben, amelyekben a szó jelentésének magyar fordítása nem egyértelmű, vagy már a forrás jelentés-megadása is különböző értelmezési lehetőségekre ad alkalmat, ott az eredeti (forrásbeli) jelentést a forrás nyelvén közlöm. Pl. or. *сноха, невестка;* a *племянник* helyett nem állhat

[12] NyK 81: 247—249.
[13] Тепляшина, Т. И., Термины родства у удмуртов, проживающих в Башкирии. СФУ 5: 127.

a m. *unokaöcs*, mert nem egyértelmű (l. a szülők testvéreinek nálam fiatalabb fiúgyermeke; 2. a saját testvéreim fiúgyermeke — többnyire magától értetődően nálam fiatalabb). A másik nehézség a rokonok egész osztályát jelentő rokonságnevekkel kapcsolatos, és miként az előbbi *племянник* példának, terjedelmi vonatkozásai is vannak. Az adattárban ugyan szerepel a teljes és az összes jelentés, de az adat szövegbeli említésénél nem gazdaságos és felesleges az egész szócikk jelentéstani részét idézni, célszerűbbnek tűnik egy általánosított jelentést adni, s a □ jellel utalni az adattárbéli teljes jelentésre. Pl. *abəzi* 'minden az apámnál fiatalabb, de nálam öregebb apai első és második oldalági férfi vérrokon' helyett: *abəzi* □ 'bátyám'.

2.4. Az etimológiai szakirodalom közlésében sem töreked(het)tem teljességre. Rendszerint arra a forrásra utalok, amely vagy az egyetlen forrás vagy pedig további források forrása. Az önálló etimologizálástól tudatosan óvakodtam, és megelégedtem annak megállapításával, hogy a szó milyen etimológiájú nem lehet. Nem ritkák az olyan etimológiai jellegű megállapítások, hogy egy-egy szóhoz hasonló alakú (írásképű) és hasonló jelentésű szó található a szóban forgó area valamelyik nyelvében. Erre az óvatosságra főként török—tatár vonatkozásban volt szükség.

2.5. Egy-egy (cím)szó vizsgálatában fontos szerepet tölthetnek be a szociolingvisztikai vonatkozások. Ha a forrásokban ilyen jellegű utalások vannak, akkor ezeket a forrás nyelvén (is) idézem. Ilyenek pl. P. M. Bogajevszkij megjegyzései[14] vagy a RUdSzl. (1942) szócikkei közül néhány. A források nem kifogástalan jelentés-megadásáról fontos adalék T. I. Tyepljasina cikke.[15]

2.6. Az ily módon összeállított adattárban 122 címszó van. Ezeknek egyenrangú diakron/szinkron, különféle nyelvjárási metszetekbe, táblázatokba, jegyzékekbe sorolása, esetleg térképen ábrázolása további feladat.

3. A rokonságnevek szerkezeti-szemantikai elemzését a grammatikai motiváltság/motiválatlanság kategóriájára alapozva célszerű végezni, talán így kerülhető el az elemzés során a legkönnyebben az ismétlésekbe bonyolódás. Ennek értelmében a rokonságneveket két nagy csoportba lehet sorolni: A) a tőszavakéra, amelyek motiválatlanok és B) az egyszavas, illetve a két- vagy több szavas szerkezetekre. Az egyszavas szerkezetek tulajdonképpen toldalékolt szavak. A két- vagy több tagú szerkezetek közé a szóösszetételek, a jelzős szerkezetek és a körülírások tartoznak. Ezekkel, közülük is különösen a szóösszetételekkel (= összetett rokonságnevekkel) nemcsak a permi, hanem a többi finnugor nyelvre és a Volga-vidéki area nem finnugor nyelveire is tekintettel külön kívánok foglalkozni. (Itt most csak a számjelöléssel kapcsolatos kérdéseket vázolom.)

3.1. Tőszónak minősül az a rokonságnév, amelyben nincs toldalék, amelyben a világosan felismerhető toldalék előtt az alapszó (tő) nem rekonst-

[14] Богаевский, П. М., Очерки быта Сарапульских вотяков. Сборник материалов по этнографии. Издаваемый при Дашковском Этнографическом Музее под ред. В. Ф. Миллера. Вып. 1—3. Москва 1885 (1887). 14—64.

[15] Тепляшина, Т. И., Термины родства в современных словарях удмуртского языка. Вопросы удмуртской диалектологии. Ижевск 1977. 101—109.

ruálható, nem etimologizálható, és tőszónak minősítendők azok a rokonságnevek is, amelyekben világosan fölismerhető a toldalék is, a tő is, de amelyek toldalék nélküli alakjukban nem ismeretesek, nem használatosak. Ezek többnyire török—tatár jövevényszavak, amelyek toldalék nélküli alakjukban gyakran már az átadó nyelvből sem mutathatók ki. A toldalék szinte kizárólag a vokativuszi *-j*, pl. *anaj* 'anya', *ataj* 'apa'.

A votják rokonságnevek között 62 tőszó van, s ez meglehetősen nagy szám, az összes rokonságnévnek több mint a fele. Jelentőségüket tovább növeli az a tény, hogy belőlük épül föl szinte az egész rokonságnév-tár, a két- vagy több tagú szerkezetek csaknem kivétel nélkül a tőszavak kombinációi, közülük 18 további (toldalékolt) rokonságnév alapszava, összetétel tagjaként szerepel 37, ebből csak előtagként 10, csak utótagként 11, elő- és utótagként egyaránt előfordul 13. A csak önállóan, tőszóként használt rokonságnevek száma 25, tehát ilyen meglehetősen kisszámú szó nem fordul elő toldalékkal vagy többtagú szerkezetben.

A tőszavak eredet szerinti megoszlását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy minden jövevényszó-csoportban (csuvas, tatár, baskír, orosz jövevényszavak) a tőszavak aránya eléri a 95%-ot (tőszónak tekintve a már említett *-j*-s vokativusz-nominativuszokat). A 122 címszót tartalmazó adattárban 18 csuvas, 34 tatár, 1 baskír, 10 orosz, 9 ismeretlen eredetű rokonságnév van. Az UrEtSz. kéziratos anyaga alapján ítélve az uráli, finnugor és finn-permi etimológiák a votjákban tőszavak, közülük kettő csak összetétel elő-, ill. utótagjaként szerepel *(čuž-, -meń)*:
votj. *čuž-* 'az anyai ágra utaló előtag' < **ćečä* 'Onkel' (U); *-meń* 'meny' ('kis' vagy 'idősebb meny' jelentésű szavakkal összetétel utótagjaként) < **mińä* 'Schwiegertochter, junge Frau' (U); *kali* 'az anyós két menye kölcsönösen így nevezi egymást' < **kälə* 'Schwägerin' (U FP); *uźi* 'a férj húga' < **ećə* 'jüngerer Bruder, jüngere Schwester' (FU); *ajį* 'apa' < **äje* 'Vater; groß' (FP); *suzer* 'hug' < **sasare* 'jüngere Schwester' (FP).

A tőszavak kivétel nélkül főnevek, bizonyos jellegzetes jelentésárnyalatú, -tartalmú rokonságnévi jelzők (melléknevek) alkalmilag főnevesülhetnek, pl. *pereś* (RUdSzl. 1956) (megszólításként) 'nagy(p)apa' — *pereś* 'öreg'.

A tőszavak körében a vokativusz kérdése nemcsak az etimologikus *-j* kapcsán merül föl. T. I. Tyepljasina szerint[16] vannak olyan rokonságnevek, amelyeknek a szótári alakja azonos a vokativusszal, tehát csak megszólításra használatosak, megnevezésre nem. Ezek között a tőszavak a következők: *ken* 'meny, kettő közül a fiatalabbik; sógornő, nálam fiatalabb', *dįdį* 'húgom; nálam fiatalabb lányok megszólítása', *eke* 'öcsém; nálam fiatalabb legényember megszólítása'. (Ez utóbbiak esetében fölmerül a szóvégi *-į*, *-e* képző-voltának, ill. gyermeknyelvi voltuknak a gyanúja is.)

3.2. Az egyszavas szerkezetek — a tőszavakkal ellentétben — több önálló morfémára bonthatók: a tőmorfémán kívül a három jellegzetes toldaléktípus (képző, rag, jel) valamelyikét tartalmazzák. Egyszerűbb és hagyományosabb lenne képzett szavaknak nevezni őket, de mint később látni fogjuk, nemcsak a képzők, sőt, nem a képzők bizonyulnak a legfontosabb toldaléktípusnak a rokonságnevek körében.

[16] Тепляшина, Т. И., Способы выражения вокативности в удмуртском языке. Вопросы удмуртского языкознания. Т. 3. Ижевск. 1975. 192.

3.2.1. A toldalékolt szavak az alapszó és a toldalékolt szó közötti jelentésösszefüggés alapján két csoportot képeznek: a) az alapszó rokonságnév — a toldalékolt szó is rokonságnév, kicsit már jelentéssel vagy jelentésárnyalattal. Ide tartoznak az alakváltozatok, amelyek elsősorban becéző formák, pl. *piok* 'fiacskám', *ńilka, ńilok* 'kislányom', *apa, api, apikaj, apok* 'nénikém, nénécském'. Néhány nyelvjárásban a becéző forma sajátos jelentéssel állandósul, terminussá válik, pl. az *apok*, amelynek a *apaj* szóhoz fűződő kapcsolata vitathatatlan, a baltacsevói votjákok körében 'a szülők testvéreinek nálam fiatalabb lánya' jelentésben használatos (a kérdőíves anyagban csak egyszer és ebben a jelentésben fordul elő). — b) az alapszó rokonságnév — a toldalékolt szó is rokonságnév, de más jelentéssel, pl. *baźa* '1. a feleség fiútestvére; 2. a feleség lánytestvérének férje' — *baźaj* 'apai nagybácsi'; *anaj* 'anya' — *anajzi* 'anyós'.

A toldalékolt szavak között van egy, a *baʒʒik* 'az apa legidősebb lánytestvére' (baskíriai nyj.), amely feltehetőleg nem rokonságnév-jelentésű alapszóra megy vissza. Eredete ismeretlen, és többféle alakváltozatban ismert, mint az *apaj* szó jelzője a baskíriai udmurt összetett rokonságnevekben, pl. *baʒʒəн, baʒʒi, baʒʒiм*. A déli udmurt nyelvjárásban az *ataj* 'apa', *anaj* 'anya' szó jelzőjeként állva az apa idősebb fiútestvérét, ill. ennek feleségét jelenti, tehát jelentéstani szempontból felettébb érdekes jelenséggel állunk szemközt: az apámnál idősebb apai nagybátyámat és feleségét 'öregebbik apám'-nak, ill. 'öregebbik anyám'-nak nevezem, míg az igazi nagyszülők (apai ágon) az 'öregapám', 'öreganyám' névre hallgatnak (l. 166. l.).

3.2.2. A toldalékok közül a rokonságnevek körében a ragok játsszák a legfontosabb szerepet, a ragok közé sorolva a birtokos személyragokat. (Személyjelnek nevezni őket nem lenne több értelme, mint ragaszkodni a hagyományos elnevezésükhöz, mivel legsajátosabb szerepükben éppenséggel sem nem rag, sem nem jel, hanem képző funkciót töltenek be.) Az esetragok közül az Instr. *-iń* említendő, l. a számjelölésről szóló részben.

A birtokos személyragok néhány rokonságnév toldalékaként sajátos alakváltozatban használatosak, és e néhány rokonságnév tövében a ragok sajátos változást idéznek elő. Például az északi és a középső nyelvjárásokban a *bubi, ajį* 'apa', *mumį* 'anya' szó *-i, -id, -iz* ragváltozattal használatos *(-e, -ed, -ez* helyett) Egyúttal a tővégi magánhangzó kiesik: *bub-i, bub-id, bub-iz, mum-id, aiz*. A *suzer* 'húg' szó kétféle tőváltozatot képvisel: *surzį, surzįd, surzį — suzere, suzered, suzerez* stb.[17]

A birtokos személyragok többféle szerepben is föltűnnek a rokonságnevekben: a) természetes szerepük szerint a valakihez tartozást fejezik ki. Ebben a szerepükben a rokonságnevek egy részében oly mértékben állandósult a használatuk, hogy birtokos személyrag nélküli nominativuszuk talán nincs is (vagy csak adatolni nem tudjuk). Pl. a beszermán rokonságnevek köréből *babam* 'anyai/apai nagyapa', *bikem* 'a férj idősebb lánytestvére', *bijagam* 'a férj fiútestvére, a férj idősebb lánytestvérének a férje', *biom* 'a férj anyja', *bijatam* 'a férj apja' stb. (Ezeket a szavakat tehát akár tőszónak is tekinthetnénk a *-j*-vel képzett vokativuszokhoz hasonlóan, csakhogy a szakirodalomban a birtokos személyragos nominativuszok között tárgyalják őket.)[18] Ez a jelenség

[17] Грамматика современного удмуртского языка. Т. I. Ижевск 1962. 83.

[18] Тепляшина, Т. И., Тюркские элементы в терминах родства удмуртов Башкирии. Башкирская лексика, Уфа 1966.

egyébként a magyarban is ismert, hiszen egyrészt a rokonságneveket magyarul ritkán használjuk birtokos személyrag nélkül (ha nincs birtokos személyrag, akkor van névelő, vagy éppen ezek hiányával jelzett jelentésárnyalat, pl. *a sógorom, Tóth sógor, — Sógor!* stb.), másrészt pedig vannak olyan rokonságneveink, amelyeknek gyakorlatilag csak birtokos személyragos alakjaik vannak, pl. *bátyám, bátyád, bátyja, öcsém, öcséd, öccse* stb., — a *báty, öcs* afféle kierőszakolt, mesterséges nominativusz. Ide tartozik a *fiam, fiad, fia* stb. is, amelyhez hasonlóan — a kérdőívekre adott válaszok szerint — a *pi* alakot rokonságnévként 'fiam' jelentésben a votjákok sem használják birtokos személyrag nélkül *(pije)*. A birtokos személyragok ilyen nagyfokú terheltsége a rokonságnevekben a balti-finnek kivételével a finnugor nyelvekre általában jellemző. A birtokos személyragok ilyenfajta használata mindig biztosít némi becéző jelentésárnyalatot, személyes és konkrét jelleget — determináltságot. Nem véletlen, hogy ezt a jelenséget Fokos Dávid a determinálás témakörében tárgyalja.[19]

b) A birtokos személyragok immáron többször említett képzőfunkcióján a következő értendő: bizonyos (nem akármely) rokonságnevek megszólító szerepben (vokativuszként) felveszik a Sg. és Pl. 1., ill. a Pl. 3. személyű birtokos személyragot, és ezáltal új jelentést kapnak:

anajzi, memzi, mumizi, nenezi 'a férj anyja' — *anaj, memej, mumi, nene* 'anya'
atajzi, bubizi, ajizi 'a férj apja' — *ataj, bubi, aji* 'apa'
agajzi, dadajzi, ńuńizi 'a férj fiútestvére' — *agaj, dadaj, ńuńa(j)* 'idősebb fiútestvér'
apajzi 'a férj idősebb lánytestvére' — *apaj* 'idősebb lánytestvér'

A kérdőíves gyűjtésből további — déli udmurt — adatok kerültek elő, itt *-mi* birtokos személyraggal:

anajmi 'a férj anyja', *atajmi* 'a férj apja'
dadajmi 'a férj bátyja' (a feleség neki *ken)* — *dadaj* 'dősebb fiútestvér'
suzermi 'a férj húga' — *suzer* 'húg'
vinmi 'a férj fiútestvérének fia' (a feleség neki *kenak)* — *vin* 'fiatalabb fiútestvér; a testvér fia'

Miként a jelentésekből látható, ez a birtokos személyragos-képzős alak sajátos jelentésű szócsoportot képez: kizárólag a férj rokonságának megszólítására használja (kizárólag) a feleség.

Első látásra ez a típus azonosnak tűnik a magyar *anyja, apja, anyjukom, apjukom* típussal, hiszen az említett votják szavak szó szerint 'az ő anyjuk', 'az ő apjuk' (illetve 'a mi apánk') jelentésűek. Csakhogy a magyarban egyrészt raghalmozással van dolgunk *(ap- ?a, apjuk, apjukom)*, másrészt és főleg a ragos alak jelentése és használójának személye más: *anyja, anyjuk* — a feleségét szólítja így a férje, illetve így beszél róla: *az anyjuk, az anyjukom*. Ez a jelentés, ez a szóhasználat az egész magyar nyelvterületen jól ismert. Viszont — miként a térképmellékletből látható — az ilyenfajta „raggal képzett", 'após', 'anyós' jelentésű *apjukom, anyjukom* alakok a Magyar Nyelvjárások Atlasza szerint (III. kötet, 475—476. lap) a magyar nyelvterületnek egy kicsi, jelleg-

[19] Fokos Dávid, Uráli és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok. NyK 61: 232—241.

zetes szegélyén nem 'feleségem', 'férjem', hanem 'anyósom', 'apósom' jelentésben használatosak. A kérdés, amelyre ezt a választ kapták így hangzott: Hogy mondják a házastárs anyját? (ill. apját).

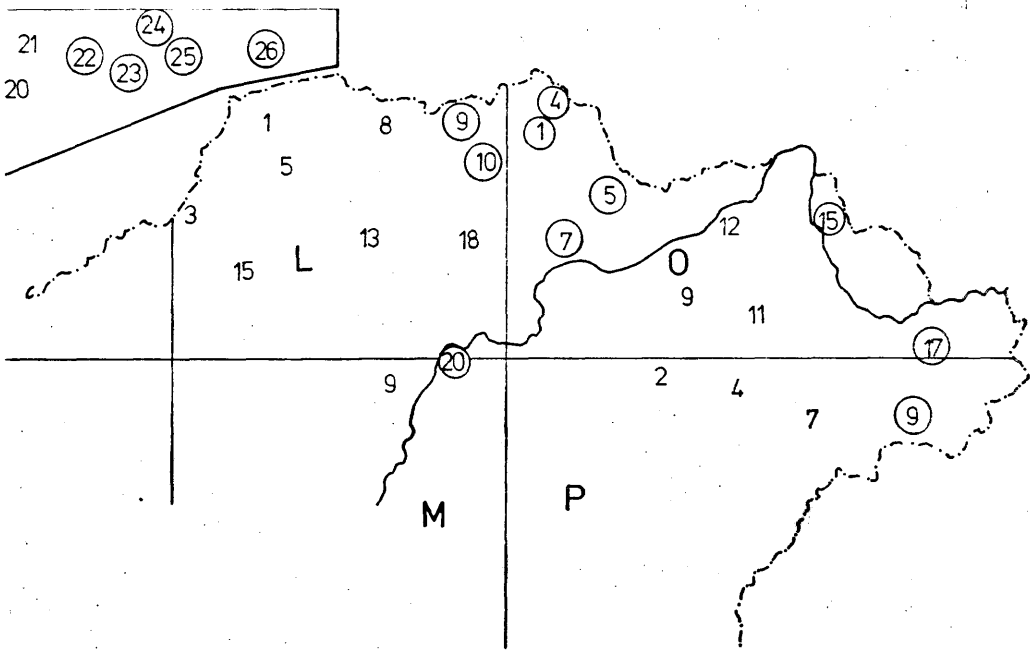

NyAtl. III. 475. *anyósom*

Hogyan mondják a házastárs anyját?

20 ȧnyósom
21 ȧnyósom
22 ȧnnyokom
[ȧnyosom]
23 ȧnỳokom
ȧnyósom
24 ȧnyokom
25 ạnyokom
annyokom
[anyósom]
26 annyokom
anyósom

L 3 ȧnyo͜usom
15 anyó^{u}som
1 any^{a}ósom
5 ȧnyósom
13 anyósom
[mama]

8 ȧnyósom
9 ȧnnyokom
[ȧnyósom]
10 annyokom
anyósom
18 anyósom
4 mama
annyokom
1 annyokom
5 anyámasszony
annyokom
annyukom
[anyó^{u}som]
7 annyokom
⟨anyjukom⟩
anyó^{u}som
anyó̯^{u}som

O 12 anyo͜usom
15 annyokom
anyó^{u}som
11 anyó^{u}som
2 anyó^{u}som (napam)
4 napam anyó^{u}som
7 napam
anyó^{u}som
17 annyokom
9 anyo͜usom
anyó^{u}sum
(annyokom)
(napam)

M *20* anyó^{u}som
anyó̯^{u}som
⟨*annyokom*⟩
9 any^{o}ósom

A birtokos személyrag ilyen képzőfunkciójú használatát tabu-jelenségként szokás magyarázni, az idősebb nemzedék kötelező tiszteletével, a keresztnéven nem-szólíthatósággal, a fiatalasszonynak a férje rokonságától kötelező tartózkodásával stb. Pl. (Bor.) *агайзы* старший брат мужа. (Так обращется жена младшею брата к старшему брату своего мужа, так как обращаться к нему по имени не принято.).

Ennek ellentmondani látszik egyrészt az, hogy a kötelező udvariasság — ha anyósként nem is, de — idős nőként a feleség anyjának is kijárt, másrészt pedig az, hogy a *suzermi̯, vi̯nmi̯* alakkal fiatalabb rokont tisztelt meg a feleség. Én inkább kedveskedő-udvariaskodó jelentésárnyalatot magyaráznék bele: a *-mi̯* ragos ún. additív többes alakok az együvétartozásra utalnak, a 3. személyű 'az ő apjuk = az én apósom" típusú alak a 3. személyű magyar magázásra emlékeztet, amikor valaki*ről* és valaki*hez* úgy beszélünk a jelenlétében is, mintha távol lenne.

Ha ezek a szóalakok a votjákban csak vokativuszok, akkor a votják feleség ezeket használva csak valaki*hez* beszélhet, ez lenne a — J. Lőrinczi Réka szóhasználatával élve — a nekiszólás (és nem a rólaszólás) esete.[20] Azonban a rendelkezésre álló adatok tüzetesebb vizsgálata után kételkedni vagyok kénytelen T. I. Tyepljasinának a vokativuszi kizárólagosságról szóló állításában. Már ő maga is ellentmondásokba keveredik a votják vokativuszról írott cikkében: Этот своеобразный обычай именования (называния и обращения) родственников по свойству (kiem. — Sz. E.) встречается в удмуртской художественной литературе."[21] Az 1956-os orosz—udmurt szótárban a következő olvasható (az udmurt nyelvű magyarázat aligha könnyítette meg az orosz szótárhasználó helyzetét!): *бубызы, айызы, атайзы, дядяйзы (бызем ныл картэзлесь бубыэз озьы шуэ*, szószerint: „a férjes lány (!) férjétől [férjének] apját így mondja" — én ezt megnevező és nem megszólító funkcióként értelmezem. Nagyon valószínű, hogy az elsődleges jelentés valóban a vokativuszi volt, de nem lehet tagadni a megnevezőit sem. Az is lehet, hogy éppen a T. I. Tyepljasina által idézett irodalmi nyelvi megnevező példáknak köszönhetően egy terjedő jelenséggel van dolgunk (— már amennyiben a votják nyelvű szépirodalomnak van „köznyelviesítő", a nyelvi normát befolyásoló jelentősége).

3.2.3. Az egyszavas szerkezetekben található képzők (valódi képzők, nem képzői szerepű más toldalékok) száma meglepően kicsi, gyakoriságuk sem különösen említésre méltó (az egész adattárban az alábbi képzőkre mindössze pár példa van, bár ennek oka lehet az is, hogy a szótárak rendszerint a képzett, becéző stb. alakokat mellőzték, már pusztán terjedelmi okokból is !).

-j — amennyiben a vokativuszt nem tartjuk grammatikai esetnek, márpedig a permi nyelvekben nem szokás, akkor a *-j*-t képzőnek kell tartanunk mindazokban a szavakban, amelyeknek *-j*-nélküli alakja is rokonságnévi jelentésben adatolható, vö. *baźa — baźaj, baba — babaj';*

-i̯ — kicsinyítő-kedveskedő képző (AKM 166), pl. *vi̯n* 'öcs' — *vi̯ni̯* 'öcsike';

[20] J. Lőrinczi Réka, A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. Bukarest 1980. 25.

[21] L. 16. jegyzet

-(i)kaj, -(a)kaj — 1. kicsinyítő-becéző képző, 2. mostohasági viszonyra utal (AKM 165), pl. *anaj* 'anya' — *anakaj* '1. mamuska, 2. mostoha', *ataj* 'apa' — *atikaj* 'mostohaapa', *vin* 'öcs' — *vinikaj* '1. öcsike, 2. mostohafiú, mostohaleány (!)'. A kétféle képzőjelentésnek az összefüggése nyilvánvaló. Alaktani szempontból említésre méltó a képző előtti változás a tőben;

-ak — „speciális jelentésárnyalat hordozója"-ként A. Kövesi Magda az uráli **kk* képzőnél tárgyalja (AKM 161, 166) és példaként a *kenak* 'vanhemman veljen vaimo' szót említi (< *ken* 'miniä');

-ok — kicsinyítő-becéző képző (AKM 180), pl. *apaj* — *apok* l. fent;

-o — „egymással összefüggő két fogalom kapcsolatának nyelvi kifejezője (AKM 49—53), rokonságnevekben csak a jellegzetesen finnugornak tartott összefoglaló összetételekben fordul elő, többnyire a mellérendelő szerkezet mindkét tagján, pl. *ńuńo-vino* 'fiútestvér (báty + öcs)', l. a számjelölés kérdésénél. Ez az *-o*-képzős rokonságnév-típus a votjákban a zürjénhez (ott *-a* a megfelelője) mérten rendkívül ritka.

3.2.4. A jelek közül a rokonságnevek jelentéstanához illően csak a többes szám és a középfok jele jöhet számításba. A középfok jele azonban egyetlen ízben sem fordul elő, az 'idősebb/fiatalabb', 'kisebb(ik)/nagyobb(ik)' kifejezésére kétféle mód van: önálló terminus használata, ill. jelzős szerkezet alkalmazása. A jelzők a következők: *bažžik* (RUdSzl. *baggзык)* 'idősebb; *pokči, pići* 'kis, kicsi', *pereś* 'öreg' (és az inkább állapotra, mint helyzetre utaló *vil'* 'új', *ići-* 'kis, új' az újdonsült menyecskéket jelentő szavakban). Tehát egyetlen olyan melléknevünk van, amely ugyan középfokú jelentésű, de alapfokú alakú.

Mivel a többes számot, a többességet nemcsak egyszavas szerkezetek, tőszavak többes számjelű alakjával, hanem szóösszetételekkel is ki lehet fejezni, tanulságosabbnak tűnik ezt a kérdést az összetett rokonságnevekre is, és általában a rokonságnevek számjelölésére kiterjesztve vizsgálni.

A számjelen a votjákban a *-jos* értendő. Alkalmazásának kérdését a jel megléte/hiánya szempontjából vizsgálva nemcsak a *jos*-jelű többes számú alakok használatáról, hanem az egyes számról is (zéró többes jel), valamint a számjelölés szemantikai módjairól és a számnévi jelző használatáról is szót kell ejteni.

A *-jos* a rokonságnevekben 3-féle szerepet játszik: szerepel a) jelfunkcióban, b) képzőféle funkcióban és c) érthetetlen okokból.

Amikor a terminusokat jelentéstani szempontból egyedi, csoport- és osztályozó terminusokra osztjuk[22], akkor ezzel a grammatikai motiválhatóságukat is meghatároztuk, illetve a felosztás jogosságát a grammatikai motiválhatósággal is igazoltuk.

A csoportterminusok olyan rokonokat jelölnek, akikből több is van: akik velem (Ego-val) és egymással azonos viszonyban vannak, pl. *fiam, fiaim.* Az ilyen terminusok többes száma a votjákban is a „klasszikus" többes szám.

Az egyedi terminus olyan rokont jelöl, akiből csak egy van, pl. *apa, anya.* Ha tehát az egyedi terminus többes számban használatos, akkor ennek sajátos jelentéstani okai-következményei vannak. (Mindez „logikus", de majd látni fogjuk, hogy vannak példák az illogikus jelhasználatra is.)

[22] Крюков, М. В., Система родства китайцев. Москва 1972. 33—35; vö. Bátori István, Wortzusammensetzung und Stammformverbindung im Syrjänischen mit Berücksichtigung des Wotjakischen. Wiesbaden 1969.

Ha eltekintünk az egyedi terminus olyan jellegű többes számú használatától, mint pl. „Semmelweis az *anyák* megmentője", amelyben az *anyák* alak kimeríti a „nem-kvalifikált többség = az aggregátum kategóriáját"[23], akkor azt tapasztaljuk, hogy a többes számú egyedi terminus gyűjtőfogalmat fejez ki, pl. *atajjos* (WChr. 30) 'die Eltern'; *peśatajjos* 'az apai nagyszülők' *(peśat-aj* < *pereś ataj* 'apai nagyapa'). A *-jos* tehát nem a magyar *-k*, hanem a magyar *-ék* megfelelőjének szerepét játssza. Ilyen esetekben a megnevezett rokon „társaságát" rendszerint az azonos helyzetű (nemzedékű, korú, ági, fokú stb.), de ellenkező nemű rokon alkotja. Egyedi terminus ilyen többes számú alakjával tehát végeredményben az összefoglaló összetételekkel egyenértékű jelentést kapott a szó. l. *ataj-anaj* 'szülők'. De amíg az összefoglaló összetétel minden beszédhelyzet, szövegkörnyezet nélkül egyértelmű, addig a *-jos*-os többes számú egyedi terminus jelentésében a beszédhelyzet, a szövegkörnyezet ismerete nélkül nem lehetünk egészen biztosak. Említésre méltó különbség mutatkozik e téren a votják és a zürjén között: az ilyen *-ék*-féle többest a zürjénben az *-a*-képzős rokonságnevek segítségével fejezik ki, pl. (Felső-Vicsegda) *aja-pija* 'apáék (tkp. az apa a fiával)', *iṅka-moṅa* 'az anyósék (tkp. az anyós a menyével)'.

Az osztályozó terminusok, amelyek több velem különböző fokú-ágú rokont fognak össze egy valamilyen közös szemantikai jegy alapján (pl. azén, hogy mindannyian 'férjek', 'menyek'), többes számban a valóságos többes mellett az egyedi terminusoknál látott jelentéstöbbletet is mutatják, tehát a *-jos*-jeles osztályozó terminusok két jelentésűek, pl. *dadaj* (déli udm.) 'az apámnál fiatalabb, nálam öregebb oldalági férfi vérrokon' — *dadaj(j)os* '1. az apámnál fiatalabb, nálam öregebb oldalági férfi vérrokonok (több *dadaj)*, 2. az apámnál fiatalabb, nálam idősebb oldalági férfi—női vérrokonok (kérdőívben kapott válasz)'.

A többes szám érthetetlen használatára is akad példa, éspedig az összetételek között. Ezek alaktani szempontból is különlegességek, mivel az összetétel elő- és utótagja közé ékelődik be a funkciótlan(nak tűnő) többes jel: *piosmurt (pi* + *-jos* + *murt* 'ember'), *ńiljosmurt (ńil* + *-jos* + *murt)*. Ezeket a normatív votják nyelvtan „единичные сложные существвительные, первая часть которых имеет форму множественного числа, вторая же часть—фофму единственного числа"[24] címszóval, minden magyarázat nélkül tárgyalja, a jelentésüket pedig így adja meg: 'мужчина, муж',', illetve 'девушка' (és nem женщина, жена', ahogy a *piosmurt* után várhatnánk).

A többesség a votják rokonságnevek körében *-jos* többes jel nélkül, összetétellel is kifejezhető, mégpedig a már megemlített összefoglaló szerkezetek segítségével.

Az összetételben az „összetevés"-nek a többesség kifejezése (= jelfunkció) mellett képző-féle funkciója is van: az összetételek részeiknél többet jelölnek és absztraktabb fogalmat fejeznek ki, pl. *agaj-vẽn* (VotjSz.) 'fitestvérek (báty és öcs)', *ataj-anaj* 'szülők'.

Az ezekhez hasonló összetételek a volgai finnugor nyelvekben is (és más finnugor nyelvekben is[25]) megtalálhatók, csakhogy ezekben rendszerint (nem

[23] Lotz János, A személy, szám, viszonyítás és tárgyhatározottság kategóriái a magyarban. NytudÉrt. 58: 252.
[24] L. 17. jegyzet 124.
[25] Fokos Dávid: NyK 64: 13—16.

mindig) az összetétel mindkét tagján többes jel *(-k, -t)* van, sőt, a *-k* többes jelen kívül a második tagon még egy többes jel is található, pl. cser. *iza[k]-šoľa[k]-[wlak]* (Szil. 42) és nemcsak azonos nemű — ellentétes korú, hanem ellentétes nemű — azonos korú testvérek jelölésére is használatosak:

cser. *akak-šužarak* (MarMut.) 'родные сестры (старшая и младшая сестры)'
akak-šoľak (MarMut.) 'родные старшая сестра и младший брат'
izak-šužarak (PaasS 23) 'veljekset; Gebrüder'
izak-šoľak (MarRSzl.) 'старший и младший брат, братья',
mordv. *paťat-sazort* (JEVSZEVJEV) 'сестры родные'
paťat-jalakst (uo.) 'сестра с младшим братом'

A votjákban csak azonos nemű — ellentétes korú testvérek jelölésére van példánk *(apajjos-dədəjos, apajjos-suzerjos* (Uf. 110) 'lánytestvérek'), tehát csak $B^o—B^x$, $S^o—S^x$ összetételre, az ellenkező nemű — azonos korú testvérek volgai finnugorra emlékeztető párja hiányzik (nincs **viṇ-suzer, *viṇjos-suzerjos)*. Zürjén példát pedig nem kell keresnünk, mert ott a testvéreket csak nemük szerint különböztetik meg, koruk szerint nem.

A többes szám jelének kitétele mindkét tagon vagy csak az egyiken (erre is vannak volgai példák: *iza-šoľo* (MarRSzl.) младший и старший брат, братья; votj. *kuiń agaįo-viṇojos* (JSFOu. 19/3: 65) három testvér) nem lehet a zürjénre jellemző, mivel a két tag összetartozását — amellyel a volgai finn nyelvek többes jelének használatát magyarázzák[26] — a már említett *-a*-képző jelzi: *ćoja-voka* 'testvérek *(ćoj* 'lánytestvér + *vok* 'fiútestvér')'.

Arra a kérdésre, hogy megoldottuk-e az ún. összefoglaló összetételek összes jelentéstani kérdését azzal, hogy ezek 'gyerek', 'szülő', 'testvér' típusú elvont főnevek, tehát — hogy RÉDEI KÁROLY találó meghatározásával éljek — „az átlátszóan konkrét módon" absztrahálás példái[27], nem-mel kell válaszolni. Arra a kérdésre pedig, hogy ezek az összetett szavak hányas számot jelentenek, és hogy a számjelölésnek mi a kapcsolata a fogalom-alkotással és a szemantikai mező tagolásával (az alá-, mellé- és fölérendelt fogalmakkal), erre a kérdésre szintén nincs válasz. Itt van példának a *ńilpi* ~ *pinal (nal* < *ńil)* 'lány + fiú', ill. 'fiú + lány' összetétel, amelynek a jelentése 'gyerek', de hány? Egy, kettő vagy több? Elvégre, szerkezetileg éppen olyan, mint az *agaj-viṇ*, amelyet csak akkor van értelme használni, ha van idősebb fiútestvér is meg fiatalabb is, mert ha csak az egyik van, akkor csak az *agaj*-t vagy csak a *viṇ*-t mondják. A *ńilpi* első előfordulásban [1965/82 PALLAS 13] 'gyerek (дитя), jelentésű, WIEDEMANN (WIEDWb. 508) 'Kinder' jelentéssel vette föl. G. Sz. LITKINnél (LITKIN 1889, 138) viszont 'дочь и сын, дети' a jelentése. BORISZOV (Bor) hasonlóképpen 'дети' jelentéssel adja meg. A *pinal* változat MILLERnél (1965/42 Miller 66) 'Kind', Pallasnál [1965/82 Pallas 12] 'мальчик', Wiedemannál (WiedWb 515) 'Knabe, Kind' jelentésű. Ha szövegekben keressük a két szó akármelyikét, kiderül, hogy az esetek többségében felveszi a szabályos többes jelet, a *-jos*-t. Pl. a „Hogyan született a víziszellem, a medve, az erdei szellem meg a ház szelleme? című mondában[28] egy asszonyembernek *(kišno-*

[26] Евсевьев, М. Е., Избранные труды. Т. 4. Саранск 1963². 47—50.
[27] RÉDEI KÁROLY, Szóképzés a PU/PFU alapnyelvben. NytudÉrt. 89: 256.
[28] WICHMANN, YRJÖ, Wotjakische Chrestomathie mit Glossar. Helsinki 1954². 8—9.

murt) 12 gyereke *(daskịk pinalez)* volt. „*Pinal*[*jos*]*sε śuḍịnị evẹl bịgatem.*" 'Gyermekeit etetni nem tudta'. Az isten kérdezi tőle: *kịtsị ton pinal*[*jos*]*tε ponid?* 'Hová tetted a gyerekeidet?' stb. Wichmann a szójegyzékben a *pinal* jelentését a következőképpen adja meg: 'kind, jüngling, sohn'. Tehát egyes számban. A helyesírás, hogy ezek az összetételek egybe vannak-e írva, vagy kötőjellel vagy anélkül, nem mérvadó: „Следует заметить„ что некоторые сложные слова, иногда составляющие один и тот же тип [mellérendelő, ill. alárendelő összetétel — Sz. E.] орфографически в одних случаях пишутся слитно, в других случаях — полуслитно, в третьих — раздельно . . . Все это объясняется условностью или традицией норм правописания."[29]

A számjelölésben nem elhanyagolható szerepet játszik az Instrumentális eset ragja, az *-i̯n*.[30] Ennek használatát is belefoglaltam abba a táblázatba, amelyben az összetételekben szereplő tőszavak és toldalékolt szavak kapcsolódási lehetőségeit szemléltetem:

az előtag	az utótag	például	megjegyzés
tőszó	tőszó	*agaj-vi̯n, agajni̯* < *agaj-ene*	
tőszó	képzett szó	*agaj-vi̯no*	
tőszó	képzett szó + többes jel	*agaj-vi̯nojos*	
tőszó többes jellel	tőszó többes jellel	*apajjos-də̂də̂jjos* *apajjos-suzerjos*	csak Uf. 110 csak Uf. 110
képzett szó	képzett szó	*agajo-vi̯no*	
képzett szó	képzett szó + + többes jel	*agajo-vi̯nojos*	JSFOu. 19/1:65
esetragos tőszó	tőszó	*agai̯en-vi̯n*	
esetragos tőszó	esetragos tőszó	*agajen-vi̯nin*	csak Nasz. 1972

A rokonságnevek számnévi jelzője, miként a *pinal* szó kapcsán láttuk, a finnugor hagyományoknak megfelelően, egyes számban áll ugyan, mégis érdemes lenne ennek a kérdésnek alaposabban utánanézni, mégpedig főleg az összefoglaló összetételeket tartva szem előtt, mivel van ellenpélda is, olyan, amelynek kapcsán ismét el lehet gondolkodni azon, hány testvért is jelent az *agaj-vi̯n* összetétel: *kw̯iń agai̯o-vi̯nojos vi̯w̯em* 'es waren [einmal] drei Brüder' — Fokos Dávid (NyK 64: 34) három „bátyás-öcsök"-ről beszél ennek az adatnak kapcsán.

A finnugrisztika kedvelt számneve, a 'fél (1/2)' — votj. *pal* — a tágabb értelemben vett rokonságnevekben 2-féleképpen fordul elő: a) a *murt* 'férfi' és a *ki̯šno* 'asszony' jelentésű szó előtt: *pal-murt* 'özvegy (tkp. fél-ember)', *pal-ki̯šno* 'özvegyasszony (tkp. fél-asszony)'[31]: b) a *kuzpal* 'házastárs' szóban pedig utótagként *(kuz* 'pár' — l. KESz. *goz* a.).

[29] L. 15. jegyzet 119, 120.

[30] Pl. Яшина, Р. И., К вопросу о формах связи компонентов в предикативных сочетаниях удмуртского языка. Вопросы удмуртского языкознания. Вып. 3. Ижевск 1975. 228—235; 233—234.

[31] Fokos Dávid: NyK 63: 271, 272.

A nukleáris kiscsalád tagjait (a szülőket, a gyerekeket) jelentő szavak a csuvas eredetű *śur-* 'fél (1/2)' előtaggal — *śurataj, śuranaj, śurnil, śurpi* — a mostoha viszonyokat fejezik ki (vö. FED. 124).

A 'fél' szó ilyen 2-féle sorrendi helye érdekes jelenség. Ugyanis a finnugor nyelvek közül a 'fél' jelző utótagként pl. a finnre, a régi magyarra stb. jellemző, a nem finnugor nyelvek közül a csuvasban ugyanezt a *śuri* szót utótagként találjuk meg: *amaśuri* (RCsuvSzl.) 'mostohaanya'. A baskírban, a kazányi tatárban a votjákhoz hasonlóan a jelző a jelzett szó előtt áll — de nem 'fél', hanem 'idegen, nem édes-' a jelentése. Valószínűleg votják—csuvas kapcsolatok tükröződéséről van szó a mostohaviszonyok kifejezésében, csak a hatás iránya nem egyértelmű.

4. Ha a tőszavakat és az egyszavas szerkezeteket az alak és a jelentés mennyiségi oldaláról vizsgáljuk, akkor a poliszémia, a homonímia és a szinonímia jelensége okozza a legtöbb gondot, és választ kell(ene) adni arra a kérdésre, hogy egy olyan szócsoport esetében, mint a rokonságnevek, mi értendő összefüggő és össze nem függő jelentésen. Az általános jelentéstanban ugyanis poliszémián az egy alak — több összefüggő jelentés, homonímián az egy alak — több összefüggéstelen jelentés, szinonímián pedig a több különböző alak — egy jelentés kapcsolata értendő. Az adattár és a különféle ábrák, táblázatok összeállítása során a gyakorlatban győződhettem meg arról, hogy a minősítés, tehát, hogy összefüggő vagy össze nem függő jelentésekről van-e szó, az attól függ, hogy a mező fogalmi szférák szerinti tagolásában meddig megyek el. Ebben pedig a legnagyobb segítséget a Kroeber-féle kritériumok nyújtják, közülük is elsősorban a kor és a nemzedék összefüggése. A sokjelentésű(nek látszó) szavak jelentéseinek a valódi számát az adatoknak az 1—7. táblázatba szedésével lehet megállapítani. Az itt közölt táblázatok csak a címben jelzett rokoni kapcsolatok nyelvi jeleit tartalmazzák, és ez azt jelenti, hogy a táblázatban szereplő szavaknak lehet még olyan jelentése is, amely a táblázatban nem szereplő rokoni viszonyokat jelöli, magyarán: egy-egy szónak lehet a táblázatból „kiolvashatónál" több jelentése is. Egy-egy szó több jelentéssel a rokonságnév-mezőnek az apai/anyai ág szerinti tagolása során is szembetűnik. Miként a 8. táblázatból látható, mihelyt egy M betű van a betűszimbólumban, vagyis akármilyen vonatkozásban (nemzedékben, nemben, egyenes v. oldalágban stb.) anyai ági kapcsolatok mutathatók ki, a terminusban megjelenik a *čuž-* előtag. A vérrokonok és házassági rokonok táblázata szintén tanulságos. Nemcsak nyelvenként, de egy nyelven belül, nyelvjárásonként is változik a mező tagolásának miként je (9. táblázat).

A szinonímák terén elsősorban gyakorlati és nem elméleti nehézséggel kell megküzdeni. Az a mező-elmélet elleni vád, miszerint különböző korú, különböző nyelvjárásokba való, különböző stílusréteget jellemző, a mi esetünkben ráadásként megnevező és megszólító terminusok stb. kerülnek a mezőben „egy kalap alá",[32] az a szinonímák terén bizonyul a legmegalapozottabbnak.

A votják rokonságnevek adattárában szereplő szinonímák tulajdonképpen álszinonímák, az esetek többségében nyelvjárási változatokról van szó, amelyeket nem tekintenek egymás szinonímáinak, egyiket a másik helyett

[32] BODROGLIGETI ANDRÁS, A szókészlet. TELEGDI ZSIGMOND (szerk.), Hagyományos nyelvtan — hagyományos nyelvészet. Budapest 1974. 63—83.

használni ugyanott, ugyanazon helyen és időben nem lehet. A „szinonímagyanús" szavak ilyenek:

(RUdSzl. 1956) 'мать' *anaj, mumį, memej, nene*
'отец' *ataj, bubį, ajį*

Ha ennek alapján megnézzük Boriszov szótárában az *ataj* szócikkét, ott a következőket találjuk: *амай* юж. тат[ар], *ай, айы* св. 'отец', a *bubį* szócikkében pedig *бубы* св., *ага* ср., *амай* юж. *дядяй, нюня* 'папка, тятя'.

Bár a rendelkezésünkre álló anyag a nyelvjárási hovatartozás tekintetében nem megbízható[33], az mégis meglehetős biztossággal állítható, hogy az igazi szinonímák (tehát a felcserélhető terminusok) ritkák. A nyelvjárási szinonima-sorokat jó lenne térképen szemléltetni, mint ezt L. P. Szergejev a csuvas terminusok egy részével megtette[34], de ennek még nem jött el az ideje. A kérdőíves anyagból összeállított kis részrendszer (testvérek és házastársaik, ezek testvérei = sógorok—sógornők) táblázatba szedése — 9. táblázat — jól szemlélteti, hogy a szinonímák kérdését megoldandó még sok ilyen táblázat kellene.

1. Apai ági férfi rokonaim (Sztaraja Igra)

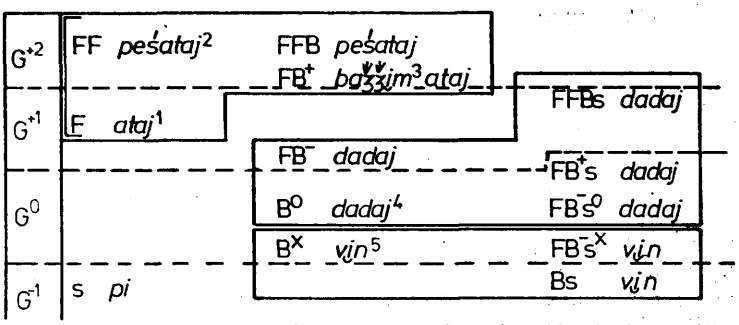

Megjegyzések:
[1] 'apa'
[2] *peś-* < *pereś* 'öreg'
[3] *baźźim* 'öregebb'; ez a jelzős szerkezet különös figyelmet érdemel, mert arra utal, hogy a 'nagyapa' esetleg más nyelvekben is jelenthet 'nagybácsi'-t, vö. a magyar *báty* szláv etimológiájú magyarázata
[4] B° *dadaj, brat, agaj* egyaránt lehet
[5] *vįn* Bˣ, FB⁻sˣ, Bs jelentéssel csak ebből a nyelvjárásból adatolható

Vö. Baltacsevo

FB+	*baźźân abâzi*
FB−	*pokći abâzi*
B°	*abâzi*
Bˣ	*eke*

[1] *baźźân* 'nagy'
[2] *pokći* 'kicsi'

[33] L. 15. jegyzet.
[34] Сергеев, Л. П., К вопросу о лингвистической географии терминов родства и свойства в чувашском языке. Ученые записки НИИ Чув АССР. Вып. 34. Чебоксары 1967. 44—66.

2. Apai ági férfi rokonaim feleségei (Sztaraja Igra)

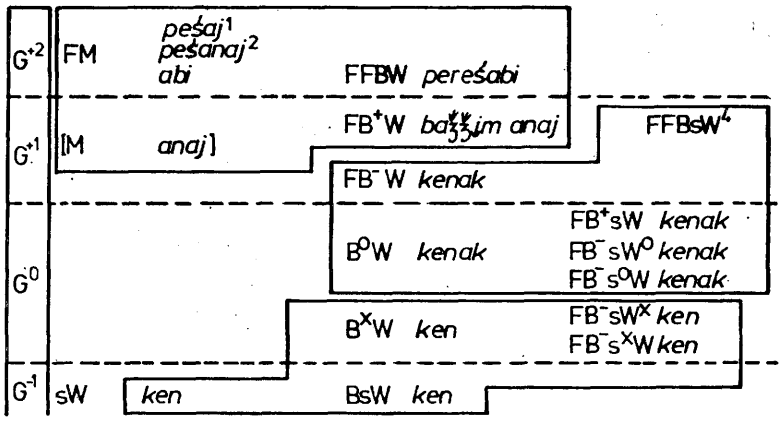

Megjegyzések:

[1] *peśaj* < *perešanaj* 'öreganya'
[2] *peśanaj* < *perešanaj* 'öreganya'
[3] *baʒʒim* 'öregebbik', l. 1. táblázat
[4] nagyon valószínű, hogy *kenak*

Vö. Baltacsevo

FB+W	*kenak*
FB−W	*kenak*
B°W	*kenak*
Bˣ W	*kijolon*
sW	*ken*

beszermán

FBW/MBW	*engej*		
B°W	*engej*	fQW°	*engej*
Bˣ W	*ken*	fQWˣ	*ken*
sW	*ken*	BsW SsW	*ken*

3. Anyai ágon férfi rokonaim (Sztaraja Igra)

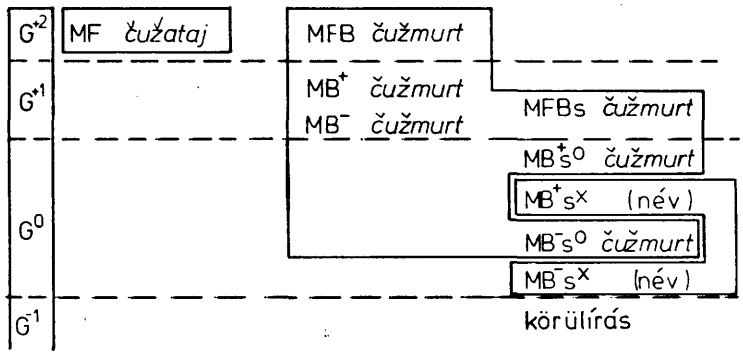

4. Anyai ágon férfi rokonaim feleségei (Sztaraja Igra)

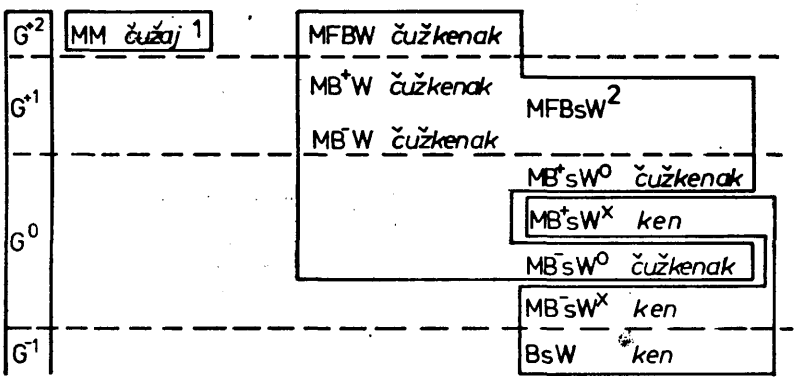

Megjegyzések:

1 čužaj < čužanaj

2 minden jel arra vall, hogy čužkenak

Megjegyzések:

[1] *čužaj < cužanaj*

[2] minden jel arra vall, hogy *čužkenak*

5. Az apai oldalági nőrokonok (Sztaraja Igra)

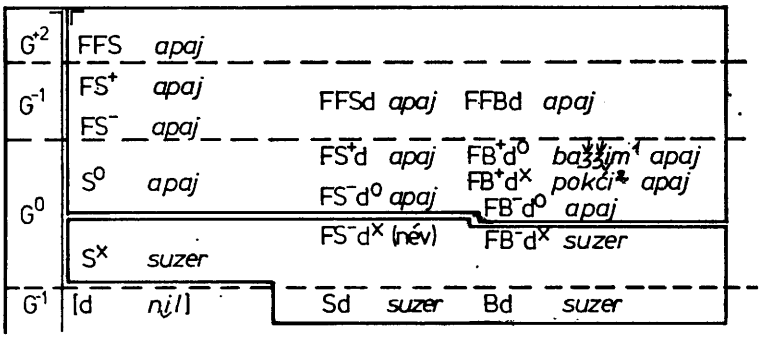

Megjegyzések:

[1] 'öregebb' l. 1. táblázat
[2] 'kicsi'

6. Az apai oldalági nőrokonok férjei (Sztaraja Igra)

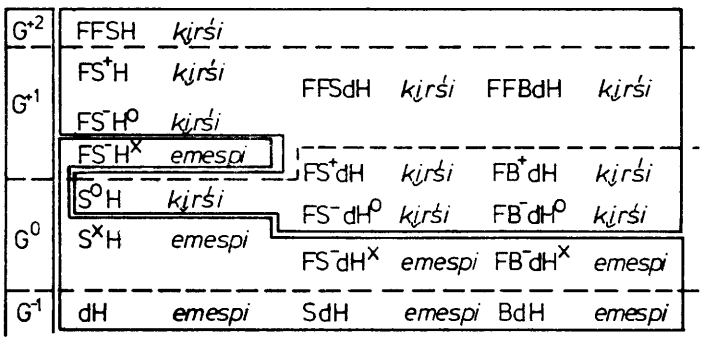

Vö. Baltacsevo

FS+H	*kârśi*
FS−H	*kârśi*
S°H	*kârśi*
SxH	*kijoɯ*
dH	*kijoɯ*

beszermán				
	FSH/MSH	*kârčô*		
	S°H	*kârčô*	lQH°[1]	*kârčô*
	S^{x}H	*emespi*	lQH^{x}	*emespi*
			BdH	*emespi*
	dH	*emespi*	SdH	*emespi*

[1] lQ 'lányunokatestvér'

7. A cseremisz osztályozó terminusokra példák

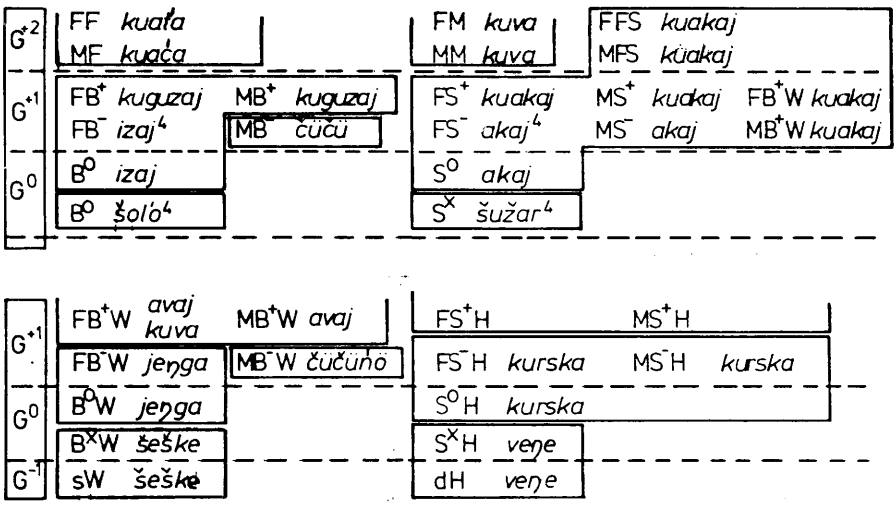

Megjegyzések:

A cseremisz adatok forrása: PAASONEN, H.—SIRO, P., Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Helsinki 1948.

[1] a *ku-* előtag a *kugu* 'nagy' szó rövidült alakja
[2] *aťa, aća* 'apa'
[3] *kuva* < *kugu ava* 'nagyanya', *ava* 'anya'
[4] *izaj, akaj, šoľo, šužar* — l. alább

akaj	S°	lQ°	lQd°[1]	Bd°	Sd°	sW[2]		FS−	MS−
suzar	S^{x}	lQ^{x}	lQd^{x}	Bd^{x}	Sd^{x}		HS^{x}		
izaj	B°	fQ°	fQs°	Bs°	Ss°		HB+	FB−	
šoľo	B^{x}	fQ^{x}	fQs^{x}	Bs^{x}	Ss^{x}				

Megjegyzések:

[1] lQ 'lányunokatestvér', fQ 'fiúunokatestvér'
[2] a menyek közt az idősebb

8. Apai és anyai ági rokonaim (Sztaraja Igra)

FFS	*apaj*
MFS	*čužapaj*
FMS	*čužapaj*
MMS	*čužapaj*

FS	*apaj*
MS	*čužapaj*

FFSs	*vjnmurt*
MFSs	*čužoik*
FMSs	*čužmurt*
MMSs	*čužmurt*

FFSd	*apaj*
FMSd	*čužapaj*
MMSd	*čužapaj*
MMSd	*čužapaj*

FS+s	*vjnmurt*
FS−s°	*dadaj*
FS−s^{x}	(név)
MS+s	*čužoik*
MS−s°	*čužoik*
MS−s^{x}	(név)

FS+d	*apaj*
FS−d°	*apaj*
FS−d^{x}	(név)
MS+d°	*čužapaj*
MS+d^{x}	(név)
MS−d°	*čužapaj*
MS−d^{x}	(név)

FFB	*peśataj*
MFB	*čužmurt*
FMB	*čužmurt*
MMB	*čužmurt*

FB°	*bažžjm ataj*
FB^{x}	*dadaj*
MB	*čužmurt*

FFBs	*dadaj*
MFBs	*čužmurt*
FMBs	*čužmurt*
MMBs	*čužmurt*

FFBd	*apáj*
MFBd	*čužapaj*
FMBd	*čužapaj*
MMBd	*čužapaj*

FB+s°	*bažžjm dadaj*
FB+s^{x}	*pokći dadaj*
FB−s°	*dadaj*
FB−s^{x}	*vjn*
MB+s°	*čužmurt*
MB+s^{x}	(név)
MB−s°	*čužmurt*
MB−s^{x}	(név)

FB+d°	*bažžjm apaj*
FB+d$_{x}$	*pokći apaj*
FB−d°	*apaj*
FB−d^{x}	*suzer*
MB+d°	*čužapaj*
MB−d°	(név)
MB−d°	*čužapaj*
MB−d^{x}	(név)

a nagyszülők testvérei G^{2}

a szülők testvérei G^{1}

a szülők első unokatestvérei az Egonak G^{+1}

E g o első unokatestvérei G°

9. Sógorok — sógornők (3 votják nyelvjárásban)

	Sztaraja Igra[1]		Baltacsevo[2]		beszermán	
BW	*kenak*°[3]	*ken*ˣ[3]	*kenak*°	*kijolon*ˣ	*engej*°	*ken*ˣ
HBW	*kenak*	*ken*	*kenak*	*kijolon*	*engej*	*ken*
WBW	*kenak*	*ken*	*ɣarmaka*	*ken*	*ɣarmaka*	*ken*
SH	*kiŋrśi*	*emespi*	*kârśi*	*kijoɣ*	*kârčə*	*emespi*
HSH	*bućon*	*bućon*	*baźa*	*baźa*	*bušon*	*bušon*
WSH	*bućon*	*bućon*	*baźa*	*baźa*	*bušon*	*bušon*
B	*dadaj*	*viŋ*	*abâzi*	*eke*	*źaźaj*	*vân*
HB	*dadajmi̯*	*siŋlar*	*abâzi* ~ *agaj*	*eke*	*bijagam*	(név)
WB	*dadaj*	*ɣarmiska*	*ɣarmiska*	*pi balduz*	*źaźaj*	(név)
S	*apaj*	*suzer*	*apaj*	*dâdâ* ~ *apok*	*tataj*	*suzer*
HS	*apaj*	*suzermi̯*	*apaj*	*uźâ*	*bikem*	*bikećej*
WS	*apaj*	*bultir*	*apaj*	*ni̯l balduz*	*ɣarmaka*	(név)

Megjegyzések:

[1] Sztaraja Igra — déli udmurt nyelvjárás
[2] Baltacsevo — baskiriai udmurt nyelvjárás
[3] a ° jellel jelölt oszlopban az idősebb, a ˣ jellel jelöltben pedig a fiatalabb rokonok megnevezése szerepel

Jelek, rövidítések

± A rokonsági kapcsolatot biztosító közbülső személyhez viszonyított kor:
+ idősebb pl. FB+ az apa idősebb fiútestvére (bátyja)
− fiatalabb pl. FB− az apa fiatalabb fiútestvére (öccse)

O Az Egohoz viszonyított kor:
× ° nálam idősebb pl. B° a bátyám
FB−W° apám öccsének nálam idősebb felesége
ˣ nálam fiatalabb pl. Bˣ az öcsém
FB−Wˣ apám öccsének nálam fiatalabb felesége

B fiútestvér
d lánya valakinek
F apa
fQ fiúunokatestvér
G nemzedék
G+1 a szülők nemzedéke
G+2 a nagyszülők nemzedéke
G° a saját nemzedékem
G−1 a gyermekek nemzedéke
G−2 az unokák nemzedéke

H férj
lQ lányunokatestvér
M anya
P szülők
Q első apai/anyai unokatestvér
s fia valakinek
S lánytestvér
Y testvér
W feleség

1965/85: Тепляшина, Т. И., Памятники удмуртской письменности XVIII века. Москва 1965. 1965 a kiadás éve; ebben a lapszám (pl. 85); az adatközlő neve (pl. PALLAS); a lapszám az adatközlő könyvében.
AKM: A. KÖVESI MAGDA: A permi nyelvek ősi képzői. Budapest 1965.
BOR.: Борисов, Т. К., Удмуртско–русский толковый словарь. Ижевск 1932.
FED.: Федотов, М. Р., Исторические связи чувашского языка с волжскими и пермскими финно-угорскими языками. ч. II. Чебоксары 1968.
JEVSZEVJEV: l. a 26. jegyzet
KESz.: Лыткин, В. И., Гуляев, Е. С., Краткий этимологический словарь коми языка. Москва 1970.
LITKIN 1889: Лыткин, Г. С., Вотско-русский словарь. СПб. 1889. (In: Зырянский край при епископах пермских)
MarMut.: Васильев, В. М., Марий мутэр. Москва 1926.
MarRSzl.: Марийско–русский словарь. Москва 1956.
Nasz. 1972: Насибуллин, Р. Ш., Закамские говоры удмуртского языка. Приложение к диссертации. Москва 1972. (рукопись)
PaasS: PAASONEN, H., SIRO, P., Ost-tscheremissisches Wörterbuch. Helsinki 1948.
RCsuvSzl.: Русско-чувашский словарь. Москва 1971.
RUdSzl.: Русско-удмуртский словарь. Москва 1956.
Szil.: SZILASI MÓRICZ: Cseremisz szótár. Ugor Füzetek 13. Budapest 1901.
Uf. 110: l. a 18. jegyzet 110.
UrEtSz.: Uráli Etimológiai Szótár. Budapest (kézirat).
VotjSz.: MUNKÁCSI BERNÁT: A votják nyelv szótára. Budapest 1890—1896.
WIEDWb.: WIEDEMANN, F. J.: Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen und einem deutschen Register. St. Petersburg 1880.

Морфосемантический анализ терминов родства удмуртского языка

(Несоставные термины и парные сочетания объединяющего типа)

Энико Сий

Статья состоит из трёх частей. В первой части излагаются представления автора о семантическом поле терминов родства, для которого характерны не только общие семантические компоненты, но и причинные связи и взаимосвязи. Именно из-за этих особенностей терминология родства и свойства рассматривается как система. Системообразный характер определяет методы сбора и анализа материала.

Во второй части даются принципы подачи заглавных слов в словаре терминов родства, неопубликованном в данной статье.

В третьей части термины проанализируются по их морфологическим особенностям, зависимым от лексического значения терминов. По морфологической структуре термины делятся на две основные группы: А) несоставные и Б) составные. Особое внимание уделяется 1) многостороннему употреблению лично-притяжательных суффиксов (они выступают в своем прямом значении, в ролях детерминатора, уменьшительно-ласкательных и словообразующих суффиксов), 2) выражению множественного числа (кроме показателя множественного числа *—йос*, разные комбинации несоставных и составных терминов, в особенности тн. парные словосочетания объединяющего типа *атай—анай* также представляют собой словоформы множественного числа. В таблицах №№ 1—8 даются термины из южного наречия (д. Старая Игра), а в таблице № 9 из трех наречий (южный, закамский, бесермянский).

Условные знаки и сокращения, использованные в статье:
+ старший; старше связующего родственника
− младший; младше связующего родственника
° старше говорящего (Эго)
x младше говорящего
/, ~ или
B брат
d дочь
F отец
G° поколение говорящего (Эго, «Я»)
G+1 поколение родителей
G+2 поколение родителей родителей
G−1 поколение детей
G−2 поколение внуков и внучек
H муж
M мать
Q двоюродный, двоюродная
fQ двоюродный брат
lQ двоюродная сестра
s сын
S сестра
Y брат и сестра вместе, брат и(ли) сестра
W жена

В совокупности букв (символов) между каждым предыдущим и каждым последующим устанавливается отношение притяжательности, нр. MS сестра матери; MS+ старшая сестра матери; MB−W° жена младшего брата матери, старше меня; MB−Wx жена младшего брата матери, младше меня.

Terelőszavak és óeurópai pásztormigrációk

Az állatok terelésének, irányításának, elriasztásának vagy csalogatásának legősibb módja — esetleg valamely mozdulat kíséretében — az emberi hanggal való közlés. Az ember már a paleolitikumban kapcsolatba lépett az állatokkal, űzte, vermekbe zavarta, majd a neolitikumban és később környezetébe fogadta, szolgálatába állította, tenyésztette, fejte, gyapját lenyírta, megnyergelte, málházta, igába fogta. Mindezt a tevékenységét hangokkal kísérte. Szavakat, kiáltásokat, füttyjeleket kellett használnia. Ezek között nyilvánvalóan voltak elnyújtott énekl ésszerű hangok is különösen, ha nagyobb nyájat, falkát kellett irányítani, riasztani vagy hívni. Erre emlékeztet az a norvég megfigyelés, hogy a hegyi szállásokon a pásztor leányok teheneket hívó hangja mollban hangzik. A svéd Dalarnában énekelve keresik az elkóborolt tehenet (Látott egy ismeretlen tehenet? Feleljen és adjon hírt! — Ne keresse, ne keresse, a tehén hazatért!). Blekinge nyugati részén a juhászok kürtszóval érintkeztek egymással.[1]

Nyilvánvalóan ősi szokás maradványa az a németországi rendtartás (1783), amely szerint a juhásztól megkívánják, hogy ha a juhok legelnek, akkor síppal, kellemes énekléssel vagy valami hasonlóval megörvendeztesse és jókedvűvé tegye őket. Szükségesnek tartják, hogy a juhász valamilyen fúvós hangszeren jól játszon, mert a muzsikától a juhok élénkebbek, kövérebbek lesznek. A furulya hangjára a juhok mindig felfigyelnek. Hasonló hagyomány él a balkáni pásztorok körében is. Gyakran a pásztorbotba, a kampóba sípot építenek be (Mecklenburg). Thüringiában a pásztorbot, mint „bárányisp" ismeretes: a botot a nyitott ajak között ide-oda mozgatják s ezzel jellegzetes torokhangot kapnak, amely messzire elhallható. Ez a hang sajátságos juhászköszönés. Akkor halljuk, ha a nyájjal a legelőre érkeznek.[2]

A magyar néphagyomány is azt tartja, „ha muzsikál a pásztor, nyugodtabban legel a nyáj és felhízik".[3]

[1] L. Reiton, Saeterwirtschaft in Norwegen. Földes L. (szerk.): Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Ethnographische Studien. Budapest 1969. 830. — S. Erixon, Folklig telegrafering. Svenska kulturbilder VII. Stockholm 1937. 52, 57.

[2] W. Jacobeit, Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts. Berlin 1961. 369—370, 477. A bulgáriai pomákok azt tartják, hogy juhaik a furulya hangjára igen fogékonyak, felfülelnek, jól táplálkoznak és elcsendesednek. A pindusi arumonok a furulya melankólikus hangjára közelebb kerülnek állataikhoz. Az arabok szerint a hangszerek hangjára a juhok elcsendesednek, kövérek lesznek. K. Hörmann, Herdengeläute und seine Bestandteile. Hessische Blätter für Volkskunde, XII. Leipzig 1913. 14—15.

[3] Móricz P., Magyar sirató. Budapest é. n. 191.

A szavak, énekhangok mellett az állatok terelésének különböző eszközei is vannak, amelyek nyilvánvalóan újabbak, mint a szavak, énekhangok és füttyjelek. A bot, az ostor, az ösztön, a gyeplő gyakran kiegészíti a terelőszavakat. De az eszközökkel hangot is lehet adni. Így az ostorral csapkodnak, durrogtatnak, a botra szerelt csörgők, fémlemezek hangjával figyelmeztetik az állatokat. A fémkarikákkal ellátott csörgősbotok nálunk a Kisalföldön, a Szigetközben, Sopron környékén, de a Dunántúl más területein is ismeretesek vagy használatuk még él a nép emlékezetében. Erdős, bokros területen nem lehet az ostorral csapkodni s ott a csörgősbot kitűnő szolgálatot tesz. Hangját meghallja a bokrok, fák között elmaradó állat. Csordások, csikósok, ritkábban juhászok, kanászok és csőszök is használták. Becses nyelvi anyag kíséretében részletesen ír a csörgősbotokról TIMAFFY L.[4]

Ennek a csörgő hangot adó terelőeszköznek a dunántúli elterjedése szorosan kapcsolódik a burgenlandi, szlovákiai területekhez. Jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1499-ben egy bécsújhelyi pásztornak csörgősbotjára tett esküvel kellett vallomását megerősítenie. Ismerik a csörgősbotot a svéd, észt, német, svájci, vallon, lengyel pásztorok is. Egyik sajátságos formája a szlovák *kulava*, amelyre először HERMAN O. hívta fel a figyelmet.[5] A lappok a szán elé fogott rénszarvasokat irányítják csörgősbottal.[6]

Feltűnő szerepe van a botnak a német pásztorkodásban. Németország több vidékén (lüneburgi Heide, Westfalia, Thüringia) használnak olyan juhászkampókat, amelyeknél a kampó egy lapátkával egészül ki. A lapátka azt a célt szolgálja, hogy vele rögöket, kis göröngyöket dobáljon a juhász az elmaradó juhok után, s így irányítsa őket vissza a nyájhoz.[7] A lüneburgi Heiden a juhászok ma is használnak ilyan kampókat (1. kép), amellyel bámulatos biztonsággal dobják a kis göröngyöket a juhokra.

Magát a ménest, gulyát, nyájat csengővel, kolomppal ellátott állatok is irányíthatják. A kolompos, csengettyűs állatokat követi a többi jószág. A kolompos, csengettyűs állat összetartja, vezeti a nyájat s így könnyebb a pásztor munkája. A gulyás ismerte csengettyűi szavát. Az éjszaka sötétjében arról ismert rá, hogy melyik jószág merre kóborolt el, hol legel.[8] Fontos szerepe van a nyájban a kolompos vezérürünek. A nyáj megérzi a szagát, utána indul, igazodik. A vezérürü érti a juhász szavát, intését. Ha tűz üt ki a hodályban előbb a vezérürüket szabadítják ki. A többi magától utána megy. Erről már 1833-ban megemlékezik juhtenyésztési irodalmunk.[9] Az ilyen esetekben is régi pásztorhagyományokról van szó. A lüneburgi Heidén a nevén (*Harm*

[4] TIMAFFY L., Kisalföldi csörgősbotok. Ethnographia 74. Budapest 1963. 161—180

[5] PALÁDI-KOVÁCS A., Csörgősbot. Magyar Néprajzi Lexikon, I. Budapest 1977 534, 537. — G. BERG, Ringstavar. Atlas över svensk folkkultur. Red. S. ERIXON Uddevalla 1957. 35. — A kiterjedt irodalom legújabb összefoglalásához l. Jahrbuch fü Ostdeutsche Volkskunde, 22. Marburg 1979. 118 kk., valamint K. HAIDING, Obersteirische Ringstöcke als frühe Zeugnisse volkskundlicher Forschung. Der Leobener Strauß. 6. k. Leoben 1978. 9—62.

[6] G. BERG: i. m. 35.

[7] W. BOMANN, Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen Weimar 1929. 182. — W. JACOBEIT: i. m. 478—485.

[8] SZABÓ K., Csengettyű és kolomp a kecskeméti pásztorság kezén. NéprÉrt. 24. Budapest 1932. 70—71. — BÉRES A., Terelők, terelőeszközök a hajdúsági pásztorok kezén. Déri Múzeum évkönyve 1960—1961: 189. Debrecen 1962.

[9] HERMAN O., A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest 1914. 520. — TÁLASI I., A Kiskunság népi állattartása. Budapest 1936. 75.

vagy *Hans*) szólított vezérürü odafut a juhászhoz. Természetesen nem mindig hordták a csengőket, a kolompokat az állatok. A lüneburgi Heidén, a Hortobágyon a nyári nagy melegben, télen a magas hóban leveszik a kolompot az állatokról. Télen a kolomp akadályozza juhot, mikor a hó alól előkaparja takarmányát.[10]

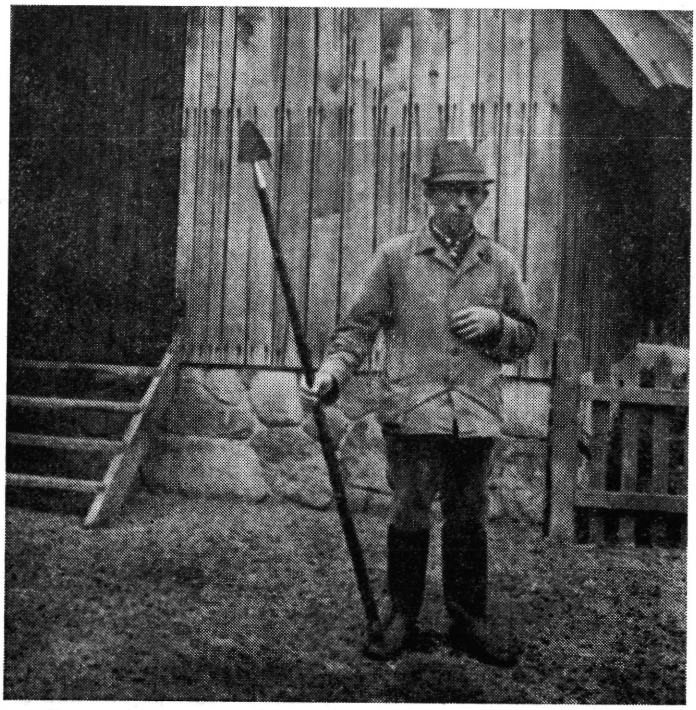

1. kép. **Német juhász lapátkás kampóval. Wilsede, Lüneburgi Heide, NSZK. Gunda B. felv.**

Az állatok irányítása, ..relése az egyszerű szavaktól, füttyjelektől a különböző eszközökig (ostor, bot, ösztön), a csengőkig, a kolompokig hosszú fejlődés eredménye, de az aránylag fejlett formák mellett az egyszerű szavak, gesztusok (pl. a kar, a bot, a kalap felemelése) is megmaradnak. Ezekről Balogh L. kifejti, hogy az ember és állat közötti kapcsolatnál az ember törekszik az állatok jelrendszerének átvételére, amely történhet hangutánzással, de az ember az állatok gyakori hangjeleit saját fonetikai rendszerével kiejthető szavakká formálja át (pl. *pitty*, *pizsi*). A terelő és hivogató szavakban gyakori az állatok közlésmódjának sajátossága, az elemismétlés (pl. *tup-tup-tup*). Utánozza az ember az állati hang dallamát és hanglejtését. A terelő-, űző- és hívószavakról Balogh L. figyelmet érdemlően állapítja meg, hogy „a dallam

[10] W. Bomann: i. m. 184, 185. — Béres A.: i. m. 191. — A Dunántúlon is nevet (Virág, Huszár, Szőke, Csákó) adnak a vezérürünek. Vajkai A., A szentgáli juhászat. Kny. Budapest 1943. 12.

és szöveg mellett gyakran lábdobbanás, fenyegető kézmozdulat, ütlegelés, ostorcsattogás, a gyeplő megrántása is egyértelművé teszi a jelzés felfogását. Éppen ezért a hivogatók és terelők jelelemeit úgy foghatjuk fel, hogy azok az emberi nyelv rendszerében önálló jelentéstartalommal rendelkező nyelvi jelek, de az állatok nem e jelek jelentését fogják fel, nem a kimondott szavakat értik meg, hanem az elhangzó megnyilatkozás egészét. Azért figyelnek fel a komplex jelzésekre, mert az élettapasztalat, az interakciók gyakori megismétlődése során kialakul bennük valamiféle reflexszerű reagálás az efféle hangjelekre."[11] Ezt a világos elméleti fejtegetést el kell fogadnunk, valamint azt a véleményt is, hogy az állathivogatók, -terelők indulatszók, igen gyakran hangutánzó eredetűek, eredetükben érzelem- és indulatkitörés, hangutánzás, hangulatfestés olvad egybe s az állatterelő szavakból gyakran keletkeznek állatot jelentő szavak.[12] GOMBOCZ Z. idézett munkájában azt is elmondja, hogy az állathivogatók egy-két kivétellel aránylag kis területen élnek s így több okunk van ősi voltukban kételkedni.[13] A kis területen való előfordulás még nem zárja ki az állathivogatók ősi voltát, — hiszen a terminológiák lehetnek maradványszavak, reliktumok. Bárczi G. is utal arra, hogy az állatterelő szavak igen szűk területen élnek s ezért a nyelvjárásokban változatosak, de hozzáteszi: alig hihető, hogy az állatterelő szavakból keletkező állatot jelentő terminológiák szóteremtési módja „olyan népnél, melynek az állattenyésztés már igen régtől fogva fontos termelési ága, ismeretlen lett volna".[14]

Ne felejtsük el azt sem, hogy a nép szókincse hagyományos, szerves részének tartja az állathivogatókat. Meggyőz erről bennünket VAJKAI A. szentgáli közlése: „Az állathivogatók ismeretét — írja — természetesnek tartják és egyenesen rossznéven veszik, ha az idegen nem ismeri őket . . ."[15]

A magyar állathivogató és -terelő szavakat igen kevéssé ismerjük. Az 1960-as évek végéig közölt terminológiákkal KELEMEN J. foglalkozott. A mondatszók a magyar nyelvben c. könyvében (Budapest 1970). Ő a nyelvészeti közléseket vette számba s a terelőszavak, állathivogatók hangtani kérdéseivel s képzőivel foglalkozott. Kitűnő könyvében azonban nem tér ki a hasonló idegen nyelvi anyagra. A szórványos népnyelvi és néprajzi közlések mellett[16] kiemelkedő jelentősége van BALOGH L. és KIRÁLY L. már említett munkájának. De már az eddigi közlésekből is megállapíthatjuk, hogy ezek a terminológiák bizonyos regionális, szóföldrajzi elterjedést mutatnak. Vizsgálatuknál ezt alapvető jelentőségűnek tartom s R. H. LOWIEval vallom, hogy „amikor

[11] BALOGH L.—KIRÁLY L., Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Budapest 1976. 67—69.

[12] GOMBOCZ Z., Állathívogatók és állatnevek. Magyar Nyelv 7: 353—357. — BÁRCZI G., A magyar szókincs eredete. Budapest 1958. 33—35. — A kérdés tanulságos összefoglalása: FÖLDES L., Állathívogató. Magyar Néprajzi Lexikon I. Budapest 1977. 82.

[13] GOMBOCZ: i. m. 354.

[14] BÁRCZI: i. m. 35.

[15] VAJKAI: Szentgál. Budapest 1959. 84.

[16] Igen nehéz számontartani a hazai és külföldi néprajzi munkákban megjelent közléseket. A népnyelvi közlések sorából jelentős anyagot tár elénk MURÁDIN L. tanulmánya: Állathívogató és -űző szavak erdélyi nyelvföldrajza. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 21: 161—173. Kolozsvár 1977; Uo. 22: 41—56. Kolozsvár 1978. Ebben a közleményben, valamint KELEMEN említett munkájában példáimhoz további párhuzamok, példák találhatók.

nem ismerjük egy jelenség elterjedését, semmit sem tudunk, ami elvileg jelentős".[17]

Már aránylag kis területen is szembetűnőek az eltérések s ugyanakkor a kiterjedt, egymástól távol fekvő területeken és népeknél az egyezések.

Így a Hortobágy környéki falvakban az igás ökör jobbra, ill. balra irányításánál elnyújtva, énekelve más szavakat mondanak. Az északi részeken a jobbra fordulásnál *cselővel* irányítják a jószágot, balra a terelőszó *hajsz* vagy *gyeride te!* A keleti és déli részeken jobbra forduláskor a *csálé*, balra forduláskor a *hajsz*, újabban a *hők ide te* szavakkal vagy ezek variánsaival szólítják az ökröket. Ha nem indul el egy-egy ökör megtekerték a farkát, gazt, szalmát gyújtottak meg az orra alatt.[18]

Még az ilyen kisebb regionális eltéréseket sem tudjuk megnyugtatóan megmagyarázni. Gondolhatunk etnikai, települési körülményekre, egy-egy vásárkörzetbe való tartozásra. A hajcsároknak, a vásároknak, a gyakran több száz kilométeres állatterelésnek (pl. a Nürnberg, Bécs, Felső-Olaszország irányába tartó marhakereskedelem) nagy szerepe lehetett a terelőszavak regionális elterjedésénél, megoszlásánál. Gondoljunk arra is, hogy nemzetiségeink nyelvében a tehén- és lónevek magyarok (pl. a hartai németeknél az ökörnevek *Villám, Vezér* stb., a lónevek *Kese, Sárga, Szárcsa* stb.), mert máskülönben az állatokat a vásáron nem lehetne adni-venni.[19] Nyilvánvalóan az állatnevekkel együtt átvettek terelőszavakat is. A Kárpát-medencében és annak peremvidékein érdemes lenne megvizsgálni, hogy meddig terjednek a magyar állatelnevezések.

A terelőszavak során mutatkozó különbségeknél most jobban érdekel bennünket a hívó-, terelőszavak egymástól távoli területeken való hasonlósága.

Már K. Moszyński rendkívül eredetinek tartotta az egyik sertéshivogatót (*gud, guźù*), amely Lengyelországban Lowicz és Skierniewice környékén, valamint nyugati lemák területen, beleértve Kislengyelország nyugati részét is ismert. A terminológia meglepő módon ismétlődik Szerbiában, Montenegróban (*gùdu*) és a bulgáriai Tatar-Pazardzsik környékén (*gòdi, gòdɔrr*). Dalmáciában a *gud* elkergető szó.[20] Később Vakarelski Chr. erről a disznóhivogatóról kimutatta, hogy különböző változatokban egész Bulgáriában ismert. A hivogató ilyen alakjait sorolja fel: *gut, guc, guč, gu, gɔc, gɔč* stb. Ezek a szavak a hivogatás során ismétlődnek, új hang- és szóelemekkel bővülnek. Pl. *gùdi-gùdi-gùdi, gudu-gudu, gdr'ɾɾɾ-gudɔrrr, gud'ɾɾɾ, gùsi-gùsi-gùsi, gùsa-gùsa-gùsa* stb.[21] Az utóbbi terminológiákhoz hasonlót jegyeztek le Szepesbéláról. Ott a *gusze-gusze-gusze* sertéshivogató (MNy. 5: 93). Vakarelski Chr. a sertés-

[17] R. H. Lowie, Some Problems of Geographical Distribution. In: Südseestudien. Gedenkschrift zur Erinnerung an Felix Speiser. Basel 1951. 24.

[18] Bodó S., Az igavonó szarvasmarha a Hortobágy vidékén. MésH. 15—16. Debrecen 1972—1974. 71.

[19] Fél E., Harta néprajza. Budapest 1935. 45, 52. — A szlovákok még ma is használnak ilyen ló- (Moňoš, Šargo, Sarvaš, Hegeš, Barna) és tehénneveket (Pirožka, Šárga, Keša). J. Podolák, Pol'nohospodárstvo. In: Banícka dedina Žakarovce. Bratislava 1956. 99. Vö. még Moldován G.-nek a 32. és 33. jegyzetben idézett munkáit (45, ill. 503). — A marhalevelek kiállítási nyelve is magyar volt s ez is hozzájárult a magyar állatnevek használatához.

[20] K. Moszyński, Kultura ludova Słowian. I. Kraków 1929. 118.

[21] Chr. Vakarelski, Izrazi za primamvane i otpăždane na nĕkoi domašni životni. Sofia 1937. 17. — A bolgár terelőszavak további gazdag változataira l. még Chr. Vakarelski, Bit na trakijskitĕ i maloazijskitĕ bălgari. La Revue Thracienne 5: 30—33. Sofia 1935. Erre a munkára a továbbiakban nem hivatkozom.

hivogatók ebbe a csoportjába sorolja a szerb-horvát *gudin* (l. még alább: *gitz-gitz*), az alsó-ausztriai *gütz* terminológiákat.[22] Ide tartozik a magyar disznóhívó *gid* (Tázlár: MNy. 24: 137) és a *gidz-gidz-gidz-gic* (Ormánság), amellyel a *gica* 'egy disznófajta' függ össze (TESz). Ez a hivogató szócsoport talán kapcsolatban van a *gidi-gidi, gidili-midili, gëda ne! gidu ne!* kecskegida, kecske hivogatására használt szavakkal, amelyből főnévesüléssel *gida* keletkezett (TESz).

Ennek az állathivogatónak lengyel, lemák (ukrán) és déli szláv területen való előfordulása aligha lehet egymástól független s feltételezhető, hogy ősi szláv állathivogatóról van szó. A kérdés azonban bonyolultabbá válik, ha tovább vizsgáljuk a sertéshivogató európai előfordulását. *Giss, gus, guss, gussie, gussy* stb. alakban feltűnik Skóciában s az angol nyelvterület különböző részén.[23] Thomas D. idesorolja a sertéshivogató *kis, kiss, kissie, kissy* stb. (Skócia, Dumfriesshire) alakjait is. Számtalan európai példát is felsorol: *gitz-gitz* (Szerbia), *guss-guss, kits* (Poroszország), *gis, gisse* (Dánia), *gos, guss, kos, koss, kus* (Svédország), *gûs, gusi* (Svájc) stb. (Ezeknek a szavaknak a sorába említi a *kuska be* magyar sertésterelő terminológiát és *koca* szavunkat.) Szerinte a terminológia arab megfelelői a *kss, kis, kišš* stb.[24]

Thomas a brit szigetországban a terminológia elterjedését kapcsolatba hozza régészeti leletekkel. Rámutat arra, hogy a korai bronzkorból való lapos réz és bronz fejszéket azokon a területeken találjuk meg, ahol a *giss, gus* stb. terminológiák is előfordulnak. A fejszék európai lelőhelyeit is figyelembe véve (Ciprus, görög szigetek, Magyarország, Dánia, Svédország) Thomas feltételezi, hogy ennek az állathivogatónak a gael népe a keleti Mediterránból a balti zónán át jutott el Észak-Britanniába.[25] A ludak hasonló hívószava (*gos-gos, goosey-goosey, guss-guss-goosey* stb.) a Rajna-vidék, Schleswig-Holstein felől érte el a szigetvilágot.[26] Nyilvánvalóan ezzel a hivogatószóval függ össze a lúd neve az indoeurópai nyelvekben (ófn. *gans*, ófríz, angsz. *gōs*, óészaki *gās*, lat. *anser*, lit. *žąsìs*, óind. *haṃsá*), amely egyike a kevés indoeurópai madárneveknek.

Térjünk vissza Moszyńskihoz. A lengyel etnográfus azt írja, hogy ami a juhokat illeti az egyik legérdekesebb hivogató kiáltás az, amit az ajkak pergésével idézünk elő: *prr, ptru, tpru* stb. Ez a terelőszó rendkívül elterjedt Bulgáriában és a Kárpátokban. Ezenkívül hallható Észak-Mazuria néhány helységében, a Notec középső folyása mentén és Malbork környékén. Hasonló, de zöngés (*brr* stb.) változatok hallhatók a szerbek és horvátok lakta területeken, sőt Németországban is.[27] A szócsoportnak Bulgáriában Vakarelski legkülönbözőbb hívó- és elűző változatait ismerteti, pl. *prrr, trrr, trrrs, tršt-tršt-tršt* stb.[28] A *brr* alak változata a *brrtrršš-brrtrršš* (juhhivogató). Feltűnő, hogy a *prrr* és változatai a kecsketerelő szavak sorában (*trrž̌š-ei-ei, trrr*) ritkák és Nyugat-Bulgáriára korlátozódnak, de előfordulnak, mint tyúkhivogatók

[22] VAKARELSKI: i. m. 18.

[23] D. THOMAS, Animal Call-Words. A Study of Human Migration. Carmarthen 1939. 46.

[24] THOMAS: i. m. 44, 48—49.

[25] THOMAS: i. m. 52—59.

[26] THOMAS: i. m. 56. Gazdag terminológiát tartalmazó könyvéből csak néhány példát idézek.

[27] MOSZYŃSKI: i. m. 119. — Hasonló tehénhívogatók *(tpru, tprùka, tprùška)* Belorussziában, Dél-Litvániában, Lettországban, nagyorosz területeken (Pszkov, Tver stb. vidéke), a volgai finneknél, a baskíroknál, stb. is feljegyzésre kerültek. MOSZYŃSKI: i. m. 120. — Ugyanitt említi, hogy a bolgároknál a *ptr, prt, prut, prъč* tehénkergető szó.

[28] VAKARELSKI: i. m. 13, 29.

(*prrrr-prrr-prrr*). Természetesen szigetszerűen (Nyugat-Bulgária).[29] A balkáni, valamint a román (Atlasul Lingvistic Romîn. SN II, 385, 386, 388, 389. térkép) anyagot szem előtt tartva úgy látom, hogy a juh- és kecsketartás hivogató/terelő szavai sokkal inkább különböznek, mint hasonlítanak egymáshoz. Ebből arra mernék következtetni, hogy a két kisállat tenyésztésének egymástól eltérő gyökerei lehetnek.

Nézzük közelebbről a *brr, prr* terelő és hivogató szócsoportot a Kárpát-medencében. A Magas-Tátrában a juh hivó és előző szavai régi vlach jellegűek, — írja PODOLÁK J. s a hivószavak sorában ezeket sorolja fel: *tbprŕŕ, na!, pbŕŕ do strungy!, na pbŕŕ, id'eš sem.*[30] A morváktól ismerjük a *pŕ* alakot, amely lóirányító szó, a *prč* a sertés, a ló, de különösen a csikó és kecske elkergető szava.[31] A szlovákoknál a tulajdonképpeni hívó szót már közérthető irányító szavak egészítik ki. Ugyanezt tapasztaljuk a románoknál is, akiknél ilyen terelő (hajtó, hivó) szavak ismeretesek: *oaiă, oaiă, bîr, bîr*;[32] *bâr, bâr oai! oiţa!, bâr, bâr oiţete mele!*[33] *br, bâr.*[34] A román *br, bîr, pru, ptru, tru* típusú juhhivogatók, terelők gazdag változatait közli a román nyelvatlasz.[35] A macedorománban ilyen juhterelők ismertek: *prrr, prî* (vö. román *prrr ho ho*).[36] Szepesbélán a *prús-na, prús na* (a *p* a *p* és *b* közt hangzik) bárányhivogató (MNy. 5:93). Ennek a juh hivogató, riasztó, hajtó szócsoportnak igen sok változatát Erdélyből már Herman is közölte. Ilyenek pl. *bri* (Gyergyó), *bri-ne* (Marosvásárhely), *brrr* (Csíkszentmihály), *Héj ne hé! vaj ne! bri, bri* (Udvarhely).[37] Csikban a juh hajtószavai közül a *ber-nye, prie-nye, bri-hej, prie-prieprüske* stb. ide sorolható alakokat említem meg.[38] A mezőségi Széken az egyik hajtószó *brr-nye.* Bálványosváralján hangos *brrrüüü oáj!* kiáltásokkal és ütlegekkel noszogatják a juhokat a fejőlyukhoz.[39] Kalotaszegen a juhot *hő-nye, prrr-nye* szavakkal terelik a pakulárok.[40] Ugyancsak számos változata előfordul a szónak Márton Gy.—Péntek J.—Vöő I. munkájában: pl. *bir, bir be, bir nyè* (Mezőség), *brë, prë* (Köröstárkány), *brie nyē* (Gyimesfelsőlok). Szerintük a magyar *bir* a román *bër*, a magyar *brë, brië* a román *br* átvétele.[41]

[29] VAKARELSKI: i. m. 19, 30.

[30] J. PODOLÁK, Pastierstvo v oblasti Vysokých Tatier. Bratislava 1967. 111. — L. még GUNDA B., Ethnographica Carpathica. Budapest 1966. 375.

[31] J. HÚSKA—J. KLVANI, Hospodárské zaměstnáni obyvatelstva. In: L. NIEDERLE (szerk.): Moravské Slovensko. I. Praha 1923. 365, 378.

[32] MOLDOVÁN G.: Alsófehér vármegye román népe. Nagyenyed 1899. 45. — MOLDOVÁN G.: A magyarországi románok. Budapest 1913. 504.

[33] MOLDOVÁN, i. m. 1913. 429. Ide tartozik az erdélyi román tehénterelő is: *Hi ne pri, bri!* (i. m. 404).

[34] T. PAMFILE, Jocuri de copii, adunate din satul Ţepu (jud Tecuciu). II. Bukarest 1906. 131, 133.

[35] Atlasul Lingvistic Romîn. Seria noua. II. Bukarest 1956. 385, 386 térkép.

[36] T. PAPAHAGI, Dicţionarul dialectului aromîn. Bukarest 1963. 882, 884. — PAPAHAGI közöl francia terminológiákat is: *prrr, proue* (882).

[37] HERMAN O., i. m. 538.

[38] VÁMSZER G., A csíkmegyei háziállatok elnevezései, keresztnevei, hajtó-, hívogató-, előző- és megállító szavai. Néprajzi Közlemények 4/1—2: 241, 248. Budapest 1959.

[39] VÁMSZER G., Állatnevek, állatterelők, állathívogató és állatkergető szavak Székről és Inaktelkéről. Néprajzi Közlemények 4: 91. Budapest 1959. — K. KOVÁCS L.: A bálványosváraljai fejős juhászat. Kny. Budapest 1947. 28.

[40] KÓS K., A kalotaszegi kosarazó juhászat. Miscellanea Ethnographica I. Kolozsvár 1947. 17.

[41] MÁRTON GY.—PÉNTEK J.—VÖŐ I., A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. Bukarest 1977. 67, 77. A románban H. TIKTIN szerint a *bre'* a török *bre'!* átvétele (Rumänisches-deutsches Wörterbuch. I. Bukarest 1903. 223).

A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának anyaga alapján a *brr* juhűző szónak gazdag változatait közli Muradin L. s összefoglalóan a következőket írja: „A *brr, brë, brí, bër, bir, bir, bër, bur* stb. (ki, ne, nye) juhűző szó földrajzilag elsősorban a Maros és Küküllő vidékén, valamint a csángóban egyeduralkodó, de szórványosan a székelység között is jelentkezik. Ezek az alakváltozatok a román *brr, bre, bîr* stb. átvételei (lásd a román nyelvatlasz idézett térképlapját). Alkalmasint ennek a román eredetű *brr* űzőszónak a magyar becéző származéka a néhány székely faluban hallható *bërike, birike* (ne, el ne, hátra) juhűző. A Kénoson, Lövétén, Kászonaltizen jelentkező *püske, püs* (hátra, félre), valamint a szilágysági Dobrán, a szamosháti Hiripen felbukkanó *büsz, visz* (te) juhűző szóban a **pr!, br!* változatát kell feltételeznünk. A mássalhangzó-torlódás *p-, p-, b, v*-ben egyszerűsödött, és ehhez a „tő"-höz *-s, ske* becéző képző járulhatott."[42]

A szó több változatát jegyeztem fel a szerémségi magyaroknál (1981 március—április). A dobrodoliak szerint a szerbek így csalogatják magukhoz a juhot: *bṛṛṛ! bṛṛṛ!* A falu határában megjelenő bosnyák vándorjuhászoknak ugyanez a hívószava (*bṛṛṛ! bṛṛṛ!*). A magyarok a juhot ezekkel a szavakkal hívják: *szik-szik-szik!* s a zavarószó: *bihe! bihe!* Ürögön, ha juhot hív magához a magyar pásztor egy edényben kukoricát ráz s így szól a juh felé: *szik-szik-szik! pṛṛṛṛ so! — Bṛṛ! bṛṛ! bṛṛṛ!* szavakkal hívja Nyékincán a juhot a sózáshoz a gazdája. A félre kódorgó juhra így kiáltanak: *Hi te!*

Nyíregyházán a kisbornyu terelőszava egy leírhatatlan bilabiális-tremuláns hangkomplexus: *tprrkkcsálé*, amely tkp. két szóból áll.[43] A Hortobágyon usztatáskor, állásba hajtáskor a juhterelő szó a *prrri, prrri!, — prrri! — prrrü! — prrru ha, ha!* (MNy. 8: 140). A *ptrü* már Gyarmathi S. szerint is az állatokhoz intézett hang (Kelemen J.: i. m. 38., a 255—257 lapokon további példák). Tanulságosan írja Paládi-Kovács Attila, hogy a gömöri barkóknál a juhász többnyire „. . . . a nyáj mögé állva terel: *Haj nye! Prruuk te!* Ha jó vezérürüje és kutyája van, akkor kevés szóra van szüksége. A régi juhászok füttyel irányították a nyájat. Voltak füttyjeleik a kutya, a nyáj és egymás számára is."[44] A zempléni Mogyoróskán a *prrk nye hó nye !* a befogott tehén terelőszava. A bihari Tépén a balra forduló igás ökörnek mondják, hogy *prrruk. Prk* Beregszászon az ökör jobbra fordulására ösztönző szó (Kelemen J.: i. m. 60).

A *brr* (*bri, bride, brik, brike, brikk*) több változatát sorolja fel az ÚMTSz. Így a *brrr* disznóhivogató Monostorpályiban. Galambűző a somogyi Bárdudvarnokon, ahol *prrr, krr* alakját ismerjük.[45] Véleményem szerint a *brr* és társai a juhászat köréből kerültek át a szarvasmarhaigázás, a disznó- és galambtartás szókincsébe. Legalábbis ezt sejteti a *brr, prr* kiterjedt előfordulása a juhtenyésztésben.

Foglalkozott a *brr* indulatszóval a TESz. is. Szerinte a szépirodalmi munkákban (Kármán, Katona) fellelhető *brr* indulatszó valószínű függetlenül keletkezett a hasonló állatterelő, állatűző szavaktól.

A *brr, prr* és társai a balkáni, kárpáti és északi szláv térségben nyilvánvalón összefüggenek s elterjedésük a pásztorvándorlásokkal magyarázható.

[42] Murádin: i. m. (1978) 53.
[43] Márkus M., Állathívogatók és zavarók Nyíregyháza környékén. NéprÉrt. 29: 447.
[44] Paládi-Kovács A., A keleti palócok pásztorkodása. MésH 7: 95.
[45] Balogh—Király: i. m. 137.

A magyar nyelvbe a *brr* és társai román pásztorok alkalmazása révén is elkerülhettek.

A szócsoportnak azonban sokkal nagyobb a geográfiai elterjedése.

J. HUBSCHMID szerint, mint hivogató és a kos elnevezése a román nyelvekben igen elterjedt a *berr* típusú terminológia. Haustiernamen und Lockrufe als Zeugen vorhistorischer Sprach- und Kulturbewegungen c. tanulmányában ide sorolja a vallon *bara*, az újprovenszál *berri*, a languedoci *berou* 'kos' elnevezéseket, amelyek állatterelő szóból keletkeztek. A baszkban a juhok hívószava *brrrrra*, a *bri* terminológiával az elveszett bárányt hivogatják. A katalánban a *brrrr*, az asztúriaiban a *biri biri biri* a juh hívószava. Gyakori a hivogatószó *p*-alakja. Ilyen pl. a francia nyelvjárásokban a *prrr* (Dept. Nord). Az itáliai Lucaniában és Kalabriában a *prrr* szóval hívják a juhot. Ide tartozik Hubschmid J. szerint az albán *berr* 'juh, kos, gyapjas háziállat'. Megtaláljuk a juhhivogatót — csak néhány példát idézve — a svédben (*perr, pirr, purr*), a hollandban (*brrr-brrr*), az angolban (*brrr-brr-burr*). Keletre tekintve felbukkan a szó a kasgari török dialektusban (*pru pru pru*), a klasszikus arabban (*bir bir*). Hubschmid J. végül arra a következtetésre jut, hogy a román nyelvek *berr* terminológiája eurázsiai és afrikai megfelelőivel együtt egy ősi, a neolitikum idején nyugatra elkerült pásztorterminológia. A juh- és a kecsketenyésztés a preneolitikus Európában ismeretlen volt. Lehetetlen, hogy a *berr* és társai fiatal, egymástól függetlenül keletkezett szavak lennének.[46]

J. Hubschmid adatláncolatát — véleményének alátámasztására — bővíteni tudom. (J. Hubschmid nem ismerte K. Moszyński munkáját.) Kréta szigetén 1981 júliusában Anógia faluban láttam és hallottam, hogy a juhász kődobálással zavarja a juhokat s közben így kiált feléjük: *Hää! Kriu! Pṛṛṛ!* Makrilia faluban szintén kövekkel dobálva ezekkel a szavakkal riasztják a juhokat: *Pṛṛṛ! Pṛṛṛṛṛṛ! . . . Pṛṛṛṛṛṛ! Häää!* A *trrr* a kisállatok hivogatója a palesztinai araboknál s egy kimondhatatlan szócsoporton belül a *brrr* a juhok terelőszava az aleppói beduinoknál (*tšš u aj ḫḫḫ brrr hõooo ssss*).[47] Ha Észak-Szibériában kutatunk a terelőszó után megtaláljuk a jurák-szamojédeknél (*prr xuś, p^{a}r̄ xuś* stb.), amellyel a kutyát a rénszarvasokra uszítják.[48] A zürjénben a *pr! prr!* értelme a lóhajtásnál 'állj', a *pru, pru* lóirányító szó (vö. orosz *ptrr*).[49] A moksa-mordvinban a *prr!* szintén lómegállító.[50] Kétségkívül ebbe a szócsoportba tartoznak a kalmükök ilyen állathivogatói: *prüs* 'Zuruf an die Kälber', *tṛ, tur, turr* 'Zuruf an die Kamele, wenn die trinken sollen'; l. még *pṛs, pris, pirs* 'beim wegjagen der Katze'.[51] Ebbe a szócsoportba tartozik az

[46] Vox Romanica 14: 195—196. (Zürich 1954). Itt további irodalom, amelyet azonban HUBSCHMID csak részben használt fel. — Igen gazdag terelőszó anyagot közöl E. LAGERCRANTZ, Lappischer Wortschatz. I—II. Helsinki 1939. A *brr* terelőszavakat, ezeknek juh, bárány jelentésű indoeurópai, preindoeurópai, sémi, hamita stb. formáit (akkád *parru*, ószír *parrā*, baszk *barra*, keleti hamita (afar, stb.) *bira, bé'era*, berber *bara*, kül. olasz nyj.-ok *ber, bera, bir* stb.), valamint ezekben a nyelvekben a *p* ~ *r* hangváltozást részletesen tárgyalja N. LAHOVARY is (La diffusion des langues anciennes du Proche-Orient. Leurs relations avec le Basque, le Dravidien et les parles Indo-européens primitifs. Bern 1957. 43, 185, 186).

[47] G. DALMAN, Arbeit und Sitte in Palästina. IV. Gütersloh 1939. 250. Nyilvánvalóan idetartozik a *hrr, hrrr, harr h* is, mivel az arabban nincs *p* hang.

[48] T. LEHTISALO, Beiträge zur Kenntnis der Renntierzucht bei den Juraksamojeden. Oslo 1932. 50. — T. LEHTISALO, Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki 1956. 337.

[49] D. R. FOKOS-FUCHS, Syrjänisches Wörterbuch, II. Budapest 1959. 1298.

[50] JUHÁSZ J., Moksa-mordvin szójegyzék. Budapest 1961. 132.

[51] G. J. RAMSTEDT, Kalmückisches Wörterbuch. Helsinki 1935. 306, 411.

Asszuántól keletre lakó hamita ababde-pásztorok párbeszéde kisállataikkal: magasan ejtik ki a *r-r-r-r-r-r* hangcsoportot, amely messzire elhallatszik, a hanglejtést változtatják, az állatok felfigyelnek és visszafelelnek.[52] J. NICOLAISEN írja, hogy a szaharai tuaregeknél (déli Ayr) a juh, kecske, tehén, teve hívószava egy pergő hang. A kecskék jobban felfigyelnek a hangra, mint más állatok.[53]

J. Hubschmid nem vette tekintetbe Thomas már említett munkáját, aki szintén foglalkozik a *brr, prr* terelőszavakkal. Adatai nagyjából fedik Hubschmid adatait, de igen gazdag szóváltozatokat közöl a brit szigetvilágból. Ide sorolja a magyar *bari-bari* bárányhívó szót is (l. ehhez TESz.) s még ilyen jellemző adatokat említ, pl. *prrr, purr* (Kelet-Poroszország), *prrr* (Svédország), *brr, brrr, prrr* (Hollandia), *brr* (Ukrajna, ló- és tehénhivogató), *brr* (Lahore, Pakisztán, tehénhívószó), *brr, brrr* (Suffolk, Wiltshire, Worcester) stb. A *brrr-brrr-brrr* a juhok, bárányok, kecskék űzőszava a franciáknál (Perigord-Limousin). Ismert a *brr* Spanyolország különböző vidékén. Gibraltárban az öszvért a *brr* szóval állítják meg. Csehországban (*prrr, brr*), Németország különböző vidékén (*brr*), Schleswig-Holsteinban (*pr, pru*), Norvégiában (*brr, br-r-r-r-r*), Dániában (*prrr, prro* stb.) a ló állító, ill. terelő szava a szócsoport valamelyik formája.[54] Thomas a *brr, prr* szócsoport terjedési irányait is igyekszik rekonstruálni a brit szigetvilágban. Ezek a részletek és problémák azonban kívül esnek tanulmányom keretén. Csak azt említem meg, hogy szerinte a terminológia elterjedése összefügg egy vésőfejszeforma (palstave with a stop-ridge) archeológiai előfordulásával. A szó és tárgy a bronzkorban egy nem indoeurópai nép révén került át a kontinensről a szigetvilágba. Ez a nem indoeurópai nép a gael (kelta) nyelvet beszélő pictek lehettek, akik a balti zóna irányából érték el Skóciát.[55]

A *brr* terminológiával kapcsolatban meg kell említenem, hogy az tovább él az ószláv *baranъ* 'kos' (orosz *barán*, cseh *beran*, szlovák *baran* stb.) szóban, amely semmi esetre sem indoeurópai eredetű. Az ősi alpesi szavak közé sorolják.[56] A TESz. is azt mondja, hogy a *baranъ* nem szláv eredetű szó, de végső forrása tisztázatlan.

[52] H.-G. SCHINKEL, Haltung, Zucht und Pflege des Viehs bei den Nomaden Ost- und Nordostafrikas. Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde zu Leipzig 21: 177 (Berlin 1970). Szudánban a *rre* a teve állítószava. Ugyanitt azt olvashatjuk, hogy a tevehajcsárok énekének a teherhordó állatokra élénkítő hatása van. — Természetesen vannak olyan hasonló szavak, amelyek már nem tartoznak ebbe a szócsoportba. Ilyen a lamut *tr, truruk, trururuk* 'Ruf des *turuia*-Kranich' (A. SOTAVALTA—H. HALÉN: MSFOu. 168: 191). L. ehhez a magyar daruhangot, *kru, kru (krugat*, TESz.).

[53] J. NICOLAISEN, Ecology and Culture of the Pastoral Tuareg. Copenhagen 1963. 136.

[54] THOMAS: i. m. 68—69.

[55] THOMAS: i. m. 75—76. — Thomas a *tr, trr* típusú angol, walesi, skót terelőszavakat külön tárgyalja, több arab formáját (pl. *trrrr hé hé hé)* említi s preindoeurópai bevándorlással magyarázza (i. m. 60—67).

[56] HUBSCHMID: i m. 195. — M. VASMER, Russisches etymologisches Wörterbuch. I. Heidelberg 1953. 53—54. Vasmer a következő juhhívogatókat idéziî *byŕ* (ukrán), *barbár, bъrbъ́r* (orosz). A kárpát-ukránoktól (huculoktól) ismerjük a *ptrutú-ptrutú* bárányhívót, a *byrr, prrsst* juhterelőt. A *ptrusia* juhterelő nyugati Mazúriában (A. FISCHER, Rusini. Lwów 1928. 23). Az asztrahàni oroszoknál ugyanaz a *trja* (V. DAL', Tolkovyj slovar' živogo velikorusskogo jazyka. IV. Moskva 1956. 439). Újabban a *barannak* a *brr* terelőszóval való kapcsolatát kétségbe vonják, l. L. SANDIK—R. AITZETMÜLLER, Vergleichendes Wörterbuch der slavischen Sprachen. Lief. 4: 239—240. (Wiesbaden 1968)

Thomas még számos olyan terminológiával foglalkozik, amely a neolitikumtól kezdve különböző utakon kerülhetett el a szigetvilágba s ezek analógiáit nemcsak Európából, hanem a sémi nyelvekből is kimutatja. Ilyen terminológia pl. a *deri, derry* 'kecske, juh, tehén hívószava a fejésnél', amely a neolitikumban mediterrán-atlanti úton (vö. arab *dir'a dir'a, derrry*) kerülhetett el a brit szigetekre. Talán kelta eredetű a *lag* vagy *lac*, amely a galambok és ludak hívószava.[57] Hubschmid is — mint már utaltam rá — a román nyelvekben előforduló állathivogatók nagy számáról mutatja ki, hogy azok preindoeurópai nyelvekben gyökereznek (francia *biti*, katalán *bit, bita* 'kecske hívószava', közép-ladin *ziba* 'kecske hívószava'). Ezekből a hívó-, terelő- és űzőszavakból természetesen állatnevek is kialakultak. Fontos Hubschmidnek az a figyelmeztetése, hogy ezek a terminológiák egyrészt önkényesen alakulhatnak, formálódhatnak, másrészt igen erős a fennmaradási képességük. Eredetileg indulatokat, érzelmeket fejeznek ki s így hasonlóan a gyermekszavakhoz nem követik a hangváltozás, a hangfejlődés általános szabályait. Az irodalmi szövegekben ritkán fordulnak elő s gyakran csak állatnevek alakjában találunk rá az eredetileg állathivogató szóra.[58]

A terelőszavak jelentőségét más szempontból hangsúlyozza M. Gavazzi s azt mondja, hogy az ilyen mellékesnek és jelentéktelennek látszó jelenségek a Balkán félszigeten és általában a kulturális areák elhatárolásánál és tagolódásánál nem hagyhatók figyelmen kívül. Példaként említi a *biš, biž, bit* disznóhívó szót, amely a thráciai-ruméliai kulturális areára jellemző.[59]

Még néhány magyar vonatkozású állathivogatóra szeretnék kitérni.

A malac-, disznóhivogató Marosvásárhelyen, Kalotaszegen a *cuga-cuga! cuga, cuga, cuga!*, Háromszéken, Kolozsvárott a *cuga, cuguca!*[60] Murádin szerint a mezőségi nyelvjárás területet jellemzik a *cug-, csug-, cig-, csig-* alapszónak kicsinyítővel (*-a, -á-, -u, -uca, -ucsa*) képzett becéző származékai (*cugacuga, cugu-cugu, cugò-cugò, csuga-csuga, csugucse-csugucse* stb.). A szócsoport a székelységtől élesen elkülönül (vö. azonban a fenti háromszéki közlést) s nyugat felé is éles izoglosszában zárul: Nagykapus—Középlak vonaláig terjed. Északi irányban a *cugu* megtalálható Domokoson, Misztótfaluban, Rónaszéken.[61] Ez a disznóhivogató *cuga* alakban előfordul a letteknél is.[62] Nem ismeretlen az erdélyi románoknál (*ţuga, ţuga!, ţiga, ţiga*).[63] Moszyński szerint ezzel a szócsoporttal függ össze a német *tšug, tšuku*, a litván *čuku, čuka*, a Nyugat-Belorussziában és Poléziában hallható *čkö, čke*, a kujáv nyelvjárás-

[57] Thomas: i. m. 2, 28.

[58] Hubschmid: i. m. 189 skk.

[59] M. Gavazzi, Kulturgeographische Gliederung Südosteuropas. Südost-Forschungen 15: 14. (München 1956).

[60] Herman: i. m. 574. — Vámszer: i. m. 4: 98. — ÚMTSz. — A bánáti székelyeknél a *ciga, ciga, cigacska* malachívó szó. Penavin O. — Matijevics L.: Székely szójegyzék. Újvidék 1980. 12.

[61] Murádin: i. m. (1977). 171. — Az *-a* képzővel magyarázható malachívogatónak tartja a *cuga* alakot Kelemen is (i. m. 234). Márton Gy.—Péntek J.—Vöő J. szerint (i. m. 97) a *cuga, cugu, csuga* stb. román jövevényszó. Hogyan magyarázható ez a hívószó a lettben?

[62] Moszyński: i. m. 118.

[63] Moldován: i. m. (1913). 504. — Moldován: i. m. (1899.) 45. — További román alakok: *ţugu, ţuguţu, ţugule* (Tiktin: i. m. III, 1659). — Vö. ezekhez a román kecskeűző és hívogató szavakat is: *ţăgă, ţică, ţigi* stb. Atlasul Lingvistic Romîn. Seria noua. II. Bukarest 1956. 388., 389. térkép.

ban *čkon*, a nagyoroszoknál *čukъ-čukъ*.[64] A bolgároktól ilyen disznóhivogatókat ismerünk: *cùku-cùku-cùku*, *gu-čugu-čugu-čugu*.[65] A különböző török nyelvekben a *čik čik*, a *či či či*, *čigɛ čigɛ* kecskét hivogató szó (TESz. a kecske szónál, l. még a TESz. *csikó* címszavánál említett hívó- s terelőszavakat is). Hasonló disznóhívó szavak a magyarban a *cska*, *cska* (Gyergyó), *cska-cska-cska* (Csík), *cskö-cskö* (Nyárádmente), *cskö-cskö-cskö* (Udvarhely), *cskő-cskő* (Csík), *cseka-cseka* (Székelyföld), *csika-csika-csika* (Marosszék, Udvarhely), *csikka*, *csikka*, *csikka* (Zemplén), *csuga* (Udvarhely, a marosszéki Abafáján így nevezik a disznót), *csuga*, *csuga* (Fogaras).[66]

Murádin L. szerint a *cska*, *cskő*, *csëka*, *csika* disznóhivogató ismeretes a Székelyföldön, ahol az egységes képet ritkán szakítják meg a *csö*, *cse* s a *csön* alakok.[67] Ebbe az elterjedési övezetbe tartoznak a fentebbi magyar hivogatóalakok is. Murádin L. azonban a *csuga*, *csugu* hivogatókat a *cug*, *csug-* csoportba sorolja. A *cseka-cseka*, *cska-cska*, *cskö-cskö* terminológiák szerinte a *csk* mássalhangzó csoportból alakultak ki vagy a *cs!* csettintésszerű hangutánzó tőhöz a *-ka*, *-kő* kicsinyítő képzők járultak, majd a szókezdő mássalhangzótorlódás feloldódott (*cska*>*csᵉka*>*cseka*, *cska*>*csᵢka*>*csika*). A *cskö* székely földi disznóhivogató Kelemen J. szerint a *-kó*, *-kő* képzővel magyarázható (i. m. 269). Ismert azonban a terminológia, mint láttuk Belorussziában és Poléziában is.

Nyilvánvaló, hogy ennek a disznóhivogatónak a legősibb, eredeti formája a *c*←*c*←*c*← alak (Somogy m.),[68] amelynek szigetszerűen a bolgárban is meg van az analógiája.[69]

Az Orosháza közelében levő Kardoskúton a kárba menő libára jellegzetes hangon kiabáltak, *gegőztek*. „A gegőző a *jjjjjj* hangokat ejtette ki . . . váltakozó magasságban."[70] A börzsönyi Szokolyán a *jaj-jaj* libakergető,[71] s Békésben is (Békésszentandrás vidéke, *ja-ja-ja-jaj*). A görög karakacsánok az etetéshez a *jajajajajaja* szóval és füttyjellel hívják a juhokat.[72] A jurák-szamojédeknél az *aj aj aj* értelme: 'Zuruf an das Renntier zu folgen oder herbei zu kommen'.[73] Valószínű, hogy ez esetben is a távoli területeken, ill. népeknél ősi állathivogató, űző terminológia maradt meg. A TESz. is a *jaj* szót indulatszavaink igen ősi rétegébe sorolja.

A nehezen csoportosítható, a közelebbi-távolabbi területeken hasonló vagy azonos formában előforduló állathivogatók és -terelők sokaságából csak

[64] MOSZYŃSKI: i. m. 118. — VAKARELSKI: i. m. 18. — Észak-Galileában a teve hajtószava *tšu*, az aleppoi araboknál *tša*, *tša* (DALMAN: i. m. 149). — A zürjénben a *džut! džut!* a malac hívószava (FOKOS-FUCHS: i. m. 171).

[65] VAKARELSKI: i. m. 17, 18.

[66] HERMAN: i. m. 573—574. — ÚMTSz.

[67] MURÁDIN: i. m. (1977). 171, 173. — Vö. TESz. *co*, *coca*, *koca*, *poca*.

[68] BALOGH—KIRÁLY: i. m. 89. — KELEMEN: i. m. 57, 353, 386. — Nyíregyháza vidékén *ccty! ccty!* (MÁRKUS: i. m. 446), a börzsönyi Szokolyán *Busikám*, *ne*, *ne*, *c*, *c*, *c* (MORVAY P.: NéprÉrt. 1938: 358). — Lásd még ehhez MURÁDIN: i. m. (1977.) 171. — A lappoknál a *ce* a juhok hívószava. LAGERCRANTZ: i. m. 49. A juhtenyésztés azonban náluk nem régi.

[69] VAKARELSKI: i. m. 18.

[70] NAGY GY.: Paraszti állattartás a vásárhelyi pusztán. Néprajzi Közlemények, 13/1—2: 120.

[71] MORVAY: NéprÉrt. 1938: 358.

[72] W. MARINOW, Die Schafzucht der nomadisierenden Karakatschanen in Bulgarien. FÖLDES L.—BELÉNYESY M.—GUNDA B., Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Budapest 1961. 189.

[73] LEHTISALO: i. m. (1932) 46. — LEHTISALO: i. m. (1956). 21 .

néhányat mutattam be. (Tanulságos lenne a baromfi hivogatók részletes vizsgálata.) A hasonló, egymással összetartozó terminológiákat a példák során sem mind idéztem. A távoli területeket és különböző népeket átfogó egyezések, hasonlóságok nem lehetnek véletlenek. Ezek a terminológiák az ember és minden nép legősibb szókészletéhez tartoznak. Együtt vándorolnak, terjednek a tenyésztett állatokkal, a pásztorokkal és pásztorkodással. Természetesen vannak közöttük helyi átvételek. Így pl. a román nyelvből átkerültek *brr*-típusú juhterelő szavak az erdélyi magyar nyelvjárásokba. Ez azonban még nem jelenti azt, hogy a *brr*, *prr* korábban a magyar terelőszavak sorában ne lett volna meg (vö. *prrr*, Somogy). Az ősi terelőszavaknak a különböző nyelvekben és nyelvjárásokban a hangok képzésének és kiejtésének megfelelően eltérő alakulástörténetük lehet. Az alapszavak bővültek, változtak, képzőkkel gazdagodtak. Gyakran állatnévvel, a behajtás irányának, helyének megnevezésével egészülnek ki (pl. rom. *bâr*, *bâr oai! oiţa!*, szlov. *pbŕŕ do strungy*). Egyes szavak terjedésénél közrejátszott az állatkereskedelem. A *brr*-típusú terminológiák vándorlásánál kárpáti-balkáni, pyreneusi viszonylatban szerepe lehetett a 20. század elejéig tartó nagyarányú román, ill. spanyol transzhumáló juhászatnak. Az interkontinentális elterjedések magyarázatát azonban más úton kell keresnünk. Minden geográfiai elterjedés történetiséget rejt magába s ne felejtsük el a kiváló indogermanista, R. MERINGER figyelmeztetését sem, aki azt tanította, hogy a nyelv gyakran konzervatívabb, mint a tárgyak. A neolitikumban kialakult szavak napjainkig fennmaradhatnak.[74] A *brr*, *gud* és más terminológiák széles körű földrajzi és nyelvi elterjedése feltétlenül történetiséget is jelent és arra utal, hogy némileg bepillanthatunk az indoeurópai és preindoeurópai állattartás homályába. Azonban én ezekkel a terminológiákkal kapcsolatban nem az indoeurópait vagy preindoeurópait hangsúlyoznám, hanem inkább óeurópairól beszélnék. Arról az óeurópai kultúráról, amelynek voltak közös vonásai már a neolitikumban s egyes elemeiben akár mint trák, illír vagy kelta hagyatékok pl. a Balkán félszigeten fennmaradtak.[75] Ebben a nehezen körvonalazható Óeurópában is a népek állataikkal vándoroltak, mert hiszen akkor a neolitikum kezdetén Délnyugat- és Közép-Ázsiában tenyésztésbe fogott kecske és juh nem kerülhetett volna el igen korán Európába és Afrikába.[76] Elsősorban ezeknek a kisállatoknak és tenyésztőiknek terjedését, migrációját, a pásztornépek érintkezését jelzik a hajtó-, terelő- és hivogató szavak is, amelyek közül néhányat bemutattam.

A terelőszavak fennmaradásához hozzájárulhatott a pásztorok zárt társadalma: a foglalkozásuk nemzedékről nemzedékre öröklődik s jellemzi őket a foglalkozási endogámia, azaz lehetőleg pásztorcsaládokból választanak párt maguknak. Mindez korlátozza az oldalról, más gazdasági és társadalmi közösségekből érkező kulturális befolyásokat, konzerválja szókincsüket is. Az általuk tenyésztett állatok magatartása, természete sem változott évezredek óta lényegesen, ami nem tette szükségessé, hogy új, az ősitől eltérő terelő-, hívószavakat alkossanak. Néhány adatunk (pl. *prrk nye hó nye!*) arról is

[74] R. MERINGER, Die ältesten Gefässe. Wörter und Sachen 7: 14. (Heidelberg 1921).

[75] NOPCSA F., Albanien, Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens. Berlin—Leipzig 1925. 227—238.

[76] K. DITTMER, Allgemeine Völkerkunde. Braunschweig 1954. 255. — A két állat domesztikálásának koráról, a legkorábbi leletekről l. BÖKÖNYI S., History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest 1974. 163—168, 193.

tanúskodik, hogy az ősi terminológiákkal az igavonó állatokat is irányítják. Egyes terminológiák tehát megmaradnak az állattartás felsőbb szintjében.

A domesztikált, háziasított állatok magatartásának, tulajdonságának, természetének különböző kritériumai vannak.[77] Úgy gondolom, hogy a meghatározó jegyek közé sorolható az állatoknak az ember akaratát kifejező terelő, irányító és hivogató szavak iránti fogékonysága.

GUNDA BÉLA

Treibwörter und alteuropäische Hirtenmigrationen

von BÉLA GUNDA

Die älteste Art und Weise, Tiere zu treiben, herbeizulocken oder abzuschrecken; besteht aus menschlichen Lauten, gelegentlich begleitet von gewissen Bewegungen. Die deutsche Regel (1783), wonach vom Schäfer verlangt wird, die weidenden Schafe mit Flötenspiel, Gesang oder etwas ähnlichem zu erfreuen, ist offenbar auf einen uralten Brauch zurückzuführen. Grund dieser Verfügung: Die Schafe weiden immer besser und werden fetter, wenn der Schäfer auf irgendeinem Blasinstrument spielt. Eine ähnliche Tradition gibt es auch bei den Ungarn. Die Treib- und Lockrufe, die in der ungarischen Hirtenterminologie seit uralten Zeiten gebraucht werden, sind höchst abwechslungsreich und stehen in Verbindung mit ähnlichen Terminologien anderer Sprachen. So ist etwa die Analogie der ungarischen Lockrufe für Schweine *gid, gidz-gidz-gidz-gic* bei den Polen, den Südslawen, den Deutschen usw. zu finden. Der Ruf *brr, prr* und seine Varianten sind bei Ungarn, Slowaken, Rumänen, Südslawen, Griechen usw. gleichermaßen bekannt. Die ungarischen Lockrufe für Schweine *cuga-cuga* und Varianten, kommen ebenso auch bei den Deutschen, Litauern, Russen, Bulgaren usw. vor. Mit *jjjjjj, jajajaj* werden Gänse verscheucht. Eine ähnliche Lautgruppe ist auch bei den griechischen und jurakisch-samojedischen Hirten bekannt. Der Verfasser ergänzt und vertieft die früheren Forschungen von K. MOSZYŃSKI, CHR. VAKARELSKI, D. THOMAS, J. HUBSCHMID und anderer. Er stellt fest, daß sich diese Lock- und Treibwörter durch die Wanderhirten und den Viehhandel auch heute verbreiten, aber zweifellos die Relikte einer alteuropäischen Viehzuchtkultur sind. Zum Fortbestand der Lock- und Treibwörter trug auch der geschlossene Charakter der Hirtengesellschaft bei: Der Beruf vererbt sich von einer Generation auf die andere; bezeichnend ist die Berufsendogamie, d. h. die Männer heiraten womöglich Töchter von Hirtenfamilien. Auch das Verhalten der von den Hirten gezüchteten Tiere hat sich seit Jahrtausenden nicht wesentlich verändert und so war es gar nicht notwendig, neue, von den uralten abweichende Lock- und Treibwörter zu erfinden. Laut einigen Angaben werden auch Zugtiere mit uralten Terminologien gelenkt; gewisse Terminologien bleiben also auch auf der höheren Ebene der Viehhaltung erhalten.

[77] TEMBROCK G., Állatlélektan. Budapest 1966. 182—186. Tanulmányom már a nyomdában volt, amikor megjelent GAVAZZI M. egy hasonló tárgyú kisebb közlése (Dva stočarska balkanološka priloga. Glasnik Zemaljskog muzeje Bosne i Hercegovine, Nov. ser. 30. 1979., Etnologija. Sarajevo 1980. 29—31), amelyben hangsúlyozza a *prrr* és rokonai balkáni ősiségét. Gavazzi néhány olyan adatot is közöl — főleg néprajzi filmekből, — amelyeket nem ismertem. Ilyenek pl. a makedoniai karakacsán *prrr*, a kurd *pr-pr*, az afganisztáni kirgiz *prrr-prrr*, a szaharai tuareg *(p)rrrr*, amelyek juhterelő szavak. DNy-i Horvátországban a *tprrrr* a juhok hívószava. BAKOS FERENC kitűnő könyve is tanulmányom nyomdai munkálatai során jelent meg. Ő is foglalkozik a *bir, cuga, goda* szócsoporttal s ezeket román jövevényszavaknak tartja. (A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest 1982. 214, 326, 409). Nem érdektelen hogy a *prrr* hangcsoport felbukkan a modern magyar költészetben is. LADIK KATALIN Ikarosz a Metrón c. kötetének (Újvidék 1981) egyik szürrealista versében a hangcsoportot a következő képek közé helyezi: *Az égen álmos kígyók. Tprr! Tprr! Tprr! Ingével letakarta a halott istent.* Mivel Ladik Katalin verseiben gyakori a népmesék szürrealista képekbe való tömöritése, egyébb népköltészeti elemek átformálása s jól ismeri a magyar és délszláv néphagyományt (l. erről GUNDA B.; Das Volksmärchen in der ungarischen Avantgarde-Poesie Jugoslawiens. Fabula 12. Berlin, 1971. 239—244), valószínű, hogy a hangcsoportot balkáni pásztoroktól hallotta.

Többértelműség és célzás

A többértelműségnek mint kommunikációs zavarnak a tárgyalása szükségképpen azzal a kérdéssel indul, hogy vannak-e a nyelvrendszernek, pontosabban a jelentéstani viszonyoknak, illetőleg a szintaktikai szerkezeteknek olyan sajátosságai, amelyek — legalábbis bizonyos tényállásokkal kapcsolatban — elkerülhetetlenné teszik többértelműség létrejöttét. Azt hiszem, különös jelentősége van annak, hogy a szóba jöhető problematikus jelenségeket a kommunikációs folyamat, a nyelvhasználat és a grammatika szabályait együttesen véve figyelembe foglalkozzunk a kérdéssel.

Az összegző áttekintésben az alábbi kifejezéseket használom terminus értékekben: (1) 'többértékűség' bizonyos nyelvi szerkezeteknek az a jellemzője, hogy egy pragmatikai operátor (jele: k) alkalmazása nélkül, önmagukban nem fordulhatnak elő egy és csakis egy tényállást (jele: x) tartalmazó nyelvi eseményben (jele: e), illetőleg közlési helyzetben (jele: s); például *Az oroszlán simogatása veszélyes.* mondatnak két grammatikai interpretációja lehetséges:

(a) a genitivus subiectivus szerinti és

(b) a genitivus obiectivus szerinti (vö. Szabolcsi 1980, 69);

(2) 'többértelműség' bizonyos nyelvi eseményeknek az a jellemzője, hogy azok utalhatnak egyidejűleg nem azonos tényállástípusra; például az *X közölte, hogy Y szerint Z jön, de ez nem biztos.* közleménynek két lehetséges kommunikatív interpretációja van:

(a) *X közölte*: „*Y szerint Z jön, de ez nem biztos*". és

(b) *X közölte*: „*Y szerint 'Z jön, de ez nem biztos'*".;

(3) 'homályosság' bizonyos nyelvi eseményeknek az a jellemzője, hogy — a közlési folyamaton belül — egy másik nyelvi esemény viszonylatában eltérő anticipatórikus értelmezést kaphatnak egy meghatározott közlési helyzetben; például *A kolléga úr biztosan operált már hiatus herniát.* közlés nyomán a közlésfolyamatban az $n + 1$-ik eseményponton állhat:

(a) *Fiatalabbnak gondoltam, Ön valóban nagy gyakorlattal rendelkező sebész.*, de állhat:

(b) *Kérem, vállalja el X műtétjét!*

(Ez a terminológia két ponton is eltér a megszokottól. Egyrészt abban, hogy a szemantikában használt angol *ambiguity* szakszót nem a járatos *többértelműség*nek felelteti meg, hanem *többértékűség*nek nevezi, a másik az *opacity* fogalmának a kiterjesztése és a terminusnak a *homályosság* szóval való megjelölése, noha annak eredeti jelentése 'áthatolhatatlanság'. Az első változtatást azzal indokolom, hogy egy absztrakt rendszer elemének — például a pozitív egész számok halmazából valamelyik elemnek — csak *értéke* lehet, nem pedig *értelme*. Egy absztrakt rendszer eleme — így a nyelvi jel is — értelmét

csak használatában nyerheti el. A használatban megvalósuló érték válik a jel értelmévé, ahogy FREGE szimbolikus logikájának szellemében mondhatjuk, és — így használva a kifejezést — a jelérték használatának adott módja, azaz értelme létrehoz egy másik kategóriát, amely párhuzamos a többértékűséggel, nevezetesen a többértelműség kategóriáját. A másik terminus megválasztásának indokát l. lejjebb. A logika megkülönbözteti még a *határozatlanértelműséget*; ez utóbbi azt a szinguláris terminust írja le, amely különböző összefüggésekben különböző személyek neveként használható, például *Kovács* vagy *ő* [vö. QUINE 1963/1968, 243]; az ezekkel kapcsolatos eseteket a dolgozat szélesebb összefüggésben a *de re — de dicto* többértelműség alfejezetében említi.)

Azt feltételezem, hogy egy grammatikailag jól formált [*well-formed*] mondat — még ha összetevőiben tartalmaz is valamiféle lexikai—grammatikai többértékűséget — a nyelvhasználat aktuális helyén a mondaton belüli vagy azon túli kontextusa révén ettől a többértékűségtől megszabadul, tehát nem vezet többértelműségre. Ez a kategorikus kijelentés nem igényel külön bizonyítást, ha azt tudjuk bizonyítani, hogy egy olyan szintaktikai szerkezet, amely önmagában lehetségesen többértékű, megszűnik többértékűnek lenni, pusztán nyelvhasználati aktualizációjának ténye által.

1. Szintaktikai—szemantikai többértékűség és a közlemény többértelműsége

MCCAWLEY (1978) gondolatmenetéből kiindulva az alábbiak szerint dokumentálhatjuk, először a lehetséges többértékűséget. A *Kalapot emeltem* mondatban nincs megjelölve, hogy kinek a kalapjáról van szó, sem az, hogy a kalap elmozdításának mik voltak a körülményei, ezért a mondat egy közlési folyamatban aktualizálva olyan nyelvi esemény, amely elvben több tényállást hordozhat. (A lehetséges tényállások eltérő és közös elemeket is tartalmaznak, ezért ezeket tényállásváltozatoknak fogom nevezni.) A lehetséges értelmezés szempontjából e mondatban kedvező esettel van dolgunk, hiszen annak a valóságra utalásában frazeológiai ismérv dönt. A „semleges" elemek együttesét itt egy nyelvhasználatilag minősítő kritérium rögzíti, és ennek értelmében a tényállás az, hogy a művelet köszöntés céljából történt. A mondat lehetséges többértelműsége ezzel megszűnik, minthogy az említett, sajátos értelmezési változat szerint a mondat és a mondaton belüli birtokviszony alanya — végső soron pragmatikai megfontolások alapján — szükségképpen azonos.

Tegyük föl, hogy bár a *Kalapot emeltem* mondatra vonatkozó értelmezés a mondat aktualizációinak túlnyomó többségére érvényes, mégis megtörténik, hogy a mondat nem a frazeológiai ismérvvel meghatározott, idiomatikus értelmezésben fordul elő (például olyan, idegen anyanyelvű magyar szövegében, aki ezt a fordulatot, illetve ennek hagyományos, kultúrtörténetileg rögzült jelentését nem ismeri). Ezeket az eseteket ki kell vennünk a szóban forgó csoportból, és át kell tennünk őket egy népesebb csoportba. Azok az esetek ugyanis, amelyeket illetően a nyelvrendszer a nyelvhasználatból elvont szerkesztési szabályok formájában tartalmaz utasítást a lehetséges többértelműség elhárítására — a nyelvhasználat teljes volumenét tekintve — ritkák.

Legyen a frazeológiailag kötetlen típus példája a *Levettem Bill kalapját* mondat. Ez a mondat többértelmű, amennyiben nyitva hagyja a kérdést, hogy (1) a saját fejemről, (2) Bill fejéről vagy (3) egy harmadik személy fejé-

ről vettem-e le a kalapot (a példára l. McCawley 1978, 255). E három értelmezési változat három eltérő, de közös elemeket tartalmazó tényállásnak felel meg. Más szóval: három, azonos alakú mondattal állunk szemben, amelyekbe más és más tényállásokat vetíthetünk bele. A tényállás itt egyszerű cselekvést jelent, meghatározott számú résztvevővel, illetve cselekvésmintákkal. Minél nagyobb a résztvevők száma, illetve minél összetettebbek a cselekvésminták, a tényállás is annál összetettebb, annál specifikusabb. A tényállás összetettebb, specifikusabb voltát információelméleti értelemben a nagyobb lehetséges hírértékkel, valószínűségszámítási értelemben az eseménynek az eseménytéren belüli kisebb lehetséges valószínűségi értékével fejezhetjük ki. Ehhez a megállapításhoz a következő megjegyzést kell fűzni.

Valamely s_i közléshelyzetben az érvényes tényállások állománya nem azonos azoknak a tényállásoknak az állományával, amelyek az s_i közléshelyzetben és azon kívül fennállnak, hanem annál kisebb. (Például a közlésben résztvevők számára fennállhatnak olyan tényállások, amelyeket ők a maguk részéről érvényesnek tekintenek általában, de a közlésen kívül esnek, tehát s_i-ben nincsenek benne mint érvényes tényállások.) Ennek két oka van. Egyfelől az, hogy a tényállások nem önmagukban létező, *Ding an sich* típusú dolgok, hanem a „valóság" és a közlő kölcsönviszonyában konstituálódnak. Emellett, másrészt, adott s_i közléshelyzetben a résztvevők érdeklődése nem fogja be a tényállások még viszonylagosan teljes körét sem, s a tényállások összetételüket illetően specifikus szerkezetűek lesznek. Így a tényállások sajátos alakítása révén s_i-ben olyan tényállások halmaza jön létre, amelyek a közlés eseményterében nem azokat a valószínűségi értékeket veszik föl, mint amelyekkel a tényállások említett viszonylagosan teljes állományában rendelkezhetnek vagy rendelkeznének, ha s_i-ben a tényállások teljes állománya volna benne.

Ennek megfelelően tehát, amennyiben a tényállások valószínűségi értékeit tekintjük, valójában ezeknek három eloszlástípusáról van szó. (1) A tényállások teljes állományában való elméleti eloszlásról; (2) közülük s_i közléshelyzetben érvényes tényállások olyan „objektív" eloszlásáról, amely a közlésben résztvevőktől individuumtól függetlenné van téve egy kulturális hagyomány semlegesítő történeti eljárása folytán; (3) az s_i közléshelyzetben résztvevőknek a fentiekhez kapcsolódó, de individuálisan meghatározott valószínűségi eloszlás-hipotéziseiről, amelyek a résztvevő számára a közléshez, illetve az értelmezéshez a tényleges kiindulást adják.

Amennyiben egy e_i nyelvi esemény — tökéletlen megszerkesztése folytán vagy azért, mert esetleg nem is lehetne tökéletes szerkezetű — elvben eltérő tényállásváltozatoknak feleltethető meg, akkor gyakorlatilag a következő helyzet áll elő. (1) Elvben ugyan nagyon is lehetséges, hogy valamely eseménytérben a valamely e-re leképezett x_i és x_j tényállások azonos valószínűségi értékekkel rendelkezzenek, s_i közléshelyzetben azonban — az említett okoknál fogva — $p(x_i)$ és $p(x_j)$ nem vagy nem föltétlenül lesz egyenlő, sem a közlő, sem a hallgató(k) számára. (2) Ha az egyik résztvevő számára mégis $p(x_i) = p(x_j)$, akkor — kiindulási definíciónk értelmében, hogy tudniillik a tényállások a közlők mindegyike számára sajátosan konstituálódnak — a további résztvevő(k) számára $p_i = p_j$ eset nem következik be. (3) Ha mindegyik résztvevő számára $p_i = p_j$ eset következne be s_i-ben úgy tehát, hogy az adott e_i nyelvi alakzat eltérő tényállás(változat)oknak feleltethető meg, akkor w_i és t_i feltételek mellett a közlésben csak egy és a közlés tartalma és célja szem-

pontjából azonos vagy azonosnak vett tényállás(változat)ról lehet szó, vagyis s_i-ban $x_i \equiv x_j$. E legutóbbi esetben a kommunikációs folyamatban nincs gond. Minden további kérdés tehát akörül forog, hogy miként alakul a közlés az első két változat esetén.

A közlés alakulását példánkra visszatérve, gyakorlatiasan fogom tárgyalni.

Több elemű kombinációból álló tényállások leképezése nyelvi eseményekre ezekre az utóbbiakra nézve azt jelenti, hogy az őket hordozó nyelvi alakzatok szerkezetileg és/vagy elemeik számában bővebbek, mint azoknak a nyelvi eseményeknek az alakzatai, amelyekre kevesebb elemű kombinációk vannak leképezve. Az ok az, hogy több elemű kombinációkból álló tényállások nagyobb számú egyszerű kijelentést (jellemző jegy rögzítését), vagyis differenciáltabb leírást kívánnak meg (vö. 2. pont). Ennek megfelelően : ha a nyelvi esemény egy adott mondattal izomorf, akkor azt mondhatjuk, hogy az adott mondat két tényállás közül annak felel meg, amelyik kevésbé összetett, míg az összetettebb tényállásnak olyan mondat felelne meg inkább, amelyhez viszonyítva az adott mondat csonkának minősül. A példamondatok értelmezési változatai az itt megjelölt ismérv alapján a (3)—(2)—(1) sorrendbe kerülnek, és közülük a (3) a legnagyobb komplexitásfokú, s az (1) a legkisebb. (A sorrend egyszerű magyarázata az, hogy egyrészt a (3) változatban három, vagyis az egyes szám első személy, Bill és egy harmadik személy, a (2)-ben kettő, az egyes szám első személy és Bill, az (1)-ben egy személy, a mondat alanya tartozik a történéshez, másfelől a cselekvésminták szempontjából a (3) változat bonyolultabb az (1)-nél és a (2)-nál, míg az utóbbiak között nincs különbség.)

A hallgató a változatok közül a közlési folyamat egy időpillanatában csak egyet választhat, egy másodikat vagy egy harmadikat csak egy másik időpillanatban. Másrészt a hallgató információfeldolgozási eljárásának folyamatossága — ami különben a közlés folyamat jellegéből definíciószerűen következik — akkor optimális, ha az adott időmetszetben a legvalószínűbb változatot választja ki a tényállás azonosításához, különben a közlési folyamat követésében, illetőleg alakításában „lemarad". Így ha a közlés megelőző eseménysorai más jellegű utalást nem tartalmaztak, adott esetben azt, amelyik a legkevésbé összetett (a példánkban ez — mint láttuk — az (1) változat).

A közlés résztvevői ezeknek a valószínűségi értékeknek, hipotézisek formájában, már előzetesen birtokában vannak. (Ezt a megállapítást egyszerűen annak közvetlen belátására való hivatkozással teszem, hogy a nyelvelsajátítás folyamán e hipotézisek, a szójelentések megtanulásához hasonlóan, kialakulnak.) A közlő pozíciójában levő résztvevő számára egy-egy ilyen hipotézis a következőt jelenti. Egy x_i tényállás egy e_i nyelvi eseményre van leképezve úgy, hogy egy adott állapoteret (w_i) teszünk fel egy meghatározott időpillanatban (t_i) a kommunikációs folyamatra.

Ha valamely nyelvi esemény, amelynek választása valamely okból kézenfekvő — amint ez elvben lehetséges — alternatívákat enged meg x_i tényállás bizonyos mozzanatait illetően, vö. a *Levettem Bill kalapját* mondatban az (1)—(3) változatot, amivel x_{i_1}, x_{i_2}, x_{i_3} együttesen vannak rá leképezve, akkor a közlő szabályosan nem ezt a nyelvi eseményt fogja választani, hanem e_{i_1}-et, amennyiben ez a tényállás(változat) közlésének tárgya. Ha x_{i_3}-ról van szó, akkor az eredetileg kézenfekvőnek tűnő nyelvi esemény helyébe abból egy olyan e_{i_3}-at szerkeszt, amelynek egyik lehetséges alakja például: *Levettem*

Bill kalapját a gyerek fejéről. A hallgató pozíciójában levő résztvevő szempontjából a helyzet — durva megközelítésben — fordított. Tegyük föl egyrészt, hogy a szóban forgó részletek, amelyek a tényállásváltozatokban különböznek, nem érdektelenek az adott kontextusban. (Vannak szövegösszefüggések, amelyekben nem érdektelenek és vannak, amelyekben közömbösek.) Tegyük föl továbbá, hogy a közlő pontatlansága folytán a hallgató e_{i_1} helyett azt a nyelvi eseményt kapja, amely egyaránt értelmezhető e_{i_1}-nek, e_{i_2}-nek és e_{i_3}-nak. Tegyük föl végül, hogy a hallgató — az adott kommunikációs helyzet aktuális információigénye folytán — tudja: vagy csak az x_{i_1}, vagy csak az x_{i_2}, vagy csak az x_{i_3} tényállásváltozatról lehet szó. A hallgató információfeldolgozási eljárásának a sémája az lesz, hogy törli a hallott nyelvi eseményt, és helyére lépteti a hasonló szerkezetű e_{i_1}, e_{i_2}, e_{i_3} változatok valamelyikét. Ha például az x_{i_1} tényállásváltozat valószínűségi értéke a legnagyobb, e_{i_1}, e_{i_2}, e_{i_3} közül e_{i_1}-et választja. Ha erre a műveletre további pragmatikai operátor (k_i) is vonatkozik (például a szöveg távolibb összefüggése vagy valamelyik értelmezésnek az összeférhetetlensége a közlővel közös mikrokörnyezet bizonyos kulturális jellemzőivel), akkor a hallgató kiegészítő értelmezési eljárást alkalmaz, például az e_{i_2} vagy az e_{i_3} választásának megfontolását, vagy a rákérdezést. Mindkét fél szóban forgó gyakorlatának alapját az azonos nyelvi alakzat — nem azonos tényállásváltozatok összefüggésében kell keresnünk.

Nem azonos összetételű x_{i_1}, x_{i_2}, x_{i_3} tényállásváltozatok hírértéke, illetőleg valószínűségi értéke szükségképpen eltér, annak alapján, hogy a fentebb mondottak szerint ez a hírérték, illetve indivíduálisan meghatározott valószínűségi eloszláshipotézisek szerinti — azaz a (3) típusnak megfelelő — valószínűségi érték s_i-n belül w_i, t_i és a résztvevők által alkotott paraméter-rendszerben alakul ki. Másként megfogalmazva: azonos hírértéket, illetőleg azonos valószínűségi értéket csak azonos összetételű vagy azonossá tett tényállásváltozatok vehetnek föl, adott s_i közléshelyzetben. (Igaz, hogy bizonyos nem azonos összetételű tényállásváltozatok hír-/valószínűségi értékei között a különbség lehet nagyon kicsi, de a fő kérdés e l v i megválaszolása szempontjából az eltérés ténye a perdöntő, a mértéke nem az.)

Mármost ha a kiinduló feltétel szerint két tényállásváltozat azonos nyelvi eseményre van leképezve — föltéve, de nem megengedve, hogy van olyan eset, amikor ez elkerülhetetlen — a szóban forgó nyelvi esemény kétféle interpretációját különböző mértékben érvényes hipotézisek előzik meg. Így az — annak a hallgató részéről történő értelmezésében — voltaképpen e_{i_1} és e_{i_2} eseményre válik szét, s úgy is tekinthető, mint két lehetséges, azonos alakú, egyidejűleg megjelenő nyelvi esemény, amelyekre a w_i és a t_i feltételek állnak. (Ez a gondolatmenet egyébként azzal a következménnyel jár, hogy habár nem szünteti meg a pragmatikának a szintaktikai szerkezetek lehetséges többértelműségére vonatkozó problémáját, de azt a grammatikai vegyelemzés hatáskörébe utalja.)

Most azonban itt állunk egy elméleti bizonyossággal, amelynek levezetése észrevétlenül gyötrelmes dilemmát hoz magával. Ha egyszer nincs olyan nyelvi esemény, amely elvileg azonos lehetne eltérő tényállás(változat)okra való vonatkozásának tekintetében, akkor voltaképpen közlési többértelműség nem is jöhet létre. Márpedig mind a félreértések, mind a többértelműség esetei tapasztalati tények a mindennapi nyelvhasználatban. A dilemma feloldásának kulcsa az említett hipotézisekben van. Ha az egyedi nyelvi eseményt a közlő úgy választja meg — noha elvben tehát nincs akadálya, hogy másként járjon el —, hogy az a hallgató számára akarva-akaratlan egyaránt megfelelhet két

vagy több eltérő tényállás(változat)nak, amelyekhez az adott helyzetben egyenlő vagy közelítőleg egyenlő valószínűségi értékek rendelődnek hozzá, akkor a közlő zavarteremtő kommunikációs hibát követ el. Ennek következtében a hallgató által hatályba helyezett hipotézis bizonytalan lesz. Egy adott időmetszetben azonban a választás csak egyetlen esetre, a nagyobb valószínűségi értékűre vonatkozhat, mint mondtuk. Ha azonos vagy közelítőleg azonos valószínűségekkel lehet számolni, akkor ez a választás véletlenszerű, és a nyelvi alakzat hiteles interpretációja a neki megfelelő lehetséges tényállás(változat)ok számának függvényében bizonytalan vagy bizonytalanabb.

Ugyanannak a közlési eseménynek eltérő tényállás(változat)okra való vonatkozása az általánossal való helyettesítésben valósul meg (vö. SZENDE 1982). A többértelműség ebben az értelemben számít az általánossal való helyettesítés alesetének.

A fenti tétel, amely tehát kimondja, hogy a lexikai-grammatikai többértékűség nem vezet szükségszerűen kommunikatív többértelműségre, a nyelvhasználat gyakorlati kérdéseiben is hasznavehetőnek bizonyul. Noha a szakirodalom általános megfogalmazásig — tudomásom szerint — nem jutott el, egyedi eseteket tárgyalt már. HINTIKKA (1962) a 'believe' ige elemzése kapcsán rámutat a szintaktikai többértékűség egy esetére, amelyet a többértelműség forrásaként elemez. A jelenség a tagadó alakok körében lelhető fel, és a következő példán szemléltethető:

(1) *A nem hiszi, hogy p.* és

(2) *A azt hiszi, hogy nem p.*

A két mondat logikai formulája:

(1') $\sim H_A\, p$

(2') $H_A \sim p$

A kettő gyakran ekvivalens állításként használatos, mondja a szerző, és amikor ez történik — tehetjük hozzá —, a többértelműség (egész pontosan: a kettősértelműség) létrejött.

A Hintikkától idézett tagadó mondatok közül aás,(1) megenged olyan elemzést, hogy az alárendelt mondat állítása üres állíteln mégpedig abban az értelemben, hogy nincs olyan tényállás, amely megfeli*gae* neki (ez a helyzet azzal az állítással, hogy *Arisztotelész nem hiszi, hogy a hem ny atomsúlya* 200,61, hiszen Arisztotelész sem ilyet, sem az ellenkezőjét nozt gondolhatta). Ezért az (1) és a (2) típusok csak azokra az esetekre vonatktőeathatók, amelyekben az állítások valóságos tényállások képei. A kérdést illeelyn azonban nem ez az egyetlen probléma. Az az ekvivalencia ugyanis, amatről Hintikka beszél, nem létezik. LAURENCE HORN (1978) először is rámute, hogy e szintaktikai többértékűség nem korlátozódik a 'believe' igére, hanm kiterjed a 'think', a 'want' stb. igékre is, valamint, hogy nem angol nyelvisajátosságról van szó. Ezután megállapítja, a szintaktikai többértékűség for sa itt az, hogy a főmondat és az alárendelt mondat között a tagadást rárdozó *nem* a mélystruktúrában „szabadon mozog", és az egyikről átkötődik a másikra. A két kijelentés azonban nem egyenértékű, mert a főmondatbeli, illetőleg a mellékmondatbeli tagadás eltér egymástól, mégpedig a „tagadás ereje [negative force]" által. A főmondatbeli tagadás „gyengébb'. Tehát a

(1) *Nem gondolom, hogy jön* mondat tagadása „gyengébb", mint a

(2) *Azt gondolom, hogy nem jön* mondaté.

A „tagadás erősségére" HORN (1978. 132—133) két szabályt ad. Az egyik szerint ez annál kisebb, minél távolabb kerül a tagadást kifejező össze-

tevő attól az összetevőtől, amellyel logikai kapcsolatban áll (vö. az iménti két mondatot). A másik azt mondja ki, hogy a tagadás erőssége a tagadást hordozó elemnek a tagadottba való „beolvasztásának (vagy morfológiai felszívódásának) mértékével [degree of incorporation (or morphological absorption)]" arányos. Az utóbbi szerint a *boldogtalan* erősebben tagadó, mint a *nem boldog*, ugyanígy a *sótlan*, mint a *nem sós*.

Horn fejtegetéseit elméleti következtetéssel egészíthetjük ki. A következtetést annak a meghatározásnak a felhasználásával vonhatjuk le, amelyet Frege (1892/1980. 135—155) fejt ki egy tárgy tulajdonságának és egy fogalom jegyének különbözőségéről. A példánkban az „erősebben tagadó" változatok azért „erősebben tagadóak", mert specifikusabbak. Lexémikus szinten a tagadás elemét morfológiailag magukban foglaló alakok (*boldogtalan*, *sótlan* stb.) egy fogalom összetevőjeként tartalmazzák valami meg nem létét, míg párhuzamos alakjaik (*nem boldog*, *nem sós* stb.) valamely tárgy tulajdonságának hiányaként tüntetik fel ugyanazt, s így mintegy „kívülről", morfológiai közvetítésben, egy általánosabbal, annak módosított formája segítségével jelölik meg a tényállást.

2. A többértelműség a közlési folyamatban. Öt definíció

A többértelműség egyedi esetei — az elmondottak értelmében — nem a nyelvi rendszer korlátozott lehetőségeiből vezethetők le, hanem — gyakorlatiasan fogalmazva — lehetségesen tökéletes nyelvi—kommunikatív minták csonka változataiként értelmezendők. Mint ilyenekre, azaz a mindennapi nyelvhasználat többértelmű kifejezéseire a következő, általánosan érvényes meghatározásokat mondhatjuk ki.

(1) A többértelmű kifejezés a tényállás, illetve a tényállás valamely részének hiányos megjelölésével keletkezik. Minden tényállás tényállásváltozatokra bontható. A *Levettem Bill kalapját* mondat mint nyelvi esemény, amelyet x_i reprezentál, példánkban a már jelzett xi_1, xi_2, xi_3 tényállásváltozatokra. x_i-hez e_i tartozik, és xi_1 xi_2, xi_3-hoz ei_1, ei_2, ei_3, e_i ei_1-hez, ei_2-höz ei_3-hoz viszonyítva többértékű, mert

$$e_i = \bigcup_{i=1}^{n} \left\{ e_{i_1};\ e_{i_2};\ e_{i_3} \right\} \quad \text{(ahol } n = 3\text{)},$$

és ennek megfelelően az e_i nyelvi esemény többértelmű lesz a következő két feltétel mellett. (1) Ha a közlésfolyamat aktuális információigényét e_i nem elégíti ki, ezért a *Levettem Bill kalapját.* mondat helyére a hallgató — hogy az alternatívák mérlegelése útján rátaláljon majd a megfelelő tényállásra — e_{i_1}, e_{i_2}, e_{i_3} állításokat lépteti, vagyis a *Levettem Bill kalapját a fejemről.*, a *Levettem Bill kalapját Bill fejéről.* és a *Levettem Bill kalapját valaki más fejéről.* mondatokat. Másrészt, (2) amennyiben a hallgatónak az x_{i_1}, x_{i_2}, x_{i_3} tényállásváltozatok valószínűségi értékére vonatkozó hipotéziseit nem alkalmazhatja. Ennek oka lehet az, hogy a legnagyobb valószínűségi értékű változat ellentmondásban van a közlés körülményeivel, például valamely előző közléssel, ha tehát belép egy pragmatikai operátor (k_i) a közlésfolyamatba. Így például, ha a közléskor *Bill kalapja* a közlő fején van, és a hallgató ezt tudja, akkor

az x_{i_3} tényállás kizárt, ami az

$$e_i = \bigcup_{i=1}^{k} \{e_{i_1};\ e_{i_2}\}$$

szerinti helyzetet jelenti (ahol $k = 2$), e_{i_1} és e_{i_2} alternatívájának eldöntése azonban csak egy további pragmatikai operátor (k_j) belépése nyomán lehetséges, például egy megelőző eseményre történő utalás révén, amelynek egyik lehetséges alakja a *Bill az imént volt nálam.* esemény közlése. Ez utóbbi eredményeként a hallgató az egy elemű halmazt kifejező összefüggéshez jut.

(2) e_i nyelvi kifejezésnek a többértelműség aktuális kommunikatív jellemzője. Ugyanaz a nyelvi esemény s_1-ben minősülhet egyértelműnek, míg s_2-ben többértelműnek. Itt s_1 és s_2 abban különbözik, hogy aktuális w és t paramétereik eltérnek: míg s_1-ben w_1 és t_1 paraméterekkel rendelkezik, addig s_2-ben t-nek mindenképpen, és esetleg w-nek más értéket kell felvennie. Így *A szemüveges férfi volt a tettes.* nyelvi esemény aktualizációja s_1-ben többértelmű, ha valamilyen (k_z) pragmatikai operátor, például paralingvisztikai eszköz, nem azonosítja a mondat alanyát. Ezzel szemben a példamondat s_2-ben egyértelmű, ha csupán olyan tényállásra vonatkozhat, amelyben az utalás tárgya csak egyetlen *szemüveges* lehet, továbbá csak egyetlen *bűntettről* lehet szó. Ha többértelmű, akkor ez azt jelenti, hogy a tényállás terjedelme itt szélesebb, mint a másikban.

(3) A többértelműség a közlési folyamat valamelyik adott szakaszának tényezője, más szóval nem föltétlenül állandó tényezője.

A közlési folyamatban előrehaladva egy nyelvi esemény megváltoztathatja egy- vagy többértelműségét, ha az utalt tényállás vagy annak szemlélete megváltozik. (Ugyanazon a közlésfolyamaton belül a példamondat s_2-ben fennálló egyértelműségét megváltoztatja, ha kiderül, hogy egy további szereplő, mondjuk, kontaktlencsét visel.)

(4) Valamely nyelvi esemény recepciója s_1-ben a résztvevők számára eltérhet. A közlő szerint lehet e_i egyértelmű, a hallgató vagy a hallgatók egyike számára ugyanaz lehet többértelmű. (Ez történik akkor, ha a példamondat esetében a hallgató nemcsak egyetlen tettest vél észlelni, a közlő azonban igen. A közlemény a közlőnek is lehet többértelmű, mégpedig akkor, ha kifejezésének tárgya, a tényállás akaratlanul is bizonytalan számára.

Az a perlokúciós közlési aktus, amelyben egy nyelvi esemény a közlő számára szándékoltan többértelmű, a c é l z á s.

(5) A többértelműségnek nincsenek grammatikai jegyei, még akkor sem, ha a nyelvi esemény grammatikai szerkezete önmagában többértékű (vö. *Az oroszlán simogatása veszélyes.*). Akár hiányos mondatok és olyan szerkezetek is, amelyekben nem pontos tárgymegjelölések fordulnak elő, lehetnek egyértelműek, ha — megfelelő pragmatikai operátorok alkalmazásával — a kommunikáló felek számára a tényállás maradéktalanul azonos (a példában l. a (2) pont alatti interpretációt).

3. A többértelműség változatai

A többértelműség eseteinek rendszerezésében a formai tipológia kézenfekvően megoldható (vö. LEONTIEVA 1980): explicit típusok azok, amelyek

grammatikai eszközeik tekintetében „tökéletlenek" és magukban foglalják az elliptikus szerkezetek használatát olyan helyeken, ahol ez a definíciókban megjelölt nehézségekhez vezet, másfelől pedig a nem egyértelműen utaló névmások használatát a mondat valamelyik mondatrészeként. További csoportot alkotnak azok az esetek, amelyekben „implicit hiányosságok [implicit incompleteness]" állnak elő bizonyos jelentésösszetevők kihagyása folytán. Egy ilyesfajta taxonómia mégsem kielégítő a jelenségfeltárás szempontjából. Az elliptikus szerkezetekben is „jelentésösszetevők kihagyása" történik, másfelől pedig a névmás mondatrészként való beépítése nem feltétlenül vezet többértelműségre, amint Leontieva kifejezéséből sejteni lehet.

3.1. *De re — de dicto* többértelműség

A probléma elsősorban a mutató és a vonatkozó névmások körül, jeltárgyaik megjelölésében van. Abban a mondatban, hogy *Robi átjön Budára, és Judit találkozik vele*, a *vele* szükségszerűen az első tagmondat alanyára utal, ha nincs nagyobb szövegkörnyezet. A névmásoknak a közlési folyamatokban való felhasználása jeltárgyaik utalása szempontjából is kötött. CHASTAIN (1975) szerint a közlési folyamatokban „anaforikus láncok [anaphoric chains]" húzódnak végig. A lánc összefűzésének szabálya pedig az, hogy ha valamelyik elemre névmás utalt, a továbbiakban a megfelelő névmásoknak ugyanarra az elemre kell utalniuk. A mindennapi közlésben viszont gyakran megjelennek olyan névmások, amelyek nem helyettesítenek, hanem megerősítő közlési, illetőleg kiemelő grammatikai funkciót gyakorolnak. Az *Az, hogy mikor kapjuk meg az engedélyt, az teljesen bizonytalan* mondatban a második *az* a megelőző tagmondat egészére utal. Ezeket BALÁZS JÁNOS (1965) „szekunder szituátoroknak" nevezi, használatukat pedig SZABOLCSI ANNA (1980. 77) a mondat belsejében elhelyezett névmásokkal végzett „kiemelő topikalizálásnak" írja le. (Azonnali elkülönítésükre azért van szükség, mert itt nem ezekről van szó.)

A Chastain-szabály megsértésével a többértelműségnek sajátos változata, az úgynevezett *de re — de dicto* többértelműség alakul ki. Megjelenésének módja természetesen az, hogy a következő névmás(ok) a kommunikációs eseménysorban nem azonos jeltárgyra utal(nak), és akkor itt a kommunikációs események több irányban haladhatnak tovább: a jeltárgy fölcserélése súlyos értelmezési nehézségeket okoz, tehát a hallgatónak ki kell törnie az adott helyzetből, amit vagy a kommunikációs folyamat megszakításával, vagy a jeltárgynak, például rákérdezéssel való újraazonosítása révén oldhat meg. Ennek az utóbbinak az elmaradásával időleges vagy teljes félreértés következik be.

A jeltárgy azonosítása, egyáltalán a jeltárgy önazonosságának kérdése elméleti problémákat vet föl. DONNELLAN (1978) elég egyszerűen a közlő szándéka szerinti jeltárgyban látja azt a biztos pontot, amelyre az azonosításnak vonatkoznia kell. Amikor egy házaspár férfi tagja azt mondja, hogy *Azt a kövér kis senkit, akivel tegnap találkoztunk, kinevezték egyetemi tanárnak!*, akkor olyan kifejezést használ, amelyben nincs többértelműség, ha a feleség a körülírás alapján megtalálja, azonosítani tudja a szándékolt jeltárgyat [intended demonstratum] (vö. DONNELLAN 1966; 1978. 67). A kijelentés jeltárgya azonban — mutat rá KAPLAN (1978) — nem feltétlenül azonos a szándékolt jeltárggyal. „Vannak esetek, amikor valaki nem tudja kifejezésre jut-

tatni azt, amit mondani akar", amikor tehát nem nyelvi tökéletlenségről van szó, hanem tárgyi nehézségről (KAPLAN 1978. 239). A rámutatás ellenben mindig meghatározott dologra vonatkozik, vagy az utalás a megfelelő elem melletti demonstratív kiegészítéssel egyértelművé tehető. Az utalásnak ezt a módját Kaplan a 'dthat' [= demonstratív elem + *that*] szimbólummal jelöli és minden kérdéses elemhez hozzáilleszthetőnek tekinti. A dolog azonban nem így áll. A demonstrátum is lehet nem specifikus, és maga a demonstrátor is. Ebben az esetben pedig a D elemre vonatkozólag egy $d_1, d_2, \ldots, d_n$, illetve D-nek egy konformitással korlátozott d_i' változatának meglétét kell feltennünk, és erre persze mindaz vonatkozik, amit (a 2. pontban) e_i-vel kapcsolatosan előadtam. A jeltárgy azonosságának elvi kérdésére — úgy látom — az eszközhasználat elemzésével (grammatikai és szemantikai ismérvek alapján) nem is adható minden esetre kiterjedően megnyugtató válasz.

3.2. „Homályosság"

Többértelműség állhat elő, még ha mind a közlőnek (a hallgató által megértett) szándéka, mind a jeltárgy tényleges azonossága egyértelmű. Egy tulajdonságot jelölő és egy denotátumot megnevező kijelentés egybemosódásával a közlemény „homályos" marad. (Az *opaque* 'áthatolhatatlan' eredeti jelentésű amerikai angol műszót 'homályosnak' fordítom, és abban a kibővített értelemben használom, mint COLE [1978, különösen 1 és 6], noha az másutt a *transparent* 'áthatolható' ellentéteként csupán azt fejezi ki, hogy az intenzionalis ige zárt szerkezetű bővítményt kíván meg — mintegy burkot von a szerkezet fölé —, amely mintegy „áthatolhatatlan". A terminus itt tehát a tárgymegjelölés és/vagy a közlemény értelmezésének bizonytalanságára utal.) Mint szó volt róla, ezt a megkülönböztetést — FREGE (1892/1980. 135—155) nyomán — a logika teszi abból a célból, hogy elkülönítse a tárgyak azonosítását célzó propozíciókat a tulajdonságleíró propozícióktól. A különválasztás indokát az irodalomban gyakran használt példán illusztrálhatjuk:

(1) *Ödipusz feleségül akarta venni Iokasztét.*

(2) *Iokaszté Ödipusz anyja.*

Noha Ödipusz Iokasztét, saját anyját vette feleségül, semmi esetre sem állítható, hogy Ödipusz saját anyját akarta volna feleségül venni. Ilyesfajta ellentmondás nem keletkezik, ha mindkét mondat tulajdonságot megjelölő értelemben tartalmazza az állítást. A (2) propozícióban az állítmány nem a tárgyi azonosítás aspektusában, hanem egy tulajdonság megjelölésének aspektusában vonatkozik az alanyra. Ennélfogva a két propozíció közül az első azonosítása tárgyául Iokasztét személyként jelöli meg, a második viszont egy tulajdonság hordozójaként. A tulajdonság természetesen nem tölti ki az (1) mondat jeltárgyát. Ezért volna hibás egy olyan propozíció, mint

(3) **Ödipusz Ödipusz anyját akarta feleségül venni.*

A többértelműségnek a homályosság címszó alatt említett változata tehát abból adódik, hogy a deszignátornak a tulajdonságjelölő (attributív) és tárgymegjelölő (referenciális) használata összekeveredik (l. COLE 1978, különösen 3). Ez a helyzet Leibniz első törvényének megsértésével következik be, és végső soron akkor áll elő, ha az a dolog, amelyre a leírás vonatkozik, az ugyanazt a jeltárgyat illető, eltérő kijelentésekben nem azonos w-paraméterekkel rendelkezik, vagyis a jeltárgy — CARNAP (1934) szóhasználatával élve — „eltérő lehetséges világokban" van elhelyezve.

A homályosság nemcsak a logika szakirodalmának példáiban fordul elő. Az *Oldott már meg hasonló feladatokat?* mondat, amely grammatikai modalitását tekintve minden kétséget kizáróan kérdés, pragmatikailag kettősértelmű, mert leginkább valakinek a szakismeretei felől érdeklődik, másfelől azonban jobbára hasonló valószínűséggel értelmezhető segítségkérésnek is (l. COLE, 1978. 20).

3.3. A többértelműség kiküszöbölésének alapfeltétele

A közlési folyamatot a többértelműség abban az értelemben terheli meg tartalmilag, hogy a közlemény vagy a közlemény egyik része az értelmezés számára egymással alternatív viszonyban álló hipotéziseket provokál, amelyek közül a címzettnek — külön mérlegelés alapján — választani kell. (A „megterhelés" szó szerint értendő. Az egyik percepciós elmélet szerint az információfeldolgozás azért bonyolultabb és időigényesebb, mert a két felvetődő értelmezési változat közül az egyiket el kell nyomni, hogy a másik felszínre kerülhessen, vö. MACKAY 1970.) A hipotézisek vagylagossága mindig egy adott közléstárgyhoz kapcsolódik, tematikusan kötött, de magának a többértelműségnek gyakorta mélyebben fekvő oka is van: a partnerek kulturális bázisának eltérése. Ha a nyelvközösség tagjai nem azonos jelentésben ismerik például ugyanazt a szót, a konkrét közleménynek nem azonos értelmet fognak tulajdonítani. (Például a *szolid* melléknév 'mértéktartó, szerény, túlzásoktól mentes' jelentése eléggé általános. Ezzel szemben a latin eredetinek megfelelő 'szilárd, tartós, biztos' inkább csak a humán műveltségűek körében közismert. Valakinek a tudásával kapcsolatban használva a szót jelzőként, a körülmény homlokegyenest ellentétes minősítést eredményez.) A kulturális bázis közös volta a többértelműség elhárításának érdekében a legfontosabb mozzanat.

Bizonyos, hogy a többértelműség eseteit jelentős hányadban megszünteti egy *D*-összetevő alkalmazása, ahogy KAPLAN (1978) ajánlja. Az is bizonyos, hogy a „homály" — következetes elemző műveletekkel — eloszlatható. Mind a demonstratív elem szükségességének a meghatározása, mind a homályosság fölszámolása érdekében végrehajtott műveletek elvégzése a követendő stratégiához nélkülözhetetlen olyan hipotéziseket feltételez, amelyeket a kommunikáló felek nem tudnának megformálni a jeltárgyat illető — kialakult vagy kialakítandó — közös kulturális bázisuk nélkül.

A kulturális összehangoltság egyik központi eleme a tárgyi ismeretanyag. A kommunikációban résztvevők tárgyi ismeretanyagának hozzávetőleges egybeesése kizárja a lehetséges többértelműséget mindazokban az esetekben, amelyekben rögzített és adottnak vett tények szolgálnak alapul a közlemény értékeléséhez, illetve megformálásához. A WITTGENSTEIN (1953/1969. 330) által ismertetett példában e tézis két értelmezési változat törlését jelenti. A *Mózes nem létezett* kijelentés elvileg lehetséges értelme: (1) a zsidóknak Egyiptomból való kivonulásuk idején nem egyetlen vezérük volt; (2) (egyetlen vezérük volt, de) vezérüket nem Mózesnek hívták; (3) nem volt olyan ember, aki mindazt véghezvitte volna, amit a Biblia Mózesről mond. Az (1) és a (2) változat történelmi tények bizonyosnak vett ismeretét vitatja, következésképpen irreális értelmezések olyanok számára, akik az említett történeti ismeretek birtokában vannak. Tehát csak a (3) változatban megadott értelem tulajdonítható a kijelentésnek.

3.4. Megjegyzés a zeugmáról

Részben a kulturális bázis fogalmát használhatjuk fel a zeugmának a tipológiából való kizárására is. A zeugma az egyazon szintaktikai szerkezetben megjelenő olyan jeltárgyak vagy állítások kifejezésmódjának keverése, amelyek zárt [= disztribucionálisan vagy idiomatikusan kötött] formákat alkotnak (vö. LYONS 1977/1978. 405–409). Így például az (1) *Megsérült a jégen és a bal vállán* vagy a (2) *Levetette kabátját és a gátlásait* mondatok zeugmatikusak, mert az (1) *megsérül* + *testrész* + *-on/-en/-ön*, illetve a *megsérül* + *helyhatározó* — az ige eltérő szemantikai tartományainak megfelelően — zárt formákat alkotnak, másfelől a (2) *leveti* ~ *levetkőzi a gátlásait* idiomatikus, míg a *levet* + *ruhadarab* nem az. A zeugmatikus kifejezések két önálló állítás összevont formái, bennük tartalmilag mindkét állítás hiánytalanul benne van. Másrészt: mindkét állítás ugyanannak a tényálláshalmaznak a w-paramétereivel rendelkezik, így a többértelműségnek egyetlen ismérve sem vonatkozik rájuk. Annak ellenére azonban, hogy az egyik és a másik állítás, amelyek mindegyike külön önálló értelemmel bír, s önmagában mindegyikük egyértelmű, nehézséget okozhat a megértésben, de csak akkor, ha a hallgató az idiomatikus szerkezetet nem ismeri. Ha kulturális bázisuk közös, ez nem fordul elő. Így a zeugma csak abban az értelemben okozhat nehézséget, ahogy egy idegen nyelvű fordulat, amelyet a címzett vagy ismer, vagy sem.

4. A célzás

A többértelműség esetei a közleménynek a w-paraméterek szerinti értelmezési tartományába esnek és csak kivételesen vezethetők vissza a szintaktikai szerkezet rosszul szabályozott alakítására. A célzásnak szintén nincs külön grammatikája. Ez akkor is igaz, ha — hasonlóan a hazudáshoz — a célzást megvalósító, köznapian szabályos szintaktikai szerkezet előadása olyan szupraszegmentális jegyeket mutathat, amelyek a célzásokat elkülönítik az egyszerű asszertórikus kijelentésektől vagy a kérdésektől.

A célzásnak a közlés egész rendszerében elfoglalt helyét csak a közléstartalom és a közlési folyamat metszésvonalaiban fellelhető, egymást korlátozó ismérveinek segítségével kereshetjük meg. Nevezzük mindenekelőtt nyílt közlésnek azokat, amelyekben az adott közlemény egyértelmű és minden hallgató számára ugyanazt az értelmet hordozza (például *A hangszalagok időegységenkénti rezgésszámának növekedésével a hangmagasság emelkedik* vagy *A szerencsétlent megoperálták* [= egy kontingens ítélet + a hallgatók számára azonos w és t paraméterek]). Legyen az ilyen mondatok értelme a mondat 'közönséges értelme'. Ezekben a közleményekben akkor olyan nyelvi események vannak, amelyek a nekik megfelelő tényállásokat maradéktalanul kifejezik. Állítsuk szembe velük azokat a közleményeket — nem nyílt közléseknek nevezve őket —, amelyeket az alábbi mondatok jelenítenek meg.

(1) *Meg tudod mondani, hány óra?*
(2) *Színtelen zöld eszmék szunnyadnak féktelen.*
(3) *Már dereng, s alig-alig sejlik föl ott távol az akashi öböl őszi ködjét szelő csónak, mely eltűnőben egy sziget mögött engem merengve hátrahagy . . .*
(4a) *Aki velem együtt mártja kezét a tálba, az árul el engem.*

(4b) *Ja igen, ő az a szőke tündér, akinek Zöld barátunk a hóna alá nyúlt!*
(4c) *Aki nem tartja be az előírásokat, annak számolnia kell a következményekkel.*
(4d) *És ez még nem is a legrosszabb, amire el kell készülve lennie!*

Környezetéből kiemelt állapotában az (1) mondat tárgyi ismeretre kérdez. Udvarias kérésként azonban a kérdés csupán a felszólítás formája. (Ez az a közleménytípus, amelyet SADOCK [1974] „whimperative-nak [kérdő felszólításnak]" nevez.)

Az (1) típus tehát eredeti állapotában valóban nem nyílt közlés. A jelenben azonban a mondat jelentése ekvivalens az (1a) *Mondd meg, hány óra!* mondatéval, és értelme az időpont közlésére vonatkozó kérdés. Ha az (1) mondatnak — a szavak és a szintaktikai szerkezetek szerint — azt a közléstartalmat tulajdonítjuk, hogy a címzett valóban közölni képes-e, hány óra, akkor ez a közléstartalom nem öltheti az (1) mondat alakját, hanem attól el kell térnie. Például:

(1b) *Meg tudod mondani azt, hogy hány óra?*
(1c) *Na, meg tudod-e mondani, hány óra?*
(1d) *Most mondd meg, hány óra, ha tudod!*
(1e) *Van akadálya, hogy közöld, hány óra?*
(1f) *Meg tudod mondani, hány óra? Úgy értem: van órád/ismered az órát/meg tudod becsülni az időpontot?*

és így tovább.

Az (1) mondat nem (1a) jelentésben való használata csak annak számára lehetséges, aki nem ismeri e mondat használati értékét, azt a szabályt, hogy kérést tartalmazó közlés. A mondat éppen a használati értéke révén válik nyílt közléssé. Ha az (1) mondat eredeti (szó és szintaktikai szerkezete szerinti) értelemben vett jelentése 'közönséges [natural] jelentés', és a kérés értelemben vett jelentése a 'szokásos [conventional] jelentés' (vö. MORGAN 1978. 266—269.), akkor ez utóbbi teszi a mondatot nyílt közléssé. Az (1) mondat azonban mint nyílt közlés nem tartalmaz célzást, illetőleg maga nem célzás. (Történetiségének egy szakaszában azonban minden bizonnyal nem nyílt közlés volt.)

A (2) mondat olyan értelmetlen közlemény, amelynek egy sajátos körülmény adja meg közlési értékét. Eredetije (*Colourless green ideas sleep furiously*) a generatív nyelvtanban annak bemutatására szolgál, hogy a grammatikailag szabályos szerkezet nem szavatolja a mondat értelmes voltát. Nem generativista nyelvész szájából hangozhat a mondat a transzformációs generatív grammatika tréfás jellemzéseként. A mondat ezzel a közlő részéről egyértelmű, de sajátos értelmében korlátozottan használható, hiszen a hallgatónak — ahhoz, hogy megértse — rendelkeznie kell három információval: (1) tudnia kell a generatív nyelvtanról és annak sajátos szemléletéről, (2) előzetesen ismernie kell magát a példamondatot és (3) tisztában kell lennie azzal, hogy itt az illusztráció célját szolgálja. A hallgató ezekből tudja levezetni a mondat értelmét. Az előzetes információk közül az (1) közös kulturális bázis meglétét jelenti, (2) egy bizonyos tény ismeretét, a (3) pedig a közlőnek, a közlő közlési céljának az ismeretét. A levezetés pedig nem egyéb, mint a mondat specifikus w paramétereinek a kimunkálása és a mondathoz való hozzárendelése. A példamondat másfelől nem tényállások megjelölésével nyilvánít véleményt, hanem egy tényállás megjelölését helyettesítő, arra vonatkozó utalás révén. Vagyis az utalás nem tényállásra vonatkozik, hanem az csupán felidéz egy közleményt, amely egy tényállást kifejez.

Ezért itt nem nyílt közléssel van dolgunk. A nem nyílt közlés minősítésnek az ismérve tehát nem az említett deriválás szüksége, amit mellesleg minden közlemény esetében elvégzünk, a művelet egyszerűségének függvényében akár észrevétlenül, hanem a kétszeres megfeleltetés. Azonban nem minden nyílt közlés célzás. Ha abból a megállapításból indulunk ki, hogy minden közlemény a tényállások valamelyikét mint a tényállások meghatározott alrendszerének egyikét jelöli meg, akkor a tényállást megjelölő nyelvi eseményt úgy kell felfognunk, mint amely maga is tematikai kritériumokkal korlátozott nyelvi események részhalmazának egy eleme. Az (1)—(3) előzetes ismeretek alapján a hallgatónak — a szükséges w paraméter meglelése útján — ennek a részhalmaznak a körében kell értelmeznie a közleményt. A (2) példamondat esetében csak egyetlen valószerű w paraméter van. (Mint valószerűtlent kizárjuk azt az esetet, ha a közlő a *színtelen zöld eszméken* magát a transzformációs generatív grammatikát érti.) Ekkor minden egyéb feltételezés odavezet, hogy a mondat értelmetlen, és ez ellentmond a kiindulási tézisnek, hogy tudniillik a transzformációs generatív grammatika tréfásan jellemezhető a mondattal. A korlátozott használatú egyértelmű nem nyílt közlés — így a (2) alatt megadott típus — nem célzás.

A (3) példamondat Hitomaro, 7. századi japán költő egy versrészlete. A lírának általában és ennek a költészetnek különösen megszokott gyakorlata az allúzió: evidens fogalmak és tényállások nem közvetlen, hanem „nem nembeli közléselemek direkt asszociációk útján" való közlése. Ezeknek az asszociációknak a tartománya a költői szöveg „utózengése" [yojô = a szavakon túlmutató hangulat és érzésszféra]. A költői közlésben a tematikusan eltérő közlemény(rész)ek a közvetlenül meg nem jelölt központi fogalom megvalósításai annak az építkezési módnak megfelelően, amelyet a japán poétika — hozzávetőleg „távasszociáció" jelentésben — a 'nioi-zuke [illatillesztés]' műszóval jelöl meg (vö. DOMBRÁDY 1980). Azoknak a tényállásoknak a köre, amelyeket a címzett a távasszociációk révén utolérhet, igen széles (valakinek az elvesztése miatt érzett fájdalom, homályosan felidéződő búcsújelenet, a természeti szépség melankolikus jelzése stb.). A közlés zárt láncolatában ezzel a következő összefüggés áll elő:

$$e_i \sim x_i \Rightarrow x_j/x_k/x_l \ldots / x_m \sim e_j/e_k/e_l \ldots k_m$$

Az összefüggésen belül x_i az alábbiak szerint áll elő:

$$x_i = \bigcup_{d=j}^{m} \{x_d\}$$

(ahol $1 \leq j, \ldots, m \leq n$).

Vagyis: a szóban forgó nyelvi eseményre egy tényállás van leképezve, amelyet az fölidéz. Ehhez a tényálláshoz a hallgatónak nincs közvetlen köze (tehát a verssorban felidéződő látvány az olvasónak nem saját élménye). Másfelől azonban e tényálláshoz asszociatíve rokon [közös élménybázisra visszavezethető, abban tematikusan közös elemeket tartalmazó] tényállások csatlakoznak, mintegy egy alrendszer elemeiként. A távasszociációval felidézhető rokon tényállások között van olyan, amely a hallgató saját élményanyagának része, és esetleg több ilyen is van. Mindegyik leképezhető valamely $e_i, e_j, \ldots, e_k$

nyelvi eseményre. Ezen a módon a kiinduló nyelvi esemény, a verssorok szövege, a kommunikáció folyamatában — képletesen szólva — megsokszorozódik. Ezzel azonban nem többértelműség áll elő, hanem újabb nyelvi események, amelyek egyáltalán nem tesznek szükségessé „helyreigazító" módosítást a kiindulási nyelvi eseményben.

Az **1.2.** pontban található (4) definíció alapján az a benyomásunk támadhat, hogy a (3) mondat már a közlő részéről szándékoltan többértelmű, vagyis célzással állunk szemben. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy a nyelvi esemény és a tényállás között per definitionem egyértelmű megfelelés van, ebben a viszonylatban azonos w paraméterekkel. x_i tényállás azonban csak a közlésfolyamat egy másik időpillanatában változik meg, úgy, ahogy ezt a képletben az $x_i \Rightarrow xj/x_k/x_l \ldots /x_n$ összefüggés kifejezi. A művelet nyomán természetesen új tényállások keletkeznek. e_i pedig, amely x_i képe, definíciójából következően nem felelhet meg $x_j, x_k, \ldots, x_m$ tényállásnak. Mint látható, az „utózengés" a költeményt nem teszi célzatossá, csak nem nyílt közlés jellegének ad sajátos értelmet: a nyílt közléssé alakítás implikációját.

A (4a)—(4d) közlemények egyike sem jellemezhető az (1)—(3) alatti ismérvekkel: a konvencionális, a kulturálisan meghatározott rögzítetlen jelleggel. Az e közleményekben foglalt kijelentések már mind a közlő oldalán lehetségesen többértelműek. (4a) mindaddig, amíg Júdás nem nyúl a tálba, (4b) addig, amíg egy későbbi közlemény a többértelműséget el nem dönti, (4c) addig, amíg egyértelművé válik, kit jelöl meg az *aki;* (4d) pedig, amíg a várható cselekmény tartalma ki nem derül.

E közlemények közös jegye, a szándékolt többértelműség a célzás ismérve. A szándékolt többértelműség több, alternatív tényállás azonos nyelvi szerkezetben való kifejezését jelenti, amivel egy

$$x_i/x_j/ \ldots /x_r \rightarrow e_i^!$$

megfelelés keletkezik. $e_i^!$ olyan nyelvi eseményként írható le, amely egyrészt megfelel x_i tényállást leképező e_i kijelentésnek, másfelől — és ez a szándékolt többértelműség tartalma — megenged [= szintaktikai szerkezetének alaki sajátságai folytán indukál] egy másik $ej/e_k/ \ldots /e_r$ közleményt, amely utóbbi egy $x_i/x_j/ \ldots /x_r$ tényállás képe. A célzások típusaiban az egyik rendezőelv az indukált második közlemény $(e_j, e_k, \ldots, e_r)$ tartalma. Ez lehet egy tárgy vagy egy személy megjelölése, és akkor a célzás referenciális közleménytípus. A (4a)-ból következő (4e) mondat állítmánya egy tulajdonnév:

(4e) *Az, aki engem elárul, Júdás.*

Az indukált közlemény tartalma, tehát egy tényállás alkotóeleme, az a személy, aki egy cselekvést végrehajt. (4b)-hez tartozó (4f) teljes tényállást ír le, olyat, amely egy állapotra utal, vö.

(4f) *Zöld barátunk és az a szőke nő szerelmi viszonyra lépett.*

Megjegyzendő, hogy a (4b) kijelentés tartalma — kizárólag szintaktikai kritériumokat figyelembe véve — egy személy kilétének a meghatározása. Az ilyen alakú mondatok azonban nemcsak egy tulajdonnév denotátumának a körülírását végezhetik el.

Egy állapot vagy tulajdonság fennállását jelző indukált közlemény az attributív célzás közleménytípusát hozza létre. Mind (4a), mind (4b) esetében közös a közlésmód közvetlen célja, illetőleg másfelől, a szándékolt többértelműség oka a közvetlen megjelölés, azaz egy $x_i \leftrightarrow e_i$ viszony elkerülése.

A célzásoknak a közléscélok alapján való csoportosítása a közlemény—közlőtárs viszonyból veszi az ismérveit. (4c) és (4d) közlemények (4a) és (4b)-vel szemben perlokúciós mozzanatot tartalmaznak. (4c) esetében a szándékolt többértelműség azt jelenti, hogy nincs megjelölve, honnan indul és merre tart a fenyegetés. Az indukált közlemény a közlőtársra (is) vonatkozik. (4c) mellett szociálisan magas presztízsű kijelentés, ami a közlő szociális helyzetét magát is „többértelművé" [= a hallgató számára többféleképpen értelmezhetővé] teszi.) Saját típusán belül (4c) referenciális jellegű, amennyiben az indukált közlemény denotátuma hiányzik belőle, vö. (4g) *Ön nem tartja be az előírásokat, tehát Önnek számolnia kell a következményekkel.*

(4d)-ben ugyanúgy perlokúciós mozzanat jelenik meg, mint (4c)-ben, azonban itt a többértelműség nem a személyt illeti, hanem egy fenyegetés tartalmát, vagyis a várható esemény módozataira vonatkozik. Így (4d) — a fentiek alapján — saját típusán belül attributív forma.

Mint (4g) mutatja, egy típus megvalósíthat egyszerre több célzásfajtát is: (4g)-ben a *következmények* könnyen értelmezhető (4b) szerint.

Koncepcióm szerint (vö. SZENDE 1982) a célzás az általánossal való helyettesítés egyik válfaja. A célzást a következők szerint értelmezzük az általánossal való helyettesítés változataként. Mindegyik célzásfajta — akár attributív, akár referenciális — lehetségesen több tényállásra vonatkozik, mint az a kijelentés, amelyet célzás mivoltának megfelelően indukál. Tehát a célzások is olyan kijelentések, amelyek intenzionálisan tágabb fogalmat használnak intenzionálisan szűkebb helyett. Az általánossal való helyettesítés egyéb változataitól másrészt el is térnek. Míg a többi típusnál a helyettesített meg sem jelenik, csak éppen következtetni lehet rá, addig a célzások esetében az a közlemény, amelyet az elhangzó közlemény általánossal helyettesít, a közlési folyamatban valóságosan rekonstruálódik, és ez az a rész, amely a közlésnek az újdonságértékét biztosítja, illetőleg amely a közlés ténylegesen ható összetevője. Szintúgy fordított a helyzet a közlési művelet sajátosságainak tekintetében is. Először is már azzal, hogy itt a helyettesítettnek a rekonstrukciójára — az eredményes, azaz az elértett célzás esetén — valóságosan sor kerül. Másfelől azzal, hogy a helyettesített nem kizárólag szintaktikai—szemantikai módosításokkal jöhet létre a helyettesítőből, hanem — a közlemény szintaktikai—szemantikai összetevőinek változatlanul hagyása mellett — a közlemény kommunikatív modalitásának megváltoztatása révén.

A fenti dolgozat a közlési zavarok témakörének egy fontos fejezetével foglalkozik. A kifejtésben egy a közlési zavarok elméleti alapvonalait felvázoló dolgozatom (SZENDE 1982) fogalmi kategóriái, módszertani apparátusa és jelölésmódja szerint jártam el. Ennek az apparátusnak a kezelését aligha tudtam volna megoldani egy ötletgazdag, szigorú, de türelmes matematikus, NÁDAI ÉVA (München) segítsége nélkül. Elsősorban neki tartozom szerzői köszönettel.

SZENDE TAMÁS

Hivatkozások

BALÁZS JÁNOS 1965: A szintagmatizálódás alapfeltétele. ÁNyT 3: 21—34.
CARNAP, R. 1934: Logische Syntax der Sprache. Wien.
CHASTAIN, C. 1975: Reference and context. K. GUNDERSON (szerk.) Language, Mind, and Knowledge. Minneapolis, Minnesota. (Idézi: DONNELLAN 1978.)

COLE, P. 1978: On the origins of referential opacity. P. COLE (szerk.), Syntax and Semantics 9. Pragmatics. New York—San Francisco—London. 1—22.
DOMBRÁDY, G. 1980: Das Schweigen in der dichterischen Sprache — das Schweigen als Sprache. (A „Korunk kommunikációs zavarai" c. konferencia előadás-anyagai.)
DONNELLAN, K. 1966: Reference and definite descriptions. Philosophical Review 75: 281—304.
DONNELLAN, K. 1978: Speaker reference, descriptions and anaphora. P. COLE (szerk.), Syntax and Semantics 9. Pragmatics New York—San Francisco—London. 47—68.
FREGE, G. 1980: Fogalom és tárgy. RUZSA IMRE (szerk.), Logika, szemantika, matematika. Budapest. 135—55. (Eredetije: Über Begriff und Gegenstand 1892-ben jelent meg.)
HINTIKKA, J. 1962: Knowledge and belief. Ithaca, New York. (Idézi HORN 1978.)
HORN, L. 1978: Remarks on neg-raising. P. COLE (szerk.), Syntax and Semantics 9. Pragmatics. New York—San Francisco—London. 129—220.
KAPLAN, D. 1978: Dthat. P. COLE (szerk.), Syntax and Semantics 9. Pragmatics. 221—243.
LEONTIEVA, N. 1980: On the semantic incompleteness of sentence. „Automatische Sprachverarbeitung — 23—28. 3. 1980 — Potsdam". Potsdam. (Lapszám nélkül.)
LYONS, J. 1978: Semantics I—II. Cambridge—London—New York—Melbourne. (Első kiadás: 1977.)
MACKAY, D. 1970: Mental diplopia: Towards a model of speech perception at the semantic level. G. D'ARCAIS—W. LEVELT (szerk.), Advances in Psycholinguistics. Amsterdam—London. 76—100.
MCCAWLEY, J. 1978: Conversational implicature and the lexicon. P. COLE (szerk.), Syntax and Semantics 9. Pragmatics. New York—San Francisco—London. 245—259.
MORGAN, J. 1978: Two types of convention in indirect speech acts. P. COLE (szerk.), Syntax and Semantics 9. Pragmatics. New York—San Francisco—London. 261—280.
QUINE, W. V. O. 1968: A logika módszerei. RUZSA IMRE (szerk.), Budapest. (Eredetije: Methods of logic, 1963-ban jelent meg.)
SADOCK, J. 1974: Toward a linguistic theory of speech acts. New York.
SZABOLCSI ANNA 1980: Az aktuális mondattagolás szemantikájához. NyK 82: 59—82.
SZENDE TAMÁS 1982: A közlési zavarok elméletének alapkategóriája: az 'általánossal való helyettesítés'. Magyar Filozófiai Szemle 26. (Közlés alatt.)
WITTGENSTEIN, L. 1969: Philosophische Untersuchungen. L. WITTGENSTEIN: Schriften 1. Frankfurt. (Eredetije német és angol nyelven: Oxford 1953.)

On Semantic Polyvalence, Ambiguity, and Hinting

by TAMÁS SZENDE

Semantic polyvalence, ambiguity, and opacity — the latter mostly discussed in terms of modal logic in the field — are concerned with pragmatic aspects and various types of ambiguity occurring in language usage. The following terms or rather principles have been taken into consideration as starting points: (i) distinction between 'sense [Sinn]' and 'reference [Bedeutung]' which derives from FREGE (1892); (ii) interrelations between the set of states-of-affairs ($X = \{x_1, x_2, \ldots, x_n\}$) and the set of individual expression forms called here 'speech events' ($E = \{e_1, e_2, \ldots, e_n\}$) into which the former will be transformed; (iii) probabilistic values ($p_a, p_b, \ldots, p_n$) assigned to the alternative possible interpretations of one and the same communicative event in a given situation s_i.

After having briefly reviewed the problem of how it is possible that semantic polyvalence does not always and necessarily result in ambiguity, taking the latter as a special case of communicative events in the context of interpersonally determined interpretation/cognition processes, the following definitions are given.

(i) Ambiguity emerges in case a speech event e_i refers to two or more states-of-affairs $x_a, x_b, \ldots, x_m$ in a given communicative situation s_i or e_i admits x_i to be interpreted as one of the $x_{i_1}, x_{i_2}, \ldots, x_{i_m}$ variants of the state-of-affairs x_i when the sensical difference among them turns out to be of relevance later on during communication.

(ii) Ambiguity represents an optional communicative value of e_i in the sense that it holds in s_i without necessarily doing the same in s_j whenever the w_i [world] and/or t_i [time] parameters of e_i are not identical with w_j and/or t_j of the same speech event ($e_j = e_i$) occurring in s_j.

(iii) Interpretations of one and the same speech event e_i may be different for different communicators participating in the same communicative situation s_i which means that e_i in question may be unambiguous for the speaker whereas the same e_i may be ambiguous for the hearer in s_i.

(iv) In everyday usage no significant grammatical features for ambiguity are observable, i.e. *e*'s with elliptic structures or with polyvalent semantic constituents may be unambiguous for all the communicators in an *s* to the extent that one of the pragmatic operators $k_a, k_b, \ldots, k_n$ unanimously clears up the state-of-affairs x_i transformed into e_i though the latter — as a whole — is semantically polyvalent.

Further on various types of ambiguity, such as the *de re—de dicto* ambiguity and several cases of opacity, the latter in the sense as defined in COLE (1978) etc. are discussed.

Hint is a case of communicative strategies of a communicative situation s_i where ambiguity of a speech event e_i is deliberately applied by the speaker. By hint it is intended to convey a hidden communicative content. So, hint represents a type of non-overt communicative content, i.e. an indirectly conveyed message embedded in e_i without being structured as x_i in the case of the one-to-one correspondence of $e_i \leftrightarrow x_i$. Hint as a communicative device occurring in everyday usage is defined, then, as a strategic variant of 'overgeneralization' in the sense that by hinting extensionally wider semantic entities are used for x_i covering a set x' where $x' = \{x_a, x_b, \ldots, x_m\}$ and where $x_a \sim x_b, \ldots, \sim x_m$ is made directly accessible together with x_i in the inteptretation of e_i.

According to what kinds of content are embedded and conveyed in a hint, two universal types are mentioned, i.e. the referential and the attributive ones.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Szófejtések

202. Vogul *mā-tāpriś* 'Maus'

1. A vog. (KANN., közli LEHT.: FUF 21: 37) TJ AK FK P AL *täŋkər*, FL *taŋkər* 'Maus' (~ m. *egér*, finn *hiiri* stb., l. MSzFgrE) a vogul nyelvjárásokban széltében-hosszában el van terjedve, de nem mindenütt jelent egeret, hanem egyéb kisebb fajta rágcsáló, ill. rovarevő állatot jelölnek vele. Pl.: (KÁLMÁN, WogT 309) Szi. *taŋkər* 'Wasserratte', Jk. *mā-täŋkər* 'Maulwurf', *wiľ-täŋkər* 'Wasserratte' (de: JK. *täŋkər* 'Maus'!). Az északi nyelvjárásterületen — tudomásunk szerint — csak a FL nyelvjárásban használatos a szó 'egér; Maus' jelentésben. Több északi nyelvjárásban a következő szó járja ebben az értelemben: (VNGy. 2: 666, MSz.) É *mā-tapriś* 'egér; Maus', (KÁLMÁN, WogT 263) Szi. Ob *mā-tāpriś* 'Maus (in den Märchen)'.[1] Ezenkívül az É *mā-tapriś* szónak 'vakondok; Maulwurf' jelentése is van (l. MK 3: 384).

A *mā-tāpriś*, *mā-tapriś* összetett szó: előtagja a *mā* 'Erde' szóval azonos, az utótag *riś* eleme az ismert vogul kicsinyítő képző. Az utótagnak sem a képzővel ellátott, sem a képző nélküli alakja önállóan nem fordul elő, s így a vogul alapján a jelentése nem állapítható meg. A *tāp-* ~ *tap-* változatok közül a hosszú magánhangzójú lehet az eredetibb, a *tap-* alak rövid *a*-ja a nem-első szótagbeli helyzetben való rövidüléssel magyarázható. Ez a jelenség elég gyakori a vogulban, pl. *wāta* 'Ufer': *ās-wata* 'das Ufer des Flusses Ob' (vö. STEINITZ, WogVok. 26; KÁLMÁN, WogT 22). A kikövetkeztethető ősvogul magánhangzó **ā̆* vagy **ă̄* lehetett.

2. A vog. *tāp-* ~ *tap-* jelentése és eredete — mint mondottuk — a vogul nyelvből nem fejthető meg, de bizonyos jelentéstani meggondolások és párhuzamok alapján a vogul szót egyeztethetőnek tartom a következő rokon nyelvi szavakkal: m. *evet* 'Eichhörnchen' | s z a m. s z e l k. (CASTR.—LEHT.: MSFOu. 122: 113) Ta. B *täpäng*, B *täpäk*, N *tabék*, *tăbék*, Csl. *taabék* 'Eichhorn' (l. MSzFgrE; a m. szónak más szóba jöhető etimológiája is van, l. uo.). A m. *-t* és a szelk. *-k*, *-ng* (= *ŋ*) denom. névszóképző. Az egyeztetés hangtanilag kifogástalan. Az uráli alapnyelvre **säpə* vagy **šäpə* alak tehető fel.

Ezen etimológia szerint a vog. *tāp-* ~ *tap-* eredeti jelentése 'evet; Eichhörnchen' lehetett. A vog. *mā-tāpriś*, *mā-tapriś* belső vogul nyelvi fejlemény. Az 'evet; Eichhörnchen' → 'egér; Maus' ~ 'vakondok; Maulwurf' jelentésváltozást jól támogatják a következő szemantikai párhuzamok: osztj. (RÉDEI, Nord-ostjakische Texte. Göttingen 1968. 42) Kaz. *aj-ʌaŋkĭ* 'Maus'.

[1] Az északi nyelvjárásokban egyéb szavak is használatosak 'Maus' jelentésben: (BV) É *piś-piś* 'мышь', (KÁLMÁN, WogT 263, 288) Szi. *mā-pors*, *mā-pors-ūj* 'Maus' (*mā* 'Erde', *pors* 'Mist, Schmutz, Staub', *ūj*, *uj* 'Tier').

Az osztják szó — melynek szószerinti jeletése tkp. 'kis evet; kleines Eichhörnchen' — népetimológiás alakulat egy feltehető Kaz. **pă̮ləŋkĭ* alakból (vö. RÉDEI: NyK 73: 419). A rekonstruálható osztj. Kaz. **pă̮ləŋkĭ* megfelelői több osztják nyelvjárásból kimutathatók: (KT 698) Trj. *păləŋki* 'gewöhnliche Maus' ~ DN *pĕləŋkə: maγ-p.* 'Maulwurf' ~ Kr. *pĕləŋkə* 'ein fliegendes Tier, wie die Schwalbe, eine Fledermausart'. Vö. még vog. FL *taŋkər* 'Maus' ~ Szi. *taŋkər*, JK. *wiť-täŋkər* 'Wasserrate' JK. *mā-täŋkər* 'Maulwurf'. — Az idézett szavakban (vog. *taŋkər, tāp-* ~ *tap-: mā-tāpriś*, osztj. *pĕləŋkə, aj-ʌaŋkĭ)* mutatkozó jelentésbeli párhuzamok kölcsönösen egymást erősítik. A vog. *tāp-* ~ *tap-: mā-tāpriś* tehát mind hangtani, mind pedig jelentéstani szempontból a m. *evet* és a szelk. *täpäk* stb. etimológiai megfelelőjének tekintendő.

203. Osztják *нӑшъ* 'даже'

Az osztj. (ROSZLJAKOV—BARTYENYEV)[2] É *нӑшъ* 'даже' HONTI (NyK 80: 372) szerint a zürj. (FOKOS—FUCHS, SyrjWb. 647) V AV *nać* 'ganz, gerade, eben' átvétele. Ez a magyarázat jelentéstani szempontból nem fogadható el. Az osztják szó valóban a zürjénből való, de átadó nyelvi alakul egy zürj. **nęš* 'még; noch' jöhet tekintetbe. A zürjén szó a mai nyelvben csak toldalékos alakban van meg: (WUo.) I Ud. *nęšta* 'noch', (SzrSzlK) FV Vm. I AV Ud. *nęšta*, I *nęšna* 'еще'. A rövidebb **nęš* alak egykori megléte mellett szól a zürjén szó votják etimológiai megfelelője: (MUNK.) Sz. K *noš*, G *nįš* 1. 'megint, újra, ismét; wieder, wiederum', 2. 'még, még inkább; noch', (WICHM.) G M J MU Uf. *noš* 'wieder, wiederum, noch' (l. ESzK). Az osztjákban zürj. *n* — *š* → osztj. *n* — *š*, zürj. *ę* → osztj. *ă (ă)* hanghelyettesítés történt. Az osztják adat *ă* betűje feltehetőleg *ă* hangot jelöl, legalábbis erre látszik utalni a zürjén szó *ę* hangja, melynek helyettesítésére egynéhány biztos etimológiában osztj. *ă*, *ă* szolgál az északi nyelvjárásokban (vö. TOIVONEN: FUF 32: 134).

204. Osztják *pĭstə-* 'totstechen'

A címként megadott osztják szó a KT 745 szerint csak a Kaz. nyelvjárásban van meg: *pĭstə-* 'totstechen, durch einen Stich töten (einen Bären); (pass.) beschädigt, verletzt werden (z.B. durch die Hand eines anderen; nicht durch Geld- u. dgl. Verlust)'. Ez a szó zürjénből való kölcsönzés, vö. (WUo.) V Sz. Lu. I P Ud. *pištį-* 'löcherig werden (V), aufbrechen (intr.), ein Loch werden (Sz. Lu. I Ud.), aufgehen, aufbrechen (Geschwür, Kleidungsstück) (P); einen Weg finden (V)', (LYTK.) Ja. *pišt-* 'продырявиться (одежда, посуда), прорваться (о нарыве)'. — A zürj. *pi-* szókezdetnek az osztj. *pĭ-* szabályos megfelelője. A szóbelseji zürj. *-ś-*nek több szóban — kivált az *-śt-* kapcsolatban — osztj. *-s- (-st-)* felel meg (vö. TOIVONEN: FUF 32: 116, l. különösen a 121, 122, 146, 174, 175, 334, 363, 364 számú etimológiákat). A nemelső szótagbeli zürj. *į* hangnak az osztj. *ə* ugyancsak szabályosan felel meg. Az osztják szó tranzitív 'totstechen' és intranzitív 'beschädigt, verletzt werden', a zürj. *pištį-* viszont csak intranzitív 'löcherig werden...' jelentésben

[2] E forrásra vonatkozóan l. HONTI: NyK 80: 359.

használatos. Lehetséges, hogy az osztj. *pĭstə-* tranzitív jelentésének a kialakulására a zürj. (WUo.) V Sz. Lu. *piśkęd-*, P *piśkę·t-* 'durchstekken, durchbohren, bohren, ein Loch machen' műveltető képzős származék hatott.

205. Zürjén *akań* 'Puppe'

1. Zürj. (WUo.) V Sz. P *akań* 'Puppe', (SzrSzlK) FV FSz. Vm. I AV Pecs. Szkr. KSz. *akań* 'кукла'. — Ezt a szót a szakirodalomban a következő rokon nyelvi szavakkal egyeztették: finn *akka* 'Frau, Weib; alte Frau, Weibperson'; vepsze (Зайцева—Муллонен, Словарь вепсского языка, Lgd. 1972) *ak* женщина, жена; старуха'; észt *akku: metsa-a.* 'Wolf' | lapp N *ak'ka -kk-* 'wife', *ak'ko* 'grandmother; old woman', L *ahkkā* 'altes Weib, Frau, Gattin', *ahkkō* 'Großmutter; alte Frau' (Munkácsi: KSz. 8: 163; Uotila, SyrjChr. 62 ? z.; SKES ? z.; A. Kövesi, Permiképz. 241; ESzK).

Ez az egybevetés azonban téves, mivel a finnségi első szótagi *a*-nak a zürjénben szabályosan *o̧*, *o* (< **o̧*) és *u* szokott megfelelni; az *a* hangmegfelelés — szórványosan — csak palatális mássalhangzó-környezetben fordul elő (**a* > őspermi **ä* > zürj.-votj. *a*).

2. A zürj. *akań* *-ań* végződése denom. főnévképző lehet (A. Kövesi, Permiképz. 241). Persze az sincs kizárva, hogy az *-ań* elemben a zürj. (WUo.) P *ań* 'Mutter des Mannes', (SzrSzlK) FV Vm. I AV Pecs. Szkr. KSz. Ud. *ań* 'женщина' szó rejlik. Az *akań ak-* töve etimológiailag azonos a zürj. (SzrSzlK) Vm. AV *akka* 'крестная мать' (l. *vezań* alatt), (ESzK) AV *ak: ak-vežań* ua. (*vež-ań* 'Taufmutter') szóval. A zürj. *akka* és az *ak-vežań* összetételben szereplő *ak* vepsze jövevényszó (Lytkin: Vir. 1967: 24; ESzK). Véleményünk szerint az *akań ak-* töve is a vepszéből származhat, annak ellenére, hogy ez a szó elég nagy területen (a P nyelvjárásban is!) el van terjedve. A zürjén nyelv finnségi jövevényszavai között ugyanis találunk néhányat, amelyek nemcsak a nyugati, hanem a keleti és a déli nyelvjárásokban is megvannak. Például: (WUo.) V Sz. Lu. *ludik*, Ud. *ludi̧k*, P *vudi̧·k* 'Wanze'; (uo.) V AV Sz. Lu. I. Ud. *pać* 'Ofen (in der Stube)'; (uo.) V Sz. Lu. Ud. P *rab* 'Branntweinbodensatz, Treber' (e szavakra vonatkozóan l. Lytkin: i. h.; ESzK).

Az *ak-*: *akań* 'Puppe' szónak a 'Frau, alte Frau' jelentésű vepsze *ak* szóból való származtatása jelentéstanilag is lehetséges. Jelentéstani szempontból vö. m. *baba* 'Spielpuppe' ~ 'Frau'; or. *бабка* 'Puppe' (*игра в б.* 'Knöchelspiel') ~ 'Großmutter, alte Frau'. Egyébként a vepsze szó is használatos hasonló jelentésben: *otta ak* 'выиграть (при игре в городки' (l. Зайцева—Муллонен: i. h.).

A zürj. *akań* átkerült az obi-ugor nyelvekbe is: vog. Szo. *ākań* stb. 'Puppe', osztj. O *ȧkȧ́ń* ua. (Rédei, SLW 91; Toivonen: FUF 32: 10).

206. Zürjén *lęb* 'шкура морды'

A zürj. (SzrSzlK) I *lęb* 'шкура морды и лба (оленя)' — tudomásom szerint — csak az idézett szótárban fordul elő. A zürjén szó kétségtelenül az or. *лоб* 'homlok; Stirn' szóból származik.

207. Votják *šaj* 'Grab, Friedhof'

1. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Lu. *šoj*, VL *šuj* 'Leiche, Aas (V Lu. VL); totgeborenes Kind (Sz.); schlechtes, nicht mehr brauchbares Ding (z.B. Fußbekleidung (V Sz.)', (SzrSzlK) FSz. *šǫj* 'труп, падаль, мертвый' | v o t j. (MUNK.) Sz. *šęj*, K *šöj*, (WICHM.) G *šęj*, *šej*, J *šöj* 'Leiche, Aas'. — Ezeket a permi szavakat többen (VglWb. 808; ANDERSON, Wandl. 229; WICHMANN, WotjChr. 107, Vir. 1916: 22; UOTILA: MSFOu. 65: 261; SKES; LYTKIN, VokPerm. 68; ESzK) a következő szavakkal vetették egybe: finn *haja: olla hajallaan* 'zerstreut sein', *hajallinen* 'zerstreut, sporadisch', *hajoa-* 'zerfallen, entzweigehen' | ?lapp (FRIIS) *sagje* 'Levninger af Dyr, som Ulven har draebt, Aadsellevning', N *sâggje -j-* '(limited) place, (proper or sufficient) space; track(s) and [or] trace(s) made by something, e.g.: (the place where a wolf or other beast of prey has killed animals, and) the tracks and [or] traces left by beasts of prey; scar of wound'. Az egyeztetés jelentéstani okokból nem fogadható el. A lapp *sâggje* első szótagbeli *â* hangja miatt a finn szóval is bizonytalanul tartozik össze.

2. Véleményem szerint a zürj. *šoj* ~ votj. *šęj* családjába tartozik a következő votják szó: (MUNK.) Sz. K *šaj* 'Grab', (WICHM.) G MU *šaj* 'id.; Friedhof'. A zürj. *šoj*, FSz. *šǫj* alapján őspermi **ǫ* tehető fel. Végső soron a votj. *šęj*, *šöj* alakban feltehető **ǫ́* is visszamehet korábbi **ǫ*-ra, az őspermiben végbement **ǫ* > **ǫ́* változás ugyanis a *j* palatalizáló hatásával függ össze (vö. E. ITKONEN: FUF 31: 298). A G *šej* alakban ugyancsak a *j* palatalizáló hatására *ę* > *e* történt. A votj. *šaj* alakban sporadikus **ǫ* > *a* változás történt. E hangváltozás több biztos példával igazolható (vö. E. ITKONEN: FUF 31: 320). A votjákban az őspermi **ǫ* kétirányú fejlődése következtében (**ǫ* > **ǫ́* > *ę*, *ǫ́: šęj*, *šöj*; **ǫ* > *a: šaj*) szóhasadás történt: a *šęj*, *šöj* 'Leiche, Aas', a *šaj* pedig 'Grab, Friedhof' jelentésűvé vált. Jelentéstani szempontból vö. finn *kalma* 'Leichengeruch; Leiche, Tod' ~ észt *kalm* 'Grabstätte' ~ mord. E *kalmo*, M *kalma* 'Grab' ~ jur. O *χāl'mer* 'Leichnam' (l. FUV; SKES).

A votj. *šaj*-nak a finn *hauta* 'Grab' szóval való egyeztetése (WICHMANN, WotjChr. 106; KALIMA, BaltL 98; SKES ?-lel) hangtani szempontból nem fogadható el: a finn *auta* szegmentumnak ui. nem felelhet meg votj. *aj*.

208. Cseremisz *talyəðe* 'Füllen'

1. A cser. (RAMST.) KH *tälyüðə* 'junge Stute, Stutenfüllen', (PS) B *talyəðe* 'Fohlen, Füllen (seit es von der Stute abgewöhnt ist bis zum Alter von zwei Jahren)', (BEKE: FUF 23: 72) M C Č *talyəðe;* JT V *talyuðo* 'ein Füllen, welches noch nicht eingespannt war' és a votj. (MUNK.) Sz. K *toles* 'csikó (az első tél, azaz év után); Füllen (nach dem ersten Jahre)' etimológiai összefüggését BERECZKI (NyK 66: 387) vette észre elsőnek. MUNKÁCSIra való hivatkozással (l. VotjSzt. 365) megjegyzi, hogy a votják szót felfoghatnánk a votj. *tol* 'tél; Winter' származékának, „de ha valóban összefügg a cseremisz szóval, akkor az egyezés véletlen, mert a cseremisz szót viszont semmiképpen sem lehet a 'tél' szóból magyarázni (vö. cser. *tel*, *tele* 'tél')". Ami az idézet második felét illeti, BERECZKInek igaza van: a cser. *tälyüðə*, *talyəðe* és a *tel*, *tele* az első szótag vokalizmusa miatt valóban nem illik egymáshoz. De a *tälyüðə*, *talyəðe*

semmiképpen sem tartozhat a cseremisz nyelv ősi szókincsébe. A cser. Ny. *ä* ~ K *a* magánhangzó-megfelelés a tisztán cseremisz kori szókincsre korlátozódik, régibb rétegbe tartozó szavak nincsenek közöttük (vö. E. ITKONEN: FUF 31: 206).

2. Én a votják és a cseremisz szó összefüggését másképpen látom. A votj. *toles* 'csikó; Füllen' kétségtelenül a *tol* 'tél; Winter' származéka. Az *-s* denom. névszóképző. A cser. *tälyüdə, talyə̑də* 'Füllen' ősvotják jövevényszó. A votj. *tol* (~ zürj. *tęl)* 'Winter' szóban őspermi **o̓* (< FU **ä)* tehető fel. A cseremisz szó az ősvotjákban végbement **o̓* > *o* változás előtt került a cseremiszbe, s így benne ősvotj. **o̓* → őscser. **ä* (> Ny. *ä* ~ K *a)* hanghelyettesítés történhetett. Az őscseremiszben volt labiális **ü* és **ö* (l. E. ITKONEN: FUF 31: 259), de ezek az őspermi—ősvotj. **o̓* hangnál zártabb magánhangzók voltak. Ezért a cseremiszek az ősvotj. labiális nyílt **o̓* hangot az illabiális nyílt **ä*-vel helyettesítették. BERECZKI (NyK 79: 60) a cser. *ä* ~ *a* hangviszonyt tartalmazó szavakban őscser. **a*-t tesz fel, mely a keleti nyelvjárásokban megmaradt, a nyugatiakban ellenben viszonylag későn **a* > *ä* hangváltozás történt. Persze fonetikailag ősvotj. **o̓* > őscser. **a* (> Ny. *ä* ~ K *a)* hanghelyettesítés is elképzelhető, hiszen ha nem volt **ä*, akkor az **a* volt a votj. **o̓* hanghoz legközelebb álló nyílt magánhangzó a cseremiszben.

Ami az egyeztetés alaktani oldalát illeti, tulajdonképpen hibrid jövevényszóval van dolgunk. A votj. *toles*, amelynek *-s* eleme denom. melléknévképző, egy korábbi **toles val* (< ősvotj. **to̓les val)* 'téli ló (azaz ló/csikó az első tél után)' jelző szerkezetből vonódhatott el. A votj. *-s* melléknévképzőre vonatkozóan l. A. KÖVESI, PermiKépz. 302. A cseremiszek a votj. **toles val* szerkezetet a saját nyelvi **tälyüdə imńi*/**talyə̑də imńe* szerkezettel helyettesítették *(imńi, imńe* 'ló; Pferd'). Vö. U *talyə̑də imńe* 'Fohlen' (WICHMANN: MSFOu. 59: 163). A cser. *-γüdə, -γə̑də* stb. melléknévképző (l. BEKE, CserNyt. 129), amellyel a votj. *toles val* ősvotj. *-s* melléknévképzőjét helyettesítették. A cser. KH *tälyüdə*, B *talyə̑də* 'Füllen, Fohlen' ugyancsak elvonás a korábbi *tälyüdə imńi* stb. jelzős szerkezetből.

209. Mordvin *pulo* 'Schwanz, Schweif'

1. A következő szavak etimológiailag összetartoznak egymással: z ü r j. (WIED.) *pulį: p.-pom* 'Schulterblatt, Achsel, Genick' *(pom* 'Ende, Anfang, Spitze'), (SzrSzlK) AV FV *puli*, Vm. *puli-lį*, FV *puli-pom* 'лопатка (спинная)' *(lį* 'Knochen') | c s e r. (WICHM.: FUF 16: 203) KH *pulə̑š*, J *pulŭkš*, U *pulə̑š, pulš*, B *pulš* 'Schulter (KH), Achselgelenk (J U B)' | m o r d. (ERS) E *pulakš* 'затылок' (WICHMANN: FUF 16: 203 z., cs.; E. ITKONEN: FUF 31: 165, 268; BERECZKI: NyK 65: 176 md.; LYTKIN, VokPerm. 217 z., cs.; ESzK). — A zürj. *pulį, puli* alakban az *į, i* megmaradása szabálytalan, talán a *lį* 'Knochen' szó hatásával függ össze. A zürj. (WUo.) S V *peľ-pom*, S V P *peľ-pon* 'Schulter, Achsel' népetimológiás alakulat a zürj. *peľ* 'Ohr' szó hatására (LYTKIN: i. h.; ESzK). Eszerint a *peľ-pom* összetételt 'Ende der Ohren' jelentésűnek értelmezték. A cser. *-š, -kš*, mord. *-kš* denom. névszóképzők.

2. Véleményem szerint a fenti etimológiai családhoz vonható a mord. (PAAS.) E *pulo*, M *pula* 'Schwanz, Schweif; Schaft, Stiel; Haarflechte, Zopf (der

Mädchen)' szó is. A 'Schulterblatt, Schulter, Achsel, Genick' (zürj., cser., mord.) és a 'Schwanz, Schweif; Zopf, Haarflechte' (mord.) jelentések viszonyához vö. cser. KH *pač*, U *poć* 'Schwanz, Schweif' ~ 'Hinterteil' ~ zürj. *bęž* 'Schwanz' ~ osztj. (KT 751) V Vj. *poč* 'Ferse (V)' ~ 'Nacken' (Vj.) ~ Trj. *pŏč* 'Rücken, Rückenseite' ~ DN *păšŋat* 'Hinterkopf, Genick' (vö. TOIVONEN: FUF 19: 110, 133; UOTILA, SyrjChr. 66; ESzK); m. *tarkó* 'Genick, Nacken, Hinterkopf' ~ finn (LÖNNR.) *turja* 'bakdelen av nacken; Hinterteil des Nakkens' ~ észt *turi* (Gen. *turja)* 'Nacken' ~ 'Schopf od. überhaupt Haare am Hinterkopf' ~ (Eesti-vene sõnaraamat 1955) 'зашеек, заплечье, загорбок, верхняя часть спины' (l. MSzFgrE *tarja* alatt); osztj. (KT 225) *womәs:* DT *won w.* 'Schulter' ~ V Vj. *wamәs* 'Widerrist (V)' ~ 'Kruppe (V)' ~ 'Hinterteil des Rumpfes; Becken und Ende der Wirbelsäule zusammen nebst dem Fleisch, der Hintere (Vj.)' ~ Trj. *wåmәs* 'Hüfte, unteres Ende des Rückens ringsum, Lenden (mit Fleisch und Knochen) (Trj.)'.

A testrésznevek jelentésmegfeleléseiben mutatkozó tarkaság nem ritka jelenség. Mint az idézett párhuzamok mutatják, némelykor ugyanannak a szónak egy nyelven belül is többféle jelentése lehet. „A többé-kevésbé hasonló alakú, ill. olyan testrészeknek, amelyek valamely alaki jellemzőjüknél fogva egymás emlékképét felidézhetik, sokszor ugyanazon nyelvben is azonos nevük lehet." „... ugyanaz a szó — legalább is nyelvjárásonként — jelentheti ugyanazon testrész egyik vagy másik részét (is), ill. a vele érintkező testrészt" (LAKÓ: NyK 52: 243; uo. bőséges jelentéstani párhuzam). A mondottak alapján a zürj. *puli*, cser. *pulәš*, mord. *pulo*, *pulakš* FP kori jelentéskörét a következőképpen határozhatjuk meg: 'valamely hátsó testrész (hát, váll, tarkó, far, farok); irgendein hinterer Körperteil (Rücken, Schulter, Genick, Hinterteil, Schwanz)'. A feltehető FP alapalak **pola* lehetett.

A mord. *pulo*, *pula* szót korábban a finn *pola* 'Kloben; (SKES) kalanpyydys, puikkari; Fischgerät, -zeug, Netzholz, Netzrolle (mit Handgriff)' szóval egyeztették (PAASONEN, MordChr. 116; SKES). Nem fogadható el, mivel a mordvin szó eredeti testrész jelentése nem illik a finn *pola* 'Kloben usw.' jelentéséhez.

210. Mordvin E M *šašto-*, E *čašto-* 'sich bewegen'

1. Az itt következő szavak etimológiailag összetartoznak egymással: v o g. (WV 171) TJ *šŏš-*, AK *šoš-*, P *šuš-*, Szo. *sus-* 'waten' | o s z t j. (KT 962) Trj. *soč-*, DN *čuš-*, O *sos-* 'schreiten, zu Fuß gehen (Trj. DN), gehen (DN), schreiten, umherschreiten (O)' | m o r d. (Beitr. 129) E M *šašto-*, E *čašto-* 'sich bewegen (E M); schieben zuschieben (E)' || s z a m. s z e l k. (CASTR.-LEHT.: MSFOu. 122: 102) Ke. *caaca-*, N *čaadša-*, Csl. *taača-*, FO *taada-* 'fahren, gehen'. Az etimológiai családra vonatkozó fontosabb irodalom: SETÄLÄ: FUFA 12: 66, JSFOu. 30/5: 65; Beitr. 123, 130; FUCHS: FUF 16: 85; TOIVONEN: FUF 19: 90; FUV; STEINITZ, DEWO 241; COLLINDER, CompGr. 53. — Az osztj. Trj. szókezdő *s-* a szóközépi *-č-* disszimiláló hatására korábbi *š-*ből keletkezhetett. A rekonstruálható uráli alapalak **čačɜ-* lehetett.

A fenti etimológiával véleményem szerint összefüggenek még a következő — a szakirodalomban eddig különválasztott — szavak: m o r d. (Beitr. 129) E *šanšne*, M *šančk: š. ardo-* 'galoppieren; in vollem Galopp fahren', M *šanža* 'langer Schritt, Sprung' || s z a m. j u r. (LEHT. 465) T *tańetā-* 'traben

(langsam)'; j e n. Ch. B *todde^{2}e-* 'laufen (vom Rentier)'; t v g. *tante-* 'laufen'; s z e l k. (CASTR.-LEHT.: MSFOu. 122: 102) Ta. *tanda-*, Ke. *candsa-*, N *čăndša-* 'hinausgehen'; k a m. *tōn-* 'gehen, wandern'; m o t. (SPASSKIJ, közli POTAPOV: MSFOu. 49: 92) *тандалным* 'скачу'. Vö.: SETÄLÄ: FUFA 12: 91; Beitr. 129; FUV; E. ITKONEN: UAJb. 28: 61; MIKOLA: UAJb. 40: 38; JANHUNEN, Sam. Wortschatz 147. A rekonstruálható uráli alapalak: **čančɜ-*.

2. A két szócsoport jelentéstani összefüggése nyilvánvaló, közös alapjelentésük 'schreiten, gehen' lehetett. Hangalakilag csupán abban különbözik egymástól, hogy az első etimológiai összefüggés esetében *n* nélküli **čačɜ-*, a második etimológia esetében viszont *n*-t tartalmazó **čančɜ-* alapalak tehető fel. A szóhelyeki *č* ~ *nč* váltakozás azonban nem akadálya a két szócsalád etimológiai összetartozásának. Hasonló módon *č* ~ *nč* váltakozás tehető fel több más biztos etimológiában is. Például: PU **čačɜ-* ~ **čančɜ-* 'geboren werden; wachsen': mord. E *šačo-*, *čačo-*, M *šačo-* 'geboren werden, entstehen, hervorwachsen' stb. (vö. FUV); PFU **čɛčɜ* ~ **čɛnčɜ* 'Wildente': mord. E *šenš*, *šenže* 'Erle' stb. (vö. FUV); PFU **χačɜ-* ~ **χanšɜ-* 'aufmachen, öffnen': mord. E *χanžc-*, M *χanže-* ua. stb. (vö. FUV); PU **wačɜ* ~ **wančɜ* 'Wurzel': cser. KH *waž*, U B *wož* ua. stb. (vö. FUV).

RÉDEI KÁROLY

Etymologien

von KÁROLY RÉDEI

202. Wogulisch *mā-tāpriś* 'Maus'

Das wog. Wort ist ein Kompositum: das erste Glied ist mit *mā* 'Erde' identisch, das Element *-riś* des zweiten Gliedes ist ein Deminutivsuffix. Der Stamm *tāp* ~ *tap* kann folgenden Wörtern gleichgesetzt werden: ung. *evet* 'Eichhörnchen' | sam. selk. Ta. B *täpäng*, B *täpäk*, N *tabék*, *täbék* 'Eichhorn'. Zur Semantik vgl. ostj. Trj. *păləŋki* 'gewöhnliche Maus' ~ DN *may-pĕləŋkə* 'Maulwurf' ~ Kr. *pĕləŋkə* 'ein fliegendes Tier, wie die Schwalbe, eine Fledermausart'; ostj. Kaz. *aj-даŋkĭ* 'Maus' ← *'kleines Eichhörnchen'; wog. LO *taŋkər* 'Maus' ~ Sy. *taŋkər* 'Wasserratte' ~ Jk. *mā-täŋkər* 'Maulwurf'. — PU **säpɜ* od. **šäpɜ*.

203. Ostjakisch *нăшъ* 'даже'

Das ostj. Wort ist eine Entlehnung aus syrj. **nęš* 'noch' (vgl. wotj. *noš* id., syrj. *nęšta*, *nęšna* id.)

204. Ostjakisch *pĭstə-* 'totstechen'

Das ostj. Wort ist nur in der Kaz.-Mundart vorhanden. Es ist ein Lehnwort aus dem Syrj.: *piśtį-* 'löcherig werden, ein Loch werden usw.' Auf die transitive Bedeutung des ostj. Wortes hat vermutlich das syrj. *piśkęd-* 'durchstechen' Einfluß ausgeübt.

205. Syrjänisch *akań* 'Puppe'

Die Endung *-ań* des syrj. Wortes *akań* 'Puppe' mag ein denom. Nominalsuffix sein; es ist aber nicht ausgeschlossen, daß im Element *-ań* das Substantiv *ań* 'Frau' steckt. Das Grundwort *ak-* ist etymologisch mit syrj. *akka* 'Taufpatin' identisch. Beide Formen *-ak* und *akka* wurden aus weps. *ak* 'Frau, Gattin; alte Frau' entlehnt. Zum Bedeutungsverhältnis 'Frau' ~ 'Puppe' vgl. ung. *baba* 'Frau' ~ 'Spielpuppe', russ. *бабка* 'Großmutter, alte Frau' ~ 'Puppe'.

206. Syrjänisch *lęb* 'шкура морды'

Syrj. I *lęb* 'шкура морды и лба (оленя)' < russ. *лоб* 'Stirn'.

207. Wotjakisch *šaj* 'Grab, Friedhof'

Verfasser verbindet wotj. *šaj* 'Grab, Friedhof' mit folgender Wortsippe: syrj. *šoj*, SO *šǫj* 'Leiche, Aas' | wotj. S *šǫj*, K *šȯj* id. Für das Urpermische kann man **ǫ* annehmen, dem syrj. *o*, *ǫ* regelmäßig entspricht. Wotj. *ę*, *ȯ*(< **ǫ́* < **ǫ*) erklärt sich durch die palatalisierende Wirkung des *j*. In der wotj. Form *šaj* hat sich ein sporadischer Lautwandel **ǫ* > *a* vollzogen. Infolge der Lautwandel **o* > *ǫ́*(> *ę*, *ȯ*) und **ǫ* > *a* ist im Wotj. eine semantische Absonderung eingetreten: *šęj* 'Leiche, Aas' ~ *šaj* 'Grab, Friedhof'. In semantischer Hinsicht vgl. finn. *kalma* 'Leiche' ~ mord. *kalmo*, *kalma* 'Grab' ~ sam. jur. *χālmer* 'Leichnam'.

208. Tscheremissisch *talyôδe* 'Füllen'

Tscher. KB *tälyüδə* 'junge Stute, Stutenfüllen', B *talyôδe* 'Fohlen, Füllen' ist eine hybride Entlehnung aus wotj. S K *toles* 'Füllen (nach dem ersten Jahre)': wotj. **tȯles val* 'Füllen (nach dem ersten Winter)' → tscher. *tälyüδe imńi/talyôδe imńe* id. Man hat das wotj. Adjektivsuffix *-s* im Tscher. durch das eigenwüchsige Suffix *-yüδə*, *-yôδe* ersetzt.

209. Mordwinisch *pulo* 'Schwanz, Schweif'

Mord. E *pulo*, M *pula* 'Schwanz, Schweif; Schaft, Stiel; Haarflechte, Zopf (der Mädchen)' kann mit der folgenden Wortsippe verknüpft werden: syrj. *pulį-pom* 'Schulterblatt, Achsel, Genick' (*pom* 'Ende, Anfang, Spitze') | tscher. KB *pulôš*, B *pulš* 'Schulter, Achselgelenk' | mord. E *pulakš* 'Genick, Nacken'. Im Hinblick auf die Bedeutungsverhältnisse vgl. tscher. *pač*, *poč* 'Schwanz, Schweif' ~ 'Hinterteil' ~ ostj. *poč* 'Ferse' 'Nacken' ~ ostj. *pɤ̈šŋɤt* 'Hinterkopf, Genick'; est. *turi* 'Nacken' ~ 'Schopf od. überhaupt Haare am Hinterkopf' ~ 'Schulterblatt' usw.

210. Mordwinisch E M *šaśto-*, E *čaśto-* 'sich bewegen'

Die folgenden zwei etymologischen Wortsippen werden in der Fachliteratur auseinandergehalten, obwohl sie sowohl in lautlicher wie auch in semantischer Hinsicht zusammengehören können: 1. wog. *šōš-* 'waten' | ostj. *čuš-* 'schreiten, gehen' | mord. E M *šašto-*, E *čašto-* 'sich bewegen' || sam. selk. Ke. *caaca-*, N *čaadša-* 'fahren, gehen'; 2. mord. E *šanšne*, M *šančk: š. ardo-* 'galoppieren' || sam. jur. *tańetā-* 'traben (langsam)'; jen. *toddeɔe-* 'laufen (vom Rentier)'; twg. *tantē-* 'laufen'; selk. *caandsa-* 'hinausgehen'; kam. *tōn-* 'gehen, wandern'. Die Grundbedeutung der beiden Wortsippen kann 'schreiten, gehen' gewesen sein. Im ersten Fall kann eine PU Grundform **čačə-*, im zweiten **čančə-* rekonstruiert werden. Für die PU Grundsprache kann man einen Wechsel *č* ~ *nč* voraussetzen. Ein solcher Konsonantenwechsel kommt in vielen sicheren Etymologien vor.

The Conditional Sentence in the Ostyak Language*

1. The amount and type of research done on the two Ob-Ugrian languages, Vogul and Ostyak, is for all practical purposes the same. This is, of course, no wonder when we consider that research into both languages began at the same time and has been carried out for the most part by scholars of the same nations and of the same linguistic background. As is the case with Vogul, research on the Ostyak language has centered primarily on its phonetic, phonological, and morphological aspects with much attention also being paid to etymological questions. Less work has been done on Ostyak syntax, on the structure of the Ostyak sentence. As regards the Ostyak conditional sentence, the starting point is exactly the same as for its Vogul counterpart. On examining the various works published, one finds scattered references under various headings. To date, though, there has been no publication with the conditional sentence as its specific topic. In this study I should like to examine the Ostyak conditional sentence, using the knowledge obtainable from previously published works but in the main basing my observations upon and drawing my conclusions from the conditional sentences gathered by myself from various collections of Ostyak texts. It is not my intention to give an exhaustive account of every variant encountered but rather to present a survey of the structure of the major types of Ostyak conditional sentences.

It became apparent at the very beginning that it would be necessary to discuss the three major Ostyak dialect groups separately due to the large differences to be found in the structure of their conditional sentences. This results in a certain amount of overlap but is nevertheless to be preferred for the sake of clarity. The dialects will be treated in the following order: the northern dialect group (osN), the southern dialect group (osS), and the eastern dialect group (osE). In the discussion of each dialect group my remarks fall into two sub-categories, firstly, the linear arrangement of the conditional sentences along with the usage of conditional conjunctions and/or particles, and secondly, the usage of tense and mood in the conditional sentence.

2. As regards their linear arrangement, two major types of conditional sentences can be distinguished in osN: 1) protasis with the conditional particle *ki (kĭ, kē)* + apodosis, and 2) protasis with neither a conditional particle nor conjunction + apodosis. The frequency of these two types is, however, by no means the same, the apodoses containing the enclitic particle occurring

* With the best of thanks to Károly Rédei and László Honti for their kind aid and assistance in the preparation and editing of this study.

considerably more often. In fact, *ki* occurred in 89% of the conditional sentences in osN, a frequency somewhat higher than in the corresponding Vogul sentences. As is the case in Vogul, *ki* can be attached to practically any element of the protasis but follows most often a noun or finite verb.

ki is quite clearly a loan word in Ostyak, being in origin a Ziryene word.[1] As is generally assumed, if not regarded as conclusively proved, the Ostyaks lived once on the European side of the Urals in the vicinity of the Ziryenes. The contact between the two peoples was not terminated when the majority of the Ostyaks moved to the Ob region in and after the Middle Ages. After this time, however, it was the northern Ostyaks who cultivated their contacts to the Ziryenes the most extensively. This is shown clearly in the borrowings from Ziryene. Y. H. Toivonen[2] estimates that of all the Ziryene loan words in Ostyak 20% can be found in all three major dialect groups and 39% only in osN. He also points out that some of the latter could have come into Ostyak via the Vogul language. With *ki* it is indeed very likely that we are dealing with such a case, i.e. that the Ziryene *ki* was borrowed through the Vogul. In Vogul the word is to be found in every dialect, in the Tavda dialect having even become the sign of a specific mood. In Ostyak we find the particle used extensively in the northern dialect group, with only few examples from other dialects. We can with a certain amount of safety assume that osN borrowed *ki* independently, most likely from the neighboring Voguls.

Examples for conditional sentences containing *ki:*

Kaz. *mănem ăn məstĭ χŏjat-kĭ, šŭka-namra mănšaʌən*! 'wenn es jemand ist, der mir nicht gefällt, (so) reißt ihn in Stücke!' (Rédei 64)

Sy. *opeŋŋ ēsəm jiŋken ɑt ki jēśla, mā pošχema miji* 'wenn diese Milch von deiner Schwester nicht getrunken wird, gib sie meinem Jungen' (Steinitz 149)

Šerk. *šōp kē toχtəŋ sōt numpija kē pārsen, . . . tom juwtəm śēmpɣ kēw mā ńotem jētpija itə āt kērijət*! 'wenn du mich wahrhaftig über die geflügelten Hundert (Geister) bestimmt hast, . . . (so) möge dieser geschleuderte *śempər*-Stein vor meiner Nase niederfallen!' (Steinitz 249)

O *lußən-ki màrtəs, tàm tvyàna tàɫà āt ụèllàiən*! 'az eveződ ha eltörött, ezen a helyen ám ölesséł meg' (Pápay 136)

2.1. The other major type of conditional sentence in osN is that with a protasis not containing the conditional particle *ki*. This type still accounts for about 10% of the cases. Here we observe a mere juxtaposition of the two clauses. That the one is the protasis and the other the apodosis of a conditional sentence is inferred from the context. This paratactical relationship is, however, only of a formal nature; in reality we are dealing with logical hypotaxis. Examples for this type of conditional sentence can be found in all dialects of osN:

Kaz. *śĭ ăntǫm, tăm ətem nărtama mănət* 'wenn du das nicht tust, so geht dieses Jahr mir verloren' (Rédei 108)

Sy. *mɔɹti pɔrajŋ pā joχətlən sā mā χośema śaʀŋtəti, mā śi porajŋ nɑŋen jāstəti jāsəŋ tɑjləm*! 'wenn du irgendwann mal wieder zu mir kommst,

[1] Toivonen, Y. H., Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 24.

[2] Ibid., p. 159.

mich schamanisieren zu bitten, dann werde ich ein Wort mit dir zu sprechen haben' (STEINITZ 73)

Šerk. *tuw kāšət ūt, āt mɑnət*! 'wenn sie Lust hat, soll sie gehen' (STEINITZ 235)

O *toγi ńoχlələn, χàß χoźa χailələn* 'ha oda tartasz, csónakba ütközöl' (PÁPAY 134)

The lack of a conjunction is by no means only typical of conditional sentences. Many different compound sentence types can be formed in Ostyak without a conjunction. In lieu of a conjunction we can observe the usage of verbal nouns or gerunds or as in the above cases there need be no formal connecting element whatsoever, the co-ordinate or subordinate relationship being made clear through context and intonation. The situation is no different in Vogul and other related languages. It is generally accepted that this feature of syntax (formal parataxis = logical hypotaxis) and the usage of verbal nouns in compound sentences were characteristic of PFU sentence structure.[3] We can safely assume that Ostyak conditional sentences without a conditional particle represent an earlier stage than those containing *ki* even if *ki* is used nowadays in the overwhelming majority of conditional sentences. It is furthermore likely, as made evident through the related languages, that the protasis was originally an interrogative sentence which gradually lost its independence and now marks the condition under which the action of the apodosis will (or will not) take place.[4] In this respect it is interesting to note that INGRID SCHELLBACH[5] in her article on the Ostyak interrogative sentence lists *ki* specifically as an interrogative particle and apart from giving its meaning as 'wenn' withholds any comment on its conditional nature.

2.2. In the texts examined from osN there were several instances for the conjunction *χundi* (in PÁPAY's texts) or *χǫn* (in RÉDEI's texts) being used as a conditional conjunction. The main function of *χundi*/*χǫn* is, of course, that of a temporal conjunction, but the boundary between conditional and temporal conjunctions cannot always be clearly drawn, a good example being modern German, in which the word *wenn* can be either a temporal or a conditional conjunction, the context deciding which function is realized. It should also be noted that the Hungarian conditional conjunction *ha* was also at one time a temporal conjunction[6] used in connection with non-recurring events in the past, i.e. where modern Hungarian requires *(a)mikor*.[7] In STEINITZ's Ostyak etymological dictionary[8] *χundi* is only listed with the definition 'wann'. Judging from the material available, a complete listing would also have to include the definition 'wenn'. In PÁPAY's texts we even find *χundi* used together with *ki* as an independent conditional conjunction *(χundi-gi)*. A parallel to the archaic Hungarian *ha mikor, ha midőn* is noted by D. R. FUCHS.[9] Condi-

[3] Cf. RIESE, Some Aspects of the Conditional Sentence in the Vogul Language. NyK 83: 383—384.

[4] Ibid.

[5] SCHELLBACH, I., Struktur und Funktion der ostjakischen Fragesätze. FUF 35: 56.

[6] TESz. II, 7.

[7] SIMONYI ZSIGMOND, A magyar kötőszók. III, 103. Budapest 1883. Simonyi gives several examples here for this archaic usage, i.a. *Dávid az csordát hagyá egy pásztornak. Oda ha juta Magalhoz táborba, nagy üvöltést halla.*

[8] STEINITZ, W., DEWO 444.

[9] FUCHS, D. R., Ha mikor, ha midőn. Nyr 39: 280.

tional sentences employing *χundi (χundi-gi, χǫn)* are not very common in osN. While undeniably being in existence, they do not seem to constitute a major type.

Example for *χundi* as a conditional conjunction:

O *χundi seŋkì śàrəllalən, mà làbət tvlà-luŋəl ī pul ant ɣiləm* 'ha nagyon erőltettek, én hét évig egy falatot sem veszek' (PÁPAY 91)

Example for *χundi-gi* as a conditional conjunction:

O *χundi-gi olda ant raχləm, sèməm χol pitl, sì manləm* 'ha pedig majd (itt) nem maradhatok tovább, amerre a szemem lát, arra megyek' (PÁPAY 91)

Example for *χǫn* as a conditional conjunction:

Kaz. *χǫn meńńe ăŋkĭja-aśĭja weŋ-χǫ pŏrməsət ăn mǫstəʌət, eweʌ ăn maʌeʌ ʌŭweʌa* 'wenn die Gegenstände des Bräutigams der Mutter und dem Vater der Braut nicht passen, geben sie ihm ihre Tochter nicht' (RÉDEI 44)

2.3. As regards the sequence of the protasis and apodosis, the general rule is that the protasis precedes the apodosis. This was the case in 98% of the examples from osN. Indeed, this order of the component clauses of conditional sentences is regarded by many as a language universal.[10] In most of the cases for the other variant (apodosis + protasis) the following observations can be made: 1) the sequence is very likely due to Russian influence, or 2) the apodosis consists solely of a verb in the imperative mood followed then by the protasis. If the protasis is preceded by the apodosis, the enclitic particle *ki* was always employed.

ad 1) Kaz. *jĭŋka ponetəm jɔχəm-wɔńśəm-ŏt jămа jĭt, sakkarən-kĭ pŏnta*[11] 'die eingewässerten Preiselbeeren werden besser, wenn man Zucker zugibt' (RÉDEI 128)

ad 2) Sy. *mąna, ɷ̄lti ki at χɔ̄šlən*! 'geh, wenn du nicht zu leben verstehst!' (STEINITZ 123)

Only one example was found for the protasis being inserted into the apodosis:

O *tåus, tōrə̂m loɣel pàrdəm tàśki, āt tùllì*! 'a tunguz, ha istentől neki rendelt nyáj, hadd vigye' (PÁPAY 39)

3. Another interesting aspect of the Ostyak conditional sentence is the usage of tense and mood. As is the case with other languages we can distinguish between conditional sentences of open condition and conditional sentences of rejected condition. The relative frequency of these two sub-groups is not equal; conditional sentences of open condition account for 89% of the sentences found, those of rejected condition for 11%, almost exactly the same ratio as in Vogul.

In conditional sentences of open condition both tenses (present and past) and both moods (indicative and imperative are used, if not with the same frequency. The by far most common combinations are 1) present tense + present tense, and 2) present tense + imperative.

ad 1) Kaz. *ma-kĭ nŏχpĭtʌəm, χăntĭ χǫ, χăntĭ ne wǫʌəpseʌ ʌaśkama pĭtəʌ* 'wenn ich siege, wird das Leben der ostjakischen Männer und Frauen frei sein' (RÉDEI 84)

[10] Cf. GREENBERG, J. H., Some Universals of Grammar, in: GREENBERG, J. H. (ed.), Universals of Language. Cambridge/Mass., 1963.

[11] This sentence comes from the re-narration of a Russian text.

ad 2) Sy. *χojat ki tąjlən, nąη jąηχa joχi*! 'wenn du jemand hast, geh du nach Hause!' (STEINITZ 163)

The past tense is used much more sparingly than the present tense in conditional sentences of open condition; it is found in not quite 7% of such sentences. The following combinations occur: 1) past tense + past tense, 2) past tense + imperative, 3) past tense + present tense, and 4) present tense + past tense.

ad 1) Šerk. *ūχ ēttə tāpət puš kē tūťťəste, tāpət tąt χōt tiγəs* 'wenn er ihn siebenmal über den Kopf warf, entstand ein sieben Klafter (hohes) Haus' (STEINITZ 262)

ad 2) O *àźəm-ki u̯èlsèn, năη pà χălà*! 'ha az atyámat megölted, te is halj meg!' (PÁPAY 163)

ad 3) O *sŏrma jŭwəm χŏjat śăr-ki tăjəs, mŭj-pa nŏmseη, aprəη wǫs, χănneχǫjətən məsman tăjsa, śirη ʌŭw χɔtəηʌǫηχa jĭʌ* 'wenn der Verstorbene Schamanentalent hatte, oder er war geschickt, klug, wurde von den Leuten geliebt, so wird er zum Hausgeist' (RÉDEI 36)

ad 4) O *kèzən pɒrdà-pēlək u̯ərna-ki ētl, mà si pɒrài̯na χɒlsəm* 'ha a késed bal oldalán vér jön ki, akkor meghaltam' (PÁPAY 64)

3.1. The osN conditional sentences of rejected condition present a somewhat different picture and raise several problems in their analysis. They cannot in every case be distinguished structurally from sentences of open condition which means that context often plays a decisive role in determining meaning. There are three elements which are important in the structure of osN conditional sentences of rejected condition: 1) the conditional particle *ki*, 2) the particle of unreality *loln (lūlη, ʌǫʌən, tǫtən)*, and 3) the past tense. Of these, only the second element *loln* is specifically one of rejected condition, *ki* and the past tense being, of course, also employed in sentences of open condition.

As mentioned above, the enclitic particle *ki* is used in 89% of osN conditional sentences. The percentage is only a bit higher in sentences of rejected condition. Of the 26 conditional sentences of rejected condition found in texts of osN, 24 contained *ki*, one had *χundi* in the capacity of a conditional conjunction, and only one had neither conditional particle nor conjunction:

O *si tɒγài̯na i̯oχtəs loln, si-pɒrài̯na χɒldi χɒlt and òźəs loln* 'ha oda érhetett volna, akkor halálos veszedelembe nem jutott volna' (PÁPAY 158)

The particle of unreality *loln* is characteristic of osN conditional sentences of rejected condition. It is, however, not to be found in every such sentence, occurring in 20 out of 26 examples. The highest occurrence was in the sentences from the Obdorsk dialect. This word, which unmistakably stamps a sentence as being rejected, does not occur in conditional sentences of open condition and is thus a major factor of differentiation between the two types. *loln*, the etymology of which has not yet been clarified,[12] can occur 1) in the protasis and the apodosis (8 times), 2) in the apodosis alone (7 times), or 3) in the protasis alone (5 times).

ad 1) O *noχ-ki kilsəm loln, lo̯u̯èl u̯èlsèm loln* 'ha fölkeltem volna, őt megöltem volna (PÁPAY 99)

[12] W. STEINITZ, DEWO 758—759.

ad 2) O *ādələmən tʋγài̯na ōsmən-ki, i̯əm ōs loln* 'ha külön helyen volnák, jobb volna' (PÁPAY 44)

ad 3) O *mà nʋŋèn mudì il-ki tàlsè mloln, nʋŋ χolna ī χʋtl-sis an u̯èritsèn* 'ha az elébb lehúztalak volna (a víz alá), te még egy napig se birtad volna ki' (PÁPAY 7)

While *loln* occurs in the majority of conditional sentences of rejected condition, it does not appear to be absolutely necessary, as evidenced by the following examples:

Sy. *nąŋ ki ąntʋm ū̯sn̥, min kārti lɔ̄wn̥ śita śi lēsajmən* 'wenn du nicht gewesen wärest, wären wir von dem Eisernen Pferd da gefressen worden' (STEINITZ 144)

Šerk. *m ēwəttem tąjəm poχen kē ū̯s, śitə χūn nērijəs*! 'wenn dein Sohn von mir erzeugt wäre, wie würde er (da) so (etwas) tun!' (STEINITZ 236)

O *an-ki lābətsèn, u̯èk and āt lābətsèn*! 'ha nem tápláltál volna, hát örökre nem tápláltál volna' (PÁPAY 40)

osN possesses only two moods, indicative and imperative, and thus lacks in contrast to Vogul a mood of the subjunctive/conditional/potential type. What is expressed in other languages with such a mood is expressed in osN primarily with the past indicative. Indeed, the past tense is connected in a great many languages and language groups with a conditional function, also in Vogul and Hungarian, the languages most closely related to Ostyak. In connection with *loln* the past tense in osN is definitely of a conditional nature. In a few cases, such as in the sentences above, the past tense in the proper context is enough to establish the conditional nature of the sentence. Of the 26 sentences of rejected condition from osN, 22 use the past tense. When the present tense is used in a conditional sentence of rejected condition, the particle of unreality *loln* is also used and the following observations can be made: 1) the sentence expresses a polite request or suggestion and 2) *loln* is not placed after the finite verb as is usual but stands towards the beginning of the clause:

Sy. *nąŋ in lū̯ln̥ jēməŋ ńola jąŋχəm wēren potəʀlən ki, muj χorpi pēla*? 'wenn du jetzt von deiner Fahrt zum Heiligen Kap erzählen würdest, wie wäre das?' (STEINITZ 65)

Sy. *nąŋ in lū̯ln̥ jąχlən ki oχsar iki χośa, luw ēsəm jiŋkəl wɔ̄χlən* 'wenn du jetzt zum Fuchs gehen würdest, du könntest ihn um seine Milch bitten' (STEINITZ 145)

3.1.1. One aspect of the osN conditional sentence of rejected condition remains yet to be discussed, that of a possible differentiation between time levels in such sentences. Many languages distinguish between present/future and past (or completed and incompleted action) in their corresponding sentences *(if I knew/if I had known, ha tudnék/ha tudtam volna, jos tietäisin/jos olisin tietänyt)*. Other languages do not make this distinction, e.g. Russian: *если бы я знал* 'if I knew/if I had known'. Northern Vogul, which has an optative-conditional mood possessing only one tense-form, distinguishes in the protasis, but not in the apodosis. OsN would seem not to distinguish between time levels in its conditional sentences of rejected condition. This is probably not due to Russian influence as the Russian language has not had such a great influence on Ostyak syntax. We can find one and the same structure in osN conditional sentences referring to different time levels. The specific time level referred to

is inferred in each case from the context. Let an example be given to illustrate this point. If we label the time level present/future as A and the past as B, we have four combination possibilities for a complete conditional sentence of rejected condition: A+A, B+B, A+B, and B+A. In English, German, Hungarian, or Finnish, one would have to construct four different sentences, but in osN one single sentence structure may express several or even all of the above combination possibilities. The sentence structure following for example occurred in the material examined with three different combination possibilities: protasis with past tense and *ki* + apodosis with past tense and *loln*.

B+B: O *χoli̯ȍŋ χo̯i̯ mà-ki ant u̯èritsèm, manèm u̯èlsət loln* 'ha a harminc embert én nem győztem volna le, engemet megöltek volna' (PÁPAY 29)

A+B: O *nă̆ŋ šĭməś wǫtaŋ ă̆n-kĭ wǫsan, mĭ̆n tǫtən ar mŭ̆śĭ̆ttak wansəmən*[13] 'wenn du nicht so erfahren wärest, hätten wir viel Not gelitten' (RÉDEI 126)

B+A: Kaz. *χòrəŋ i̯àχ χoźa si ńau̯rèm χvləs-ki, u̯ulβàsləŋ i̯àχ ròt andàm ōs loln* 'ha a χorəŋ népnél ez a gyermek meghalt volna, a nagy folyóági nép nemzetsége (már) nem volna' (PÁPAY 165)

Examples for other sentence structures capable of representing more than one tense level combination could also be given. No sentence structure was found which referred specifically to one tense level combination.

To recapitulate, we see that osN distinguishes between conditional sentences of open and of rejected condition in most cases formally, but that in a minority of cases, i.e. those without *loln*, this distinction must be inferred from the context. OsN does not distinguish different levels of time in its conditional sentences of rejected condition. The time levels must, as in Russian, be inferred from context.

4. Let us turn our attention now to the conditional sentence in osS, firstly to its linear arrangement and conjunctionality. In this regard three major types can be distinguished, two non-conjunctional and one conjunctional. These are: 1) protasis — indicative mood, no conjunction + apodosis — indicative or imperative, 2) protasis — verbal noun, no conjunction + apodosis — indicative or imperative, and 3) protasis — conditional conjunction *χun* with indicative mood + apodosis — indicative or imperative. Noteworthy is the complete and total lack of the conditional particle *ki*, so widespread in osN.

4.1. The first type of conditional sentence in osS, found in 40% of the conditional sentences of open condition, is that employing non-conjunctional paratactical juxtaposition of the two clauses. As in the corresponding sentences in osN the clauses are not connected through formal means. Two clauses thus juxtaposed need not necessarily form a conditional sentence, being also capable of forming temporal, concessive, etc. compound sentences. That we are dealing with a conditional sentence is made plain from context and the individual meaning of the two clauses. The widespread occurrence of this type in osS lends further credence to the hypothesis that this type is older than that with the conditional particle *ki*. Examples for this type of sentence can be found in all dialects of osS:

[13] This is the only example found for a conditional sentence of rejected condition which uses the past tense and has *loln* in a different position.

C *ən mənɒ̀n ùr(t)χoχə̂ttà mà sàptèn tšùʙà sēu̯ərmənɒ̀m* 'gehst du nicht freien, werde ich deinen Hals quer durchschneiden' (VÉRTES 72)
Kr. *χŏu̯ ōtə̂m ătts kàtšèn pìt, χŏu̯a ăttę̀n* 'bekommst du Lust, einen langen Schlaf zu schlafen, (dann) schläfst du lange' (VÉRTES 214)
Irt. *en meden, tut en mendam* 'wenn du sie nicht gibst, fahre ich nicht' (PATKANOV 74)

4.2. The second major type of conditional sentence in osS is of an interesting nature. It, too, is non-conjunctional; there is, though, no finite verb in the protasis, its place being taken by a verbal noun. This verbal noun can have one of two forms: 1) „potential" form, the marker being *η* to which the personal possessive suffixes are added, or 2) a participle with or without a personal suffix, followed by a case suffix or a postposition. Strictly speaking, we are no longer dealing with a compound sentence and thus with a 'classic' conditional sentence, but there is no reason to exclude this sentence type from the present discussion. This type of sentence represents an ancient feature of FU syntax, i.e. subordination is expressed not with a finite verb in a subordinate clause but rather with some form of a verbal noun, very often a participial construction. This syntactic feature is still wide-spread in the Uralic languages.[14]

Let us turn our attention irst to the „potential" form. It occurs frequently in osS. 34% of the conditional sentences of open condition employ it in the protasis, the apodosis usually containing a finite verb in the indicative or imperative. There seems to be no uniform designation for this form. FUCHS[15] speaks of „Konditional und Potential", KARJALAINEN[16] of „potentiaali", whereas GULYA[17] uses the term „conditional" for the corresponding form in osE. In meaning, the potential form with the marker *η* followed by a possessive suffix is equivalent to the English *if* + subject + verb. Any conditional conjunction would be redundant and is not found together with this form. KARJALAINEN cites several examples for this form in various osS dialects, i.a. for the Savodnija dialect: *pą̀də̂rdāŋəm* 'wenn ich spreche', *pòdāŋə̂m* 'wenn ich friere', *u̯èrāŋəm* 'wenn ich mache', etc.[18] Examples:
Sotn. *pīrəi̯ɒ̀ŋəm ńoχsàt tšùp mà pīrəi̯ɒ̀m, pīrəi̯ɒ̀m* 'wenn ich nach Belieben wählen kann, wähle ich ihn, ich wähle ihn' (VÉRTES 138)
Sav. *mà àrət tūɒ̀ χui̯ ùɒ̄ŋə̂m mońť tūɒ̀ χui̯ ūɒ̄ŋə̂m, i̯əγət ńătu̯əsà tēʙaŋ* 'wenn ich ein liederkundiger Mann bin, wenn ich ein märchenkundiger Mann bin, gerate er in seines Vaters Nasenloch hinein' (VÉRTES 170)
Irt. *menaŋen, ti-mendan, χataŋem, ti-χattam*! 'wenn du gehst, so geh, wenn ich sterben muß, so sterbe ich' (PATKANOV 156)

4.2.1. In 14% of the conditional sentences of open condition in osS the second type of verbal noun was found (participle with or without a personal

[14] Cf. P. RAVILA: B. COLLINDER, CompGr. 250 and D. R. FOKOS-FUCHS, Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft. 106.
[15] PATKANOV, S.—D. R. FUCHS, Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte. Budapest, 1911.
[16] KARJALAINEN, K. F., Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. Herausgegeben von E. VÉRTES. MSFOu. 128.
[17] GULYA, J., Eastern Ostyak Chrestomathy. Bloomington 1966.
[18] KARJALAINEN: op. cit., p. 64.

suffix, followed by a case suffix or a postposition). In the case of these latter verbal nouns the importance of context must not be underestimated since they are used in other sentence types as well (particularly as temporal qualifiers) and are thus not specifically conditional. In conditional sentences of open condition the present participle was used in most cases (12 out of 14) as the basis of the verbal noun, in two cases the past participle. In eight cases out of 14 the locative case suffix *-nɜ* was added to the suffixed or non-suffixed participle. Otherwise, various postpositions *(kemnɜ,*[19] *tatnɜ,*[20] *piš*[21]*)* were used after the participle. These postpositions, it must be noted, are used most often with a temporal meaning. Present Participle + Locative Suffix:

D *mȧn tŏm i̯əʙɜ i̯ēu̯əttèmnɜ àŋɢət oχtēu̯ɜ it săī̯əmɒət* 'wenn ich jenen Uhu von der Stadtstange (herunter) schieße, rollt er hinunter' (VÉRTES 59)

C *χăɒèŋà nuŋèn tànɒà nèŋ puntšà nèŋ ōmə̂ttèmnɜ* . . . 'wenn ich sie dir später (als) Frau ohne Brautpreis, (als) zu heiratende Frau hinsetze . . .' (VÉRTES 75)

Present Participle + *kemnɜ*:

Kr. *mȧnt u̯èttèn kèmnɜ mȧn u̯ərèm məntɜ tăχə̂i̯à sùmət ńərəm èt* 'wenn du mich tötest, entsteht eine Birkenrute auf der Stelle, wo mein Blut wegfließt' (VÉRTES 206)

In PATTKANOV's collection of texts two instances were found for the usage of a past participle in a conditional sentence of open condition. In each case the participle appears with a personal suffix and the postposition *piš:*

Irt. *man jâstîdem âi kedem ent χûtmen-piš . . . ćonχsetem* 'hörst du aber nicht auf das Wort . . . werde ich berühren' (PATKANOV 92)

4.4. The fourth and last major type of conditional sentence in osS is the only one using a conditional conjunction. *χun* was used in the protasis together with the indicative in 12% of the conditional sentences of open condition. As has been seen, this usage occurs also in osN where it is, however, not very common and does not represent a major type. It is thus more widespread in osS without at the same time being a „serious rival" to the more frequent types. As in osN, *χun* is primarily a temporal conjunction in osS. Its use as a conditional conjunction is very likely a newer development in the Ostyak language. In his dictionary, Steinitz[22] lists *χun* with the definition 'wenn' only for DN. This conditional meaning would, however, seem to be more wide-spread in osS, occurring in my material in D, C, Sav., Kr., and Irt:

D *χun i̯òγàɒèn t́utnɜ sărmàʙa ti i̯əɒən* 'wenn du ihn verlierst, dann stirbst du' (VÉRTES 48)

C *χun tăŋχà mùrèt́t́ə̂m χai̯àt ənɒ ăi̯əɒai̯ mȧ tə u̯èttāi̯əm* 'wenn nicht bald der Mensch, der ihn zerbrochen hat, gefunden wird, da werde ich getötet' (VÉRTES 95)

[19] Cf. STEINITZ, DEWO 633—634. *kem* is listed with the meaning 'ein gewisses Maß, eine gewisse Menge'. With the locative case suffix *-nɜ* we find the definition 'zur Zeit von, um; nach; als'.

[20] Ibid., p. 810. STEINITZ gives the definition 'Zeit, Termin; Ziel, Grenze, Zielstreifen' for *tat*.

[21] Cf. MSzFE 173—174 and KT: 752—753. The Ostyak particle with the meaning 'Mal: Schicht, Strähne' is related to the Hungarian *fágy*. The original FU meaning was likely 'Reihe, Schicht; drehen, winden, schichtweise aufeinander legen'.

[22] STEINITZ, DEWO 444.

Irt. *χun χajadat ûdîden, tut ent jûguttan* 'wenn du mit einem Manne gelebt hast, dann kommst du nicht hinüber' (PATKANOV 128)

4.5. As in osN, in the overwhelming majority of the cases the protasis precedes the apodosis in osS. Of the 113 conditional sentences, only four had the opposite order: apodosis + protasis. In three of these sentences the apodosis contains an imperative, the protasis containing the potential form:

Kr. *tèrmàt tŏmpɜ tèrmàt i̯əu̯ȧ, mȧnt u̯ətȧ mòsāŋɜ* 'eiliger als eilig komm, wenn du mich nehmen willst' (VÉRTES 212)

Irt. *menà, metta vêren tâjaŋen* 'geh hin, wenn du (da) irgendein Geschäft hast' (PATKANOV 26)

5. As is only to be expected, the number of conditional sentences of open condition in osS is far greater than those of rejected condition, the ratio 88%/12% being for all practical purposes the same as in osN. As regards the usage of the tenses in conditional sentences of open condition, nothing new need be added here. The remarks on the combination possibilities of the indicative past and present and the imperative in osN apply also to the osS conditional sentences of open condition. The differences between osN and osS sentences of open condition have already been discussed, i.e. the employment in osS of a verbal noun or a conditional conjunction.

5.1. There is a great difference between osN and osS as regards their conditional sentences of rejected condition. Of the three elements instrumental in the formation of the protases of osN conditional sentences of rejected condition, *ki*, *loln*, and the past indicative, not one is to be found in the corresponding osS protases. Instead, the following elements are important for rejected condition: 1) a verbal noun consisting of the past participle with or without a personal suffix, followed by a case suffix, usually the locative, 2) the particle of unreality *adaŋ (ădaŋ, ătaŋ)*[23], and 3) the past indicative, but restricted to the protasis.

As has been seen, a verbal noun, having in the main a present participle as its base, was used in 14% of the osS conditional sentences of open condition. In the osS conditional sentences of rejected condition a verbal noun, practically always with the past participle as its base, was found in 100% of the cases. In no case was a finite verb found in the protasis. In the apodosis, on the other hand, we find in almost every case the indicative past. Only one instance was found for the usage of a present participle in the protasis and the present indicative in the apodosis in a conditional sentence of rejected condition. The past participle is used with or without a personal suffix being attached, followed by a case suffix. In the overwhelming majority of the verbal nouns the locative case was used (e.g. *χot/me/m/nɜ)*, sporadically one finds the instrumental case (e.g. *tŏmə̂t/me/m/at)*. In contrast to the verbal nouns used in conditional sentences of open condition no postpositions occurred instead of the simple case suffix. It must be noted that such a verbal noun is not specifically conditional but occurs extensively in a temporal meaning. Once again, context

[23] Ibid., p. 84. A Vogul counterpart to the Ostyak particles of unreality is *olk (olχ)* which is to be found in most Konda sentences of rejected condition.

and the individual meaning of the two clauses determine whether a sentence is a conditional one or not.

ataŋ is the osS counterpart to the osN *loln*. While being a particle of unreality like *loln*, *ataŋ* is not used in exactly the same way. It occurred in only 8 out of 14 sentences of rejected condition, i.e. with not quite the same frequency. In contrast to *loln*, *ataŋ* occurred primarily in the apodosis alone (six times) and only once each in the protasis alone or in both clauses. Examples for osS conditional sentences of rejected condition:

Protasis: Past Participle/Locative Suffix + Apodosis: Past Indicative

Kr. *tŏmtàp uťàt uχ pănmȧŋ naį aŋkìt sīrɜ uįmèmnɜ təγàtetàt əį àt χòtmèmnɜ èu̯èŋ ùntəp χuį i̯òŋ òt nùmèm* 'hätte ich früher diese kopfbedeckten Fürstenjungfern gesehen, hätte ich mit ihnen eine Nacht übernachtet, ich Mann mit Tochter (zeugendem) Innern würde mich zehn Jahre (lang) erinnern' (VÉRTES 218)

Protasis: Past Participle/Instrumental Suffix + Apodosis: Past Indicative

Irt. *ńoten mēget tōreŋemīvet pītmen uimem-at, ūgema sorńiŋ ōŋet ēdōt* 'hätte ich deinen Pfeil bemerkt, als er mich in die Lunge (?) meiner Brust traf, so wäre auf meinem Haupte ein goldenes Horn gewachsen' (PATKANOV 70)

adaŋ in Apodosis:

Kr. *tēpəŋ ńīməť u̯ăχta kərəť u̯ăχta àr nùràt ənt taχmètnɜ tēpəŋ χătχàr sàχtə̂t ìt morəi̯ət ătaŋ* 'wäre der Fußboden des Hausflurs nicht mit vielen blecheisernen (und) metalleisernen Haken befestigt gewesen, wären wohl die Bretter des Hausflurs heruntergebrochen' (VÉRTES 227)

In this connection I should like to comment on E. Vértes's translation of several Ostyak sentences collected by H. Paasonen. Edith Vértes, an internationally recognized authority on the Ostyak language, undertook in the early 60's the editing and publishing of Paasonen's grammatical notes on the Konda and Jugan dialects.[24] Paasonen noted six sentences with the particle *ataŋ* without, however, providing a translation. In her publication of Paasonen's unpublished notes, Vértes gives a German translation of these sentences. Five of these sentences have the same structure as the conditional sentences of rejected condition discussed above, i.e. verbal noun (past participle/personal suffix/case suffix) in the protasis, past indicative + *ataŋ* in the apodosis. Vértes translates these sentences either as conditional sentences of open condition or as temporal sentences. As noted above, the verbal nouns are ambivalent and indeed usually temporal, the exact meaning being determined through the context. In the case of these isolated sentences there is no context, though, which means that more than one translation is possible. I therefore by no means maintain that Vértes's translation is incorrect. I do feel, however, that for at least some of these sentences a translation with a conditional sentence of rejected condition would be apter. As examples I should like to quote two of Paasonen's sentences, first with Vértes's translation and then with my own. It must be emphasized once more that in the lack of any context it is not possible to determine one specific correct translation.

tąm wèr ùi̯mènnɜ əńa məγ χùi̯ kìttāpəŋa n̥tpà mənəm ątàŋ 'falls du diese Angelegenheit sahst, ging ich wohl nicht in das fremde Land'[25] — 'wenn

[24] PAASONEN, H., Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Herausgegeben von E. VÉRTES. JSFOu. 66.

[25] Ibid., p. 59.

du diese Angelegenheit gesehen hättest, wäre ich nicht in das fremde Land gegangen'

tąm wèr ùtmèmnɜ əńà məγ χùi̯ kìttāpəŋà n̥tpà mənəm ątàŋ 'wenn ich diese Sache erlebt habe, ging ich wohl nicht in das fremde Land'[26] — 'wenn ich diese Sache erlebt hätte, wäre ich nicht ins fremde Land gegangen'

As shown in the above, there are manifold differences between osN and osS in the formation of their conditional sentences both of open and of rejected condition. They are similar, though, in that different time levels are not distinguished in the conditional sentences of rejected condition. Just as in osN, one and the same structure in osS can refer to the present/future or to the past, the context deciding what is meant. To cite just one example, the following structure was found in three different tense level combinations: protasis —past participle/locative suffix and apodosis — past indicative/*ataŋ*.

A+A: Sav. *u̯àχsəmèp i̯uχ ənɒ ūɒə̂mnɜ tšùʙà mùrtòt ădaŋ* 'wäre der Baum nicht (einer) mit eisernem Innern, wäre er etwa quer durchgebrochen' (VÉRTES 148)

B+A: D *i̯əʙɜ təɒ ùtmètne tšāu̯ər ădaŋ sàptət tšuʙa mənēmai̯* 'wäre der Uhu hier gewesen, wäre (schon) der Hals des Hasen mit einem Ruck durch gerissen' (VÉRTES 54)

B+B: Kr. *tə χùlèn ui̯mèu̯nɜ χŏu̯ə̂n u̯ètèu̯ ătaŋ* 'hätten wir nun diese Angelegenheit gewußt, hätten wir (dich) wohl schon längst getötet' (VÉRTES 208)

6. The third and last major dialect group of the Ostyak language is the eastern dialect group. This is at the same time the Ostyak dialect group on which the least research has been done. Only very few texts in osE have been published, which poses no mean problem for those interested in the Ostyak language. In contrast to osN and osS only a small number of conditional sentences could be collected for this study. As a result of this, no true analysis of the conditional sentence can be offered. This will only become possible when a considerably larger amount of osE texts has been published.

7. A total of only 42 conditional sentences of open condition in osE could be gathered from the material at hand; of these, 22 are from V, Vj. and 20 from the Surgut dialect group (Tra., Pim). No texts were available from Sal. These sentences are, of course, not enough to serve as a representative cross-section of osE, a thorough analysis having perforce to await the appearance of additional material, and can serve only to give an idea of the conditional sentence structures to be found in osE.

The sentence patterns which we find in osE are markedly similar to those of osS. Firstly, there were scattered examples in both V (Vj.) and Surgut of non-conjunctional paratactical juxtaposition of the two clauses, the protasis containing a finite verb, e.g.:

Pim *mĕna, păγəlem, top mŏ̆wəʌi wuʌən, kojaγi ŏjəγtəʌən, wičə råγpəŋkə wăʌa!* 'menj, fiacskám, de (ha) valamit látsz, valakivel találkozol, mindig ravasz légy!' (HONTI: NyK 79: 224)

Quite widespread in Surgut, but not occurring in the few sentences of open condition from V (Vj.) is the usage of the temporal/conditional conjunction *kuntə* with a finite verb in the protasis. *kuntə* was found in over 50% of the

[26] Ibid.

sentences from Sur. Noteworthy is its position in the clause. In osN and osS the conjunction introduced the clause; *kuntə* in osE stands at the end of it:

Pim *ŏs wåjəγʌəʌən kuntə, mà ŏs kŏnʌəm* 'ha ismét megbántasz, ismét elmenekülök' (HONTI: NyK 79: 229)

Tra. *mĕnʌən kuntə, mĕna*! 'ha mész, (hát) menj' (HONTI: NyK 80: 132)

In osE, too, one finds examples for the usage of a verbal noun in the protasis of a conditional sentence. The most common form was the „potential" form (marker *η* with possessive suffix) which in the V (Vj.) examples accounted for the great majority. In the Sur. examples it did not occur so frequently.

V *nŏ̈η, — tä litot wălwăl, — litä jĕŋän, liγä* 'here is food, — if you want to eat, eat'[27] (TEREŠKIN 104)

mä ťi kul liŋäm, mənləm '(if) I eat this fish, I shall go (away)' (GULYA 121)

In Trj. (Tra.) the potential form and a finite verb followed by *kuntə* would seem to be regarded as being synonymous. Karjalainen's remarks are quite interesting in this respect. His two informants were not in agreement on this grammatical point, one using the potential *mənŋŋam*, while the other replaced it with *mənŋʌəm kuŋtə* (both meaning 'if I go').[28] A further illustration of this is given in a Tra. text supplied by Honti. The same conditional sentence occurs in the same context, but once a finite verb with *kuntə* is used, once the potential form:

Tra. *màntem mĕtaʌekkə jĕʌən kuntə, jĕγa, ĕntə jĕʌən kuntə, àʌ jĕγa*! ~ *màntem mĕtaʌekkə jĕkŋa, jĕγa*! *ĕntə jĕkŋa, àʌ jĕγa*! 'ha számomra valamivé leszel, légy, ha nem leszel, ne légy' (HONTI: NyK 80: 132)

An interesting occurrence in Tra. is the usage of the particle *kà* as a conditional particle in the protasis .[29] Whether this is related to the osN *ki* has not been clarified. There is at least one important difference : whereas *ki* in osN is usually used together with a finite verb, *kà* in both examples available follows a verbal noun (present participle with possessive suffix).

Tra. *os mà kijtam kà ruť kăntəγ tiγ̥tə ʌàtnə kŏʌnə wåʌʌi* 'ha engem elhagy, hogyan ölik meg őt az emberek, amikor megjelennek' (HONTI: NyK 80: 128)

tŏm jäkə jŏγ̥əttan kà ʌàʌ ĕktʌən kuntə, kiń pàtʌəmtəγat, àmp såγ̥ərtə ĕj ko àʌ kiťťa! 'ha hazaérsz és ha fegyveres csapatot gyűjtesz, betegség lepjen meg benneteket (úgy, hogy még) egy kutyát széthasítani képes ember se maradjon' (HONTI: NyK 80: 136)

The question arises in connection with these verbal nouns whether or not osE has conditional sentences of open condition in the protasis of which we find a verbal noun such as in osS consisting of the present participle, a possessive suffix, and a case suffix. Such a form did not occur in the scanty material at hand, but can by no means be ruled out. In his survey of the Surgut dialects, Honti mentions such forms and indeed supplies a paradigm *(ma wår/t/am/nə, nŏ̈η wår/t/an/nə,* 'wenn ich mache, usw.').[30] He discusses, though,

[27] An English translation is provided instead of the Russian translation to be found in TERESKIN.

[28] KARJALAINEN: op. cit., p. 269.

[29] The particle is also listed for Sal. *(ka)* in: N. I. TEREŠKIN, Slovar vostocnochantyjskich dialektov. Moskva—Leningrad, 1981. p. 282.

[30] L. HONTI, Beobachtungen über die Laut- und Formenlehre gegenwärtiger Surguter Mundarten des Ostjakischen. ALH 27: 285.

only the temporal use of these forms. In osS, these forms are used mostly in temporal sentences but occur in conditional sentences as well. One could with some justification expect that these verbal nouns can also be employed in osE conditional sentences. Proof or rebuttal will depend, however, on a larger body of material being made available from osE.

8. As regards conditional sentences of rejected condition in osE, the possibilities of analysis are even worse than for those of open condition, a total of only six being found in the material at hand. To complicate matters even more, all of these sentences occurred in V (Vj.), no examples being found in the scanty material from Sur. It is, therefore, not possible to give here an analysis of the osE conditional sentence of rejected condition; only remarks on the sentences actually occurring can be made.

The conditional mood is formed in osE in general with the addition of a particle of unreality to the corresponding indicative form. (V *mà tŏŋ i̯ül'əm* 'ich würde kommen'[31], Vj. *mà mənləm tŏŋ* 'ich würde gehen',[32] Trj. *mạmp o: ʌ̂ən mən̯ʌ̂əm* 'ich würde gehen'[33] [in Trj. the personal pronoun receives the ending *-p*] Tra: *mà ŏʌəŋ jăŋʌəm* 'én elmennék'[34]. This particle of unreality[35] occurred then in the apodosis of the conditional sentence with the past or the present tense.

In the protasis of the conditional sentence a verbal noun similar to that of osS was found. The past participle serves as a base and is usually followed by a personal suffix, after which we find the locative case suffix. No postposition occurred in place of the case suffix. One instance each was found for the usage of the present participle (+ personal suffix + locative case suffix) and for a conditional conjunction followed by the past indicative and *tŏ̆ŋ*.

The particle of unreality *tŏŋ (tŏ̆ŋ)* occurred in five out of the six sentences, four times in the apodosis and once in the protasis (in the sentence containing the conditional conjunction).

Protasis: Past Participle/Locative Suffix + Apodosis: Past Indicative/*tŏ̆ŋ*

V *mä nipik tăjamamnə̂ tŏ̆ŋ nŏ̆ŋä məγäsim* 'if I had a book, I should have given it to you' (GULYA 122)

V *nŏ̆ŋ kojmamnə̂ tŏ̆ŋ kult təγ tuγaslan-pə̂* 'if you had wanted, then you would have brought fish here' (GULYA 122)

Protasis: *kuntə̂nə̂*/Past Indicative/*tŏ̆ŋ* + Apodosis: Past Indicative

V *kuntə̂nə̂ tŏ̆ŋ mä mənγäləm, t'utnə̂ löγən mänt käskäl* 'if I had gone, then he would have found me' (GULYA 122)

Protasis: Past Participle/Locative Suffix + Apodosis: Present Indicative/*tŏŋ*

Vj. *u̯əmämnɜ tŏŋ tŏlkə̂ltə̂lim* 'jos olisin ottanut, sanoisin' (KARJ./VÉRTES 187)

9. As is well-known, the three major dialect groups of the Ostyak language diverge widely from one another, to which this present study bears further evidence. For this reason a separate discussion of the major dialect groups proved necessary. The differences between the dialects with regard to their conditional sentences are of two-fold nature: certain features can be

[31] KARJALAINEN: op. cit., p. 129.
[32] KARJALAINEN: op. cit., p. 174.
[33] KARJALAINEN: op. cit., p. 268.
[34] HONTI, Szurguti osztják szójegyzék. NyK 80: 328.
[35] Cf. STEINITZ, DEWO 84.

present in one or two of the dialects but are lacking in the other(s), or a certain feature can be present in more than one dialect but does not occur with the same frequency. OsN and osS are often grouped together as 'Western Ostyak' as opposed to Eastern Ostyak (osE). Interestingly enough, with regard to the conditional sentences we find more similarities between osS and osE than between osS and osN. With more material from osE it would be possible to determine more exactly the degree of affinity between the conditional sentences of the three groups.

TIMOTHY RIESE

Source Material

Northern Dialect Group (osN):
PÁPAY JÓZSEF, Északi-osztják nyelvtanulmányok. Budapest 1910 (= PÁPAY).
STEINITZ, WOLFGANG, Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. OEST 31 (1939) (= STEINITZ).
RÉDEI KÁROLY, Nordostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik. Göttingen 1968 (= RÉDEI).

Southern Dialect Group (osS):
PATKANOV, SERAFIM, Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie. II. Teil: Ostjakische Texte mit deutscher und russischer Übersetzung nebst Erläuterungen. St. Petersburg 1900 (= PATKANOV).
KARJALAINEN, K. F., Südostjakische Textsammlungen. Herausgegeben von EDITH VÉRTES. MSFOu. 157 (= VÉRTES).

Eastern Dialect Group (osE):
TEREŠKIN, N. I., Ocerki dialektov chantyjskogo jazyka. Cast' pervaja. Vachovskij dialekt. Moskau—Leningrad 1961 (= TEREŠKIN).
KARJALAINEN, K. F., Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. Herausgegeben von EDITH VÉRTES. MSFOu. 128 (= KARJ./VÉRTES).
GULYA, JÁNOS, Eastern Ostyak Chrestomathy. Bloomington 1966 (= GULYA).
KALININA, L. I., Ein Märchen im Vasjugan-Dialekt des Ostjakischen. Herausgegeben von J. ENDRŐDI and I. KECSKEMÉTI. UAJb. 42: 156—162 (= KALININA).
HONTI LÁSZLÓ—RUSVAI JULIANNA, Pimi osztják szövegek. NyK 79: 223—232.
HONTI LÁSZLÓ, Tromagani osztják szövegek. NyK 80: 127—139.

Literature

HONTI, LÁSZLÓ, Beobachtungen über die Laut- und Formenlehre gegenwärtiger Surguter Mundarten des Ostjakischen. ALH 27: 271—286.
PAASONEN, H., Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. Herausgegeben von E. VÉRTES. JSFOu. 66.
PATKANOV, S.—FUCHS, D. R., Laut- und Formenlehre der südostjakischen Dialekte. Budapest 1911.
RÉDEI KÁROLY, Northern Ostyak Chrestomathy. Bloomington 1965.
SCHELLBACH, INGRID, Struktur und Funktion der ostjakischen Fragesätze. FUF 35: 45—74.
STEINITZ, WOLFGANG, Ostjakische Grammatik und Chrestomathie. Leipzig 1950.
STEINITZ, WOLFGANG, Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Berlin 1966—
TOIVONEN, Y. H., Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF 32: 1—169.

A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről

Közös vizsgálódásunknak az indíttatást B. Lőrinczy Évának A magyar mássalhangzó-kapcsolódások rendszere és törvényszerűségei című könyve[1] adta. Ebben a szerző arra vállalkozott, hogy a nyelvjárási szókincsből meghatározott szempontok szerint kiemelt mintegy 1600 tőmorféma körülbelül 5—6000 előfordulását a bennük levő mássalhangzó-kapcsolódások tekintetében köznyelvi megfelelőikkel egybevesse, s az ily módon felderített mennyiségi és ritkábban minőségi különbségek elemzése útján a magyar mássalhangzók kapcsolódási lehetőségeit legalább részben regisztrálja, tipologizálja és rendszerbe állítsa.

A köznyelvi (a továbbiakban: kny.) és nyelvjárási (a továbbiakban: nyj.) szóalakok egybevetésekor azonnal szembetűnő különbség mutatkozott a kny. és nyj. szóalak egy és ugyanazon pontján álló mássalhangzók (a továbbiakban: msh, msh-k stb.) számában: az adatok kisebb részében a nyj. szóalakban több, nagyobb részében kevesebb msh áll, mint a kny. szóalaknak ugyanezen a pontján. A nyj. szóalakban levő msh-k száma lehet eggyel vagy kettővel több (*bogáncs/bogdáncs*, ill. *sifli/siflint*), és lehet eggyel vagy kettővel kevesebb (*pitvar/pitar*, ill. *azért/azé*), mint a kny. szóalak megfelelő pontján levő(k). Ezek közül a kny. egy msh/nyj. két msh-, illetőleg a kny. két msh/nyj. egy msh-féle szembenállást mutatók (tehát a *g/gd*: *bogáncs/bogdáncs*, ill. a *tv/t*: *pitvar/pitar* típusúak) mind a rájuk vonatkozó adatok tömegével, mind a bennük vizsgálható jelenségek változatosságával messze kiemelkednek.

Amikor a szinkrón nyelvi rendszer két változatában, esetünkben a köznyelvben és a nyelvjárásokban azonos funkciójú nyelvi elemek (szóalakok) formai különbségeket mutatnak, természetes igényként vetődik fel a különbségek magyarázata. Módszertanilag az tűnt célravezetőnek, ha következtetéseinket általában és egészében a könyv már készen adott eredményeiből vonjuk le, emellett azonban kiválasztunk egy pontosan körülhatárolt szűkebb anyagrészt, amelyben a szembenálló tőmorfémákat egyenként vesszük szemügyre, és értelmezzük a bennük mutatkozó msh-s különbséget. Erre a célra a kny. egy msh/nyj. két msh (tehát a *g/gd*: *bogáncs/bogdáncs*) típus mintegy 550 tőmorfémáját jelöltük ki.

Elöljáróban meg kell azonban említenünk néhány óvatosságra intő körülményt, amelyek alant következő fejtegetéseink érvényét legalábbis korlátozzák.

B. Lőrinczy Éva könyve, következésképpen jelenlegi vizsgálatunk is az Új Magyar Tájszótár írott lexikai anyagára épül, minek folytán az egy-

[1] Budapest 1979.

mással szembeállított msh-kapcsolatok sem tisztán fonéma-, sem tisztán hangkapcsolatoknak nem tekinthetők. Elképzelhető ugyanis, hogy olykor a gyűjtők valamiféle, a fonémakapcsolat kiejtésekor fiziológiai kényszerből megjelent ejtéskönnyítő átmeneti hangot azáltal, hogy lejegyezték, fonémarangra emeltek, s ily módon egy, a kny. megfelelőnél t ö b b elemet mutató hangkapcsolatot hoztak létre. Máskor viszont — félrehallás vagy az adatközlő gondatlan kiejtése miatt — esetleg nem jegyeztek le olyan hangokat, amelyek az adatközlő nyelvi tudatában részei valamely hangsornak. Ebben az esetben a kny. megfelelőnél k e v e s e b b elemet mutató kapcsolat keletkezett. Ezért a szembenállások fonemikus jellege, legalábbis némely esetben, kétséges lehet.

Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a ténylegesen létező, kiejtés nyomán lejegyzett nyj. adattal szemben olykor kikövetkeztetett, f i k t í v kny. alak áll, ami annak ellenére feltételessé teszi az adott szembenállás létét, hogy az ilyen alakokat a szótár szerkesztői minden egyes esetben a magyar nyelv fonotaktikai és morfológiai szerkezetének a legmesszebbmenő figyelembevételével hozták létre.

Nem tudni továbbá pontosan, hogy a szembenállások bal oldalán álló valóságos vagy kikövetkeztetett kny. szóalakok hogyan h a n g z a n á n a k a beszédben. Számolnunk kell azzal, hogy ha a bal oldali szóformák is kiejtett hangsorokat rögzítenének, a kny. és nyj. oldal közötti különbség esetleg csökkenne.

Gondolni kell arra is, hogy a szembenállások jobb oldalán álló nyj. változatok földrajzi kötődésük szempontjából rendkívül heterogének; nem egy bizonyos, de még csak nem is néhány bizonyos nyelvjárás szókincsét képviselik, hanem a magyar nyelvjárások tájszókincsét általában, ezért a hangalaki szembenállások nem rendszer/részrendszer (tehát köznyelv/valamelyik nyelvjárás), még csak nem is rendszer/részrendszerek (tehát köznyelv/valamely nyelvjárások), hanem csakis rendszer/részrendszerek összessége (tehát köznyelv/nyelvjárások általában) szembesítésben igazak. Emiatt munkánkban a nyj. megjelölésnek a megszokottnál szélesebb körű és általánosabb, a szembenállás (oppozíció) terminusnak viszont a fonológiában szokásostól némiképpen eltérő értelmezését alkalmazzuk.

S végül, de nem utolsósorban: mivel B. Lőrinczy Éva könyvében számos olyan hangkapcsolattípus van, amelyet mindössze 1—2 szembenállás dokumentál, szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy vizsgálódásainkban ilyenekre vagy csak olyankor építettünk, amikor beleillettek egy nagyobb tendenciát képviselő más példák közé, vagy olyankor, amikor nagy valószínűséggel tehettük fel, hogy esetükben sem nyelvbotlásról, sem téves lejegyzésről nincs szó. Figyelembevételükről azonban semmiképpen sem mondhattunk le, hiszen más nyelvekben is előfordul, hogy egy fonológiai oppozíciót mindössze 1—2 adat képvisel, mint például a spanyolban a kvantitás oppozíciót a *cero/cerro* és a *pero/perro*[2] szópárok.

Mindezeket a körülményeket szem előtt tartva tettük fel a kérdést: miféle okok állhatnak a szembenállásokban feltárt msh-s különbségek hátterében.

A szembenállások egy részében az eltérések magyarázata szinkrón szempontból könnyen megadható: a nyj. változatban szereplő többlet-, illetőleg az abból hiányzó msh e t i m o l o g i k u s. Az egyenként megvizsgált mintegy 550 tőmorféma között például 110—115-nek a nyj. változata mutat eti-

[2] Idézi A. Martinet, La linguistique synchronique. Paris 1968. 139—140.

mologikus többlethangzót, vagyis a szóalak a kny. megfelelőhöz képest archaikusabb. Ilyenek például a kny. *cékla* nyj. *cvékla, cvekla, cvikla* változatai, amelyek a szláv nyelvekből átvett szóalak eredeti /tsv/ kapcsolatát őrzik; vagy a kny. *cibak*-kal szemben álló nyj. *cvibak*, amelyben viszont a német *Zwieback* szókezdő msh-kapcsolódása maradt fenn. A szlávból átvett alak /l/-jét találjuk a nyj. *penészles*-ben a kny. *penészes*-hez képest. A német 'meg kell lennie, meg kell történnie' jelentésű *muß sein* záró /n/-jét pedig a kny. *muszáj* nyj. *muszájn* változatában.

Két dolog azonban ezzel a viszonylag könnyen értelmezhető csoporttal kapcsolatban is okvetlenül megjegyzendő. Az egyik: valószínű, hogy az érintett tőmorfémákban szinkrón szempontból nyelvinek tűnő ok egy korábbi nyelvállapotban n e m n y e l v i okként volt jelen, hanem a különféle msh-kapcsolódások kialakulásában nagyjából ugyanolyan tényezők játszottak szerepet, mint amilyeneket alább bemutatni szándékozunk. A másik: a nyelvjárási beszélőknek ez a nyelvi konzervativizmusa még ezt a tisztán nyelvi okkal értelmezhető jelenséget, az etimologikus hangsornak a fennmaradását is motiválja, s nagyon is n e m n y e l v i r e n d s z e r irányította, hanem már a pszichikum felé mutató elemekkel színezi át.

Márpedig azt, hogy a nyelvjárási beszélők archaizáló tevékenységét mennyire komolyan kell vennünk, nem kizárólag az etimologikus hangsort őrző nyj. változatok bizonyítják, hanem azok is, amelyek — s ilyenek is szép számmal vannak — az idegenből átvett szóalaknak már egy magyarban kialakult, de csak nyelvünk korábbi korszakaiban élt formái. Amilyen például a nyj. *bulcsu, piarc* a kny. *búcsú*-hoz, *piac*-hoz képest.[3]

A magyarázat — ha az etimologikus háttér nem mutatható ki — kereshető más nyelvi tényezőkben. A msh-kban mutatkozó különbséget okozhatja például, hogy a tőmorféma, amelyen megjelenik, i d e g e n s z ó, amelynek a felépítése a nyj. beszélő számára szokatlan, ezért a kiejtése nehézséget okoz. Az egyenként elemzett tőmorfémák körében 45—50 olyan akadt, amelyben az eltérés legkézenfekvőbb magyarázata ebben rejlett. A kny. *ambíció*-val szemben álló nyj. *ambinció* vagy a kny. *kollációz* helyetti nyj. *kolláncióz*, a kny. *egzecíroz* helyetti nyj. *egzelcíroz*, továbbá a kny. *okuláré*-val szemben álló nyj. *okumláré* vagy a kny. *komponál* formával szembeni nyj. *kompernál* és társaik mind a beszélőnek az idegen hangsor megformálásával kapcsolatos próbálkozásaira és nehézségeire utalnak. Ez utóbbiakat természetesen úgy próbálja megoldani, hogy az idegen hangsort az anyanyelvéből, pontosabban: anyanyelvjárásából már ismert és megszokott hangsorokhoz közelíti. Az *ambinció* és *kollancióz* nyj. változatok például a [n]-nek a [ts] elé való betoldásával a [n] + affrikáta kapcsolatot mutató *moslinca, kalapáncs, bogáncs, kopáncsol*-féle nyj. szavak hosszú sorába illeszkednek bele. Az [l]-betoldás pedig, amelyet az *egzelcíroz* nyj. változatban látunk megvalósulni, a magyar nyj. szókincsben ugyancsak közismert jelenség.

A [l]-betoldással egy másik, leginkább m o r f o l ó g i a i-nak nevezhető nyelvi ok példái között is találkozunk. A részletesen megvizsgált anyagrészben 8—10 tőmorféma utalt ilyenre. A kny. *cirógat*/nyj. *cirolgat*, a kny. *harsogott*/nyj. *harsolgott*, a kny. *szűkül*/nyj. *szülkül*, a kny. *szörnyűködött*/nyj. *szernyűlködött* stb. szembenállások esetében szinte lehetetlenség nem gondolni az *-l* igeképző

[3] Itt jegyezzük meg, hogy minden etimológiával kapcsolatos kérdésben a TESz.-t hívtuk segítségül.

esetleges behatolására. Más esetben, például a kny. *éve*/nyj. *edve*, kny. *vive*/nyj *vidve* szembenállásokat látva viszont a *v*/*dv* háttérben tőtani okokat sejthetünk. Ezek, valamint az Új Magyar Tájszótár anyagában más helyen ugyancsak előforduló kny. *inni*/nyj. *idni* alakpár, arra mutatnak, hogy az *eszik*, *iszik*, *visz* stb.-féle *v*-tövű igék nemcsak *sz*-szel, hanem, leginkább a különböző igenévképzők előtt, *d*-vel is bővülhetnek.

A nyelvi ok azonban — éppúgy, mint az etimologikus háttér esetében — itt felsorolt típusaiban sem valósulhat meg teljesen steril módon. Akár az idegen szóknak a már ismert hangsorok közé való beillesztési kísérleteire, akár bizonyos töveknek a hagyományos hangsort módosító hatására gondolunk, egészen világos, hogy egyik sem érvényesül a nyj. beszélő pszichikumának, illetőleg hangképző és hangészlelő apparátusának részvétele nélkül.

A részletesen elemzett anyagrész 550 adatában 100 olyan van, amelyekben a msh-s különbségek hátterében elsősorban és főként bizonyos pszichikai tényezőket kellett keresnünk. Ezek többsége ismert volt számunkra, hiszen nyelvi megnyilvánulásaikat például a nyelvtörténeti kutatások már eddig is eredményesen használták fel magyarázataikban. Ilyen az analógia, amelynek az a megismerő tulajdonság az alapja, hogy új ismereteket a már meglevőkkel való összevetés útján dolgozunk fel. A kny. *furulya* szó nyj. *furuglya* változatát látva például más, [gj] kapcsolatot tartalmazó szavak (*dereglye*, *saroglya*) analógiájára gondolhatunk. A kny. *másüvé*/nyj. *máshüve* szembenállás a kny. *máshova* analógiás hatását sejteti. S vélhetőleg a kny. *eper* nyj. *epörnye* változatának analógiája segíthette elő, hogy a kny. *kökény* nyj. *kökönye* változata mellé a [r]-többlethangzós nyj. *kökörnye* is kialakult. Hasonló jelenség, talán az analógia alosztálya a népetimológia, amelynek alapja ismét egy megismerő tulajdonság: az értelmetlen szavaknak vagy szóelemeknek értelmet kell adni ahhoz, hogy beemelhessük sajátos, egyedi szemantikai rendszerünkbe. Alighanem ezzel magyarázható például a jórészt csavarodó, kúszó szárú növényeket jelentő kny. *iszalag* [n]-többlethangzót mutató nyj. *inszalag* változata, amelynek kialakulásába az *ín* szó kny. jelentése egyfelől, nyj. 'inda' jelentése másfelől könnyen belejátszhatott. Népetimológiás alakulásként kell számon tartanunk például a kny. *parfüm* nyj. *parfing* változatát is; itt azonban a gúnyolódó tréfálkozás szándéka már olyannyira valószínű, hogy a szó végén egymással szemben álló kny. [m]-t és nyj. [ng]-t ki kell emelnünk a csak a hangtan síkján vizsgálható jelenségek köréből. Lényegében hasonló szerkezetű és hangzású, s némiképpen a jelentés síkján is érintkező szavak összekeverését jelöljük a szóvegyítés (kontamináció) műszóval. A nyj. *szúrtyongat* például feltehetőleg a *szutyongat* és *szortyog*, *szurtyog* vegyítéséből származik; a kny. *elbágyad* helyetti nyj. *elbárgyad* a *bárgyú*-val vegyülhetett; míg a *keszkenő keszkendő* változatát viszont a *kendő* szóval való szóvegyítés hozhatta létre. A hangfestés-hangutánzás, illetőleg — általánosságban — az a szándék, hogy a szavak hangulati elemei fokozott mértékben jussanak érvényre, közismert pszichikai tényező a beszédben. Anyagunkban ez, hogy csupán egyetlen, de különösen jellemző példacsoportot említsünk, az olyan nyj. szóalakokban kapott fontos szerepet, amelyek kny. megfelelőjük szókezdő zárhangjához képest [r] vagy [l] többlethangzót mutatnak. A kny. *puccos*/nyj. *pruccos*, kny. *böfög*/nyj. *bröfög*, illetőleg kny. *puttyogtató*/nyj. *pluttyogtató*, kny. *büggy*/nyj. *blüggy*-féle szembenállások talán önmagukban is mutatják: milyen nagymértékben fokozódik a szó expresszivitása a [r] és a [l] betoldásával. A [l] egyéb-

ként egy másik — pszichoszociális elemeket is hordozó — pszichikai jelenségnek, az úgynevezett hiperurbánus ejtésmódnak a megvalósításában is fontos szerephez jut. Itt — mint ismeretes — a beszélő a szociális hierarchia övénél magasabb fokán elhelyezkedő réteg nyelvhasználatának az alkalmazására törekszik. Mivel a nyj.-ok sok szótagzáró kny. [l]-t kiküszöbölnek a hangsorból, és mivel ehhez az eljáráshoz az értékelésben a meglehetősen pejoratív „népies" jelző tapad, a beszélő szükségtelenül bár, de kétségkívül érthető motivációból betold egy [l]-t. A kny. *szőke*/nyj. *szölke*, kny. *csókol*/nyj. *csolkol*, kny. *lődöz*/nyj. *löldöz*, kny. *véd*/nyj. *véld* stb. szembenállások mind ennek a törekvésnek a megvalósulásai. A pszichikai okot a betűejtés esetében is színezi szociális mozzanat, amikor a szó írásos képe nyomán a beszélő annak minél hűségesebb visszaadására, tehát minél pontosabb artikulációra törekszik. Ilyenkor az is előfordulhat, hogy a soron következő hang egészen pontos képezhetősége érdekében a hangsorba egy fölösleges hangelem toldódik be. A *tromf* szóalakban például a /m/ fonéma maradéktalan megvalósítása szükségképpen eredményezi egy azonhelyi zárhang, a [p] betoldódását, ami a tárgyesetben feljegyzett nyj. *trompfot* hangsorhoz vezet. Mivel anyagunk nyj. beszélőktől való, a betűejtésre csak igen kevés adatunk van.

A pszichikai okok között szót kell ejtenünk a beszélőnek valószínűleg nem tudatos, de aligha kétségbe vonható nyomatékosító tevékenységéről, amelyre bizonyos többlethangzók következetes megjelenésekor legalábbis gyanakodnunk kell. A kny. [n]/nyj. [n] + zárhang szembenállástípus mintegy 50 tőmorfémát magában foglaló példaanyagán belül az *azon*/*azond*, *aztán*/*osztáng*, *éppen*/*éppeng*, *igyen*/*igyeng*, *tán*/*táng* stb. alakpárok például azt sugallják, hogy a nyj. szóalakban többletként mutatkozó zárhangnak e határozószók végén valamiféle grammatikai hátterű és arculatú nyomatékosító funkciója van. A zárhangoknak ezt a nyomatékosító funkcióját ugyancsak határozószói szófajú példákban [l] után is tapasztaljuk: például *azonnal*/*azonnalt*, *minél*/*minélt*, *nélkül*/*nélkült*. A pszichikai okok között megemlítjük még a hangsor egészének hatását, ami esetünkben főként elemismétlésben jut kifejezésre. Például a *tekingelődik* nyj. változat [l] többlethangja esetleg a *tekingelődik*-ben is meglevő [l] hatására lépett be; vagy a *mármoros*, *sarnyar* nyj. változatok [r]-többlethangzója a *mámor*-ban és *sanyar*-ban is meglevő [r] hatására.

A pszichikai tényezőket elhagyva a msh-kapcsolódások hátterében számolnunk kell még olyan külső okkal is, mint amilyen a nyelvek közötti érintkezés, esetünkben a német és a román, továbbá a különféle szláv nyelvek hatása. Nemegyszer előfordul ugyanis, hogy például a gyűjtőktől [th] vagy [kh] hangkapcsolatnak lejegyzett, a magyarban meglehetősen ritka formáció csupán a /t/ vagy /k/ aspirált változata, amely az idegen eredetű nyj. szóval együtt került át a magyar nyelvjárásba. Így 'a kukoricacsövet borító levelek' jelentésű *kholbeláb* Szatmárból vagy a Felsőőrben *khégli*-nek hangzó *kugli* okvetlenül erre mutat. Ugyancsak a német nyelv közvetett hatását gyaníthatjuk a *tútor*/*stutor*, *pertli*/*spertli*, *peceráj*/*speceráj* szembenállások nyj. oldalának [ʃt], [ʃp] kapcsolatában. A beszélő valószínűleg öntudatlanul közelíteni akarta ezeket a kny. alakjukban is meglehetősen idegen fonotaktikai szerveződésű hangsorokat a környezetében gyakran hallott, hasonló felépítésű hangsorokhoz, amilyen például a *stempli*, *spájz*, *sparhert*.

A nyelvi, pszichikai és külső okok számbavétele közben azonban egyet sohasem volt szabad szem elől tévesztenünk: mindezek szinte sohasem függet-

lenek a beszédhangok képzését és észlelését irányító fiziológiai mechanizmustól, hiszen csakis ezen keresztül érvényesülhetnek.[4] Oknyomozásunkban ezért feltételezésként abból indultunk ki, hogy minél nagyobb a változás által érintett morfémák száma, annál általánosabb, a nyelvet használó egyéntől kevésbé függő a változás oka. Azokra az eltérésekre kell tehát koncentrálnunk, amelyek területi kötöttség nélkül, igen nagy számú tőmorfémára érvényesek; hiszen ezek — minden valószínűség szerint — a beszédhangok képzését és észlelését irányító mechanizmusok eredményei, végső fokon tehát fiziológiai meghatározottságúak. Kiindulásunkból az is következik, hogy az eddig említett pszichikai és külső okok hatása szükségképpen csak egyes morfémákban vagy a szókincs perifériális eseteiben ismerhető fel.

A közismert ZIPF-törvény[5] alapján feltesszük, hogy a fiziológiai alapú változásokban kimutatható az ökonómia, tehát a beszédszervek és a hallószervek legalább valamilyen szempontból gazdaságos működtetése; a pszichikai hátterű, valamint a külső okhoz kötődő változásokban viszont ez a fajta ökonómia másodlagos. És bár a pszichikai és a külső tényezők is a fiziológiai mechanizmuson keresztül hatnak, érvényesülésük eredményeként esetleg az eredetinél több ejtésmozzanatot jelentő, „nagyobb" átmeneteket tartalmazó, ezért „nehezebben" megvalósítható, a gazdaságosság hipotézisének ellentmondó hangsormegoldások is létrejöhetnek. Főképpen ott kell tehát a fiziológiaitól eltérő okra gyanakodnunk, ahol a fiziológiai gazdaságosság nem nyilvánvaló.

Az ökonómia és a mennyiségi csökkenés közé, legalábbis a beszédhangok vonatkozásában, nem lehet egyenlőségjelet tenni. Ha így lenne, anyagunkban kizárólag azokat a változásokat lehetne gazdaságosnak tekinteni, amelyekben a köznyelvhez képest a nyelvjárás kevesebb számú beszédhangot produkál. Márpedig az összes szembenállástípus 37%-ában tapasztalható az, hogy a kny.-hez képest a nyj. oldalon több msh van. Ha az egyes msh hangkapcsolattá alakítása vagy a meglevő hangkapcsolat elemszámának a növelése nem lenne valamilyen módon gazdaságos, a nyelvjárás nem igyekezne ilyeneket kialakítani. Éppen ezt igazolandó választottuk ki részletes elemzésre a kny. egy msh/nyj. két msh-féle szembenállások típusát, amelyből szinte összes eddig említett példánk való.

Miben nyilvánulhat meg a gazdaságos működés a beszédképzés területén?[6] A beszédhang határain belül az a gazdaságos, ha létrehozása (1) minél kevesebb képzőszervet és képzőmozzanatot igényel, és (2) ez utóbbiak minél mozgékonyabb szervekhez kötődnek. A beszédhangok sorozatában pedig az a gazdaságos, ha az egymást követő hangok képzésében (1) minél több az azonos képzőszerv és (2) az azonos képzőmozzanat, tehát minél kevesebb energiaráfordítással és minél rövidebb idő alatt lehet a hangsort kiejteni. Ezt a követelményt a sorban következő hangok

[4] A. MARTINET, Économie des changements phonétiques. Bern (é. n.) [1955] 20—22; HERMAN JÓZSEF, A nyelvi változás belső és külső tényezőinek kérdéséhez. ÁNyT 5: 155—168.

[5] G. ZIPF, Human behavior and the principle of least effort. Cambridge—Massachusetts 1949. (Idézi H. HÖRMANN, Psycholinguistics. New York 1971. 83—85.)

[6] A kérdés tárgyalásában alapvetően HORGER és ROUSSELOT idevágó fejtegetéseit vettük figyelembe: HORGER ANTAL, Általános fonetika. Budapest 1929. 112—139; P.-J. ROUSSELOT, Principes de phonétique expérimentale. Paris 1925. 936—968.

képzésének az előkészítésével lehet megvalósítani, mégpedig leggyakrabban az eltérő hangképző helyek egymáshoz való közelítésével, a képzési műveletek számának a csökkentésével vagy jellegük megváltoztatásával. Ritkábban lehet energiát nyerni a hangképző műveletek szaporításával, amelynek eredményeként járulékhangok jelennek meg a hangsorban. A hangbetoldás hátterében a beszédszerveket mozgató izmok elernyedése vagy a hangátmenetet megvalósító mozgások koordinálatlansága keresendő.

A képzés szempontjából a leggazdaságosabb megoldás kétségkívül az lenne, ha a beszélőszervek hosszabb időn keresztül azonos helyzetben maradhatnának; ez azonban egyetlen, változatlan minőségű beszédhang folyamatos hangoztatásához vezetne és ahhoz, hogy a beszéd nem tudna eltérő információkat közölni, vagyis nem tudná alapvető feladatát ellátni. Első fokon tehát maga a közlési kényszer, a hírtovábbítás igénye szab korlátokat az artikulációnak. De korlátot szabnak egymásnak a beszédhangok is: a következő elem előrevetítődése (anticipációja) csak addig a határig mehet, ameddig nem zavarja az aktuálisan képzett hang minőségét.

Végeredményben a gazdaságosság akkor érvényesül leginkább, ha — az anticipáció eredményeként — minél több, „lineárisan" egymás után következő beszédhang képzési sajátságai vannak jelen egy időpillanatban, tehát a kiejtésük majdnem „egyidejű"; másfelől a gazdaságosság akkor a legkisebb hatásfokú, ha a hangsor szegmentumai időben csak egymás után képezhetők, tehát egyetlen időpillanat csak egyetlen szegmentum képzési mozzanatait tartalmazza. Az együttes artikuláció feltétele az, hogy az egymást követő beszédhangok eltérő képzőszervekhez kötődjenek, illetőleg: ha ugyanattól a képzőszervtől függenek, a képzés helye azonos legyen. Ha a képzés szerve azonos, de a képzéshelyek eltérnek, csak különidejű képzésről lehet szó.

A beszélő számára azonban a gazdaságos artikuláció nem az egyetlen figyelembe veendő elv. Ha azt akarja, hogy közlendője a lehető legrövidebb idő alatt eljusson a címzetthez, tehát a hallgatóhoz, figyelnie kell az általa kibocsátott hangsorok akusztikai sajátságaira is, amelyek akkor kedvezőek a hallgató szempontjából, ha minél jobban eltérnek egymástól. Tehát a gazdaságosság az artikuláció és a percepció területén ellentmond egymásnak, amiből az következik, hogy a beszélőnek abban a pillanatban, mihelyt közleménye veszélyben forog, vissza kell lépnie az artikulációs gazdaságosság túlzott érvényesítésétől. Ezt könnyen megteheti, mert egyfelől saját beszédét állandó akusztikus visszacsatolás révén hallja és korrigálhatja; másfelől a hallgató visszajelzései késztetik további korrekciókra, amelyeket esetleg csak az artikulációs gazdaságosság rovására tud végrehajtani. Illusztrációként anyagunkból a *tífusz* lexéma *tirfusz* és *tikhusz* változatait említjük meg. A beszélt nyelv végső soron a beszélő és a hallgató eltérő érdekének a kompromisszuma, ennek megfelelően gazdaságossága is csak a kommunikáció e két fontos oldalának egyidejű figyelembevételével ítélhető meg. Mindazonáltal az artikulációs gazdaságosságot alapvetőbbnek kell tekintenünk, mivel a percepciónak az egész kognitív bázis a segítségére lehet, míg az artikulációt ilyen tényezők csak közvetve, a beszélő hallgatói mivoltán keresztül támogatják. Például a *kalapá* hangsor hallatán nagy valószínűséggel jósoljuk meg a teljes hangsorhoz hiányzó következő elemet, a [tʃ] vagy [l] hangot, ugyanez a tény azonban nem jelent segítséget a [tʃ] vagy [l] képzésében.

Ha a msh-kapcsolódások kialakításában és megszüntetésében nem a gazdaságosság volna a fő irányító tényező, akkor a nyelvjárások feltehetően

ugyanolyan msh-kapcsolatokat hoznának létre, mint amilyeneket megszüntetnek. Ez pedig nem így van. Azt tapasztaljuk, hogy a nyelvjárások elsősorban olyan kapcsolatokat szüntetnek meg, amilyeneket vagy egyáltalán nem, vagy csak csekély számban alakítanak ki. Olyan msh-kapcsolódásokat viszont, amilyeneket nagy számban hoznak létre, vagy egyáltalában nem, vagy csak kis arányban szüntetnek meg. Így például a [ʃp], [jt], [ʃt], [rl], [rʃ], [mp], [lh] kapcsolatokat inkább megszüntetik; ilyeneket nem vagy alig képeznek. Ugyanakkor viszont [nt], [ng], [ntʃ], [tr], [jz], [nts], [nk], [ld], [lk] kapcsolatokat inkább képeznek, mint megszüntetnek. Artikulációs szempontból elemezve a felsorolt kombinációkat azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvjárások olyan msh-kapcsolatokat hoznak létre, amelyeknek a képzése — vagy az eltérő képzőszerv, vagy az azonos képzéshely következtében — jórészt egyidejűleg történhet. És megfordítva: olyan msh-kapcsolatokat szüntetnek meg, amelyeknek a képzése nagyobb mértékben különidejű. Ugyanakkor a kialakított és megőrzött msh-kapcsolódások akusztikailag is kellően eltérő, tehát a percepció szempontjából optimális szegmentumokat tartalmaznak. Tovább erősíti az elemzett tendenciát az a tény, hogy a háromeleműről kételeműre egyszerűsített nyj. msh-kapcsolódások körében ugyanazok a leggyakoribbak, mint a kialakított kételeműek között, tehát a [tr], [ng], [nt], [lk], [pl] és [nts].

Ha most már az elmondottakat a részletes elemzésre kiválasztott, mintegy 550 tőmorfémát számláló szűkebb anyagrészre rávetítjük, a következőket állapíthatjuk meg.

Abban a mintegy 180 példában, amelyben a msh-s különbség okaként egyedül vagy legalábbis első helyen a fiziológiai gazdaságosság elve jelölhető meg, az alábbi, számbelileg jellemző hangtani jelenségek fordulnak elő: [j] többlethang jelenik meg elsősorban réshangok és zárhangok előtt, [n] többlethang zárhangok és affrikáták előtt, [t] és [j] lép be főként nazális után. A példák között 83 képviseli a típust tisztán, vagyis a fiziológiai ok mellé más természetű ok nem kereshető. Ezekben a [j] és a [n] többlethangzó dominanciája figyelhető meg. A [j]-vel bővült nyj. szóalakok áttekintéséből az a tapasztalat szűrhető le, hogy a [j] minden esetben ejtéskönnyítő hangként, fiziológiai kényszerből lép be a hangsorba, de a példák egyik részében a hangkörnyezetben kimutatható veláris-palatális különbség áthidalására (pl. *kárhozik/kárhojzik*, *mászik/májszik*), másik részében pedig a hosszú mgh képzésével együttjáró nagyobb izomfeszültség csökkentésére. Ez utóbbiak esetében a [j] belépésével a megelőző mgh időtartama automatikusan megrövidül, de csak akkor, ha a rövid és hosszú mgh-pár tagjai között nincs érzékelhető hangszínkülönbség (pl. *birkózunk/birkojzunk*, *szőke/szöjke*, de *cságat/csájgat*, *éheztek/éjheztek*). A mgh ejtési időtartama valószínűleg ez utóbbiakban is megrövidül,[7] de eltérő minősége miatt nem cserélődik fel a fonemikusan röviddel, noha példa erre is akad (pl. *gáz/gájz*, de *gáz/gajz* is).

A [n] betoldódásának valószínű mechanizmusa az, hogy a nyelvcsapban végződő lágyíny a képzésfolyamat valamely pontján elernyed, s ekkor a hangsorban egy, a következő msh képzéshelyével megegyező képzéshelyű nazális

[7] A köznyelvben is a msh-kapcsolat előtt álló hosszú mgh-fonéma realizálódik a legrövidebb ejtési időtartammal, vö. Kassai Ilona, A magyar beszédhangok időtartamviszonyai. In: Fejezetek a magyar leíró hangtanból. (Szerk. Bolla Kálmán) Budapest 1982. 115—154.

msh jelenik meg. A nazális msh betoldódása különösen zárhangok és zármozzanatot is tartalmazó affrikáták előtt következik be (pl. *maszlag/maszlang, átalag/ántalag, virgács/virgáncs, gácsér/gáncsér*).

Az előbb említettel ellentétes mechanizmus eredményeként lép be a hangsorba az alveoláris [n] után egy ugyancsak alveoláris [t] (*elevenen/eleventen*), a [m] után a [p] (*kumog/kumpog*), a palatális [ɲ] után pedig a [ɟ] (*tányér/tánygyér*), amikor tudniillik a nyelvcsap idő előtt, már a nazális msh képzésének végső fázisában, annak felpattanása előtt felemelkedik.

Ugyanezeknek a betoldódásoknak a létrejöttét a többi, mintegy 100 példában már egyéb okok is segítették, sőt ezeknek az esetében az is felmerül, hogy a msh-betoldódás esetleg elsősorban a beszélő szándéka alapján következett be, amit azután a fiziológiai motiváltság támogatott.

Így abban a 6 példában, amelyben mindig a szóalak végén toldódott be egy zárhang, mégpedig kizárólag a [n], a [l] és a [r] után, joggal tehetjük fel, hogy a beszélő egy felpattanó zárhang révén önkéntelenül észlelhetőbbé akarta tenni a szóvéget, amely a csökkenő képzési levegő miatt általában nem hangzik olyan erőteljesen, mint a megelőző szakaszok.

12 példa képviseli azt a csoportot, amelyben a fiziológiai ok mellett az analógiát jelöltük meg lehetséges második okként. Hiszen például a *lóbál/lombál* szembenállás magyarázatában a korábban részletezett fiziológiai ok mellett szinte lehetetlen nem gondolni a *himbál* szó analógiájára; vagy ugyanígy a *lóbitál/lóbintál* esetében a *hintál*, a *bodor/bondor* esetében pedig a *göndör* hatására.

Szerepelhet második okként a szóvegyítés is. Az ezzel magyarázható kevés számú szembenállás legjellemzőbb példája a *megy* ige tőváltozatainak kontaminációjából érthető (pl. *megyek/menygyek*).

A hangulatfestésre mint másodlagos okra főként azoknak a lexémáknak az esetében gondoltunk, amelyek kny. formájukban is a hangutánzó-hangfestő kategóriába tartoznak (pl. *lömötöl/lömöntöl, cibál/cimbál*).

A hangsor egészének a hatása szintén feltehető másodlagos okként, főképpen, ha az illető szó idegen eredetű (pl. *opatanca/opantanca, minut/minunt, limonádé/lemondádé*).

Vannak azután a fiziológiailag motivált msh-betoldódások között olyanok, amelyek esetében kettőnél több okot is megjelöltünk egymás után, mintegy rangsorolva őket, de olyanok is akadnak, amelyekben az okok egymás mellett szerepelnek, mert az egyik éppoly könnyen előidézhette a változást, mint a másik.

Miután a szűkebb anyagrész elemzése megerősíteni látszik kiindulásunk helyességét, hogy tehát a legnagyobb számú tőmorfémát érintő változások oka végső soron a fiziológiai gazdaságosság, s ezen belül is az artikulációs gazdaságosságra való törekvés, bemutatjuk a B. Lőrinczy Éva könyvének teljes anyagából kibontott, a magyar msh-kapcsolódások viselkedésformáiban felismerhető legáltalánosabb tendenciákat és megkíséreljük — elsősorban az ökonómia elvére támaszkodó — magyarázatukat.

1. A nyelvjárás gyakrabban szüntet meg msh-kapcsolatot, mint ahányszor ilyet létrehoz. Ezt a szabályszerűséget jól magyarázza az artikulációs ökonómiára való törekvés, hiszen könnyen belátható: minél kevesebb elemből áll egy msh-kapcsolat, annál kevesebb számú hangképző mozzanat szükséges hozzá, tehát az elemek számának csökkentésével viszonylag nagyfokú energiamegtakarítás érhető el.A msh-k — akadályhangok lévén

— bonyolultabb képzésűek, mint a mgh-k, ezért a legideálisabb kapcsolattípus egy mgh és egy msh kapcsolata, és voltaképpen ezt a hangsorépítési mintát célozza meg a nyelvjárás.

2. A msh-kapcsolatok elemszámának a növekedésével arányosan gyengül a kialakításukra és erősödik a megszüntetésükre irányuló tendencia. Ez ismét az artikulációs ökonómiából érthető meg, hiszen bármilyen felépítésű legyen is valamely msh-kapcsolat, az elemek számának a növekedése rendszerint megnöveli a létrehozásukhoz szükséges képzési mozzanatok számát.

3. Mind a hangbetoldás, mind a hangkivetés szó belsejében a leggyakoribb, szó végén ritkábban fordul elő, szó elején pedig még ennél is ritkábban. A tendencia egyik lehetséges magyarázata artikulációs: a szó eleje a nyugalmi helyzetből indul, a szókezdő hangoknak tehát csak az utánuk következő hangelemek hatását kell elszenvedniük; a szó vége a nyugalmi helyzethez idomul, így a szóvégi hangoknak csak a megelőző hangok hatásával kell számolniuk. Szó belsejében azonban jóval nagyobb fokú igazodás történik a kétfelől és esetleg egymással ellentétesen ható hangkörnyezethez. Hathatósabb magyarázatot kínál azonban a percepciós ökonómia, illetőleg a tágabb kommunikációs rendszer: nevezetesen azt, hogy a szófelismerésben a szó elejének van kitüntetett szerepe, hírértéke tehát rendkívül magas. Minél inkább haladunk a szó belseje és vége felé, a felismerés az elemek elrendeződésében érvényesülő következési valószínűségek miatt egyre könnyebbé válik, tehát a szóalak azonosítási esélyeit esetleges nagyobb mértékű változások sem érintik lényegesen. Egyébként ez a tényező egy további, nem túl nagy hatósugarú tendenciát is magyaráz, azt, hogy a kny.-nél két msh-val többet, illetőleg két msh-val kevesebbet mutató nyj. kapcsolódások szó elején soha nem fordulnak elő.

4. Az azonos képzési osztályba tartozó msh-k közül csak a réshangok kapcsolódnak egymással gyakran, de az ilyen kapcsolódások egyik eleme elsöprő gyakorisággal a [j]. Az egymással való kapcsolódás (kombinabilitás) készségének hiányát ismét kielégítően magyarázzák az artikulációs és percepciós ökonómia kívánalmai, éspedig a következőképpen. Az azonos képzési osztályba tartozó beszédhangok között mind képzésileg, mind az észlelés szempontjából igen csekély különbség van, s az igen hasonló képzőmozzanatokat irányító idegi ingerek között fellépő zavaró interferencia nem teszi lehetővé, hogy a hangfolyamatban eltérően tudjuk képezni, és eltérőnek tudjuk észlelni őket.[8] Nincs meg tehát közöttük — Trnka[9] terminusával élve — a minimális fonológiai kontraszt. A fonológiai kontraszt annál nagyobb, minél több jegyben térnek el egymástól a szomszédos fonémák. Mivel az azonos osztályhoz tartozó fonémák több azonos jegyben osztoznak, és csak egy jegyben térnek el egymástól, alkalmatlanok arra, hogy mind képzésileg, mind észlelésileg optimálisan eltérő hangsorokat alkossanak. Anyagunkban a legnagyobb számban keletkező és megőrződő msh-kapcsolódások azok, amelyeknek az elemei között a képzés módjában van eltérés, a képzés helye azonos. Mármost abból a tényből, hogy azonos képzési osztályba tartozó hangok egymással nemigen keveredtek, valamint abból, hogy eltérő osztályba

[8] Ranschburg Pál, Az emberi beszéd strukturáltságát feltételező tényezők törvényszerűségeiről. Debrecen 1938. 35—36.

[9] B. Trnka, General laws of phonemic combinations. TCLP 6: 57—62.

tartozó, de azonos képzéshelyű hangok gyakran kapcsolódnak egymással, közvetett úton nyerünk bizonyítékot arra nézve, hogy a képzésmód nagyobb percepciós különbségeket eredményez a msh-k között, mint a képzéshely. Ez a megoldás ugyanakkor az artikulációs gazdaságosság elvének is jól megfelel, mert közvetlen tapasztalataink azt sugallják, hogy a képzéshely változtatása nagyobb energiaráfordítást igényel a beszédképzés során, mint a képzés módjának a változtatása.

A réshangok, pontosabban az egyik elemként [j]-t tartalmazó kapcsolódások esetében arról van szó, hogy a [j] akusztikai minősége jelentősen eltér a többi réshangétól azáltal, hogy a képzési levegő majdnem olyan akadálytalanul áramlik ki a szájcsatornából, mint a mgh-k képzésekor. A többi réshangban jóval dominánsabb az artikulációs akadály és az ennek nyomán keletkező súrlódási zörej, amely egyértelműen msh-s jellegűvé teszi őket. Ily módon tehát a [j] és a többi réshang között fennáll az a kontraszt, amely lehetővé teszi, hogy úgy alkossanak egymással kapcsolatokat, mintha nem is ugyanannak a képzési osztálynak az elemei volnának.

5. A többlethangzót mutató nyj. kapcsolatokban leggyakrabban a [n], [j], [r], [t] és [l] fordul elő többlethangzóként. Ezeknek ilyen minőségben való felhasználása 10% fölött van, míg a többi msh-é 5% alatt. A kny. kapcsolatokból a nyj. beszélők által kiküszöbölt hangok sorrendje: [t], [l], [r], [n] és [j]. A hiányzó hangzók tehát ugyanazok, mint a többlethangzók, de gyakorisági sorrendjük — a [r] kivételével — pontosan fordított. Ezek a msh-k tehát a magyar hangrendszer d i n a m i k u s elemeinek tekinthetők.[10] De mi magyarázza dinamizmusukat? A leggyakoribb többlet- és hiányzó hangok fonológiai státusát[11] megvizsgálva az derül ki, hogy ezek a magyar msh-rendszernek nem a legintegráltabb elemei abban az értelemben, hogy egy sor szembenállásban, amely az elemeket rendszerré szervezi, nem vesznek részt. Ezek a pár nélküli, úgynevezett diszjunkt fonémák tehát kevesebb szállal kötődnek a fonológiai hangrendszerhez, mint a páros fonémák, s ez a tény a hangsorban való viselkedés szempontjából meglehetős szabadságot biztosít számukra. Fonetikai szempontból a dinamizmus oka az lehet, hogy a szóban forgó msh-kat a legmozgékonyabb artikuláló szerv, a nyelv, s ennek is a legmozgékonyabb részei, a nyelvhegy és a nyelv pereme[12] hozza létre. A többi

[10] Elekfi László szíves volt felhívni a figyelmünket arra, hogy az egységes magyar gyorsírásban is a [l], [r], [m], [n], [t], [j] msh-kat hagyják jelöletlenül, „ha a betűkihagyás a szó hangzásában lényegesebb változást nem idéz elő, vagyis ha a szó anélkül is olvasható marad, pl. *zöld* = *ződ*, *mérnök* = *ménök*, de *bort* = *bot*" (Dr. Katona Dávid—Eckerdt Elek, Az egységes magyar gyorsírás tankönyve. Szeged 1932. 5). Ugyanerről még: Dr. Gopcsa László—Dr. Wágner József, A gyorsírás történetének, elméletének és módszertanának tankönyve. Budapest 1922. 143. Az említett msh-knak a dinamizmusa nem csupán magyar és nem is kizárólag nyelvjárási sajátság. Számos idegen nyelvi tény (vokalizálódás, egymás helyettesítése, „felszívódás" a hangkörnyezetben, fonológiai önállótlanság stb.) utal arra, hogy a dinamizmus e msh-k interlingválisan érvényes sajátsága (vö. pl. R.-M. S. Heffner, General Phonetics. Madison 1952. 180—186; J. Carrell—W. R. Tiffany, Phonetics. Theory and Application to Speech Improvement. New York—Toronto—London 1960. 283; Herman József, Précis d'histoire de la langue française. Budapest 1967.; Németh Gyula, Türkische Grammatik. Leipzig 1916.)

[11] Vö. Laziczius Gyula, Bevezetés a fonológiába. Budapest 1932. és Szende Tamás, A beszédfolyamat alaptényezői. Budapest 1976. 97—98.

[12] L. pl. Laziczius Gyula, Fonetika. Budapest 1963. 46. (Első kiadása: 1944.). Idevonatkozó konkrét adatok Ilse Lehistétől (Suprasegmentals. Cambridge—Massachusetts—London 1970. 7): a nyelvhegy 8,2, a nyelvhát 7,1, az ajkak 6,6, az ínyvitorla 6,7 mozdulatot végez(nek) másodpercenként.

képzőszerv mozgékonysági mutatói mind alacsonyabbak, s éppen ezért nem szerepelnek a gyakorisági listában első helyen a tőlük kialakított hangok, amilyenek például a bilabiálisok, a velárisok és az affrikáták. Általában tehát: azonos hangosztályon belül az a dinamikus elem, amelyiknek „könnyebb" a képzése; így a nazálisok közül a [n], a másik kettő elvétve, a zárhangok közül a [t] és esetleg a [d], a réshangok közül pedig elsöprő gyakorisággal a [j].

6. A többlet- és hiányzó hangzók leggyakrabban a kapcsolódás e l s ő elemei. Ez, úgy tűnik, olyan szabályszerűség, amelynek közvetlen oka nincs. Arról van ugyanis szó, hogy a msh-knak van egy optimális kapcsolódási sorrendjük, amely gazdaságos artikulációt és percepciót tesz lehetővé. Ha ez a sorrend valamely kapcsolat esetében — mondjuk — x + y, akkor az y + x megoldás általában nem gazdaságos; az ilyet tehát igyekszik a nyelv többlethang beiktatásával vagy pedig a kapcsolat valamelyik elemének a kivetésével feloldani. Ez a magyarázata annak, hogy bizonyos kapcsolatoknak a tükörkombinációi,[13] tehát fordított sorrendű változatai csak elvétve vagy egyáltalában nem fordulnak elő anyagunkban. 32 esetben képez például a nyj. [rl] kapcsolatot, de csak 4-ben képez [lr]-t, mivel ez utóbbi kombináció már úgy rendezi a két msh képzési mozzanatait, hogy azokban az egyidejű képzésre törekvő anticipáció nem tud érvényesülni. Ugyancsak gyakori a [nk], de elő sem fordul a [kn]. Van továbbá 36 [nts], 30 [ntʃ], 15 [rts] és [tsv], de egyáltalán nincs [tsn], [tʃn], [tsr] és [vts].[14] Az tehát, hogy hányadik elemként lép be a többlethang, illetőleg hányadik eleme esik ki a kapcsolatnak, eszerint annak a függvénye, hogy az elemek milyen sorrendje mellett optimális a kialakuló vagy megmaradó kapcsolatok kiejtése. De a kiejthetőség szempontjából nem mindig elegendő a msh-kapcsolatot önmagában szemlélni, hanem a mgh-s környezetre, sőt az egész hangsorra is figyelni kell. Ha például valamely mgh és az utána következő msh-csoport első tagja között nagy az artikulációs távolság, azaz nagyok az átmeneti mozgások, mint például a *flastrom* szó [ɔ] és [ʃ] hangjai között, könnyen belátható, hogy már a szókezdő [fl] kapcsolat képzése közben [ɔ] helyzetbe beállt nyelv nem tud könnyen és gyorsan átmenni az [ʃ] képzéséhez szükséges prepalatális helyzetbe. Az átmenet közben elég, ha egy kicsit elernyed a nyelv izomzata, máris megérinti a palatumot, és előáll egy többlethang, a [j], amelynek révén a *flastrom* szónak *flajstrom* formában való realizálása az izomműködés szempontjából gazdaságosabbnak tűnik. Példánkban a [j] többlethangzót tehát hangképzési szükséglet hozta létre, az azonban már véletlen, hogy éppen első elemként ugrott be a msh-kapcsolatba. Ha nem a szekvencia követelményei lennének a döntőek, azt mondhatnánk, hogy azok a msh-k esnek ki, amelyeknek a többinél komplexebb a képzése vagy kisebb a percepciós jelentősége; illetőleg azok ugranak be a hangsorba, amelyeknek egyszerűbb a képzése vagy nagyobb a percepciós jelentősége. De nem így van. Azok a msh-k esnek ki, illetőleg toldódnak be, amelyek nélkül, illetőleg amelyekkel az e g é s z h a n g s o r t könnyebb kiejteni.

7. A háromelemű kapcsolatokból — amelyekre szóbelseji helyzetben jellemző, hogy az esetek többségében szótő és toldalék, illetőleg összetételi tagok határán állnak — igen gyakran a k ö z é p s ő hang esik ki. Ennek a szabály-

[13] A tükörkombináció fogalmára l. Szende Tamás, Anyanyelvünk hangzásáról. Nyr. 95: 449—450.

[14] L. a hangkapcsolódásokat gyakorisági sorrendben bemutató táblázatot B. Lőrinczy könyvének 451—452. lapján.

szerűségnek a magyarázatával kapcsolatban szinte egyáltalában nem jön tekintetbe sem az előző pontban előadott érvelés, sem a kieső msh-nak, sem a megmaradó msh-kapcsolatnak az artikulációs és percepciós természete, hanem kizárólag az a nyelvi körülmény, hogy toldalékmorféma, illetőleg összetételi tag kezdő msh-ja a fontos grammatikai funkció miatt nem eshet ki. Ha például a *bólintgat* szóalakból a morfémakezdő [g] esnék ki, az így keletkező *bólintat* forma szemantikai zavart idézne elő, mert egy *-at* főnévképzős származékot sejtetne, de még esetleg a műveltető alakkal való összecserélhetősége is felmerülne. A *testhezálló/teshezálló*, *rostkender/roskender*, *eresztget/ereszget* szembenállások jobb oldalán szereplő tényleges megoldás helyett is bármelyik, a kapcsolat elemeinek számától elvileg adott megoldás jóval nehezebben azonosíthatóvá tenné a szóalak morfológiai szerkezetét: **testezálló* vagy **tethezálló*, **rotkender* vagy **rostender*, **eresztet* vagy **eretget*. (A hangkivetés grammatikai irányítottsága már a két morfémához tartozó kételemű kapcsolatokban is megfigyelhető. Ezekből is mindig a morfémavégi és sohasem a morfémakezdő msh esik ki. Például *terítget/teriget*, és nem **teritet*, *szárítkozik/szárikozik*, és nem **száritozik*.) Ugyanakkor az egy morfémához tartozó háromelemű kapcsolatokban a kiesést a fiziológiai gazdaságosság irányítja. Például a *templom/teplom* szembenállásban a megmaradó [pl] kapcsolat a képzés szempontjából nagyrészt egyidejű, de egy **tempom* [mp]-je vagy egy **temlom* [ml]-je nem lenne az. (Az egy morfémához tartozó kételemű kapcsolatokban ugyanígy: egyazon kny. szóalak többféle változatot is mutat a nyelvjárásban aszerint, hogy melyik elem esik ki a kapcsolatból. Így például a *receptnek* van *recep* és *recet*, a *konfekt*-nek *konfek* és *konfet* változata is. Ezeknek az esetében szinte mindegy, hogy a kapcsolatnak melyik eleme esik ki, mivel a hangsor képzése bármelyiknek a kiesése révén könnyebbé válik. Más kérdés, hogy nem egyforma mértékben, mert a [p] energiaigénye nagyobb, mint a [t]-é).

8. A többlet- és hiányzó msh-k nem ugyanazok, mint a többlethangot kívánó, illetőleg hangokat maguk mellől eleresztő msh-k. Ha fentebb a többlet- és hiányzó msh-kat a rendszer dinamikus elemeinek neveztük, ezeket a msh-kat a rendszer s t a t i k u s elemeinek kell tekintenünk. A zárhangok például — a [t] kivételével — többlethangzóként nem gyakoriak, viszont ilyet maguk mellé vevőként igen. Ennek minden valószínűség szerint percepciós oka van. A zárhangok — éppen zártságuk miatt — igen kevéssé „messzehordóak", vagyis akusztikai hatásuk rendkívül csekély. Ezek mellé jól illeszkedik egy akusztikai szerkezete révén hangzósabb msh. Mivel pedig a fentebb bemutatott leggyakoribb többlethangzók zöngéje fonológiai szempontból közömbös, a zöngétlen zárhanghoz akár kevésbé intenzív hangszalagrezgés révén is jelentős percepciós többletet adnak. Az affrikáták szintén nem gyakoriak sem többlet-, sem hiányzó hangként. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy — komplex képzésű hangok lévén — beiktatásuk a hangsorba nem gazdaságos; ha viszont szerepelnek benne, kedvező akusztikai hatásuk miatt nem érdemes kiküszöbölni őket. Emellett, mivel a köznyelvben is viszonylag ritka előfordulású msh-k, a szófelismerést is jobban biztosítják, mint egy gyakrabban előforduló msh. A *bogáncs/bogács* szembenállás jobb oldalán például azt az energiamegtakarítást, amelyet a [tʃ] kiküszöbölése jelentene, elvesztenénk azáltal, hogy a **bogán*-ra egyszerűsített szót a gyenge helyzetű [n] miatt nehezebb lenne felismerni.

Mindent egybevetve: az anyag nagy vonalakban való áttekintése és részletekbe menő elemzése egyaránt azt igazolta, hogy a msh-kapcsolódások

kialakulásának, illetőleg megszűnésének hátterében levő okok sok esetben felderíthetők, természetük szerint megítélhetők és osztályozhatók is. Legfontosabbaknak és leggyakrabban érvényesülőknek közülük minden kétséget kizáróan a fiziológiai mechanizmusból következőket kell ítélnünk, amelyeket elsősorban az artikulációban és a percepcióban való gazdaságosságra törekvés jellemez. Ennek az elvnek az e l l e n é r e legfeljebb olyan morfológiai tényezők képesek hatni, amelyek a szó szemantikai egyértelműségét vannak hivatva biztosítani.

A fiziológiai okok elsődlegességének fel- és elismerése mellett sem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy a msh-kapcsolódások hátterében más természetű, például pszichikai és külső okok is működhetnek, amelyeket tanulmányunk első részében ugyancsak ismertettünk. Még kevésbé arról, hogy a konkrét nyelvi adatokon a különféle, tehát fiziológiai, nyelvi, pszichikai és külső okok igen sok esetben együttesen, szinte szétválaszthatatlanul összefonódva jelennek meg, és egy-egy msh-kapcsolódás kialakulásának, illetőleg megszűnésének az okát csak többféle lehetséges hatótényező számbavétele és komplex szemlélete útján lehet a valóságnak leginkább megfelelő módon meghatározni, mivel benne a különféle tényezők együttes és egymás érvényesülését elősegítő, illetőleg gátló hatása valósul meg.

KASSAI ILONA—B. LŐRINCZY ÉVA

On the Psychophysiological Background of Hungarian Consonant Clusters

by ILONA KASSAI — ÉVA B. LŐRINCZY

The source of our common work is a book of one of the authors, Éva Lőrinczy (The System and Regularities of Consonant Linkages in Hungarian. Budapest 1979). In this book she has opposed the standard and the dialectal forms of about 1600 root morphemes and some suffixes with regard to their consonant clusters differing from each other either in the number or, more rarely, in the quality of the cluster members. That is, in one part of the material examined dialect speakers reduce the standard cluster by omitting one or two of its elements, while in the other part they form a more complex cluster by adding one or two consonants to the counterpart occurring in standard language.

Categorizing and analyzing the consonantal differences of the opposed word forms enabled the author to explore some aspects of the combinability of Hungarian consonant phonemes and to describe tendencies underlying their combining within the boundaries of the word.

In the present paper we make an attempt to explain the results of the above analysis on a psychophysiological basis and to shed some light on the linguistic behavior characteristic of dialect speakers.

It has become obvious from our investigation that only a minor part of the differences in the combinations of the standard and the dialectal forms is due to purely psychological factors; the overwhelming majority of cases can more easily be explained by the principle of least effort. The most striking evidence for the functioning of this principle is the fact that clusters reduced by dialect speakers are not at all the same as those made more complex. The cluster formation works in the cases in which the articulation of the constituents may be considered as more or less s i m u l t a n e o u s; on the other hand, the tendency for reducing affects those combinations whose constituents can only be articulated s u c c e s s i v e l y.

A magyar szókészlet finnugor elemeinek statisztikája

0. Az alábbi adatokat azzal a céllal közlöm, hogy a statisztika tükrében mérhessük fel a finnugor etimológiai kutatások helyzetét és fejlődését a hetvenes évek közepéig. Ekkor zárták le a szerzők (pontosan 1975. november 30-án) A magyar szókészlet finnugor elemei című etimológiai szótár harmadik kötetének kéziratát (I—III. Főszerkesztő: LAKÓ GYÖRGY, szerkesztő: RÉDEI KÁROLY és K. SAL ÉVA, munkatársak: ERDÉLYI ISTVÁN, FABRICIUS-KOVÁCS FERENC, GULYA JÁNOS, K. SAL ÉVA, VÉRTES EDIT. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967, 1971, 1978. 727 l.).

Az első kötet megjelenésekor már készítettem hasonló statisztikát (NyK 70:392—396) és úgy vélem, hogy a teljes mű birtokában mindenképpen érdemes kiegészíteni az akkor közölt adatokat. A most közlésre kerülő statisztika készítésében segítségemre voltak az ELTE finnugor szakos hallgatói: BERNÁTH ÉVA, KLIMA LÁSZLÓ, MAROSÁN LAJOS, NAGY JÓZSEF, ROMETSCH HAIK és VARGA JUDIT. Ők végezték az anyaggyűjtést és részben az adatok összesítését, rám hárult munkájuk teljes ellenőrzése, a táblázatok összeállítása és a szöveges részek megírása. Ezúton köszönöm meg a felsorolt hallgatók lelkiismeretes munkáját.

Itt említem még meg, hogy JANURIK TAMÁS már korábban elkészítette az MSzFE (akkor részben még kéziratos) anyaga alapján az uráli, finnugor és az ugor alapnyelv hangstatisztikáját (NéprNytud. 15—16:57—76). Bár a megjelent mű alapján készített hangstatisztika bizonyára némileg eltért volna Janurikétól (ő 691 szócikk alapján végezte számításait, a megjelent műben viszont 694 szócikk van), mégsem tartottam szükségesnek ennek elkészítését, főleg azért nem, mert a remélhetőleg hamarosan megjelenő Uralisches Etymologisches Wörterbuch alapján teljesebb képet kaphatunk majd az alapnyelv hangállományáról.

Az alább következő táblázatok értékeléséhez — mintegy használati utasításként — a következőket ajánlom az olvasó figyelmébe: A nyelvészetben a statisztikát sem túlbecsülni, sem lebecsülni nem lenne helyes. Az itt közölt számadatok nem hasonlíthatók fizikai vagy kémiai mérések eredményeihez, mert elsősorban a szótár szerzőinek véleményét tükrözik. Ezenkívül egy-egy új rokon nyelvi adat előkerülése módosíthatja az etimológia korát, minősítését stb. Az említett bizonytalansági tényezők figyelembevételével azonban mégis hasznos és tendenciájukat tekintve objektív információkat kaphatunk a finnugor eredetű szavak szerepéről nyelvünkben, a finnugor nyelvek rokonsági viszonyairól, az alapnyelvről stb. Az ilyen és hasonló statisztikák készítése tehát mindenképpen helyes és szükséges, még akkor is, ha az „errare humanum est" jegyében eleve feltételezzük, hogy a statisztika

összeállítója is követ el hibákat és ha az olvasó ellenőrző számításai nem mindig esnek egybe a cikkben közöltekkel.

1. Az MSzFE három kötetében 694 szócikk van, tehát nyelvünkben ennyi uráli, finnugor, illetve ugor eredetű tőszó található. Ez a szám természetesen magába foglalja a bizonytalan és vitatott eredetű szavakat is. Bár pontos adatok egyelőre nem állnak rendelkezésünkre, úgy tűnik, hogy a többi finnugor nyelv ősi szókészlete is hasonló nagyságrendű. Azt is tudjuk, hogy a végső elemzésben finnugor (uráli, ugor) eredetű szavak száma a képzések és összetételek jóvoltából szótári szókészletünkben sokkal nagyobb, mint a fenti szám és hogy az ilyen szavak használati aránya még ennél is nagyobb. Feltétlenül szükséges és időszerű lenne már ezekről modern statisztikák készítése az MSzFE, a TESz. és a készülő gyakorisági szótár alapján.

A címszavak kezdőbetűi szerinti statisztika a következő képet mutatja:

a, á	41	*n*	14
b	11	*ny*	27
cs	28	*o, ó*	15
d	6	*ö, ő*	14
e, é	42	*r*	21
f	74	*s*	20
gy	5	*sz*	47
h	79	*t*	41
i, í	23	*u, ú*	7
j	8	*ü, ű*	5
k	49	*v*	33
l	33	*z*	4
ly	1	*zs*	1
m	45		

Mint látható, nyelvünkben nincsenek *c, g, p, ty* kezdetű, finnugor eredetű szavak. Ennek hangtörténeti okai vannak, amelyekre most nem térhetek ki.

2. A címszavak döntő többsége köznyelvi szó (618 címszó, 89%), kisebb része népnyelvi, nyelvjárási (63 címszó, 9,1%), elenyésző része pedig kihalt, csak a régiségben előforduló szó (13 címszó, 1,9%). Ez utóbbi szám azt mutatja, hogy a magyar írásbeliség évszázadai alatt finnugor eredetű tőszavainknak csak meglepően kis hányada veszett ki nyelvünkből. Bár itt a véletlen szerepét is figyelembe kell venni. Hiszen legtöbbször a véletlenen múlt, hogy egyikmásik szavunkat leírták-e a régebbi korokban. Így az is lehetséges, hogy egy-egy finnugor eredetű szó kiveszett nyelvünkből, anélkül, hogy egyszer is leírták volna. Itt jegyzem még meg, hogy a szótárban népnyelviként megjelölt szavak közt több olyan is van, amely széles körű elterjedtsége miatt szinte már köznyelvinek tekinthető, pl. *csobolyó, csuhé, fan, hagymáz, iafia, ipa, napa, tér* 'fér', *zaj* 'jégzajlás' stb. Ez még inkább alátámasztja azt a megállapítást, hogy finnugor eredetű szavaink legnagyobb része élő, a mai magyar köznyelvben használt szó. Talán említésre méltó, hogy a népnyelvi szavak aránya a *cs* kezdetűek között a legnagyobb (28-ból 11), kérdés, hogy ez csak véletlen jelenség vagy valamilyen tendenciát takar.

3. A címszavak szófaji megoszlása (több szófajhoz tartozó szavaknál csak az elsőként megadott szófajt vettem figyelembe):

ige	232	33,5%
főnév	359	51,7%
melléknév	43	6,2%
számnév	19	2,7%
névmás	10	1,4%
határozószó	29	4,2%
egyéb	2	0,3%
összesen	694	100 %

A táblázathoz a következő megjegyzéseket fűzhetjük:

1. Az igék jelentős száma azt mutatja, hogy az alapnyelv sokrétűen tudta megjelölni a különböző cselekvéseket.

2. A melléknevek kis száma azzal magyarázható, hogy (mint a mai finnugor nyelvekben is) az alapnyelvben a főnév és melléknév kategóriája alig volt differenciálva, tehát a főneveket lehetett melléknévi funkcióban használni és viszont.

3. Tőszámneveink — kevés kivételtől eltekintve — finnugor eredetűek. (A mai magyarban mintegy két tucat tőszónak tekinthető számnév van, ideszámítva a *negyven*, *ötven* féle alakokat is.)

4. Az előbbi megállapítás érvényes a névmásokra is.

5. Az igekötőkön és névutókon kívül az önálló szóból keletkezett ragokat is a határozószók közé soroltam.

6. Viszonylag kevés (12) finnugor eredetű nomen-verbum található a szótárban. Ezek között is négy ikes ige van, négy szó pedig — nomen-verbumként — csak a régiségben vagy a nyelvjárásokban fordul elő.

4. A szótár jelekkel, illetve szöveggel minősíti is az egyes etimológiákat. A „~" jel (tilde) áll a biztos egyeztetések előtt, 396 szó (57,1%) tartozik ide. A kevésbé biztos egyeztetéseket „?~" jelzi. Mindössze 9 ilyen szó van (1,3%). A következő kategória minősítése: egyeztethető (90 szó, 13%). A talán egyeztethető szavak csoportjába 95 szó (13,7%) tartozik. Vitatott eredetű 85 szó (12,2%). Ezeknél a szótár a valószínűség sorrendjében két-három származtatási lehetőséget is megad. A fennmaradó 19 szóból (2,7%) 12 finnugor elemekből alakult elhomályosult összetétel, 4 finnugor eredetű tőből képzett szó, 3 pedig az őspermiből származó átvétel.

A vitatott etimológiáknál 179 lehetőséget ad meg a szótár. Ezek megoszlása: egyeztethető 36, talán egyeztethető 70, képzés finnugor tőből 32, összetétel finnugor elemekből 4, onomatopoetikus 9, belső keletkezésű 3, jövevényszó 25. A lehetőségek döntő többsége (142) itt is finnugor eredetre utal.

A „~", „?~" és „egyeztethető" (tehát biztos) etimológiák száma 495, a szótár etimológiáinak 71,3%-a. Ez a szám azt mutatja, hogy finnugor eredetűnek tartott szavaink nagy részénél a származtatás helyességét megfelelően dokumentélni tudjuk.

Anélkül, hogy értékelni akarnám a szótárban kialakított minősítési rendszert, szeretnék megemlíteni néhány szempontot, amelyek a statisztika

készítésekor merültek fel. Szembetűnő, hogy milyen ritka a „?~" minősítés. Ez is arra mutat, hogy felesleges volt ilyen kategóriát felvenni. Mint az előző bekezdésből kitűnik, az egyeztethető minősítésű etimológiákat is biztosnak tekintettem (ugyanígy járt el JANURIK TAMÁS is említett statisztikájában, l. i. m. 58). Tettem ezt azért is, mert nem tudtam megállapítani, hogy mi ezeknek az egyeztetéseknek a jellemző vonása a többi csoporthoz képest. Ha helyes ez a felfogás, akkor viszont nem lehetne a vitatott eredetű szavak magyarázási lehetőségei között az egyeztethető terminust használni. Ha ugyanis egy szó eredete vitatott, illetve vitatható, akkor az eleve nem lehet biztosan (egyeztethetően) finnugor. Talán jobb lett volna, ha a szótár csak biztos és bizonytalan (ezen belül vitatott) etimológiájú szavakat különböztetett volna meg.

5. A szótár megjegyzéseiből, illetve a rokonnyelvi megfelelőkből arra is következtethetünk, hogy az illető szó uráli, finnugor vagy ugor eredetű-e:

uráli	139 szó	20%
finnugor (?uráli)	29 szó	
finnugor	325 szó	
finnugor összesen	354 szó	51%
ugor (?uráli)	8 szó	
ugor (?finnugor)	18 szó	
ugor	153 szó	
ugor összesen	179 szó	26%
nem minősíthető	22 szó	3%

A kapott eredmény nagyjából megfelel várakozásunknak. Megjegyzendő, hogy már egy új rokon nyelvi megfelelő felbukkanása révén átkerülhet a szó egy másik alapnyelvi rétegbe, tehát ez a táblázat eléggé labilis. Mégis valószínű, hogy nagy vonalakban a fenti megoszlás a későbbiekben is érvényben marad. A fenti számítás szerint az ugor korban az alapnyelv szókészlete jelentős mértékben növekedett (mintegy 36%-kal), míg a hang- és alaktanban ilyen jelentős különbséget nem tudunk prezentálni. (Bár az ugor nyelveknek vannak határozottan jellemző vonásai, mint azt legutóbb HONTI LÁSZLÓ kimutatta, vö. NyK 81:225—245.) Úgy vélem, ez a tény indokolttá teszi ezen a téren a további kutatásokat.

6. A szótár kilenc finnugor és öt szamojéd nyelvből közöl megfelelőket, s ezen kívül néhány adatot idéz kisebb finnségi, illetve kihalt szamojéd nyelvekből. A megfelelések számát nyelvenként az alábbi táblázat tartalmazza. Zárójelben „?" után áll a bizonytalan megfelelők száma, a %-os arányokba ezeket is beszámítottam. Az első %-oszlop azt fejezi ki, hogy a szótár 694 címszava közül hány %-nak van megfelelője az illető rokon nyelvben, a második pedig azt, hogy az összes rokon nyelvi megfelelőnek (3115) az illető nyelv szavai hány %-át alkotják.

Nyelv	A megfelelések száma	A címszavak %-ában	Az összes megfelelők %-ában
vogul	390 (?18)	58,8	13,1
osztják	365 (?11)	54,2	12,1
zürjén	253 (?41)	42,4	9,4
votják	228 (?32)	37,5	8,3
cseremisz	181 (?30)	30,4	6,8
mordvin	180 (?17)	28,4	6,3
finn	236 (?37)	39,3	8,8
észt	214 (?20)	33,7	7,5
lapp	192 (?42)	33,7	7,5
jurák	103 (?31)	19,3	4,3
jeniszeji	72 (?19)	13,1	2,9
tavgi	72 (?14)	12,4	2,8
szelkup	107 (?22)	18,6	5,1
kamassz	72 (?17)	12,8	2,9
egyéb finnségi	65	9,4	2,1
egyéb szamojéd	34	4,9	1,1

Az összes megfelelők száma (a bizonytalanokkal együtt) 3115. Egy-egy címszóra tehát átlagosan 4,5 megfelelő jut (ez a számba vett nyelveknek harmadrésze). Ez azt mutatja, hogy az etimológiák megbízhatóságát megfelelő számú adat támasztja alá. A megfelelők számának alakulása egyrészt a magyar és az illető nyelv közötti rokonság fokát, másrészt az illető nyelv tanulmányozottságát tükrözi. Megfigyelhetjük, hogy közelebbi rokonság, illetve jobban ismert nyelv esetén a megfelelők száma elelkedik.

7. A szótár minden szócikkéhez részletes irodalmat közöl. A finnugor lexikológiában alapvető fontosságú négy művet választottam ki (MUSz. 1873—188; NyH[7] 1927; FUV 1955; SKES 1955-1978) és megvizsgáltam, hogyan foglal állást az MSzFE az említett művekben közölt olyan etimológiákkal kapcsolatban, amelyek ez utóbbi szótárnak is címszavai. A táblázat tehát azt mutatja, hogy az MSzFE szócikkei közül hány van meg az illető műben, és mennyiben helyes vagy helytelen az ott közölt etimológia.

	Helyes	Kevesebb nyelvből közöl adatot	Részben téves	Téves	Összesen	Ebből helyes
MUSz.	65	69	262	98	494	13,2%
NyH[7]	219	86	59	18	382	57,3%
FUV	212	78	76	5	371	57,1%
SKES	164	36	28	3	231	71%

A táblázatból első látásra is jól látható a MUSz. és a NyH[7] megjelenése közötti óriási fejlődés. A SKES-ben kisebb az MSzFE címszavainak száma, mint a többi műben. Ez azzal magyarázható, hogy a SKES csak a finn tagú etimológiákat közli és a kézirat lezárásáig utolsó két kötete még nem jelent meg. A helyes egyeztetések magas aránya (71%) és a teljesen téves egyeztetések elenyészően kis száma (3 etimológia) a SKES-ben azt mutatja, hogy a vezető finn és magyar finnugristák a finnugor szó- és hangtörténet alapvető kérdéseiben lényegében egyetértenek. Ez a tény is arra utal, hogy az MSzFE minden tekintetben méltó reprezentánsa és összegzője a finnugor etimológiai kutatásoknak.

CSÚCS SÁNDOR

A Statistics of the Finno-Ugric Elements of the Hungarian Word-Stock

by SÁNDOR CSÚCS

The statistical data published here by the author are based on the etymological dictionary A magyar szókészlet finnugor elemei [The Finno-Ugric Elements of the Hungarian Word-Stock]. The author's main points are the following:

1. There are 694 entries in the dictionary of which 618 (89%) are standard, 63 (9,1%) dialectal and 13 (1,9%) are obsolate forms.

2. The number of attested Finno-Ugric etymologies is high (495 words, 71,3%).

3. Of all the entries 139 (20%) are of Uralic, 354 (51%) of Finno-Ugric and 179 (26%) of Ugric origin.

4. The number of correspondences found in the cognate languages, on the one hand, depends on the degree of relationship between Hungarian and the language in question and, on the other hand, on the volume of research done on the language in question.

5. In the case of etymologies the opinion of the co-workers of the Hungarian and the Finnish etymological dictionaries largely agrees with or nears to one another.

Kopolya

Az a fejlődés, mely az egyes szaktudományok között, vagy e tudományágakon belül is a specializálódást létrehozta, kétségkívül nagy elmélyülésnek és sok meglepő eredménynek vált kiinduló pontjává. De az is igaz, hogy egyidejűleg megnőtt az a távolság is, mely a gyakran azonos témában dolgozó tudományágak képviselőit elválasztotta, s időnként oly nagy mértékben, hogy egymástól még a legszükségesebb információkat is csak nehezen szerezhették meg. Különösen vonatkozik ez a nyelvi jelenségek háttéri, történeti adataira, amelyek feltárása korántsem egységes elgondolás, terv szerint folyt, hanem többnyire több tudományszak képviselői között, nem egyszer egyéni érdeklődéstől meghatározva, oszlott meg, s olykor szinte csak a véletlennek köszönhető, hogy a hasznos információ a megfelelő helyre és értékeléshez eljuthatott.

Pedig az a háttéri anyag, ami az egyes nyelvi jelenségek helyét, értékét segíti meghatározni, gyakran igen fontos lehet: segítheti a szó értelmének, rokonságának pontosabb meghatározását éppúgy, mint adott esetben eredete felderítését is. Ezért is látjuk értelmét annak, hogy egy-egy kifejezéshez kapcsolódó történeti adatainkat időnként áttekintsük és a bő háttéri anyaggal próbáljuk a szó jelentését vagy alakja változásait nyomon kísérni, és ha mód van rá, eredete kibogozására is kísérletet tenni.

Ilyen szavunk, melynek vizsgálatára adataink lehetőséget nyújtanak, a *kopolya* is, melyet a TESz. (II, 564) ismeretlen eredetűnek minősít, s amely az eddig ismert adatok alapján viszonylag újnak látszik. Legkorábbi előfordulása 1775-ből való, és az utána következő 1792-ből. E két adat egyébként megadja a TESz. által is közölt kétféle jelentést is. Az adatok, melyek a szó dunántúli és a Duna—Tisza közi elterjedéséről tanúskodnak, nagyrészt a múlt században vagy századunkban kerültek rögzítésre.

Még akkor is, ha az előkerült újabb adatok az előfordulás idejét csaknem egy évszázaddal előbbre viszik, szavunk régisége nem igazolható. Újabb alakulását a TESz. gyanakodása is alátámasztani látszik, amely szerint „végződése esetleg képzőelem", bár — amint a mondat folytatásából kitűnik — alapszavát nem tudjuk igazolni.

Ez a tény, valamint azok az újabb adatok, melyek nemcsak a szó jelentésének pontosabb értelmezését teszik lehetővé, hanem a szó használatának módját és az általa jelölt jelenség körülményeinek pontosabb megismerését is, mindenesetre arra ösztökélnek, hogy a szó kialakulása nyomon követésére kísérletet tegyünk. S hogy ezt megtehessük, először is szükséges a fontosabb adatokat áttekintenünk.

Mint említettük, a TESz. által között 1775-ös előfordulásnál jóval korábbiak is rendelkezésünkre állanak. A 17. század végéről való az az említés, amely a Pest megyei Tas határperében került rögzítésre 1696-ban, amikor is

a szalkszentmártoni 50 éves Horvát Péter a határvonal újításakor szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy a határjelek között „tud két kutat, az mellyeket is Egecsÿ Kapolyának vallott lenni . . .” (PML, Processus Terminati, 1696:1). A kopolyának ez idő szerinti első említése tehát kutat jelölt, mégpedig olyan kutat, mit lapos helyen gyorsan meg lehetett ásni, és amelyet készítőjéről, illetve birtokosáról neveztek el. A fenti tanú ugyanis még hozzáfűzte a következőket: „tudgya, hogy Végh Familia birta Egecséhez azon kutakat”.

Az Alföldön és főleg a Duna—Tisza közén, ahol kevés az ér és patak, viszont a talajvíz viszonylag magas, gyakran készült olyan gödörkút, melyből itatni is lehetett, oly magasan állt benne a víz, és amelyről a határjárások során is többször megemlékeztek. Így a Csanád megyei Kétegyházán 1748. február 24-én tartott határjárás során is a kiküldött megyei bizottság, a következőképpen határozta meg a határvonalat: „Ad passus circiter 193. — ti. az előző határjeltől — egy völgyecskében egy kutt kopolyára . . .” megy a határ (OL, Inquisitio Jur. TR, 17/81). A Szolnok megyei Csépán is az 1753. augusztus 13-i kihallgatáson az egyik tanú, a szentesi 57 éves Bende István is azt vallotta, hogy „a kut kopolya nevü, mostanság is látzatos nagy gödör volna Elles nevü pusztát és Csépa Helységet választó határ”. (OL, Processus Tabulares 4/3929.) Az utóbbi esetben az gyanítható, hogy az eredeti kút a per idejére erősen megrongálódott és inkább csak a neve „kut kopolya”, míg „mostanságra” csak „látzatos nagy gödör” maradt. De ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy e kutakra jellemző, hogy oldalukat az omlástól nem védte keret (fa vagy tégla), és így a víz szintjének ingadozása éppúgy, mint a szomjas állat tiprása folyamatosan rongálta, omlasztotta még a legszabályosabban kimetszett kútpartokat is. Viszont a mélyedés továbbra is megmaradt, ahol a víz, ha kisebb mértékben is, összeszüremkedett. Efféle kopolyáról tett említést az 1762. május 12-én a gyóni határ megvonása érdekében tartott kihallgatáson a 43 éves kecskeméti Boros Mihály is, aki, mint vallomásában olvasható, „hallotta, hogy Deutrális kopolya régenten Deák Uraimék Marha itató kuttyok volt . . .” (OL Keglevich cs. lt., 11. cs. III/16). Hasonló kútról adnak, számot azok a tanúk is, akik 1779-ben a táci határperben igyekeztek a határvonalat meghatározni. A 63 éves sárkeresztúri Tóth János szerint„Varga Mihály Nevezetü Táczi Lakosnak Kuttya . . . a Tanunak ideiben már csak ollyas kopolya forma és gödör volt,” bár „amidön a' Tanu szántott, itatta is Ökreit, azon kopolyábul . . .” Egy másik tanúnak vallomásban az efféle kútnak újabb nevével is találkothatunk: mint olvasható, a tanú „Gödör kutnak neveztetni hallotta”. De érdemes e kutak jellegéről meghallgatni egy harmadik tanúnak a kajári 60 éves Nš Kencsey Mihálynak is a szavait: „aminémü Gödör forma hely láczatik — értesülhetünk vallomásából — aztat érte a' Tanu, hogy Gyermek korában a' Tanunak, méllebb Gödör volt, és essős időben a potséta meg állott benne . . .” S hogy a gödör eredetéről, kétségünk ne legyen, érdemes további szavait is meghallgatnunk: „a Tanu ugy hallotta az Attyátul — értesülhetünk — hogy valaha az bojgó háboru üdőben ott lett volna Márkus Gergöly Kutya . . .” (OL, Zichy cs. lt. 97/128 et A).

De természetesen a kopolya alakulásának nem volt feltétele az, hogy helyén kutat ássanak, és így mesterségesen készítsenek mélyedést. Laposabb vidéken bármely teknősebb helyen összegyűlhetett a víz, kisebb, nagyobb kopolyát alkotva. Néhol a kopolyáknak sorával, rendszerével is találkozhatunk, mint pl. a Pest megyei Pándon tartott határleírásokban. Az 1738. április 12-i per során pl. az egyik tanú, a „Sz. Mártoni kopolyák”-ról tett említést,

melyek partja felett vezetett a ceglédi út. Ugyanakkor egy másik tanú, a 70 éves úri Tóth Lőrinc szerint Pándon a „ceglédi utt mellett volt egy nagy viz kopolya . . .” Az itteni „Nagy Kopolyáról” több tanú is megemlékezett, némelyik, mint a 78 éves Vancsik Mihály arról is, hogy „az Nagy Kopolyábul itatván juhait” legeltetett a vidéken. (PML, Processus Term. 1738:13.) Ugyanezen évben az itt folyó megyei vizsgálat alapján készített jegyzőkönyvben a „Nagy Kopolya” mellett az „alsó Kopolya” elnevezés is feltűnt, mint a határ meghatározásának fontos helye. Az 1762-ben folytatott vizsgálat pedig az egyik határhalomra „a' Pándi Szántó földek végiben egy kis Kopolyátskához közel . . .” lelt (OL, Szilassy cs. lt., 2. cs./3).

A mélyedésekben kialakult kopolyák vize természetesen nem volt állandó, hanem a talajvíztől, csapadéktól, időjárástól függően jelentős ingadozást mutatott. Leginkább tele voltak vízzel őszi és tavaszi időkben, amikor a pásztorok rendszeresen ott is itattak. 1750. január 26-án a Pest megyei Keresztúron tartott kihallgatáson is a maglódi 70 éves Zsembes Lukács elmondta, hogy „őszi időben, amidőn az Kopolya — mely ti. a határdomb közelében alakult ki — tele vizzel lett volna, az marháját itatta . . .” Ugyanezen perben az ugyancsak maglódi 40 éves Lovász Mihály pedig arról számolt be, hogy „az Kopolya Tavaszkor tele vizzel lévén, maga is a Tanu Marháját itatni Kopolyára hajtotta . . .” (PML, Processus Terminati 174/5).

Mindebből az is következik, hogy a csapadékos idők elmúltával a kopolyák vize megcsappant, sőt előfordult, hogy a mélyedés ki is száradt. Ezért is esett szó az 1823-as kartali határperben pl. „száraz kopolyáról”, amikor a határmegállapító bizottság a határjeleket fölújította. Mint jegyzőkönyvükben olvasható: „a Soltrul Patajra menő uton és egy száraz Kopolyán általmenvén” találták meg a következő határdombot (PML, Földvári cs. lt., b/38). Máskor viszont a kivágott fa helyét, hol gödör maradt, és ahol csapadékos időben a víz ugyancsak összegyűlhetett, nevezték kopolyának. 1756-ban a halasi határ megállapításakor, a bizottság az után érdeklődött, hogy „bizonyos Pirtó mellett észak felöl lévő régen le vágott füz fa kopolyához” tart-e a határ, és „ha azon le-vágott füz fa helye vagy kopolyája valóságos határjel legyene . . .?” (OL, Inquisitio Jur. TR 17/1264).

A fentiektől, tehát az Alföldön, és főleg a Duna—Tisza közén fellelhető kopolyáktól némileg különböznek azok, amelyek a más természeti környezetű Dunántúlon találhatók. Itt, a dombos, erdős vidékeken több a forrás és a patak, így nem szükséges sem kopolyát ásni az itatáshoz, sem meglevő tócsákat oly mértékben arra használni, mint az Alföldön. Mivel a 18. században még a Dunántúl nagy részén hatalmas erdőségek terültek el, és az erdőkben nagymérvű állattartás, főleg disznótartás folyt, a mélyedésekben összegyűlt víz is főképpen ezek hasznosítására, itatására vagy fürdetésére szolgált.

A kopolyák, melyek így kialakultak, természetesen ugyancsak többféle módon keletkezhettek. Kialakulhatott kopolya valamely völgyben, bővebb vizű tó mellett, hol a kisebb mélyedésben kevesebb víz gyűlt össze. Itt a kopolya mintegy a tó kicsinyített másaként jöhetett számításba. Ilyen kopolyáról adott hírt a Somogy megyei Újlak-Újnép közötti határperben tartott 1723. február 3-i kihallgatáson a szabási 70 éves Zákányi Péter is, aki elmondta, hogy ott „megyen a határ Ujlak és Ujnép között, a' hol is vagyon valamely kopola, azon tó mellett . . .”, melyről az előbbiekben szó esett (OL, Széchenyi cs. lt., 242/IV/26/C).

Az ugyancsak Somogy megyei Kálmáncsán, mely a Szlavóniából Sopron felé vezető disznóhajtó útnak is igen fontos állomása volt, az 1745. november

11-én tartott határper során az egyik tanú, a 60 éves Légrádi József a következőket mondta a határ megjelölését is szolgáló kopolyáról: „Által jutván a Nagy Uton a'hol csak közel találkozik egy mocsár vulgó Kopolya, melyben s. v. a Sörtések szoktak förtőzni . . ." (OL, Széchenyi cs. lt., 247/IV/36/D). A disznók által összetúrt és összehevert vízállás természetesen már alkalmatlanná vált arra, hogy abból más állat igyék.

Az erdős területen pedig az efféle pocsolyák igen megszaporodhattak, mert nemcsak a természetes mélyedésekben akadt meg a víz, hanem pl. út mellett a keréknyomban vagy a nagyobb disznótúrásban is. Ez utóbbi pedig főleg a makktermő erdőkben, ahol a disznót ősztől tavaszig hizlalták, állandó lehetőségként jelentkezett. Esős, sáros időkben a disznó a fák alatt makk után kutatva, számtalan túrással „szántotta fel" a földet, mely a vizet könnyen megfogta. Ha viszont a víz megállott, ott a disznó is szívesen megtelepedett és heverésével, túrásával a meglevő mélyedést tovább tágította, növelte. Ezért is van az, hogy Dunántúl makkban bővelkedő erdeiben, ahol a fák árnyékának védelme alatt a föld nedvessége és a gödrök összegyűlt vize is huzamosabban megmaradt, mint szabad, sík terepen, sorozatosan találhatunk kopolyákat, melyekről kiderül, hogy disznófürdetésre szolgáltak, sőt másik elnevezésük is egyenesen „förtés".

Az 1752. szeptember 5-én Nagymarton és Iharos közti határperben is többen elmondták, „hogy a Bükkös erdőbül kiszolgáló viz mosás" mentén halad a határ és — amint a sárszegi 64 éves Ns Báró István megjegyezte — az „ott lévő bizonyos Kopolyához vagy is s. v. disznó fördéshez" vezet tovább (OL, Festetics cs. lt., 1345 cs./III). Az 1754. április 3-án a Nagymarton—Szenta közti határperben pedig a 42 éves berzencei Tóth Pál számolt be arról, hogy gulyás korában állatait „. . . a Farkas Gödri nevezetü Diverticulumnak alsó végiben lévő kopoláig, vagyis disznó förtésig . . ." legeltette (u.o).

Némelykor arra is van adat, hogy a kopolya közvetlenül a legtöbb makkot szolgáltató tölgyfa mellett, esetleg határfául szolgáló tölgynél helyezkedett el. 1756. június 3-án a Somogy megyei Lábad és Nagykorpád közti határperben pl. a csökölyi 82 éves Illés János számolt be arról, hogy a határ tart „a keresztes kapolya mellett található régi keresztes és koszoruzott Tölgy fára". A kopolya szokatlan keresztes jelzőjét is nyilván a közvetlen közelben levő keresztes tölgyfáról kapta (OL, Széchenyi cs. lt., 232/IV/20/D). Más esetben, ha nem is ennyire a makkos fák közelsége, de az erdő valamiféle nyoma még felfedezhető. Így az 1789. május 21-i merenyei határperben az egyik tanú, a ladi Varga György megemlítette, hogy a határnak az a része, melyet „vastag Megyei Erdőnek neveznek, egész a Kopoláig" a merenyeiek használták (OL, Széchenyi cs. lt., 248/IV/37/C). Ugyanezen évben a Merenye—Dobsza közti határperben pedig egy másik tanú, a patosfai 78 éves Imre József, úgy határozta meg a határt, hogy az tart, "a Kopola mellett a 'mastanyi Dobszai szántó földek felé/: melly Földeken — mint magyarázta — a 'Tanunak, jelentett idejében erdő vala: /. . ." (uo.). Ez pedig azt jelentette, hogy az ott kialakult kopolyák részben az ott makkoló sertések tevékenysége következtében alakulhattak ki, vagy ha már megvoltak, ezek turkálása, heverészése következtében nyerték el későbbi formájukat. Ezek vize természetesen nem maradt tiszta, hanem sűrű, sáros lévé alakult. Nyilván az efféle sáros víz szolgálhatott az egyik jelentése meghatározása alapjául.

Végül a kopolya, ha a víztároló mélyedés változatait áttekintjük, igen változatos lehetett és több célra is szolgált, az egyes vidékek speciális viszo-

nyainak megfelelelően. Mégis, a közös bennük — és ez az, ami most minket leginkább érdekel! — hogy a kopolya kialakulására valamely — mesterséges vagy természetes — mélyedés szolgált, amelyben időlegesen vagy állandóan a víz összegyűlt, összeszüremkedett.

Az adatok újabb előfordulása — ha azok hű kísérői a szó kialakulásának — arra utal, hogy szavunk nem is olyan régi, és így a történeti adatokban előforduló alakváltozatokat különös gonddal kell figyelembe vennünk. Így pl. az első előfordulás alakváltozatát, amely „Egecsy Kapolya" formában került rögzítésre. A *kapolya* alak egyébként máshol is feltűnik, a szokásos *kopolya* mellet. Így pl. az 1738. február 10-i határperben, melyben az egyik tanú, a szentlászlói 62 éves Cseszto István pl. egyetlen mondatban mindkét változatát közli a következő formában: „Az Kopolyára is jól emlékezik a Fatens, minthogy számtalanul itatta az Kossait — mint említette — az Kapolyában" (PML, Processus Terminati, 1738:12). Az 1756-os Lábod—Nagykorpád közti határperben pedig szinte váltakozva olvashatjuk a vallomásokban a *kopolya-kapolya* alakokat. Ez utóbbi tűnik fel pl. a már említett csökölyi Illés János vallomásában is, aki szerint a határ tart „az keresztes Kapolya mellett található régi keresztes és koszoruzott Tölgy fára . . ." De egy másik tanú, a szigeti 60 éves Raczkovics T. is, „keresztes kapolyát" említett, és rajtuk kívül több más tanú is (OL Széchenyi cs. lt., 232/IV/20/D).

Mindez talán lehetővé teszi annak a feltételezését, hogy e változatokban — és éppen a legkorábbi alakokban — a szó töve is rögződött, amely a *kap* ige. Az ehhez járult *-l* gyakorító képzős igei alak igeneve lehet tehát a *kopolya* szó, amely olyan mélyedést, gödröt határozott meg, melyben a víz összeszüremkedett, összegyűlt, amely a talaj nedvességét magába gyűjtötte, összeszedte, „kapogatta". S ha feltételezésünk helytálló, úgy nemcsak a szó eredetére derül fény, hanem arra is, miért jelölték egyformán e szóval az Alföldön mesterségesen előállított gödörkutat és a máshol is található olyan mélyedést, melyben kisebb-nagyobb vízmennyiség összegyűlt és amelyet vagy itatásra, vagy disznófürdetésre, vagy bármi másra is felhasználhattak. A jelenség elnevezésében ugyanis nem a felhasználás módja, hanem a víz időleges vagy állandó jelenléte, a mélyedésben való összeszüremkedése volt a lényeges.

TAKÁCS LAJOS

Kopolya 'water hole'

by LAJOS TAKÁCS

The word *kopolya* 'water hole' is known in the Great Plain, mainly in the area between the Danube and the Tisza, and in Transdanubia as well and according to the TESz. [The Historico-Etymological Dictionary of the Hungarian Language] which reports its first appearance from 1775 it is of unknown origin. Recently, evidences have been found from its occurence in the XVIIth century, in 1694. In the Great Plain the word signifies mainly artificial, rarely also natural holes, where water would accumulate when it rains or the soil is damp. In Transdanubia, on the other hand, the word signifies either artificial or, sometimes, natural depressions, where water accumulates and which are usually enlarged, deepened by rummaging and rolling pigs. Hence another frequent denotation for the phenomenon *förtés* '(bathing place [of pigs])'.

On the evidence given by the data the word seems to be a recent formation. In the sources it also appears in the form *kapolya* which, in its turn, sometimes alternates with the form indicated above. Presumably, the word *kopolya* is a derivative of the verb *kap* 'to get, to obtain': it is the participle of a form which consists of a verbal root and a frequentative suffix *-l* and the meaning of the complex is 'hole for collecting moisture of the soil and rainwater'.

Ein frühneuhochdeutsches Lehnwort des Ungarischen: *hopcihér* 'Rädelsführer'

1. Die ersten Belege für das schon bei BALLAGI (Új teljes magyar és német szótár[4]) als ausgestorben verzeichnete *hopcihér* 'főkolompos, főbujtogató; Rädelsführer' stammen aus der Zeit um 1600 (TESz.). TESz. behandelt das Wort unter einem Lemma *kupcihér*, für das die Belege *Kupciher* (1795/1844), *Kopczihér* (1838), *kupczihér* (1853/1894) sowie Eintragungen aus MTSz. und ÚMTSz. angeführt werden. Als Bedeutung des Beleges vom Jahre 1838 gibt TESz. 'hitvány, dologkerülő, naplopó ember; nichtsnutziger, arbeitsscheuer Mensch' an. Für 1896/1898 wird noch die Bedeutung 'csavargó; Vagabund' genannt.

2. TESz. kennt keine annehmbare Herleitung des Wortes. Nur einer Nachprüfung für würdig wird die Vermutung eines Zusammenhanges mit dem von 1613 an belegbaren *kócipor* 'faragatlan, otromba; ungeschlacht, derb|semmirekellő, haszontalan; nichtsnutzig' bzw. 'durva fráter; Rohling|semmirekellő alak; Nichtsnutz' befunden. Für die Entstehung der Variante mit anlautendem *h* wird Einfluß der Interjektion *hopp* erwogen.

3. Seiner Lautstruktur nach kann das in Rede stehende Wort schlechterdings nur deutscher Herkunft sein. SIMONYI führt es daher mit Recht in seiner Arbeit über die Eingliederung deutscher Wortausgänge im Ungarischen unter den Beispielen auf — der vagen Möglichkeit eines andern Ursprungs durch ein Fragezeichen Rechnung tragend (Nyr. 7:105). Die Bedeutung des Wortes legt nahe, in der ersten Silbe das deutsche *Haupt-* zu suchen. LEXER verzeichnet ein *houbet-sacher* 'urheber, anstifter' (MhdtHandwb., vgl. *houbet-sache* 'rechtsstreit, prozeß' — ebd.). Mit der neutralen Bedeutung 'Urheber' erscheint es in 'Cnristus ein *hauptsächer* des frydens' (GRIMM, DtWb.). Gewöhnlich wird es jedoch in pejorativem Sinne verwendet: „sol er die aufwickler und *hauptsächer* strafen" (Melanchthon/Lauterbeck), „Martinum Luther und alle andere *heubtsächer* dieser empörung, aufrhur und irrthum" (Luther), „so zunächst verschiener bäwrischen aufruhr anfänger, aufwickler, *hauptsächer* und besonder förderer gewesen" (Augsburg 1530) — (ebd.). Eindeutig die Bedeutung 'Rädelsführer' liegt vor in 'auf nechstfolgenden mitwoch worden entheubtet andere sechs von denselben aufrhüren, Gregor Koch der *heubtsacher* und vornembste unter allen' (1559) — (ebd.). In semantischer Hinsicht steht somit einer Herleitung von ung. *hopcihér* aus frühnhdt. *hauptsächer* nichts im Wege.

4. Was die lautliche Seite der Etymologie anlangt, ist für *hopcihér* eine deutsche Variante **hoptsächer* zugrundezulegen. Ein *hopt*(-) ist in ober- und

mitteldeutschen Dialekten gut belegbar: *hopt* 'capitium', *hoptmann* 'capitaneus', *hopt* 'caput', *hopt-cussen* 'cervical' (DIEFFENBACH, GlossLatGerm.), *hopt* (LEXER, MhdtHandwb.), *hoptloch* (SCHMILLER, BayerWb.). Auszugehen ist von langem deutschen *o* (vgl. MOSER, FrühnhdtGr. I, 173), das jedoch — zumal vor Doppelkonsonanz — eher ungarischem kurzen *o* entsprochen haben dürfte. Ung. *o* für die Kontinuante des Diphthonges in mhd. *houbet* wird durch den Beleg *hopmánja* von 1689 (M. HORVÁTH, Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Budapest 1978. S. 87, s. v. *hauptmann*) bezeugt; zur Wiedergabe von frühnhdt. *au* im Ungarischen vgl. die Lemmata *hauptkvártély*, *hauptbacht*, *hauszkne*(*c*)*ht* (88), *lajkauf* (123), *laufgroben* (129) ebd. Die Konsonantenverbindung *-ts-* mußte im Ungarischen mit der Affrikata *c* identifiziert werden. Hinsichtlich der Vertretung des deutschen *ä* durch ung. *i* ist am ehesten mit mitteldeutscher Herkunft zu rechnen, da im Oberdeutschen der Sekundärumlaut „überoffen" artikuliert wurde (vgl. BOOR—WISNIEWSKI, MhdtGr.[7] 141). Ferner ist zu berücksichtigen, daß dt. *Hauptsächer* frühzeitig zu einer synchron unmotivierten Bildung geworden und die für ein Kompositum charakteristische Betonung *Háuptsàcher* einer Betonung *Háuptsächèr* (Typ *Kŏnigìn*) gewichen sein dürfte. Mitteldeutscher unbetonter *e*-Laut hatte aber — wie gelegentliche Wiedergabe durch das Graphem *i* in älteren Denkmälern zeigt — einen sehr geschlossenen Charakter (vgl. BOOR—WISMIEWSKI, 17). Nachfolgendes palatales *ch* verstärkte die Tendenz zu geschlossener Artikulation — s. WILMANS, DtGr., Lautlehre § 305, (vgl. *Rettich*, *Bottich* u. a. für mhd. *retech*, *botech*). Zur Entsprechung ung. *h*—dt. *ch* vgl. *ciha* aus dt. *Zieche* und SIMONYI: NyK 24: 500. Bezüglich des Ausgangs *-ér* s. SIMONYI: Nyr. 7: 105.

5. Die Variante *hepciher* (TESz., um 1600) erklärt sich am leichtesten als Entlehnung eines deutschen **häptsächer* — vgl. *hanen-häbt* 'caput galli' (DIEFFENBACH: op. cit., s. v.) und oben die Belege mit *heubt-*; eine Wirkung des *e* der Schlußsilbe über das bezüglich der Vokalharmonie neutrale *i* hinweg erscheint äußerst unwahrscheinlich.

6. Dunkel bleibt freilich die Genese der erst spät und mit erheblich abweichender Bedeutung belegbaren Form *kupcihér*.

RALF-PETER RITTER

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

A magyar—szovjet régészeti együttműködés magyar őstörténeti vonatkozású munkálatai*

Az akadémiai egyezmény keretében folyó magyar—szovjet régészeti együttműködés immár négyéves múltra tekinthet vissza. Az együttműködés kiterjed a Magyarország régészetét összefoglalóan áttekintő, három kötetesre tervezett, orosz nyelvű mű kiadására, melyet javarészt magyar szakemberek írtak, ezenkívül kölcsönös régészeti munkaértekezletek megrendezésére és közös feltárásokra a Szovjetunióban és Magyarországon egyaránt.

Hosszú évek szívós előkészítő munkálatai nyomán 1975-ben került sor először közös régészeti feltárásokra. A fő célunk az, hogy a magyar őstörténettel kapcsolatban álló emlékeket kutassunk fel, részt vegyünk azok feltárási és feldolgozási munkálataiban.

A szovjet fél, a SzUTA Régészeti Intézete 1975-ben igen nagy jelentőségű régészeti objektumnak, az ún. Majackoje várnak (Voronyezsi terület) a közös ásatását hozta egyelőre javaslatba ilyen célra. Ezt örömmel fogadtuk el, egyrészt mivel az említett település annak a kultúrának a névadója, amellyel őseink igen szoros kapcsolatban állottak[1] — ez a szaltovo—majackojei kultúra — másrészt pedig azért, mert tudvalevőleg a magyarok a Don folyó völgyének környékén laktak a 9. században (Dentumogeria). A feltárások vezetőjéül szovjet részről Sz. A. Pletnyovát, a moszkvai Régészeti Intézet osztályvezetőjét jelölték ki (helyettese 1977-től kezdve G. J. Afanaszjev kandidátus lett), aki a nevezett kultúra vizsgálatának vezető szakembere, annak egész monográfiát szentelt[2]. Magyar részről évente háromtagú munkacsoport utazhatott ki a feltárásokra.[3] Az ásatáson kívül alaposan tanulmányozhattuk a voronyezsi Területi Tájkutató Múzeum gyűjteményeit is, amely jelentős leletcsoport megismerésére vezetett. Olyan (1900-ban Bujlovka falu mellett feltárt) sírleletet őriznek ugyanis ott, amely esetleg őseink hagyatéka.[4]

* Ez a beszámoló az Urálisztikai Komplex Bizottság 19778. október 17-i ülésén hangzott el Fodor István tartalmas előadásával egyidejűleg. Az utóbbit is közölni fogjuk, amint a kéziratot megkapjuk. — A fel. szerk.

[1] BÁLINT CS., A szaltovo-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól. AÉ 102 (1975): 52—62.

[2] От кочевий к городам. МИА 142. Москва 1967.

[3] A munkacsoport vezetője ERDÉLYI ISTVÁN régész, tagjai 1975-ben KOVÁCS LÁSZLÓ régész, ERDÉLYI BALÁZS építészmérnök; 1977-ben (1976-ban a feltárások szüneteltek) SZABÓ JÁNOS GYŐZŐ régész, ERDÉLYI BALÁZS; 1978-ban ERDÉLYI BALÁZS, SUGÁR LAJOS fényképész.

[4] Publikációja az Alba Regia évkönyvben 1978-ban jelent meg Székesfehérvárott, ERDÉLYI I. tollából: A verebi honfoglalás kori sírlelet Don-menti analógiái.

A továbbiakban áttekintjük a Majackojéban folyt közös feltárások problematikáját és beszámolunk egyes, számunkra különösen fontos tudományos eredményeiről.

Az erődöt és a mellette levő települést még a múlt század végén kezdték el tanulmányozni az orosz régészek. Viszonylag nagyobb feltárásokat ott A. I. Miljutyin, majd főleg N. J. Makarenko végzett,[5] a 20. sz. elején. A Nagy Október Forradalom után azonban ezeket a feltárásokat nem folytatták tovább. Maga az objektum a Tyihaja Szoszna folyócska jobb partján, 60 m magasra emelkedő plató peremén helyezkedik el. A vár maradványain kívül (falait javarészt a kozák telepesek már a 16—17. században elhordták), hatalmas kiterjedésű (több hektárnyi) erődítetlen település nyomai is megtalálhatók itt, 1975-ben pedig a hozzá kapcsolódó temetőt fedezték fel. A közös feltárások mindhárom részterületen egyidőben indultak meg. A temető feltárásait V. Sz. Fljorov (Doni Rosztovból) vezeti, a települését pedig A. Z. Vinnyikov docens (a voronyezsi Állami Egyetem régészeti kabinetjének a vezetője) irányítja. Az említetteken kívül a feltárásokon még több szovjet szakember vett részt. Pl. 1975-ben a Harkovi Állami Egyetem részéről V. K. Mihejev docens, a leningrádi Állami Ermitázs kiküldetésében pedig A. P. Pokrovszkaja régész is közreműködött (az utóbbi 1978-ban is).

A feltárásokat több körülmény nehezíti meg. Egyrészt az, hogy a II. világháború alatt a magyar állások át- meg átszabdalták a vár területét, másrészt pedig, hogy a közelben nincs elektromos vezeték, így a nagyszabású tábor részére vagy a feltárások földmunkáinak gépesítésére nem használható elektromos áram. A közelben kis település (Gyivnogorje) helyezkedik el, amely tulajdonképpen termelőszövetkezeti központ csupán.[6]

A vár, a település és a temető területén ez ideig három ásatási idény alatt több mint 6000 m²-nyi terület lett feltárva. Az ásatás főbb eredményei a következők: a vár területének közepén, valamint az ún. citadellában és belül a DNy-i saroknál folytak főleg a feltárások, feltárásra került továbbá a kapubejárat (1977) és a tőle jobbra eső fal vonulata egészen a sarokig (1978). Bástyákat a falakon sem régebben nem fedeztek fel, sem pedig mi nem találtunk, a falak szélessége az alapoknál kb. 5 m volt. Külső és belső oldalait nagyméretű, helyben bányászott és kifaragott kőtömbökből rakták fel, minden kötőanyag nélkül (csak egy vékony, talán antiszeizmikus réteg volt fefedezhető kb. 1 m magasságban. A falak belsejét kőtörmelékkel, faragatlan kődarabokkal töltötték ki, eredeti magasságuk legalább kb. 6 m lehetett. Tekintettel a krétaszerű, puha mészkő nagymérvű nedvszívó képességére, a falakat egész hosszukban valószínűleg deszkával fedett tető boríthatta és esetleg még belső gyilokjáró is kapcsolódott hozzájuk. Megtaláltuk a fal peremén állott pártakövek több példányát is. A kapu előtt farkasverem volt kiképezve. A kapuhoz vezető úton jól kivehetők voltak a kocsikerekek által egykor bevágott nyomok. Az erőd jobb sarkában volt kiépítve, keskenyebb, gyengébb falazattal az ún. citadella. Feltehetőleg ezen belül állhattak a vár urának és közvetlen környezetének a lakóépületei. Maga a várudvar sem volt

[5] Н. Макаренко, Археологические исследования 1907—1909 годов. ИАК 43. Санкт Петербург 1911. 1—47.

[6] Az említett plató oldalába vájva két régi remeteség („barlangkolostor") is található a közelben. Ezek felmérését és előzetes publikációját is elkészítettük: Erdélyi B., Barlangkolostorok a Don völgyében és a Dunakanyarban. Dunakanyar Tájékoztató 1977) 2: 6—14.

teljesen üres, az ÉK-i részen szintén házak állottak, azonos típusúak azokkal, amelyeket a településen feltártak. Ezekre a belső házakra már N. J. Makarenko is felfigyelt és egyeseket fel is tárt. Számunkra legérdekesebbek a fal egyes kőtömbjein talált karcolatok, rajzok és írásjelek. Ilyeneket már a század elején is találtak, de 1978-ban egy több mint száz írásjelet tartalmazó, négy sorból álló (3 + 1) feliratot fedeztek fel az egyik kőtömbön. Ez nem volt befalazva. Rendkívül fontos emlék ez a kelet-európai kazár írás megfejtése szempontjából. Előreláthatólag G. Sz. Kljastornij leningrádi orientalista fogja majd feldolgozni. Jól beleillik azoknak a már régebbről ismert doni feliratos emlékeknek a sorába, amelyeket Novocserkasszkból és máshonnan ismerünk és amelyek részben a nagyszentmiklósi kincslelet rovásfeliratai, illetve a székely rovásírás felé vezetnek bennünket. A majackojei várból előkerült régebbi feliratokat részben iráni (alán), részben pedig türk (kazár) írásnak minősítették és próbálták olvasatukat adni. Ezek azonban a most megtaláltnál jóval rövidebbek.

A településen eddig több mint 20 építményt találtak meg és tártak fel 1975—1978 között. Vannak köztük bonyolultabb, fejlettebb, pallókból ácsolt házak maradványai, tűzhelyekkel vagy kemencével és vannak köztük ún. kis raktárépületek is, melyek egy részét, mint kiderült (másodlagosan) temetkezési helyül használtak fel, azaz a mészkőbe lemélyített aljú épület oldalfalaiba vájtak be sírkamrákat. Ezekből is már többet sikerült feltárni, sok értékes lelettel, mert nem voltak kirabolva. A házak másik csoportja alig a földbe mélyített, szinte felszíninek mondható épület volt, talán nyári lakóház. A házak és raktárak mellett (a nagyméretű gabonásvermeken kívül) még szentélyek vagy inkább közösségi épületek állottak. Eddig két ilyen építmény maradványait sikerült megtalálni (1977—1978). Az épületek grafikus rekonstrukciója a magyar kutatók feladata, de részt veszünk a vár készülő, nem csekély feladatot jelentő grafikusan helyreállított képének kidolgozásában is. A várban és a településen nagyszámú állatcsontanyag került elő, ezek feldolgozása is ránk vár még. Ez utóbbiaknak döntő jelentősége lehet az ott élt állattenyésztő-földművelő népesség gazdálkodási képének megrajzolásában.

Végül még néhány szót a temetőről. Mint kiderült, ez a közeli horhosban felfedezett (1975) katakombatemető az objektum igazi nagy temetője, mert a régi ásatásokból eredő sírok szinte mind „raktárépületekben" kialakított temetkezések voltak. A katakombás temetkezés — de nem kizárólag — az alánokra volt jellemző a 8—9. században. A temetőben levő sírok (kb. 80 sír van feltárva) mind ki voltak már rabolva. A megmaradt leletek egy része (gyűrűk, fülbevalók bizonyos típusai) egyes hazai honfoglaláskori ékszerekre emlékeztet. Az embertani anyag, az ásatáson is részt vevő T. Sz. Konduktorova antropológus szerint, közel áll egyes honfoglaláskori szériákhoz. Akárhogyan is áll a dolog, ez az a népi közeg, mellyel őseink a 9. században ezen a tájon részben érintkezhettek. A vártól É-ra a szlávok (vjaticsok) földje terült el,[7] az erődöt építő alánok (?) és a szlávok között volt érintkezés, erre utal a régészeti anyag. Az idén (1978) egy mordvin típusú ékszer is előkerült az egyik sírból a település területén. A mordvinok lakóterülete akkoriban innen ÉK-re feküdt. Felvetődik a kérdés, kié volt a vár és a település a 8—9.

[7] А. Н. Москаленко, Городище Титчиха. Воронеж 1965.

[8] С. А. Плетнёва, Работы советско—венгерской Экспедиции. АО 1975 г. Москва 1976. 80—81. és uo. uő és munkatársai АО 1977 г. Москва 1978. 77—78.

században? Talán az alánoké, akikre a kerámia döntő többségének típusai utalnak, vagy esetleg alánoké és bolgároké, mivel előfordulnak itt olyan edénytípusok, amelyek a szaltovo-majackojei kultúra bolgár variánsa felé mutatnak. Felvetődött az a megoldás is, hogy a várat a bolgárok építették. 1978-tól kezdve a közös feltárások szovjet–magyar–bolgár régészeti expedíció keretében folytatódtak. A szovjet fél ugyanis a bulgáriai Pliszkában is ásat, ahol megtalálták azokat a korai bolgár építményeket, melyek egynémelyike szerintük rokonságot mutat a majackojei várral. Egy bizonyos, hogy a vár és a település egyidős és kazárkori. Típusában nem áll egyedül, hasonló hozzá a szaltovói (Harkov közelében), a Sarkellel szemben állt (jobb parti) kőerőd is stb. Közös kutatásaink az igen erős alán–magyar kapcsolatok felderítése szempontjából fontosak elsősorban, de a kazárkori kultúra egészének, a kelet-európai házak fejlődéstörténetének szempontjából is lényegesek. Ennek részese, szereplője lehetett a honfoglalás előtti magyarság is, melynek emlékei után tovább nyomozunk a Szovjetunió területén.

ERDÉLYI ISTVÁN

Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 392 l. + 7 fénykép

1. Aligha lehet kétséges, hogy — mint e nagy monográfiájában Benkő Loránd 10. l.) is megállapítja — a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak mindmáig a Halotti Beszéd és Könyörgés, a Königsbergi Töredék és Szalagjai, az Ómagyar Mária-Siralom valamint a Gyulafehérvári Sorok az alapjai, amelyek mind az Árpád-kor második feléből származnak. Ezek közül, mint közismert, a Halotti Beszéd és Könyörgés már a 18. század végén előkerült. Ezekre először 1770-ben terelődött a figyelem, amikor szövegüket — Faludi Ferenc olvasatával és megjegyzéseivel — Demonstratiójában SAJNOVICS teljes egészében közölte. Majd száz évvel később, 1863-ban került sor a Königsbergi Töredéknek és Szalagjainak a fölfedezésére. Így, amikor ZOLNAI GYULA 1894-ben közzétette nyelvemlékeinket a könyvnyomtatás koráig bemutató és elemző munkáját, Árpád-kori összefüggő magyar szövegemlékeink közül még csupán e kettőt vehette számba. A Gyulafehérvári Sorokat felfedezőjük, VARJÚ ELEMÉR csak ezután, 1898-ban mutatta be. Az Ómagyar Mária-Siralom szövege, mint tudjuk, 1923 elején vált ismeretessé, s így a JAKUBOVICHtól és PAISTól nagy gonddal összeállított és 1929-ben közzétett Ó-magyar olvasókönyvbe már ez is bekerülhetett. E becses nyelvemlékeink a maguk összességében tehát már több mint fél évszázad óta állnak kutatóink rendelkezésére. Már a század eleji yelvész-nemzedék sok kimagasló alakja foglalkozott is velük. Közülük elég itt SIMONYI, ZINNYEI, ZOLNAI, ERDÉLYI és TRÓCSÁNYI nevét megemlítenünk. 1945-ig a HB-re és Kre, valamint az ÓMS-ra vonatkozó olvasataival Pais (1942), főként ezekhez fűződő agyarázataival MÉSZÖLY (1926, 1944), a tatárjárásig keletkezett szövegeink helyesírának vizsgálatával pedig KNIEZSA (1928) gyarapította nyelvészeti ismereteinket, míg ORVÁTH JÁNOS (1931) irodalomtörténeti szempontból elemezte újszerűen e becses emléeinket. A második világháború vége óta eltelt több mint három és fél évtized óta e szövek egészének helyesírásával összefoglalólag csupán Kniezsa (1952), nyelvi és stiláris probémáival pedig csak Mészöly (1958) foglalkozott. Monografikus földolgozásban is — B. LŐRINCZY ÉVA érdeméből (1953) — csupán a KT. és Sz. részesültek.

Régóta érzett hiányt pótolt tehát Benkő Loránd, amikor a MNy. 73–74. évfolyamában előzetesen megjelent négy értekezése után e szövegemlékeink egészére vonatkozó évtizedes kutatásainak teljes foglalatát tárta elénk e nagyszabású monográfiájában. Ez a mű — több szempontból is — igen jelentős. Fontos először is azért, mert nemcsak ismerteti és összegezi az eddigi eléggé szétszórt és gyakran csupán ötletszerű kutatások eredményeit, hanem ezek biztos ítélőképességről tanúskodó bírálatát is adja. Ebbéli erényeit a szerző már mint a TESz. főszerkesztője is csillogtatta. A lényeglátásnak és a csalhatatlan kritikai érzéknek ehhez fogható adományával az előttünk járt magyar nyelvésznemzedék tagjai közül csupán Bárczi és Kniezsa tűnt ki. Benkőt azonban ezen kívül az is jellemzi, hogy nemcsak mások tévedéseit képes felismerni, hanem saját korábbi nézeteinek esetle-

ges fogyatékosságait is. E ritka tudósi erény régebbi nyelvészeink közül főleg Melichet jellemezte. Mindezekhez járul azonban még az is, hogy szerzőnk figyelme a tőle vizsgált problémáknak minden lehetséges mozzanatára kiterjed, s miközben állásfoglalását mindig igen körültekintően fogalmazza meg, nagy leleményességgel új magyarázati lehetőségeket is fölvet.

2. E szerencsés adottságok a kötet minden részében elénk tűnnek. Így már a bevezető fejtegetésekben is, ahol a szerző a tekintetben foglal el határozott és véleményem szerint teljesen megnyugtató álláspontot, hogy e szövegeink másolatok-e, vagy eredeti fogalmazványok. Csak helyeselnünk lehet azt a megállapítását, hogy minél régebbi egy-egy szövegemlékünk, annál valószínűbb, hogy csupán másolat, hiszen „csak véletlenszerű különlegesség volna, ha legkorábbi szövegeink valamelyike is a szövegalkotótól való eredeti példánynak minősülne" (21). Ezek az emlékek szerinte azért sem lehetnek eredeti fogalmazványok, mert írásuk folyamatos, s mert rendszerint csupán vendégszövegek a többféle szövegegységből szerkesztett latin kódexekben. A gyakori leírási hibák és kihagyások szintén másolási vétségnek tekinthetők. Helyesírásuk is rendkívül archaikus, ami ugyancsak arra vall, hogy korábbi időkből valók, mint befogadó kódexeik. Aligha kétséges tehát, hogy e szövegek mind másolatok. Ez az érvelés alapjában véve teljesen meggyőző. Egy ponton azonban mégis kétségeink lehetnek. Benkő szerint az ÓMS. másolati voltát a versleírás folyamatos módja is bizonyítja, mivel nemigen valószínű, hogy maga a fordító „a versformát teljesen elhanyagolva, ömlesztett szövegrögzítéssel írta volna le művét" (22). Tudjuk azonban, hogy a versek sorok szerinti írása a kéziratokban csak jóval később vált szokássá. Így a Biblia ma használatos versbeosztását is csak R. Estienne párizsi nyomdász kezdeményezte 1557-ben, s a bibliai versbeosztást nálunk csupán Károli Gáspár honosította meg 1590-ben.

Ezzel kapcsolatban azt is meg kell jegyeznünk, hogy mind külföldön, mind pedig nálunk is a szövegbeli központozás vizsgálatát a kutatók igen elhanyagolták. Egyelőre még csupán annyit tudunk, hogy a középkori másolók a kéziratokban csak kevés írásjelet használtak.

Az ókori görög és latin szövegekben az írásjelek a mondatok kólonjainak és kommáinak a határait jelölték, a középkorban pedig a pontok, vesszők és vonások eleinte főleg a gregorián egyházi énekek szövegében tűntek föl, az egyes dallamegységek kezdetének és végének jelzéseként. Sajnálatos, hogy nyelvészeink a régi magyar szövegek központozásának vizsgálatával szinte alig törődtek (vö. mégis Pásztó: MNy. 72: 188—194), s hogy a kézirati hagyományozás valamint a szerzőség bonyolult kérdéseinek megvitatásakor a központozást és a tagolást többnyire figyelmen kívül hagyták, pedig ezeknek gyakran perdöntő szerepük lehetett volna.

A szóban forgó másolati példányok eddigi datálásával szerzőnk általában egyetért. Az eddigi felfogást csak egy ponton módosítja. Szerinte az ÓMS. másolati szövege korábbra tehető: a 13. század második felének elejéről való lehet. Maguk az eredeti fogalmazványok pedig mind az Árpád-kor utolsó harmadában (kb. 1175—1260 között) keletkezhettek, így ezek egy viszonylag szinkrón nyelvi állapot tükröződései.

Lehetséges, hogy ez az emlékcsoport eredetileg nem négy összefüggő szövegegységet, hanem ennél többet alkotott. Erre főleg a HB. és K., valamint a KT. és Sz. egymáshoz való, nem szükségszerű, ill. nem elég szoros viszonya alapján következtethetünk. Ezeket azonban — Benkővel egyetértve — nyelvük állapotának egységessége miatt mégis eléggé összetartozónak tekinthetjük.

Igen fontos kérdés, hogy e szövegek mind kizárólag *élőbeszédbeli felhasználásra* készültek-e, s hogy milyen szorosan kellett követniük latin mintáikat. Helyesnek látszik Benkőnek az a következtetése, hogy e fontos emlékeink mindegyike a szóbeliség felé mutat, bár azt — tőle eltérően — kevésbé hiszem, hogy az ÓMS.-at valaha is énekelték templomainkban. Rajeczky Benjámin velem szóban közölte pár évvel ezelőtt ebbeli kételyét.

Ha majd nálunk — remélhetőleg a közeljövőben — megteremtődnek a magyar történeti szövegtan vizsgálatának feltételei, rendszeresebben és módszeresebben kell majd kutatnunk, hogy mik voltak (lehettek) azok a latin szövegminták, amelyeket híven, szóról-szóra, szinte filológiai pontossággal kellett anyanyelvünkön tolmácsolni, s melyek azok, amelyeket szabadabban, s többféle módon is lehetett fordítani, illetőleg magyar szövegek szerkesztése során fölhasználni. A Miatyánk, a Hiszekegy, az Üdvözlégy, s maga a Biblia szövege a lehető legpontosabb fordítást kívánta. Árpád-kori magyar szövegemlékeink közül nyilván egyik sem tartozhatott ebbe a csoportba, mint ezt — helyesen — Benkő is felismerte. De — főleg Tarnai Andor fontos kezdeményezése nyomán — csak legújabban indult meg annak a vizsgálata, hogy milyen mértékben és hogyan hatot-

tak a latin minták a magyar írásbeliség kialakulására, s hogy a latin lexikális és szerkezeti elemek fokozatosan hogyan váltak magyarrá, önállóan fölhasználhatóvá, változtatható formuláris készletté. Ma még minderről csak keveset tudunk, s így Benkőnek is be kellett érnie azzal a lényegre tapintó megállapítással, hogy a magyar nyelvű írásbeliségben — a szó szerinti fordítás fokozódó követelményei miatt — a középkor vége felé egyre hívebben kellett követni a latin mondatalkotást (367).

3. A szövegtagolás és díszítés módozatait Benkő szintén igen gondosan és árnyaltan elemzi. Megállapításai nem szorítkoznak az eddigi kutatások eredményeinek puszta számbevételére. Számos új és fontos megfigyelést is találunk ezek között, főleg a ritmikára, a rímelésre, a gondolati párhuzamokra, a szinonima-halmozásra, a névmások használatára vonatkozólag (362—378). Valószínű, hogy a nem túlságosan távoli jövőben a történeti szövegtani kutatások feleletet adnak majd azokra a kérdésekre, amelyeket az irodalomtörténész Horváth János, a klasszikus filológus Horváth János valamint Harmatta János, továbbá Mezey László és legújabban Tarnai Andor vetettek föl a mintául szolgáló latin szövegszerkesztés és az ezt követő magyar szövegformálás kapcsolataira vonatkozólag. Valószínűleg igazolódni fog az a legújabban főleg Tarnaitól hangsúlyozott, s Benkőtől is helyeselt megállapítás, hogy e korai szövegek alkotói még aligha szó szerint fordítottak, hanem eléggé elszakadtak latin mintáiktól (358). Másfelől — mint erre Benkő is felhívja figyelmünket — azzal is számolnunk kell, hogy ezeknek az emlékeinknek a forrásai nemcsak latin alapszövegek és magyar előzmények, hanem egyéb, egyelőre még földerítetlen minták is lehettek (359). Ha a költői szövegalkotás olyan ősi eszközeinek a fejlődését, mint amilyen egyebek között a párhuzamosság, egész Kelet-Európára kiterjedő összefüggéseiben vizsgálják majd a kutatók, figyelembe véve a Benkőtől is többször említett költői és stilisztikai univerzálékat is, e szövegcsoport hátteréről lényegesen többet tudunk majd.

Azt azonban már most bízvást állíthatjuk, hogy példának okáért a Pray-kódex latin szövegei a HB. megalkotójának nemcsak tartalmi anyagot adhattak, mint Szabolcsi Bence nyomán Benkő is hiszi (370), hanem formai és művészi indítékokat is, mint másutt kifejtettem. E latin szöveg ugyanis az eddigi hiedelmekkel ellentétben raffinált, művészi próza, amelyben számos költői eszközt, sőt rímeket is találhatunk.

Előbbre juthatunk akkor is, ha jobban figyelembe vesszük, amit az irodalomtörténész Horváth János — inkább csak futólag — már 1928-ban emlegetett, hogy ti. a nálunk is mintául szolgáló középkori latin versek nem időmértékesek, hanem hangsúlyosak voltak. Így ezek nem akadályozták, hanem inkább segítették a nyelvünk ősi sajátosságaival teljes összhangban álló magyar versritmus kibontakozását, azon — nem éppen lényeges — finom különbségek ellenére, amelyek a latin és magyar szó-, ill. szólamhangsúly, valamint a rímelési lehetőségek között is mutatkoznak. (Mindezekre vö. Bajazs János, Magyar deákság. Budapest 1980. 486 kk.)

4. Tömör volta ellenére is sok tanulságos észrevételt tartalmaz a terminológia sajátos elemeit tárgyaló fejezet (379—381). Igen lényeges a szerzőnek az a megállapítása, hogy szövegeink szerzői nagy mértékben törekedtek a kifejezésbeli változatosságra (381). A további kutatások feladata lesz majd annak a földerítése is, hogy a szókölcsönzéseken túlmenően főleg tükörszavak és kifejezések megalkotásával hogyan gazdagodott e korbeli nyelvünk szó- és szóláskincse. Az ilyen vizsgálatok terén — Betz fontos kezdeményezései nyomán — az utóbbi harminc évben főleg a németek mutattak példát. Nálunk eddig — Kiss Lajos érdeméből — szláv mintájú tükörszavaink és szólásaink kutatása lendült föl. Az ilyen jellegű latin indíttatás vizsgálata viszont alig-alig haladt eddig előre

5. Minden eddigi közlésnél lényegesen jobbak és olvashatóbbak e szövegemlékeinknek Benkőtől készíttetett fényképei, bár minden tekintetben korszerű, új másolatokat nem tudott beszerezni. Ahol lehetett, színes képeket is közöl, s egyes emlékekről, ha szükséges volt, kettőt is. (A másolatok száma 14.)

A transzliteráció tekintetében általában követte elődeit, de néhány új és ötletes megoldást is javasol, s a szövegpótlás terén is tesz bátor kezdeményezéseket (41).

6. A kötet gerincét az olvasatok és értelmezések, valamint a magyarázó és elemző fejtegetések alkotják. Ezekben különösen sok az új megállapítás, nemcsak a régebbi nyelvészek felfogásához, hanem a szerző korábbi nézeteihez képest is. Olvasataiban Benkő gyakran él a variációs lehetőségekkel, s nem törekszik olyasféle következetességre, hogy az azonosaknak látszó jelenségek mindig egyforma variációs viszonyban tűnjenek föl (46).

Ezen csak azok akadhatnak fönn, akik nem ismerik eléggé a nyelvtörténeti kutatások bonyolultságát és nehézségeit, s nem tudják, hogy egyértelmű és kizárólagos megoldások e téren aligha lehetségesek. A szerző tudatában van annak, hogy az olvasatok és értelmezések tőle javasolt sokfélesége „elbizonytalanítja az eddig biztosnak vélt rendet", mégis, bátran és igazi tudóshoz méltóan vallja, hogy „a bizonytalan realitás még mindig több s a tudomány számára fontosabb, mint a biztos illúzió" (93). E hitvallásával teljes mértékben egyetértek. Megszívlelhetnék azok is, akik a nyelvi rendszer bonyolultságát feledve, s az egyes mozzanatokat túlságosan leegyszerűsítve igyekeznek tetszetős sémákba gyömöszölni az oda nem illő jelenségeket is. Benkő Laziciust követi, aki már a harmincas években felhívta a figyelmet az Árpád-kori magyar szövegek olvasatainak bonyolultságára (94).

Különösen sok problémát vetnek föl a magánhangzóolvasatok. Annak, hogy a vokálisok ómagyar jelölésében bizonyos betűknek kettős hangértéke volt, Benkő újszerű, s eléggé meggyőzőnek tekinthető magyarázatát adja. Abból indul ki, hogy amikor az ómagyar kor legelején a latin betűs európai írásrendszert átvettük, e jelölési rendszer lehetőségei sok mindenben nem felelhettek meg a magyar hangrendszer akkori sajátosságainak. Feltétlenül zavart okozhatott az *e* — *ë*, valamint az *á* — *a* közti különbségek feltüntetése. Az így támadt nehézségeket vagy úgy lehetett elodázni, hogy ezek különbségét figyelmen kívül hagyták, s az előbbi fonémapárt egységesen *e*-vel, az utóbbit pedig *a*-val jelölték, vagy úgy, hogy „felfelé" kellett e különbségeket érzékeltető megoldásokat kieszelni. Így történhetett, hogy az *ë* fonémát az *e* betű mellett *i*-vel, az *a* fonémát pedig az *a* betű mellett *o*-val is jelölték. Egyetértek Benkővel abban, hogy az idegen ajkú íródeákok a magyar *a* fonémát *o*-féle hangként érzékelhették, mint ma is a magyarul tanulók jó része. Olaszországi tapasztalataim ezt teljes mértékben igazolhatják, sőt azt is, hogy az *ë*-t is fölfoghatták *i*-nek. Ha viszont az *a* vokális jeléül az *o* szolgált, az *o* fonéma jele aligha lehetett más, mint az *u* betű. Így, ha az ómagyar *váratok*-féle szóalakokat leírták, az *á* betűjele csak *a* lehetett, az *a* jele *o*, az *o*-é pedig már csak *u*. Tehát: a magánhangzókat jelölő latin betűk mindegyikének legalább is két hangértéke lett: *e* betű = *e, ë; i* betű = *ë, i; a* betű = *á, a; o* betű = *a, o, (ö); u* betű = *o, ö, u, ü*. A legtöbb gondot az *ö* hangzó írása okozhatta.

Az ómagyar nyíltabbá válással (labializációval) kapcsolatosan adódó jelölési nehézségek ezeket a bonyodalmakat csak fokozták. Ez az oka annak a zűrzavarnak, amely a magánhangzók jelölését illetően az ómagyar korban lépten-nyomon a kutatók elé tárul, nehezítve amúgy sem könnyű dolgukat. Mégis, behatóan tanulmányozva Benkőnek a tőmorfémákban levő magánhangzók ómagyar kori hangszínére, az *e* és *ë*, az *á* és *a* szembenállására, az *ö* kérdésére, az *i* esetleges meglétére, a magánhangzók időtartamviszonyaira, vagy a kettőshangzókra vonatkozó, mindig kiérlelt, árnyalt és megfontolt megállapításait (89—121), megnyugodhatunk: a legtapasztaltabb és a legilletékesebb szakember kalauzol bennünket ebben a labirintusban, amelyben nálánál jobban ma senki sem tud eligazítani bennünket. Ahhoz, amit ő itt mond, nehéz volna bármit is hozzátenni, sőt ellenérveket sem volna könnyű találni, mivel a szerző a lehetséges ellenvetéseket is szinte mind számításba veszi.

7. Ugyanilyen fölényes és biztos szakavatottságról tanúskodik a morfémák állapotát, a tőmorfémákat és a morfémakapcsolatokat elemző, fontosságának megfelelően legnagyobb terjedelmű, kitűnően tagolt fejezet is (122—287). Az ómagyar tőrendszer jellegét és előzményeit vizsgálva itt Benkő igen alaposan tárgyalja a tőséghangzók meglétét vagy hiányát, a teljes, a lappangó és a csonka tövek viszonyát, a toldalékmorfémák különféle alaki sajátságait. Különleges figyelmet fordít a szóalakok teljes fonológiai és morfológiai felépítettségére, tekintettel a szótagképződésre, messzemenően felhasználva, értékelve, kiegészítve és példamutatóan rendszerezve az ezekkel kapcsolatos újabb kutatások eredményeit.

A tárgyalás alapja és kiindulópontja — helyesen — az a felismerés, hogy a korai ősmagyarban még a nyíltszótagúság jellemezte az alakfelépítést, s hogy ezt a később fölerősödő zártszótagúság csak az ómagyar korban változtatta meg.

A teljes tövekkel szembenálló csonka tövek elemzése során — igen helyesen — a funkcionális szempontok kerülnek előtérbe. Így — hogy úgy mondjam — szinte észrevétlenül „sorvad el" a sorvadó hangok korábban divatos elmélete, ami egyébként sem magyarázott meg semmit. Ezzel szemben jelentőségének megfelelőleg szerepelnek a magyarázatban az először főleg Papp Istvántól és Kubinyi Lászlótól, majd e sorok írójától is fölvetett gondolatok, valamint a nyelvállásfoki kiegyenlítődés, továbbá a tőtől a toldalékhoz vonódás elemzésében D. Bartha Katalintól elért maradandó eredmények. Benkő mindezeket figyelembe veszi, de mindig önállóan és kritikával. Több ponton azonban lénye-

gesen tovább is jut, mint az eddigi kutatók. Különösen jelentős az *intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl* (HB), továbbá a *kezdetuitul* (KT), *Scilete[t]vi* (KTSz.), valamint a *ielentuiben* (GyS)-féle rejtélyes szóalakokra vonatkozó magyarázata. Mint tudjuk, ezek *v*-jét korábban képzőnek tekintették. Benkő minden eddiginél elfogadhatóbb magyarázatot ad ennek az elemnek a szerepére, kifejtve, hogy a fenti alakokban a *-t* főnévképző, a *v* pedig az itt még megmaradt véghangzó jele. Csábító érvelése szerint az utóbbi itt azért maradt meg, hogy így lehetővé váljék a *-t* képzővel alakult főnévi és befejezett melléknévi igenevek alaki elkülönülése, ami, mai formájában, csak később következett be (az *adat: adott; kezdet: kezdett*-félékben). Ezt a magyarázatot tartom az eddigiek közül a legjobbnak, föladva sajátomat is, amely szerint, a *v* ezekben képző, de nem *v*-nek, hanem *ú*-nak, ill. *ű*-nek olvasandó. Így az *intetvinec* alak olvasata *intetűinek* volna, s persze, ugyanígy a GyS.-beli *Nemzetuí*-é is *nemzetűi*. (Az *ú* — *ű* tehát a mai *nevezetű*-félékben levő képzőelemmel volna azonos). Szerintem jelentéstanilag ez a magyarázat felelne meg legjobban. A bökkenő csak az, hogy a *v* aligha lehetett ekkor a hosszú *ú* ~ *ű* jele, amelyet a HB. tudvalevőleg — következetesen — *w*-vel jelöl. A képzőhalmozás különben régtől fogva igen gyakori az uráli nyelvekben, s így magyarázatom egyébként elfogadható lehetne.

A fenti *Nemzetuí* Benkő szerint valószínűleg a befejezett melléknévi igenév 3. személyű birtokos személyjeles alakja, mint már Melich is gondolta (150). Egyelőre nincs ennél jobb magyarázat, bár — másokkal együtt — én magam is ezt csak fenntartással tudom elfogadni. E magyarázat fő nehézsége az, hogy ellentétben áll a szerző előbbi megállapításával, amely szerint a *v* mint a tővéghangzó jele a *-t* képzős n é v s z ó i származékokat volt hivatva elkülöníteni a m e l l é k n é v i i g e n é v i e k t ő l.

Örömmel látom, hogy a csonka tövek létrejöttének magyarázatában Benkő is fontos szerepet tulajdonít a gazdaságosságnak, hivatkozva és építve arra a megállapításomra, hogy a beszélők a szóalakok felépítésében gyakran mellőzték a nélkülözhető magánhangzókat s a velük járó külön szótagokat, ami a tővéghangzók eltűnését minden másnál jobban segítette (172). A csonkatövűséggel összefüggő morfofonetikai jelenségeket erre a felismerésre támaszkodva szintén újszerűen és nagy körültekintéssel vizsgálja (178).

8. A toldalékmorfémákkal és a grammatikai segédszókkal foglalkozó, s fontosságának megfelelően igen tekintélyes terjedelmű fejezet (179—287) a monográfiának megítélésem szerint különösen jól sikerült fejezete, amelyben a szerző a magyar történeti alaktani kutatásoknak minden eddiginél elmélyültebb, sokoldalúbb és meggyőzőbb analízisét és szintézisét nyújtja. Mérlegre kerülnek itt a folyamatos melléknévi igenévnek, a *-ság/-ség* képzőnek, a *-hat/-het* igeképzőnek, a műveltető és szenvedő igék képzésének, a visszaható igeképzőknek, a gyakorító képzős igealakoknak a kérdéskörével kapcsolatos eddigi kutatások eredményei. Benkőnek ezekkel kapcsolatos kiérlelt és megfontolt állásfoglalásaival lényegében egyetértek, s legfeljebb egy-két esetben tenném a hangsúlyt máshová, mint ő. Így a *-ság/-ség* képző eredetére vonatkozó újabb nézeteket kevésbé utasítanám el, a *-hat/-het* igeképző kiformálódásával kapcsolatos eddigi magyarázatok helyességében viszont nála jobban kételkednék, itt ki nem fejthető okokból. A magyar szenvedő ige képzőjéről viszont esetleg többet mondanék.

Páratlanul ötletesek a b i r t o k o s s z e m é l y j e l e k kérdéskörével kapcsolatos fejtegetések. A rendszerszerű és funkcionális nyelvszemlélet igen meggyőző alkalmazására kerül sor ezekben. A szerző több évtizedes kutatásainak foglalatát tárja elénk itt is. Nem lehet kétséges, hogy megállapításai az utóbbi évtizedek magyar nyelvtörténeti kutatásainak csúcspontját jelentik. Így minden eddiginél kielégítőbb és hihetőbb az a magyarázata, hogy a magyar 2. személyű birtokos személyjel a 'te' jelentésű ősi személyes névmás agglutinálódásával úgy fejlődött ki, hogy a *-t*, a későbbiek során funkcionális okokból zöngésült. Ugyanis csak így lehetett elkerülni az eredetibb *-t* végződésnek a locativusi *t*-vel, főleg pedig a *-t* tárgyraggal való egybeesése miatt támadt zavaró homonímiát.

Teljesen új és számomra — gondolom, mások számára is — szintén igen meggyőző a szerzőnek a többes 3. személyű birtokos személyjel eredetére vonatkozó megállapítása, amely szerint ennek kiformálódásában személynévmási elemnek nem volt szerepe, mivel itt eredetükben puszta *-k* többesjeles formákat kell keresnünk, amelyeknek magánhangzója egyszerű tővéghangzó, s melyek csak későbbi hasadással különültek el a többesjeles alakoktól (198).

Szintén nagy körültekintéssel fogalmazta meg a szerző az igejelek (203—217), valamint a névszóragok (217—235), továbbá az igeragok (235—257) kialakulására vonatkozó, mindig árnyalt és kiegyensúlyozott nézeteit is. Lényegében ezeket is el lehet fogadnunk. A tárgy ragtalanságával kapcsolatosan elmondottakhoz (217 kk.) legfeljebb azt tenném hozzá, hogy ennek oka talán a nomen-verbumok kérdésével függ össze. De hogy miképpen, azt egyszer — esetleg — másutt adnám elő.

Helyeslem az ősi határozóragjaink kialakulásával kapcsolatban kifejtetteket is (225 kk.), azzal a megjegyzéssel, hogy ezek eredetének magyarázatában a szerzőnél valamivel bátrabban szólnék a névmási eredetről. Ugyanígy a névutóból raggá fejlődés módozatait (230 kk.) is kissé másként képzelem, de alapjában véve elfogadom itt is Benkő megállapításait.

Annál elfogadhatóbbat, sőt meggyőzőbbet azonban, mint amit a szerző igeragjaink keletkezéséről mond (235—257), szerintem ma aligha tudhatna bárki is előadni.

Lényegében ugyanez vonatkozik a szerzőnek a névelőink, igekötőink és névutóink kialakulásával kapcsolatosan kifejtett nézeteire is (257—287). Alapjában ezekkel is teljesen egyetértek. Egy-két ponton azonban volna néhány megjegyzésem. Így bővebb megokolás nélkül nem találom indokoltnak a szerzőnek abbeli kételyét, hogy a mutató névmás határozott névelővé alakulásában s ezzel együtt járó átértékelődésében miért nem játszhattak fontos szerepet az *ez az ember*-féle kijelölő jelzős szerkezetek (259), mint én gondoltam s gondolom ma is. Figyelembe kell majd vennünk a jövőben a cseh J. Krámský The article and the concept of definiteness in language címen 1972-ben közzétett értékes művének megállapításait is.

Minden tekintetben helyeslem az igekötőinkre és névutóinkra vonatkozó megállapításokat is. Megjegyezném azonban, hogy véleményem szerint megérett már az idő arra, hogy a közeljövőben ezek kialakulását még szélesebb keretek között, az indogermán nyelvek tanulságait is figyelembe véve, átfogóan vizsgáljuk meg. A legutóbbi időkben ugyanis — főleg az indogermanisták — fokozódó érdeklődéssel kezdték elemezni ezek összefüggéseit, figyelembe véve a magyar fejleményeket is.

9. E monográfia, mint mondottam, a magyar történeti nyelvészetnek kétségkívül kimagasló, maradandó alkotása, amely nyelvünk ómagyar korára vonatkozó hangtani, alaktani, mondattani, sőt szövegtani ismereteinket is számos új és becses eredménnyel gazdagítja. A régi magyar irodalom és művelődés kutatói szintén sokat meríthetnek belőle. De általános nyelvészeti szempontból is igen jelentős ez a munka, amelynek főbb eredményeiről valamely világnyelven is minél előbb be kell majd számolni. Mert amit a szerző az európai latin betűs írásrendszer hazai alkalmazásának nehézségeivel kapcsolatban az ómagyar kori hangjelölésről mond, annak jelentősége módszertani szempontból egyetemes. A zavaró alaktani homonímia elkerülésére irányuló törekvéseket feltáró és újszerűen megvilágító fejtegetések ugyanilyen jelentősek általános nyelvészeti szempontból is.

Majd egy negyedszázaddal ezelőtt, Melich érdemeit méltatva Benkő megállapította, hogy e kimagasló nyelvészünk mai értelemben vett általános nyelvészeti munkát alig írt, de munkálkodása mégis egyik igen fontos fejezete a hazai általános nyelvtudomány történetének, mivel Melichnek alig van olyan cikke, amely egyetemes nyelvészeti tanulságul ne szolgálna (MNy. 53: 7). Mindezt bízvást elmondhatjuk Benkő munkásságáról is. Ne higgyük, hogy az általános nyelvészet feladata csupán az, hogy általánosságokat mondjunk a nyelvről. A dialektika ugyanis arra tanít bennünket, hogy az általános csak az egyediben, az egyedi jelenségek révén, rájuk vonatkoztatva létezik. Általános nyelv tehát nincs, csak konkrét, egyedi nyelvek vannak. Aki tehát, mint Benkő is, valamely konkrét nyelv történeti fejlődésében tár fel módszertani szempontból is új és lényeges mozzanatokat, az az általános nyelvészetet, az egyetemes nyelvtudományt is számottevően gazdagítja. Ne feledjük, hogy a nyelvre vonatkozó, általános érvényű megállapítások köre és terjedelme a jövőben is csak úgy bővülhet számottevően, ha minél többet tudunk meg minél több nyelvről, s köztük a mi anyanyelvünkről is. Mivel azonban az utóbbinak a vizsgálatában — érthető okokból — mégiscsak a honi magyar nyelvészek a legilletékesebbek, nálunk, nem becsülve le az idegen nyelvek hazai kutatóinak ilynemű eredményeit sem, az általános nyelvészet érdemleges művelésében mégis kétségkívül tőlük várhatjuk talán a legtöbbet, mert nálunk ők támaszkodhatnak a legtöbb és legmegbízhatóbb anyagra.

Balázs János

Róna-Tas András: A nyelvrokonság

Kalandozások a történeti nyelvtudományban

Gondolat, Budapest 1978. 486 l.

1. Róna-Tas Andrásnak A nyelvrokonság című könyve a hazai nyelvtudomány egyik régi adósságát törleszti. Annak ellenére, hogy az összehasonlító nyelvészet a magyar nyelvtudománynak hagyományosan fontos és nemzetközi tekintetben is jelentős eredmé-

nyeket felmutató területe, évtizedek óta hiányzott a nyelvrokonság elméletének modern szintézisszerű összefoglalása.

A könyv a nyelvrokonság mibenlétére, a különböző nyelvészeti irányzatok nyelvrokonsággal kapcsolatos elméleti és módszertani kérdéseire vonatkozó ismereteknek gazdag tárháza. A mű két főrészből áll: A nyelvrokonság gondolatának alakulása a kezdetektől napjainkig (15—328). Ebben a részben történeti keresztmetszetben mutatja be az elméleti és módszertani kérdések fejlődését. A szerző alapos vizsgálatnak veti alá a nyelvrokonság gondolatának alakulását a kezdetektől máig: a mítoszok és mondák elképzeléseitől bezárólag napjaink nyelvtudományának eredményeiig, illetőleg problémafelvetéseiig. Persze nemcsak azt vizsgálja, hogy különböző korokban különböző irányzatok képviselői mit értettek nyelvrokonságon, tehát hogy hogyan alakult a nyelvrokonság felfogása és kutatása, hanem elég alapos, egyéb szempontokra is kiterjedő tudománytörténetet nyújt. A könyv tehát többről szól, mint amennyit a címe ígér: nem csupán a nyelvrokonság elméletének alakulását kíséri végig az egyes korokon át, hanem elég részletes áttekintést ad a különböző nyelvészeti irányzatokról, iskolákról is. Ez a részletekbe bocsátkozás könyvét — a fő célkitűzés felől nézve — kissé szétfolyóvá teszi. A második részben (A nyelvrokonság, 329—459) a szerző az eddigi eredmények és saját kutatásai alapján mutatja be a nyelvrokonság szerteágazó problémáit. Az első és a második rész között aránytalanság mutatkozik: a történeti áttekintés bizonyos mérvű túlméretezettségéhez képest a nyelvrokonságot tárgyaló rész kissé vázlatosnak tűnik. A könyvet bibliográfia (456—479) és névmutató (481—487) zárja.

2. Az első rész öt nagyobb fejezetre oszlik. A régiek a nyelvek rokonságáról (17—59) című fejezet az emberiség kezdeti és naiv elképzeléseitől kezdve a nyelvek felfedezésén át az összehasonlító nyelvtudomány első úttörőiig: MARTIN FOGEL, SAJNOVICS JÁNOS, GYARMATHY SÁMUEL és SIR WILLIAM JONES működéséig tárgyalja a nyelvrokonság gondolatának alakulását. A második fejezet a nyelvrokonság elméletének kialakulásáról szól (60—122). Ez nem csupán időben, hanem eredményeiben is hatalmas korszakot ölel át: az összehasonlító történeti nyelvtudomány kezdetét (BOPP, RASK, JACOB GRIMM stb.), az ,,ifjú nyelvészek"/ ,,új grammatikusok" (Junggrammatiker) iskolaalapítását, SAUSSURE, MEILLET stb. tevékenységét. A harmadik fejezet (A nyelvrokonság elméletének átalakulása, 123—251) a 20. század első fele és napjaink nyelvtudománya nyelvrokonsággal kapcsolatos kérdéseinek van szentelve. Olyan nyelvészeti irányzatokról, elméleti és módszertani megközelítésekről olvashatunk itt, mint a szivárványelmélet, az amerikai nyelvészet, az olasz iskola és a belső nyelvi rekonstrukció, a nyelvi szövetségek, a marrizmus, a matematika és az összehasonlító nyelvtudomány kapcsolata stb. A negyedik fejezet (Viták a nyelvrokonság néhány kérdéséről, 252—302) a modern összehasonlító történeti nyelvtudomány néhány ma aktuális kutatási irányzatait és területeit mutatja be: a nyelvi kölcsönzés, a nyelvek keveredése, a szubsztrátum, a kétnyelvűség és a nyelvi interferencia, az areális nyelvészet és a nyelvtipológia, az alapnyelv kérdése. Az ötödik fejezet (303—324) az új nyelvelméleti irányzatok és a nyelvrokonság kapcsolatáról szól.

A nyelvrokonságot tárgyaló második rész négy fejezetre tagolódik. Az első két fejezet (A nyelvrokonság alapfogalmai, 331—386; A nyelvrokonság bizonyítása, 387—405) az alapfogalmakat tisztázza és röviden bemutatja az összehasonlító nyelvtudomány bizonyító eljárásait, vagyis módszertanát. A harmadik fejezet (Nyelvrokonság és történelem, 406—426) az összehasonlító nyelvészet és segédtudományai (történelem, régészet, antropológia, néprajz stb.) kapcsolatát, az ún. komplex kutatási módszert tárgyalja. A negyedik fejezet (427—455) röviden a magyar nyelv uráli (finnugor) rokonságának módszeres bizonyítását mutatja be.

Egyes részletkérdésekre vonatkozó kritikai megjegyzéseim:

67. l.: Rask könyvének a címe (Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse) helytelenül van magyarra fordítva: Tanulmányok a régi északi vagy izlandi nyelvek eredetéről. Helyesen: Tanulmány a régi északi vagy izlandi nyelv eredetéről.

68. l.: A Samlede tildels forhen utrykte afhan dlinge címleírás — ugyancsak Rasktól — helytelen. Helyesen: Samlede tildels forhen utrykte Afhandlinger.

A 185. lapon olvashatjuk a következőket: ,,. . . *hó* szavunkról azért tudjuk magyar adatok segítségével is kimutatni, hogy régen egy *-m-* mássalhangzó is volt benne, mert ismerjük tárgyesetét, a *havat* . . ." Nos, a magyar adat alapján nem állapítható meg, hogy a szó belsejében eredetileg *m* volt, hanem csak a rokon nyelvek segítségével. A magyar szóközépi *v* ui. elvben eredeti **w*, **p*, **k*, sőt *η* mássalhangzókra is visszamehet.

351. l.: ,,Míg a régi, a természetben élő ember száz és száz fajta fát tudott megkülönböztetni, . . . a mai ember már a különböző fenyőfajtákat is ugyanazzal a névvel

illeti." Ez a megállapítás a magyar nyelvre vonatkoztatva valóban így van, mivel az egyes fenyőfajtákat körülírással fejezzük ki *(lucfenyő, erdeifenyő, vörösfenyő* stb.), de több nyelvben (finn, német, orosz) nincs általános fenyő jelentésű szó, hanem csak speciális fenyőelnevezések vannak.

429. l.: „A finnugor nyelvek ugyanis kimutatható (bár nem minden részletében tisztázott) rokonságban vannak a szamojéd nyelvekkel". Itt a zárójelbe tett megszorítás felesleges, mert egyrészt a finnugor nyelvek rokonsága sincs minden részletében tisztázva, másrészt a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonságát mind a szókincs, mind a nyelvtani egyezések vonatkozásában ma már elég jól ismerjük.

3. Róna-Tas András könyve nemcsak a szűkebb szakkörökhöz szól, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számíthat. Ezen utóbbi szempontot szem előtt tartva, bizonyára hasznára lett volna a műnek a tömörebb, áttekinthetőbb fogalmazásra való törekvés. Összefoglalva: Róna-Tas András munkája a magyar nyelvtudomány jelentős eredménye s egyúttal fontos hozzájárulás a magyar művelődésügy szolgálatához is.

RÉDEI KÁROLY

А. К. Матвеев Географические названия Урала

(Краткий топонимический словарь). Свердловск, 1980. 318 l.

Noha az ismertetendő helynév-szótárt szerzője a nagyközönségnek szánta, erre mutat a viszonylag magas példányszám (tizenötezer), mégis nagyon tanulságos ez a könyvecske hazai finnugristáinknak, turkológusainknak és szlavistáinknak, sőt a — csak vagy főleg — névtannal foglalkozó szakembereinknek is. A kis alakú könyv egy egészen rövid bevezetés és használati utasítás után (3—7) az orosz ábécé sorrendjében majdnem ötszáz földrajzi nevet (hegy, víz, település) közöl a Pecsorától az Obig, a déli Uraltól a Jeges tengerig. Ez az óriási terület körülbelül akkora lehet, mint Fennoskandia a Baltikummal együtt, de legnagyobb része igen ritkán lakott. Magába foglalja a szverdlovszki, Permi és Cseljabinszki területet, a Baskir ASzK-t, az Orenburgi terület középső és nyugati részét, a Komi ASzK keleti felét, a Nyenyec Autonóm körzetet, és a Tyumenyi terület nyugati részét, benne a Hanti-Manszi és Jamalo-Nyenyec Nemzetiségi körzetet.

Meglepő tehát az óriási területhez mérten a viszonylag csekély számú helynév, de a válogatás elvi szempontjait nem közli a szerző. Mivel a víz-, hegy- és városnevekből némelyik többször is előfordul, egy-egy név címszava alatt akár egy fél tucat helynév is rejtőzhet. Így például a *Tura* folyó neve alatt találjuk a *Felső Tura, Alsó Tura, Verhoturje* és *Turinszk* városokat, és a *Turinszkaja Szloboda* falut. A címszóban a szerző megadja a víz, hegy vagy település helyét, esetleges előbbi nevét, vázolja a város vagy más település történetét, közli az ismertebb utazók, felfedezők véleményét az illető névről, esetleg népetimológiás magyarázatokat is. Mivel a terület lakossága meglehetősen kevert (zürjén, permják, nyenyec, vogul, osztják, baskír, tatár és természetesen orosz), így egy-egy névnek nyelvek szerint több magyarázata is lehet. A szerző igyekszik nagyon körültekintően és óvatosan eljárni, figyelembe veszi a régi orosz és bennszülött elnevezéseket, keresi a névadás logikáját, nem dől be az egyszerű népetimológiáknak, számol párhuzamos névadással és bennszülött nyelvi elnevezések oroszra fordításával. Alapul a hivatalos, a térképészetben használatos orosz neveket veszi, de gyakran (sajnos nem mindig) közli az ott élő nemzetiségi elnevezéseket is.

A betűrendes szótári rész után közöl szakszó-jegyzéket is, mint antroponim, hidronim, indoeurópai, iráni, mongol, török, finnugor és szamojéd nyelvek, tükörfordítás, metafora, metonimia, népetimológia, szubsztrátum, képző, etnonim stb. Ezután következik egy mintegy 150 tételből álló könyvészet. A Szovjetunión kívüli nyelvészek műveiből csak mutatóba találunk néhányat, mint GULYA, KÁLMÁN, KANNISTO, VASMER, STEINITZ egy-egy cikkét vagy könyvét, ezekből is inkább az oroszul (is) megjelenteket. Orosz történeti források viszont bőven szerepelnek jegyzékében, mint a nálunk is jól ismert GEORGI, HERBERSTEIN, HOFMANN, DUNYIN-GORKAVICS, LEPEHIN, MÜLLER, PALLAS, FALK. Számos nemzetiségi-orosz szótárt is felhasznált, de sajnos REGULY, MUNKÁCSI, PÁPAY, LEHTISALO, WICHMANN munkássága ismeretlen számára. Mégis, azt hiszem, hogy nála tájékozottabb orosz tudós aligha akad, aki annyi helyi nyelv és tájék ismeretében nagyobb felelősséggel vághatna neki ennek a munkának.

Munkácsi e területnek csak a vogulok lakta részéről — amely talán egy nyolcadatizede lehet az egésznek —, 585 víz-, hegy- és település nevét jegyezte föl — nagyrészt etimológiával, orosz, helyenként osztják, zürjén, szamojéd elnevezéssel együtt (VNGy. IV, 429—440). Így érthető, ha a települések közül a szerző csak a nem részletes térképen is előforduló elnevezéseket, városneveket, nagyobb hegyrészletek, a nagyobb — hajózható — folyók és tavak nevét jegyezte ki és magyarázta, nem terjeszkedett ki a néhány jurtányi falukra.

Bevezetésében és a szócikkekben gyakran megjegyzi, hogy egyes rövid víznevek gyakran két-három nyelvből is magyarázhatók, így tehát bizonytalan eredetűek. Előfordul az is, hogy a név utótagja finnugor vagy török eredetű 'víz, folyó' jelentésű szó, de az előtag nem világos. Több orosz névben rámutat, hogy fordítások valamely bennszülött nyelvből, mint a *Belaja* folyónév (vö. baskír *Agijdel* 'fehér folyó') *Berjozovo* városnév (vö. osztják *Sumyt-voš*, vogul *Xalj-us* 'nyírfa-város'). Baskíria tényleg számbajöhet, mint a magyar vándorlás egyik állomása, sőt esetleg mint az uráli őshazához tartozó terület, itt a szerző többször utal esetleges magyar eredetre, mint az *Ar, Biszerty, Visera* folyónevekben, a magyar *ár* szóra és *víz-ár, víz-ér* összetételre. Azt persze nehéz volna megmondani, vajon i. e. az első évezredben az előmagyarban valóban a maihoz hasonló módon ejtették-e e szavakat, és vajon a magyar *ár* szónak volt-e 'ér, patak' jelentése. A magyar hidronimikában nemigen fordul elő.

Néhol kissé nagyvonalúan származtat hangtani szempontból. A *Bunar* hegynév *nar* utótagját én nem merném a vogul (É) *ńōr* 'Ural, hegy' szóval azonosítani, amely egyébként is csak az északi vogulban él, a délnyugati nyelvjárásokban *küw* ~ *kåw* 'kő' az Ural neve. Ebből vagy más nyelv 'kő' jelentésű nevéből való fordítás az Ural régebbi orosz *Kameny* neve a *Jugorszkije Gori* mellett. A *Viszim* nevű folyók nevét (vogulul *Wissum*) sem merném a vogul *wiś* 'kicsi' szóból vagy a *wēśiŋ* 'szép' tövéből és a vogul *Wissum, Lussum, Tompusum* folyónevekből kikövetkeztetett *-sum* 'folyó' vagy 'víz' jelentésű szóból származtatni (az említett folyók neve MUNKÁCSInál: *Visém, Lūsm* ~ *Losm, Tåmp-ūsēŋ-jā*, az utolsó 'szarvasorr-várfolyó' fordítással). A 'folyó' jelentésű vogul *sum* kikövetkeztetése merész. Nem tartom viszont merésznek, sőt nagyon ügyes magyarázatnak, hogy a *Kolva* folyó nevét egy — az őspermiben talán még meglevő — finnugor eredetű **kol* 'hal' szóból származtatja (a permi nyelvekből tudvalevőleg hiányzik ez a szó, vö. z. *čeri*, vtj. *čoriy*). Az Ural hegység nevéről elég bőven ír (a folyót csak Katalin cárnő neveztette el Uralnak 1775-ben az addigi Jajik helyett). De a hegység neve is kései, csak egy évszázaddal Jermák hadjárata után bukkan fel a 17. sz. utolsó harmadában. Az *Ural* vogul származtatását azért nem tartja a szerző valószínűnek, mert az északi vogulok *ńōr*-nak, az osztjákok *kew*-nek, a zürjének *Iz*-nek, az egyik régebbi elnevezés szerint az oroszok is *Kameny* néven nevezték. Ez utóbbi orosz név fordítás valamelyik finnugor nyelvből. Matvejev szerint az *Ural* hegy és az *Aral* tó neve esetleg összefügg. Déli (török) eredetűnek tartja az *Ural* nevet, de közelebbi elfogadható magyarázatot nem ismer. A terület egyetlen *f*-hangot tartalmazó folyó és városnevét (Ufa) iráninak magyarázza, hiszen az ott lakó baskírok *Kara-izel*-nek (fekete folyó) nevezik. Talán a szkíták-szarmaták nevezték el, akiknek nyelvében volt egy *ap* 'víz' jelentésű szó (vö. tadzsik *ob*, oszét *af* ~ *of*) és így az *Ufa* és az *Ob* neve egyaránt valamilyen iráni nyelv 'víz' jelentésű szavából származna.

Etimológiai szempontból kb. 200 a török (baskír, tatár), 150 az uráli (zürjén-permják, vogul, osztják, nyenyec-szamojéd, finnugor vagy permi alapnyelvi), 100 körül jár az orosz, 20—25 körül az egyéb (iráni) és ennél valamivel több a teljesen ismeretlen eredetű. Az obi-ugor nyelvek közül jelentéktelen az osztják eredetű nevek aránya, hiszen a terület keleti határa az Ob, az osztjákok nagy többsége pedig az Obtól keletre lakik.

Ha Munkácsi, Kannisto, Pápay, Steinitz stb. közléseit, egyes feldolgozásokat (pl. R. BRACHWITZ-RADOMSKI) ismert volna, bizonyára bővült volna anyaga, biztosabban eligazodott volna az ugor etimológiákban.

Örülhet azonban minden urálista és névtan-kutató, hogy végre egy szakértő, a helyszínen alapos ismeretekeklel rendelkező szovjet tudós az eddigi orosz nyelvű anyagot felhasználó etimológiai helynévszótárt tett közzé — ha a nagyközönségnek szánta is. Ennek megvan az az előnye, hogy kolofónon (nálunk miért szoktak le róla?) olvasható példányszám: 15 000, nem pedig az obi-ugor kiadványokra jellemző néhány száz. Így remélhető, hogy egy tucatnyi jut majd hazai szakembereinknek és könyvtárainknak is (ára 55 kopek). Kár, hogy még csak egy tájékoztató kis térképmelléklet sincs a könyvhöz. A kötött könyvecske tetszetős kiállítású, olvasmányos, további munkásságunkban még sokszor fogjuk fellapozni.

KÁLMÁN BÉLA

Robert M. Vago: The Sound Pattern of Hungarian

Georgetown University Press, Washington, D.C. 1980. xiii + 150 l.

1. Robert M. Vago könyve, The Sound Pattern of Hungarian (a továbbiakban SPH) egy közel tízéves kutatómunka összefoglalója. A szerző a generatív fonológia elméletével és technikájával közelíti meg a magyar fonológia törvényszerűségeit. Ha csak a SPH legfontosabb előzményeire utalunk is,[1] látható, hogy kevés Vagonál illetékesebb fonológus vállalkozhatott volna erre a nagyszabású feladatra: a szerző avatott szakértője a generatív fonológia elméletének és formalizmusának s ahhoz sem fér kétség, hogy alaposan ismeri a magyar fonológia problematikus jelenségeit.

A SPH nemcsak a magyar fonológiai kutatások szempontjából fontos munka. A szerző három jelentős, sokat vitatott elméleti kérdéssel kénytelen szembenézni a magyar anyag elemzésekor. „The most significant and controversial theoretical assumptions in this study are the abstractness of underlying (lexical) representations, the extrinsic ordering of rules, and the non-linear ordering of rules, Hungarian phonology has significant consequences for each of these issues" (Introduction, x). A SPH elemzéseinek hitelessége nagymértékben függ attól, mennyire fogadható el a szerző álláspontja e három alapvető kérdésben. Vago magabiztosan vállalja e problematikus hipotézisek alkalmazásának következményeit a magyar korpusz elemzése során. Ez a tény feltétlenül a generatív fonológia elméletéhez való jelentős hozzájárulásként értékelendő, még akkor is, ha nem minden esetben értünk egyet a javasolt megoldásokkal.

1.1. A dolgozat a következő fejezetekre tagolódik: The Vowel System: Vowel Harmony (1—30), The Consonant System: Natural Assimilation Rules (31—47), The Conjugation System (48—90), The Declension System (91—136). Az Appendix (137—147) az előző fejezetekben tárgyalt szabályokat sorolja fel, tulajdonságaik szerint csoportosítva azokat.

2. Kétségkívül az első fejezet az, amely a legnagyobb érdeklődésre tarthat számot a könyv nem magyar fonológus olvasói körében. A különböző nyelvekben előforduló sokfajta magánhangzó-illeszkedés generatív fonológiai feldolgozásai már sokszor bizonyultak az elmélet próbakövéül. Így a magyar magánhangzó-illeszkedéssel kapcsolatos problémák is igen jelentősek: fonológiai elméleteket bizonyító vagy cáfoló erejűek lehetnek.

2.1. A magyar magánhangzó-illeszkedés szabályait a Vago-féle elemzés alapján a következőképpen foglalhatjuk össze:

2.1.1. Két palatoveláris illeszkedési szabály, egy jelölt (Marked Vowel Harmony) és egy jelöletlen (Unmarked Vowel Harmony) működése választja ki a megfelelő hangrendű végződéseket.

(1)

$$[+\text{syll}] \rightarrow [+\text{back}] / \begin{bmatrix} +\text{syll} \\ +\text{back} \end{bmatrix} C_0 \quad \left(\begin{bmatrix} +\text{syll} \\ -\text{back} \\ -\text{round} \end{bmatrix} \right) C_0 \; 1 \; \_\_\_\_$$

(2)

$$[+\text{syll}] \rightarrow [\alpha\,\text{back}] / \begin{bmatrix} +\text{syll} \\ \alpha\,\text{back} \end{bmatrix} C_0 \; \_\_\_\_$$

(1) a *tányér*-féle vegyeshangrendű töveknél működik (ahol az *é* neutrális). A *József*-félékre kötelezően n e m érvényesül ez a szabály, az *Ágnes*-féléknél pedig (1) fakultatívan működik. A jelöletlen (2) szabály a *ház*-féle szabályos illeszkedésű tövekre vonatkozik, továbbá

[1] Vago, R. (1973): Abstract vowel harmony systems in Uralic and Altaic languages. Language 49: 579—605., (1975): Hungarian generative phonology. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club. Bloomington, Indiana., (1976): Theoretical implications of Hungarian vowel harmony. LI 7: 243—263., (1978): The lengthening of final low vowels in Hungarian. UAJb. 50: 144—148.

a *bika*-félékre (ahol az *i* neutrális), valamint a jelölt szabály alól való kötelező kivételekre *(József*-féle tövek). Ugyancsak a (2) működése hozza létre az *Ágnes*-féle ingadozó illeszkedésű tövek („doublets") [-back] hangrendű változatait. Végül, ez a szabály irányítja a *híd, cél*-féle, absztrakt fonémát tartalmazó tövek (l. alább) sajátos magánhangzó-harmóniáját.

(1) és (2) a szerző szerint nem vonhatók egybe, s a sorrendjük egymást kizáró (disjunctive). E tényt Vago a P. KIPARSKY által javasolt Elsewhere Condition elmélet alkalmazásával szándékozik igazolni (P. KIPARSKY, 'Elsewhere' in Phonology. In: S. Anderson—P. Kiparsky (szerk.), A Festschrift for Morris Halle. Holt, Rinehart and Winston, New York, 1973. 93—106).

2.1.2. A labiál s illeszkedést az ún. Rounding Harmony szabály irányítja:

(3)

$$\begin{bmatrix} +\text{syll} \\ -\text{back} \\ -\text{high} \\ -\text{low} \\ -\text{long} \end{bmatrix} \rightarrow [-\text{round}] / \begin{bmatrix} +\text{syll} \\ -\text{round} \end{bmatrix} C_0 \_\_\_\_$$

A szerző nem tartja kívánatosnak a labiális illeszkedés szabályát a palatoveláris illeszkedés megfelelő szabályával összevonni.

2.1.3. A *híd, szid, sík* ill. a *cél*-féle tövek irreguláris illeszkedési viselkedését a szerző absztrakt, mélyszerkezeti (underlying) magánhangzók /i/, /i:/ és /ʌ:/ meglétével magyarázza. Hatvanhárom olyan szót sorol fel, amelyben *í(i)*, ill. *í(i:)* fordul elő, s két szóban található felszíni *é*, mögöttes /ʌ:/. A felszíni *i*, *í* és *é* képviseletek egy absztrakt neutralizációs szabály (Abstract Vowel Neutralization) működése folyamán jönnek létre:

(4)

$$\begin{bmatrix} +\text{syll} \\ -\text{round} \\ -\text{low} \end{bmatrix} \rightarrow [-\text{back}]$$

2.1.4. A tövekben előforduló magánhangzók hangrendi disztribúciója a Morpheme Structure Condition következménye.

2.2. Mint e rövid szemléltetésből is érzékelhető, a Vago-féle modell értékelése meglehetősen összetett feladat. A korábbi szakirodalom[2] kételkedéssel fogadta (a) az absztrakt (mélyszerkezeti) /i/, /i:/ és /ʌ:/ meglétét s ehhez kapcsolódóan az abszolút neutralizációs szabály alkalmazásának szükségességét, (b) a tövek és a végződések magánhangzó-harmóniájának szétválasztását, (c) két szabály, egy jelölt és egy jelöletlen palatoveláris harmónia szabály felállításának jogosultságát (d) a sokat vitatott Elsewhere Condition hipotézis alkalmazását a szabályok egymást kölcsönösen kizáró (disjunctive) sorrendjének igazolására. E felsorolt kételyek ismétlése és részletezése helyett három újabb, kevésbé közismert érvre hivatkozunk. Ezek közül az első kettő újfajta, eddig nem nagyon alkalmazott empírikus bizonyítékokkal állítja szembe a Vago-féle modellt, a harmadik pedig a kivételek elméletének (Theory of Exceptions) a magyar magánhangzó-illeszkedésekre való alkalmazhatóságára hívja fel a figyelmet.

2.2.1. D. FARKAS az absztrakt *i*, *i* és *ʌ:* mélyszerkezeti (underlying) meglétében kételkedik a románból átvett szavak hangalakja és illeszkedési viselkedése alapján (D. FARKAS, How Abstract is Hungarian Phonology? In: P. R. CLYNE—W. F. HANKS—C. L. HOFBAUER (szerk.), Papers from the fifteenth regional meeting. Chicago Linguistic Society. University of Chicago. 1979. 100—108). Rom. *i*[ɨ] → m. *u* vagy *ü*, attól függően, mennyire hátulképzett a rom. *î* [ɨ], s hogy milyen fonetikai környezetben van. Farkas így érvel: „In case *i* substitutes for R. *î* [ɨ] it should be pronounced [i] and in monosyllabic

[2] JENSEN, J. (1978): Reply to „Theoretical implications of Hungarian vowel harmony". LI 9: 89—97., PHELPS, E. (1978): Exceptions and vowel harmony in Hungarian. LI 9: 98—105., RINGEN, C. (1978): Another view of the theoretical implications of Hungarian vowel harmony. LI 9: 105—115., IVERSON, G.—RINGEN, C. (1976): On constraining the theory of exceptions. Paper presented at the LSA Winter Meeting, Philadelphia.

words it should be followed by back vowel suffixes" (102). Az a tény, hogy ez sohasem fordul elő, komoly kételyeket ébreszt az absztrakt /i/ és /i:/ meglétével kapcsolatban. Hasonlóképpen: rom. ă [ʌ] sohasem fordul elő é-ként a kölcsönszavakban, rom. ă → m. e, a, o vagy ö, többnyire a szó román hangalakja alapján megjósolhatóan. Egyetérthetünk tehát Farkas kételyeivel az absztrakt ʌ: feltételezésével kapcsolatban is: ha lenne mélyszerkezeti magyar /ʌ:/, akkor a fonetikailag hosszú rom. ă, legalábbis néhány esetben é-ként jelenne meg a felszínen a kölcsönszavakban. Ez azonban egyszer sem fordul elő.

2.2.2. Vago magától értetődőnek tartja, hogy a labiális és a palatoveláris illeszkedésre vonatkozó szabályok nem vonhatók össze: „These two rules, taken by themselves, are natural assimilation rules. The angled brackets abbreviation obscures this naturalness" (20). Kétnyelvű (magyar—angol) iskoláskorú gyermekek beszédének a vizsgálata azonban érdekes következtetésekre adott lehetőséget (Z. McRobbie, A Case for Rule Simplification in the Speech of Hungarian-English Bilingual Children. Paper presented at the Central and East European Studies Association meeting at the Learned Societies of Canada Conference. Montreal 1980). Feltűnő, hogy a labiális harmónia szabály alkalmazása a legritkább esetben figyelhető meg (s akkor is csak a gyakran előforduló szavaknál), míg a palatoveláris illeszkedés szabályait — és itt most a problematikus szabályok megvalósulásaira nem térek ki — következetesen alkalmazzák ezek a kétnyelvűek. Ha mind a palatoveláris, mind pedig a labiális harmónia szabályai természetes asszimilációs szabályok (natural assimilation rules) — és ebben nincs okunk kételkedni — mivel magyarázható a labiális harmónia eltűnésének folyamata nem tökéletes nyelvtudás esetén? Ha viszont a labiális illeszkedés szabályát egy komplex magánhangzó-harmónia szabály (Vowel Harmony rule) csúcsos zárójellel formalizált (angled bracketed) alszabályaként fogjuk fel, a nyelvi változás ilyen megnyilvánulása szabály egyszerűsödés (rule simplification) tényeként természetesen és hihetően magyarázható. Így egy összevont VH-RH (palatoveláris-labiális harmónia) szabály felállítása (5) a valósághoz híven tükrözi (a) a nyelvi egyszerűsödés (ebben az esetben a kétnyelvűség által kiváltott) folyamatát, (b) a két szabály történetileg is igazolható kapcsolatát, tehát azt a tényt, hogy a labiális harmónia jóval ritkább és a történeti adatok tanúsága szerint később fejlődött ki, mint a palatoveláris harmónia (vö. Szépe Gy., Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. NytudÉrt. 17: 105—129).

(5)

$$[+\text{syll}] \rightarrow \begin{bmatrix} -\text{back} \\ \langle +\text{round}\rangle \end{bmatrix} \Big/ \begin{bmatrix} +\text{syll} \\ -\text{back} \\ \langle +\text{round}\rangle \end{bmatrix} C_0 \_\_\_ \begin{Bmatrix} -\text{high} \\ -\text{low} \\ -\text{long} \end{Bmatrix}$$

A SPH által feltételezett két különálló szabály nem egyeztethető össze sem a nyelvi változások során megfigyelt empírikus bizonyítékokkal, sem pedig a labiális és a palatoveláris illeszkedések kapcsolatának lényegével. (A komplex VH-RH szabály formalizálásának részletes igazolása Z. McRobbie fentebb idézett dolgozatában olvasható.)

2.2.3. A kivételek elméletének (Theory of Exceptions) fejlesztésével és a generatív fonológiában való gyakorlati alkalmazhatóságának lehetőségével foglalkozik W. Zonneveld dolgozata, amely a magyar magánhangzó-illeszkedés problematikus eseteit is vizsgálja (W. Zonnevald, Hungarian Vowel Harmony and the Theory of Exceptions in Generative Phonology. Linguistic Analysis 6 [1980]: 21—39). Az általa kidolgozott One Feature Hypothesis alkalmazása kétségkívül meggyőzőbben ad számot például az ún. „doublet" morfémák illeszkedéseiről. Az *Ágnes*-félék Zonneveld elemzése szerint [—VH, +D]-ként kvalifikálandók, derivációjuk pedig így képzelhető el:

Ágnes + nál	Ágnes + től
$\begin{bmatrix} -\text{VH} \\ +\text{D} \end{bmatrix}$	$\begin{bmatrix} -\text{VH} \\ +\text{D} \end{bmatrix}$
VH — é	— ingadozó
+D — (á)	— (ó)

Az *Ágnes*-félék illeszkedési sajátosságai tehát a One Feature Hypothesis alapján formalizálható magánhangzó-harmónia szabály (6) szerint értelmezhetők:

(6)

$$V \rightarrow [\alpha \text{ back}] / \left[\begin{bmatrix} V \\ \begin{bmatrix} \alpha \text{ back} \\ -\alpha \text{ back} \end{bmatrix} \\ +D \end{bmatrix} C_0 \right] \_\_$$

A szabály [+D] ága fakultatív jellegű. Ez a tény a kivételek univerzális elméletében prediktív: a releváns esetek mindegyikére jellemző. A „doublet" morfémák ilyen megközelítése érdekes és valószerű. Azt bizonyítja, hogy az irreguláris esetek elismerése és azoknak a szabályok rendszerébe való mind elméleti mind pedig formai szempontból való meggyőző beleillesztése nem feltétlenül csökkenti a szabályok általános érvényességét, s emellett helyesen mutat rá a kivételek valódi természetére.

3. A SPH további három fejezete tanulságos és értékes anyagot szolgáltat a magyar fonológusok számára. A szerző által feltételezett szabályok, azok egymáshoz való kapcsolata, rendszere, valamint az absztrakt */w/* létjogosultsága valószínűleg még sokáig fontos viták tárgya lesz. Ebben az ismertetésben e három fejezetben található elemzéseknek csak néhány részletére hívjuk fel a figyelmet.

3.1. A második fejezet a mássalhangzók rendszerét és a természetes asszimilációs szabályokat dolgozza fel, nagyobbrészt újszerűen és meggyőzően. Sajnálatos szerkesztési következetlenségnek bizonyul azonban, s a fejezet áttekinthetőségét zavarja a szerzőnek az az eljárása, hogy kötelezőnek feltüntetett szabályokat (számszerint hetet) a fejezet végén fakultatív érvényűnek nyilvánít. Így például két szabály, az Affricate + Fricative Affrication és a Strident Consonant Assimilation szabályok nem kötelezősége az amúgy is kétséges (boho: ts+sa: g) derivációjával (39) nem hitelesíti e szabályok bizonyító erejét a külsőleges (extrinsic) sorrend igazolására.[3]

3.2. A harmadik fejezet az igeragozás, a negyedik pedig a névszóragozás során jelentkező korántsem egyszerű fonológiai jelenségek elemzésével foglalkozik. Az elemzések során kulcsfontosságú helyet foglal el az absztrakt */w/* fonéma meglétének a kérdése. Vago meggyőződéssel állítja, hogy mind az igei, mind pedig a névszói tövek osztályozásánál elkerülhetetlen az absztrakt */w/* meglétével számolni. Így az igéknél a hét *lő*-típusú tő alapalaki formája */löw/* stb. A névszóknál négy különböző tőcsoport tartozik az absztrakt */w/*-t tartalmazó névszói tövek közé: (a) Lengthening *w*-stems *(ló*-félék), (b) Raising *w*-stems *(hó*-félék), (c) Syllabifying *w*-stems *(falu*-félék), (d) Deleting *w*-stems *(borjú*-félék).

3.2.1. Nem célunk, hogy az absztrakt */w/* létjogosultságának kérdését ehelyt részletezzük. Szükségesnek tartjuk azonban megjegyezni, hogy azok az igei és névszói tövek, amelyekben az absztrakt */w/* meglétét feltételezi a szerző, számszerűleg nagyon gyérek. Ez a tény a *szid, híd, cél*-féle csoport absztrakt magánhangzói létjogosultságának a problémájára emlékeztet. E kvantitatív körülmény mérvadó szerepe azonban jelentősen csökkenhet, ha néhány formáns sajátosságai is az absztrakt */w/* meglétével magyarázhatók. Ilyen bizonyítékkal próbálkozik a szerző (többek között) a *-val/-vel, -vá/-vé* formánsoknak a *-van/-ven, -va/-ve* és a *-ván/-vén* formánsoktól való elkülönítésével. Az a tény, hogy ez utóbbiak nem vesznek részt a *-val/-vel, -vá/-vé* végződésekre jellemző asszimilációs szabá-

[3] Vago szerint a természetesebb (feeding) sorrend helytelen szóalakot derivál: *[boho: čča: g], míg a kevésbé természetes (counter-feeding) sorrend a helyes szóalakot generálja: [boho: čša: g]. Mint ahogy ő is megjegyzi (44), e fakultatív szabályok megvalósulása nagymértékben függ a beszédtempótól. Gyors beszédben azonban a természetesebb (SCA———A+F—AFF) sorrend által generált alakok éppúgy megfigyelhetők, mint a kizárólagosan korrektnek minősített [boho: čša: g], mely szóalak az extrinsic (A+F—AFF———SCA) sorrend megvalósulása folyamán jön létre.

[4] Jensen, J. (1972): Hungarian phonology and constraints on phonology and constraints on phonological theory. Doktori értekezés. McGill University; Esztergar, M. (1971): A generative phonology of nouns and vowel harmony in Hungarian. Doktori értekezés. University of California; Rice, L. (1970): Hungarian morphological irregularities. Slavica Publishers. Cambridge, Mass.

lyok megvalósulásában, feltétlenül magyarázatot igényel. Azok a generatív fonológusok, akik korábban foglalkoztak ezzel a problémával,[4] szinte kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy absztrakt /w/-vel kell számolni a *-val/-vel, -vá/-vé* szuffixumoknál. M. Esztergar érvei (vö. R. Vago, 1975: Hungarian Generative Phonology. Reproduced by the Indiana University Linguistics Club. Bloomington. 1975. 194) így foglalhatók össze: A *w* teljes asszimilációja természetesebb, mint a *v* teljes asszimilációja; az igeragozási rendszerben a *j* hasonlóképpen asszimilál; mind a *w* szegmentum, mind pedig az absztrakt siklóhang neutralizációja (Abstract Glide Neutralization) máshol is operatív a nyelvtanban.

Az absztrakt /w/ feltételezésével kapcsolatban csak röviden utalunk néhány tényre: (a) Vannak olyan magyar nyelvjárások, ahol a *-va/-ve* igenévképző *v*-je a *val/-vel* végződésekhez hasonlóan asszimilál, s ismeretes, hogy vannak olyan nyelvjárások is, ahol a *-val/-vel v*-je nem hasonul (vö. Imre S., A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest 1971). Ez a körülmény gyengíti az első érv hatóerejét; (b) a *-van/-ven* természetszerűleg csak korlátozott számú tövekhez járul, s képző volta nagyon is vitatható: valószínűbb, hogy az *ötven, hatvan*-féle ősi összetételek (vö. TESz. II. 74) monomorfémaként tudatosulnak a nyelvtanban. Így az a körülmény, hogy a *-van/-ven* nem vesz részt az asszimilációs szabályban, nehezen fogadható el érvként az absztrakt /w/ meglétének igazolására a *-val/-vel, -vá/-vé* végződésekben; (c) az igei és a névszói tövek Vago-féle osztályozása valóban tekintélyes helyet biztosít a /w/ fonémának a nyelvtanban. Kérdéses azonban, m lyen mértékben fogadható el bizonyítékként ez az osztályozás a /w/ szegmentum gyakoriságának igazolására: itt most elegendő a probléma fentebb már említett kvantitatív tényezőjére utalnunk.

4. Az eddig elmondottakból talán érzékelhető, hogy a SPH elemzéseit éppen elméleti beállítottságuk alapján nem mindig fogadhatjuk el fenntartás nélkül. Itt most elsősorban az absztrakt fonémák meglétét feltételező derivációkra utalunk. De idevonhatók a vitatott fonológiai hipotézisek alkalmazása ürügyén megfogalmazott szabályok jogosultsága is. Csak egy példa: a jelen idejű tárgyas igeragozás túlságosan is mély derivációjában megkérdőjelezhető az (absztrakt) *i*-Gliding szabály és a Vowel Truncation szabály érvényessége — ez utóbbi működésének korlátozását csak levezetett (derived) alakokra P. Kiparsky sokat vitatott elméletével magyarázza a szerző (P. Kiparsky, Abstractness, Opacity, and Global Rules. In: O. Fujimura (szerk.), Three Dimensions of Linguistic Theory. TEC. Tokio 1973. 57—86).

4.1. Azok, akik figyelemmel kísérték a generatív fonológia elméletének alakulását az elmúlt években (s itt most elsősorban az ún. konkrét fonológiai elméletek egyre nyilvánvalóbb térhódítására utalunk), csalódottan veszik tudomásul, hogy ez az egyetlen hozzáférhető magyar generatív fonológiai összefoglaló nem más, mint a szerző 1974-ben befejezett doktori értekezésének (R. Vago, Hungarian Generative Phonology. Doctoral dissertation. Harvard University. 1974) sűrített és némileg (elméleti szempontból nem jelentősen) módosított változata. Kár, hogy azokról a fontos munkákról, amelyek éppen magyar anyag felhasználásával kérdőjelezik meg az absztrakt elemzések létjogosultságát, legfeljebb a bibliográfiában értesülünk. Ez sajnálatos, mert, mint ismeretes, a szerző által javasolt megoldások széles visszhangot keltettek a szakirodalomban, s a termékeny vita sok figyelemre méltó javaslatot eredményezett.

4.2. A magyar fonológia nagyon sokat köszönhet R. Vago könyvének: A SPH újszerűen és elgondolkoztatóan tárgyalja a magyar fonológia sokat vitatott, problematikus jelenségeit. A SPH minden bizonnyal sokáig lesz még a magyar fonológiai kutatások fontos, sokat forgatott kézikönyve.

Zita McRobbie-Utasi

Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache

9. Lieferung. Főmunkatárs: Gert Sauer, a szócikkek szerzői: Liselotte Hartung, Brigitte Schulze, segédmunkatárs: Petra Hauel. Akademie der Wissenschaften der DDR, Akademie-Verlag, Berlin 1980. 993—1120 hasáb.

A nagyszabású osztják nyelvjárási-etimológiai szótár megindulásáról Gulya János tájékoztatta az olvasókat (NyK 70: 253—256), az első nyolc füzetről pedig jelen sorok írója állított össze statisztikai számvetést (NyK 82: 386—390). Két év telt el a 8.

füzet megjelenése óta, s máris új jelent meg a GERT SAUER vezette, s a PETRA HAUELlal kibővült szerkesztő-szerzői gárda szorgos munkája nyomán, s ez azt jelenti, hogy WOLFGANG STEINITZ halála után átlag két évenként látott napvilágot egy-egy új füzet.

A 9. füzetben az *n (ņ)* betűvel kezdődő szavak nagyobbik fele (a *nägəl* 'Stock' szócikk második részétől) található, utána következnek az *ń* kezdetű szavak, néhány idegen eredetű *ŋ* kezdetű szócikk, végül a mammutbetűnek ígérkező *p* első része (a *päyəl-* 'schmieden' szócikk elejével bezárólag).

Az első nyolc füzetben szereplő szócikkekről készített statisztikai összeállítást folytatva megállapítható, hogy az e füzetben levő szavak aránya egészében nem tér el a korábbi szóanyagtól, csupán az *n* és *ń* kezdetű szavaknál fellelhető „deszkriptív" megjelölés, minősítés visszaesése feltűnő. Lehet, hogy e nazálisok kevésbé alkalmasak az osztjákban a hangfestésre? A vogul átvételek aránya is elenyésző, összevetve pl. a magánhangzós kezdetű szavakkal. Talán véletlen, hogy több magánhangzós kezdetű vogul szó került át az osztjákba? A megfejtetlen szavak aránya ebben a részben kb. 50%-ra emelkedik a korábbi 40%-os arányhoz képest.

A következőkben álljon néhány megjegyzés a füzet egy-egy részével kapcsolatban! A zárójelbe () tett szám a szótár hasábjainak sorszámára utal.

(994) A cirill betűs irodalmi átírás fogyatékosságára vall a *нúгаль-сох* 'Fell fon jungen (einjährigen) Rentieren', nem lehet ui. eldönteni, vajon *n* vagy *ń* van-e a szó elején. Szerencsére nem sok az ilyen kétes eset.

(997) Nem világos, miért áll (!) a *nuyət-* 'sparen' címszó után.

(1000) A *nem-* névmási tagadószóval összevethető a magyar határozatlan névmási *né-* elem is, pl. *néhol, néha* (vö. RÉDEI: NyK 71:104; Vir. 1970: 49).

(1002) A vog. Szo. *noms-* 'denken' stb. igéknek van *s* képző nélküli változata is. (vö. pl. KERESZTES: NyK 69: 268).

(1003) A *nämət* 'Filz' nemcsak a vogulba és a zürjénbe került be valamelyik iráni nyelvből, hanem a magyarba is *(nemez)*. Úgy látszik, valamilyen ősi vándorszóval van dolgunk. Az ilyen közvetlen iráni átvétel egyébként is igen ritka az osztjákban, eddig egy-két esetet sorol ide a DEWOS.

(1080) A *ńerʿsa* 'durch Abhauen von Ästen kenntlich gemachter Baum', amely a vogulban is megvan, hangalakjából ítélve a nyenyecből való.

(1083—4) Az *ŋ* szókezdet olyannyira jellegzetes szamojéd jelenség, hogy az ide felvett két elem osztják szóként való minősítése kérdéses.

A szerkesztők örvendetes módon figyelembe vették az UrEtSz. kéziratos anyagát is, bizonyítva, hogy W. Steinitz kéziratos anyaga folyamatosan frissül, bővül az etimológiai kutatások legújabb eredményeivel. A szerkesztő-szerzőknek eredményes szorgos kutatómunkát kívánva várjuk becses alkotásuk kiteljesedését, a hátralevő köteteknek a mielőbbi „menetrendszerű" megjelenését.

KERESZTES LÁSZLÓ

Noam Chomsky: Lectures on Government and Binding

Studies in Generative Grammar 9. Foris Publications, Dordrecht 1981. 371 l.

1. CHOMSKY e könyve úgynevezett pisai előadásainak, azaz egy 1979 áprilisában Pisában rendezett szemináriumon felvázolt elméletének részletes kifejtése. Az elmélet a szeminárium magnetofonra felvett anyagának átírásából már 1979 nyarától ismert, azóta meghatározója, kerete a generatív nyelvészeti kutatásoknak, úgyhogy már bizonyos távlatból értékelhetjük. Azóta egyértelművé vált, hogy a kormányzás és megkötés elmélete rendkívül jelentős állomás a generatív nyelvészet történetében, ugyanis ebben az elméletben jutott el a generatív nyelvészet a leírás szintjéről a magyarázat szintjére, azaz a különféle nyelvek jellemzésétől az emberi faj nyelvi képességének jellemzéséhez, a minden emberi nyelv működését meghatározó, genetikailag kódolt univerzális grammatika bizonyos sajátságainak megragadásához.

A generatív nyelvelméletnek kezdettől fogva az volt a célja, hogy magyarázatot találjon arra a kérdésre, hogyan tud a kisgyerek anyanyelvének megtanulása során törekedés, a nyelv gazdagságát nem reprezentáló nyelvi anyag alapján is rendkívül gyorsan olyan grammatikát elsajátítani, mely végtelen számú mondat generálására és megértésére teszi képessé. A 60-as évek generatív nyelvészete, az úgynevezett sztenderd elmélet csak közvetve tudta e problémát megközelíteni: olyan grammatikák létrehozására törekedett, melyek képesek voltak valamely nyelv valamennyi helyes mondatának, s csakis a helyes

mondatainak az előállítására, melyek tehát az anyanyelvüket már tökéletesen ismerő beszélők nyelvi képességét modellálták. E grammatikák a nyelv sokféle jelenségét mind más-más, igen bonyolult szabállyal jellemezték. A szabályrendszerek nyelvenként is igen eltérőek voltak. Így a sztenderd elmélet keretében felállított szabályok, bár precízen leírták a vizsgált nyelveket, ahhoz túlságosan egyediek és túlságosan különbözőek voltak, hogy a genetikusan kódolt univerzális grammatika sajátságait ismerjük fel bennük, ahhoz viszont túlságosan sokfélék és bonyolultak, hogy azt feltételezzük, hogy a kisgyerek a hallott nyelvi anyagból vonja el őket.

Az 1973-as Conditions on Transformations-ban vetette fel Chomsky először azt a hipotézist, hogy a nyelv működését nem sok-sok különféle, nyelvenként is különböző egyedi folyamat összességeként kell felfognunk, hanem néhány egyszerű, alapvető elv és szabály sokféle interakciójaként. Ezek a minden nyelv grammatikáját alapjaiban meghatározó, a lehetséges grammatikák körét radikálisan leszűkítő szabályok, melyek összessége alkotja az univerzális grammatikát, nem tanulás vagy tapasztalás útján jutnak a beszélők birtokába, hanem biológiai, genetikai úton. Az univerzális grammatika elveit mintegy nyitott paraméterekként kell felfognunk, melyeknek a nyelvelsajátítás során adunk pontos, nyelvenként gyakran különböző értéket. Például az univerzális grammatika egyik nyitott paramétere a szomszédosság (subjacency) elve, miszerint bármely mozgató transzformáció csak egyetlen szintaktikai határt (bounding category) keresztezhet. Az, hogy mely szintaktikai kategóriák számítanak határoló kategóriának, már egy-egy adott nyelv sajátossága, amit a nyelvtanuló a hallott nyelvi anyagból következtet ki. Ha az univerzális grammatika paramétereinek egy konkrét nyelvre jellemző meghatározott értékeket adunk, az adott nyelv maggrammatikáját kapjuk meg. A maggrammatika tehát nem közvetlenül a nyelvi tapasztalatból fejlődik ki a beszélőben, hanem az univerzális grammatikából, az univerzális grammatika paramétereinek a nyelvi tapasztalat alapján való rögzítésével. Valamely nyelvnek az univerzális grammatika paramétereitől független, csak az adott nyelvre jellemző, egyedi sajátságai az adott nyelv grammatikájának perifériájába esnek. A perifériikus jelenségeket tanulás útján kell a beszélőnek elsajátítania.

A Conditions on Transformations-t követő kutatások, az úgynevezett kiterjesztett sztenderd elmélet érdeklődésének középpontjában tehát már az univerzális grammatika sajátságai álltak — azonban a kormányzás és megkötés elmélete az univerzális grammatikára vonatkozó első olyan hipotézis-rendszer, mely egyrészt elég általános ahhoz, hogy a vizsgált sokféle nyelv mindegyikére érvényes legyen, másrészt viszont eléggé gazdag és konkrét is ahhoz, hogy e nyelvek maggrammatikájáról, s a lehetséges emberi nyelvek grammatikájáról általában, nem-triviális állításokat tegyen.

2. A kormányzás és megkötés elmélet univerzális grammatika felfogására a modularitás jellemző. Az univerzális grammatika moduljai bizonyos aspektusból a grammatika alkomponenseit adják:

(I) (i) lexikon
(ii) szintaxis
a) kategoriális komponens
b) transzformációs komponens
(iii) fonológiai forma
(iv) logikai forma

A lexikon a lexikai egységek morfofonológiai és szintaktikai sajátságait tünteti fel. A lexikon mondja meg, hogy egy lexikai egységnek milyen bővítményei lehetnek, illetve kell, hogy legyenek. A kategoriális komponens a bővített kategóriák (másként fej-kategóriák) és bővítményeik sorrendi és szerkezeti viszonyait jellemzi az úgynevezett újraírási szabályokkal. A lexikon és a kategorális komponens alkotja a bázist; s a bázis generálja a most D-szerkezeteknek nevezett mélyszerkezeteket. A transzformációs komponens egyetlen szabályt tartalmaz: mozgasd α-t. Azt, hogy α mely szintaktikai kategóriákat képviseli, egy-egy nyelv maggrammatikája határozza meg. α elmozdításakor eredeti helyén nyomot hagy, mely α-val azonos indexet kap. A transzformációs komponens outputjai az S-szerkezetek. (A terminus a *surface structure* 'felszíni szerkezet' és *shallow structure* 'sekély szerkezet' fogalmakra kíván emlékeztetni.) A fonológiai forma és a logikai forma értelmező komponensek: az előbbi fonológiailag, az utóbbi szemantikailag, pontosabban a mondatgrammatika körén belül eső szemantikai aspektusokból, például a koreferencia vagy a kvantor-értelmezés szempontjából jellemzi az S-szerkezeteket.

Az univerzális grammatika más szemszögből nézve elvek rendszereiből áll. E modulok közé tartozik

(2) (i) a határolás elmélete (bounding theory)
(ii) a kormányzás elmélete (government theory)
(iii) a tematikus szerepek elmélete, vagy théta-elmélet (theta theory)
(iv) a megkötés elmélete (binding theory)
(v) az esetelmélet (case theory)
(vi) a kontrollálás elmélete (control theory)

A határolás elmélete a grammatikai folyamatok végbemenetelének hatókörét, locusát határozza meg. (Ide tartozik a már említett szomszédosság-elv.) A kormányzás elmélete a fej — bővítmény viszonyt jellemzi. A tematikus szerepek elmélete vagy théta-elmélet az agens, experiens, cél-féle szemantikai esetekkel foglalkozik. A megkötés elmélete a különféle NP-típusok referencia-viszonyait, lehetséges koreferenciáját vizsgálja. Az esetelmélet az absztrakt szintaktikai esetek s ezek morfológiai megfelelőinek elmélete. A kontrollálás elméletének tárgyát az üres, fonológiailag meg nem jelenő személyes névmás, a PRO referenciális sajátságai képezik.

Az univerzális grammatika moduljai rendkívül egyszerűek, általánosak; a sokféle egyedi, igen körülhatárolt nyelvi jelenség e modulok különféle interakcióiból jön létre. A grammatika transzformációs komponense például azért állhat abból az egyetlen, végletekig leegyszerűsített szabályból, hogy „mozgasd α-t", mert a határolás elmélete pontosan megadja, hogy milyen hatókörön belül lehetséges ez a mozgatás; az esetelmélet és a théta elmélet egy-két alternatívára szűkíti le, hogy mi lehet az elmozdított elem eredeti és végső pozíciója; a megkötés elmélete pedig megszabja, hogy milyen lehet az elmozdított elem és nyomának konfigurációja.

Így például az, hogy az angolban a kérdőszó csak a tagmondatának perifériáján álló üres COMP pozícióba vihető, részben az esetelméletből következik. (Az angol mondat legalapvetőbb újraírási szabálya: $\overline{S} \rightarrow$ COMP S.) Az igei argumentumok mélyszerkezeti, azaz S-en belüli pozíciójukban az igétől esetet kapnak. Minthogy egy NP nem kaphat kétszer esetet, esetjelölt helyzetből csak eset nélküli helyzetbe: a COMP-ba kerülhet. A théta-elmélet is a COMP-ot jelöli ki a kérdőszómozgatás lehetséges végpontjául. Ez kiköti, hogy egy NP a levezetés során nem változtathatja meg tematikus szerepét, mélyesetét. Minthogy az S-en belüli argumentum-pozíciók (például alanyi pozíció, tárgyi pozíció) tematikus szereppel együttjáró pozíciók, a tematikus szerepű kérdőszó csak a tematikus szerep nélküli, perifériás COMP-ba mozoghat. Arról, hogy a kérdőszó saját tagmondatának COMP-jába kerüljön, többek között a határolás-elmélet gondoskodik. Minthogy mind S, mind $\overline{S}$ határoló kategóriák, a szomszédosság elve következtében S belsejéből $\overline{S}$-en kívülre nem lehetséges a kiemelés:

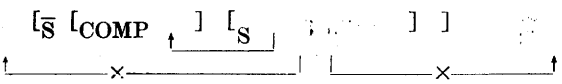

A passzív szerkezetben végbemenő NP-előrevivést az váltja ki, hogy a passzív szerkezet múlt idejű particípiuma (a melléknévhez hasonlóan) nem esetjelölő kategória, nem tud tárgyának esetet adni. Mivel lexikális NP nem maradhat eset nélkül, a particípium tárgya esetjelölt pozícióba, azaz az argumentum-pozíciók valamelyikébe viendő. A megkötés-elmélet meghatározza az elmozdított mondatrész és nyoma lehetséges konfigurációját. Az adott tagmondatbeli argumentum-pozíciók közül az alanyi pozíció alkot a tárgyi pozícióval megfelelő konfigurációt, így a particípium tárgya csak alanyi helyzetbe vihető. A fölérendelt tagmondatok alanyi pozíciójába való mozgatást a határolás-elmélet, pontosabban a szomszédosság elve akadályozza meg.

3. A Lectures on Government and Binding-ban kifejtett elmélet egésze bizonyára azért kapta a kormányzás és megkötés elmélete nevet, mert míg a határolás-elmélet, a théta-elmélet, az esetelmélet és a kontrollálás-elmélet kidolgozásában Chomsky a kiterjesztett sztenderd elmélet számos korábbi eredményére támaszkodhatott, a kormányzás-elmélet és a megkötés-elmélet szinte teljes egészében e rendszer újdonsága.

A kormányzás elmélete azt a viszonyt jellemzi, mely egy lexikális kategória és bővítményei között fennáll. Meghatározza, mely kategóriák képesek kormányozni, mely kategóriák a lehetséges kormányzottak, s mik a kormányzók és kormányzottak megengedett szerkezeti konfigurációi. Az angolban a V, N, A, P, valamint az $\underset{[+\ \text{tense}]}{\text{INF (LECTIO)}}$ kormányozzák bővítményeiket.

(Az újabb feltételezések szerint az angol mondat alapvető bővítményszerkezete a következő: $\bar{S} \rightarrow$ NP INFL VP. Az INFL az S feje, tehát az alany és az állítmány az INFL bővítményei. Ha a mondatban verbum finitum van, akkor az INFL [+tense] 'idő' jeggyel van ellátva, s igei személyragként, vagy személyrag + segédigeként realizálódik. (A személyragot egy transzformáció viszi majd az őt követő első igei elem: segédige vagy ige mögé.) Ha infinitivusi mondatról van szó, az INFL [—tense] jegyű, s a *to* infinitivusi partikulaként jelenik meg a felszínen.)

Ami a kormányzók és kormányzottak konfigurációját illeti,

(3) α bármely γ-t kormányozza az alábbi szerkezetben, az (i)—(iii) feltételek teljesülése esetén:

$$[\beta \ldots \gamma \ldots \alpha \ldots \gamma \ldots]$$

(i) $\alpha = X^0$, azaz bővítetlen fej-kategória: V, N, P, A vagy $\underset{[+\text{ tense}]}{\text{INFL}}$

(ii) Amennyiben φ maximálisan bővített kategória, pl. NP, PP, vagy VP, φ akkor és csak akkor dominálja α-t, ha γ-t is dominálja.

(iii) α β közvetlen összetevője

Tekintsünk e szempontból egy tipikus angol mondatszerkezetet!

(4)

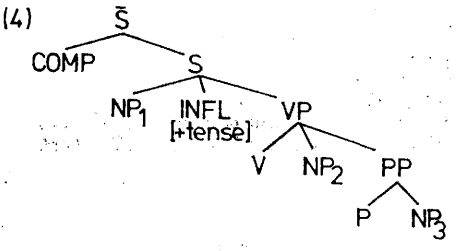

A kormányzó kategóriák a V, P és $\underset{[+\text{ tense}]}{\text{INFL}}$. A V NP_2-t, és PP-t kormányozza, az $\underset{[+\text{ tense}]}{\text{INFL}}$ NP_1-et, a P pedig NP_3-at.

A kormányzás reláció nemcsak a fej — bővítmény viszonyt formalizálja, s ezáltal a lexikális kategóriák szubkategorizációját, valamint közvetve a tematikus-szerep adók és szerep viselők viszonyát, hanem meghatározó szerepet játszik számos más alapvető nyelvi jelenségben is. Így feltétele az esetadásnak (csak kormányzó kategória adhat esetet a kormányzottjának); korlátozza a különféle NP-típusok megoszlását (lexikális NP vagy nyom csak kormányzott pozícióban, az üres PRO névmás viszont csak kormányzatlan pozícióban, például infinitivus alanyaként jelenhet meg); s fontos tényezője a megkötés-elveknek (a kormányzó kategória, azaz a mind a kormányzót, mind a kormányzottat magába foglaló minimális kategória szolgál a koreferencia-szabályok hatóköréül), stb.

Ami például az esetadást illeti, az olyan NP, amit az $\underset{[+\text{ tense}]}{\text{INFL}}$ kormányoz, nominativusba kerül (az alany esetadója tehát az igei személyrag), az olyan NP, amit a V kormányoz, objectivusban áll, az olyan NP pedig, amit a P kormányoz, obliquusban. (E három szintaktikai eset az angolban azonos, zéró morfológiai esetként realizálódik.) Az alábbi szerkezetben megjelenő NP:

$$[\text{NP} \ldots \text{N}]$$

genitivusba kerül. A vonzatok valamint a határozók nem szerkezetileg meghatározott, hanem úgynevezett inherens esetet kapnak.

4. A megkötés elmélete a különféle NP-típusok referenciális sajátságait általánosítja zseniális egyszerűséggel. A megkötés-elmélet elvei a szemantikai értelmező komponens, a logikai forma részei. A generatív elmélet tehát, mely korai szakaszában a strukturalizmushoz hasonlóan azzal állította félre a szemantikát, hogy túl bonyolult ahhoz, hogy a tudomány akkori eszközeivel rendszeresen vizsgálható legyen, lassan, lépésről lépésre kezdi meghódítani a jelentéstant; legalábbis azokat a területeit, melyek a mondatgrammatika keretein belül, a világról való tudásunk figyelembe vétele nélkül is vizsgálhatók.

A megkötés elmélete a következőképpen csoportosítja a nominális kifejezéseket:
1. anaforák (azaz olyan NP-k, amelyeknek nincs inherens referensük, így a visszaható és kölcsönös névmások, valamint az NP-mozgatás nyomai)
2. névmások (pontosabban személyes névmások)
3. R- (referáló-) kifejezések (azaz a logikai értelemben nevekként funkcionáló lexikális NP-k)

A megkötés-elmélet lényegében három alapelvből áll:
A) Az anafora kötve van kormányzó-kategóriájában
B) A névmás szabad kormányzó-kategóriájában
C) Az R-kifejezés szabad

Egy kifejezés akkor van kötve, ha koindexálva van egy vele meghatározott szerkezeti relációban álló (lényegében fölérendelt vagy mellérendelt) argumentummal. Az A) elv tehát azt mondja ki az anaforákról, hogy kormányzó kategóriájukban kell, hogy legyen egy szerkezetileg föléjük vagy melléjük rendelt antecedensük. Ezek a feltételek teljesülnek (5a)-ban, de nem teljesülnek (5 b—d)-ben. (5b)-ben az anaforának nincs antecedense, (5c)-ben az antecedens nem fölé- vagy mellé-, hanem alárendelt viszonyban áll az anaforával, (5d)-ben pedig kívül esik az anafora kormányzó-kategóriáján.

(5) *a) John$_i$ killed himself$_i$*
John$_i$ megölte magát$_i$
*b) *Himself killed*
**Sajátmaga megölt*
*c) *Himself$_i$ killed John$_i$*
**Sajátmaga$_i$ megölte John$_i$*
*d) *John$_i$ said that Mary killed himself$_i$*
**John$_i$ (azt) mondta, hogy Mary megölte magát$_i$ (John$_i$)*

Ugyanezek a feltételek szabályozzák az anaforák típusába tartozó NP-nyom előfordulását is:

(6) *a) John$_i$ was killed t$_i$*
John$_i$ megöletett t$_i$
*b) *t was killed*
*c) *t$_i$ was killed John$_i$*
*d) *John$_i$ seems that it was killed t$_i$*
**John$_i$ látszik, hogy megöletett t$_i$*

A névmásokra nézve azt mondja ki a B) elv, hogy kormányzó-kategóriájukban nem lehet antecedensük. Így (7a)-ban a *Peter* és a *him* koreferenciája kizárt. (7b)-ben viszont már lehetséges (bár nem kötelező) koreferenciájuk, hiszen az antecedens kívül esik a névmás kormányzó-kategóriáján.

(7) *a) John$_i$ killed him$_j$*
John$_i$ megölte őt$_j$
b) John$_i$ thinks that Peter will kill him$_{i/j}$
John$_i$ (azt) hiszi, hogy Péter meg fogja ölni őt$_{i/j}$

A C) elv azt jelenti, hogy az R-kifejezések mondatukban egyáltalán nem lehetnek koindexálva egy melléjük vagy föléjük rendelt NP-vel, az akár kívül, akár belül esik kormányzó-kategóriájukon. Így például mind (8a), mind (8b) csak úgy értelmezhető, hogy a két *John* NP két különböző személyre utal bennük.

(8) *a) John$_i$ killed John$_j$*
John$_i$ megölte John$_j$
b) John$_i$ thinks that Peter will kill John$_j$
John$_i$ (azt) hiszi, hogy Péter meg fogja ölni John$_j$

5. A Lectures on Government and Binding nem könnyű olvasmány; lényegében logikai jellegű bizonyítások sorozata, a felállított tételek és lehetséges alternatíváik aprólékos elemzése, összevetése, mérlegelése. A levezetések feltételezik a kiterjesztett sztenderd elmélet bizonyos korábbi eredményeinek ismeretét is. A könyv nyilvánvalóan nem a generatív nyelvészettel most ismerkedőknek íródott, vagy az egyéb nyelvészeti irányzatok és rokon tudományok azon képviselőinek, akik csupán a generatív elmélet általános irányvonala, főbb eredményei iránt érdeklődnek. (Számukra inkább Chomsky 1980-as Rules and Representations című könyve ajánlható.) A generatív grammatika művelői számára viszont a Lectures on Government and Binding kézikönyv; a 70-es évek generatív nyelvészetének eredményeit összefoglaló s az elkövetkező évek kutatásait nyilvánvalóan meghatározó alapmunka, melynek fontossága csak az 1965-ös Chomsky mű, az Aspects of the Theory of Syntax akkori jelentőségéhez fogható.

Hivatkozások

CHOMSKY, N. (1965) Aspects of the Theory of Syntax. MIT Press, Cambridge, Mass.
CHOMSKY, N. (1973) „Conditions on Transformations," in S. Anderson és P. KIPARSKY (szerk.), A Festschrift for Morris Halle. Holt, Rinehart and Winston, New York.
CHOMSKY, N. (1980) Rules and Representations. Columbia.

É. KISS KATALIN

Nagy Ferenc: Kriminalisztikai szövegelemzés

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 172 l.

A téma fontossaga és időszerűsége vitán felül áll. A nyelvészeti ismeretek és módszerek felhasználásának kriminalisztikai ágáról már a napisajtó is hírt adott egyszer-egyszer, tehát az olvasóközönség nagyobb része valamennyire már fel van készítve az ilyen mű fogadására. Ugyanakkor még az érdekelt szakemberek egy részének sincsenek megbízható ismeretei a szóban forgó kriminalisztikai vizsgálatok jellegéről, eredményéről, lehetőségeiről. Az érdeklődés azonban mind a szakemberek körében, mind az olvasóközönség szélesebb köreiben fel van keltve, s ezt ki kell elégíteni. Erre vállalkozik a jelen mű szerzője, s feladatát lényegében jól meg is oldja.

A téma tudományos vizsgálata több oldalról is kellőképpen meg van alapozva. Egyrészt aránylag jól ismertek már a szövegnyelvészet eredményei, másrészt nemcsak elegendő ismeretanyag, hanem kellő tapasztalat is áll már a rendelkezésünkre ahhoz, hogy a nyelvészet kriminalisztikai alkalmazásáról megfelelő színvonalon, megbízható eredmények alapján be lehessen számolni. Ezt mutatja már A nyelvész szerepe a kriminalisztikában címen 1977-ben megjelent kiadvány is.

A szerző szakmai kompetenciája vitathatatlan. 1972 óta rendszeresen végzett kriminalisztikai szövegelemző munkájának eredményességéről tanúskodnak ebben a tárgyban megjelent — sajnos kicsi publicitású — cikkei is. Emellett a szerzőnek a kvantitatív nyelvészeti vizsgálatok területén szerzett elméleti és gyakorlati jártassága is elismert. Nagy Ferenc munkája elsősorban módszertani érdekű. Vizsgálatait igyekezett kezdettől fogva a kvantitatív módszerek segítségével végezni, ezért ebben a vonatkozásban jól kialakított, szinte kerekded képet tud nyújtani. A rövid szövegek kvantitatív vizsgálata során természetesen nem lehetett változtatás nélkül alkalmazni az ismertebb mennyiségi vizsgálati módszerek nagyobb részét, ezért itt a szerző alkotó módon nyúlt a mennyiségi elemzés és a statisztika eszközeihez, új eljárásmódokat alakítva ki — a nyelvi anyag jellegének, igényeinek megfelelően. Munkájának kétségkívül az a legeredetibb és egyben legjobb része. Dicséretére szolgál a szerzőnek, hogy ennek ellenére sem fetisizálja módszerét, tisztában van azzal, hogy nem lehet mellőzni a kvalitatív elemzést sem. Ilyen módon tehát a szerző a komplex elemzés hívének vallja magát. Ez a felismerése is mindenképpen érdeme a szerzőnek, illetve művének is. — A szoros értelemben vett nyelvi elemzés az ún. tartalomelemzéssel egészül ki a műben. A kettő együtt többet tesz lehetővé megragadni, mint csak az egyik vagy csak a másik. A kettő teljesebb összhangjának, megfelelő arányának, összefüggéseinek vizsgálata azonban részben még a jövő feladata. — A mű módszertani beállítottságából adódik talán, hogy ide kívánkozó nyelvészeti ismerettári anyag kevés van a dolgozatban. Természetesen nem kérhetjük számon a szerzőtől egy szakismereti enciklopédia bedolgozásának elmulasztását. Valamivel több ismeretanyag azonban itt-ott mindenképpen „jól jött" volna, s nemcsak változatosabbá, hanem — különösen a nem nyelvész-szakemberek körében — meggyőzőbbé is tette volna a művet. Emeli viszont a mű értékét, hogy a szerző nem „általában" beszél, nem fiktív példákkal dolgozik, hanem a maga konkrét elemző munkájának anyagán szemlélteti megállapításait. Ezzel nem követ el indiszkréciót, másrészt — ami nagyon fontos — életszerűbbé és hitelesebbé teszi mondanivalóját. A példák azonban nem mindig „ülnek". Kerülnek nem tipikus, nem szerencsésen megválasztott példák, máskor egy-egy példának az értelmezése vitatható vagy éppenséggel téves.

Nagy Ferenc munkája könnyen olvasható, jól érthető, ezért nemcsak a szakemberek, hanem a szélesebb olvasóközönség igényét is jól kielégíti. A tudományos értekezés és az ismeretterjesztő irodalom szerencsés ötvözete ez a munka. Megismerheti belőle a nem szakavatott olvasó is a szövegelemzés kriminalisztikai alkalmazásának sok különféle feltételét, bizonyos módszertani eljárásait stb. Mindez jó és hasznos, amellett szakszerű is. Abban azonban itt-ott van némi következetlenség, ahogyan a szerző az egyes megállapí-

tásokkal kapcsolatban általánosít. Megállapításai értelemszerűen annak az anyagnak a korpuszára kell hogy érvényesek legyenek, amelyet gyakorlati szövegelemző munkájában évek folyamán feldolgozott. Más összetételű szöveganyag ugyanis kisebb-nagyobb mértékben ettől eltérő általánosításokat tesz lehetővé.

A névtelen levelek szövegezőinek személyiségjegyeit tárgyalva a férfi-nő problémával foglalkozik legrészletesebben a szerző. Kétségtelenül ez a dolgozat egyik legtartalmasabb részfejezete, jóllehet ez sem terjed ki mindenre, s egyben-másban talán vitatható is. A többi személyiségjegy kifejtése kevésbé részletes, némelyik kissé elnagyolt is itt-ott, különösen a regionális hovatartozás jegyeinek tárgyalása.

Módszertanilag problematikusnak látom az érthetőség szempontját mint kiindulást a kriminalisztikai elemzésben. Ami nyelvhelyességi, retorikai stb. szempontból központi kérdés lehet, a személyiségjegyek keresésében vagy egyéb kriminalisztikai célkitűzés elérésében nem sokat mond, mert tkp. nem arra ad választ, ami kérdésként felmerül.

Látszólag nem tartozik a legszorosabban a tárgyhoz az önéletrajzok és a búcsúlevelek tárgyalása. A valóságban azonban — némileg járulékos jellege ellenére is — sok fontos tanulsággal szolgál ez a két fejezet is.

A mű egészének értékelését összegezve hangsúlyozom, hogy a tárgyalt munka mind tudományos értelemben, mind a közművelődés igényeinek szempontjából nézve igen értékes, ezért nem csak a kriminalisztikában jelent eseményt.

JUHÁSZ JÓZSEF

Bolla Kálmán: A Conspectus of Russian Speech Sounds

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 160 l. + 79 tábla

1. BOLLA KÁLMÁN művének az ismertetése két fő aspektusban végezhető el. Az egyik és gyakorlatiasabb az, hogy mit adhat egy olyan atlasz, amely jórészt merőben új módszertani felfogásban, világszínvonalúan elsőrangú műszaki háttérrel egy nagy indoeurópai nyelv beszédhangjait mutatja be regisztrátumokban, képekben, értékelő leírásban, meghatározásokban és méréseredményekben. A válasz egyértelmű: ez a kötet alkalmas rá, és tudomásom szerint ma egyedül ez a kötet alkalmas rá, hogy Los Angelestől Novoszibirszkig korszerűen oktassák belőle az orosz beszédhangok standard kiejtését, felhasználják nyelvtanárok (tovább)képzésére és az egyetemi oktatásban, orosz anyanyelvűek beszédművelésének területén és logopédiai képzésében. Ha tehát egy munka „hasznosságának" egyik ismérvéül azoknak a számát vesszük alapul, akiknek az közvetlen napi gyakorlatában segíthet, akkor ez a lélekszám vetekszik Jones The English Pronunciation-jével, amely talán a legtöbb kiadást megért és legnagyobb példányszámú fonetikai (és nyelvészeti) munka. Bizonyos, hogy ez a körülmény önmagában is biztosítja a szerzőnek — az említett és említendő erények mellett — a nemzetközi érdeklődést és elismerést.

A másik szemléleti sík természetesen a szorosabb értelemben vett tudományé. Itt röviden arról van szó, hogy az orosz ejtés, egyáltalán az orosz nyelv hangtani rendszere a modern nyelvészet érdeklődésének állandóan a középpontjában volt és van. A prágai iskola új nyelvészeti programja — főként JAKOBSON révén — előszeretettel adta elő téziseit éppen az oroszon adatolva, de a generatív fonológia egyik legjelentősebb alakja, MORRIS HALLE szintén az oroszra alkalmazva mutatta be elméletüknek működését. Ami pedig a hangtan másik és régibb területét illeti, GUNNAR FANT módszeresen kifejtett elmélete az ejtés és az akusztikai tényezők közötti összefüggésről nemkülönben az orosz ejtést választja dokumentációjának tárgyául. Csupán a csúcsokon végigpillantva is világos, hogy Bolla Kálmánnak jól megművelt területen kellett újat nyújtania, és ez nem könnyű, ha tekintetbe vesszük, mennyivel nehezebb ilyen terepen, mint a bejáratlanon, heurisztikus értékeket találni. Az értékek közül ebben a vonatkozásban általánosságban kívánkozik kiemelésre, hogy az orosz beszédhangok minúciózus (a szó szoros és átvitt értelmében) anatómiai rajza a fonológiai elméleteknek is „aládolgozik".

De nem maradhat említés nélkül azoknak a haszna sem, akik kontrasztív fonetikai témákkal foglalkoznak, és ez a vonatkozás megint csak a praktikus értékelő szempontokhoz vezet vissza.

2. A kötet tartalmáról mindenekelőtt a következőket kell elmondani. Nyersanyaga 78 orosz elemi beszédesemény „a beszédfolyamatból (hangláncolatból)" kimerevítve. Ha

arra gondolunk, hogy a természetes nyelvek fonémaállományának összegét általában 10 és 70 egység között szokták megjelölni, rögtön szembetűnik, hogy ez a szám még a vezérvariánsok tekintetbevételével is magas. A magyarázat az, hogy az elemi beszédesemények — döntő többségben fonémarealizációk — közül azok sem maradnak figyelmen kívül, amelyek csak meghatározott morfonológiai helyzetekben és idegen szavakban fordulnak elő, amelyek tehát még egy szigorú beszédhang-tipológia egységei között sem tekinthetők önállónak [önmagukban adottnak]. Ez a készletbővítés mindjárt az atlasz egyik módszertani novuma. Rögtön idekívánkozik a másik is: az ilyen jellegű fölmérések hangkapcsolatokban megvalósuló, igazodás útján keletkező variánsformákat figyelembe szoktak venni, de a morfémahatárok fonotaktikai következményeként sajátosan alakuló ejtésváltozatokat nem. A szerző szemlélete teleobjektívként dolgozik, s döntése több mint szerencsés. Ugyanis fonetikai és fonológiai szükségszerűség, hogy az elemi beszédesemény minden fajta fölmérésében a beszéd folyamat jellege, illetve a folyamat jelleg minden lehetséges vonatkozása — legalább az elemek sorozatának szintjén — kifejezésre jusson. (Hogy ez a gyakorlatban milyen módon válik szükségszerűvé az ismertetett munkában, arra az eljárásmódok leírásával foglalkozó egyik fejezet, a labiográfia ismertetése külön is felhívja a figyelmet az ajakmozgások átfedéseinek különösen látványos jelenségeiről szólva, l. 27. l.) Az említett elv fenti, hosszabb méltatását az indokolja, hogy a szerző szerény és szófukar ebben a vonatkozásban. Például — saját nyilatkozata szerint (vö. 7. l.) — koncepciója nem tartalmazza a közlés dinamikus aspektusait, amelyek pedig tudományos tematikájának állandóan bővülő körében, új és új módszertani eljárások igénybevételével, egyre inkább kutatásainak középpontjába kerülnek. A demonstrációs anyag mégsem merev állóképek sora. Sokkal inkább emlékeztet mikroszkópikus metszetekre, amelyek belső összefüggéseket mutatnak fel, és a beszédmozgások egyes Δt állapotaiban az ejtés- és akusztikai mozzanatok egymáshoz való viszonyában tárják föl a beszédtényezők aktuális „erőviszonyait", részvételük kölcsönhatásainak módját, és ezzel közvetve máris láttatják azokat a folyamatokat, amelyek túlsúlyosak egy egységnyi beszédesemény ejtésfiziológiai és fizikai felépítésének eldöntésében. Azonban egy másik helyes metodikai választás is alátámasztja, hogy a dinamikus aspektus — áttételesen — ott van Bolla Kálmán szemléletében. Ha izolált ejtésű hangtípusok alkotnák az anyagot, a viszonylagosan állandó szakaszok bizonyára szintén jó felvilágosításokat adnának a hangtípusok vizsgált paramétereiről. Meglehet, kiválóan dekoratív ábrák is nyerhetők, alkalmasint kevesebb fáradsággal, ha nem teszünk egyebet, mint egy a közlő hite szerint tökéletes ejtésű hangot preparálunk. Ám a szerző csak fonológiailag hiteles ejtésszakaszokból vett mintákkal dolgozik: minden tablóján olyan fonetikai egységeket tüntet föl, amelyeknek alapjául „valódi" nyelvi alakzatok szolgálnak. Ez kettős haszonnal is jár. Egyrészt a regisztrálásra kiszemelt minták magukban hordozzák a beszédhangnál nagyobb beszédegységeket fonetikailag és akusztikailag alakító — ahogy a szerző mondaná — „hangtestformáló" szabályok hatását és nyomait. Ezek az izolált ejtésben per definitionem nem érvényesülnek. Másfelől, és ez az, ami a szerző folyamatközpontú szemléletének látványosabb, de nem haszontalanabb eredménye, hogy a feldolgozás képet ad a hangátmenetekről is. E mozzanatot azért fontos kiemelni, mert a hangátmenetek jelentőségére csak az utóbbi egy-két évtized tanította meg igazán a fonetikusokat.

3. A kötet metodikai eljárásainak ismertetése is több pontról indulhat. Ez a metodika komplex, részben abban az értelemben, hogy artikulációs és akusztikai eljárásokat egyaránt felhasznál, részben úgy is, hogy ezeket általában egyidejűleg alkalmazza az egyes beszédhangokra vonatkozólag. Legmélyebbre tekintő a röntgenográfia, de akár röntgenometriát is mondhattunk volna, hiszen ábráit kis híján másfél tucat rögzítő pont alapján vizsgálja, és ugyanez áll labiográfiai módszerére is, ahol négy mérőpontot használ az ajkak elmozdulásának regisztrálására és mérésére. A palatográfia és a linguográfia párhuzamos vizsgálatokat jelentenek, és ugyanúgy párhuzamosan, egymást kiegészítve alakulnak az akusztikai elemzések: a rezgésformák elemzéséhez az elektroakusztikai rezgésábrázolások és mérések (oszcillográfia), illetve az ezeken már nem analizálható, magasabb frekvenciaértékű összetevőket is láthatóvá, mérhetővé tevő spektrográfia (l. 25—44. l.). Nem esik szó róla külön, de a szerző még egy eljárást igénybe vesz. Hangértékelő felfogásának ellenőrzése végett, a „diftongoid, triftongoid" hangtípusnak mint sajátos ejtési formának a tipológiai megítélése érdekében percepciós teszteket is készített (l. 61. l.).

Naiv szemlélőnek tűnhet úgy, hogy a fonetikai jelek használata egyszerű rutin, aminek semmi köze módszertani kérdésekhez. Ez azonban még akkor sem lenne igaz, ha volna egy minden esetre kádenciát mondó, véglegesen rögzített átírási séma. Ilyen termé-

szetesen nincs, de az átírásról szóló részt azért is a módszertani ismertetés körébe kell vonnunk, mert Bolla itt is újdonsággal szolgál. Részben a diakritikus jelek körének bővítésével, amely arra jó, hogy pontosabban jelölhesse meg a hangértékeket, másfelől pedig a fonetikai hosszúságfokozatoknak megfelelő, valós ejtési időtartamok jelzése végett. Folyamatos szövegek fonetikai átírásában talán zavart okozna ilyen mértékű részletezés, itt azonban helyénvaló, és az újítások a célnak megfelelő akribiával utalnak a tabló egyik vagy másik képének mozzanataira. Az APhI mellékjeleiben pedig kevéssé járatos érdeklődő visszalapozhat a 47—57. lapokra, ahol bőséges példaanyag áll rendelkezésre. (A cirill átírási változatra ugyanez áll.)

4. Az orosz beszédhangok leírása voltaképpen a módszertani elvek folytatásával kezdődik, legalábbis abban az értelemben, hogy a hang bizonyos minőségi jegyeinek kialakulásában nem kizárólag a hang egyedi kvalitásjegyei, hanem a hangkörnyezet is erős szerepet játszik, sőt a szó „struktúrája" [fonotaktikai—morfonemikus felépítése] vagy a hangsúlyos helyzet egyes ejtési—hangzási jellemzők megformálásában a legnagyobb fokú befolyással van. (Az előbbi a mássalhangzók palatalizáltságának meglétében érzékelhető, míg a második a magánhangzók hosszúságának szupraszegmentális szabályozásában.) Ugyanitt kell megemlíteni, hogy Bolla Kálmán fonetikai kategorizálásában — az egyes magánhangzók hangmenetének fázisai, ejtési terminusokban kifejezve: a nyelv mozgásiránya alapján — három magánhangzó-csoportot különít el, a monoftongus-, a diftongus- és a triftongusszerűeket. A nyelvész persze megszokta, hogy vannak fonetikai típusegységek, amelyek felbontásukban mutatják meg igazi arculatukat. Egy affrikáta — noha egyetlen és önálló fonemikus egység — éppen ejtési fázisváltása révén az, ami. Amennyire azonban tudom, ennek a fázisváltásnak a magánhangzó értékelésében való felhasználása, tehát mint tipológiai elv, teljesen új, és minél szükségszerűbb a felhasználása, újdonságértéke is annál nagyobb.

A munka legterjedelmesebb leíró fejezete az egyes orosz beszédhangok definícióját adja (60—148.). A definíció szó úgy értendő, hogy nemcsak azok az ejtési ismérvek vannak felsorolva, amelyeket a generatív fonológia disztinktív jegyeknek nevez, hanem az ezeket megvalósító sajátosságok fonetikai és akusztikai tényezőinek adatai, a mindenkori vizsgálati módszer mértékegységeiben. A magánhangzók között az alábbi jellemzők alapján tesz különbséget a szerző:

a fő artikulációs jegyek szerinti meghatározás általában,
az álkapocs nyílásszöge,
az ajkak távolsága vízszintes, illetve függőleges irányban,
az ejtés időtartamátlaga,
az alapfrekvencia aktuális átlagértéke és
az első öt formáns átlagos frekvenciaértékei.

A mássalhangzóknál a különbségtevéshez alapul vett ismérvek pedig:

a gége, illetőleg a hangszalagok szerepe
a nyelvcsap helyzete,
a képzés helye,
a nyelv és a nyelvgyök részvétele a képzésben,
a képzőszervek konfigurációjának típusa,
az állkapocs és az ajkak helyzete,
képzési időtartamátlagok,
az általános rezgésképe és
az akusztikai szerkezet.

A szóbeli jellemzésen kívül sor kerül az egyes magánhangzók egymáshoz való viszonyának ábrázolására egy kivetített szájüreg sematikus rajzán, a mássalhangzókat e tekintetben pedig táblázat foglalja össze. Az ábraanyagban (l. 158. és 160. l.) mindezek egy a röntgenképekből kirajzolt, a beszédszervek keresztmetszetét mutató rajzon is megjelennek. A szöveges rész maga rövid, összegző bibliográfiával zárul. Ez az irodalomjegyzék csak azokat a műveket tünteti fel, ha nem tévedek, amelyek Bolla Kálmán atlaszának közvetlen ihletői voltak. (Vagyis például nem tartalmazzák az elméleti megjegyzések, mint amilyen a nyelv és a beszéd összefüggéséről szólók, irodalmi utalásait.)

5. A könyv minden kétséget kizáróan legmutatósabb része az orosz beszédhangok táblái, a tulajdonképpeni atlasz. Ezeken a következő jellemzők láthatók:

kilenc filmkocka sora az ajkak és az állkapocs állásának oldal- és frontálképével, amelyek az ejtés kezdő és végpontja között mutatják az artikulációs folyamatot,

a tiszta fázis egy időpillanatának megfelelő kép, a fenti kilenc kocka egyike, kinagyítva,

a hang spektrogramjának amplitúdó-keresztmetszete,
a hang oszcillogramja (rezgésképe), négy változatban, amelyek a felbontás csökkenő fokozatainak felelnek meg,
a hang jele APhI és orosz átírásban, köztük a példaszó, amelyben a hang előfordul,
a hang spektrogramja egy az eredeti alapján készült rajzolaton,
a fej mediánszagittális tengelyében készült profilkép a beszédszervekről, röntgenfelvételen,
ugyanennek kirajzolt sémája.

A dolog természeténél fogva az ábraanyag bemutatásában a recenzens kénytelen arra a kijelentésre szorítkozni, hogy a képanyag összeállítása páratlan gondosságra vall, s hogy a kivitelezés gyönyörű. (Itt csupán azt a szövegközi megjegyzést teszem, hogy talán jobb lett volna a spektrogramok esetében is — az oszcillogramokhoz hasonlóan — az eredeti regisztrátumok fényképeit közölni, valamint az oszcillogramokhoz is mellékelni valamilyen skaláris tájékoztatót.)

6. Minden mű nyitva hagy bizonyos számú kérdést. Ezek egy része olyan, hogy éppen az adott munkából adódóan, a megfelelő tudományszak továbbviteléhez szükséges a felvetésük. De akadnak kritikai kérdések is, és semmi értelmét nem látom, hogy néhányat ezek közül is föl ne vessek.

Jogosnak kell elfogadnunk a szerzőnek azt az állásfoglalását, hogy tárgykörén túlmutató elméleti kérdéseket részletesen nem érint. Természetesen így sem úszhatta meg, hogy ne ejtsen szót arról, mi a beszédhang státusa az emberi kommunikációban, s milyen utat jár be a nyelvi jel az emberek közötti nyelvi érintkezésben. Ezzel kapcsolatban definíció rövidségű közlésekről van szó a „Nyelv és beszéd", illetve „A beszédlánc szakaszai" cím alatt (l. 15—16. l.). Teljesen igazuk van az itt előadott alapösszefüggéseket leíró bekezdéseknek (amelyekben röviden még a beszéd nyelvtudománytörténeti szemléletének alakulásáról is szó esik). A beszéd valóban a nyelvi jel megvalósításának a közege, és a jel útjának fontosabb stációi is azok, amelyeket Bolla megjelöl. Fölmerül azonban a kérdés — és ezt éppen a munka újszerűsége veti föl —, vajon nem kellett volna-e már itt említést tenni azokról a függőségi viszonyokról, amelyek a jelsort tartalmazó jelzések egy „ablaknyi" szakaszának, egy elkülöníthető egységnek az adott helyen való megformálásában meghatározó szerepűek. Bolla Kálmán atlaszában az egységnyi jelzések típusait mindenkor egy folyamat részeként kapjuk (ez az említett, következetesen végrehajtott módszertani újszerűség). Még ha magától értődőnek látszik is a tablók és az elemző jellemzések alapján, hogy ennek így kell lennie, azt az elméleti ziccert, amelyre a választott megoldás indoka támaszkodik, nem hagytam volna ki. Vagyis: részletesebben leírtam volna, milyen vektorok eredőjeként jönnek létre egy aktuális egység meghatározó paraméterei, különös tekintettel a fonotaktikai, elsősorban a szomszédosnál távolabbról ható jelzésrészek hatásáról, az időzítési függvény változóiról, valamint a szupraszegmentális tényezők közvetett (vissza)hatásairól ejtve szót. (Hadd tegyem itt azt a recenziók megszokott stílusától elütő megjegyzést, hogy e kifogásban nem rosszallás van, hanem a remény, hogy e mozzanatok leírása és hasonlóképpen alapos dokumentálása a szerző egy következő kötetének lesz a tárgya. Munkásságának ismeretében biztonsággal állíthatom, hogy Bolla Kálmán életművében egy ilyen munkának a helye már megvan.)

Kihagyásoknak, rövidítéseknek, jelzésszerű meghatározásoknak, alapösszefüggések lapidáris elintézésének azonban van egy másik — csaknem elkerülhetetlen — átka is. Az elnagyolt megfogalmazások, legyenek mégoly jószándékúak is, téves képzettársításokat ébresztenek. Két ilyet találtam a rövidre fogott elméleti részben: nem tudjuk meg, mi a fonológiai helyzetük azoknak az egységeknek, amelyekről a kötetben csak annyi áll, hogy „építőelemei" (az orosz szöveg szerint „teljes értékű szerves építőelemei") az orosz beszédnek (7., illetve 9. l.). Hasznos lett volna, ha a szerző erről felvilágosítást ad, például társszerzőségben írt tankönyvének bizonyos idevágó részleteit közölve. A másik: félreérthető az a nyilatkozat, hogy „a beszéd a nyelv formája", hiszen mind a beszédnek, mind a nyelvi jelek sorozatának megvan a maga formája, illetőleg, beszédesemény és nyelvi jel megfelelésének ontológiai szerkezete aligha intézhető el ilyen sommásan.

Egy ilyen természetű, ilyen nagy igényű és széles körű használatra számot tartó mű megérdemelt volna egy lemezmellékletet. Talán nem is a dokumentatív érték hitelesítése végett, hanem azért, mert az illusztráció úgy teljesebb lett volna.

Végül pedig hadd zárjam az ismertetést azzal, amivel kezdtem: a kidolgozás alaposssága, az előadásmód egyszerű és világos volta, a táblák megnyerő szépsége komoly használati értéket ígér a műnek, amelynek „terítéséhez" — az Akadémiai Kiadó mellett — a Böhlau Verlag (Köln—Wien) is csatlakozott.

SZENDE TAMÁS

Финно-угорский музыкальный фольклор и взаимосвязи с соседними культурами

Sajtó alá rendezte: INGRID RÜÜTEL, Eesti Raamat, Tallinn 1980. 335 l.

Három évvel a finnugor zenékről szóló első tanulmánykötet megjelenése után, 1980 végén, Tallinnban megjelent a második kötet is, hasonló gazdag tartalommal. A sajtó alá rendező INGRID RÜÜTEL, az észt népzenekutatás kiemelkedő egyénisége — 17 szovjet kollégája mellett — ebben a munkában újra, szerzőként is közreműködött.

A második kötet szerves folytatása az elsőnek, sokoldalú megvilágítása a kimeríthetetlen témakörnek, újabb jelentős állomás a finnugor zenék megismerésének útján.

Aki próbálkozott már finnugor zenei kutatással, az tudja, hogy ez a munka mennyi sajátos nehézséggel jár. Az egymástól messzire sodródott rokonnépek múltja sűrű homályba vész és sok bizonytalanság lengi körül az elmúlt évszázadok során kialakult újabb kapcsolataikat is. Fokozottan érvényes ez a szellemi hagyományokra és köztük a zenére, melyben a már százéves feljegyzések is ritka, becses dokumentumoknak számítanak. A korábbi időkből pedig semmi nem áll rendelkezésünkre.

A kötet előszavában kiemelt „még" és „már", mely a még gyűjthető és ugyanakkor már jól tanulmányozható finnugor zene szerencsés helyzetére utal, más értelemben is végigkíséri a mi munkánkat. Szüntelen gondunk, hogy századunk végére *még* mi maradt meg a régi hagyományból s ami megmaradt, azt vajon mi élteti? A természetes, belső szükséglet-e vagy valami mesterséges, külső hatás? Másrészt, elég-e *már* az, amit tudunk, hogy bármit is bizton kimondhassunk? Nem vagyunk-e túl bátrak akkor, amikor kevés anyag birtokában ítélkezünk? Közismert, hogy a finnugor zenékről nagyon különbözőek az ismereteink. Vannak közösségek, melyeknek a hagyományából elég sokat megtudtunk már, másokéból viszont alig sejtünk valamit.

A kötetben szereplő tanulmányok hatalmas területet ölelnek fel, de messze esnek egymástól a választott témák és eltérőek a közlésmódok is. Az észteket és a nyenyeceket többezer kilométer választja el egymástól s alig lehet egy napon említeni a szibériai tajgán folyó munkát és a számítógépes kísérleteket. Mégis, jól elférnek egymás mellett, sőt kiegészítik egymást és együttal hatalmas távlatot tárnak elénk. A kötet egyik nagy tanulsága a finnugor zenei kutatások sokrétűsége: az obi-ugor medveénekektől az elektronikus mikroanalízisig.

A könyv címéből és a tanulmányokból is kiolvasható, hogy a jövő kutatása, a finnugor zenék területén is, nem csupán egy-egy nép, hanem sokkal inkább egy-egy nagyobb terület zenei hagyományának a vizsgálata felé fordul. A nemzeti önismeret vágya előbb a saját, a hazai hagyományok feltárását ösztönzi, de egyszer eljön az idő, amikor a kutatás távolabbi területekre lép. Mindenkinek vannak szomszédai s hatásuk alól nem tudjuk kivonni magunkat. Saját magunk megismeréséhez, bizonyos mértékig a másoké is hozzátartozik. A finnugor népzenekutatás határait is előbb-utóbb ki kell tágítani. A kultúrák között nincsenek éles határok. A népek közötti érintkezés soha nem korlátozódik egyetlen pontra, hanem térben és időben is szétterül. Az átmeneti sávok egyre szélesebbek.

A több mint 300 oldalas könyv hat fejezetre oszlik. A jelen keretek között ezekre csak néhány szóval utalhatunk.

I. Több tanulmány témája a hangszerek interetnikus elterjedése szlávok és finnugorok között. A kölcsönös átvételt elősegíthette, hogy a hangszerkölcsönzésben nem volt nyelvi nehézség. A hangszerek neve, lelőhelye és a rajtuk játszott zene évszázadokkal ezelőtti, eddig felderítetlen kapcsolatok megvilágításához nyújthat segítséget. Megszívlelendő közlés, hogy az obi-ugorok hangszeres zenéje még ma is gazdag anyagot kínál.

II. A kötet egyetlen tánc-tanulmánya Karjala és Ingria (a Néva és a Narva folyók között) balti-finn és orosz tánchagyományát ismerteti a 18. század végétől napjainkig.

III. A finnugorok egyszólamú zenéje egyes — szlávokhoz közeleső — területeken sajátos többszólamú formát ölt. A mordvinok pl. az alkalomtól függően váltogatják az egy- és többszólamúságot, de ez utóbbi is régebbi és újabb rétegekre választható szét. A szetu-észtek többszólamú énekeinek elemzését a szűk hangterjedelmű szólamok szoros összefonódása nehezíti.

IV. A legterjedelmesebb fejezet nagyrészt balti finnugor zenék beható vizsgálatát foglalja magába. A szetu-észt dalok zenei sajátossága, archaikus balti-finn dallamok modális felépítése, zene és nyelv kölcsönhatása, vepsze és karjalai siratók elemzése szerepel a témák között. Első ízben itt kapunk ismertetést a nyenyecek rögtönzéseiről és régi népszokásokhoz kapcsolódó votják dallamokról.

V. A zenei összehasonlításnak szentelt fejezet az eszkimó és az osztják dallamok állat-szimbolikáját elemzi, majd a cseremisz zene kétfelé is kiterjedő turk kapcsolatairól esik szó.

VI. A közlést a tartui Kreutzwald Irodalmi Múzeum népzenei gyűjteményéről szóló részletes áttekintés, valamint a Szovjetunióban 1973 és 1977 között megjelent újabb finnugor zenei cikkek rendkívül hasznos bibliográfiája zárja.

A kötet használhatóságát növeli, hogy nyelve a korábbinál egységesebb. Az orosz nyelvű közlés, valamint az észt melletti angol résumé a könyvnek széles olvasótábort biztosít.

A tanulmánykötet — mindent összevéve — nagy szolgálatot tesz a finnugor zene ügyének. Az olvasó örömmel veszi tudomásul, hogy az észteknél jó kezekben van a Szovjetunióban élő nyelvrokonaink zenéjének gondozása. Érdeklődéssel várjuk a folytatást.

VIKÁR LÁSZLÓ

Keleti nevek magyar helyesírása

Főszerkesztő: LIGETI LAJOS, szerkesztő: TERJÉK JÓZSEF. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 960 l.

Helyesírásunknak régóta sok gondot okozott a nem latin betűs írású nyelvek szavainak és tulajdonneveinek magyarra való átírása. Ez a gond a század negyneves éveitől csak fokozódott, amikortól egyre-másra hallhattunk, olvashattunk az önállósodó keleti népek politikai, gazdasági és kulturális életéről, megismerkedhettünk irodalmukkal, művészetükkel. Politikusaik, íróik, költőik, művészeik neve ettől kezdve egyre gyakrabban fordult elő sajtótermékeinkben s hangzott el a rádióban és a televízióban, de ugyanazon nevek sokszor olyan eltorzult formákban, hogy az újságolvasó, rádióhallgató nemigen tudott eligazodni a névváltozatok sűrűjében. Kiejteni még kevésbé merészelte e neveket, hiszen a „példaképeknek": a rádió- és tévébemondóknak az ejtésmódja sem adott — nem is adhatott — biztos fogódzót.

Ez a — különböző szaktudományok helyesírási szabályainak kidolgozását célzó program részeként létrejött és a megfelelő keleti nyelveket tudós fokon ismerő munkatársi gárdával megalkotott — helyesírási kézikönyv azon túlmenően, hogy eligazít a keleti szavak, nevek kiejtésében és magyar helyesírásában, élvezetes stílusban összefoglalja a keleti népekre és nyelvekre vonatkozó mindazon fontos tudnivalókat, amelyekre nemcsak a szakembereknek, de a nyelvileg (is) művelődni vágyó „egyszerű" nyelvhasználóknak is nagy szüksége van.

A „Keleti nevek magyar *helyesírása*" cím utal arra a fő módszertani elvre, amelyet e munka szerzői a keleti szavak, nevek írásának meghatározásakor követtek. Mivel olyan könyvet akartak a minél nagyobb számú olvasók kezébe adni, amelyet a csak magyarul tudók is megérthetnek és haszonnal forgathatnak, a tudományos átírás mellékjeles betűinek alkalmazása helyett csak az ún. szűkebb magyar ábécé betűit használták fel, s a magyar hangállományból hiányzó hangokat pedig a hozzájuk legközelebb álló hangok betűivel jelölték (vagy egyes esetekben jelöletlenül hagyták, mint például a négyféle egyiptomi és a háromféle arab *h* átírásakor).

Az igen nagy terjedelmű és nagyon is különböző típusú nyelvekből összetevődő köznévi és tulajdonnévi anyagot (a gazdasági, a tudományos élet szakszavait, az irodalom, a művészetek műszavait stb., illetőleg: történeti személyiségek, mitológiai alakok nevét, a saját nemzeti helyesírás alapján rögzített alakban olvasható földrajzi neveket stb.) ez a vaskos, majdnem ezeroldalas könyv kilenc fő fejezetben tárja az olvasó elé.

Az anyag rendszerezése rugalmas. A fejezetek mindegyike meghatározott — de nem azonos — szempontok alapján összetartozó anyagot foglal magában. Egyes nyelveket a történelmi összetartozás alapján (így az ókori Kelet kihalt nyelveit), másokat rokonsági alapon (pl. a sémi, az iráni, a török vagy a mongol nyelveket) vagy földrajzi meghatározottság címén (pl. Dél-Ázsia vagy a Távol-Kelet nyelveit) tárgyal ugyanazon fejezetben a könyv.

A fejezetekben általános tájékoztatást kap az olvasó az illető népek és nyelvek legfontosabb tudnivalóiról: eredetéről, rokonságáról, történetéről, irodalmáról, első, illetőleg legfontosabb szövegemlékeiről éppúgy, mint nyelvjárásairól, hangrendszeréről, alaktanának, mondattanának stb. jellemzőiről, az írásbeliség kialakulásáról és az írás jellegéről. Megismerheti az ókori keleti nyelvek három, egymástól teljesen eltérő írá- -nd-

szerét — az egyiptomi hieroglif írásrendszert, a sumer eredetű ékírást és a minden későbbi mássalhangzó-, illetőleg betűírás alapjául szolgáló főníciai mássalhangzóírást — ugyanúgy, akárcsak például az arámi írásból kialakult arab írást, a turkológiai szempontból olyan fontos rovásírásos szövegemlékek írásrendszerét, a mongoloknál mindmáig élő ujgur-mongol írást vagy az igen bonyolult rajzolatú és igen nagy számú írásjegyekből létrejött ideografikus jellegű kínai írást.

Ezután következik a tulajdonképpeni szabályzati rész: az illető keleti nyelv magánhangzó- és mássalhangzóállományának ismertetése, a magyar nyelv hangállományával való összevetése, az idegen betűk magyar átírására vonatkozó szabályok, a névadási módoknak és a névtípusoknak a leírása, valamint a személynevek, a földrajzi nevek stb. magyarra való átültetésének szabályai.

A szabályok utáni szójegyzékben azok az igen gyakran óriási művelődéstörténeti jelentőségű szavak, nevek, földrajzi elnevezések sorakoznak, amelyek tudományos, irodalmi stb. szövegeinkben többször előfordulnak. A szójegyzékek minden egyes tétele után rövidítés áll, amely tájékoztat a név, illetőleg a közszó jellegéről.

A könyv használatát igen megkönnyíti a kötet végén található s két egységben közölt mutató: a) a földrajzi nevek; b) az egyéb nevek és közszavak mutatója. A címszavak az utánuk következő fogalmi és politikai-földrajzi rövidítés, illetőleg a törzsanyag felosztására utaló rövidítés alapján minden nehézség nélkül visszakereshetők.

Ligeti Lajos főszerkesztő az előszóban abbeli reményét fejezi ki, hogy a „Keleti nevek magyar helyesírása" „jól szolgálja majd Kelet népeinek, nyelveinek pontosabb megismerését, és a maga eszközeivel eredményesen járul hozzá a magyar közművelődés további fejlesztéséhez".

Ez a kívánság, remény korántsem megalapozatlan. A szóban forgó, gazdag ismereteket átadó helyesírási kézikönyv művelődéstörténeti szempontból is nagy jelentőségű munka. Aki fejezeteit figyelmesen olvassa, az átírási szabályokat alaposan tanulmányozza — legyen az éppen kutató, újságíró vagy előadó — annak kiejtési és helyesírási műveltsége alaposabb, tudása elmélyültebb s látóköre szélesebb lesz.

T. Urbán Ilona

Alkalmazott nyelvészeti konferencia

Az Oklahoma State University, Department of Foreign Languages (Stillwater, Oklahoma 74078) 1983. február 18—19-én nemzetközi konferenciát rendez az alábbi címen:

Applied Language Study

New Objects—New Methods

A konferencia négy témaköre a következő:

OBJECTIVES I: Goals and motives for language study in the 1980's.

OBJECTIVES II: Specific foreign language needs of business, industry, foreign service, military, universities.

METHODS I: Applied language study in the classroom.

METHODS II: New trends in textbook structure, immersion programs lab design; computers and new audio-visual media.

A konferencia anyagát a szervezők külön kötetben kívánják megjelentetni, amelyet érdeklődéssel várunk. — A fel. szerk.

TARTALOM

Bakos Ferenc: Megnevezés és kontrasztivitás (A magyar *fő-* előtagú főnévi összetételek újlatin, germán és szláv megfelelőinek szemantikai-tipológiai vizsgálata [Nomination et contrastivité (Analyse typologico-sémantique des correspondants néolatins, germaniques et slaves des composés nominaux hongrois commançant par *fő-*)] 3

Janurik Tamás: Szamojéd hangmegfelelések. I. Mássalhangzók [Sound Correspondences in Samoyedic. I. Consonants] 41

Honti László: A szalimi osztják nyelvjárás hang- és alaktanának ismertetése [A Phonological and Morphonological Survey of the Salym Dialect of Ostyak] 91

Honti László: Vaszjugáni osztják szövegek [Vasjugan Ostyak Texts] 121

Szíj Enikő: A votják rokonságnevek szerkezeti-szemantikai elemzése (Tőszavak, egyszavas szerkezetek) [Морфосемантический анализ терминов родства удмуртского языка (Несоставные термины и парные сочетания объединяющеготипа)] 165

Gunda Béla: Terelőszavak és óeurópai pásztormigrációk [Treibwörter und alteuropäische Hirtenmigrationen] 189

Szende Tamás: Többértelműség és célzás [On Semantic Polyvalence, Ambiguity, and Hinting] 203

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rédei Károly: Szófejtések [Etymologien] 221

Riese, Timothy: The Conditional Sentence in the Ostyak Language 229

Kassai Ilona—B. Lőrinczy Éva: A magyar mássalhangzó-kapcsolódások pszichofiziológiai hátteréről [On the Psychophysiological Background of Hungarian Consonant Clusters] 244

Csúcs Sándor: A magyar szókészlet finnugor elemeinek statisztikája [A Statistics of the Finno-Ugric Elements of the Hungarian Wordstock] 258

Takács Lajos: *Kopolya* [*Kopolya* 'water hole'] 264

Ritter, Ralf-Peter: Ein frühneuhochdeutsches Lehnwort des Ungarischen: *hopcihér* 'Rädelsführer' 269

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Erdélyi István: A magyar—szovjet régészeti együttműködés magyar őstörténeti vonatkozású munkálatai 271

Balázs János: Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei 274

Rédei Károly: Róna-Tas András: A nyelvrokonság 279

Kálmán Béla: А. К. Матвеев: Географические названия Урала 281

McRobbie-Utasi, Zita: Robert M. Vago: The Sound Pattern of Hungarian 283

Keresztes László: Wolfgang Steinitz: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. 9. Lieferung 287

É. Kiss Katalin: Noam Chomsky: Lectures on Government and Binding 288

Juhász József: Nagy Ferenc: Kriminalisztikai szövegelemzés 293

Szende Tamás: Bolla Kálmán: A Conspectus of Russian Speech Sounds 294

Vikár László: Финно-угорский музыкальный фольклор и взаимосвязи с соседними культурами 298

T. Urbán Ilona: Keleti nevek magyar helyesírása 299

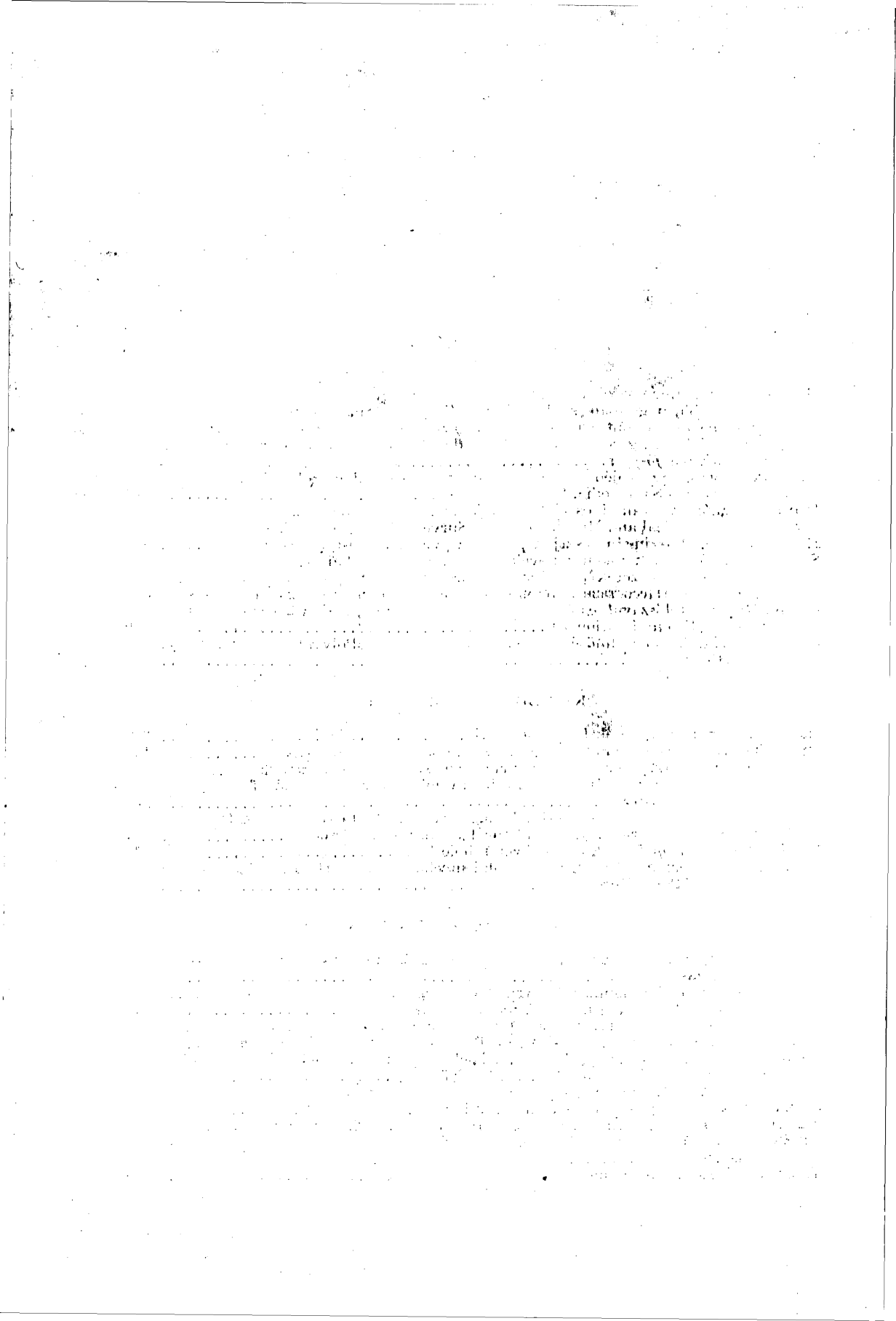

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. X. 7. — Terjedelem: 26,6 (A/5) ív

82.10112 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfejebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: ——— kurzív (nyelvi adatok jelölésére), – – – ritkított (értelmi kiemelésre), ═══ félkövér (alcímek betűtípusaként), ≈≈≈ kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötetszám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.

Ára: 35,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 70,— Ft

INDEX: 25 666
ISSN 0029—6791

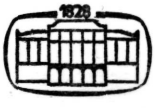

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Nyelvtudományi Közlemények

SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

84. kötet 2. szám Budapest, 1982

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
HAJDÚ PÉTER
HONTI LÁSZLÓ
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
MIKOLA TIBOR
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET; 1250 BUDAPEST 1. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető: bármelyik postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban. Telefon: 116—269, 316—173.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci u. 22. Telefon: 185—881.

Kontrontierende Darstellung zur phonologischen Statistik der ungarischen und finnischen Schriftsprache

На зеркало неча пенять, коли рожа крива

1. Obzwar schon N. S. TRUBETZKOY vor über vierzig Jahren in seinem grundlegenden Werk zur Phonologie dem Bereich der phonologischen Statistik große Bedeutung beigemessen hat,[1] ist dieser Zweig innerhalb der Phonologie bisher wenig berücksichtigt worden; wie dies für viele Sprachbereiche gilt, ist die Lage auch im finnougrischen Bereich kaum anders.[2] Offenbar werden die Mühe und Detailarbeit gescheut, denn anders ist es wohl kaum zu erklären, daß einmal berechnete und veröffentlichte Werte und vor allem daraus abgeleitetete Schlüsse immer wieder ohne Nachprüfung zitiert werden. Dies gilt m. E. in ganz besonderem Maße fürs Finnische. Offenbar seitdem VILMOS TOLNAI in seinem kurzen Beitrag »Statistisches über die ungarische Sprache«[3] die Relation 51 Vokale auf 49 Konsonanten (resp. 100 Vokale zu 96 Konsonanten) aufgestellt hat und des weiteren vermerkt — »Nach dieser Tabelle wäre nun das Finnische die melodischste, weichste Sprache von den vierzehn untersuchten, da sie mehr Vokale als Konsonanten hat . . .« findet sich diese Behauptung in seriösen Werken, von denen sie dann offenbar Eingang in eine Reihe weiterer Arbeiten gefunden hat.[4] Meiner Ankündigung[5] möchte ich nun folgen und hier meine diesbezüglichen Ergebnisse vorlegen.

[1] N. S. TRUBETZKOY, Grundzüge der Phonologie. Travaux du Cercle linguistique de Prague 7. Prag 1939. Nachdruck: Göttingen ³1962. 230—241. — Vgl. auch die Hervorhebung der Bedeutung der phonologischen Statistik bei O. v. ESSEN, Allgemeine und angewandte Phonetik. Berlin ³1962. 205—206; G. HEIKE, Phonologie. Stuttgart 1972. 61—63. Auf umfängliche Arbeiten zur Sprachstatistik und somit auch phonologische Statistik gehe ich hier nicht ein, vgl. z. B. CHARLES MULLER, Einführung in die Sprachstatistik. München 1972. — Г. М. Себал, Основы фонологической статистики. Москва 1972. — И. А. Носенко, Начала статистики для лингвистов. Москва 1981.

[2] Allerdings wären hier mehrere Arbeiten von E. VÉRTES zu nennen, die mit Hilfe statistischer Methoden verschiedene Fragen der lautlichen Struktur vornehmlich des Ungarischen und Ostjakischen untersucht hat, vgl. u.a.: E. VÉRTES, Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. ALH 3 (1953): 125—158, 411—430, ALH 4 (1954): 193—224; E. VÉRTES, Beiträge zu den typologischen Fragen des Ostjakischen. In: Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Amsterdam 1970. 135—144; E. VÉRTES, Morphonematische Untersuchung der ostjakischen Vokalharmonie. Budapest 1977. — Vgl. des weiteren die zahlreichen Arbeiten von JU. A. TAMBOVCEV zu statistisch-phonologischen Fragen des Voguli schen etc.

[3] V. TOLNAI, Statistisches über die ungarische Sprache. UJb. 5 (Berlin 1925): 98—101 (hier 98—99).

[4] Vgl. L. HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache. I. Wiesbaden 1957. 4 ff., L. HAKULINEN, Die charakteristischen Züge der finnischen Sprache. UAJb. 43 (1971): 1—17. — „Statistische Berechnungen haben gezeigt, daß auf 100 Vokale im Finnischen 96 . . . Konsonanten kommen. . . . außerdem ist es die einzige Sprache, in der die Menge der Konsonanten in der Rede geringer ist als die der Vokale . . .“ (HAKULINEN: UAJb.

2. Vergleichbar sind die ermittelten Werte aus verschiedenen Sprachen, soweit sie vorliegen, zumeist auch deswegen nicht, weil die Methoden, wofern sie überhaupt erklärt werden, unterschiedlich sind, so daß wegen ihrer Uneinheitlichkeit auch kein einheitliches Vergleichsergebnis zwischen zwei oder mehr Sprachen erzielt werden kann.

3. Da ich davon überzeugt bin, daß die Häufigkeit der Phoneme und vor allem auch der Grad der Belastung der phonologischen Korrelationen, denen sie involviert sind, in den heutigen Sprachen (wobei ich mich zunächst auf die Schriftsprachen beschränke) in Verbindung mit der Distribution und Kombinatorik aussagekräftig für die Lautstruktur ist und bei sorgfältiger Interpretation wohl auch Rückschlüsse in diachroner Richtung zuläßt,[6] habe ich mir die Aufgabe gestellt, nach einheitlicher Methode das entsprechende Zahlenmaterial zusammenzutragen und zu berechnen und damit den ersten Schritt für eine sich danach in Konsequenz ergebende vergleichende Interpretation der phonologischen Systeme zu vollziehen.

4. Da für die unterschiedliche Darstellung des phonologischen Inventars der Einzelsprachen[7] wohl hauptsächlich subjektive Gründe vermutet werden können, teilweise allerdings wohl auch bedingt durch Verwendung unterschiedlicher phonetischer/phonologischer Terminologien, habe ich für die Darstellung in meinen Lehrveranstaltungen zunächst ein praktikables, für die Darstellung aller uralischen Sprachen gleichermaßen geeignetes Schema in Anlehnung an eine Vorlage von SOVIJÄRVI und PELTOLA[8] ausgearbeitet, das auch die Vorteile einer leichteren und besseren Verständigung in sich birgt und sich nach meinen bisherigen Erfahrungen bewährt hat; es soll hier[9] ganz

43: 4—5). — Diese Angaben werden z. B. von K. E. MAJTINSKAJA in Языки народов СССР. III, 17 und anderen genau übernommen: vgl. U. GROENKE, Grundzüge der Struktur des Finnischen. Hamburg 1972. 23: »Nach einer oft zitierten Lautstatistik ist das Verhältnis zwischen Vokal- und Konsonantfrequenz in einem finnischen Text etwa 1 : 1. (In dieser Zählung gelten Diphthonge, aber auch lange Vokale je als zwei Phone.) . . .« — »Zum anderen wird der Eindruck des Vokalreichtums dokumentiert, wenn man die Ergebnisse der Lautstatistik heranzieht, die aus dem Verhältnis von Vokalen und Konsonanten in einem Text abzulesen sind. Finnisch steht hier in einer Liste von zehn europäischen Sprachen an erster Stelle, denn es entfallen auf jeweils 100 Vokale im Finnischen 96 . . . , im Ungarischen 141 Konsonanten . . .« L. SCHIEFER, Phonotaktische Restriktionen im Konsonantismus des Finnischen. In: Explanationes et tractationes Fennougricae in honorem Hans Fromm. München 1979. 315. — Inzwischen sind allerdings auch finnischerseits neue Zahlen vorgelegt worden, vgl. V. SETÄLÄ, Suomen kielen dynamiikkaa. Suomi 116 : 3. Helsinki 1972; K. HÄKKINEN, Tilastotietoja suomen kielen äännerakenteesta. Sananjalka 19 (1977): 57—68.

[5] W. VEENKER: SFU 16 (1980): 132, Anm. 3; UAJb. NF 1 (1981): 33, Anm. 3.

[6] W. VEENKER, Phonologisch-statistische Untersuchungen an ungarischen poetischen Texten verschiedener Epochen (Vortrag auf dem I. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus, Budapest 1981, 10. — 14. August — im Druck).

[7] Vgl. etwa die verschiedenartigen Darstellungen für die fiugr. Sprachen in den Sammelwerken Языки народов СССР, т. 3: Финно-угорские и самодийские языки. Москва, 1966; Основы финно-узорскобо языкознания, 1—3. Москва, 1974—1976 usw.

[8] Suomalais-ugrilainen tarkekirjoitus. Toimittaneet ANTTI SOVIJÄRVI ja REINO PELTOLA. Helsinki [4]1965. 12—13.

[9] Allerdings bin ich inzwischen zu einer präzisierten Darstellungsweise, die in stärkerem Maße den phonologischen Aspekten Rechnung trägt, gelangt. Hierüber werde ich an anderer Stelle berichten. In diesem Aufsatz behalte ich meine ältere Darstellungsweise wegen der angestrebten Vergleichbarkeit mit den anderen uralischen Sprachen, aus denen ich die Daten in gleicher Weise veröffentlicht habe, bei.

kurz umrissen werden: in Form einer üblichen Matrix werden für die Konsonanten in vertikaler Anordnung die Artikulationsarten angeführt und mit einer Ziffer numeriert (also A-1, A-2 = explosivae, A-4 = fricativae, A-5 = affricatae usw.), in horizontaler Anordnung die Artikulationsstelle und die Sonorität (BC-11 = labial stimmlos, BC-12 = labial stimmhaft usw.); aus einer Dreiziffernkombination (ABC) ist also eine einheitliche und eindeutige An- und Zuordnung der Phoneme — sofern ihr Status klar ist — möglich, und zwar in einer für alle uralischen Sprachen einheitlichen Form (daß hierbei phonetische Nuancen unterdrückt werden, bedarf kaum der Erwähnung; erweisen sich diese für einen besonderen Untersuchungszweck als notwendig, so kann dies in Form von Zusatzziffern oder Anmerkungen geschehen; auch ist natürlich evident, daß ein phonologisches »Symbol« wie etwa /s/ in verschiedenen Sprachen durchaus unterschiedlichen Status haben kann). Im Bereich des Vokalismus ist die eindeutige Zuordnung schwieriger; die Einordnung der einzelnen Vokalphoneme in die entsprechenden »Kästchen« gemäß Artikulationsart (Zungenstellung, Öffnungsgrad), Lippenrundung, Artikulationsstelle (Reihe) und Quantität ist nicht immer problemlos. Doch kann auch hier eine numerische Anordnung die Zusammenhänge verdeutlichen, zumindest auch für die Studenten und für mit der jeweiligen Sprache weniger Vertraute. Auf diese Weise läßt sich mit Hilfe von zwei (bzw. drei) Tabellen das Inventar gut und *gleichartig* beschreiben und reicht für einen groben Vergleich aus. Das neue daran ist die numerische Identifizierung, die verschiedene Ordnungen ermöglicht, und das für alle uralischen Sprachen *einheitliche* System.

5. Zerlegt man die Phoneme in ihre »atomaren« Bestandteile, so können mit Hilfe moderner Methoden weitere Mikrovergleichungen nach Bestimmung der distinctive features durchgeführt werden, dies ist, soweit möglich, ebenfalls (künftighin) vorgesehen.[10]

6. In diesem Beitrag möchte ich wie in den übrigen für die anderen uralischen Sprachen zeigen, daß auch mit den herkömmlichen Mitteln u. U. weitere Erkenntnisse zur Abklärung der lautlichen Verhältnisse zunächst im synchronen Bereich gewonnen werden können, vorausgesetzt, daß das zu Vergleichende zunächst auch in vergleichbare Materialien umgesetzt wird, die nach Erarbeitung mit obwaltender Vorsicht auch auf frühere Sprachstufen und auf die diachrone Betrachtungsweise ausgedehnt werden sollen. Ich denke hierbei an die phonologische Statistik, Distribution und Kombinatorik, wobei durch eine exakte Ausarbeitung ersterer schon eine beträchtliche Vorarbeit zu letzteren beiden geleistet werden kann.

7. Nachdem ich meine nach einheitlicher Methode für eine Reihe finnougrischer Sprachen ermittelten Zähl- und Interpretationsergebnisse bereits publiziert habe,[11] scheint es mir zweckmäßig, die entsprechenden Ergebnisse

[10] Vgl. die Referate des Berliner Symposions über Phonologische Analyse der uralischen Sprachen, Berlin, 17—20. September 1974. Akad. d. Wiss. d. DDR, Zentralinstitut für Sprachwissenschaft, Linguistische Studien. Reihe A, Arbeitsberichte 22, Berlin 1975.

[11] W. VEENKER, Zur phonologischen Statistik der komipermjakischen Sprache. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 3 (Hamburg 1979): 13—27. — W. VEENKER, Zur phonologischen Statistik der vogulischen Sprache. In: Festschrift für Wolfgang Schlachter

der beiden »großen« fiugr. Sprachen — Ungarisch und Finnisch — in einer konfrontierenden Darstellung zu veröffentlichen, weil hier neben den an sich interessanten Einzeldaten auch gleichzeitig der Vergleich zwischen zwei extrem entfernt verwandten fiugr. Sprachen ansteht.

8. Ich gebe fürs Ungarische und Finnische entsprechend der von Trubetzkoy der phonologischen Statistik beigemessenen zweifachen Bedeutung zum einen die Angaben in verschiedenen Tabellen, d. h. die absoluten und Prozentwerte entsprechend der Häufigkeit in den einzelnen Positionen, zum anderen auch die Belastung der einzelnen Oppositionen der jeweiligen Korrelationen.[12] Ich benutze hier, wo es sich um die Frequenzwerte der ungarischen und finnischen Schriftsprache der Gegenwart handelt, das gleiche Verfahren wie in früheren Arbeiten und das gleiche Textcorpus, einen Text, der für alle finnougrischen Sprachen (und zum Teil auch Dialekte) zusammengestellt ist, und zwar den von G. I. Ermuškin ausgedachten und veröffentlichten Text[13] RUS Лиса, UNG A róka /å rōkå/,[14] FIN Kettu /kettu/[15] '(der) Fuchs'. Dieser Text umfaßt rund 60 Sätze (nach der Zählung einschließlich Überschrift 62 Sätze) mit ca. 2400 Phonemen. Die Nachteile dieses Textes — er ist im Hinblick auf die Wortauswahl ein wenig »manipuliert«, so daß möglichst viele Wörter fiugr. Ursprungs vorkommen — werden dadurch aufgehoben, daß er von einer solchen Länge ist, die einerseits einigermaßen zuverlässige Aussagen zuläßt und andererseits hinsichtlich der Zählung auf herkömmliche Weise zu bewältigen ist.[16] Dadurch war es mir auch möglich, ihn bereits für die wich-

zum 70. Geburtstag. = Veröff. d. Societas Uralo-Altaica 12. Wiesbaden 1979, 305—346. — W. Veenker, Zur phonologischen Statistik der čeremissischen Schriftsprachen. Sovetskoe Finno-ugrovedenie 16 (Tallin 1980): 106—134. — W. Veenker, Bemerkungen zur Verteilung der Vokale im Vogulischen. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 4 (Hamburg 1980): 75—83. — W. Veenker, Zur phonologischen Statistik der votjakischen Sprache. In: Lakó-Emlékkönyv. Budapest 1981. 196—213. — W. Veenker, Zur phonologischen Statistik der mordvinischen Schriftsprachen. UAJb. NF 1 (Wiesbaden 1981): 33—72. — — W. Veenker, Zur phonologischen Statistik der syrjänischen Sprache. Études Finno-ougriennes (im Druck). — В. Фэенкер: Проблемы фонологической статистики хантыйского языка, in: Теоретические вопросы фонетики и грамматики языков народов СССР. Новосибирск 1981, 84—96.

[12] »Die Statistik hat in der Phonologie eine zweifache Bedeutung. Einerseits muß sie zeigen, wie oft ein bestimmtes phonologisches Element der betreffenden Sprache (Phonem, Phonemverbindung, Wort- bzw. Morphemtypus) beim Sprechen wiederkehrt, andererseits wie stark dieses Element oder eine bestimmte phonologische Opposition funktionell belastet ist« (N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie. Göttingen [2]1962. 231). Zwar empfiehlt Trubetzkoy für den zweiten Zweck (Belastung der einzelnen Oppositionen), der mir bei diesem ganzen Unternehmen auch für fürderhin durchzuführende Vergleiche zwischen einzelnen fiugr. Sprachen vordringlich und erfolgversprechend im Hinblick auf Gewinnung neuer Erkenntnisse zu sein scheint, Wörterbücher zu untersuchen: das ist in diesem Rahmen allerdings zunächst nicht möglich, soll nicht das ganze Unternehmen über Gebühr verzögert werden.

[13] Основы финно-угорского языкознания. I. Вопросы происхождения и развития финно-угорских языков. Москва 1974. 439—481.

[14] Ungarisch: Übersetzung, Niederschrift in der Orthographie der UNG Schriftsprache und Transkription von K. E. Majtinskaja, Основы ... I, 479—481.

[15] Finnisch: Übersetzung und Niederschrift in der Orthographie der FIN Schriftsprache und Transkription von Ju. S. Eliseev, Основы ... I, 440—443.

[16] Ich weise darauf hin, daß ich an der phonologischen Transkription nichts verändert habe (außer bei augenfälligen Druckfehlern): so sind die Assimilationserscheinungen wohl nur unvollständig berücksichtigt — mir scheint dieses mein Verfahren ehrlicher

tigsten finnougrischen Sprachen auszuwerten. Die Ergebnisse für die Einzelsprachen sind an verschiedenen Stellen publiziert worden. Daraus soll dann, wie oben bereits angedeutet, eine Gesamtdarstellung und Interpretation der Lautstruktur aller finnougrischen Sprachen folgen. Es versteht sich von selbst, daß natürlich bei weitergehenden Folgerungen berücksichtgt werden muß, daß nur *ein* Text untersucht ist.

9. Meine Ergebnisse sind in den beigefügten 54 Tabellen dargestellt; diese Darstellung besteht aus vier Teilen: (1) und (2) bringen die absoluten sowie die prozentualen Zählergebnisse und Berechnungen für UNG und FIN gesondert in gleichartiger Darstellung (wie sie auch für die anderen uralischen Sprachen erfolgt bzw. geplant ist), (3) bietet dann die Prozentwerte in konfrontierender Auflistung und zudem graphischer Darstellung. Im Anhang (4) gebe ich zum einen Vergleichsdaten zu anderen Zählern, zum anderen führe ich Möglichkeiten anderer phonologischer Interpretation im Finnischen vor.

Hierbei habe ich besonderes Gewicht darauf gelegt — wie schon oben angedeutet —, und das ist der Fortschritt gegenüber bisherigen Darstellungen, eine Gruppierung und Wertung nach phonologischen Korrelationen vorzunehmen, woraus dann Klarheit gwonnen werden kann etwa über das Verhältnis von langen ./. kurzen Vokalen in den einzelnen Silben usw.; wichtig auch im Hinblick auf die Weiterungen im Verlauf der Analyse anderer Sprachen scheint mir eine möglichst präzise Differenzierung der Vorkommenshäufigkeit etwa der Konsonanten in bezug auf die jeweilige Position in der Silbe (silbeninitial, silbenmedial, silbenfinal) *und* im Wort (wortinitial, wortmedial, wortfinal).

10. Auf diese Weise hat sich ein beträchtliches Zahlenmaterial ergeben, durch die von mir im dritten Teil durchgeführte graphische Darstellung glaube ich die Konvergenzen dieser beiden Sprachsysteme im phonologischen Bereich deutlich veranschaulichen zu können. Die genauen Angaben der Vorkommenshäufigkeiten in den einzelnen Positionen bieten ein Ausgangsmaterial für die Phonemkombinatorik. So zeigt sich z. B., daß in silbenmedialer Position (also etwa in den Typen *VCC*, *CVCC*) nur einige Phoneme vorkommen.

11. Das hier vorliegende Material dient zunächst der Vergleichung von UNG und FIN, es soll die Möglichkeiten der phonologischen Statistik andeuten und ist zugleich Unterlage und Ausgangspunkt für eine entsprechend angestrebte Untersuchung aller uralischen Sprachen, in der ich auf vielfältige Fragen, die sich während der Materialzusammentragung ergeben haben, eingehen werde.

12. Nachfolgend sind die Tabellen, die die Ergebnisse meiner Zählungen und Auswertungen enthalten, angeführt:

(1) Phoneminventar: Vokalismus — UNG: Tab. 1, FIN: Tab. 19
(2) Phoneminventar: Konsonantismus — UNG: Tab. 2, FIN: Tab. 20

---

und transparenter zu sein, spiegeln seine Werte doch mithin die Transkription und somit die Auffassung des Transkriptors wider; nachträglich notwendige Korrekturen oder neue Erkenntnisse lassen sich aufgrund der differenziert vorgenommenen Analyse auch nach den Vorkommenspositionen in bezug auf Wort und Silbe relativ leicht vornehmen.

(3) Vorkommenshäufigkeit der einzelnen Phoneme — UNG: Tab. 3, FIN: Tab. 21
(4) Auflistung der Phoneme nach ihrer Häufigkeit — UNG: Tab. 4, FIN: Tab. 22, graphische Vergleichsdarstellung: UNG: Abb. 36, FIN: Abb. 37
(5) Vorkommenshäufigkeit der Konsonantenphoneme nach ihrer Position im Wort — UNG: Tab. 5, FIN: Tab. 23
(6) Vorkommenshäufigkeit der Konsonantenphoneme nach ihrer Position in der Silbe — UNG: Tab. 6, FIN: Tab. 24
(7) Statistische Auswertung der Konsonantenphoneme nach der Artikulationsart — UNG. Tab. 7, FIN: Tab. 25, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 38

Tabelle 1

Phoneminventar: Vokalismus UNG[17]
kurze und lange Vokale

A \ B	1	4	6	9
01	ü	u	i	
02	ű	ū	ī	
03	ö	o	(ë)	
04	ő	ō	ē	
06		å	ɛ	
09				ā

A bezeichnet Quantität und Zungenstellung

A-01 = kurz, hoch
A-02 = lang, hoch
A-03 = kurz, mittel
A-04 = lang, mittel
A-06 = kurz, tief
A-09 = lang, tiefst

B bezeichnet Labialität und Artikulationsstelle

B-1 = labial, palatal
B-4 = labial, velar
B-6 = illabial, palatal
B-9 = illabial, velar

Anmerkung

In der Vorlage wird in der phonologischen Transkription der orthographisch durch ⟨e⟩ ausgedrückte Laut immer durch /ɛ/ wiedergegeben; bei Sprechern, die zwei kurze Phoneme /ë/ und /ɛ/ auseinanderhalten, würde sich ein statistisch etwas abgewandeltes Bild ergeben.

[17] Hinsichtlich des Umfangs des Phoneminventars berufe ich mich auf folgende Arbeiten: A. Sovijärvi, Über die phonetischen Hauptzüge der finnischen und der ungarischen Hochsprache. Wiesbaden 1956. 12—13; J. Tompa, Ungarische Grammatik. Budapest 1968. 20, 24; J. Molnár, A magyar beszédhangok atlasza. Budapest 1970. 20 ff.; B. Kálmán, Hungarian Historical Phonology. In: L. Benkő —S. Imre, The Hungarian Language. The Hague — Paris 1972. 75, 77; К. Е. Майтинская: Венгерский язык. In: Основы финно-угорского языкознания. 3. Москва 1976. 374, 378; K. Bolla, Magyar hangalbum. Magyar Fonetikai Füzetek 6. Budapest 1980. — Daß von einzelnen Verfassern über den Status von (zumeist marginalen) Phonemen unterschiedliche Auffassungen vertreten werden, verfolge ich hier nicht weiter.

Tabelle 2

Phoneminventar: Konsonantismus UNG[17]

A \ B	11	12	21	22	31	32	33	34	35	36	42	51	52	71
1	p				t				t̠			k		
2		b				d				ɗ			g	
4			f	v	s	z	š	ž			j			h
5					c	ʒ	č	ǯ						
6						l								
7						r								
8		m				n				ń				

A bezeichnet Artikulationsart (und ggf. Intensität)

A-1, A-2 = explosivae
A-4 = fricativae
A-5 = affricatae
A-6 = liqu. laterales
A-7 = liqu. tremulantes
A-8 = nasales

B bezeichnet Artikulationsstelle und Sonorität

B-11 = bilabial stimmlos
B-12 = bilabial stimmhaft
B-21 = labiodental stimmlos
B-22 = labiodental stimmhaft
B-31 = dental praedorsal stimmlos
B-32 = dental praedorsal stimmhaft
B-33 = alveolar stimmlos
B-34 = alveolar stimmhaft
B-35 = dental mediodorsal stimmlos
B-36 = dental mediodorsal stimmhaft
B-42 = palatal stimmhaft
B-51 = velar stimmlos
B-52 = velar stimmhaft
B-71 = glottal/laryngal stimmlos

(8) Statistische Auswertung in bezug auf die Beteiligung an der Stimmtonkorrelation — UNG: Tab. 8, graphische Darstellung Tab.-Abb. 39
(9) Statistische Auswertung in bezug auf die Beteiligung an der Palatalitätskorrelation — UNG: Tab. 9, graphische Darstellung Tab.-Abb. 40
(10) Statistische Auswertung der Konsonantenphoneme nach der Artikulationsstelle — UNG: Tab. 10, FIN: Tab. 26, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 41
(11) Vorkommenshäufigkeit der Vokalphoneme nach ihrer Verteilung auf die einzelnen Silben — UNG: Tab. 11, FIN: Tab. 27 und mit Umrechnung Tab. 28
(12) Statistische Auswertung der Vokalphoneme nach ihren Korrelationen
  (a) Lippenrundung — UNG: Tab. 12a, FIN: Tab. 29a, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 42
  (b) Artikulationsstelle (Reihe) — UNG: Tab. 12b, FIN: Tab. 29b, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 43

Tabelle 3

Vorkommenshäufigkeit der einzelnen Phoneme UND[18]

Nr.	Phonem abs.		% aller Phoneme	% von C
111	p	16	0,67	1,14
131	t	231	9,62	16,50
135	ť	8	0,33	0,57
151	k	160	6,66	11,43
212	b	47	1,96	3,36
232	d	41	1,71	2,93
236	ď	30	1,25	2,14
252	g	46	1,92	3,29
421	f	35	1,46	2,50
422	v	38	1,58	2,71
431	s	56	2,33	4,00
432	z	37	1,54	2,64
433	š	70	2,91	5,00
434	ž	—	—	—
442	j	60	2,50	4,29
471	h	44	1,83	3,14
531	c	6	0,25	0,43
532	ʒ	—	—	—
533	č	10	0,42	0,71
534	ǯ	—	—	—
632	l	149	6,20	10,64
732	r	104	4,33	7,43
812	m	93	3,87	6,64
832	n	91	3,79	6,50
836	ń	28	1,17	2,00
		1400	58,30	99,99

Nr.	Phonem abs.		% aller Phoneme	% von V
011	ü	22	0,92	2,20
014	u	27	1,12	2,69
016	i	56	2,33	5,59
021	ű	3	0,12	0,30
024	ū	17	0,71	1,70
026	ī	5	0,21	0,50
031	ö	34	1,42	3,39
034	o	71	2,96	7,09
041	ő	24	1,00	2,40
044	o	33	1,37	3,29
046	ē	112	4,66	11,18
064	å	225	9,37	22,46
066	ɛ	307	12,78	30,64
099	ä	66	2,75	6,59
		1002	41,72	100,02

mithin:

V	1002	41,72%
C	1400	58,30%
	2402	100,02%

(c) Artikulationsart (Zungenstellung, Öffnungsgrad) — UNG: Tab. 12ct, FIN: Tab. 29c, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab. 44

(d) Quantität — UNG: Tab. 12d, FIN: Tab. 29d, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 45

(13) Vorkommenshäufigkeit der Silbentypen — UNG: Tab. 13, FIN: Tab. 30, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 46

(14) Silbenstruktur: Silbenausgang (offene ./. geschlossene Silbe) — UNG: Tab. 14, FIN: Tab. 31, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 47

(15) Verhältnis erste Silbe vs. nichterste Silbe — UNG: Tab. 15, FIN: Tab. 32

(16) Wortstruktur: Wortauslaut (offene ./. geschlossene Silbe) — UNG: Tab. 16, FIN: Tab. 33

(17) Länge der Wörter (Zahl der Phoneme pro Wort) — UNG: Tab. 17, FIN: Tab. 34, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 48

(18) Länge der Wörter (Zahl der Silben pro Wort) — UNG: Tab. 18, FIN: Tab. 35, Vergleich zwischen UNG ./. FIN: Tab.-Abb. 49

[18] Der Vollständigkeit halber sind hier auch die Phoneme /ž/, /ʒ/ und /ǯ/ aufgenommen, obwohl sie im Textcorpus nicht vertreten sind.

Tabelle 4

Auflistung der Phoneme nach ihrer Häufigkeit UNG

Num. curr.	Phonem Nr.	Phonem	% aller Phoneme	Kumulativ
01	066	ɛ	12,78	12,78
02	131	t	9,62	22,40
03	064	å	9,37	31,77
04	151	k	6,66	38,43
05	632	l	6,20	44,63
06	046	ē	4,66	49,29
07	732	r	4,33	53,62
08	812	m	3,87	57,49
09	832	n	3,79	61,28
10	034	o	2,96	64,24
11	433	š	2,91	67,15
12	099	ā	2,75	69,90
13	442	j	2,50	72,40
14	016	i	2,33	74,73
15	431	s	2,33	77,06
16	212	b	1,96	79,02
17	252	g	1,92	80,94
18	471	h	1,83	82,77
19	232	d	1,71	84,48
20	422	v	1,58	86,06
21	432	z	1,54	87,60
22	421	f	1,46	89,06
23	031	ö	1,42	90,48
24	044	ō	1,37	91,85
25	236	đ	1,25	93,10
		Rest	6,92	100,02

Tabelle 5

Vorkommenshäufigkeit der Konsonantenphoneme nach ihrer Position im Wort UNG

Nr.	Phonem	Wortinitial		Wortmedial		Wortfinal		Summe	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
111	p	2	0,66	9	1,16	5	1,56	16	1,14
131	t	21	6,89	120	15,48	90	28,13	231	16,50
135	ť	—	—	8	1,03	—	—	8	0,57
151	k	20	6,56	92	11,87	48	15,00	160	11,43
212	b	19	6,23	26	3,35	2	0,63	47	3,36
232	d	4	1,31	27	3,48	10	3,13	41	2,93
236	ď	10	3,28	7	0,90	13	4,06	30	2,14
252	g	4	1,31	33	4,26	9	2,81	46	3,29
421	f	24	7,87	11	1,42	—	—	35	2,50
422	v	21	6,89	17	2,19	—	—	38	2,71
431	s	18	5,90	32	4,13	6	1,88	56	4,00
432	z	—	—	30	3,87	7	2,19	37	2,64
433	š	6	1,97	28	3,61	36	11,25	70	5,00
434	ž	—	—	—	—	—	—	—	—
442	j	5	1,64	50	6,45	5	1,56	60	4,29
471	h	33	10,82	11	1,42	—	—	44	3,14
531	c	—	—	5	0,65	1	0,31	6	0,43
532	ʒ	—	—	—	—	—	—	—	—
533	č	3	0,98	7	0,90	—	—	10	0,71
534	ǯ	—	—	—	—	—	—	—	—
632	l	19	6,23	98	12,65	32	10,00	149	10,64
732	r	23	7,54	74	9,55	7	2,19	104	7,43
812	m	49	16,07	23	2,97	21	6,56	93	6,64
832	n	20	6,56	44	5,68	27	8,44	91	6,50
836	ń	4	1,31	23	2,97	1	0,31	28	2,00
		305	100,02	775	99,99	320	100,01	1400	99,99

Tabelle 6

Vorkommenshäufigkeit der Konsonantenphoneme nach ihrer Position in der der Silbe UNG

Nr.	Phonem	Silbeninitial		Silbenmedial		Silbenfinal		Summe	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
111	p	7	0,88	—	—	9	1,70	16	1,14
131	t	93	11,67	26		112	21,13	231	16,50
135	ť	6	0,75	—	—	2	0,38	8	0,57
151	k	102	12,80	—	—	58	10,94	160	11,43
212	b	38	4,77	3		6	1,13	47	3,36
232	d	24	3,01	—	—	17	3,21	41	2,93
236	ď	15	1,88	1		14	2,64	30	2,14
252	g	24	3,01	—	—	22	4,15	46	3,29
421	f	35	4,39	—	—	—	—	35	2,50
422	v	38	4,77	—	—	—	—	38	2,71
431	s	32	4,02	—	—	24	4,53	56	4,00
432	z	21	2,63	1		15	2,83	37	2,64
433	š	15	1,88	1		54	10,19	70	5,00
434	ž	—	—	—	—	—	—	—	—
442	j	39	4,89	8		13	2,45	60	4,29
471	h	44	5,52	—	—	—	—	44	3,14
531	c	2	0,25	1		3	0,57	6	0,43
532	ʒ	—	—	—	—	—	—	—	—
533	č	4	0,50	—	—	6	1,13	10	0,71
534	š	—	—	—	—	—	—	—	—
632	l	68	8,53	19		62	11,70	149	10,64
732	r	62	7,78	6		36	6,79	104	7,43
812	m	68	8,53	—		25	4,72	93	6,64
832	n	41	5,14	6		44	8,30	91	6,50
836	ń	19	2,38	1		8	1,51	28	2,00
		797	99,98	73		530	100,00	1400	99,99

Tabelle 7

Statistische Auswertung der Konsonantenphoneme nach der Artikulationsart (in Prozenten) UNG[19]

	Gesamt	Position im Wort			Position in der Silbe		
		init.	med.	fin.	init.	med.	fin.
Explosivae	41,36	26,23	41,55	55,31	38,77	41,09	45,28
Fricativae	24,29	35,08	23,10	16,88	28,11	13,70	20,00
Affricatae	1,14	0,98	1,55	0,31	0,75	1,37	1,70
Liqu. lat.	10,64	6,23	12,65	10,00	8,53	26,03	11,70
Liqu. trem.	7,43	7,54	9,55	2,19	7,78	8,22	6,79
Nasales	15,14	23,93	11,61	15,31	16,06	9,59	14,53
	100,00	99,99	100,01	100,00	100,00	100,00	100,00

Tabelle 8

Auswertung in bezug auf die Beteiligung an der Stimmtonkorrelation (in Prozenten) UNG[20]

	Gesamt	Position im Wort			Position in der Silbe		
		init.	med.	fin.	init.	med.	fin.
Stimmlos	42,29	30,82	40,26	58,13	37,14	38,36	50,57
Stimmhaft	17,07	19,02	18,06	12,81	20,08	6,85	13,96
Irrelevant	40,64	50,16	41,68	29,06	42,79	54,79	35,47
	100,00	100,00	100,00	100,00	100,01	100,00	100,00

Tabelle 9

Auswertung in bezug auf die Beteiligung an der Palatalitätskorrelation (in Prozenten) UNG[21]

	Gesamt	Position im Wort			Position in der Silbe		
		init.	med.	fin.	init.	med.	fin.
Nichtpalat.	25,93	14,75	24,65	39,69	19,82	43,84	32,64
Palatal.	4,71	4,59	4,90	4,38	5,01	2,74	4,53
Irrelevant	69,36	80,66	70,45	55,94	75,16	53,42	62,83
	100,00	100,00	100,00	100,01	99,99	100,00	100,00

[19] Die Zugehörigkeit der einzelnen Konsonantenphoneme ist aus Tabelle 2 ersichtlich.

[20] Zur Stimmtonkorrelation:
stimmlos /p t ť k f s š c č/
stimmhaft /b d ď g v z ž ʒ ǯ/
irrelevant /j h l r m n ń/

[21] Zur Palatalitätskorrelation:
nichtpalatalisiert /t d n/
palatalisiert /ť ď ń/
irrelevant /p k b g f v s z š ž j h c ʒ č ǯ l r m/
Angesichts dieser wenigen Paare ist fraglich, ob man überhaupt von einer Korrelation sprechen sollte.

Tabelle 10

Statistische Auswertung der Konsonantenphoneme nach der Artikulationsstelle (in Prozenten) UNG[22]

	Gesamt	Position im Wort			Position in der Silbe		
		init.	med.	fin.	init.	med.	fin.
Labial und labiodental	16,35	37,72	11,09	8,75	23,34	4,11	7,55
Dental	61,49	41,97	64,91	71,88	50,43	84,94	74,91
Palatal	4,29	1,64	6,45	1,56	4,89	10,96	2,45
Velar und glottal	17,86	18,69	17,55	17,81	21,33	—	15,09
	99,99	100,02	100,00	100,00	99,99	100,01	100,00

Tabelle 11

Vorkommenshäufigkeit der Vokalphoneme nach ihrer Verteilung auf die einzelnen Silben UNG

Nr.	Silbe Phonem	Gesamt		1. Silbe		2. Silbe		3. . . Silbe	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
011	ü	22	2,20	7	1,41	7	2,24	8	4,10
021	ū	3	0,30	3	0,61	—	—	—	—
014	u	27	2,69	5	1,01	16	5,13	6	3,08
024	ū	17	1,70	13	2,63	2	0,64	2	1,03
016	i	56	5,59	26	5,25	11	3,53	19	9,74
026	ī	5	0,50	4	0,81	1	0,32	—	—
031	ö	34	3,39	17	3,43	8	2,56	9	4,62
041	ō	24	2,40	8	1,62	12	3,85	4	2,05
034	o	71	7,09	39	7,88	22	7,05	10	5,13
044	ō	33	3,29	26	5,25	4	1,28	3	1,54
046	ē	112	11,18	65	13,13	30	9,62	17	8,72
066	ɛ	307	30,64	135	27,27	97	31,09	75	38,46
064	å	225	22,46	121	24,44	67	21,47	37	18,97
099	ā	66	6,59	26	5,25	35	11,22	5	2,56
		1002	100,02	495	99,99	312	100,00	195	100,00

[22] Hier sind die folgenden Konsonanten zusammengefaßt:
labial und labiodental /p b f v m/
dental /t ť d ď s z š ž c ʒ č ǯ l r n ń/
palatal /j/
velar/glottal /k g h /
Es sei bemerkt, daß auch in bezug auf palatale Laute andere Auffassungen vorgetragen worden sind.

Tabelle 12

Statistische Auswertung der Vokalphoneme nach ihren Korrelationen UNG[23]

Silbe	Gesamt		1. Silbe		2. Silbe		3. ... Silbe	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Korrelation								
a) Lippenrundg.								
labial	456	45,51	239	48,28	138	44,23	79	40,51
illabial	546	54,49	256	51,72	174	55,77	116	59,49
	1002	100,00	495	100,00	312	100,00	195	100,00
b) Art.-Stelle								
vorn	563	56,19	265	53,54	166	53,21	132	67,69
hinten	439	43,81	230	46,46	146	46,79	63	32,31
	1002	100,00	495	100,00	312	100,00	195	100,00
c) Zungenstellg.								
hoch	130	12,97	58	11,72	37	11,86	35	17,95
mittel	274	27,35	155	31,31	76	24,36	43	22,05
tief	532	53,09	256	51,72	164	52,56	112	57,44
tiefst	66	6,59	26	5,25	35	11,22	5	2,56
	1002	100,00	495	100,00	312	100,00	195	100,00
d) Quantität								
kurz	742	74,05	350	70,71	228	73,08	164	84,10
lang	260	25,95	145	29,29	84	26,92	31	15,90
	1002	100,00	495	100,00	312	100,00	195	100,00

Tabelle 13

Vorkommenshäufigkeit der Silbentypen UNG

Silbe Nr.	1		2		3		4—5		Gesamt	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Typ										
V	91	18,46	4	1,27	—	—	1	—	96	9,60
VC	89	18,05	4	1,27	2	1,43	3	—	98	9,80
VCC	6	1,22	4	1,27	1	0,71	—	—	11	1,10
CV	152	30,83	131	41,72	64	45,71	23	—	370	37,00
CVC	132	26,77	149	47,45	60	42,86	23	—	364	36,40
CVCC	23	4,67	22	7,01	13	9,29	3	—	61	6,10
	493	100,00	314	99,99	140	100,00	53	—	1000	100,00

[23] Im Bereich des Vokalismus ist die Zugehörigkeit der Vokale zu den einzelnen Korrelationen aus Tabelle 1 ersichtlich.

Tabelle 14

Silbenstruktur: Silbenausgang UNG

	Gesamt		Erste Silbe		Nichterste Silben	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Offen	466	46,60	243	49,29	223	43,98
Geschlossen	534	53,40	250	50,71	284	56,02
	1000	100,00	493	100,00	507	100,00

Tabelle 15

Verhältnis erste Silbe vs. nichterste Silbe UNG

	abs.	%
Erste Silben	493	49,30
Nichterste Silben	507	50,70
	1000	100,00

Tabelle 16

Wortstruktur: Wortauslaut UNG

	abs.	%
—V (offene Silbe)	171	34,69
—C (geschlossene Silbe)	322	65,31
	493	100,00

Tabelle 17

Länge der Wörter (Zahl der Phoneme pro Wort) UNG

Zahl der Phoneme pro Wort	Vorkmmende Wörter abs.	%
1	56	11,36
2	67	13,59
3	40	8,11
4	60	12,17
5	79	16,02
6	62	12,58
7	40	8,11
8	44	8,92
9	20	4,06
10	9	1,83
11	10	2,03
12	5	1,01
13	1	0,20
	493	99,99

Tabelle 18

Zahl der Silben pro Wort UNG

Zahl der Silben pro Wort	Vorkommende Wörter abs.	%
1	179	36,31
2	174	35,29
3	97	19,68
4	33	6,69
5	10	2,03
	493	100,00

Tabelle 19

Phoneminventar: Vokalismus FIN[24]

kurze und lange Vokale

A \ B	1	4	6	9
01	ü	u	i	
02	ǖ	ū	ī	
03	ö	o	e	
04	ȫ	ō	ē	
06			ä	a
07			ǟ	ā

A bezeichnet Quantität und Zungenstellung
- A-01 = kurz, hoch
- A-02 = lang, hoch
- A-03 = kurz, mittel
- A-04 = lang, mittel
- A-06 = kurz, tief
- A-07 = lang, tief

B bezeichnet Labialität und Artikulationsstelle
- B-1 = labial, palatal
- B-4 = labial, velar
- B-6 = illabial, palatal
- B-9 = illabial, velar

lange Vokale und Diphthonge

A	B	011 y/ü	014 u	016 i	031 ö	034 o	036 e	066 ä	069 a
011	y/ü	yy		yi					
014	u		uu	ui		uo			
016	i		iu	ii			ie		
031	ö	öy		öi	öö				
034	o		ou	oi		oo			
036	e	ey	eu	ei			ee		
066	ä	äy		äi				ää	
069	a		au	ai					aa

[24] Hinsichtlich des Umfangs des Phoneminventars berufe ich mich auf folgende Arbeiten: A. Sovijärvi, Über die phonetischen Hauptzüge der finnischen und der ungarischen Hochsprache. Wiesbaden 1956. 9—10; H. Fromm —M. Sadeniemi, Finnisches Elementarbuch. I. Heidelberg 1956. 20, 22; Грамматика финского языка (Редколлегия Б. А. Серебренников & Г. М. Керт). Москва — Ленинград 1958, 9, 19; A. Sovijärvi, Suomen kielen äännekuvasto. Jyväskylä 1963; O. Ikola (ed.), Suomen kielen käsikirja. Helsinki 1968. 105; F. Karlsson, Finsk grammatik. Helsinki 1978. 20, 23.

Tabelle 20

Phoneminventar: Konsonantismus FIN[24]

A \ B	11	12	22	31	32	42	51	52	71
1	p			t			k		
2					d				
4			v	s		j			h
6					l				
7					r				
8		m			n			ŋ	

A bezeichnet Artikulationsart (und ggf. Intensität)

A-1, A-2 = explosivae
A-4 = fricativae
A-6 = liqu. laterales
A-7 = liqu. tremulantes
A-8 = nasales

B bezeichnet Artikulationsstelle und Sonorität

B-11 = bilabial stimmlos
B-12 = bilabial stimmhaft
B-22 = labiodental stimmhaft
B-31 = dental praedorsal stimmlos
B-32 = dental praedorsal stimmhaft
B-43 = palatal stimmhaft
B-51 = velar stimmlos
B-52 = velar stimmhaft
B-71 = glottal/laryngal stimmlos

Tabelle 21

Vorkommenshäufigkeit der einzelnen Phoneme FIN[25]

Nr.	Phonem	abs.	% aller Phoneme	% von C
111	p	75	2,96	5,21
131	t	243	9,58	16,89
151	k	159	6,27	11,05
232	d	13	0,51	0,90
422	v	62	2,44	4,31
431	s	194	7,65	13,48
442	j	69	2,72	4,79
471	h	53	2,09	3,68
632	l	185	7,29	12,86
732	r	53	2,09	3,68
812	m	79	3,12	5,49
832	n	238	9,38	16,54
852	ŋ	16	0,63	1,11
		1439	56,73	99,99

Nr.	Phonem	abs.	% aller Phoneme	% von V
011	y/ü	32,0	1,26	2,92
014	u	100,0	3,94	9,12
016	i	248,5	9,80	22,65
031	ö	5,5	0,22	0,50
034	o	101,5	4,00	9,25
036	e	234,0	9,23	21,33
066	ä	115,0	4,53	10,48
069	a	260,5	10,27	23,75
		1097	43,25	100,00
mithin:				
V		1097	43,26%	
C		1439	56,74%	
		2536	100,00%	

[25] In der Auflistung der Vokale liegt die Umrechnung aus Tab. 28 zugrunde, vgl. auch Anm. 28.

Tabelle 22

Auflistung der Phoneme nach ihrer Häufigkeit FIN

Num. curr.	Phonem Nr.	Phonem	% aller Phoneme	Kumulativ
01	069	a	10,27	10,27
02	016	i	9,80	20,07
03	131	t	9,58	29,65
04	832	n	9,38	39,03
05	036	e	9,23	48,26
06	431	s	7,65	55,91
07	632	l	7,29	63,20
08	151	k	6,27	69,47
09	066	ä	4,53	74,00
10	034	o	4,00	78,00
11	014	u	3,94	81,94
12	812	m	3,12	85,06
13	111	p	2,96	88,02
14	442	j	2,72	90,74
15	422	v	2,44	93,18
16	471	h	2,09	95,27
17	732	r	2,09	97,36
18	011	ü	1,26	98,62
19	852	ŋ	0,63	99,25
20	232	d	0,51	99,76
21	031	ö	0,22	99,98

Tabelle 23

Vorkommenshäufigkeit der Konsonantenphoneme nach ihrer Position im Wort FIN

Nr.	Phonem	Wortinitial		Wortmedial		Wortfinal		Summe	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
111	p	46	11,44	29	3,37	—	—	75	5,21
131	t	33	8,21	162	18,84	48	27,12	243	16,89
151	k	77	19,15	81	9,42	1	0,56	159	11,05
232	d	—	—	13	1,51	—	—	13	0,90
422	v	21	5,22	41	4,77	—	—	62	4,31
431	s	62	15,42	125	14,53	7	3,95	194	13,48
442	j	46	11,44	23	2,67	—	—	69	4,79
471	h	22	5,47	31	3,60	—	—	53	3,68
632	l	27	6,72	158	18,37	—	—	185	12,86
732	r	3	0,75	50	5,81	—	—	53	3,68
812	m	30	7,46	42	4,88	7	3,95	79	5,49
832	n	35	8,71	98	11,40	105	59,32	238	16,54
836	ŋ	—	—	7	0,81	9	5,08	16	1,11
		402	99,99	860	99,98	177	99,98	1439	99,99

Tabelle 24

Vorkommenshäufigkeit der Konsonantenphoneme nach ihrer Position in der Silbe FIN

Nr.	Phonem	Silbeninitial		Silbenmedial		Silbenfinal		Summe	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
111	p	69	6,91	—	—	6	1,36	75	5,21
131	t	138	13,83	—	—	105	23,86	243	16,89
151	k	134	13,43	—	—	25	5,68	159	11,05
232	d	13	1,30			—	—	13	0,90
422	v	62	6,21			—	—	62	4,31
431	s	158	15,83			36	8,18	194	13,48
442	j	69	6,91			—	—	69	4,79
471	h	37	3,71			16	3,64	53	3,68
632	l	117	11,72			68	15,45	185	12,86
732	r	39	3,91	1		13	2,95	53	3,68
812	m	56	5,61			23	5,23	79	5,49
832	n	104	10,42			134	30,45	238	16,54
852	ŋ	2	0,20			14	3,18	16	1,11
		998	99,99	1		440	99,98	1439	99,99

Tabelle 25

Statistische Auswertung der Konsonantenphoneme nach der Artikulationsart (in Prozenten) FIN[26]

	Gesamt	Position im Wort			Position in der Silbe		
		init.	med.	fin.	init.	med.	fin.
Explosivae	34,05	38,81	33,14	27,68	35,47	—	30,91
Fricativae	26,27	37,56	25,58	3,95	32,67	—	11,82
Liqu. lat.	12,86	6,72	18,37	—	11,72	—	15,45
Liqu. trem.	3,68	0,75	5,81	—	3,91	—	2,95
Nasales	23,14	16,17	17,09	68,36	16,23	—	38,86
	100,00	100,01	99,99	99,99	100,00	—	99,99

Tabelle 26

Statistische Auswertung der Konsonantenphoneme nach der Artikulationsstelle (in Prozenten) FIN[27]

	Gesamt	Position im Wort			Position in der Silbe		
		init.	med.	fin.	init.	med.	fin.
Labial und labiodental	15,01	24,12	13,02	3,95	18,73	—	6,59
Dental	64,35	39,80	70,46	90,39	57,02	—	80,91
Palatal	4,79	11,44	2,67	—	6,91	—	—
Velar und glottal	15,84	24,62	13,83	5,64	17,34	—	12,50
	99,99	99,98	99,98	99,98	100,00	—	100,00

[26] Die Zugehörigkeit der einzelnen Konsonantenphoneme ist aus Tabelle 20 ersichtlich.

[27] Hier sind die folgenden Konsonanten zusammengefaßt:
labial und labiodental /p m/
dental /t d v s l r n/
palatal /j /
velar/glottal /k h ŋ/

Tabelle 27

Vorkommenshäufigkeit der Vokalphoneme nach ihrer Verteilung auf die einzelnen Silben FIN

Nr.	Silbe / Phonem	Gesamt		1. Silbe		2. Silbe		3. ... Silbe	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
011	y/ü	21	1,91	15	3,21	5	1,26	1	0,43
014	u	77	7,02	29	6,20	44	11,08	4	1,72
016	i	170	15,50	55	11,75	73	18,39	42	18,10
031	ö	1	0,09	—	—	1	0,25	—	—
034	o	69	6,29	45	9,62	17	4,28	7	3,02
036	e	203	18,51	90	19,23	75	18,89	38	16,38
066	ä	91	8,30	15	3,21	51	12,85	25	10,78
069	a	216	19,69	97	20,73	56	14,11	63	27,16
021	yy/ȳ	1	0,09	—	—	1	0,25	—	—
024	uu/ū	9	0,82	7	1,50	2	0,50	—	—
026	ii/ī	25	2,28	19	4,06	3	0,76	3	1,29
041	öö/ȫ	—	—	—	—	—	—	—	—
044	oo/ō	7	0,64	—	—	7	1,76	—	—
046	ee/ē	20	1,82	—	—	10	2,52	10	4,31
076	ää/ǟ	19	1,73	6	1,28	6	1,51	7	3,02
079	aa/ā	26	2,37	5	1,07	6	1,51	15	6,47
011—16	yi	9	0,82	—	—	2	0,50	7	3,02
011—31	yö	6	0,55	6	1,28	—	—	—	—
014—16	ui	4	0,36	2	0,43	2	0,50	—	—
014—34	uo	14	1,28	14	2,99	—	—	—	—
016—14	iu	—	—	—	—	—	—	—	—
016—36	ie	18	1,64	18	3,85	—	—	—	—
031—16	öi	1	0,09	—	—	1	0,25	—	—
031—11	öy	2	0,18	2	0,43	—	—	—	—
034—14	ou	4	0,36	4	0,85	—	—	—	—
034—16	oi	33	3,01	10	2,14	20	5,04	3	1,29
036—11	ey	—	—	—	—	—	—	—	—
036—14	eu	1	0,09	1	0,21	—	—	—	—
036—16	ei	3	0,27	3	0,64	—	—	—	—
066—11	äy	3	0,27	3	0,64	—	—	—	—
066—16	äi	7	0,64	5	1,07	2	0,50	—	—
069—14	au	5	0,46	5	1,07	—	—	—	—
069—16	ai	32	2,92	12	2,56	13	3,27	7	3,02
		1097	100,00	468	100,02	397	99,98	232	100,01

Tabelle 28

Vorkommenshäufigkeit der Vokalphoneme nach ihrer Verteilung auf die einzelnen Silben FIN[28]
mit Umrechnung der langen Vokale und Diphthonge

Nr.	Silbe / Phonem	Gesamt		1. Silbe		2. Silbe		3. ... Silbe	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
011	y/ü	32,0	2,92	20,5	4,38	7,0	1,76	4,5	1,94
014	u	100,0	9,12	49,0	10,47	47,0	11,84	4,0	1,72
016	i	248,5	22,65	99,0	21,15	96,0	24,18	53,5	23,06
031	ö	5,5	0,50	4,0	0,85	1,5	0,38	—	—
034	o	101,5	9,25	59,0	12,61	34,0	8,56	8,5	3,66
036	e	234,0	21,33	101,0	21,58	85,0	21,41	48,0	20,69
066	ä	115,0	10,48	25,0	5,34	58,0	14,61	32,0	13,79
069	a	260,5	23,75	110,5	23,61	68,5	17,25	81,5	35,13
		1097	100,00	468	99,99	397	99,99	232	99,99

Tabelle 29

Statistische Auswertung der Vokalphoneme nach ihren Korrelationen FIN[29]

Silbe	Gesamt		1. Silbe		2. Silbe		3. ... Silbe	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Korrelation								
a) Lippenrundg.								
labial	239	21,79	132,5	28,31	89,5	22,54	17,0	7,33
illabial	858	78,21	335,5	71,69	307,5	77,46	215,0	92,67
	1097	100,00	468	100,00	397	100,00	232	100,00
b) Art.-Stelle (in bezug auf Vokalharmonie)[30]								
vorn	152,5	13,90	49,5	10,58	66,5	16,75	36,5	15,73
irrelevant	482,5	43,98	200,0	42,74	181,0	45,59	101,5	43,75
hinten	462,0	42,11	218,5	46,69	149,5	37,66	94,0	40,52
	1097	99,99	468	100,01	397	100,00	232	100,00
c) Zungenstellg.								
hoch	380,5	34,69	168,5	36,00	150,0	37,78	62,0	26,72
mittel	341,0	31,08	164,0	35,04	120,5	30,35	56,5	24,35
tief	375,5	34,23	135,5	28,95	126,5	31,86	113,5	48,92
	1097	100,00	468	99,99	397	99,99	232	99,99
d) Quantität								
kurz	848	77,30	346	73,93	322	81,11	180	77,59
lang	107	9,75	37	7,91	35	8,82	35	15,09
Diphthong	142	12,94	85	18,16	40	10,08	17	7,33
	1097	99,99	468	100,00	397	100,01	232	100,01

[28] In Tabelle 28 ist eine Umrechnung vorgenommen aus den Werten aus Tabelle 27 in der Weise, daß ich jedes diphthongische Phonem zu jeweils 50% auf die beiden Komponenten verrechnet habe; die langen Vokale sind als ein Phonem gerechnet.

[29] Im Bereich des Vokalismus ist die Zugehörigkeit der Vokale zu den einzelnen Korrelationen aus Tabelle 21 ersichtlich; hinsichtlich der Diphthonge vgl. Anm. 28.

[30] »Irrelevant in bezug auf die Vokalharmonie« meint hier die Phoneme /e, i, ē, ī/

Tabelle 30

Vorkommenshäufigkeit der Silbentypen FIN

Typ \ Silbe Nr.	1		2		3		4–6		Gesamt	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
V	28		—		15		6	—	49	
D	8		—		—		—	—	8	
	36	7,68		—	15	8,43	6	—	57	5,20
VC	30		2		8		—	—	40	
DC	1		—		—		—	—	1	
	31	6,61	2	0,51	8	4,49	—	—	41	3,74
CV	198		196		76		31	—	501	
CD	51		31		17		—	—	99	
	249	53,09	227	58,06	93	52,25	31	— —	600	54,69
CVC	128		155		59		22	—	364	
CDC	25		7		2		—	—	34	
	153	32,62	162	41,43	61	34,27	22	—	398	36,28
CVCC	—		—		1		—	—	1	
CDCC	—		—		—		—	—	—	
					1	0,56		—	1	0,09
	469	100,00	391	100,00	178	100,00	59 —	— —	1097	100,00

Tabelle 31

Silbenstruktur: Silbenausgang FIN

	Gesamt		Erste Silbe		Nichterste Silben	
	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Offen	657	59,89	285	60,77	372	59,24
Geschlossen	440	40,11	184	39,23	256	40,76
	1097	100,00	469	100,00	628	100,00

Tabelle 32

Verhältnis erste Silbe vs. nichterste Silbe FIN

	Abs.	%
Erste Silben	469	42,75
Nichterste Silben	628	57,25
	1097	100,00

Tabelle 33

Wortstruktur: Wortauslaut FIN

	Abs.	%
—V (offene Silbe)	292	62,26
—C (geschlossene Silbe)	177	37,74
	469	100,00

Tabelle 34

Länge der Wörter (Zahl der Phoneme pro Wort) FIN

Zahl der Phoneme pro Wort	Vorkommende Wörter abs.	%
1	1	0,21
2	58	12,37
3	26	5,54
4	70	14,93
5	125	26,65
6	42	8,96
7	68	14,50
8	46	9,81
9	10	2,13
10	14	2,99
11	2	0,43
12	3	0,64
13	3	0,64
14	1	0,21
	469	100,01

Tabelle 35
Zahl der Silben pro Wort FIN

Zahl der Silben pro Wort	Vorkommende Wörter abs.	%
1	78	16,63
2	213	45,42
3	133	28,36
4	33	7,04
5	10	2,13
6	2	0,43
	469	100,01

Abbildung 36

Prozentualer Anteil der einzelnen Phoneme UNG

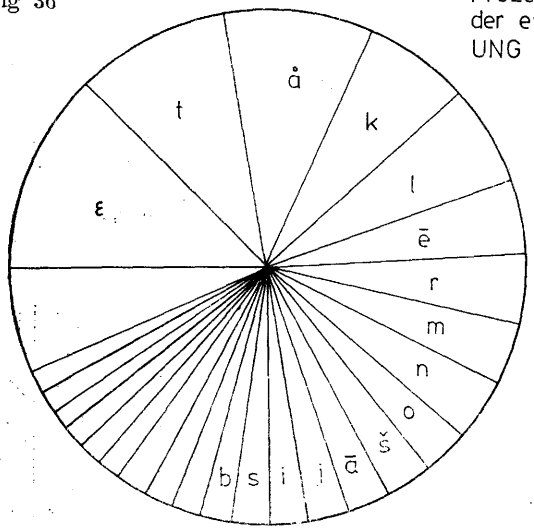

Abbildung 37

Prozentualer Anteil der einzelnen Phoneme FIN[31]

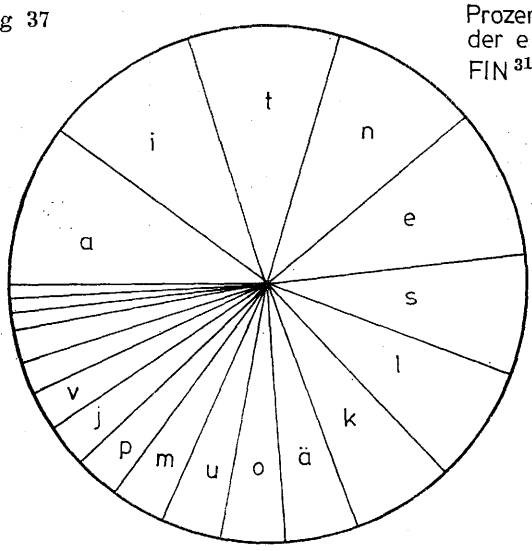

[31] Diese Darstellung bezieht sich auf die Tabellen 21 und 22, vgl. dazu Anm. 28

Tabelle/Abbildung 38

Konsonantismus: Artikulationsart (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Silben-initial	Silben-medial	Silben-final
Explosivae	41,36	38,77	41,09	45,28
Fricativae	24,29	28,11	13,70	20,00
Affricatae	1,14	0,75	1,37	1,70
Liqu. lat.	10,64	8,53	26,03	11,70
Liqu. trem.	7,43	7,78	8,22	6,79
Nasales	15,14	16,06	9,59	14,53
	100,00	100,00	100,00	100,00
FIN				
Explosivae	34,05	35,47	—	30,91
Fricativae	26,27	32,67	—	11,82
Liqu. lat.	12,86	11,72	—	15,45
Liqu. trem.	3,68	3,91	—	2,95
Nasales	23,14	16,23	—	38,86
	100,00	100,00	—	99,99

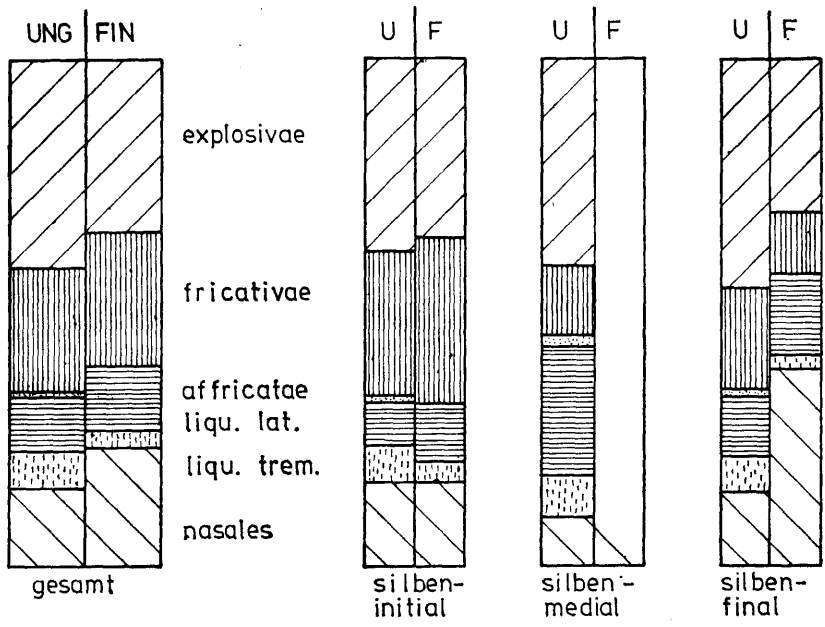

Tabelle/Abbildung 39

Konsonantismus: Beteiligung an der Stimmtonkorrelation (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Silben-initial	Silben-medial	Silben-final
Stimmlos	42,29	37,14	38,36	50,57
Stimmhaft	17,07	20,08	6,85	13,96
Irrelevant	40,64	42,79	54,79	35,47
	100,00	100,01	100,00	100,00

FIN

Im Finnischen ist die Stimmtonkorrelation nicht vorhanden.

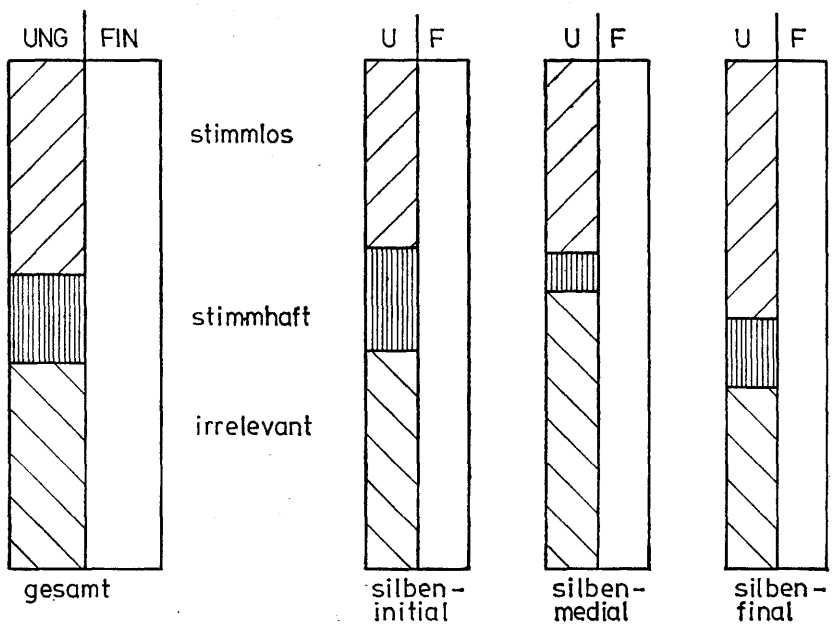

Tabelle/Abbildung 40

Konsonantismus: Beteiligung an der Palatalitätskorrelation (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Silben-initial	Silben-medial	Silben-final
Nichtpalatal.	25,93	19,82	43,84	32,64
Palatal.	4,71	5,01	2,74	4,53
Irrelevant	69,36	75,16	53,42	62,83
	100,00	99,99	100,00	100,00

FIN

Im Finnischen ist die Palatalitätskorrelation nicht vorhanden.

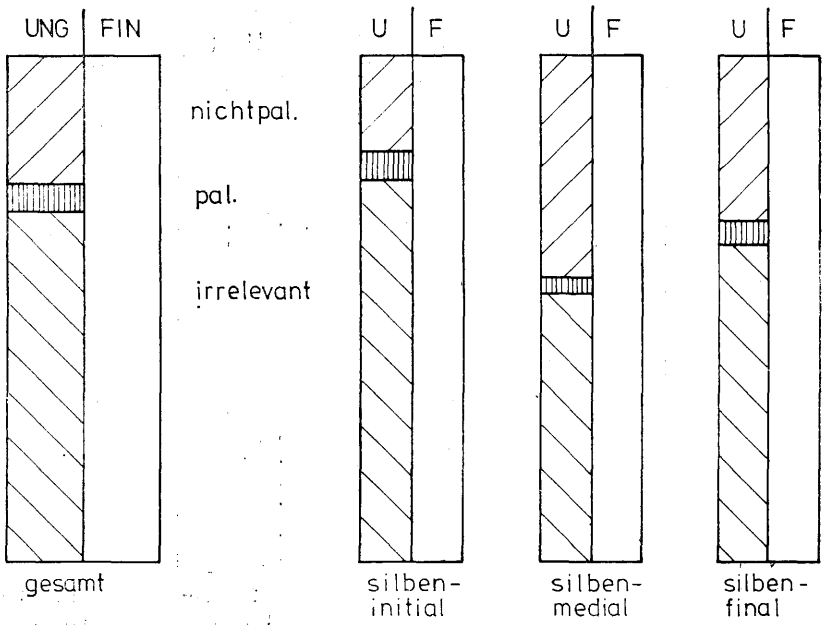

Tabelle/Abbildung 41

Konsonantismus: Artikulationsstelle (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Silben-initial	Silben-medial	Silben-final
Labial und labiodental	16,35	23,34	4,11	7,55
Dental	61,49	50,43	84,94	74,91
Palatal	4,29	4,89	10,96	2,45
Velar und glottal	17,86	21,33	—	15,09
	99,99	99,99	100,01	100,00

FIN				
Labial und labiodental	15,01	18,73	—	6,59
Dental	64,35	57,02	—	80,91
Palatal	4,79	6,91	—	—
Velar und glottal	15,84	17,34	—	12,50
	99,99	100,00	—	100,00

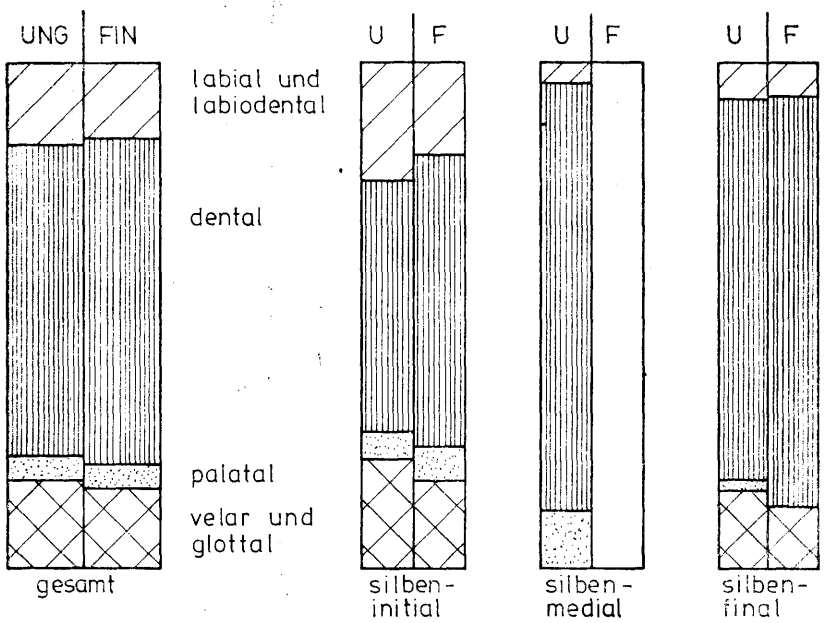

Tabelle/Abbildung 42

Vokalismus: Lippenrundung (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Erste Silbe	Nichterste Silben
Labial	45,51	48,28	42,80
Illabial	54,49	51,72	57,20
	100,00	100,00	100,00
FIN			
Labial	21,79	28,31	16,93
Illabial	78,21	71,69	83,07
	100,00	100,00	100,00

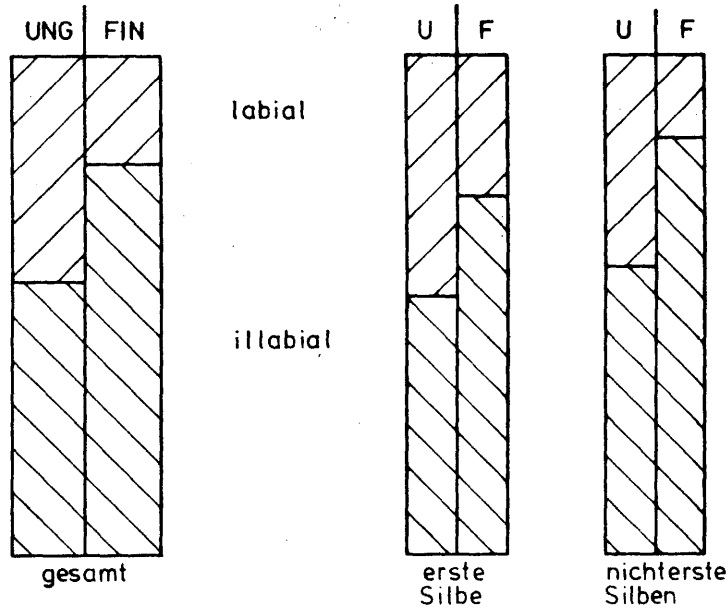

Tabelle/Abbildung 43

Vokalismus: Artikulationsstelle (Reihe) (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Erste Silbe	Nichterste Silben
Vorn	56,19	53,54	58,78
Hinten	43,81	46,46	41,22
	100,00	100,00	100,00
FIN			
(In bezug auf Vokalharmonie)			
Vorn	13,90	10,58	16,38
Irrelevant	43,98	42,74	44,91
Hinten	42,11	46,69	38,71
	99,99	100,01	100,00

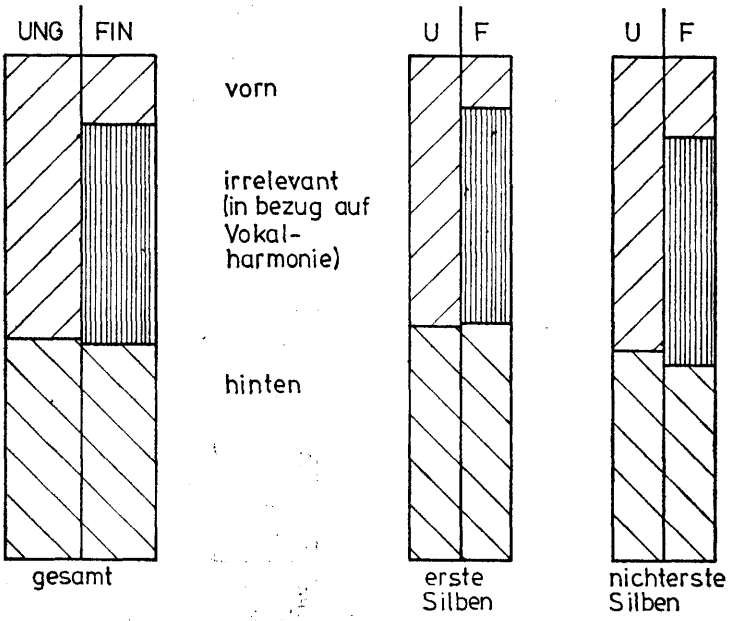

Tabelle/Abbildung 44

Vokalismus: Artikulationsart (Zungenstellung resp. Öffnungsgrad) (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Erste Silbe	Nichterste Silben
Hoch	12,97	11,72	14,20
Mittel	27,35	31,31	23,47
Tief	53,09	51,72	54,44
Tiefst	6,59	5,25	7,89
	100,00	100,00	100,00
FIN			
Hoch	34,69	36,00	33,70
Mittel	31,08	35,04	28,14
Tief	34,23	28,95	38,16
	100,00	99,99	100,00

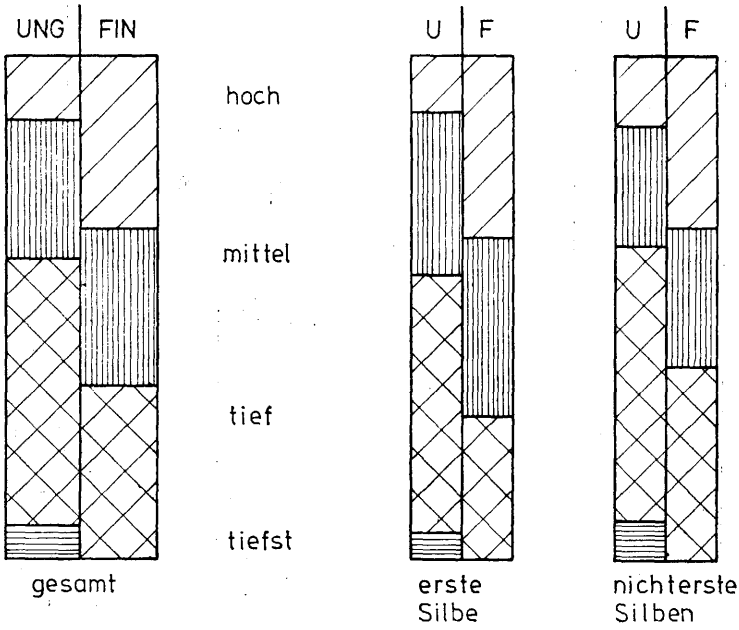

Tabelle/Abbildung 45

Vokalismus: Quantität (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Erste Silbe	Nichterste Silben
Kurz	74,05	70,71	77,32
Lang	25,95	29,29	22,68
	100,00	100,00	100,00
FIN			
Kurz	77,30	73,93	79,81
Lang	9,75	7,91	11,13
Diphthong	12,94	18,16	9,06
	99,99	100,00	100,00

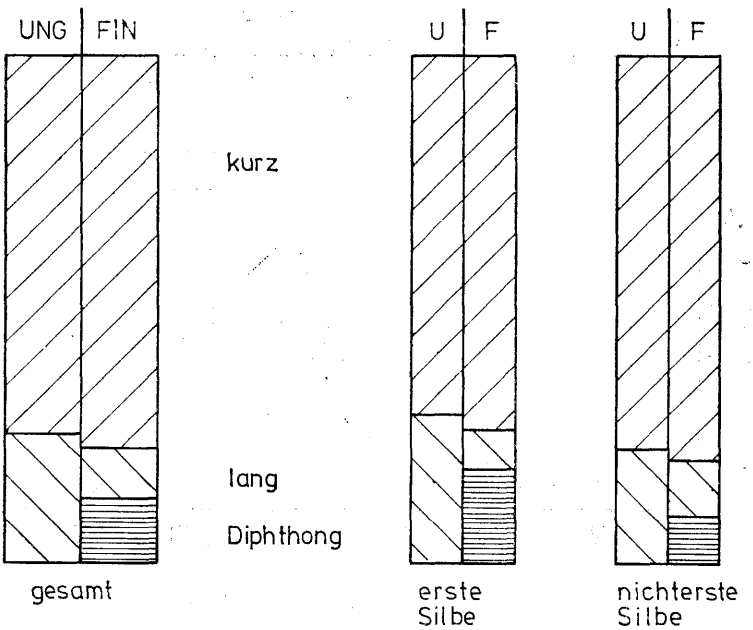

Tabelle/Abbildung 46

Silbenstruktur: Silbentypen (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Erste Silbe	Nichterste Silben
V	9,60	18,46	0,99
VC	9,80	18,05	1,78
VCC	1,10	1,22	0,99
CV	37,00	30,83	43,00
CVC	36,40	26,77	45,76
CVCC	6,10	4,67	7,50
	100,00	100,00	100,02
FIN			
V	5,20	7,68	3,34
VC	3,74	6,61	1,59
CV	54,69	53,09	55,89
CVC	36,28	32,62	39,01
CVCC	0,09	—	0,16
	100,00	100,00	99,99

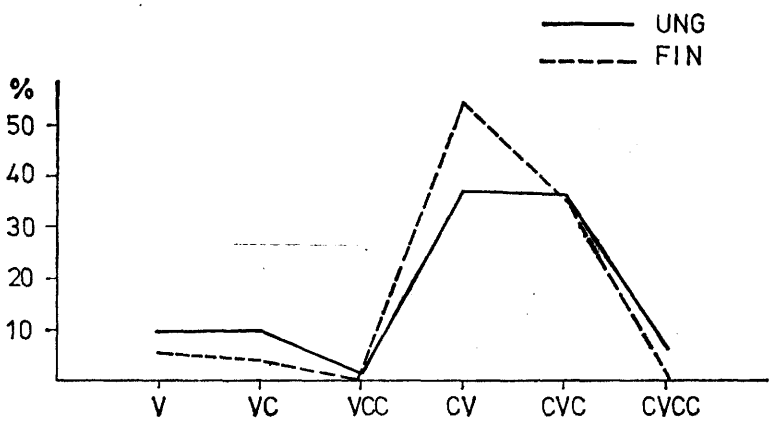

Tabelle/Abbildung 47

Silbenstruktur: Silbenausgang (in Prozenten)

UNG	Gesamt	Erste Silbe	Nichterste Silben
Offen	46,60	49,29	43,98
Geschlossen	53,40	50,71	56,02
	100,00	100,00	100,00
FIN			
Offen	59,89	60,77	59,24
Geschlossen	40,11	39,23	40,76
	100,00	100,00	100,00

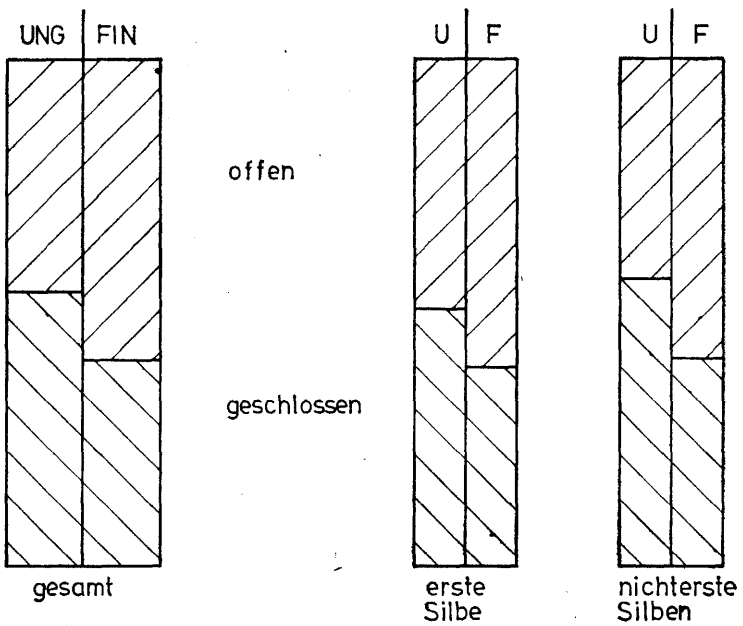

Tabelle/Abbildung 48

Länge der Wörter (Zahl der Phoneme pro Wort) (in Prozenten)

Zahl der Phoneme	UNG	FIN
1	11,36	0,21
2	13,59	12,37
3	8,11	5,54
4	12,17	14,93
5	16,02	26,65
6	12,58	8,96
7	8,11	14,50
8	8,92	9,81
9	4,06	2,13
10	1,83	2,99
11	2,03	0,43
12	1,01	0,64
13	0,20	0,64
14	—	0,21
	99,99	100,01

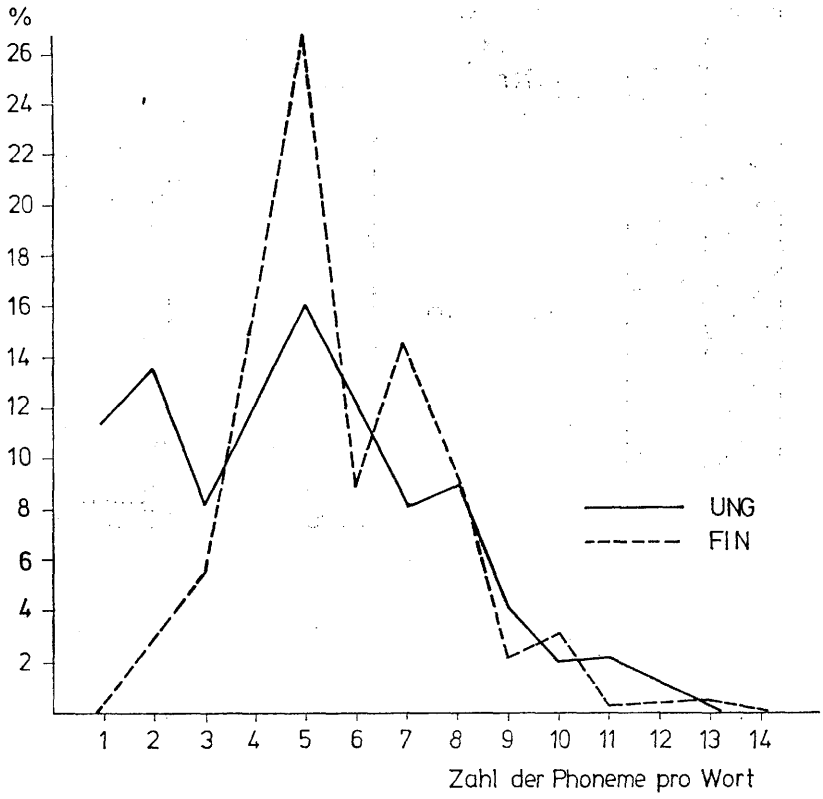

Tabelle/Abbildung 49

Zahl der Silben pro Wort (in Prozenten)

Zahl der Silben	UNG	FIN
1	36,31	16,63
2	35,29	45,42
3	19,68	28,36
4	6,69	7,04
5	2,03	2,13
6	—	0,43
	100,00	100,01

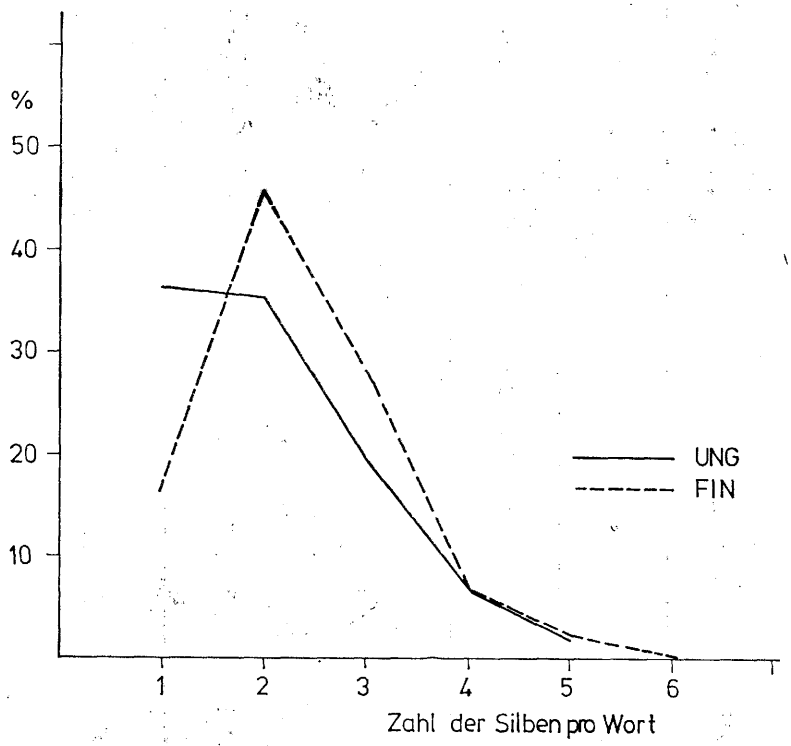

13. Im Anschluß an meine Ergebnisse führe ich nun Vergleichsdaten früherer Statistiken fürs Ungarische nach E. VÉRTES (Mittelwerte aus verschiedenen Statistiken)[32] und nach B. KÁLMÁN[33] an:

Tabelle 50

Nr.	Phonem	Graphem	VÉRTES	KÁLMÁN	VEENKER
011	ü	ü	0,75	0,42	0,92
021	ű	ű		0,07	0,12
014	u	u	1,33	0,85	1,12
024	ū	ú		0,45	0,71
016	i	i	4,73	4,83	2,33
026	ī	í		0,47	0,21
031	ö	ö	2,06	1,14	1,42
041	ő	ő		0,75	1,00
034	o	o	5,10	4,19	2,96
044	ō	ó		1,12	1,37
046	ē	é	3,55	3,55	4,66
064	a	a	9,90	9,90	9,37
066	ɛ	e	10,93	10,93	12,78
099	ā	á	3,56	3,56	2,75
			41,91	42,23	41,72
111	p	p	0,84	0,84	0,67
131	t	t	7,71	7,70	9,62
135	ť	ty	0,10	0,10	0,33
151	k	k	5,31	5,30	6,66
212	b	b	2,06	2,06	1,96
232	d	d	2,13	2,13	1,71
236	ď	gy	1,51	1,59	1,25
252	g	g	2,51	2,51	1,92
421	f	f	0,92	0,92	1,46
422	v	v	2,06	2,06	1,58
431	s	sz	1,90	1,90	2,33
432	z	z	2,32	2,32	1,54
433	š	s	3,80	3,80	2,91
434	ž	zs	0,06	0,06	—
442	j	j, ly	1,75	1,75	2,50
471	h	h	1,76	1,76	1,83
531	c	c	0,22	0,22	0,25
532	ʒ	dz	—	0,01	—
533	č	cs	0,56	0,56	0,42
534	ǯ	dzs	—	0,01	—
632	l	l	5,84	5,84	6,20
732	r	r	4,21	4,21	4,33
812	m	m	4,12	4,12	3,87
832	n	n	5,66	5,46	3,79
836	ń	ny	0,74	0,74	1,17
	Summe von C		58,09	57,97	58,30
	Summe von V		41,91	42,23	41,72
			100,00	100,02	100,02

[32] E. VÉRTES, Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache. ALH 3 (1953): 136.
[33] B. KÁLMÁN, Hungarian Historical Phonology 77.

14. Fürs Finnische führe ich zunächst die (ungefähren) Daten zu den Vokalfrequenzen von L. HAKULINEN[34] sowie von K. HÄKKINEN[35] an:[36]

Tabelle 51

Nr.	Phonem/Graphem	HAKULINEN	HÄKKINEN	VEENKER
011	ü/y	3	3	2,92
014	u	10	10	9,12
016	i	27	24	22,65
031	ö	1	1	0,50
034	o	10	9	9,25
036	e	16	15	21,33
066	ä	9	12	10,48
069	a	23	26	23,75
		99	100	100,00

[34] L. HAKULINEN, Handbuch der finnischen Sprache. I. Wiesbaden 1957. 4—5.
[35] K. HÄKKINEN, Tilastotietoja suomen kielen äännerakenteesta. Sananjalka 19 (1977): 59.
[36] Hier wie auch in der nachfolgenden Tabelle ist mir nicht klar, in welcher Weise die langen Vokale und Diphthonge gewertet sind.

Eine etwas vollständigere Übersicht mit den zusätzlichen Werten von SETÄLÄ und PÄÄKKÖNEN (nach HAKULINEN) ergibt folgendes Bild:

Tabelle 52

Nr.	Phonem/Graphem	HAKULINEN[34]	SETÄLÄ[37]	PÄÄKKÖNEN[38]	HÄKKINEN[39]	VEENKER[40]
011	ü/y		1,20	1,79	1,6	1,26
014	u	4,8	4,61	5,02	4,9	3,94
016	i	12,0	10,01	10,68	11,4	9,80
031	ö		0,31	0,47	0,4	0,22
034	o	4,9	4,72	5,27	4,5	4,00
036	e	9,4	9,09	8,22	7,4	9,23
066	ä	5,7	5,92	4,69	5,6	4,53
069	a	10,4	11,90	11,80	12,3	10,27
			47,76	47,94	48,1	43,25
111	p		1,51	1,72	2,3	2,96
131	t	11,5	9,54	9,77	8,8	9,58
151	k	5,0	5,06	5,32	6,2	6,27
232	d		0,81	0,83	0,4	0,51
422	v		2,28	2,47	2,2	2,44
431	s	8,5	6,94	7,84	7,2	7,65
442	j		2,66	1,92	2,1	2,72
471	h		2,71	1,82	2,1	2,09
632	l	5,7	5,76	5,73	5,8	7,29
732	r		1,46	2,25	2,2	2,09
812	m		3,34	3,41	2,8	3,12
832	n	8,4	9,96	8,68	9,8	9,38
852	ŋ		—	—	0,1	0,63
	Summe von C		52,03	51,76	52,0	56,73
	Summe von V		47,76	47,94	48,1	43,25
	Summe	86,3	99,79	99,70	100,1	99,98
	Diff. bis 100	13,7	0,21	0,30	0,1 —	0,02

15. Bereits aus diesen Vergleichen ist ersichtlich, daß die Behauptung, das Finnische verfüge statistisch über mehr Vokale als Konsonanten, unzutreffend ist. M. E. erklärt sich dies aus der falschen Prämisse, daß eben durch den graphischen Charakter veranlaßt (»das Finnische verfügt über eine nahezu phonologische Orthographie«) nicht die Phoneme, sondern die Buchstaben gezählt worden sind (dies würde bedeuten, daß man im Ungarischen ' und '' als Phoneme zählen müßte). Wenn man davon ausgeht, daß jede Silbe aus mindestens einem und höchstens einem Vokal bestehen muß, so müßte im Falle des Zutreffens der vielfach zitierten Behauptung das Finnische über eine große Zahl von Silben des Typs V verfügen, um ein Übergewicht gegenüber

[37] Zitiert nach L. HAKULINEN, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Neljäs, korjattu ja lisätty painos. Helsinki 1979. 18.
[38] Zitiert nach HAKULINEN 1979. 18—19.
[39] HÄKKINEN 1977. 63.
[40] Meine Angaben entsprechen der in Anmerkung 28 geschilderten Umrechnung.

den Konsonanten rein rechnerisch überhaupt zu ermöglichen. Bei meiner vorgeführten Untersuchung habe ich die kurzen Vokale, die langen Vokale und die Diphthonge[41] jeweils als einzelne Phoneme gewertet. Bei den Konsonanten habe ich /kk/, /tt/ usw. als biphonematisch eingestuft, weil sonst die Struktur des Stufenwechsels anders zu deuten wäre oder man zu einer anderen Auffassung der Silbenstruktur gelangen müßte.

16. Um aber die Vorurteile, die offenbar noch immer unausrottbar bestehen mögen, endlich abzubauen, habe ich einige hypothetische Überlegungen angestellt und meine Ergebnisse entsprechend umgerechnet (d. h. bewußt falsifiziert). Theoretisch denkbar sind folgende Interpretationen:

I. Vokalismus

Variante	(a)	kurzer Vokal	$\underline{V} = 1$ Phonem
		langer Vokal	$\overline{V} = 1$ Phonem
		Diphthong	$D = 1$ Phonem
	(b)	kurzer Vokal	$\underline{V} = 1$ Phonem
		langer Vokal	$\overline{V} = 1$ Phonem
		Diphthong	$D = 2$ Phoneme
	(c)	kurzer Vokal	$\underline{V} = 1$ Phonem
		langer Vokal	$\overline{V} = 2$ Phoneme
		Diphthong	$D = 2$ Phoneme

II. Konsonantismus

Variante	(1)	kurzer Konsonant	/k/ = 1 Phonem
		langer Konsonant	/kk/ = 1 Phonem
	(2)	kurzer Konsonant	/k/ = 1 Phonem
		langer Konsonant	/kk/ = 2 Phoneme

Meine in den vorangehenden Tabellen vorgeführten Angaben basieren auf dem m. E. angemessenen Interpretationsprinzip a—2.

17. Bei Zugrundelegung der anderen Möglichkeiten ergibt sich die folgende Synopsis (Tabelle 53), entsprechend würden sich im Bereich des Konsonantismus die Ergebnisse verändern (Tabelle 54):

[41] Unter Berücksichtigung des Umstandes, daß in nichterster Silbe nur Diphthonge vorkommen, deren zweiter Bestandteil *i* ist, die anderen sind als Vokalverbindungen gewertet. Vgl. H. FROMM—M. SADENIEMI, Finnisches Elementarbuch. I. Heidelberg 1956. 21.

Tabelle 53

Synopse der Vokalfrequenzen bei unterschiedlicher Interpretation des phonologischen Status der langen Vokale und Diphthonge

a: V = 1 Phonem, $\overline{V}$ = 1 Phonem, D = 1 Phonem
b: V = 1 Phonem, $\overline{V}$ = 1 Phonem, D = 2 Phoneme
c: V = 1 Phonem, $\overline{V}$ = 2 Phoneme, D = 2 Phoneme

Nr.	Phonem	Variante a		Variante b		Variante c	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%
011	**y/ü**	**32,0**	**2,92**	**42**	**3,39**	**43**	**3,19**
014	**u**	**100,0**	**9,12**	**114**	**9,20**	**123**	**9,14**
016	**i**	**248,5**	**22,65**	**302**	**24,37**	**327**	**24,29**
031	**ö**	**5,5**	**0,50**	**10**	**0,81**	**10**	**0,74**
034	**o**	**101,5**	**9,25**	**127**	**10,25**	**134**	**9,96**
036	**e**	**234,0**	**21,33**	**245**	**19,77**	**265**	**19,69**
066	**ä**	**115,0**	**10,48**	**120**	**9,69**	**139**	**10,33**
069	a	260,5	23,75	279	22,52	305	22,66
		1097	100,00	1239	100,00	1346	100,00
Korrelation							
a) Lippenrundg.							
labial		239	21,79	293	23,65	310	23,03
illabial		858	78,21	946	76,35	1036	76,97
		1097	100,00	1239	100,00	1346	100,00
b) Art.-Stelle							
vorn		152,5	13,90	172	13,88	192	14,26
irrelevant		482,5	43,98	547	44,15	592	43,98
hinten		462,0	42,11	520	41,97	562	41,75
		1097	99,99	1239	100,00	1346	99,99
c) Zungenstellung							
hoch		380,5	34,69	458	36,97	493	36,63
mittel		341,0	31,08	382	30,83	409	30,39
tief		375,5	34,23	399	32,20	444	32,99
		1097	100,00	1239	100,00	1346	100,01
d) Quantitätsanteile							
kurz		848	77,30	848	68,44	848	63,00
lang		107	9,75	107	8,64	214	15,90
diphthongisch		142	12,94	284	22,92	284	21,10
		1097	99,99	1239	100,00	1346	100,00

Tabelle 54

Vorkommenshäufigkeit der Konsonantenphoneme nach ihrer Position im Wort
C: Variante 1

Nr.	Phonem	Wortinitial		Wortmedial		Wortfinal		Summe	
		abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
111	p	46	11,44	27	3,60	—	—	73	5,49
	pp	—	—	1	0,13	—	—	1	0,08
131	t	33	8,21	86	11,45	48	27,12	167	12,56
	tt	—	—	38	5,06	—	—	38	2,86
151	k	77	19,15	63	8,39	1	0,56	141	10,60
	kk	—	—	9	1,20	—	—	9	0,68
232	d	—	—	13	1,73	—	—	13	0,98
422	v	21	5,22	41	5,46	—	—	62	4,66
431	s	62	15,42	115	15,31	7	3,95	184	13,83
	ss	—	—	5	0,67	—	—	5	0,38
442	j	46	11,44	23	3,06	—	—	69	5,19
471	h	22	5,47	31	4,13	—	—	53	3,98
632	l	27	6,72	82	10,92	—	—	109	8,20
	ll	—	—	38	5,06	—	—	38	2,86
734	r	3	0,75	48	6,39	—	—	51	3,83
	rr	—	—	1	0,13	—	—	1	0,08
812	m	30	7,46	30	3,99	7	3,95	67	5,04
	mm	—	—	6	0,80	—	—	6	0,45
832	n	35	8,71	80	10,65	105	59,32	220	16,54
	nn	—	—	9	1,20	—	—	9	0,68
852	ŋ	—	—	3	0,40	9	5,08	12	0,90
	ŋŋ	—	—	2	0,27	—	—	2	0,15
		402	99,99	751	100,00	177	99,98	1330	100,02

18. Hinsichtlich der Relation C : V würden sich sodann folgende Daten ergeben:

(1) Modell C: 1
V: a

C	1330	54,80%
V	1097	45,20%
	2427	100,00%

(2) Modell C: 1
V: b

C	1330	51,77%
V	1239	48,23%
	2569	100,00%

(3) Modell C: 1
V: c

C	1330	49,70%
V	1346	50,30%
	2676	100,00%

(4) Modell C: 2			
V: a	C 1439	=	56,74%
	V 1097	=	43,26%
	2536		100,00%
(5) Modell C: 2			
V: b	C 1439	=	53,73%
	V 1239	=	46,27%
	2678		100,00%
(6) Modell C: 2			
V: c	C 1439	=	51,67%
	V 1346	=	48,33%
	2785		100,00%

19. Facit: nur im Falle einer phonologischen Wertung von /kk/ etc. einerseits als *ein* Phonem, andererseits gleichzeitiger biphonematischer Wertung *langer Vokale und Diphthonge* kämen wir zu einer Ratio, die für ein statistisches Überwiegen der Vokale über die Konsonanten sprechen würde.

Zur Überprüfung habe ich eine Reihe beliebiger anderer finnischer Texte untersucht und meine Berechnungen in groben, aber grundsätzlichen Zügen bestätigt gefunden.

Die Behauptung: »Zum Zeitpunkt der Abfassung dieses Aufsatzes [1958, bzw. 1967] liegen Berechnungen von insgesamt 16 Sprachen vor; von allen diesen steht das Finnische an erster Stelle in der Häufigkeit der Verwendung von Vokalen; und außerdem ist es die einzige Sprache, in der die Menge der Konsonanten in der Rede geringer ist als die der Vokale«[42] ist mithin als unzutreffend erwiesen und sollte nicht weiter aufrechterhalten werden.

Quod erat demonstrandum!

WOLFGANG VEENKER

[42] L. HAKULINEN, Die charakteristischen Züge der finnischen Sprache. UAJb. 43 (1971): 5.

A *kazár* népnévről[1]

Nemrég jelent meg az Akadémiai Kiadónál PETER B. GOLDEN munkája (Khazar Studies. An historico-philological inquiry into the origin of the Khazars. I—II. Budapest 1980), mely különös érdeklődésre tarthat számot mind a magyar nyelv, mind a magyarság honfoglalás előtti történetének kutatói között. A szerző, HALASI-KUN TIBORnak a Columbia egyetem professzorának tanítványa, arra a feladatra vállalkozott, hogy összegyűjtse a kazár nyelv szórványemlékeit és ennek alapján az eddigi kutatásokat újraértékelve megkísérelje megállapítani a kazárok nyelvi és etnikai hovatartozását. A mű eredetileg doktori disszertációnak készült és 1972-ben fogadták el publikálására, megjelenése különböző okok miatt nyolc évig húzódott. A mű három részből áll. Az első áttekintést ad a kazár történelem előzményeiről (hunok, ogurok, törökök, szabirok, avarok, türkök, bulgárok), ismerteti a kazárok eredetére vonatkozó elméleteket, a kazárok történetét és a magyarokhoz való viszonyát, végül a kazár birodalom népeit és intézményeit. A második rész (negyedik fejezet) „A kazár szó-lista" (The Khazar word list) címet viseli. Ezen belül előbb szól a forrásokról, majd a szórványokat az alábbi csoportosításban tárgyalja: 1. Törzsnevek, 2. Személynevek és címek, 3. Földrajzi nevek, 4. Vegyes, 5. Esetleg kazár eredetű szavak. A könyv teljes harmadik része (a második kötet) facsimiliében közöl mutatványokat azokból az eredeti forrásokból, amelyekben a szórványok előfordulnak.

A mű egyedülálló filológus munka a maga nemében. A kazár kutatások legutóbbi két összefoglaló munkája (D. M. DUNLOP, The history of the Jewish Khazars. 1954, M. I. ARTAMONOV, Istorija Hazar. 1962) óta jelentős irodalom foglalkozott a kazár kérdéssel, ezért Golden világos, jó problémalátású áttekintése igen hasznos és egyben megfelelő hátteret ad a könyv fő mondanivalójának. A munka középpontjában természetesen a „kazár szó-lista" áll. A szerző alapos jártassága az igen sokrétű forrásanyagban már abban is megmutatkozik, hogy minden lényeges forrást eredeti kéziratban vizsgált meg, ami nem kis teljesítmény, hiszen egyformán otthonosan kellett mozognia az arab, a bizánci, az örmény, a grúz, a héber és a perzsa forrásokban, de figyelembe kellett vennie a szláv, a latin, a magyar (itt elsősorban a helynévi anyagot) és a kínai forrásokat is. Ez utóbbi négy forráscsoportban ugyan nem végzett önálló kutatómunkát, de nem lehet említés nélkül hagyni, hogy anyanyelvi szintű orosz tudása (Golden nagyszülei az 1905-ös forradalom után vándoroltak ki Oroszországból), kiváló magyar nyelvi ismeretei (ami

[1] A Kőrösi Csoma Társaság közgyűlésén, 1981. április 21-én tartott előadás kibővített szövege.

megmutatkozik a magyar nyelvű szakirodalom ismeretében is) és kínai tudása (felesége kínai) e forrásterületek irodalmának megítéléséhez is biztos alapot nyújtottak.

Golden az egyes nyelvi elemeket minden esetben a forrásokban található eredeti írásalakokban adja meg, ezt követi a kiejtés valószínűsíthető rekonstrukciója. Tárgyalja a szó történeti környezetét, az esetleges szövegösszefüggést, számba veszi az eddigi megoldási, etimológiai kísérleteket. Jól ismeri a szerteágazó irodalmat és általában biztos kézzel, jó kritikai érzékkel foglal állást a vitatott problémákban. Golden tudatában van az anyag adta korlátoknak. A fő korlátot az jelenti, hogy szinte kizárólag onomasztikai anyag áll rendelkezésre. Világos előtte, hogy a kazárok nyelvi s így etnikai hovatartozását mindenekelőtt szövegek dönthetnék el (262. l.), amihez azért hozzátenném, hogy biztosan kazár közszavak is nagy segítséget jelentenének. Az a feltételezés azonban, hogy a kazár, vagy a forrásokban kazárnak minősített törzs-, személy- és helynevek vagy címek magából a kazár nyelvből származnak korántsem bizonyos. Belátható, hogy, ha valaki a magyarság etnikumát akár a *király* címből, akár a Stephanus névből vagy a Pest helynévből kívánná meghatározni, alapvetően téves következtetésre jutna. Golden tudatában van ennek a nehézségnek, ezért megkísérli az onomasztikai anyag etimologizálását. Ebben nem kisebb tudóst követ, mint NÉMETH GYULÁT, akinak műveit nemcsak kitűnően ismeri, hanem akinek nézeteit sok esetben, ha helyenként kritikával is, de követi.

Filológiai szempontból az adatok közlésével kapcsolatban egy lényeges megjegyzést tennék. A források szövegtörténeti vonatkozásait, kiadásait stb. általában világos tömörséggel tárgyalja a szerző. Az egyes forrásokra vonatkozó általános ismeretek azonban nem pótolják a kérdéses szöveghelyre, illetve az ott előforduló adat eredetére vonatkozó ismereteket. Ezek tárgyalása sok helyütt hézagos vagy elmarad. Ennek fő következménye, hogy az adatok kronológiai viszonya nem tűnik kellő világossággal elő. Egy példán mutatnám be a kérdést. A kazár népnevet Golden a következő nyelvű forrásokból idézi: arab, héber, perzsa, bizánci, szláv, grúz, örmény, latin, magyar és kínai. Minden esetben lapalji jegyzetben idézi a forráshelyet. Az alábbi táblázatban: összeállítottam az egyes forráscsoportokban a legkorábbi előfordulásokat:[2]

[2] Az alábbi táblázat adatainál többnyire Goldent követtem. A mű 11—123. oldalain nyelvek szerint ismerteti a forrásokat, általában megadja a szerzők évszámait és igen helyesen a használt kéziratok dátumait. Az adatok néhol kiegészítésre illetve helyesbítésre szorulnak. Így pl. Ibn Rusta művét GOLDEN 903-ra teszi. Ezt a hibát már KMOSKÓ kijavította (l. CZEGLÉDY, 1954. 87—88) és ismeretes, hogy Ibn Rusta datálása Dzsajháni datálásnak függvénye. MINORSKY (1937. 168) 912 körül vagy azutáni időt ad meg, CZEGLÉDY legújabban (l. GYÖRFFY, 1975. 85) a mű befejezését 930 körüli időre teszi. Ami a héber forrásokat illeti Golden a két legfontosabb műre KOKOVCOV, (1932) és DUNLOP (1945) munkáira utal. József kagán híres levele, GOLDEN szerint, a belső kritériumok alapján a 10. század közepére tehető (121. l.). Annyi bizonyosra vehető, hogy a levél a 11. század végén már létezett, mert Jehudah ben-Barzillay (műve 1080 és 1105 közötti) már idézi, ha tartalmát illetően erős kétkedésekkel is. Mint ismeretes József kagán levele válasz Haszday Ibn Safrutnak a kordovai uralkodó zsidó miniszterének levelére. Ez utóbbi levél (a szövege szerint) III. Abd-al-Rahman alatt íródott, aki 912 és 961 között uralkodott. Haszday levele tehát, ha hiteles, nem lehet későbbi mint 961, de sokkal korábbi sem. A József kagán féle válasz tehát 960-as évekből származhatott. A levél hitelessége körüli vita tehát kb. 120—130 év körül folyik, hiszen ha hamisítvány, akkor is a 11. század vége előtt jött létre és e kor ismereteit tükrözi. A levél arab forrásaira illetve előzményeire többen utaltak, GOLDEN ezt a kérdést nem veti fel. A táblázatba nem vettem fel minden Golden által idézett művet, csak a legrégebbieket.

Forrás	A megírás ideje	A használt legrégebbi kézirat
Arab		
Ibn Hurdādhbih	885—886	XII. sz. előtt
Baladhuri	892 előtt	1447
Tabari	915—923	1300 k.
Ibn Rusta	930 után	XIV. sz. után
Héber		
József kagán levele	11. sz. (?960 k.)	„Rövid változat" XVI. sz. „Hosszú változat" XVI. sz.
Cambridge-i töredék	11. sz.	12. sz. (?)
Sefer Josippon	953	?
Perzsa		
Balami Tabari adaptációja	10. sz.	1483
Gardizi	1050	16. sz.
Hudud al-Alam	982	1258
Bizánci		
Theophanes	813 után	10. sz.
Nikephoros	814—829	9. sz.
Konstantinos Porph.	950	11. sz.
Szláv		
Cirill legenda	870	15. sz.
Method legenda	885	12. sz.
Grúz		
Krónika	11. sz.	13. sz.
Örmény		
Khorenei Moses	alapredakció 640 k. később átdolgozva	15. sz.
Levond	790 k.	13. sz.
Daskhuranci	11—12. sz.	17. sz.
Latin		
Ravennai Geogr. görög eredeti	7. sz.	
latin ford.	9. sz.	
Guido átdolg.	1118	
Liudprand	958	
Kínai		
Régi T'ang-su	945	
Új T'ang-su	1060	

Mint a fenti futólagos áttekintésből is látható, a szerzők, illetve művek dátumai igen változatosak. Szinte minden forrásnál bonyolult és vitatott kérdés az eredeti forrás későbbi átszerkesztésének vagy átszerkesztéseinek kérdése, s a használt legrégebbi kéziratok dátumát átfutva sok esetben felmerülhet

a kérdés, hogy mi származik a másolók interpolációiból, illetve „javításaiból".[3] Egy azonban bizonyos, a felsorolt források közül a legrégebbinek ugyan az örmények tűnnek, ezek azonban sokszoros átszerkesztésekben maradtak csak fent. A legrégebbi bizánci források 813 előtt nem ismerik a népnevet és a többi források ennél későbbiek. Hogy a ravennai Geográfus eredeti görög szövegében is szerepeltek-e a kazárok, nem tudjuk. Mindenesetre feltűnő, hogy a 6. században megjelenő és a 7. században már komoly szerepet játszó kazárok a velük szoros kapcsolatban álló bizánciaknál miért csak a 9. század elején jelentkeznek (az egykorú korábbi forrásokban szabirokat találunk).[4] Ez óhatatlanul felveti azt a lehetőséget, hogy a kazár elnevezést a bizánciak nem maguktól a kazároktól vették. Ennek azonban súlyos következményei lehetnek, ugyanis a kazár népnévre a magyar őstörténet egyik legmesszehatóbb elmélete épült.

GOMBOCZ ZOLTÁN a honfoglaláskor előtti török jövevényszavainkról írt magyar nyelvű összefoglalásában (1907, 1908), így írt: „Az újabb kutatások eredményei a török—magyar érintkezés történeti hátterére is fényt derítettek. Kétségtelennek kell tartanunk, hogy az a török nép, amelylyel a magyarság a honfoglalást megelőző századokban — a' jövevényszavak tanúsága szerint — huzamosan érintkezett, s a melytől a földmívelést és állattenyésztést eltanulta, a bolgár-törökség (illetőleg a bolgár-törökség valamelyik ága) volt, a mely

[3] Csak példaképpen említem meg Ibn Ḫurdādhbihot. Golden lelkiismeretesen jelzi, hogy három kéziratot vizsgált meg, melyek közül a bécsi a 12. század előttről, az oxfordi 1232—1233-ból és a párizsi a 19. századból származik, majd hozzáteszi (115. l.), hogy Ibn Ḥauqal oxfordi kéziratában van egy kivonat Ibn Ḫurdādbih könyvéből. A három kézirat egy-egy lapja a második kötetben a 125., 126., illetve 127. oldalakon facsimilében is olvasható. Ibn Ḫurdādhbihről tudjuk, hogy 911 körül halt meg, s hogy mint magasrangú póstafelügyelőnek kitűnő ismeretei voltak az „utakról és birodalmakról", melyekről ez a mű szól. MINORSKY (1948. 303) szerint a műnek két redakciója volt, a korábbi 846—847-ben a későbbi 885—886-ban készült. A művet igen sokan idézik a későbbi szerzők közül, akiknek például is szolgált. Az ezeket és a kéziratokat összevető DE GOEJE (1889. XV—XVI) joggal teszi fel a kérdést, hogy az ismert kéziratok vajon Ibn Ḫurdādhbih eredeti és teljes kéziratát tükrözik-e? Válasza nemleges. Véleményét így foglalja össze: „Il résulte de ces considérations que le man. A [a bécsi kézirat], tout en offront un texte beacoup plus riche que celui de B [az oxfordi] et celui auquel appartenait le fragment que j'ai nommé C, ne nous présente pas encore une rédaction complète de l'ouvrage d'Ibn Khordâdhbeh. En même temps nous y observerons cette particularité que plusieurs passages ont été déplacés" (XVII). A kézirati hagyományozás bonyolult kérdéseit Marquart, Barthold, Kmoskó, Minorsky, Czeglédy és mások többízben tárgyalták. Mivel azonban a kazár népnév legrégibb előfordulása ebben a munkában található, hasznos lett volna, ha Golden egyenként megvizsgálja a műben elfőrduló helyeket és állást foglal ott ahol azt ismeretei megengedik. MINORSKY (1939. 183) megjegyzi, hogy az Ibn Ḫurdādbihnál szokatlan módon nem a Káspi tóra, hanem a Fekete tengerre vonatkozóan szerepel a Kazár tenger *(baḥr al-Ḫazar)* kifejezés. Minorsky szerint ez az adat al-J̌armitól került Ibn Ḫurdādhbihihez és esetleg a *Ḫazar* helyett *J̌urz* (a két név arab írása csak két pont helyében különbözik), tehát „grúz" olvasandó. Egy más vonatkozásban GOLDEN MINORSKYnak ezt a javítását elfogadja (84. l., 266. j.). Kérdés azonban, hogy al-J̌armi elveszett művében hogyan fordult elő a kazár népnév. (Al-J̌armi a 9. század közepe előtt írt). Nem gondolom, hogy GOLDEN el tudta volna dönteni, hogy melyik e népnév legkorábbi arabírásos alakja, de hasznos lett volna, ha a kérdést legalább felveti, s a források megadásánál nem egy, általam legalábbis áttekinthetetlen, sorrendet használ.

[4] Anélkül, hogy a szabir-kazár kérdésben részletekbe tudnék bocsájkozni, megjegyezném, hogy az irodalomban elég gyakori két dátum (hallgatólagos) összekeverése, azé a dátumé a m e l y r e egy értesítés vonatkozik és azé, a m e l y b ő l a forrás való. A kettő szétválasztása mind nyelv- mind néptörténeti szempontból igen lényeges. Sajnálatos, hogy GOLDEN, aki nyilván tisztában van ezzel a követelménnyel nem érvényesítette ezt a szempontot következetesen a bemutatott anyagon.

a Volga és a Káma vidékén időszámításunk első századaiban a virágzó Nagy-Bolgár birodalmat (Magna Bulgaria) alapította, s a melyet Fadhlan arab író (Kr. u. 921—2) mint részben városokban lakó, kereskedő, iparban és kézimunkában jártas, tehát a műveltségnek viszonylagosan magas fokán álló népet jellemez" (103—104). Az újabb kutatások, amelyre itt GOMBOCZ célzott ASMARIN munkája (1902), melyet nálunk elsőnek MUNKÁCSI ismertetett az Ethnographia 1903-as számában. Asmarin ebben a művében számba veszi a volga-kámai bolgárokról szóló tudósításokat, valamint a 13. és 14. századból fennmaradt sírfeliratokat és megállapítja, hogy a volgai bolgárok egy csuvasos típusú nyelvet beszéltek. Mivel pedig a magyar nyelv honfoglaláskor előtti jövevényszavairól már BUDENZ és Munkácsi egyértelműen kimutatták, hogy csuvasos típusúak, a következtetés világosnak tűnt. Gombocz azonban tudatában volt annak, hogy e történeti hipotézis érdekében el kell hárítani egy másik lehetőséget. Az 1912-ben megjelent német nyelvű változatban (BTLw.) már így ír: „Von den türkischen völkerschaften, mit welchen die Ungarn vor der landnahme längere zeit in friedlicher oder feindlicher berührung standen, kommen nur die Chasaren und die Bulgaren in betracht" (194). S mivel a kazárokkal való kapcsolatot és jövevényszavaink kazár eredetét a magyar tudomány megelőző korszaka már HUNFALVY óta (1876. 263—300) számon tartotta, s nem kisebb tekintély mint PAULER GYULA (1900. 5, 14—15) is természetesnek vélte, Gombocznak érvekkel kellett alátámasztania azt az állítását, hogy jövevényszavaink n e m kazár eredetűek. Erről így ír: „Die historische möglichkeit eines chasarischen einflusses auf die ungarische sprache will ich keineswegs leugnen, es ist jedoch klar, dass das entscheidende wort in dieser frage der sprachwissenschaft gebührt" (197). A nyelvészeti vizsgálatok pedig azt mutatják, folytatja Gombocz, hogy a kazárok nem beszéltek egy csuvasos típusú nyelven, pontosabban egy nem csuvasos, hanem köztörök típusú nyelvet beszéltek.

GOLDEN több mint fél évszázad után ugyanennek a kérdésnek szenteli könyvét. Következtetéseit igen óvatosan fogalmazza meg: kétségtelennek tartja, hogy a kazárok török nyelven beszéltek. Megemlíti, hogy kísérletek történtek arra, hogy a kazár nyelvet a csuvasos típusú török nyelvek közé sorolják (nála *Oğuric)*, de úgy találja hogy szójegyzéke ehhez nem ad elegendő alapot. Egyedül *Sarkel* neve támaszthatná alá egy ilyen nézetet, de ez sem világos, egyértelmű számára. Más nevek viszont, mint például a *tudun* cím szerinti világosan nem csuvasos típusúak, a *tudun* ogur-bolgár alakja ugyanis *turun*. GOLDEN itt egy kronológiai problémát összetéveszt egy nyelvivel, ugyanis a $d \gg r$ változás a 9. század után zajlott le a csuvasban és legkorábbi adatunk rá a 13. századból van.[5] A végső következtetéstől azonban visszariad és megállapítja — és ezzel csak egyetérthetünk —, hogy a kazár kaganátusban igen sokféle török és egyéb nyelvet is beszéltek és a szórványemlékek sok esetben e különféle népektől vagy azok révén kerültek a forrásokba.

[5] A $d \gg r$ változás legkorábbi, biztosan datálható adata egy 1297 szeptember 16-ára keltezett volgai bolgár sírfelirat (vö. RÓNA-TAS—FODOR 1973. 44). Korábbi időre vonatkozik, de későbbi időből származik a troicki orosz krónika 1230-as évre vonatkozó értesítése, amelyben szerepel a *trunove* adat, amelyet már MUNKÁCSI (1903) azonosított a *tudun* címmel. Tőle és egymástól függetlenül 1918-ban felfedezték ezt a megfelelést SAHMATOV és SZAMOJLOVICS is. Az a tény, hogy a perzsa *ādīna* „péntek" szó átment ezen a változáson (vö. volgai bolgár *irne, arna*, csuvas *erne)* arra utal, hogy a $d > r$ változás csak a mohamedán vallásra való áttérés után zajlott le. SCHERNER (1977. 62) 1200 körülre teszi a változást. (Részletesebben l. RÓNA-TAS 1982).

A fő érve azonban Goldennak is ugyanaz mint már Gombocznak, nevezetesen a *kazár* népnév. Gombocz tisztában volt azzal, hogy a kazár népnév akkor lehet ebben a kérdésben döntő, ha: 1. Ez a kazárok önelnevezése, 2. ha a kazárok önelnevezése valóban *qazar* hangalakú volt, tehát *z*- török nyelvre utaló szóközépi *z*-vel és, ha 3. ez az elnevezés török eredetű. Ezért Gombocz megkísérelte ezt a három tételt érvekkel alátámasztani.

Hogy a kazár népnév a kazárok önelnevezése volt, azt, GOMBOCZ szerint, világosan mutatja a *Ḫazar ḫaqan* خزر خاقان (IBN RUSTA, ISTAHRI), illetve *ḫaqan ḫazar* خاقان خزر (IBN FADLAN) cím, továbbá a *qara ḫazar* قرا خزر „fekete kazár" kifejezés (ISTAHRI, IBN FADLAN). Hogy a népnévben *-z-* volt, azt a források egybehangzó tanúsága szerint nem lehet kétségbe vonni. Ha viszont a kazár a saját török elnevezés, folytatja Gombocz gondolatmenetét, akkor azt aligha lehet elválasztani a török *qaz-* „bolyongani, vándorolni; errer, vagabonder" igétől.[6] Vagyis a szót nemcsak önelnevezésként használták a kazárok, hanem a szónak török etimológiája is van, tehát török eredetű. Az pedig, hogy a kazárok nyelvében volt egy *qaz-* ige, biztosan kizárja a csuvasos jelleget, ahol a *-z*-nek szabályosan *-r-* felelt meg, már ekkor is, hiszen a magyar nyelv török jövevényszavai világosan egy *r*-török nyelvre utalnak. Gombocz összefoglalása: „Aus der oben gegebenen deutung des namens **Kazar** kann nur gefolgert werden, dass das chasarische eine *z*-sprache war, und folgedessen als quelle der alttürkischen lehnwörter der ungarischen sprache nicht in betracht kommt" (199).

GOMBOCZ később megváltoztatta nézeteit azt illetően, hogy hol vettük át bolgár—török jövevényszavainkat. A bolgár kérdés és a magyar hun monda

[6] A kazár népnévnek a *qaz-* 'bolyongani, vándorolni' igéből való származtatását általában Gombocznak szokták tulajdonítani, holott Gombocz világosan megadja forrását: „. . . so schon Vámbéry, Magy. Er. s 69. . ." (GOMBOCZ 1912. 199). Hogy VÁMBÉRY említetlenül szokott maradni annak talán az is oka lehet, hogy a megadott helyen (A magyarok eredete. Ethnologiai tanulmány. 1882. 69. l.) nincs erről szó csak a kazárok között elterjedt zsidó vallásról. Ezzel szemben ugyanennek a munkának a 439. oldalán van egy „khazár szó- és névlajstrom". Sajnálatos, hogy Goldennek ez nem került kezébe, mert szándékában és részben anyagában is, ez a szólajstrom valójában az előzménye Golden munkájának. Itt az áll, hogy: „*khazar* ethnikai tulajdonnév szóbeli jelentése szerint k ó b o r l ó, c s a v a r g ó, n o m á d (lásd Bolgár 69. l.)" Vámbérynek ez a téves utalása került, elírás folytán, Gombocz munkájába. Az utalás valójában a „bolgár szó- és névlajstromra" vonatkozik. Itt a 429—430. oldalon a bulgár népnevet tárgyalja, s azt a *bulgamak* 'felizgulni, felkavarni, feltúrni' igéből 'zendülő, lázadó, zavargó' jelentésűnek értelmezi és aoristosnak tartja. Ezután azonosítja a *kabar*-ral (< *kabarmak* 'felvájni, fölkeverni,' amelyből "a kezdő gutturális elesése után, a mi a törökben nem ritka eset, az abar vagy avar nemzetségnév származott", továbbá „ilyenek a khazár, a khazák tulajdonnevek, amelyek a közös kaz- „bolyongani, kóborogni tőszótagból (l. Tört.-tat. etymol. szótárom 23§) származván csak annyiban különböznek egymástól, hogy az első aoristus, a második pedig igenév gyanánt használtatik, de mindkettő a bolyongó, kóborló, nomád alapgondolatot fejezi ki".) Valószínűleg Golden nem is gondolta, hogy milyen közel áll nézete Vámbéryéhez, amikor a kazár népnévről ezt írta (Maszudi szabir-kazár azonosítása kapcsán): „. . .the semantic similarity of Sabir and Q'azar both meaning „nomad", „wanderer" an appelation very suited to these early Turkic tribes" (133). Sem Vámbéry sem Golden nem gondolkozott el azon, hogy a nomád népeknél a vándorlás a társadalmi létezés természetes állapota, semmiképpen nem szolgálhat tehát etnikai önelnevezésnek. Az anatóliai *Yürük*, amelyre itt hivatkozni szoktak (pl. NÉMETH 1930. 34.) éppen a már régóta letelepedett anatóliai török falusi népesség által a tőlük eltérő életmódot folytatókra alkalmazott megjelölése. Egyébként is teljesen valószínűtlen és pédátlan lenne, hogy egy etnikai csoport tagjai önelnevezésként valamilyen saját tulajdonságukat mintegy közösségi döntésként mi-tudatuk nyelvi szimbolumává tegyék.

című, a Magyar Nyelvben 1921-ben megjelent cikkében az érintkezést és így a jövevényszavak átvételének helyét már nem a Volga—Káma vidékére, hanem a Kaukázustól északra, a Kubán és a Meotisz közé helyezi, s ami ezzel együtt jár, az 5. és 8. század közé. Az átadók s így a magyarságra alapvető hatást gyakorló törökök azonban Gombocz szerint változatlanul a bolgár—törökök, csak még az északra, a Volga—Káma vidékre való költözésük előtt, a régebbi Magna Bulgáriában. A kazárokat továbbra is kizárta az átadó népek közül. Gombocznak ezt a nézetét tette magáévá NÉMETH GYULA A honfoglaló magyarság kialakulása (1930) című munkájában. Bár ő már világosan látta, hogy a kazár birodalomban többféle török és nem török nyelvet beszéltek, a kazár népnév etimológiájában, s így köztörök eredetében, ő sem kételkedett, sőt ezt újabb érvekkel igyekezett alátámasztani. A forrásokból úgy látta, hogy a *szabir* és a *kazár* népnevek összefüggnek, sőt azonos népet jelölhetnek. A *szabir* népnév általa adott etimológiája szerint az a *sap-* „az útról letérni, eltévelyedni, bolyongani" igéből származik, tehát azonos jelentésű a *kazár* népnévvel. NÉMETH GYULA utolsó műveiben (1966, 1972) visszatért a Volga—Káma-vidéki átvétel elméletéhez, a kazár kérdésben azonban ő sem változtatta meg véleményét.

A LIGETI LAJOS által szerkesztett és 1943-ban kiadott A magyarság őstörténete című munkában a kaukázusi őshazáról szóló fejezetet HALASI KUN TIBOR írta. HALASI KUN nagy vonásokban a Gombocz-féle második elmélet mellett foglalt állást, de tagadta a kazár—szabir azonosságot, úgy látta, hogy a kazár birodalomban keleti és nyugati török nyelvet beszéltek [tehát *z*-török és *r*-török nyelveket], de nem kételkedett abban, hogy „keleti török maga a kazár név . . ." (94. l.). A kapcsolatokat úgy képzelte el, hogy „. . .előbb a nyugati török rész hatása az erősebb és a keleti török részé egészen gyenge, később a nyugati török hatás egyre csökken, míg a keleti török fokozódik. A kaukázusi kor vége felé, Dél-Oroszországban a kettő talán egyforma, sőt az erőviszonyok esetleg a keleti török rész javára billentek át" (95. l.). A „keleti törökök" pedig a kazárok voltak, akik a 8. század vége felé telepedtek rá a bolgárokra.

Végül is ezt a koncepciót folytatja Golden. Szerinte a GOMBOCZ—NÉMETH-féle hipotézis a többinél messze jobb munkahipotézis, bár vannak gyöngéi. Mellette szól azonban Golden szerinti Maszúdi megjegyzése, aki szerint a *ḫazar* a perzsa elnevezés és török megfelelője a *sabir*. Talán, írja (133), egy igen kusza formában Maszúdi a szabir és a kazár népnevek jelentéstani azonosságára utal, hiszen mindkettő ugyanazt jelenti: 'nomád, vándorló', amely különben is jól illik ezekre a korai török törzsekre. Mondanunk sem kell, hogy az egyébként kitűnő Maszúdiról aligha feltételezhetjük, hogy ilyen „etimológiai ismeretekkel" rendelkezett.

Mint láttuk, tehát a kazár népnév kulcsszerepet játszott a különböző őstörténeti elméletekben, ezért érdemes megvizsgálni, hogy helytállók-e azok az alaptételek, amelyekből Gombocz kiindult. Ezeket, bárhogyan is foglaltak állást a kazárok nyelvét illetően, általában nem vonták kétségbe. Előbb azonban röviden át kell tekintenünk a *kazár* népnév eredetére vonatkozó fontosabb egyéb nézeteket.

A *kazár* népnév legrégibb ismert magyarázata a középkorba nyúlik vissza. E korszak népnévmagyarázatai közt a leggyakoribb a névadó ősre, a heros eponymos-ra való visszavezetés. Egy ilyen magyarázatot a szír hagyomány tartott fent. Az 1199-ben meghalt jakobita patriarcha SZIRIAI MIHÁLY

krónikája a bolgár vándorlás történetét mondja el. Ebben három testvérről van szó, akik Belső Szkitiából 30 000 emberrel vonultak ki. Amikor a rómaiak határához értek egyikük, nevezetesen Bulgarios tízezer embert vett magához, elvált testvéreitől, átlépte a Tanaist, eljutott egészen a Donabis folyóig, majd Maurikios római császárhoz követeket küldött, hogy az adna nekik földeket és hogy a rómaiak szövetségese legyen. Az letelepítette őket a Felső- és Alsó-Moesiában és Dáciában, azon a területen, amelyet az avarok korábban elpusztítottak. Ezek letelepedtek és a rómaiak védősáncai lettek. Ezeket a szkitákat a rómaiak bolgároknak nevezték. A másik két testvér az alánok országába jött, amelyet Barsaliának neveznek, s amelynek városait a rómaiak építették, Qaspiahoz, melyet Toraje kapujának neveznek. A bulgárok és a pugurok (l. alább) ezek lakói egy időben keresztények voltak, mivel azonban egy idegen nép e terület felett uralmat szerzett, *χazar*oknak nevezték őket, annak a legidősebb bátyjának *Xazarig*nak a nevéről. „És ez a nép erős volt és kiterjeszkedett."[7]

Ezt a szöveget CHABOT nyomán már MARQUART idézi (Streifzüge, 1903, 485. l.). A szöveg körüli vitából kiemelném azt a kérdést, hogy ez a rész visszamehet-e EFEZOSZI JÁNOS munkájára. SZIRIAI MIHÁLY krónikájában sok helyütt felhasználta EFEZOSZI JÁNOS krónikáját, ez a rész azonban, mint erre már MARQUART rámutatott (1903, 488. l.) nem származhat EFEZOSZI JÁNOStól, aki 586 körül halt meg. A bolgár vándorlás dátumát ugyanis más források egybehangzó tanúsága szerint 678 és 680 özé kell tennünk. A szöveg eredetére vonatkozó legfontosabb megállapítást CZEGLÉDY KÁROLY tette (1958. 53, 1969. 244), aki kimutatta, hogy a szír szöveg perzsa és görög forrásra megy vissza, amit az is tükröz, hogy a kazárok névadó ősének névalakja a Xazarig perzsa, míg a Bolgarios görög végződést mutat.

Ez a szöveg Sziriai Mihálytól átkerült az 1226 és 1286 között élt BAR HEBREUS keleti jakobita főpap munkájába. A kérdéses hely lényegében megegyezik, a *pugur* alak helyett *pangur* áll. Ez nyilván romlott hely, de nem meggyőző MARQUART emendálási kísérlete, aki a *pwgwr*, illetve *pngwr* alakokat *blngwr*-re javította és Balangar-ral azonosította. Gráfiailag sokkal valószínűbb, hogy az első esetben egy *wwgwr*, a másodikban egy *wngwr* alakot kell feltételeznünk, s így az első *wogur* vagy *wugur*, a másodikat *wongur*, *wungur*, illetve *wangur* hangalakkal olvashatjuk. Ez egyfelől a bolgárok és onogurok együttélésének újabb forrásadata lehet, másrészt a onogur népnév *v*-protézises alakját tükrözheti. Mindenesetre a forrás arra utal, hogy a kazárok a bolgárok és az onogurok legyőzésével alakították ki birodalmukat úgy, ahogy azt a többi forrásból is tudjuk.[8]

Kronológiai szempontból azonban ez a történet, bár biztosan nem származhat EFEZOSZI JÁNOStól, nem tulajdoníthatjuk Sziriai Mihálynak sem. Ez a rész még a kazár birodalom felbomlása, tehát a X. század vége előtt

[7] Lásd CHABOT fordítását (II, 363—364, facs. 381, 382).

[8] CHABOT a fenti helyen nemcsak Bar Hebreus változatát, hanem a mű szírírásos arabnyelvű fordításának megfelelő alakjait is megadja, itt *al-Bwlgraye we al-Pugkraye* áll, a második szó *-k*-ja nyilván eredetileg *waw*, tehát itt is egy *pwgwr* átírásáról van szó, az arab fordítás hűségesen másolja a szír kéziratot. A szír írásban a zárhangot jelölő betűk eredetileg zárhangot is jelöltek, később a betű fölé tett pont a zárhangú, a betű alá tett pont a réshangú változatot jelölte. A kazár népnév a kéziratban nincs kipontozva ezért elvileg egyaránt olvasható zárhanggal vagy réshanggal, Chabot olvasata az arab írásos változaton alapszik.

kellett, hogy keletkezzen (vö. HENNING 1952, 504—505). Végül megemlítem, hogy Golden nem idézi a szír alakot.

A kazár népnévnek egy mondai ősre való visszavezetését megtaláljuk József kagán héber nyelvű levelében is. A híres és sokat tárgyalt szövegnek egy hosszabb és egy rövidebb változata ismeretes. A minket érdeklő rész mindkét változatban szerepel. József kagán a kazárok uralkodója a spanyolországi mór birodalom zsidó miniszteréhez Haszdaj ibn Safruthoz írt válaszlevelében elmondja, hogy Jafet fiának Togormának tíz fia volt. A tíz fiú nevének alakjai kisebb eltérésekkel egyeznek a két változatban. A 7. fiú neve mindkét változatban *xzr* (Xazar). Ebből a szövegből úgy tűnik, hogy ez az egyetlen adat, ahol a kazárok önelnevezésként használják a Xazar névalakot. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a szöveg viszonylag kései, mégha hiteles volna is, akkor is a 10. század 60-as éveiből származik, ha hamisítvány, úgy a 11. századból. Számos adata arab eredetre utal. Maga a levél azonban héber nyelven íródott, s ezért korántsem biztos, hogy kazár nyelvű alakot tükröz. Egy ma angolul író magyar is Hungarian-nek nevezi magát és nem Majarian-nak.

A kazár népnév egy másik etimológiája is a középkorba nyúlik vissza. A valószínűleg a 7. században élt ravennai ismeretlen Geográfus művének 9. század második feléből származó latin fordítása, illetve GUIDO PISINO 1118-ból származó átdolgozása a kazárokat az akacirokkal azonosítja (Rav.: *Agaziros*, Guido: *Agazaros)*.[9] Bár a szöveg csak a két népet és nem a két népnevet azonosítja HOWORTH óta többen, többféle módon kísérelték meg a két népnév azonosítását. A magyarázatok egy része az akacir első tagjában a török *aq* „fehér" szót látta, s „fehér kazárokról" szól (vö. pl. HENNING 1952. 506—607), mások az akacirból valamilyen hangtani magyarázattal igyekeznek eljutni a kazárhoz. Újabban CZEGLÉDY KÁROLY (1971. 144) gráfiai megoldást javasolt. Ez a néveredeztetés többek között azért nem volt népszerű, mert lehetetlenné tette az akacir népnév tetszetős etimológiáját, amely ez utóbbit HAMMER PURGSTALL óta egy török *ayač eri* állítólag „erdei ember" jelzős összetételből magyarázta. Az akacir = kazár egyeztetésnek azonban súlyos nehézségei vannak. Igaz, hogy JORDANESnél *akacir*, CASSIODORUSnál *gazir* alakot találunk, de ezek PRISKOS rétorra mennek vissza. Már MARḪUART (1903. 41) megjegyezte, hogy a PRISKOS kéziratokban valószínűleg *'axατιρ* alak az eredeti, s az *'axατζιρ* alak minden bizonnyal a másoló számlájára írandó (vö. még MARKWART 1932. 283, MAENHEN-HELFEN 1966). Másfelől figyelembe kell venni, hogy a török *aq* eredetileg lószínnév, s a régi köztörök szó a „fehérre" *ürün*, ezt találjuk a keleti türk és ujgur emlékekben. Még a 11. századi KÁSGARÍ is megjegyzi, hogy az *aq* csak az oguzoknál jelent általában „fehéret", a többi török nyelvben lószínnév. A „csuvasban" viszont a fehér szó *šură*, ami egy korábbi *šāriγ* alakra megy vissza, amely mellett létezett egy rövidebb *sār* > *šār*

[9] IORDANES, Getica 63: quibus Aestis in austrum absidet gens Acatzirorum fortissima, frugum ignara, quae pecoribus et venationibus victitat, ultra quos distendunt supra mare Ponticum Bulgarum sedes. RAV., Cosm. 44: item ponitur in locis plantiis longe lateque nimis spatiosissima (patria) que dicitur Chazaria, quos Chazaros super scriptus Iordanis Agaziros vocat, per quam Chazirorum patriam plurima transeunt, inter cetera fluvius maximus qui dicitur Cuphis. GUIDI, Geogr. 141: Chazaria, quae maior Scithia vocatur, hanc Iordanes cronographus in modum fungi scariphum esse dixit, ipsosque Chazaros Agazaros nominavit. (L. FERLUGA — HELLMANN — LUDAT, 1973. 18.)

alak is, mint ezt Sarkel nevéből, s a magyar nyelvből is tudjuk (vö. *sárarany, sárga)*.

Az etimológiák egy másik csoportja a korai orosz források *kozare* alakjából indul ki. Egyeztették a *koza* 'kecske', *kozarin* 'kecskepásztor' szóval, összevetették a szláv *kosa* 'hajfonat' szóval. DENY (1937) egy *quz* vagy *qoz eri* összetételből vezette le a kazár népnevet. DENY hivatkozik a szláv adatok mellett KÁSGARÍ egyik helyére, amely szerint *ḫozar* „egy hely neve a türkök földjén". Ezeket az etimológiákat arra való hivatkozással szokták elutasítani, hogy az orosz krónikákban az *-o-* írása orosz sajátosság, KÁSGARÍ adata pedig íráshiba. Bár nem lehet figyelmen kívül hagyni a Sefer Josippon Xozar *(xwzr)* adatát, amely aligha tükröz szláv közvetítést, a felsorolt etimológiák mégsem védhetők. A török szó hangalakja *quz* és nem *goz*, a szláv etimológiák pedig történeti és jelentéstani okokból sem fogadhatók el. Az első szótag *-a-*ját több független forrás bizonyítja, s legfeljebb egy labiális *å* megléte feltételezhető.

A kazár népnevet ABAEV (1970, 1973) összekapcsolta egy oszét szócsoporttal. Az oszét *qazar* „drága" együtt a kabard *qäzär* 'fösvény' szóval egy korábbi „szatócs, drágán áruló kereskedő" (VS. MILLER) jelentésű szóból magyarázható. Ez a szó viszont Abaev szerint, eredetileg a kazár kereskedőkre vonatkozott. Másfelől az oszét *qazajrag* 'jobbágy, rab' mint szociális réteg neve úgy alakult a *qazar*-ból, mint a *tætæjrag* 'tatár (férfi, nő)' a *tætær* népnévből. Ehhez hozzátenném még az oszét *maǰajrag* alakot a *m. topp 'maǰar* fegyver' összetételben, amely a Maǰar városnévből származik (vö. avar *mažar* 'fegyver', ing. *mažaer* 'egy puskafajta', grúz *mažari* 'egy fegyverfajta'). A digor alak *mazar* ezért könnyen lehet, hogy az oszét szó mögött nem a kazár népnév áll, hanem a *qaǰar*, amelyről később még szólok.

Nem merült fel eddig az a lehetőség, hogy a kazár népnév végső fokon a *Caesar* névre, illetve az ebből keletkezett címre vezethető vissza. Ennek a névnek — iráni közvetítéssel — Belső-Ázsiába eljutott alakját jól ismerjük, s a *Caesar* névnek, illetve címnek a tibeti *Ge-sar* epikus kör központi hősével való azonosítását GRÜNWEDEL (1900) óta sok oldalról tárgyalták. Tudjuk, hogy a tibeti *Ge-sar* eljutott a mongolokhoz, majd Szibériába, ahol *Geser* néven ismerik. Azt, hogy az iráni és a tibeti adatok között török közvetítéssel is számolnunk kell, már ROERICH (1942) hangsúlyozta, s röviden foglalkozott vele R. A. STEIN (1959) a tibeti Ge-sar eposzról írt nagy monográfiájában. Utaltak arra, hogy a *dru-gu Ge-sar*, vagyis a török *Ge-sar* ismeretes a tibeti forrásokból. A tibeti adatok értékelése szempontjából különösen lényegesek azok, amelyek Khotan történetére vonatkoznak, s amelyekre elsőnek F. W. THOMAS hívta fel a figyelmet (1907, 1935). Ezek közül a *Li-yul luṅ-bstan-pa* című művet THOMAS után EMMERICK (1967) újra kiadta. Ez a munka elsősorban buddhista kolostorok alapításáról szól. Ezek sorában elmondja az *'O-ron* kolostor alapításának történetét. Megtudjuk, hogy a khotani uralkodó Vijaya Saṅgrama király felesége *'Phrom Gesar* lánya *'U-roṅ-ga* volt. Ő építtette 'két lányának' *Ši-la-ma-ta*-nak és *Gau-ša-ra*-nak az *'O-ron* kolostort.[10] Hogy a tibeti *'Phrom ~ Phrom ~ Khrom* alakokban Róma rejtőzik, elsőként szintén Grünwedel feltételezte. A kérdés hangtörténeti és történeti oldalával

[10] Nagyon valószínű, hogy a szövegben említett két leány nem a királynő lányai, hanem szerzetesnők, akik a királynő „szellemi lányai" lettek. Ezért elesik Harmattának az az érve, hogy a két név eredete felvilágosítást adhat a család eredetére.

többen foglalkoztak[11] (nyugat-iráni *χrom* → kelet-iráni *from* → tibeti *phrom, khrom*, török *purum*, kínai *fu-lin*, vö. BLAKE 1923, PELLIOT 1924. 498—499, LAUFER 1919. 436—37, SCHAEDER 1933, ROERICH 1942. 209, R. A. STEIN 1949, HUMBACH 1966, URAY 1979 etc.).

Vijaya Saṅgrama király apósának történeti azonosítására HARMATTA (1969) és HUMBACH (1966) tett javaslatot.[12] Rámutattak arra, hogy a 8. században Gandhárában uralkodó Turk Šahī dinasztiának volt egy 738-ban trónralépett uralkodója, akit a kínai források *Fu-lin k'i-po*-nak neveztek és akinek a pénzein a *Fromo Kesaro* névalak olvasható. Ez a *From(o) Kesar(o)* azonos a tibeti forrásokban szereplő *'Phrom Ge-sar*-ral, a khotani király apósával. Azt a feltételezést, hogy ez a *'Phrom Ge-sar* azonos a *Dru-gu*, tehát türk *Ge-sar*-ral, további adatokkal is bizonyítani lehet. A fentemlített khotani király anyja alapította *Dro-mo* kolostort. E királynő neve a tibeti szövegben Dharmā, de rögtön a következő szövegrészben *Dru-gu-mo*-nak 'török hölgynek' nevezik.[13] A Dro-mo kolostor neve a Dharma-ból nem magyarázható, de a *Dru-(gu)-mo*-ból igen. Ez arra utal, hogy a király anyja is török volt, s valószínűleg rendszeres házassági kapcsolatban lehettek a törökökkel. A khotani király öccse *Bre-sya stu-lag* anyja (és nem felesége) tiszteletére alapította a *Tra-ke* kolostort, amelynek neve mögött a khotani *ttrūkä* 'török' szót, tehát a tibeti *dru-gu* megfelelőjét kell látnunk. A khotani király feleségét, vagyis *'Phrom Ge-sar* lányát mint láttuk *'U-roṅ-ga*-nak hívták. Harmatta ezt a nevet iráni eredetűnek tartotta, a név azonban török. A róla elnevezett kolostor nevét *('O-ron)* is figyelembe véve, az eredeti névalakot **Oroŋa* alakban rekonstruálhatjuk.

Ez a név jól ismeretes a rovásírásos türk forrásokból. Tizenhárom névben fordul elő névrészként *(wrŋw)* egy Mirán-ból származó töredékben (vö. THOMSEN 1912. I), a jenyiszeji feliratok közül a 10-es (Elegeš, vö. MALOV 1952. 25) és a 16-os (Ča-köl, MALOV 1952. 38) tartalmazza a szót, illetve nevet. Előfordul a később tárgyalandó terhini feliratban (7. sor: *Uluγ Oroŋo)*. Ezeket az adatok Thomsen óta *uruŋu*-nak olvasták (vö. MALOV, ORKUN, MENGES, CLAUSON, Drevnetjurkskij slovar' etc.), holott már F. W. K. MÜLLER javasolta, hogy a Maḥrnāmagban előforduló egyik nevet (1912. 10) *Orungu*

[11] A kínai szó azonosítását elsőnek Blochet javasolta 1908-ban. Pelliot egy 1914-ben tartott előadásában foglalkozott az egyeztetéssel (vö. BLAKE 1923).

[12] Harmatta és Humbach egymástól függetlenül azonosította ezt a Phrom Ge-sar-t. Harmatta idézett cikkéhez írt utólagos jegyzetében reflektál a közben megjelent tanulmányokra, így Humbachéra is. Harmatta a kínai név *-po* elemét egy *-so*-ra (< *sa)* javította és így a Phrom Ge-sar nyelvileg is pontos megfelelőjét mutatta ki. Humbach érdeme, hogy öt pénzen fedezte fel a névalakot, s ő is azonosította a kínai és tibeti forrásokban előforduló személyeket, de hangtani magyarázat nélkül. A kérdés néhány részletére egy másik cikkemben még ki szeretnék térni.

[13] Thomas és Emmerick szerint Dru-gu-mo a király öccsének volt a felesége. Azonban a szövegben nem erről van szó. *De-nas rgyal-po Bijaya Saṅgrama'i nu-bo Bre-sya-stu-lag ces bgyi-ba žig-gis rgyal-mo Dru-gu-mo žig rab-tu byuṅ-nas miṅ yaṅ 'A-šu-ka-sa-ma žes bgyi-bar btags-te/ dgra-bčom-pa'i slad-du dad-pa skyes-nas Tra-ke-'jo žes bgyi-ba'i gcug-lag-khaṅ brcigs-te* (186b. 5—6, EMMERICK 66, 68). „Ezután Vijaya Saṅgrama öccse, Bre-jya-stu-lag abból az alkalomból, hogy Dru-gu-mo királynő elhagyta ezt a világot és az 'A-šu-ka-sa-ma nevet kapta, az *arhat*-ot követni akarván, megalapította a Tra-ke kolostort." A szöveg kifejezetten királynőnek *(rgyal-mo)* nevezi Dru-gu-mo-t de még ha ezt „hercegnőnek" fordítanánk is, a szövegben a kolostort építő Bre-sya-stu-lag neve utáni jelzős szerkezet instrumentálisban van, ami mutatja, hogy a kolostor általa építtetett. Ez a szövegszerkezet van az összes párhuzamos helyeken.

Yaramiš-nak *(:'wrngw yrm'yš)* kell olvasni, ez azonban eddig elkerülte a szóval foglalkozók figyelmét. Ez a név, illetve névrész közszói eredetű és eredeti jelentése 'zászló'.

Az idetartozó 'zászló' jelentésű török és mongol szavakkal többen is foglalkoztak, ugyanis az ószláv *xorǫgy*, illetve az orosz *xorug(o)v* 'zászló' szót már MIKLOSICH óta altaji eredetűnek tartották. A legújabb irodalomból kiemelném LIGETI (1949), MENGES (1951), CLAUSON (1972), DOERFER (1974) és legutóbb ismét MENGES (1979) írásait. A közszó *oronga* alakban és „zászló" jelentéssel megvan a mongolban, s az alapszó *-luγ* képzős fejleményét Ligeti mutatta ki a törökben. A szláv szó altaji egyeztetésének egyetlen nehézsége a szláv szókezdő *x-* volt. Ligeti 1949-ben írott cikkében világosan rámutatott arra, hogy a szláv *x*-ja nem lehet mongol eredetű, ugyanakkor azonban ebben az időben még nem tartotta lehetségesnek, hogy azt feltételezzük, hogy a szláv *x-* egy török *h*-t tükrözzön. Menges azzal kísérletezett, hogy a *x*-t az avarok, pontosabban egy mongolul beszélő avar csoport nyelvéből magyarázza. Közben azonban a régi török *h-* kérdésében fordulat állt be. Az eddig ismert elszórt és erősen vitatható példák után DOERFER (1969. 105—107, 1971) kimutatta, hogy a haladzsban a régi török *h-* rendszerszerűen megőrződött, LIGETI pedig (1971) arra hívta fel a figyelmet, hogy éppen a tibeti források jól tükrözik ezt a török szókezdő *h*-t. Mivel a szláv adat egy átadó **horoŋa* alakot tükröz, mostmár bátran feltételezhetjük, hogy a törökben a rovásírásos és manicheus írásos névelem **horoŋo* ~ **horoŋa* volt. Az, hogy ezek az írások nem jelölték a szókezdő laringális *h*-t csak első pillanatban gondolkoztathat el. Jól tudjuk ugyanis, hogy a közép-mongol ugyancsak laringális szókezdő *h*-ját az ujgur—mongol írás nem jelölte, de azokban az esetekben, amikor például ugyanaz a szöveg megvan ujgur—mongol írással és egy olyan írással, amely tudta jelölni a laringális *h*-t, úgy ez utóbbiban szabályosan megvan (vö. a Subhāṣitaratnanidhi ujgur és phagszpa írásos változatait, LIGETI 1964. 282—285).[14] A khotani király feleségének, *'Phrom Ge-sar* lányának tehát török neve volt, amely **(H)oroŋa* alakot tükröz és 'zászló' jelentésű.[15] Az ilyen jelentésű

[14] Ligeti cikkében arra is utal, hogy a jelenség nemcsak mongol szövegekben ismeretes. A Qutadγu Bilig török nyelvű 11. századi eredetű szövegnek van egy újgur írásos és két arab írásos változata. Az újgur írásos szövegben a szókezdő *h*-(néha *ḥ-)* hiányzik, míg az arab írásos változatokban pontosan kiírják.

[15] Nehéz megmondani, hogy a kolostoralapításokkal kapcsolatos történetek tényleges történeti eseményeket tükröznek vagy csak névmagyarázó legendák. Szempontunkból azonban lényeges, hogy a kolostor neve és a személy, akinek tiszteletére alapították valamilyen összefüggésben van. Az *'O-ron* kolostor és *'U-roṅ-ga* nevének összefüggésével kapcsolatban a következőkre utalnék: a szókezdő török laringális *h-* és az ún. „kis *a*" amely itt az *'O-ron* névben szerepel szintén megfelelhet egymásnak, erre példaképpen csak az újgur népnév tibeti átírásait idézném: *ho-yo-hor, ho-yo-'or, 'u-yi-kur* (vö. URAY 1980. 111). A tibeti szókezdő *hu-* khotani és török *ho-* visszaadására l. Khotan tibeti nevét; *Hu-then, Hu-ten*. A tibeti szöveg szerint Vijaya Saṅgrama királynak volt egy mellékneve: *seṅge*. Ez az „oroszlán" jelentésű tibeti szó szanszkrit eredetű (vö. skrt *siṁha)*. A szanszkrit névalak szerepel egy másik király nevében, akit Vijaya Simha-nak neveznek, nincs tehát semmi szokatlan abban, hogy ennek a királynak a nevében is előfordul. Mégis furcsának tűnik, mert a királylistában még egy ilyen cím nem fordul elő. Egy kiadatlan khotani szövegben előfordul egy *kheysara* nevű herceg, s ezzel kapcsolatban BAILEY (1952. 426—427) megjegyzi, hogy itt nem okvetlenül a Caesar névvel van dolgunk, ugyanis ez lehet többek között az ind *kesarī* 'oroszlán' szó khotani változata is, a két szó alakilag összeeshetett. Nincs kizárva, hogy ennek a Vijaya Saṅgarma királynak címe volt a *kheysara* amit a tibeti fordító egyszerűen „oroszlánnak" fordított. A *kesari* „oroszlán" és *Ge-sar* kapcsolatáról l. R. A. STEIN 1959. 310.

szavak névben való szereplésére buddhista szövegből számos példánk van (vö. tib. *rgyal-mtsan)*, s a manicheus ujgurok is buddhistáktól vették át. A jenyiszeji feliratok személyei valószínűleg még nem ezt a buddhista hatást mutatják névválasztásukkor, bár kronológiailag ennek sem áll útjában semmi.[16]

Mindezek alapján nem lehet kétséges, hogy a Caesar név, illetve cím használatos volt a törökök között. Ez a szó azonban a törökben nem hangozhatott *kesar*-nak. A tibeti *Ge-sar* a mongolban szabályosan lett *Geser*, mert a hangsúly a mongolban az első szótagon van, tehát a hangsúlyos szótaghoz hasonult a második szótag, hogy a hangzóharmóniával összhangban legyen. A törökben a hangsúly az utolsó szótagon volt, a *kesar* alak tehát szabályosan *qasar*-rá válhatott.

A kazár népnévnek ez az etimológiája két nehézségbe ütközik. Egyrészt nem ad magyarázatot a szóbelseji *-z*-re, másrészt a történeti-kronológiai problémák sem hagyhatók figyelmen kívül.

Pelliot vetette fel, hogy a kazár népnévnek volt egy olyan alakja, amelyben a szóközépi *-z-* helyett *-s-* volt. Egy 1944-ben megjelent cikkében a kazár népnevet a török *Qaǰar* népnévvel vetette össze, majd a halála után 1949-ben megjelent munkájában részletesen foglalkozott a népnévvel. A *-z*-s alakok mellett felhívta a figyelmet a Pseudo-Zachariás rétor 555-re datált szír adatára, a kínai átírásokra és a mongol adatokra, amelyekben szóközépi *-s-* van. Utal „egy manicheus írásos" szövegre, ahol személynévként a szó *-s-* mássalhangzóval fordul elő. Pelliot tisztában volt azzal, hogy a mongol adat (egy folkórban előforduló kutyanév: *qasar noqai 'q.* kutya') nem perdöntő, ugyanis mégha a szó etmilógiailag azonos is lenne a kazár népnévvel, a mongolnak nincs *-z*-je, így akár *z*, akár *s* volt az eredetiben, a mongol csak *s* hangot tudott átírni. A kínai átírások sem teljesen problémamentesek, így Hamilton 1955-ben visszatérve a Pelliot által tárgyalt adatokhoz megkísérelt úgy érvelni, hogy azok végső fokon tükrözhetnek egy eredeti török-*č*-t is (4. l.). A Pseudo-Zachariás rétor-féle adat idetartozását Czeglédy Károly egy 1971-ben megjelent cikkében határozottan kétségbevonta és azt, mint láttuk, az *akacir* népnévvel azonosította. Pelliot nemcsak a kazár népnév előfordulásának különféle adatait mérlegelte, hanem egy etimológiát is javasolt. Szerinte a szó a török *qač-* 'futni' igéből származik, eredeti alakja Qačar. Ez azonos lenne a kései perzsa történelemből jól ismert Qaǰar dinasztia- és népnévvel. A *Qačar egy Qasar alakon keresztül lett volna Qazar. Az etimológia nehézségét maga jelzi: „Je n'ai malheureusement pas d'exemples de *-č-* > *-z-* à date ancienne" (i. m. 221. l.). A magyar vonatkozású következtetését azonban idéznünk kell: „Le problème est d'importance, car, si j'avais raison, il n'y aurait plus à faire état du *-z-* de Ḫazar pour dire que les anciens emprunt hongrois sont faits au bulgare; le ḫazar pourrait avoir été, lui aussi, une langue à *-r-* et il y aurait lieu par suite de le faire entrer en ligne de compte." (i. m. 223. l.). Ezt a nézetet már hosszabb ideje Ligeti Lajos képviseli, erre vonatkozó álláspontja azonban elsősorban tudományos és egyetemi előadásain, illetve személyes beszélgetésekben fogalmazódott meg, ezért igen szűk körben ismeretes. Idézném azonban egyik legutóbbi cikkét: „A kazár birodalom területén, kazár függésben élő

[16] Annak a ténynek, hogy sikerült kimutatni a szláv *xorǫga* török eredetijét és abban a laringális *h*-t igen nagy jelentőségű nemcsak a török hangtörténet, hanem a dél-oroszországi korai török nyelvek és népek története szempontjából. A szó jelentése eredetileg 'harci zászló' és a török-szláv korai kapcsolatok egyik fontos tanúja.

magyar nép érintkezésben állt — többek között — egy csuvasos típusú nyelvvel is (a korábbi időkről ezúttal nem beszélünk). E közösségből kiszakadván, a hét magyar törzshöz csatlakozó három kabar törzs a jelek szerint nemcsak köztörök, de csuvasos típusú nyelvet is beszélt. Ennek nyomait őrzi több „fekete magyar" tulajdonnév. Elvileg fennáll a lehetősége annak, hogy a honfoglaló magyarság magával hozta a köztörök mellett egy csuvasos típusú török nyelv ismeretét is. Ez annyit jelent, revideálnunk kell Gombocz Zoltán korábbi nézetét, amely szerint a kazárok és kabarok csak köztörök nyelvet beszéltek" (1979. 272).

Pelliot nézetét a kazár népnév eredetéről az általa is említett hangtörténeti bizonytalanságok, a felhozott adatok vitatott volta miatt a tudományos közvélemény nem fogadta el, s nem láttak arra sem okot, hogy a *-z*-s alakok eredetiségében kételkedjenek. Elegendő, ha a hatalmas irodalomból MINORSKY (1958) vagy ABAEV (1970) és az előző nézetekkel szemben rendszerint éles kritikát alkalmazó DOERFER (1965. 73—74, 1967. 465) mellett Hamilton tanulmányát említjük. Hamilton korábban (1955) még elfogadni látszott Pelliot álláspontját, egy később írt cikkében (1962) a *-z*-s alakok eredetisége mellett foglal állást és egy új etimológiát is javasol hozzá. A törökben általános *qaz-* 'ásni' igének Kásgarínál van egy sajátosnak tűnő jelentése. Az *at qazdï* kifejezésről azt írja „csökönyös lóról: patájával a földet kapálta". Ebből HAMILTON szerint a *qazar* 'heves, zabolátlan'. A jelentéstannal kapcsolatban GABAIN cikkére (1960) hivatkozik. Gabain a kérdéses cikkben a kazakok kettős társadalmi helyzetéről, egyfelől a társadalomból kilépő, másfelől a társadalom által megbecsült szerepükről ír. Ez a kettősség jól ismert, akár Robin Hoodra, akár a magyar betyárokra gondolunk. Ennek kapcsán Gabain arra utal, hogy néhány török szótő ellentétes jelentésfejlődései talán ezzel a kettős társadalmi helyzettel, illetve megitéléssel kapcsolatosak. Itt elemzi a *qaz-* igét és a belőle képzett vagy a vele kapcsolatba hozott török szavakat, megfogalmazatlanul is arra utalva, hogy ebbe a szócsaládba a kazak népnév is beletartozhat. A kazár népnévről — amelyet sokan származtattak a kazak-kal egy tőről — Gabain nem írt. Hamilton jelentéstani magyarázata önmagában is nehezen védhető, a kazár népnév magyarázatára pedig végleg nem fogadható el. Megemlíteném, hogy Abu Hayyánnál (1313) előfordul egy *qazdï atnï* 'megállította a lovat' kifejezés, és ehhez hozzáteszi: azt a lovat, amelyet megállítottak úgy hívják, hogy *qazaγuč* (vö. CLAUSON 1972. 680).

A fenti etimológiák közül GOLDEN egyedül PELLIOT-ét tárgyalja s úgy látja, hogy az nem bizonyítható (133. l.), ezért tartja a (VÁMBÉRY—) GOMBOCZ—NÉMETH-féle etimológiát gyenge oldalai ellenére a legjobb munkahipotézisnek.

Célszerű ezért, ha megvizsgáljuk, min alapszik a népnévnek a török *qaz-* 'vándorolni, bolyongani' igéből való származtatása. Az etimológia első számú problémája mindjárt az, hogy létezik-e egyáltalában a törökségben ilyen ige. Az ige létezésében már Pelliot fentebb idézett munkájában is kételkedett. A TESz. szerzői is óvatosan fogalmaznak. A *kazár* címszó alatt ezt írják: „Talán török eredetű, bár a forrásként számba jöhető **qazar* 'kóborló, nomád' névszó, amely a *qaz-* 'vándorol' ige mellékneve volna, nincs kimutatva." A TESz. szerzői itt egy lényeges módszertani követelményt fogalmaznak meg. Egy népnév etimológiája szempontjából ugyanis alapvető, hogy közszóként is előforduljon. Az ige létezésében azonban úgy látszik nem kételkedtek. Nem kételkedett ebben Golden sem, aki ismerve mások kételyeit, megkísérli azokat eloszlatni. Két érvcsoportot ad elő. Az egyik VÁMBÉRY (1885. 280, 406) ötlete,

amely szerint a törökben gyakoriak az azonos vagy hasonló jelentésű szópárok, amelyek közül az egyik mély-, a másik magashangú.[17] Ezt NÉMETH GYULA is elfogadta (1930. 37), s ennek értelmében a *qaz-* ige a jólismert török *kez-* 'utazni, barangolni' ige mélyhangú párja volna. A magas hangrendű *kez*-nek a régi törökségben 'vonulni, zarándokolni, következni' a jelentése és a belőle képzett *kezek*, illetve *kezig* és török fejleményei igen széles jelentéstani skálát mutatnak, de mind arra utalnak, hogy az alapjelentés 'valamit követő'. A GOLDEN által felhozott magas és mély hangú szópárok nemigen meggyőzőek, közöttük mindössze egy ige van, azonban maga a jelenség jól ismert minden magánhangzó harmóniával rendelkező nyelvből, ezért ezt a lehetőséget eleve nem zárhatjuk ki, bizonyító ereje azonban, természetesen, nincsen.

Golden döntő érve ezért az, hogy a *qaz-* ige is létezik. Mint írja: „. . . .the velar form *qaz-* is attested by three scholars (Vámbéry, de Courteille, Németh) working independently and in different areas. There can be no question of 'accidents' " (132. l., 400. jegyzet).

Sajnos itt vitába kell szállnunk Goldennel, ez az ige nem létezik, s egyike azoknak a „kísértet szavaknak",[18] amelyek oly sok problémát okoztak a turkológiában.

Legegyszerűbb a helyzet Pavet de Courteille adatával. Ez már Pelliotnak is gyanús volt, idézett munkájában ezt írja: „. . . .aucun lexique oriental connu ne donne celui d' 'errer', et on peut se demander si Vámbéry et Pavet de Courteille (ou plutôt Vámbéry copié par Pavet de Courteille), qui n'indiquent pas leurs sources, n'ont pas dédit le sens d' 'errer' de celui de *qazaq* 'vagabond' " (216). PAVET DE COURTEILLE (1870) szótárának bevezetőjében megírja, hogy felhasználta VÁMBÉRY Čagataische Sprachstudien (1867) című munkáját. Vámbérynek ez a maga korában úttörő és a turkológia előtt új horizontokat nyitó munkája ma már nemcsak elavult, hanem számos vonatkozásban csak nagy óvatossággal használható. Ennek szótári részében található a következő adat: *ḳazmaḳ* 'graben, herumirren, herumstreifen; creuser, errer'. Vámbéry a szótár szerkesztésekor nem különböztette meg a homofón szavakat, ezért itt sem hozza külön a *qaz-* 'ásni' és a *qaz-* 'bolyongani, vándorolni' szavakat, hanem egy szócikkben tárgyalja őket. Hogy itt valóban arról van szó, hogy PdC egyébként jelentős eredeti anyagot is feldolgozó szótárában ez az adat Vámbérytől való, azt az mutatja, hogy PdC egyszerűen átvette Vámbéry francia jelentésmegadását is és nála is 'creuser, errer' szerepel. A szó azonban nem szerepel Vámbéry szövegeiben, és nem került elő eddig egyetlen egy csagatáj szövegből vagy szótárból sem, pedig éppen a Vámbéry által megkezdett úton azóta igen nagy mennyiségű anyag látott napvilágot.

Vámbéryt már annak idején ostorozta Budenz „nyelvújítása" miatt, vagyis azért, mert Vámbéry „gyártott" török szavakat. Ugyanakkor kétségtelen, hogy Vámbéry török nyelvismerete páratlan volt, ezért egy-egy konkrét esetben nem elég általánosságban hivatkozni erre a „nyelvújításra". Szerencsére egy eddig figyelembe nem vett adat segítségével bizonyítható, hogy Vámbéry a *qaz-* 'errer' igét csak kikövetkeztette, de az nem létezett, s hogy Pelliot közel járt az igazsághoz ebben a vonatkozásban is. Vámbéry 1877-ben

[17] Vámbéry a kazak népnévvel kapcsolatban foglalkozik a *kezek* szóval és török fejleményeivel, l. alább.

[18] A török „kísértet szavakról" l. CLAUSON 1955.

adta ki A török nyelvek etimológiai szótára című munkáját. Ebben a zavaros és alapjaiban elhibázott munkában, amelyet ezért ritkán használnak, van egy zseniális ötlet (mint Vámbérynél annyiszor). Vámbéry ugyanis rájött arra, hogy a törökben gyakran vannak olyan szópárok, amelyiknek egyik tagja *k*-val kezdődik, a másik anélkül. Ezt a jelenséget később PELLIOT a mongolban (1944), HALASI-KUN (1950) pedig a kipcsak törökben mutatta ki, függetlenül Vámbérytől. Vámbéry példái, mellyel ezt a jelenséget bemutatja, nagyrészt rosszak. A munka 25. oldalán tárgyalja az *az-* 'bolyongani, utat téveszteni' szót, majd hozzáteszi, hogy „ennek eredeti alakja *kaz-* 'csavarogni, kóborogni, bolyongani' és hozzáteszi „az ige mint ilyen csak az elavult *kazak* — csavargó, kóborló, nomád szóban van meg". Vagyis itt Vámbéry világosan megmondja, hogy az igét önálló alakjában nem ismeri. Ha a tíz évvel korábban kiadott Čagataische Sprachstudien adata tényleg létező adat lett volna, arra itt nem mulasztott volna el hivatkozni. A Pelliot által kikövetkeztetett helyzethez tehát csak annyit tudunk hozzáteni, hogy a *qaz-* 'csavarogni' igét Vámbéry egyfelől a *qazaq* 'csavargó', másfelől az *az-* utat téveszteni' szavakból rekonstruálta", s hogy erre magától Vámbérytől van bizonyítékunk. Mindezek alapján Vámbéry adatát is törölnünk kell.

GOMBOCZ a BTLw. egy jegyzetében már hivatkozott arra, hogy a szó megvan NÉMETH GYULA kumük gyűjtésében is (199). NÉMETH GYULA 20 éves korában gyűjtött a kumükök között, s anyagát a Keleti Szemle 12. kötetében adta ki (1911/12). A szójegyzékben valóban szerepel: *kaz-* 'kóborolni; herumschweifen' (130). Azt Golden is megjegyezte, hogy ez a szó hiányzik az 1969-ben megjelent Kumyksko—russkij slovar'-ban. 1967-ben, a szótár összeállításának idején, Moszkvában voltam és a SZUTA Nyelvtudományi Intézetében dolgoztam, ahol e munka folyt. Megkértem a szótár összeállítóit, hogy nézzenek utána gazdag cédulaanyagukban, létezik-e ilyen kumük ige. Ilyet nem találtak, s a szótár szerkesztésében résztvevő kumük anyanyelvű kollégák sem ismerték a szót. Meg kell jegyezni, hogy Pelliot a kumük adatban is erősen kételkedett (i. m. 216. l., 1. j.) és joggal. Két sorral lejjebb ugyanis ez áll: *Kazar ulijat* „Perzsia, Persien". Ez a Kazar nem más mint a fentebb már említett Qaǰar dinasztia neve, amely Perzsia uralkodóit adta a 18. századtól (ők tették Teheránt fővárossá), s akikről az országot is elnevezték. Mármost az 1969-es kumük—orosz szótárban a „perzsa" jelentésű szó *qažar* (vö. karacsáj-balkár *qaǰar* 'pers, iranec'). A kumükben a *ž* szabályosan megy vissza egy korábbi *-ǰ(dž)-*re: kum. *bar-ažäq-man* 'fogok jönni' < *bar-aǰaq-men*. Szóbelseji helyzetben a *ǰ* a kumükben másodlagos. Eredeti *-č-* általában megmarad *-č-*nek és nem zöngésül, így *qač-* 'futni', *qačaq* 'rabló', *qačir-* 'elűzni' Némethnél is, a mai kumükben is. Németh a szójegyzékhez írt bevezetésében megjegyzi, hogy az általa gyűjtött balkár anyag a kumüktől kevéssé különbözik, továbbá, hogy egyes balkár nyelvjárásokra jellemző a depalatalizáció *(č > c, ǰ > dz)*. Egy ilyen nyelvjárásban elképzelhető a *ž > z* is, tehát lehet, hogy a mai irodalmi *Kažar* helyett egy olyan adatközlőtől gyűjtött, aki *Kazar*-t ejtett. Ez azonban természetesen egy kései másodlagos kumük nyelvjárási fejlemény és semmi köze nincs a kazár népnévhez. Ha helytálló fenti feltételezésem (l. 358. l.), akkor az oszétben is ez a *kazar* alak tükröződik. Azt ma már nehéz lenne megmondani, hogy hogyan jött létre Németh *kaz-* 'kóborolni' igéje, akár a *kač-* egy nyelvjárási, zöngésült és depalatalizált alakjaként, akár egyszerű lejegyzési hiba vagy más okból, a tény az, hogy ez az ige a kumükben sem létezik, s így a harmadik adattól is el kell búcsúznunk.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a törökségben nemcsak *qazar* 'kóborló, nomád' jelentésű névszó, hanem *qaz-* 'vándorolni, bolyongani' ige sem létezik, és így a Vámbérytől származó majd Gombocz és Németh által elfogadott és nagyrészt tekintélyük által általánossá vált etimológiát el kell vetnünk. Ezzel természetesen elesik Gombocznak az az érve, hogy a kazár népnév török eredetű, s egy olyan nyelvből származik, amelyben létezett egy *qaz-* ige, tehát egy olyan alak, amely *z*-török és nem *r*-török.

Még mindig zavaró marad azonban, hogy a kazár népnévben az adatok többségében *-z-* van, és az *s*-es és *z*-és alakok viszonyát csak akkor tudjuk véglegesen eldönteni, ha tudjuk, hogy milyen volt a kazár népnév t ö r ö k alakja. Ilyen ugyanis eddig nem került elő. Nemrégiben azonban Mongóliában találtak egy új feliratot, s ez egyértelművé tette a népnév török alakját.

A felirat első töredékét 1957-ben C. DORDZSSZÜREN fedezte fel, aki Sz. G. KLASTORNYJjal azt ki is ásta. A rákövetkező évben N. SZERODZSABbal és V. V. VOLKOVval együtt megtalálták a feliratos kő másik két darabját és azt a talapzattal együtt Ulán Bátorba szállították, ahol az először az 1970-ben megrendezett Nemzetközi Mongolista Kongresszuson volt látható. Mindannyian, akik akkor megtekintettük ezt a frissen talált rovásírásos feliratot, nagy érdeklődéssel vártuk első publikációját. A feliratot először 1975-ben SINEHÜÜ adta ki (ld. újabban Šinehüü 1980). A felirat első megfejtését Klastornyj már 1975-ben megkísérelte. Felismerte, hogy a felirat szövege közel áll a híres Sine uszu-i ujgur felirathoz, ezért vizsgálat alá vette az utóbbit is és a két szöveg valóban sok helyen kölcsönösen magyarázta egymást. Mindezek alapján Klastornyj a szöveg első közlését és megfejtési kísérletét a Sovetskaja Tjurkologija 1980:3-as számában tette közzé. Ehhez a cikkhez KLASTORNYJ a feliratnak csak a kézzel készített másolatát mellékelte, de a felirat fekete-fehér fényképeit azok publikálásáig is a rendelkezésemre bocsátotta.[19] Az alább tárgyalandó rész nem volt teljesen világosan kivehető a fényképeken, ezért BETHLENFALVY GÉZA kollégám 1981-ben a kérdéses helyet kérésemre személyesen is megvizsgálta. Mindkettőjüknek köszönöm segítségét.

A feliratot a mongolok tariyati kőnek nevezték, Klastornyj azt a közeli kis folyóról terhini feliratnak nevezte el. A felirat kora az ujgur kaganátus (744—840) megalakulására esik, s ugyanazon uralkodó alatt készült, mint a Sine uszu-i felirat (759/760). Magát a terhini feliratot a kagán fia Qutluγ Tarqan Sengün rövidebb nevén Bilge Tarqan állította. A felirat különlegessége, hogy nem sírfelirat, hanem győzelmi emlék, amely az ujguroknak a türkök felett aratott győzelmét mondja el. A feliratban említett utolsó datált esemény 753-ra tehető, és egyet kell értenünk Klastornyj datálásával, aki azt közvetlenül az ezutáni időre, tehát nagyjából 754-re teszi.

Egy eddig ismeretlen és viszonylag hosszú felirat felfedezése mindig nagy eseménye a tudománynak, s a felirat nemcsak számos új ismerettel gyarapítja tudásunkat, hanem új problémákat is felvet. Az alábbiakban csak azzal a résszel foglalkozom, amely a kazár népnevet érinti. A terhini felirat keleti oldala a török korai történet rövid áttekintését adja. A töredékes szöveg Yoliγ és Bumin kagán, a türk birodalom megalapítóinak nevével kezdődik, akikről a szöveg azt mondja, hogy kétszáz évvel ezelőtt uralkodtak. Mivel

[19] KLASTORNYJ cikkének angol nyelvű változata a fényképekkel együtt az Acta Orientalia 1982-es számában fog megjelenni.

az I. Türk Kaganátus 551-ben jött létre, a felirat datálása ebből az adatból is biztosítható. Ezután az első türk kaganátus történetének rövid összefoglalása következik, majd a felirat szerzője a nyolcvan évvel azelőtti eseményekkel folytatja, vagyis a második türk kaganátus történetével. Ezután következik a II. Türk Kaganátus felbomlásának és az ujgur kaganátus kialakulásának elbeszélése. A minket most érdeklő rész ott található, ahol még az első türk kaganátusról van szó. A keleti oldal 17. sorának elején sajnos 70—72 jel olvashatatlan, majd egy töredékesen olvasható rész következik, amelyben különböző népek legyőzéséről van szó. Ezután következik a minket érdeklő rész:[20]

QDR QSR : BDI BRSIL : YTZ WΓZ

Klastornyj olvasata: *qadir qasar bedi bersil aytaz(? ytz) oγuz*, amit így fordít: „Kadyr Kasar i Bedi Bersil, proslavlennye(?) oguzy" (93. l.). KLASTORNYJ egy, összesen négysoros, jegyzetben a Qasar alakot a kazárokkal azonosította, akik az ujgur kaganátus részei voltak, a *bersil*-t pedig azokkal a bersilekkel vagy barsilokkal, akik már THEOPHILAKTOS SIMOKATTESnél mint a hun—bolgár törzsek egyike szerepelnek, s akiknek története szorosan kapcsolódik a kazárokéhoz (95. l.).

Klastornyj QSR = *qasar* = kazár azonosítása kétségtelenül helyes és utalása arra, hogy a bersilek története szoros kapcsolatban áll a kazárokével is lényeges. A bersilekre vonatkozó anyagot legutóbb éppen Golden állította össze mintaszerűen (i. m. 143—147). Adatai közül azonban hiányzik a tibeti írásos követjelentés (BACOT 1956, további bibliográfiát l. MORIYASU 1980, 174), amelyben *Par-sil* alakot találunk és a magyarországi *Bercel* helynév. Theophanes és Niképhoros pátriarcha azt írják, hogy a kazárok Berziliából jöttek elő, Sziriai Mihály pedig, akinek krónikájára már fentebb utaltam (l. 355) azt írja, hogy *Xazarig* és egyik testvére az alánok földjére jött, „melyet Bārsālianak neveznek". A Kaukázustól északra élő berszileken kívül a források, így IBN RUSTA és a HUDUD AL-ALAM beszámolnak egy Barsula törzsről, amely a Volga középső folyásánál a volgai bolgár törzsszövetség tagja. A név török alakja eddig bizonytalan volt, egyes adatok magashangú, mások mélyhangú formára utalnak ismét más adatok mindkét módon olvashatók. A terhini felirat alapján a török hangalak kétségtelenül magashangú és *bersil*, esetleg *bersile* az olvasata. A népnévsorban levő WΓZ olvasata is helyesen *oγuz*, a Klastornyj-féle fekete-fehér fényképen a *z* olvasata nem látszott világosan, ezért felvetődött egy esetleges *oγur* olvasat is, a Bethlenfalvy által ellenőrzött helyen azonban egyértelműen látszik a *z*. A hat szóból álló töredék 2., 4. és 6. eleme tehát népnév.

Klastornyj a QDR = *qadïr* olvasatánál bizonyára a török *qadïr* 'gonosz, erőszakos' szóra gondolt, amely később a törökségben kontaminálódott az arab *qādir*, illetve *qadīr* 'erős, hatalmas' szóval, s amely KÁSGARÍ idejében

[20] A rovásírásban a mássalhangzót jelölő betűk többségének két különböző alakja van aszerint, hogy mély vagy magas hangú szavakban fordulnak elő. Ezt a latin betűs átírások általában felemelt index-szel szokták jelölni, de csak ott, ahol ez a (rekonstruált) magánhangzórendszertől eltér. Ez az átírási rendszer igen zavaró pl.: l^1 és l^2 a mély, illetve magas hangú *l* átírása. Az alábbiakban a szemléletesség kedvéért megkísérlek egy másik rendszert alkalmazni és aláhúzással jelölöm a mélyhangú és föléhúzással a magashangú betűket, tehát $k^1d^1r^1$ helyett **QDR**.

(11. sz. második fele), a Karahanida uralkodók címében is szerepelt. Az örmény LEWOND megemlít egy kazár csoportot, illetve vezetőjét 758 és 764 között, *Xatᶜirlitᶜber* néven. Az erre vonatkozó adatok is legutóbb Golden művében találhatók együtt. E név első tagját CZEGLÉDY KÁROLY (1947) a fenti török szóval azonosította, s Golden Czeglédy javaslatát egy kis módosítással elfogadta.[21] Az örmény aspirált *tᶜ* azonban aligha tükrözhet közvetlenül egy török *-d-*t. Hogy a második tag *(litᶜbēr)* végső fokon összefügg a török *elteber* címmel az kétségtelen, de igen valószínű, hogy az örmény forma közvetlenül nem egy török, hanem egy iráni alakot tükröz. Abban a manicheus írásos középperzsa szövegben, amelyet F. W. K. MÜLLER adott ki 1912-ben, az ujgur tisztségviselők között találjuk *litβir 'uyγur tapmiš*-t és az örmény alak ennek a *litβir* alaknak felel meg. Ebből arra következtethetünk, hogy a *Xatᶜir* is közép-iráni formát ad vissza, amit egyébként a szókezdő *x-* is valószínűsít. Ezt figyelembe véve Lewond adata egy közép-iráni *χatir litwēr* esetleg *aχatir litwēr* formát ad vissza, ez utóbbi akkor lehetséges, ha a forrás pehlevi írású volt, ebben ugyanis a szókezdő *ha-* és *ah-* ligatúrák egybeestek. Ha az *ah-* után egy rövid, tehát ki nem írt *-a-* következett, akkor a *hatir* és az *ahatir* írása azonos volt. Ha ez utóbbi olvasat meglétét feltételezzük, akkor Lewond szövege az *aqatir* népcsoport „*elteber*"-jéről szól, s ez egyben azt is jelenti, hogy az akatirok nem tűntek el nyomtalanul a kazár birodalomban, hanem annak részeként tovább éltek. A terhini felirat QDR betűcsoportját olvashatjuk $^{a}Q^{1}D^{i}R$-nak is, vagyis ezek szerint az akatirok török névalakja *aqadïr* lett volna. A Priskosnál feljegyzett forma *-t*-je és a töröd *-d-* viszonyára többféle magyarázat is lehetséges, mindenesetre az azonosítás különösebb nehézséget sem hangtani, sem történeti szempontból nem okoz. Ha viszont a fentieket elfogadjuk, akkor Jordanes és a későbbi szerzők akacir adatait belső (latin?) fejleménynek kell tartanunk, s természetesen már ezért is elesik az egyébként is valószínűtlen *ayač eri* etimológia.

KLASTORNYJ a *Bedi* olvasatnál valószínűleg a török *bedük* 'nagy' szóra gondolt (vö. osm. *büyük)*. Az ongini rovásírásos felirat valóban vonatkoztatja a *bedük* szót népre *(Toquz Oγuz Etig yayï ermiš bedük ermiš* 'A Toquz Oγuz [és] Etig ellenség volt, nagy volt'), a szónak *-k* nélküli alakja azonban eddig sehonnan nem került elő (a névszó a *bedü-* ige *-k* képzős fejleménye). A $\overline{\overline{\text{BDI}}}$ szóvégi $\overline{\overline{\text{I}}}$-je elég bizonytalan a feliraton. Nem lehetetlen, hogy a szóban egy mélyhangú *-l-*t kell olvasnunk, amely az *i* tükörképe: *i* = 1 mélyhangú *l* = ɭ. Ebben az esetben az olvasat $^{e}BD^{a}L$.[22] Az *ebdal* a heftaliták nevének török alakja, mint ezt már Theophylaktos Simokattes megjegyzi. A tibeti írásos ujgur követjelentésben *He-bdal* alakot találunk, ami azért igen nagy jelentőségű, mert ebben a népnévben a szókezdő *h-* eredeti, tehát biztos adatunk van arra, hogy az ótörök korszakban a szókezdő laringális *h-*t ejtették, de sem a rovásírás, sem az ujgur írás azt nem jelölte. A török *ebdal* ~ tibeti *hebdal*

[21] Golden, nyilván látva a megfelelés problémáit egy spiráns zöngés *δ*-t tesz fel az átadó alakban. A régi török *-d-* valóban *δ* lett a 11—13. századi nyelvemlékek tanúsága szerint. Egyesek ezt az állapotot korábbi időre is visszavetitik, amivel különböző okok miatt nehéz egyetérteni. A *-d-* átírását örmény *-d*-vel (illetve *-nd*-vel) l. GOLDEN 215 a *tudun* szóval kapcsolatban, a *t* átírását aspirált örmény *tᶜ*-vel l. az *Etil* folyónevet, GOLDEN 226.

[22] Lehet, hogy a feliraton a véső *i*-t vésett tévedésből a szokatlan, mert mély hangú *l* helyett, de az is lehet, hogy a feliraton egyszerűen mély hangú *l* olvasandó, világosan csak a függőleges vonal látható.

megfelelés újabb érv a török *horoŋa* névalak azonosítása mellett. Mint még látni fogjuk az *ebdal* alak előfordul szír forrásban is, Pseudo-Zacharias rétornál. Az *ebdal* mint etnikai csoport megjelölése a legújabb korig fennmaradt (Le Coq 1912, Jarring 1964, Tietze 1982).

A YTZ esetében Klastornyj a török *ayt-* ~ *ayït-* 'mondani' ige valamilyen származékára gondolt, de ilyen szót *(aytaz)* nem ismerünk. Gondolhatunk a *yat-* 'lefeküdni, letelepedni' szóra is, egy *yataz* névszót azonban szintén nem ismerünk. Az is valószínűtlen, hogy a régi és ritka *yutuz* vagy *yotuz* 'feleség (esetleg meny)' szóval állnánk szemben, tehát valamilyen házassági kapcsolatban álló oguzokról volna szó. Gondolni lehet arra, hogy a betűcsoportot $^{a}YT^{i}\ ^{a}Z$-nak kell olvasni, s ebben az esetben két fordítás is elképzelhető, vagy a „*bersilek*nek mondott *az*-ok", vagy az „úgynevezett *az*-ok". Az orhoni feliratokban a gyakran szereplő *az* nép minden esetben ^{a}Z alakban fordul elő, tehát csak egy mélyhangú *z* van leírva. Valószínűbb azonban, hogy itt az *az*-ok valamilyen csoportjáról van szó és a YT mögött az a szó áll, amelyet *yat* alakban és „idegen" jelentéssel jól ismerünk a régi törökségből. Ezek szerint a YTZ betűcsoportot $Y^{a}T\ ^{a}Z$-nak, vagyis *yat az*-nak kell olvasni nyitva hagyva azt a kérdést, hogy itt az „idegen" jelentés, vagy valamilyen idegen szó vagy névrész rejtőzik.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a terhini feliratban három biztos és három bizonyos fenntartásokkal rekonstruálható népnevet találunk. A szövegrészt tehát így olvasom:

**aqadir qasar *ebdal bersil *yat-az oγuz*[23]

A török *qasar* adat tehát egy népnévfelsorolásban szerepel, amely a 6. század közepére vonatkozó értesítést tartalmaz és 754 körüli időből származik.

Mivel a kazár népnév török alakjának hangalakja fontos nyelv- és néptörténeti kérdések eldöntésében játszik kulcsszerepet el kell kerülnünk azt a veszélyt, amit egy egyszeri előfordulás mindig magában hordoz.

Mint láttuk, a terhini felirat számos helyen párhuzamokat mutat a Sine uszu-i felirattal. Ezt a feliratot Ramstedt 1909-ben fedezte fel és 1913-ban adta ki. Ebben a feliratban van egy hely, amely a kagán tetteiről szól a tigris évében (750), majd elmondja, hogy hol volt ebben az évben a kagán nyári szállása *(yay anda yayladïm* 'a nyarat ott töltöttem'). (Keleti oldal 8. sor.) Ezen a helyen állította fel „székét", vagyis trónját *(örgin anda toqïtdïm)*. Az *örgin* szó előtt a következő betűcsoport olvasható:

QSRQWRDW

Ramstedt ezt a helyet *$^{a}qsïr^{a}q$ ordu*-nak olvasta és kissé szabadon „Meinen trefflichen Hof"-nak fordította, az *aqsïraq* szóban minden bizonnyal az *aq* 'fehér' szót sejtve. Ezt az olvasatot Malov (1959. 36) kritika nélkül átvette és 'fehéres tábor, belovatyj lager' (40) fordítással adta vissza. Ezt követte a Drevnetjurkskij slovar' is: *aqsïraq* 'fehéres'. Ramstedt azonban a kérdéses helyhez írott jegyzetében (53) azt írja, hogy a WDRW második W-je esetleg

[23] A *qasar*, és *bersil* után kettőspont van a felíraton, az *oγuz* után még néhány betű volt.

olvasható N-nek is (a két betű igen közel áll egymáshoz: ⟩ = W,) = N). Ebben az esetben az olvasat *q*^{a}*s*^{a}*r qord*^{a}*n* vagy *qurd*^{a}*n* és a fordítás „Qasartól nyugatra". Ez az olvasat, amelyet egyébként Ramstedt a valószínűbbnek jelez, elkerülte a legtöbb kutató és így Golden figyelmét is. Foglalkozott azonban vele HAMILTON (1962) és CLAUSON, aki szótárában (1972. 95) az *aqsïraq* olvasatot tévesnek mondja, s helyette *Qasar qurïdïn* olvasatot javasol. A második szó jelentését részletesen a 645. oldalon a **qurï* tőnél tárgyalja és részletesen megindokolja.

KLASTORNYJ a Sine uszu-i felirat kérdéses helyét újra megvizsgálta az eredeti kövön és egyértelműen az *N* olvasat mellett döntött, viszont a kérdéses helyet *qasar qordan*-nak adja vissza (i. m. 87). A Qordan Klastornyj szerint Khotan török neve volna. Ennek alátámasztására CLAUSON egy cikkére (1971) hivatkozik, aki a Toñukuk felirat *qurïya qordanta* kifejezését „Khotantól nyugatra" fordítással adja vissza. Ezt találjuk szótárában is. A Sine uszu-i felirat kérdéses helyén a földrajzi környezet világos, a Jenyiszej folyó (a feliratban Kem) Tez nevű mellékfolyójának környékéről van szó. KLASTORNYJ ezt a nehézséget úgy hidalja át, hogy szerinte itt Khotan város nevének északra való átviteléről van szó, ami az ujgurok korábbi kelet-turkesztáni kapcsolataira utal. A Qordan = Khotan azonosítás Baileytől származik[24] és a khotani *kõrttana* alakra utalna. A kérdéses *kõrttana* alakot Pelliot is tárgyalja (1959 I. 409), szerinte a városnévben felbukkanó *-r-* egy inetimologikus hang, amely nem sokkal HSZÜAN CANG útleírása után bukkan fel és egy pszeudo-szanszkrit formát tükröz. Hszüan cang 644-ben ért vissza Khotant is érintő útjáról Kínába, ezek szerint a *Kortan(a)* alak a 7. század második felében vagy ennél később keletkezett. Aligha képzelhető el, hogy ezekkel a tényekkel egy „Északi Khotan" összhangba hozható. Ezért a Sine uszu-i felirat kérdéses helyét Klastornyjjal szemben változatlanul úgy kell fordítanunk, ahogy Ramstedt és Clauson is fordították „Qasartól nyugatra", s olvasatként Clauson olvasatát kell valószínűbbnek tartani: *qasar qurïdïn*. Itt természetesen nem a Kaukázustól északra és a Fekete-tenger mellékén élt kazárokról van szó, hanem arról a kazár csoportról, amelyre Klastornyj Hamiltonra (1955) hivatkozva maga is gondol, s amely részt vett az ujgur törzsszövetség kialakulásában, esetleg egy velük kapcsolatos helynévről.[25]

Pelliot fentebb idézett művében a kazár népnév tárgyalása során utal egy manicheus írásos szövegre, amelyben előfordul a *Ḫasar tegin* név. Ezt a szöveget F. W. K. MÜLLER adta ki (1912). A „kettős lap" első része az ujgur kagán udvarának személyeit sorolja fel, élén magával a kagánnal. Müller ezt a kagánt a 825 és 832 között uralkodott ujgur kagánnal azonosította, de HAMILTON (1955. 141) joggal javította ki a datálást, a szövegben a 808 és

[24] Clauson kérdésére Bailey szóban vetette fel az azonosítás lehetőségét.

[25] Marquart Abu Dulaf útleírásának tárgyalása kapcsán (1903. 81) utal arra, hogy a karlukok téli szállása Ḫurdādhbih szerint egy *qṣr baš* nevű hely mellett volt. A kérdéses helyen a bécsi kéziratban *ksry b's* van pontozás nélkül. Az oxfordi kézirat hozza a Marquart-féle alakot szintén pontozás nélkül. Kudámánál ezeken kívül egy *kswry ras*, Idrisinél *ksr' y'yn* (olvasd: *ksry b's)* található (vö. GOEJE 28). Ennek alapján *Qasar/Qasara baš* esetleg *Kesar/Kesara baš* alak rekonstruálható. További vizsgálatot igényel ennek azonossága a Kásgarítól már idézett *Ḫsr* helynévvel. Itt a *ḫ* felett egy *damma* van ezért olvasta már Deny *Ḫosar*-nak. Tudjuk azonban, hogy a kézirat magánhangzójeleinek egy része a 13. századi másoló más tintával beírt „kiegészítései". Ezek a fekete-fehér facsimilén nem különíthetők el.

821 között uralkodott kagánról van szó. A kagánt két herceg *(tegin)* követi, a harmadik a *Ḫasar tegin*. Hogy ez azonos a kazár népnévvel, azt két tény is alátámasztja. Egyrészt a hercegek között szerepel egy *Tatar Apa tegin* is, másfelől ez a *Ḫasar tegin* azonos azzal a kínai forrásokban *Ho-sa* néven említett ujgur herceggel, aki 824-ben lett kagán és 832-ig uralkodott. Ennek az uralkodónak a korábbi nevét a kínai források ugyanazokkal az írásjelekkel adják vissza, mint a nyugati kazárokét, akiket a Tang dinasztia évkönyve *T'u-küe Ho-sa*-nak 'türk kazároknak' nevez.[26]

Mint látjuk tehát két rovásírásos török, a manicheus írásos perzsa és a kínai források mostmár egyértelmű tanúságot tesznek arról, hogy az ujgur kaganátus idején a kazár népnév török alakjában szóközépi *-s-* és nem *-z-* volt. A következő kérdés, hogy milyen régi ez az alak. A legkorábbi adatot az ún. Pseudo-Zachariás rétor szövegében találjuk. Erről a szövegről, melyet Zachariás rétor görög egyháztörténetének szír fordításához készült toldalékban található supplementum tartalmaz, legutóbb CZEGLÉDY KÁROLY írt alapos filológiai tanulmányt (1971). Kimutatta, hogy ez a rész nem közvetlenül bizánci forrásokra megy vissza, hanem közép-perzsa forrást vagy forrásokat tükröz. Azt a nézetet azonban, amelyet a szöveg első kiadója, LAND is képviselt, hogy a népnévlistában előforduló *xsr* népnévben a kazárokat kell látnunk elutasítja, és kis módosítással MARQUART nézetéhez csatlakozik, aki ezt az akacirok nevének tartotta (l. fentebb, 357. l.). Most már megállapítható, hogy a szír adat ugyanazt a közép-iráni formát tükrözi, mint a manicheus írásos szöveg, és nem lehet kétséges, hogy ez a szír szöveg, amelynek dátuma 555 és 569 közé tehető,[27] az első ismert említése a kazár népnévnek. Maga a lista tartalmazza még az onogurok *('wngwr)*, az ogurok *('wgr)*, a szabirok *(sbr)*, a bulgárok *(bwrgr)*, a kutrigurok *(xwrtrgr)* és az avarok *('br)* nevét, majd megemlíti a dirmarokat *(dyrmr)*, a sarogurokat *(srwrgwr)*, a bersileket *(b'grsyq* valószínűleg romlott hely), a kvárezmieket, azaz kálizokat *(xwlys)*, végül a heftaliták nevét két alakban: ebdal *('bdl)* és eftalit *('ftlyt)*. A terhini felirat szempontjából igen fontos az *ebdal* alak, melyet a láthatólag több forrást használó szerző nem tudott az eftalitákkal azonosítani, s így nevüket török és görög alakban is leírta.

A szír adat alapján megállapíthatjuk, hogy a szóközépi *-s-* a kazár népnévben korai, jóval megelőzi a *-z-*s alakokat.

A kazár népnév hangalakjának másik problémája a források egy csoportjában következetesen előforduló veláris spiráns *χ*. A népnévvel eddig foglalkozók e fölött többnyire nagyvonalúan elsiklottak, s Golden érdeme, hogy a kérdést vizsgálat alá vette. Az általa javasolt megoldással azonban nem lehet egyetérteni.

Golden abból indul ki, hogy a köztörök nyelvek közül mindössze a örmény—kipcsak emlékekben található a köztörök zárthangú *q-* helyén *χ-*, ezt azonban — helyesen — subsztrátum hatásnak tulajdonítja, mindenesetre az örmény—kipcsak emlékekhez legközelebb álló karaimban nem zajlott le

[26] A névben előforduló kínai írásjelek : MATHEWS 2122, 5410, a hangalak rekonstrukciójára valamint a népnév és a személynév azonosítására l. HAMILTON 1955. 3, 141. A kínai szókezdő egy *χ-*. Megjegyezném, hogy a kazár népnévnek van egy másik kínai átírása, melyben aspirált *kᶜ* szerepel (MATHEWS 3381, CHAVANNES, Notes additionnelles 78), míg az újgur törzs nevének első szótagja MATHEWS 3377, ez aspirálatlan *k-*.

[27] Mint CZEGLÉDY megjegyzi (1971. 157) az Appendix szerzője igen pontosan megadta a mű megírásának dátumát és ez 555. Azonban a szövegben van utalás az 560-as és az 569-es évekre is, amelyek talán a szerző saját későbbi betoldásai.

a szókezdő $q > \chi$ változás (125. l.). Igaz a csuvasban ez a változás lezajlott, de „Given the middle *z* in *Qᶜazar*, however, this ethnonym cannot be classified as Oğuric where one would expect the form **Qᶜarar* instead of *Qᶜazar*" (uo.). Mint láttuk a népnévben a régi török alak *-s*-el volt, így ez az érv a csuvas kizárására elesik. Golden az érv bizonytalanságát érezhette, ugyanis még egy érvet hoz fel, nevezetesen azt, hogy a magyar nyelv csuvasos jövevényszavai „a *homok* és *harang* kivételével" (uo.) a köztörök *q-* helyén zárhangot mutatnak.

A kérdés ennél bonyolultabb.[28] A csuvasban ismeretes $q > \chi$ változás kronológiája nem tisztázott. Annyit tudunk, hogy a legkorábbi volgai bolgár emlékekben (1281 és ezután) már χ- van. Az ennél korábbi időre csak szórványos adataink vannak. Ezek között a 8. század közepétől találunk χ-s adatokat a bizánci, a szláv és az arab forrásokban. Ami a magyar adatokat illeti, a *harang* szavunknak a köztörök *qazan* 'üst' szóval való összefüggését LIGETI LAJOS (1968) meggyőző módon megcáfolta, PALLÓ MARGIT új etimológiája (1970) több hipotézis felállítását teszi szükségessé. A *homok* mellett viszont van még néhány szó, amely alkalomadtán ide sorolható (ilyen a *herjó* madárnév, a *hitvány*, esetleg mégis a *hurok)*. Nem felel meg a tényeknek, hogy a $q > \chi$ változás a többi török nyelvben ismeretlen lenne. Rendszerszerű a jakutban, meglepően gyakori a tuvaiban, szórványszerűen ismeretes a kipcsak nyelvemlékekben és néhány más nyelvben is.

Először azonban abban a kérdésben kell döntenünk, hogy milyen jelentőséget tulajdonítunk ISTAHRI adatának, aki szerint a kazárok egy csoportját *Qara Ḫazar*-nak nevezték. Nem tudjuk, hogy ez az adat is BALHITÓL való-e vagy saját ismereteit tükrözi és azt sem tudjuk, hogy közvetlenül a kazárból származik-e ez az adat, vagy valamilyen közvetítő nyelvből. Bárhogyan is álljon a dolog, annyi bizonyos, hogy ebben a kifejezésben a közszói *qara* 'fekete' zárhangot jelölő arab *qāph*-fal, míg a kazár népnév kemény χ-val *(ḫ)* van átírva. Ez azt bizonyosan mutatja, hogy a kazár népnévben ebben a korban már spiráns χ- volt, s nyitva hagyja azt a kérdést, hogy a kazár nyelvben magában lezajlott-e ez a változás. Az a helyzet, hogy magában a nyelvben a közszavak zárhangú *q*-val vannak, míg címek, onomasztikai anyag stb. χ-val, jól ismeretes a 11. századból, éspedig a Karahanida birodalom nyelvében. A 10. század végén létrejövő Karahanida török birodalom nyelvéről bő forrásanyaggal rendelkezünk.[29] Már az első uralkodók címében *qara ḫaqan*, illetve *qara ḫan* található, tehát pontosan az a helyzet, ami a *qara ḫazar* esetében, csak itt tudjuk, hogy a köznyelvben a közszavak mélyhangú esetekben is zárhangú *q*-val kezdődtek, míg a címek, népnevek stb. sokszor fordultak elő *ḫ*-val. Márpedig a GOLDEN által összegyűjtött anyag ugyanilyen jellegű, *ḫ* található a kazár népnéven kívül a *tarḫan*, *ḫaqan* és *ḫatun* címekben,

[28] Messze vezetne a régi török mély hangú *q-* történetének részletes tárgyalása LIGETI az úgynevezett mongolos jövevényszavainkról írt cikkében (1935, 204—9) kitűnő összefoglalást ad a kérdés akkori állásáról. GOLDEN a χ-s átírások hátterében egy aspirált q^c-t feltételez. LIGETI rámutatott arra, hogy ez az aspirált k^c (magas hangrendű szavakban is) az erős kaukázusi hatásnak kitett karacsájban fordul csak elő (ott egyébként rendszerűen más zárhangoknál is). GOLDEN aspirált q^c-ja a kazár népnévben egy *ad hoc* felállított és egyelőre semmivel alá nem támasztott hipotézis, mely kizárólag a χ-s alakok magyarázatául szolgál.

[29] A két legfontosabb munka az 1069-ben írt Qutadγu bilig (újgur írásos kézirata 1439, a namagani vagy ferganai arab írásos változat a 12. és 13. század fordulójáról, a kairói arab írásos kézirat a 14. sz. első feléből) és az 1072/73-ban al-Kásgarí által írt mű, amelynek egyetlen ismert kézirata 1266-ból származik.

a *Ḫanbaliq* (*?Ḫamliq, Ḫutluγ)* helynévben és a már tárgyalt *Ḫatᶜir*-ban. Ezért a népnevek, helynevek és címek kérdését első lépésben mindenképpen külön kell megvizsgálni függetlenül attól, hogy a korabeli török köznyelvben milyen hangot feltételezünk, *q*-t vagy *χ*-t, esetleg *ḳ*ᶜ-t.

Mivel e csoportba tartozik a *kagán* és a *katun* cím is, a kérdésnek óriási irodalma van, melyet itt most nem feladatunk áttekinteni. Maguk az adatok a következő képet mutatják: a szláv források *q*-ra utalnak. Az idetartozó magyar adatok nagy többségükben zárhangot tükröznek a Tárkány és Tarján kettőssége azonban figyelemre méltó. A Tarján törzsnév ugyanis egy eredeti *tarχan* alakot tükröz, míg a Tárkány egy eredeti *tarqan*-t (l. LIGETI 1979. 139—141).[30]

Ezzel szemben az arab, a perzsa, a bizánci, a grúz, az örmény és a szír adatok egy spiráns *χ*-t, a héber adatok közül a József kagán levele és a Sefer Josippon *χ*-t, míg a cambridge-i okmány *q*-t mutat. A kínai adatok között spiránsra és zárhangra utaló adat is van.

Mérlegelve a fenti adatok időrendjét és földrajzi elterjedését, a zárhangú és a réshangú alakok közti ellentmondás feloldását két irányban lehet keresni. Az egyik etimológiai jellegű. Ebben az esetben arra lehet gondolni, hogy e címekben és nevekben az eredeti hang *χ*-. Ha ez nem török nyelvben jött létre, a *χ*- hangot szókezdő helyzetben nem ismerő törökök hanghelyettesítéssel átvették e neveket és címeket és a *χ*- helyett szabályosan zárhangú *q*-t ejtettek. Ebben az esetben a szláv és a magyar adatok török eredetűek, míg a *χ*-s alakok lehetnek idegen eredetűek, amelyek egy idő után, presztizs okoknál fogva maguknál a türköknél is meghonosodtak. Ez igen jól illene a magyar Tarján ~ Tárkány kettősséghez, ugyanis az első esetben a magas presztizsű *Tarχan*, a második esetben a közszóként is használt *tarqan* alakot vettük volna át.

A másik lehetséges megoldás abból indulhatna ki, hogy a kérdéses nevek és címek eredetét figyelmen kívül kell első lépésben hagynunk. Bármi volt is az eredeti alakban, a források egyik csoportjában a *χ*-s, másik csoportjukban a *q*-s alakok terjedtek el. A *χ*-s csoportot ebben az esetben is egy nem török presztizs-nyelvvel magyarázhatjuk.

A *q*-s alakok ebben az esetben is a *χ*-t nem ismerő török nyelv(ek)ből származtathatók. Ezzel szemben a korai török nyelvekben előforduló *χ*-s alakok ebben az esetben visszakölcsönzések is lehetnének.

Mint látjuk mindkét esetben jelentős presztizsű nyelvekkel kell számolnunk, amelyek a *χ*-s formák kiinduló pontjául szolgálhatnak. A kérdéssel kapcsolatban Ligeti és Harmatta is utaltak az iráni, illetve a szogd közvetítés jelentőségére. Éppen ezért fontos lenne, ha ismernénk a kazár népnév közép-iráni (közép-perzsa, szogd) alakját. Golden figyelmét elkerülte, hogy a kazár népnév közép-perzsa alakját már Bailey (1943) kimutatta. A népnév a Bahman Yašt kései redakcióiban fordul elő. Ezek jelentőségéről a türk történelem vonatkozásában Bahram Čobin és a „Rézvár" kapcsán CZEGLÉDY (1958) írt

[30] LIGETI (1979. 140) a *tarqan* ~ *tarχan* címmel kapcsolatban a következőket írja: „A *tarχan* változat mindenesetre hiteles, s aligha tévedünk, ha a benne jelentkező *χ*-t (ugyanúgy mint a *χan* éa *χatun* szavakban) iráni közvetítésre visszük vissza. E magyarázat mellett szól a szogd *try'n*, a közép-perzsa *trχ'n*. Iráni közvetítésről vall Menandros szövegében a Bizáncba érkező türk követnek *Tayma tarχan*-nak a neve is". A török nevek szogd közvetítését hangsúlyozta HARMATTA (1962. 1972).

tanulmányt. Bailey a pehlevi írásos változatban emendációval (az eredetiben *'hwl* vagy *hhwl* van, e helyett *hzl* vagy *h'zl*, olvasd: *hazar* vagy *hāzar)* a **hazar* alakot feltételezte, ennek felelne meg a pazend változat *azarat* alakja (többes szám, a szókezdő *ha* ~ *a*-ról lásd fentebb), míg az arab írásos párszi változatban *h's'r*, vagyis *hāsār* áll. Ezeknek az adatoknak az egymáshoz való kronológiai és hangtani viszonya, különösen ami a *-z-* és *-s-* képviseletet illeti, vitatott, s a vitában nem tudok állást foglalni. Vissza kell azonban térnem egy másik közép-iráni alakra, a fentebb már idézett manicheus írásos középperzsa szövegben előforduló *Hasar* személynévre. Miután ez az ujgur udvarban készült és alig ötven évvel későbbi mint a terhini és Sine uszu-i feliratok *qasar* adata, felmerül a kérdés, hogy milyen hangállapotot tükröz. A szöveget kiadó F. W. K. MÜLLER (1912) úgy vélte, hogy a nem török és nem kínai nevek közép-perzsák. Ezzel szemben BENVENISTE (1930) rámutatott arra, hogy ezek nem közép-perzsa, hanem szogd nevek. Ez egyébként a történeti környezetből teljesen érthető is. Nem lehetetlen, hogy a *Hasar* névalak egy manicheus írással perzsa nyelven lejegyzett szövegben szogd ejtést tükröz. Igen figyelemre méltó, hogy ugyanebben a szövegben ugyanazzal a *h*-val van írva a *kagán*, a *katun* és a *tarkan* cím is.

E két egymástól független közép-iráni forráscsoport (a zoroastriánus és elveszett Bahman Yašt kivonatai és a manicheus írásos Mahrnāmag) viszonylag kései, ezért fontos lenne tudnunk, hogy milyen volt a 6. századi kiejtés. Érthető módon itt elsősorban a türkökkel szoros kapcsolatban álló szogd ejtés volna az érdekes.

Ezzel kapcsolatban meg kell különböztetnünk három forráscsoportot: 1. szogd nyelvű és szogd írásos forrásokban előforduló szavak, 2. török nyelvű, de szogd írásos szövegek, 3. maga az ujgur írás, amely közismerten a kései szogd írás fejleménye.

Az első csoportból most csak a szogd írásos és szogd nyelvű buguti feliratot emelném ki. Ez ugyanis az első türk kaganátus idejéből származik és minden valószínűség szerint a türk kagán által állíttatott olyan emlékkő, mint amilyet a II. Kaganátus alatt már türk nyelven és rovásírással állítottak. E feliratokban a kagán és a tarkán címeket Klastornyj és LIFSIC (1971) *γ'γ'n*, illetve *trγw'nt* (a *-t* többesjel) formában írta át. Az elsőt *qaghan*, a másodikat *tarkhwan* átírással adják vissza az angol kiadásban. Nem lehet azonban kétséges, hogy a *γ'γ'n* betűcsoport első betűje nem *gimel*, hanem *cheth* úgy, ahogy a *trγwn't -γ-*je is az. Ennek alapján már kimondhatjuk, hogy a kérdéses címek helyes olvasata *χaγan*, illetve *tarχwan* és ez a 6. század második felére is érvényes volt.

A szogd írásos török szövegekben *cheth*-tel van írva a *kán* és a *katun* cím *(h'n, h't'wn)*, a szövegek nagy részében ugyanezzel a betűvel a török közszavak, amelyek egyébként *q*-val lennének, de a szövegek kisebbik részében már kitett pont jelzi, hogy a kiejtés zárhang (vö. GABAIN 1976).

Ez ment át abba az ujgur gyakorlatba, amely szintén pontozással különbözteti meg a zárhangot a spiránstól. Itt azonban szükség volt a mélyhangú zárhangú *g-* jelölésére is, ez is pontokkal történt, ezért az ujgur írásos török szövegekben szövegenként és koronként változik a *χ*, *q* és *ǧ* (transzliterálása: *γ*) jelölése, amit még az is bonyolít, hogy a pontokat olyan szövegek is elhagyják vagy elhagyhatják, amelyek egyébként a pontokkal zárhangot jelölnek. Teljesen egyértelműen mutatja azonban a helyzetet még KÁSGARÍ munkája, aki megadja az ujgur betűk arab megfelelőit:

pontnélküli betű	arab *ḫ*	خ
kétpontos betű	arab *qāph*	ڧ
kétpontos betű	arab *γayn*	غ

Ebből két következtetés is levonható. Még a 11. század végén is, a pontnélküli *cheth* χ ejtése volt a „hivatalos", másfelől kérdéses, hogy a kétpontos betű a szogd *cheth*-nek vagy a szogd *gimel*-nek felel-e meg. Mindkettő elképzelhető, a mi szempontunkból azonban a lényeges az, hogy amikor az ujgurok átvették a szogd írást a pontnélküli betű spiráns hangot jelölt — ahogy a szogd írásos török szövegekben is.[31]

Mindebből pedig az a következtetés vonható le, hogy a χ-s alakok szogd eredetűek lehetnek. Ez egyelőre azt teszi lehetővé, hogy ne foglaljunk állást a kérdéses szavak etimológiáját illetően, csak annyit állapítsunk meg, hogy a χ-s alakok szogd közvetítéssel kerültek a forrásokba. Teljes mértékben érthető, hogy a szogdból a közép-perzsába (lásd MASZÚDI fentebb idézett nézetét, ... l.), innen az örménybe, grúzba, illetbe az arabba ahonnan az újperzsába, továbbá közvetlenül a szogdból a bizánciba, de a középperzsából közvetve vagy további szír közvetítéssel egyaránt ugyanazt az alakot látjuk.[32] Ugyanakkor a szláv és a magyar adatok közvetlenül török eredetűek. Ez ismét érthető történeti szempontból, mert a szogdok szerepe a kazár–szláv, illetve a kazár–magyar kapcsolatokban jelentéktelen lehetett, ha egyáltalában volt.

Ha viszont a szláv *kozar* és a magyar *kozár*, *kazár* adatok közvetlenül török eredetűek, akkor egy újabb kérdés merül fel: hogyan viszonylik egymáshoz a török *qasar* és *qazar* alak? A fentebb tárgyalt adatokból két következtetés önmagától adódik: 1. az *-s-*es adatok korábbiak, 2. az *-s-*es adatok keleti törökök. Ezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a kazár népnévben az *s* > *z* változás a 6. század második fele és a 9. század eleje között zajlott le, méghozzá a nyugati törökség nyelvében, minden valószínűség szerint magában a kazárban.

A mai csuvasban minden magánhangzó közötti mássalhangzó zöngés (pontosabban zöngétlen média), így a régi török *-s-* is. Ez a rendszerszerű jelenség, amely olyan szabályos, hogy a mai csuvas helyesírás nem is jelzi, viszonylag fiatal jelenség. Mindenesetre a volgai bolgár feliratokban, ott ahol

[31] E cikk megírása után került kezembe N. SIMS-WILLIAMS egy 1979-ben tartott előadásának publikációja (1981). Ebben a szerző az újgur írás szogd eredetével foglalkozik és a következőket írja: „The usual custom of transcribing both gimel and cheth by the single letter „γ" is misleading and unjustifiable (see Sims-Williams forthcoming)" (348). Azt, hogy a szogd cheth betűt vették át az újgur zárthangú *q-* jelölésére természetesnek és indokoltnak tartja (355), a részletekről egy következő cikkben kíván szólni. Ezek szerint a pont nélküli betű a szogd cheth-hel azonos, a kétpontos betű amely a mély hangú *g* jelölésére szolgált a gimel. Kásgarí szerint ez utóbbi jelölte azt a hangot is amelyet arab qaph-fal írt át, ami persze formailag összeesett a kétpontos cheth-hel.

[32] Világos, hogy ebben a kérdésben minden leegyszerűsítés téves következtetésekhez vezethet. A többszörös közvetítés, az egyes esetekben visszakölcsönzés, a kialakult helyesírási tradíció megkövesedett továbbélése mind szerepet játszott vagy játszhatott. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a köznyelvben nem élő hangokat, illetve hangkapcsolatokat a szűk többnyelvű írnokréteg és a házassági kapcsolatai miatt is többnyelvű vezetőréteg alkalomadtán ismerhette és ejthette. Nagyon valószínű, hogy a *tochár* népnevet a bölcs Toñukuk miniszter és irnokai *toxar*-nak ejtették, de *toqar* alakban írták le. (Toñ, II, Déli oldal 1. sor *tqr*), míg a köznyelvben ez esetleg *toqar*-nak is hangzott. A „tudós, könyvnyelvi" átvétel nemcsak Európában, hanem a keleten is szerepet játszott.

ezt az írás jelölni tudta, biztosan nem volt meg. Igaz viszont, hogy eddig nem került elő olyan szó a feliratokból, ahol magánhangzóközötti török *-s-* vagy annak fejleménye volna. Miután azonban a szóközépi régi török *-d-* egy *-z-*n keresztül a csuvasban *-r-* lett és ez a 13. századra az orosz források és a feliratok tanúsága szerint lezajlott (l. 5. jegyzet), azt kell feltételeznünk, hogy a mai csuvas *-z-* a régi török *-s-* helyére, hacsak nem feltételezünk jelentős nyelvjárási eltérést a feliratok és a mai csuvas között,[33] a 13. század után került.

Az a törvényszerűség, hogy a magánhangzó közötti *-d-*ből *-z-*n keresztül *r* lett, tehát valószínűtlenné teszi, hogy egy eredeti *-s-*ből ennél korábban *z* lett volna, mert akkor további sorsuk egybeesett volna.[34] Ez azonban csak általában vonatkozik a magánhangzó közötti *-s-*re. Már RAMSTEDT (1922—23. 25) felfigyelt arra, hogy a $d \gg r$ változás nem zajlott le *-r* előtt. Nemrégiben. ezt a kategóriát részletesebben megvizsgálta CLARK (1978) és meggyőzően igazolta Ramstedt feltevését. Ezekben az esetekben a régi török *-d-* a csuvasban *-y-*, illetve ennek fejleménye lett (vö. PT *qadïz* 'kéreg' ~ PB *qadïr* > csuv. *xuyar)*. Nem merült fel azonban az a kérdés, hogy miért volt a csuvasban ez a sajátos kivétel. Azt kell feltételeznünk, hogy a $d-r > z-r$ változásnak az volt az akadálya, hogy egy ilyen $z-r$ már létezett ebben a nyelvben, méghozzá éppen egy $s-r > z-r$ aszimiláció következtében. A mai *-z-* < *-s-* viszonylag kései volta, továbbá a $d > z > r$ tehát nem zárják ki annak lehetőségét, hogy a kazár népnévben levő *-z-*t csuvasos típusú jelenségnek tartsuk. Meg kell azonban mondanunk, hogy ez csak lehetőség. A magánhangzók közötti *-s-* zöngésedése más típusú török nyelvben is végbe mehetett, de itt sem hagyhatjuk figyelmen kívül egy esetleges közvetítő nyelv kérdését. Eddigi ismereteink szerint azonban ez a szogd nem lehetett.

Mindezek alapján, úgy tűnik, elhárultak a hangtani nehézségek a kazár népnévnek a latin Caesar névből, illetve az ebből lett méltóságnévből való magyarázata előtt. Az iráni *keysar* > *kesar* (→ tibeti *Ge-sar)* kifogástalan török megfelelője a *qasar*.

Az egyeztetés jelentéstani oldala nem okoz különösebb problémát. A méltóságnév eredetű török törzsnevekről NÉMETH (1930. 45—48) alapvető megjegyzései óta többen is írtak, de talán elegendő, ha itt és most csak a magyar Tarján törzsnevet emlíjük (l. fent).

A kérdés történeti oldalán akad még tisztáznivaló. Azt ugyan sikerült kimutatni, hogy a cím, illetve név a törökök között ismert volt, a fentebb tárgyalt alakok azonban 8. századiak, márpedig hipotézisünk csak akkor tekinthető igazoltnak, ha bizonyítható vagy legalább valószínűsíthető, hogy

[33] A volgai bolgár feliratok nyelvének hovatartozása körül újabban igen kiterjedt vita folyik. Az egyszerűsítő véleményekkel szemben rá kell mutatni arra, hogy a feliratokban képviselt nyelvjárás (illetve nyelvjárások) között van olyan, amely rotacizmust és lambdacizmust mutat, s ez kétségtelenül „csuvasos jelleg". Ezeket tatárnak vagy kipcsakosnak magyarázni egyszerű tárgyi tévedés. Ugyanakkor a feliratok ún. II. stílusának nyelve nem tekinthető a mai csuvas közvetlen elődjének, hanem egy másik, közelálló nyelvjárás emléke (l. RÓNA-TAS 1976. 186).

[34] Elvileg feltételezhető lenne, hogy a régi török *d* zöngétlen interdentális *δ* lett és ez a *z* fok elkerülésével közvetlenül lett *r*. Ennek azonban ellentmondani látszik az arab *bazz* > török *bez* 'vászon' szó, amely a csuvasban *pir* lett. Kronológiai okok miatt ez nem tartozhat a régebbi rotacizmushoz, hanem akkor került a csuvasba, amikor a *-d-* éppen *z* fokon volt, egy $(d >) \delta : z (< s)$ opozíció fennállása esetén ez a szó a második taghoz kapcsolódott volna és ma nem lenne benne *r* (vö. részletesebben RÓNA-TAS 1975).

a cím eljutott a törökökhöz már a 6. század közepe előtt. Az iráni háttérről annyit tudunk, hogy a *caesar* cím már a harmadik században megkezdte vándorlását az iráni területen. A Paikuli feliratban (294. k.) a Kusán sah és a Xwarezm sah között szerepel a Kesar és a Hrom mintha két nép vagy két uralkodó lenne. R. A. STEIN (1959. 279, 311), aki az iráni adatokkal részletesebben foglalkozott, utalt arra, hogy a szó *kēsarakān* formában előfordul a keresztény szogdban, ahol a *dēnarion*, vagyis Caesar pénze megfelelője. HENNING (1943. 477—480) rámutatott arra, hogy ugyan Iránban a *kysr* a bizánci uralkodót jelölte, de a manicheusok szóhasználatában ez válhatot az uralkodó általános címévé. Jó példa erre az általa közölt szogd mese, amely a királyról és a tolvajokról szól, s ebben az uralkodó megjelölésére a *kysr (keysar* vagy *kaysar)* alakot használták.

A török oldalról tudjuk, hogy a *qasar* a 6. század közepén már szerepel a Kaukázustól északra, ugyanakkor a 8. században egy *qasar* törzs az ujgurok között is felbukkan. Végül pedig nem hagyható figyelmen kívül az a két forráscsoportban (Theophanes és Nikephoros, illetve Sziriai Mihály) jelzett hagyomány, hogy a kazárok Bersiliából jöttek, amely az alánok országa.

Mindezek egyelőre túlságosan laza összefüggések, és a további történeti kutatásnak kell eldöntenie, hogy ez a fonál követhető-e. Ha igen, úgy a 6—9. század nomádok történetének (gondoljunk itt a régészeti anyagban mutatkozó erősen „elkésett" szaszanida hatásra), s természetesen a magyar őstörténet hátterének újabb részei világosodhatnak meg. Mindentől függetlenül azonban annyi bizonyos, hogy a magyar—kazár viszony revíziója, amely körül az utóbbi években felélénkült a vita, nyelvészeti szempontból is elkerülhetetlen.

Összefoglalva a fentebb mondottakat megállapíthatjuk, hogy Golden a kazár népnévre vonatkozó adatok összegyűjtésével csak az első lépést tette meg. Nem rendezte kronológiai és belső összefüggésükbe az általa tárgyalt adatokat, s nem tárgyalta (vagy nem vonta ide) a szír, a rovásírásos, manicheus írásos perzsa és a pehlevi—pazend—párszi adatokat. Nem foglalkozott a kazár népnév eredetével kapcsolatos eddigi nézetek egynémelyikével, s nem vizsgálta meg, hogy az általa is némi gyanakvással, de mégis elfogadott hipotézis milyen bizonyítékokra épül. Igazságtalan lenne azonban, ha most, a terhini felirat ismeretében túlzott szigorúsággal ítélnénk meg a hiányosságokat. Ellenkezőleg, Golden munkája nagy mértékben megkönnyítette, hogy ha egy kis lépéssel is, de továbbjussunk. Ami a könyv egészét illeti, az a turkológia, Kelet-Európa középkori története és a magyar őstörténet fontos kézikönyve lesz. Előre megmondható, hogy sokan fogják segítségével idézni a nehezen hozzáférhető írásos forrásokat, s ezzel munkája a művek azon sorába kerül, amelyet Marquart nyitott meg.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Irodalom

ABAEV, I. V. (1970), Qazar. In: Beiträge zur alten Geschichte. Festschrift F. Altheim. 208—212.

ABAEV, I. V. (1973), Istoriko-ėtimologičeskij slovaŕ' osetinskogo jazyka. II. L—R. Leningrad.

AŠMARIN, N. I. (1902), Bolgary i čuvašy. Kazan'.

BACOT, J. (1956), Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale par cinq envoyés ouïgours du VIIIe siècle. JA 1—17.

BAILEY, H. (1943), Iranica. 1. Khazar. BSOAS 11 : 1—2.

BAILEY, H. W. (1950), Irano-Indica III. BSOAS 13 : 388—409.
BAILEY, H. W. (1952), Kusanica, BSOAS 14 : 420—434.
BAILEY, H. W. (1959), Vijaya Sangrāma. AM NS 7 : 11—24.
BENVENISTE, E. (1930), Noms sogdiens dans un texte pehleoi de Tourfan JA 291—295.
BLAKE, R. O. (1923), Notes supplémentaire sur Fou-lin. JA 83—88.
CHABOT, J-B. (1899—1924), Chronique de Michel le Syrien Patriarche jacobite de'Antioche (1166—1199) I—IV + I. Paris.
CHAVANNES, E. (1903), Documents sur les tou-kiue (turcs) occidentaux. Paris. Notes aditionnelles, TP 1904.
CLAUSON, G. (1955), Turkish ghost words. JRAS.
CLAUSON, G. (1971), Sone notes on the inscripton of Toñukuk. In : Studia Turcica ed. L. LIGETI, Budapest. 125—132.
CLAUSON, G. (1972), An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. Oxford.
CZEGLÉDY, K. (1947), Egy kazár méltóságnév. MNy. 43 : 290—291.
CZEGLÉDY, K. (1954), Monographs on Syriac and Muhammedan sources in the literary remains of M. Kmoskó. AOH 4 : 19—91.
CZEGLÉDY K. (1954), IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. Budapest.
CZEGLÉDY K. (1958), Középperzsa eredetű szír tudósítások. Ant. Tan. 5 : 251—25.
CZEGLÉDY, K. (1961), Bemerkungen zur Geschichte der Chasaren. AOH 13 : 239—251.
CZEGLÉDY, K. (1971), Pseudo-Zacharias Rhetor on the nomads. In : Studia Turcica, ed. L. LIGETI, Budapest 133—148.
DENY, J. (1937), Turc *kol-ay* (cf. grec *εν-χειρής*) et la famille des mots en *-ey(-ay)*. Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientalis et Slaves. 5 (=Mélanges Émile Boisaq) : 295—312.
DOERFER, G. (1965, 1967), Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II, III, Wiesbaden.
DOERFER, G. (1969a), Das Chaladsch, eine archaische Türksprache in Zentralpersien. ZDMG 118 : 79—112.
DOERFER, G. (1971), Khalaj materials. UAS 115 : Bloomington.
DOERFER, G. (1974), Rev. on K. H. Menges, Tungusen und Ljao, Oriens 23/24 : 589—596.
DREVNETJURKSKIJ slovar'. Leningrad 1969.
DUNLOP, D. H., (1954), The history of the Jewish Khazars. Princeton.
EMMERICK, R. E. (1967), Tibetan texts concerning Khotan. London.
EMMERICK, R. E. (1968), Names from Central Asia. CAJ 12 : 88—91.
FERLUGA, J.—M. HELLMAN—H. HUART (1973—), Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa. Serie A. Lateinische Namen bis 900. Bd. I. Wiesbaden 1977.
GABAIN, A. VON (1960), Kasakentum, eine soziologisch-philologische Studie. AOH 11 : 161—167.
GABAIN, A. VON (1976), Alt-türkische Texte in sogdischer Schrift. In : Hungarico-Turcica, ed. GY. KÁLDY—NAGY, Budapest 69—77.
GERSHEVITCH, I. (1954), A grammar of manichean Sogdian. Oxford.
DE GOEJE, M. J. (ed.) 1889), Kitâb al-masâlik wa'l-mamâlik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu'l-Kâsim Obaidallah ibn Abdallah Ibn Khordâdhbeh et excerpta e Kitâb al-Kharâdj auctore Kodâma ibn Djaᶜfar. Leiden.
GOMBOCZ, Z. (1908), Honfoglalás előtti török jövevényszavaink. MNyTK. Budapest.
GOMBOCZ, Z. (1912), Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu. 30.
GOMBOCZ Z. (1921), A bolgár kérdés és a magyar hun monda. MNy. 17 : 15—21.
GRÜNWEDEL, A. (1900), Rev. on H. FRANCKE, Aus der Kesar-Sage. MSFOu. Globus. 97—98.
GYÖRFFY GY. (ed.) (1975), A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Budapest.
HALASI KUN T. (1943), A magyarság kaukázusi története. In: LIGETI 1943. 71—99.
HALASI KUN, T. (1950), Orta kıpçakça *q-*, *k-* ~ *O* meselesi, Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar I. Ankara. 45—61.
HAMILTON, J. R. (1955) Les ouighours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois. Paris.
HAMILTON, J. (1962), Toquz-oγuz et on-ujγur. JA 23—63.
HARMATTA, J. (1962), Byzantinoturcica. AAntHung. 10 : 131—150.
HARMATTA, J. (1969), Late Bactrian inscriptions. AAntHung 17 : 297—432.
HARMATTA, J. (1972), Irano-Turcica. AOH 25 : 263—273.
HENNING, W. B. (1939), Sogdian loan-words in New Persian. BSOAS 10 : 93—106.

HENNING, W. B. (1939a), Rev. on SCHAEDER 1934, OLZ 1939 : 240—242.
HENNING, W. B. (1943), Sogdian tales. BSOAS 11 : 464—487.
HENNING, W. B. (1952), A farwell to the khagan of the Aq-Aqatärän. BSOAS 14 : 501—522.
HENNING, W. B. (1958), Mitteliranisch. Handbuch der Orientalistik I. Abt. IV. Bd. Erster Abschnitt. Leiden-Köln.
HUNFALVAY P. (1876), Magyarország ethnographiája. Pest.
HUMBACH, H. (1966), Baktrische Sprachdenkmäler I. Wiesbaden.
JARRING, G. (1964), An eastern Turki-English dialect dictionary. Lund.
KLAŠTORNYJ, S. G. (1980), Terhinskaja nadpis' (Predvaritel'naja publikacija). Sov. Tjurk. 180 : 3 : 82—95.
KLASTORNYJ, S. G.—LIVSIC, V. A., The Sogdian inscription of Bugut revised. AOH 26 : 69—102.
KOKOVCOV, P. K. (1932), Evrejsko-kazarskaja perepiska v X veke. Leningrad.
LAUFER, B. (1919), Sino-Iranica. Chicago.
LE COQ, A. (1911), Die Abdal. Baessler Archiv II: 1: 221—234.
LIGETI L. (szerk.) (1943), A magyarság őstörténete. Budapest.
LIGETI, L. (1949), L'étymologie mongole du slave *chorọgy* 'drapeau'. Études slaves et roumaines 2 â 1. Budapest.
LIGETI L. (1960), Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról. MNy. 56: 289—303.
LIGETI, L. (1961), À propos des éléménts „altaïques" de la langue hongroise. ALH 11â 15—42.
LIGETI, L. (1964), Les fragments du *Subhāṣitaratnanidhi* mongol en écriture 'phags-pa. AOH 17 : 239—292.
LIGETI L. (1968), A harang mint csörgő, csengettyű és kolomp, MNy. 65 : 75—78.
LIGETI, L. (1971), À propos du „Rapport sur les rois demeurant dans le nord". In: Études tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou. 166—189.
LIGETI L. (1979), Régi török eredetű neveink II—IV. MNy. 75 : 26—42, 129—141, 259—273.
MALOV, S. E. (1952), Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. Moskva—Leningrad.
MARQUART, J. (1903), Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig.
MARKWART, J. (1932), Entstehung der armenischen Bistümer. Orientalia Christiana 22 : 2.
MENGES, K. H. (1951), The oriental elements in the vocabulary of the oldest Russian epos The Igor's tale „Slovo o Pьlku Igorevě". Suppl. to Word.
MENGES, K. G. (1979), Vostočnye élėmenty v „Slove o polku Igoreve". Leningrad.
MINORSKY, V. (1937), Hudūd al-ʿĀlam. 'The regions of the word'. Oxford.
MINORSKY, V. (1958), A new book on the Khazars. Oriens 11 : 122—145.
MORAVCSIK GY. (1930), Az onogurok történetéhez. MNyTK.
MORIYASU, T. (1980), La nouvelle interpretation des mots *Hor* et *Ho-yo-hor* dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283. AOH 34 : 171—184.
MUNKÁCSI B. (1903), A volgai bolgárokról. Ethnographia 14 : 66—76, 147—152, 261—265.
MÜLLER, F. W. K. (1912), Ein Doppelblatt aus einem manicheischen Hymnenbuch (Maḥrnamag). Abhandlungen der Kgl. Pr. Adw. 1—40.
NÉMETH GY. (1911—12), Kumük és balkár szójegyzék. KSz. 12 : 91—153.
NÉMETH GY. (1930), A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest.
NÉMETH GY. (1966), Magyar törzsnevek a baskiroknál. NyK 68 : 35—50.
NÉMETH GY. (1972). Gombocz Zoltán. Budapest.
PALLÓ, M. (1970), Die Herkunft des ung. Wortes *harang* 'Glocke'. UAJb. 42 : 46—52.
PAULER GY. (1900), A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest.
PAVET DE COURTEILLE, M. (1870), Dictionnaire turk-oriental. Paris.
PELLIOT, P. (1944), Les formes avec ou sans *q-(k-)* initial en turc et en mongol TP 37 : 73—101.
PELLIOT, P. (1949), Notes sur l'histoire de la Horde d'or, suivies de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en „ar". Oeuvres posthumes II. Paris.
PELLIOT, P. (1959), Notes on Marco Polo I—II. Paris.
PULLEYBLANK, E. G. (1952), A Sogdian colony in Inner Mongolia. TP 41.
RAMSTEDT, G. J. (1913), Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. JSFOu. 30 : 1—63.
ROERICH, G. N. (1942), The epic of king Kesar of Ling. JRASB Letters 8 :2, 181—215. In : JU. N. RERIH, Izbrannye trudy. Moskva 1967.

RÓNA-TAS A.—FODOR S. (1973), Epigraphica Bulgarica. Szeged.
RÓNA-TAS, A. (1975), *Böz* in the Altaic world. Altorientalische Forschungen III. 155—163.
RÓNA-TAS, A. (1976), A Volga-Bulgarian inscription from 1307. AOH 30 : 153—186.
RÓNA-TAS, A. (1982), The periodization and sources of Chuvash linguistic history. In : Chuvash Studies ed. A. RÓNA-TAS. Budapest. 113—169, (a kézirat leadva 1978).
ROSSI, A. V. (1973), On the transcription Pahlavi again. Annali, Istituto orientale di Napoli 33 : 126—132.
SCHAEDER, H. H., (1943), Iranica. 2. Fu-lin. Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil-Hist. Klasse. Dritte Folge. N° 10. Berlin. 24—88.
SCHERNER, B. (1977), Arabische und neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen. Wiesbaden.
SIMS-WILLIAMS, N. (1975), Notes on Sogdian paleography. BSOAS 38 : 132—139.
SIMS-WILLIAMS, N. (1981), The Sogdian sound-system and the origin of the Uyghur script. JA 347—360.
ŠINEHÜÜ, M. (1975), Tariatyn Orhon bičigijn šine dursgal. Ulan Bator (nem volt számomra hozzáférhető).
STEIN, M, A. (1907), Ancient Khotan I. Oxford.
STEIN, R. A. (1959), Recherches sur l'épopée et le barde au Tibet. Paris.
THOMAS, F. W. (1907), Extracts from Tibetan accounts of Khotan. In : Stein, 1907. 581—585.
THOMAS, F. W. (1935), Tibetan literary texts and documents concerning Chinese Turkestan I. London.
THOMSEN, V. (1912), Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish „Runic" script from Miran and Tun-Hung. JRAS 181—227.
TIETZE, A. (1982), Zum Argot der anatolischen Abdal (Gruppe Teber). AOH. (A cikket a szerző szívességéből kéziratban volt módomban olvasni.)
URAY, G. (1979), The Old Tibetan sources of the history of Central Asia up to 751 A. D. A Survey. In : Prolegomena to the sources on the history of pre-islamic Central Asia, ed. J. HARMATTA. Budapest.
URAY G. (1980), A tibeti írás. In : HAJDÚ P.—KRISTÓ GY.—RÓNA-TAS A. (szerk.), Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba. III. Szeged 95—112.
VÁMBÉRY, H. (1867), Čagatische Sprachstudien. Leipzig.
VÁMBÉRY, Á. (1877), A török nyelvek etimológiai szótára. Budapest.
VÁMBÉRY Á. (1882), A magyarok eredete. Ethnographiai tanulmány. Budapest.
VÁMBÉRY, H. (1885), Das Türkenvolk. Leipzig.

L. újabban még:

CZEGLÉDY K. (1981). A Terhin-i ujgur rovásírásos felirat török és magyar történeti és nyelvészeti vonatkozásai. MNy 77: 4, 461—462.
SINEHÜÜ, M. (1980), Orhon-Selengijn runi bičgijn šine dursgal, Ulanbaatar.

On the Ethnonym *Khazar*

by ANDRÁS RÓNA-TAS

The paper is reviewing P. B. GOLDEN's Khazar Studies, (Budapest 1980) and states that it is a work of high scholarly value written with a profound knowledge in several branches of Oriental philology. Its summary of Khazar studies is a welcome contribution adding much new to the earlier works of DUNLOP and ARTAMONOV. The main topic of the book is the „Khazar word-list", a carefully compiled list of mainly onomastical material concerning the Khazars. The author of this paper tries to show, exemplified on the ethnic name *Khazar*, how he thinks one should go ahead with this and similar studies.

With regard to the chronology of an ethnic name (or other onomastical material) three types of dates have to be kept apart. The date(s) to which a source refers, the date when the source actually was written and the date(s) of its earliest extant copy. If we tabulate the dates according to the origin of the sources it is striking that the forms *Ḫazar/Kozar/Kazar* do not appear before the early 9th century though the events with which they are connected begin with the 6th century at least.

This is all the more important since Z. GOMBOCZ built up a far reaching conception on the *-z-* of this ethnonym. According to Gombocz the Khazars spoke a *z*-Turkic language and not an *r*-Turkic and hence the bulk of the Turkic loanwords in pre-conquest Hungarian could not have been of Khazar origin. Golden not only joins Gombocz's thesis but tries to extend it. It is therefore of paramount importance to review the most current etymologies of the ethnonym Khazar and than establish its earliest Turkic form.

The paper deals with the following etymologies :

1. Aitological identification with a heros eponymos in the Middle Ages (MICHAEL SYRUS → BAR HEBREUS, the letter of JOSEPH the Khazar khagan).

2. The *Khazar* — *Akatzir* identification first mentioned by the GEOGRAPH OF RAVENNA and later elaborated in several directions by several scholars.

3. Etymologies based on the *-o-* of the Old Russian forms *(kozar)* from R. *koza* 'goat', *kosa* 'plait' or Turkic *quz eri* 'Northman', the last by DENY.

4. The suggestion of ABAEV to connect Ossetian *qazar* 'expensive' and *qaezaejrag* 'name of a low social strata' with the ethnonym Khazar.

5. A suggestion of the author of these lines to connect the ethnonym Khazar with the name and later title *Caesar* through Middle Iranian mediation (cf. MI *keysar, kesar* → → Turkic *kesar*, Tibetan *Ge-sar)*.

6. The opinion of PELLIOT, who derived this ethnonym from the Turkic verb *qač-* 'to run away, to flee'.

7. The etymology of HAMILTON from *qaz-* 'to dig', *at qazdï* „the horse was restive" (KĀSGARĪ) > *qazar* 'restive'.

8. The etymology accepted by most of the scholars including GOLDEN from a Turkic verb *qaz-* 'to wander, to roam'. As to the latter, the paper gives clear evidence that — in contrary to GOLDEN's efforts to prove its existence — no such word exists in Turkic. It is one of the ghost words constructed by Vámbéry, from whom the etymology No. 8 originates.

The paper than states that the earliest and Turkic forms are with *-s-* and not with *-z-*. The data are the following :

1. The newly found inscription of Terhin (cca A. D. 754) : q^as^ar

2. The Šine usu inscription (cca. A. D. 760) : q^as^ar

3. The Middle Persian Maḫrnāmag (808—821) : *Ḫasar* (tegin)

4. The Chinese sources where the same name *Hasar* occurs written with the same signs used to transcribe the ethnonym.

5. The Supplement of the Syriac version of the Church History of ZACHARIAS rhetor (A. D. 555—569) x^as^ar or q^as^ar.

Finally the paper deals with the relation of the forms with *Ḫ-* and Q^e. Golden supposed here an aspirated Turkic *q--*. The author argues that the forms with *h-* do not or do not necessarily reflect any common Turkic pronunciation or the spoken Khazar idiom. The forms with *h-* reflect Middle Iranian, most probably Sogdian pronunciation independently of the origin of the name, while the forms with *q-* reflect the Turkic pronunciation directly taken over by the Slavs and the Hungarians.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A korkülönbség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben

„Eikä kielen merkitys etnologisten ilmiöiden tutkimisessa rajoitu vain kulttuurisanoihin, vaan jopa monien tapojen synty näyttää suorastaan perustuvan puhtaasti kielelliselle pohjalle."

KUSTAA VILKUNA[1]

I. rész

1. Ha a 60-as, 70-es évek szovjet szakirodalmában (de tulajdonképpen időben mehetünk még pár évtizedet visszafelé) a társadalomszervezetekről, rokonsági elnevezésekről szóló általánosító, összefoglaló jellegű elméleti vagy a különféle gyűjtési-kutatási módszereket ismertető „gyakorlati" közleményekben uráli anyagot keresünk — szinte semmit sem találunk. Az effeletti csodálkozásra az ad okot, hogy a morgani rendszerezésben *urál*inak nevezett rendszer szinte magától hívja föl a figyelmet azokra a népekre, amelyek az *uráli* nyelveket beszélik, és amelyek többsége ott, a Szovjetunió határain belül él. Továbbá: „. . . .Venäjällä on 1800-luvun alkupuolelta lähtien harjoitettu j ä r j e s t e l m ä l l i s e s t i (kiem. — Sz. E.) kansanomaisen yhteiskuntaelämän tutkimista. Sama suuntaus on odotuksenmukaisesti jatkunut Neuvostoliitossa, koska i h m i s k u n n a n h i s t o r i a sosialismin mukaan o n ensi sijassa y h t e i s k u n n a l l i s t e n i l m i ö i d e n h i s t o r i a a (kiem. — Sz. E.). Neuvostoliiton kansatiede on jo tähän mennessä mm. suorittanut merkittäviä kenttätutkimuksia, varsinkin Siperian monilukuisten varhaiskantaisten kansain parissa. Erikoisesti on pidetty silmällä pohjoisten primitiivisten kansain, myös suomensukuisten, sukulaitosta."[2] E. A. VIRTANENnek ez a helyzetértékelése, amely főleg a Szovjetszkaja Etnografija c. folyóirat anyagán alapul, ráadásként kiegészíthető egy korábbi megjegyzésével, miszerint a cári birodalomban a vierasheimoinen (инородец), tehát nem-orosz népeket előbb kezdték kutatni, mint magukat a szláv népeket (az oroszt pl. 1840 körül kezdve és az 1861-es jobbágyfelszabadítással új lendületet kapva). A rokonsági szervezetek kutatása tehát tisztes múltra tekint vissza és jövője sem reménytelen, hiszen „в советской этнографической науке изучение систем родства занимает одно из центральных мест».[3]

2. Úgy tűnik, hogy a néprajztudomány most jut abba a helyzetbe, hogy eredményei — főleg a rokonságnév-mező tagolásának miként jére vonatkozó új(szerű) elgondolásai — elmozdíthatják a holtpontról a nyelvészeti rokonságnév-kutatást. Eközben a néprajzkutatók a nyelvi anyag, „a bizonyítékok"

[1] KUSTAA VILKUNA, Suomalais-ugrilaisesta kansatieteestä. Tietolipas 12. Helsinki 1958. 7—26; 21.

[2] E. A. VIRTANEN, Tapaetnologian historiaa. Tietolipas 12. Helsinki 1958. 55—84; 63—64.

[3] Бикбулатов, Н. В., Башкирская система родства. Москва 1981. 9.

gyűjtésében és kimondottan nyelvészeti célú feldolgozásában, vagyis mind módszertani, mind pedig — orosz szóval élve — faktológiai tekintetben igényesebb munkát várnak a nyelvészektől (pl. a szóösszetétel-, a jelzős szerkezettípusok árnyaltabb elemzésében, az etimológiák terén stb.). Mindezek alátámasztására három, más-más szempontból tanulságos, de egyaránt elmemozdító mű szolgál (a három közül az első kettő tulajdonképpen életmű): 1. M. B. Крюков, Система родства китайцев. Москва 1972. 328 l.; 2. LÁNG JÁNOS, Az őstársadalmak. Budapest 1979. 423 l.; 3. Н. В. Бикбулатов, Башкирская система родства. Москва 1981. 124 l.

2.1. M. V. KRJUKOV a kínai rokonsági rendszer tanulmányozása során tudatában volt kivételes helyzetének: egy háromezer (!) éves írásbeliségű írott és mai is élő(szóban használt) rokonsági terminológia kutatására vállalkozott. Tehát alkalma volt nemcsak leírni a mindenkori kínai rokonsági rendszert, hanem megfigyelni a kínai rendszer változásait és ennek, valamint széles körű tárgyismeretének révén általános következtetésekre jutni a rokonsági szervezetek „evolúció"-járól. Munkássága új korszakot nyitott ennek a kérdésnek a kutatásában. Megállapította — és itt most csak egyet emelek ki számos tétele közül —, hogy a korkülönbség számontartásának megjelenése a rokonsági terminológiában időben megelőzi az egyenes- és az oldalág terminológiai elkülönülését.[4]

Ha ez valóban így van, akkor ez a megállapítás nagy segítséget jelent az etimologizálás során, az alapjelentés kikövetkeztetésében, és ha jövevényszó szolgál a korkülönbség jelölésére, akkor segíthet a jelenség kialakulása korának megítélésben.

2.2. LÁNG JÁNOS cikkei és főleg említett könyve az egyetlen, amely a jelzett időszakban az ún. uráli rokonsági rendszert más rendszerekkel összehasonlítva, meglehetősen furcsa módon „alapos" kutatásnak vetette alá. A korábbi kutatásokról a véleményét ugyanis így foglalta össze (1962-ben): „Until the present time the construction of the terminologies of the Ural-Altaic peoples was not systematically analyzed with the exception of that of the Ostyaks, which was studied by Steinitz not too long ago."[5] 1979-ben megjelent munkájában is ez tükröződik: az urál-altaji rendszerben nála az urálit kizárólag az obi-ugorok képviselik; a szovjet néprajzi szakirodalmat egészében véve nem létezőnek tekintette (M. T. MARKELOVnak a finnugor rokonságrendszerekről írott cikkét esetleg nem ismerhette), a társadalomszervezetek evolúciójáról szóló szovjet tudományos vitákra sehol sem utal. Ennek ellenére (vagy talán éppen ezért?) következtetései tanulságosak, univerzálé-jellegűek.

2.3. Míg Krjukov munkájában a morgani uráli rokonságrendszer gyakorlatilag elő sem fordul,[6] addig BIKBULATOV könyvének egyik legfontosabb része ennek a rendszernek baskír központú elemzése. Ez a legfrissebb eredményekre támaszkodó, néprajzi indíttatású kis monográfia számunkra azért is fontos, mert egy olyan török—tatár nép, ill. nyelv rokonságrendszerével fog-

[4] Крюков, М. В., Система родства китайцев. Москва 1972. 228-229.
[5] LÁNG JÁNOS, The identical Structure of the Kinship Systems of certain Ural-Altaic and Indian Peoples. Acta Ethnogaphica 11 (1962): 205—212; 211.
[6] M. V. KRJUKOV: i. m. 250 (evenk példa).

lalkozik, amellyel a finnugor népek közül többen is közvetlen kapcsolatban álltak és állnak.

Bikbulatov szerint (is) a baskír, s egyben az urál-altaji rokonsági rendszernek legjellemzőbb és egyben egyik legrégibb vonása a korkülönbség, az ún. viszonyított kor figyelembevétele. (A kérdéses jelenségről korábbi írásaiban is nyilatkozott, de akkor még az uráliakat nem említette.[7]) A strukturális egyezések intenzív történelmi kapcsolatokról tanúskodnak — írja, majd így folytatja, és ezzel egyben az én írásom célját is megfogalmazza: „При этом очень важно не только установить наличие общих структурных принципов систем, но и проследить конкретную реализацию их, с помощью каких терминов и насколько последовательно"[8] (kiem. — Sz. E.).

Bikbulatov különbséget tud tenni a genetikus rokonság és a tipológiai egyezések között, és a tények konstatálásával továbbgondolkodásra készteti olvasóit, éspedig a következőképpen: 1. „... накопленный со всех концов света обширный материал свидетельствует, что важнейшие структурные принципы родства, лежащие в основе их типологической классификации, как правило, не имеют этнического показателя."[9] — 2. „... весьма примечательно, что границы распространения систем родства со скользящим счетом поколений (= a korkülönbség jelölése, l. alább) совпадают с этнолингвистическими границами"[10] (kiem. — Sz.E.). Tehát a korkülönbség jelölésének határai egybeesnek az urál-altaji népek elterjedésének határával. Ennek megállapításánál tovább nem megy, nem próbál válaszolni arra a kérdésre, hogy „de miért?", és ezt annál is inkább jobban teszi, mert ez a kérdés az uráli nyelveket illetően éppen a „strukturális egyezések" „konkrét realizását" illetően (l. a fenti idézetet) korántsincs megnyugtatóan tisztázva.

3. Mindenek előtt azonban tisztázandó, minek is nevezzük a vizsgálandó jelenséget, amelynek a lényege a következő: az urál-altaji nyelvekben — kisebb-nagyobb eltérésekkel, amelyeknek a jelentősége egyelőre nem tisztázott! — bizonyos rokonsági viszonyokban megfigyelhető a nemzedékhez tartozás helyett a valakinek (rendszerint az egyenesági rokonnak) a korához viszonyított kor ún. terminológiai (= külön szóval történő) nyilvántartása, tehát a rokonoknak egymáshoz viszonyított koruk (és nem „anyakönyvezett" életkoruk) szerinti megkülönböztetése. M. T. Markelov hangsúlyozottan a сравнительное старшинство[11] 'viszonylagos öregbség' kifejezést használja, amit nagyon helyénvalónak találok, mert valóban a valakinek a korához viszonyított (elsősorban) idősebb (és csak ezután a fiatalabb) volta a terminológiai megkülönböztetés alapja. A szovjet szakirodalomban a következő elnevezések használatosak: смешение поколений (tkp. a nemzedékek összezavarodása), относительный возраст

[7] Н. В. Бикбулатов, Особенности систем родства башкир и татар Среднего Поволжья и Приуралья. Первое Поволжское археолого-этнографическое совещание. Тезисы. Казань 1974. 68—69; 69.

[8] Bikbulatov: Baskirszkaja ... 63.

[9] Bikbulatov: i. m. 62.

[10] Bikbulatov: i. m. 68.

[11] М. Т. Маркелов, Системы родства у угро-финских народностей. Этнография I. Москва—Ленинград 1928. 44—76; 69.

внутри поколения (tkp. a nemzedéken belüli viszonyított életkor). Ez utóbbiban éppen a „nemzedéken belüli" rész nem mindig helytálló, hiszen nemcsak az azonos nemzedéken belüli viszonylagos öregbségről van szó (pl. m. *a bátyám — én — az öcsém)*, hanem arról, hogy a magyar ún. falusi terminológiában *a bátyám* a szülők testvérét is jelenti. L. J. STERNBERG a mandzsu—tunguzokról írva lehetségesnek tartotta, hogy ez a jelenséget, amelyet nagyon találóan a скользящий счет поколений[12] (tkp. csúszkáló nemzedékszámítás) névvel illetnek, minden urál-altaji népre jellemző. Láng János a jelenséget így írta le: „Within a certain clan or gens (first of all in Speaker's own clan or gens) all of the observed Indian and Ural-Altaic peoples [uráli = obi-ugor] made distinctions on the basis of relative age. The comparison of age is done with regard not only to the age of the Speaker, but Speaker's mother and wife, and among certain peoples (Haide and Ural-Altaic) to Speaker's father's age and to the age of the mother of Speaker's wife. But the development of distinction according to relative age has different degrees among certain peoples."[13] A finn nyelvű szakirodalomban az *ikäjako*, ritkábban a *jakautuminen ikäerotuksen mukaan* kifejezés használatos (l. alább).

4. A jelenség néprajzi kutatásának története egyidős a tudományos rokonság-kutatással. L. H. MORGAN figyelt fel rá, és az ún. osztályozó (klasszifikáló) rendszerek jellemzőjének tartotta (kétségtelen osztályozó jellege a fenti Láng-idézetből is kiviláglik). Az uráli (nála még ugornak nevezett) népeket Morgan az osztályozótól a leíró (deskriptív) rendszerbe átmenetet képező, de alapjában már leíró rendszerek képviselőjének tartotta, a kor szerinti megkülönböztetést az osztályozó rendszer maradványának tekintette. A legmeglepőbb az, hogy erre a megállapításra Morgan éppen a finn, az észt és a magyar adatok alapján jutott — a finnre, az észtre a jelenség éppen nem jellemző. Tehát tulajdonképpen a HUNFALVY PÁLtól kapott magyar anyag alapján döntött így. Teljes mértékben igaz BODROGI TIBOR megállapítása: „Csak elismeréssel adózhatunk neki, hogy — ezúttal a finnugor népekre gondolva — ily csekély anyag alapján a különálló uráli rendszer néhány alapvonását felfedezte és ezzel (1871-ben megjelent munkájának egyébként ez volt a célja) e népek ősi kapcsolatát is bebizonyította."[14]

A kérdés további kutatásának történetében sajátos megoszlás figyelhető meg. Amíg az orosz(országi) kutatók a kérdést a néprajz oldaláról, többnyire hideg objektivitással közelítették meg, addig a finnek — ez a téma náluk hagyományosnak tekinthető — inkább a nyelvészet, a kultúrtörténet szemszögéből vizsgálták, felhasználva a különféle biztos és bizonytalan etimológiákat, a népköltészet és a szokástörténet (tapaetnologia) adatait. És mivel ezek a tanulmányok saját magukról — magunkról szóltak, nem voltak — különösen kezdetben nem — mentesek némi szubjektivitástól.

4.1. Már a 18. századi oroszországi tudományos expedíciók anyagában szép számmal találunk szórványadatként olyan rokonságneveket, amelyek

[12] Л. Я. Штернберг, Семья и род у народов северо-восточной Азии. Ленинград 1933. 16—17. BIKBULATOV: i. m. 64.

[13] LÁNG JÁNOS: AEH 1962: 209.

[14] BODROGI TIBOR, A magyar és az „uráli rokonsági rendszer" viszonyának kérdéséhez. Népi kultúra — népi társadalom X. Budapest 1977. 9—33; 9.

a testvérek nem és kor szerinti megkülönböztetéséről tanúskodnak. Pl. G. F. MILLER (MÜLLER) anyagában:[15]

udm. Bruder *Njuna, Wūn*
udm. Schwester *Apai* (die älteste), *Suzer* (die jüngste)

P. S. PALLAS (nem egészen megbízható) adatai:[16]

udm. Сестра *Сурзи, Сузерь* (б), *Ако* (м)
udm. Брат *Вынъ, Нюнь, Ике, Чужморт* (б). *Вынморт* (м)

4.2. Jelenlegi tudásunk szerint az indoeurópai összehasonlító nyelvészet nagyjai közül J. GRIMM volt az első, aki a rokonságneveket is bevonta a kutatásba. Nem hinném, hogy különösebb jelentőséget kellene tulajdonítani annak, hogy a finnugor részben a 'fiútestvér', 'lánytestvér' jelentésű sorban éppen az idősebb testvéreket jelentő magyar szavakat találjuk:[17]

finn.	*weli*	*sisar*
est.	*welli*	*sössar*
lapp	*välja*	*åbba*
n. lapp	*velj*	*oåbba*
ungr.	*bátya*	*néne*

Az már viszont korántsem tekinthető véletlennek, hogy a másik neves indogermanista, A. F. POTT a fogalomalkotás különféle nyelvekbeli mikéntjére éppen magyar, illetve francia és maláj példát hoz (1861):

		Magyar	Francia	Maláj
idősebb	fiú-	bátya	frère	
fiatalabb	testvér	öccs		sudarā
idősebb	lány-	néne	soeur	
fiatalabb	testvér	húg		

L. HJELMSLEV — ő idézi a fenti példát — H. STEINTHALra hivatkozva megjegyzi: „Этот пример является классическим".[18]

4.3. A kérdés finn irodalma rendszerint azzal kezdődik: „Jo AHLQVIST..."[19] „Már Ahlqvist" — ugyanis a finnugrisztikában ő volt az első, akit az alapnyelvi műveltség egész életében foglalkoztatott, annak ellenére, hogy ezeknek a mun-

[15] Т. И. Тепляшина, Памятники удмуртской письменности XVIII века. вып. I. Москва 1966. 42.
[16] L. 15. jegyzet 81—82; б = idősebb, м = fiatalabb.
[17] JACOB GRIMM, Geschichte der Deutschen Sprache I. Leipzig 1853². 186.
[18] H. STEINTHAL, Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues mit hrs. FRANZ MISTELLI. 1893. S. 1. — In: Л. Ельмслев, Можно-ли считать, что значения слов образуют структуру? Новое в лингвистике II. Москва 1962. 127—128.
[19] UNO HARVA, Suomensukuisten kansain sukulaisnimistön rakenne. Tietolipas 12. Helsinki 1958. 99, 105; R. E. NIRVI, Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalla. Suomi 106 : 1. Helsinki 1952. 10.

káinak a fogadtatása éppoly ellentmondásos volt, mint tudósi tevékenysége és emberi magatartása.[20]

1866-ban megjelent írásáról Y. S. YRJÖ-KOSKINEN ezt írta: „. . .sekä hupainen, että opettavainen kirjoitus, joka ei suinkaan ole ansioita vailla ja kaikessa tapauksessa on nostanut tärkeän kysymyksen." Az ébredező finn nemzeti tudatot leginkább Ahlqvistnak a jövevény kultúrszavakkal (többek között a *sisar* 'lánytestvér' szó eredetével (< indoeur.) kapcsolatos akkori megállapítása ingerelte — ez derül ki a kritikából: „. . . *sisar* on tunkenut pois *ödne*sanan, joka vielä löytyy Vironkielessä [sic]. Nämä esimerkit osoittavat, että sanain laina ei aina todista asiain olevan lainatuina. . . . Suomen kansan" nuoremmuus historiassa" ei käske ketään tutkijaa heittäytymään suin-päin Arjalaisuuden valtaan. Ainoastaan tasapuolisuus synnyttää luottamusta." Yrjö-Koskinen a véleményét így összegezte: „. . . lukija helposti huomaa, että tutkimuksen tarkoitus ei ole osoittaa, mitä alkuperäisiä sivistyssanoja . . . Suomenkielessä löytynee, vaan päin-vastoin todistella, että niitä ei ole olemassa."[21]

A másik kritikus, D. E. D. EUROPAEUS pedig így vélekedett: „koko se tutkimus on kielitieteelliseltä kannalta aivan pohjaa myöten uudestansa alennettava."[22]

Az „árjapártiság" vádja és a barbár-kép-festés a finnugor rokonságról Ahlqvistet a legjelentősebb kultúrszótörténeti munkája (1871 svédül, 1875 németül) miatt már nem érhette, itt így ír: „Blicken wir nun auf das zuletz Dargestellte zurück, so finden wir, dass die genuinen Benennungen auf dem Gebiet der Familie in den finnischen [= finnugor] Sprachen sehr zahlreich und zugleich, dass diese Benennungen grösstentheils in den verschiedenen Sprachen dieselben sind. Aus diesem Umstand können wir den Schluss ziehen, dass bei den finnischen Völkern ein geordneten Familienleben sich in eigenthüm-

[20] A. AHLQVIST, Om Ungerska språkets förvandtskap med Finskan. Suomi 2 jakso 1 osa 1—60. Helsinki 1863; Uő. Om Finska språkets kulturord. Ett linguistikst bidrag till Finnarnes äldsta kulturhistoria. Suomi 2 jakso 6 osa 67—114. Helsinki 1866; Uő, De vestfinska språkens kulturord. Helsinki 1871; Uő, Die Kulturwörter der westfinnischen Sprachen. Ein Beitrag zu der älteren Kulturgeschichte der Finnen [nyugati finn = finn, észt, lapp, mordvin]. Helsinki 1875, erről l. E. N. SETÄLÄ: „Tämän teoksen kautta on Ahlqvist istuttanut uraalialtaiselle kielialalle sivistyssanojen tutkimisen ja tehnyt sen itsenäisesti ja syvempään tunkeutuen kuin hänen edeltäjänsä indoeurooppalaisella alalla" (Vir. 1886: XVII. o.), ill. Uő később: „Ahlqvistin sanavertailut liikkuvat epähistorialisella pohjalla, mutta sitä huolimatta on tämä henkevästi kirjoitettu teos meidän silloin köyhässä tietellisessä kirjallisuudessamme varsin huomattava" (Kansallinen elämäkerrasto I, 48).; „. . . als akademische einladungschrift „Tutkimus sivistyssanoista obilais-ugrilaisten kansojen kielissä. Kielitieteellinen avunlisä näiden kansojen sivistys-historiaan" 1882; l. KANNISTO: FUF 17:, A. J. JOKI, A. AHLQVIST fennougristina. Newostoliitoninstituutin Vuosikirja 25. Helsinki 1977. 59; A. Ahlqvist, Über die Kulturwörter der obisch-ugrischen. JSFOu. 8 (1890. posth.), róla: ZSIRAI, FgrRok. 543; A. J. JOKI, Oskar Blomstedt ja József Budenz kirjeenvaihdossa. Lakó-Emlékkönyv. ELTE Budapest 1981. 88—111; 97, 102, 103, 106.

[21] Kirjallinen Kuukauslehti 1867/2: 56—59; 59, 57.

[22] D. E. D. EUROPAEUS, Sananen professori Ahlqvistin tutkimukseen suomalais-ungarilaisista sivistys-sanoista. Kirjallinen Kuukauslehti 1867/5: 121—127; 123. — Ehhez az AHLQVIST-műhöz megjegyzéseket fűzött „P. H." = HUNFALVY PÁL is: Muistutuksia Suomenkielen sivistyssanoista. Kirjallinen Kuukauslehti 1867/6: 160—162. A szerkesztő (YRJÖ-KOSKINEN) azzal tette közzé, hogy „koska kysymyksen-alainen aine on niin tärkeä ja suurenarvoinen, että se ansaitsee monipuolista tarkastusta". L. még YRJÖ WICHMANN, Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa. VähKirj. 53. Helsinki 1923. 410.

licher Weise, ohne fremden Einfluss ausgebildet hat, und dass ein solches Familienleben bei den Urfinnen schon bevor sie sich trennten stattfand."[23]

„Már Ahlqvist" urál-altaji sajátosságnak tartotta a nemzedéken belüli és a nemzedéken „túlnyúló" korkülönbség számontartását *(bátya—öcs)*, s a jelenség eltűnését a balti-finn nyelvekből így magyarázta: „Dem Einfluss der Nachbarvölker und dem der europäischen Kultur muss man es wohl zuschreiben, dass diese Eigenheit aus den baltisch-finnischen Sprachen verschwunden ist."[24]

4.4. Az Ahlqvistéhoz hasonlóan ellentmondásos fogadtatás jutott I. N. Szmirnov munkáinak[25] is osztályrészül. A kazányi egyetem nagytekintélyű professzorának a volga-vidéki finnugorokról írott monográfiáiban az ahlqvisti kép ellentétét találjuk: az idősebb és fiatalabb, valamint a nem szerint osztályozó rokonságnevek arról tanúskodnak, hogy ezekre a népekre a csoportházasság, a heterizmus a jellemző. Szigorú bírálatban részesült — E. N. Setälä a monográfiái alapján,[26] Sz. K. Kuznyecov pedig az „idők távolából", egész életművét értékelve rajzolt róla nem túl vonzó képet. Szmirnov a multáni perben a vád tanúja volt, és ezért sokan, nemcsak Kuznyecov, tudósi hitelét kétségbe vonták. Kuznyecov ezt írja róla: „Это был тип чисто кабинетного этнографа.... Этот авторитетный тон уместнее было бы, конечно, в устах этнографа, много путешествовавшего, годами изучающего инородческие племена, знающего инородческие языки. Ни одного из этих качеств не было у проф. Смирнова. С грустью приходится сказать, что многие стороны инородческого быта изложены у Смирнова совершенно превратно, напр. строй первобытной семьи и степени родства[27] (kiem. — Sz. E.).

Setälät a heterizmus Szmirnov-korabeli meglétének biztos állítása háborította föl. Ő a viszonyított kor jelenségében török—tatár hatást látott, mivel az idevonatkozó szóanyag szinte teljes egészében török—tatár eredetű. „Setälällä on hyvä syy epäillä, tokko tuonnoin enää mikään hetärismi eli joukkoavioliitto on voinut olla vallalla sen enempää lainan antajien kuin sen vastaanottajienkaan keskuudessa" — írta később Uno Harva.[28]

4.5. Az itt vizsgált jelenség kutatásának történetébe M. T. Markelov kétféleképpen is beírta a nevét. Egyrészt tőle származik a jelenség egyik legtalálóbb elnevezése (a „viszonylagos öregbség"), másrészt ő az első, aki az orosz nyelvű szakirodalomban az összes finnugor nép rokonságneveit kutatás tárgyává tette.[29]

[23] Ahlqvist, Kulturwörter 219.

[24] Ahlqvist, Kulturwörter 211.

[25] И. Н. Смирнов, Черемисы. Казань 1889. 255 l.; Uő, Вотяки. Казань 1980. 308 l. + mellékletek; Uő, Пермяки. Казань 1891. 289 l.; Uő, Мордва. Казань 1895. 291 l. + I—V. l. I. N. Szmirnovról l. Nirvi: i. m. 7—8.

[26] E. N. Setälä, I. N. Smirnow's Untersuchung über die Ostfinnen. JSFOu. 17/4 (1900): 17—28.

[27] С. К. Кузнецов, Успехи этнологии в деле изучения финнов Поволжья за последние 30 лет. ЭтнОбз. 84—85;

[28] Uno Harva: i. m.; Uő. The Finno-Ugric System of Relationship. Transactions of the Westermarck Society. Vol. I. Copenhagen 1947. 52—74.

[29] L. 11. sz. jegyzet; NyK 81:247.

4.6. A következő finn kutató, akinek életművében ugyancsak jelentős helyet foglal el az egész finnugorság (nemcsak egyes finnugor népek, mint pl. KARJALAINEN esetében az osztjákok) társadalmának kutatása — UNO HARVA.[30] Ő is, miként Ahlqvist, több ízben újratárgyalta ugyanazt a kérdést, és a balti-finn *ikäjako* eltűnéséről a következő eredményre jutott: „Pohtiessamme tätä ongelmaa, joka ei Ahlqvistin jälkeen näytä askarruttaneen tutkijoita, ja verratessamme itämerensuomalaisten ja muiden sukukansojemme yhteisiä (kiem. — U. H.) sukulaisnimityksiä keskenään, huomaamme ihmeeksemme, että vanhoista ikäerotusta korostavista nimistä on itämerensuomalaisten kielissä säilynyt vain nuorempaa ikäluokkaa edustanut nimistö (kiem. — U. H.).[31] Az idősebbekre vonatkozó terminusok kiveszését illetően elfogadta Ahlqvist nézetét, amelyet majd később R. E. NIRVI cáfolt meg. A többi finnugor nyelv „csúszkáló nemzedék-számításában" Harva a levirátus—szororátus szokására épített házasságkötéseket szabályozó jelenséget látott.[32]

4.7. R. E. NIRVI Harvával több mindenben, így ebben a kérdésben sem értett egyet. 1952-ben megjelent Synonyymitutkimuksia sukulaisnimistön alalta című,[33] mikrofilológiai módszerrel írott munkájában, amelyben elsősorban a balti-finn rokonságneveket vizsgálta, a következőképpen foglalt állást.

A balti-finn nyelvekben is ismert volt az *ikäjako*, sőt! „Sukulaisnimien ikäluokkajako, mikäli se koskee 'veljen' ja 'sisaren' käsitteitä, ei ole minun ymmärtääkseni tyyten kadonnut itämerensuomalaisten kielten piiristä."[34] Abban, hogy az 'idősebb lánytestvér' jelentésű szó emellett az 'apa lánytestvére' (néhol 'az apa fiatalabb lánytestvére') jelentést is felvette, abban nem kell és nem is lehet idegen hatást keresni: „Ei voida lähteä tässä kohden mistään turkkilais-tataarilaisesta vaikutuksesta, koska eräistä itämerensuomalaisistakin suhteista päätellen ilmiöllä näyttää olevan omaperäiset syynsä"[35] — ez pedig a *nimittämiskielto*, vagyis az idősebbek néven (keresztnéven és rokonságnéven!) nevezésének tilalma.

Ami a keleti finnugor nyelvekben a török—tatár jövevényszavak tükrözte *ikäjako*-t illeti, erről Nirvinek nagyon is megfontolandó, további kutatást kezdeményező véleménye van: „. . .Keski-Venäjän suomalais-ugrilaisissa kielissä on ollut ennen turkkilais-tataarilaista vaikutusta vanhemman ikäluokan puhuttelusanasysteemi. . . . Mutta se on niissäkin [mint a balti-finnekben] saattanut varhemmin olla vain jonkinlaisen puolittaiseen vastakohtaan perustuva. . . Mutta mahdotonta ei ole, että tuo lopullinen jyrkkä vastakohtasysteemi on sittenkin muodostunut turkkilais-tataarilaisesta vaikutuksesta[36] (kiem. — Sz. E.). Miként az idézetből látható, Nirvi az *ikäjako* kétféle fajtájával számol: az egyik „sántító" — az '(ál-

[30] UNO HARVA : i. m., 97. jegyzet.
[31] UNO HARVA : i. m. 106.
[32] UNO HARVA, The Finno-Ugric . . . l. 28. jegyzet.
[33] R. E. NIRVI, l. 19. jegyzet.
[34] NIRVI : i. m. 15.
[35] NIRVI : i. m. 106.
[36] NIRVI : i. m. 100.

talában) lánytestvér' ↔ 'idősebb lánytestvér' terminus állítható szembe; a másik „*jyrkkä*" 'meredek' — nincs 'lánytestvér' jelentésű szó, a lánytestvér vagy 'öregebb lánytestvér', vagy 'fiatalabb lánytestvér'. (Mindez természetesen más rokonsági viszonyokra is, pl. a fiútestvérekre is érvényes.)

Hogy itt Nirvi mennyire rátapintott a lényegre, azt egy nyelvjárási orosz példa is igazolni látszik. Igaz, gyűjtőknek szóló jótanács és nem konkrét nyelvi adat formájában, és talán az sem lényegtelen, hogy a rjazanyi nyelvjárásból, ahol mind a finnugor nyelvek, mind pedig a török—tatár nyelvek hatásával számolni lehet. I. M. Sarapova két vonatkozásban is érinti a kor kérdését (mint cikke alcíme mutatja, saját tapasztalatai alapján, hiszen disszertációját a rjazanyi nyelvjárás rokonságneveiről írta):[37] vannak „differenciáló terminusok", 'fiútestvér', 'lánytestvér' mellett 'idősebb fiútestvér', 'idősebb lánytestvér' jelentésűek — a fiatalabbakat nem említi; figyelembe veendő a megnevező életkora is, ugyanazt a személyt, pl. a lánytestvér férjét az azonos rendű-rangú rokonok közül az idősebbek свояк-nak, a fiatalabbak зять-nak hívják.[38]

A kor szerinti megkülönböztetés vizsgálatában különös nehézséget okoznak a névtan (elsősorban a keresztnévadás és -használat) terén a finnugrisztikában mutatkozó hiányok. A főleg szótárakba „begyűjtött" rokonságnevek nem tükrözik a reális helyzetet a rokonságnév-rendszer funkcionálását illetően sem. Nem derül ki, hogy egy-egy idősebb rokont jelentő terminussal szembe fiatalabbat jelentő terminus avagy személynév állítandó-e.

Érdemes egy kicsit elidőzni Nirvinek az idősebbekre vonatkozó *nimittämiskielto*-ról szóló tételénél is. Ebből a megnevezési tilalomból szerinte logikusan következnek a különféle *kiertoilmauksia* 'kerülő-kifejezések'.[39] Ez első hallásra nem tűnik túlságosan meggyőzőnek. De kétféle vonatkozásban is igazolódni látszik. M. V. Krjukov egy koreai példával próbálja, szerintem sikertelenül cáfolni W. R. H. Rivers azon állítását, miszerint az idősebb rokonok néven említésének tilalma a rokonsági rendszerükben mutatkozó osztályozó jelleg meglétével arányos.[40] Márpedig az a kevés, amit a volga-vidéki, de talán mondhatjuk, hogy az egész finnugorság névhasználatáról ebből a szempontból tudunk, az Rivers állítását látszik igazolni. Az idősebbek szemtől szembe néven nevezése, megszólítása azokban a finnugor nyelvekben, amelyekben az általános tegeződés mellett/helyett megjelentek a különféle udvariassági (= önöző, magázó) formák, bonyolult és történelmi korok szerint változó,[41] illetve a grammatika oldaláról nézve, és talán ez itt most fontosabb, 3. személyű, vagyis

[37] И. М. Шарапова, Методика собирания и изучения терминов родства (по материалам рязанских говоров). Совещание ОЛА 28—31 мая 1968 г. г. Саратов. Тезисы докладов. Москва 1968. 13—15. l. még Uő, Терминология родства в рязанских говорах. Автореферат кандидатской диссертации. Москва 1977. Az aspiráns Sarapova tudományos vezetője V. I. Litkin volt.

[38] Saparova: i. m. 13.; Р. Г. Мухамедова, Терминология родства и свойства у татар-мишарей в Мордовской АССР. Материалы по татарской диалектологии 2. Казань 1962. стр 246: „Терминов *йезни* . . . или *жизни* . . . и *кияу* в зависимости от возраста говорящего, называют . . .", a rjazanyi példa pontos miser-tatár megfelelője.

[39] Nirvi: i. m. 105.

[40] W. R. H. Rivers, The History of Melanesian Society. Cambridge 1914. vol. II. 40; M. V. Krjukov: i. m. 267.

[41] A. P. Guszkova, A társas érintkezés nyelvi eszközei a magyarban. NytudÉrt. 106. Budapest 1980.

a „nekiszólás rólaszólás[42] formájában" esete forog fenn (úgy beszélünk hozzá, mintha nem lenne jelen). A finnben a pl. 2. sz.-ű magázás újabb keletű.[43] A szülők tegezése (de nem keresztnéven szólítása), az idősebb rokonok néven szólítása és tegezése szinte a szemünk láttára vált általánossá.

4.8. A magyar néprajzi irodalomban Láng János mellett Bodrogi Tibor volt az egyetlen, aki az uráli nyelvek rokonságneveit áttekintette.[44] Az uráli rendszernek két jellegzetes vonását emelte ki, az egyik éppen „a +1, valamint a 0 generációban a rokonok viszonyított kor szerinti megkülönböztetése".[45] Tanulmányát így fejezte be: „Valószínűnek tartjuk, hogy több, pontosabban felvett terminológia birtokában célunkat [az uráli terminológiai alaprendszer rekonstruálását — Sz. E.] még inkább megközelítjük. A rendszervizsgálaton kívül különösen a terminológiai és nyelvtörténeti kutatások nyújthatnak ehhez jelentős segítséget."[46]

KATONA IMRE — főként Bodrogi Tibor kutatásaira alapozva — így összegezi az e témakörben elért eredményeket: „A finnugor rokonsági elnevezéseket az utóbbi évszázadban főként *nyelvészeti* szempontból gyűjtötték, ismereteink *társadalmi* vonatkozásokban ma még eléggé hézagosak. . . . a nemzetségi vagy a családi öröklés kialakulásának koráig vetíthetők vissza azok az *életkor* szerinti pontosabb elnevezésbeli különbségek (pl. öccse—bátyja, ill. húga—nénje valakinek), melyeket néhány más — főként ugor — nyelvvel együtt a *magyar* is máig oly szívósan őriz. (A szociálantropológia ezt *uráli* vagy *finnugor* sajátságként ismeri.) Részleges, szívós fennmaradásának okát nem tudjuk."[47]

4.9. A továbbiakban megpróbálkozom a lehetőségekhez mérten legteljesebb obi-ugor, permi, volgai, balti-finn és lapp rokonságnév-anyag alapján a címben jelzett kérdést az 1—4. pontban elmondottakból okulva újratárgyalni, szem előtt tartva SIGURD ERIXON tanácsát: „On helpompi seurata yksityistä ilmiötä ajassa taaksepäin kuin rekonstruoida kokonaisuus. Kuitenkaan ei jaksojen jatkovuutta ja vaihtelua ole seurattava pelkästään laskelmalla yhteen yksityisiä tekijöitä. Kysymys on koko funktionaalisesta systeemistä. Sitä voidaan pitää yllä perinteen avulla"[48] (kiem. — Sz. E.).

SZÍJ ENIKŐ

[42] J. LŐRINCZI RÉKA, A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai. Bukarest 1981. 25; W. STEINITZ, A finnugor rokonsági elnevezések rendszere. NyIOK 57: 327: „Férjének idősebb rokonaival szemben rendkívül tartózkodóan viselkedik az asszony; nem tegezi, hanem egyes szám harmadik személyben, *ő*-nek szólítja (ezt úgy mondják, hogy 'fél nyelvvel beszélni') stb. Hasonlóképpen viselkednek a férfiak is a beházasodott asszonyokkal szemben. Például mindkét fiatalabb fokozat férfiainak feleségei eltakarják magukat Én előlem és *ő-t* mondanak nekem. . . . az én számomra mindnyájan tabuk."

[43] HEIKKI PAUNONEN, Kotikielen Seura 1876—1976. Vir. 1976. 310—432; 346—348.

[44] BODROGI TIBOR, l. 14. jegyzet.

[45] BODROGI TIBOR: i. m. 29.

[46] BODROGI TIBOR: i. m. 30.

[47] KATONA IMRE, Őstörténetünk kérdései a szociálantropológia megvilágításában. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. BARTHA A.—CZEGLÉDY K.—RÓNA-TAS A. Budapest 1977. 196.

[48] SIGURD ERIXON: Eurooppalaisen kansatieteen päämäärät ja metodit. Tietolipas 12. Helsinki 1958. 27—54; 46.

Выражение сравнительного старшинства в терминах родства финно-угорских языков

Часть I

Энико Сий

Резюме на русском языке публикуется после второй части работы.

Etimológiai megjegyzések

1. Cseremisz *šəže* 'ősz'

Az MSzFE WICHMANN nyomán a KH *šəžə*, U *šɲžə*, M *šižə* alakváltzatokat idézi a m. *ősz* cseremisz megfelelőiként. A magyar és a cseremisz szó további etimológiai kapcsolatai általánosan ismertek. Az MSzFE **sükše* vagy **sikše* alapnyelvi alakot következtet ki. A cseremisz szó kétségkívül összetartozik azokkal a rokon nyelvi szavakkal, amelyekkel hagyományosan egyeztetik, a megfelelés egy-két részlete azonban még nincs kellően tisztázva.

A cser. (WICHM.) *šižə* alak szókezdő *š*-se amellett szól, hogy az egykori szóbelseji **ś* hatására a szókezdő **s* palatalizálódott. A fgr. **s* ugyanis a mezei cseremisz nyelvjárásterület keleti peremvidékein megőrződött, ill. palatális magánhangzó előtt másodlagosan *ś*-é vált, például a (BEKE) P B C Č J V *šer*, K *šär* ~ M UP USj. US *śer* 'ér' szóban.

Tehát a tárgyalt cseremisz szó szókezdő **s* hangjával ugyanaz történt, mint a lapp és a mordvin megfelelőjével (l. MSzFE 3:518).

A szóbelseji *ž* szintén szabálytalan fejlődés eredménye, mivel a cseremisz a szótőben megőrzi a fgr. **-ks-*, **-kś-* és *-kš-* hangkapcsolatot, pl. *mokš* 'máj' (< fgr. **maksa)*; *lokšəńžam* 'bevágni' (vö. mord. E. *laksems)*; *mükš* 'méh' (< fgr. **mekše)*, csupán metatézis mehet esetleg végbe, mint pl. a *pükš* 'mogyoró' (~ fin. *pähkinä)* szóban.

A cser. *šəže* alakban tehát a szabályostól eltérő hangtani folyamatnak kellett lejátszódnia, s ez a következőképpen mehetett végbe: az őscseremiszben a **kś* hangkapcsolat feloldódott, s a szó hangalakja **sškšśš* lett. A **k* intervokális helyzetben spirantizálódott, **γ* lett belőle, amely aztán **j*-n vagy **w*-n keresztül eltűnt. Az **ś*-ből az őscseremiszben *š* lett, amely aztán zöngésült, mint pl. a *püž-wüt* 'izzadság' *(wüt* 'víz') (vö. zürj.-votj. *pęś*, mord. *piśi)* szóban.

A **kś* hangkapcsolat feloldására számos példát találunk a finnségi nyelvekben, pl. karj.-aun. *šüküšü, šügüžü*, vepsz. *sügüz*, é. *sügis* (l. SKES 4. a *syksy* szónál), de az osztj. DN *sə̊u̯əs*, Trj. *sə̊γ̯ₒəs*, V Vj. *sə̆γəs* (l. MSzFE 3. az *ősz* szónál) alakok is ugyanezt mutatják.

Hasonló folyamat ment végbe a cser. *suzo* 'fajdkakas' szóban azzal a különbséggel, hogy ebben a szóban nem szóbelseji **kś*, hanem **kć* hangkapcsolatot kell feltenni. Az idézett cseremisz szóra BEKE kéziratos cseremisz szótárában a következő alakokat találjuk: P BJ *šuźo*, BJp. Č *sujźo*, B M *šujźo*, UP *suźźə̑*, USj. US *šuźə̑*, MK *šuźü*, UJ CÜ JT *suzo*, CK *suźo*, ČN *śujźo*, JO K *suzə̑*, V *suzü* 'fajdkakas'. TOIVONEN a cseremisz szónak a következő megfeleléseit ismeri: (PAAS.) mord. E *suvozej, suvozeń, suzij*, M *suvəzi, suzi;* zürj. (WICHM.) J Ud. V *ćukći*; lp. N *čukča* ua. (l. FUF 19:168—169).

VASZILJEV cser. *suwə̑zo* adata (l. a *šuźo* szónál) azt mutatja, hogy a szó-

belseji **ké* hangkapcsolat a cseremiszben feloldódott, s a $k > \gamma > w$ fejlődési fokon át a legtöbb nyelvjárásban eltűnt. A mordvin adatok szintén amellett tanúskodnak, hogy ebben a nyelvben is hasonló fejlődés ment végbe.

A cser. *kš* (< **ks*, **kś*, **kš*) hangkapcsolat a BEKE által carevokoksajszkinak (C) nevezett nyelvjárásban gyakran feloldódik, pl. (BEKE) UJ *pikš* ~ C *piγə̑š* 'nyíl'; UJ *mükš* ~ C *müγə̑š* 'méh', UJ *šikš* ~ (PORKKA) C *šiγə̑š*, *šə̑γə̑š* 'füst' stb., ez azonban nyilvánvalóan kései, meglehetősen elszigetelt folyamat, amelynek nincs köze a *šə̑že* szóban végbement ősi hangtani jelenséghez.

2. Cseremisz *numalam* 'visz'

BEKE a következő adatokat sorolja fel a cseremisz szóra: P B M U CÜ *numalam*, CK Č JT *nŭmalam*, JO JP V K *namalam*, UJ *dumalam* 'visz'. Az UJ adat *d*-je nyilván elhasonulás eredménye, ezért a továbbiakban nem foglalkozunk vele.

A cseremisz szó szerintem összetartozik a votj. (WICHM.) G *nuĵnĵ*, M *nunį*, J MU *nuįnį* 'führen, tragen, holen'; zürj. (FOKOS-FUCHS, SyrjWb.) Le. Vim. *nunį*, Pr. FV *nuni* 'tragen, bringen, fortbringen, wegtragen, führen, fahren' alakokkal. A permi szavakat a SKES a fi. *noutaa* 'visz' szóval veti egybe azzal a megjegyzéssel, hogy a finn adat esetleg a vog. *ńawl-*, *ńiwl*, *ńāwl-* 'ajaa takaa', az osztj. *ńoγêt-* stb. és a nyeny. *ńo̯δā-* ua., valamint a ngan. *ńótam* stb. 'seurata jälkiä' szavakkal tartozik össze. A SKES szerint, ha a finn szó az idézett permi adatoknak felel meg, akkor egy ur. **novta* alakot lehet kikövetkeztetni, a második megfelelés helyessége esetén pedig az alapnyelvi alak **ńoŋδa-*.

Mivel a cseremisz szó jelentése megegyezik a permi és a finn szavakéval, az egyeztetésnek nincs jelentéstani akadálya.

Hangtani szempontból elsősorban a cseremisz szóbelseji *m* szorul magyarázatra. A cseremisz szó csak akkor tartozhat össze az idézett permi szavakkal, ha az *m* képző benne. Ez lehetséges, a cseremiszben az *m* ritkán előfordul deverbális verbumképzőként, pl. a (BEKE) P B MK UP USj. CÜ stb. *tunemam* 'tanul' (~ m. *tanul*, l. MSzFE 3:611—612) szóban.

Ha a permi és a cseremisz adatok összetartoznak a fi. *nouta-* igével, akkor a cseremiszben permi kölcsönzésnek kell tartanunk a tárgyalt szót, mivel itt a feltett mássalhangzó kapcsolat eredeti szó esetén nem tűnt volna el nyomtalanul.

3. Cseremisz (VASZ) *lupo* 'куча хвороста, валежника'

A cseremisz szót ugyanilyen alakban és jelentésben találjuk meg a MarRSzl.-ben is, s mindkét szótár a mezei nyelvjárásból közli. Beke viszont csak a hegyi nyelvjárásból ismeri, nála a következő adatokat találjuk: KA KŠ *lə̑pə̑*, KN *ə̑lə̑p* 'uszadék, víz hordta fatörzs, faágak, szalma, széna stb.'

A cseremisz szó mind hangtani, mind jelentéstani szempontból kifogástalanul egyeztethető a m. *láp* szóval, melynek az MSzFE szerint a második jelentése N 'nád-, szalma-, szénatöredék, melyet az árvíz hordani szokott'.

Az MSzFE szerint a magyar szó vogul és zürjén megfelelői alapján a fgr. alapnyelvre 'kidőlt fa, uszadékfa, vízen sodródó törmelék' alapjelentést

lehet kikövetkeztetni, amely szinte pontosan egybeesik a Beke által megadott cseremisz jelentéssel.

A cser. szóbelseji *p* fgr. **pp*-re megy vissza, a mezei *u* ~ hegyi *ə̑* megfelelés alapján az első szótagban őscser. **u*-t kell feltenni, amely egyaránt fejlődhetett fgr. **a*, **o* és **u*-ból.

A KN *ə̑lə̑p* szókezdő *ə̑*-ja protetikus hang.

Sz. G. Epin szótárában (Горно-марийско-русский словарь, Козмодемьянск 1935) a *lə̑pə̑* 'насос (снега, песку, мусора в реке)' mellett egy azonos alakú 'тихое место у берега, залив' jelentésű címszót is felvesz. A két cseremisz szó nyilván azonos eredetű. Jelentésbeli eltérésük némi analógiát szolgáltat a magyar szó szemantikájához.

A cseremisz szó átkerült a csuvasba is, ahol (Asm.) *lə̑pə̑* 'всякий дрязг на берегу, принесенный водой' alakban és jelentésben találjuk.

Bereczki Gábor

Этимологические замечания

Габор Берецки

Автор трактует этимологию трех марийских слов.

1. Мар. *шыже* 'осень'. Марийское слово издавна сопоставляют с венг. *ősz*, фи. *syksy* и т. д. (прафу. **sikśe*). Данная этимология несомненно правильна, но следует предположить, что в марийском слове произошёл процесс на подобие полногласия, а потом *k* через *γ* исчез, а **ś* закономерно превратился в *ž*.

2. Мар. *нумалаш* 'нести'. Марийское слово можно сопоставить с удм. *нуыны*, коми *нуны* 'нести', если предполагаем, что *м* в марийском слове является отглагольным суффиксом, как напр. в глаголе *тунемаш* 'учиться'.

3. Мар. *лупо* 'куча хвороста, валежника принесённый водой'. Марийское слово как с фонетической, так и с семантической точки зрения точно соответствует венгерскому *láp* 'болото', второе значение которого также 'тростник, солома и т. д., принесённые водой'.

A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok

Vannak-e diftongusok a magyar köznyelvben? — teszi fel a kérdést A. D. KYLSTRA és T. DE GRAAF[1] bizonyos magyar szavak magánhangzó + j, illetőleg j + magánhangzó szakaszának hol diftongusként, hol diftongusszerű hangkapcsolatként, hol pedig bifonematikus hangkapcsolatként való megítélését látva a nyelvészeti szakirodalomban. Minthogy a cikkben idézett vélemények nem teszik lehetővé a kérdés eldöntését, mert vagy ingatag érvelésen nyugszanak, vagy pedig nélkülözik az érvelést, a szerzők arra vállalkoznak, hogy a kérdéses magyar nyelvi jelenséget a fonetikai megvalósulás tekintetében finn és holland megfelelőikkel egybevessék. Az elemzésre kiválasztott finn, holland és magyar szavak hangszínképeiről azt állapították meg, hogy a *tej*, *fej*, *máj*, *új* szavak magánhangzó + j szakasza pontosan olyan akusztikai szerkezetet mutat és olyan fizikai értékekkel jellemezhető, mint a diftongusként számontartott finn és holland megfelelők. Ennek alapján kimondják, hogy: „. . . .nem ajánlatos a *vaj*, *tej*-féle szavak utolsó alkotóelemét mássalhangzóként leírnunk."[2] A nyilvánvaló fonetikai egyezés ellenére mégsem vállalkoznak arra, hogy a cikkük címében feltett kérdésre igennel válaszoljanak. Az alábbiakban arra igyekszem rámutatni, hogy a szerzők óvatossága mennyire indokolt volt.

LAZICZIUS GYULA 1944-ben a fizikai időtartam és a fonológiai kvantitáskategóriák körül kialakult nemzetközi vitát azzal a kijelentéssel kívánta bereked szteni, hogy a fonetikai tényekből önmagukban nem lehet a beszédelemek fonológiai státusát, nyelvi szerepét megítélni. Sokkal járhatóbb az ellenkező út, az tudniillik, hogy a nyelvi szerepből kiindulva keressük e szerep beszédbeli megvalósítóit.[3] A kijelentésben kifejeződő véleményét azonban már a 30-as évek elején, a prágai iskola kialakulásának korában megfogalmazta: „Könnyen el tudunk képzelni két nyelvet, amelyről a fonétikus megállapíthatja, hogy hanganyaguk még árnyalataiban is pontosan fedi egymást. Mihelyt azonban a fonológiai analízis rámutat arra, hogy az a hang, mely az egyikben nyelvi tényező, a másikban éppen hogy csak megvan, minden nyelvi szereptől megfosztva, egyszeribe kiderül, hogy a két nyelv hangeszközei közel sem azonosak, kiütközik az az igazi különbség, mely a két nyelvet még a legtökéletesebb fonétikai hasonlóság mellett is elválasztja hangtanilag. [. . .] A hangok fonétikai regisztrálását tehát mindig fonológiai analízisnek kell követnie, mert csak így lehet helyesen megállapítani a nyelv hangállo-

[1] NyK 82 : 313—317.
[2] Az idézet a cikk 316. lapjáról való.
[3] Vö. LAZICZIUS GYULA, Fonétika. Budapest 1944/1963. 116—125.

mányát és azokat a viszonyokat, melyek a hangok között uralkodnak."[4] Ugyanilyen értelemben nyilatkozik VÉRTES O. ANDRÁS a magyar [j]-vel kapcsolatban: „Hogy fonetikai szempontból félhangzó-e vagy sem, az ma talán olyan nehéz kérdés, mint azt eldönteni, hogy egy homokdomb — egyre több homokszemet veszítve — pontosan meddig marad még homokdomb. Ezért a félhangzó és a mássalhangzó akusztikai és fiziológiai határait pontosan nem is jelölhették ki. A /j/ és a /j:/ mint fonéma mássalhangzó: emellett szól a nyelvjárási [i] félhangzóétól élesen különböző disztribúciója."[5]

Mint látható, Vértes O. András egy strukturális/fonotaktikai tényező, nevezetesen az eloszlás alapján állítja, hogy a /j/ és a /j:/ mássalhangzó. Van azonban néhány további, részben szintaktikai, részben fonotaktikai, részben pedig nyelvhasználati érv, amely amellett szól, hogy a [j] hang fonemikus szempontból semmiképpen nem tekinthető magánhangzónak, következésképpen a magánhangzó + j, illetőleg a j + magánhangzó kapcsolat nem tekinthető diftongusnak.

A |j| magánhangzó voltát szó elején kizárja az a tény, hogy a |j| kezdetű szavakhoz a határozott névelő két változata közül az *a* járul, amelyik tehát a mássalhangzós kezdetűekhez: *a járom, a lyuk, a jog* stb. Szó végén a |j|-t tartalmazó diftongus meglétét az a tény cáfolja, hogy az eszköz- vagy társhatározó ragja, a *-val/-vel* a |j| végű tövekhez is éppúgy hasonult alakváltozatban kapcsolódik, mint a többi mássalhangzóra végződő tőhöz, tehát *vajjal* és nem **vajval*, *tejjel* és nem **tejvel* stb.

Úgy gondolom, már az eddig említett érvek alapján is el lehet vetni azt a feltételezést, hogy a magánhangzó szomszédságában előforduló [j] félhangzó, és mint ilyen, a magánhangzóval emelkedő vagy ereszkedő diftongust alkot. De a magyar nyelv hangsorépítési (fonotaktikai) szabályai további érvekkel erősítik meg a |j| fonéma jellemzésében a [+mássalhangzó] jegy meglétét. Az egyik szabály az, hogy egy morfémán belül közvetlenül szomszédosan legfeljebb két magánhangzó állhat, ezek a magán- és mássalhangzók azonban nem lehetnek azonosak (pl. a meglevő *fiatal*-lal szemben **fiital* megoldás nem képzelhető el). Egy másik szabály szerint egyetlen megkülönböztető jegyben eltérő korrelatív fonémák (zöngés/zöngétlen, rövid/hosszú), egy morfémán belül nem kapcsolódnak egymással (nem létezik tehát |b + p| vagy |p + b|, illetőleg |i + i:| vagy |i: + i|-féle kapcsolat).[6] Mármost, ha a |j| magánhangzó lenne, az első szabály kizárná a *mily* lexémát, a második pedig az összes |i:| + |j| kapcsolatot tartalmazó szót: *díj, szíj, íj* stb.

Végül két nyelvhasználati tény. Az egyik a gyermek beszédére jellemző, a másik a beszédtevékenységre általában.

A gyermeknyelvben a [j] hang igen gyakran jelenít meg egyszerre három fonémát, az |l|-t, az |r|-t és a |j|-t.[7] Mivel rendszertanilag nem képzelhető el, hogy ugyanaz a beszédhang hol magánhangzó, hol pedig mássalhangzó

[4] L. LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába. Budapest 1932. 24—25.

[5] Vö. VÉRTES O. ANDRÁS, A magyar beszédhangok akusztikai elemzésének kérdései. In: BOLLA KÁLMÁN (szerk.): Fejezetek a magyar leíró hangtanból. Budapest 1982. 71—113. Az idézet a 101. lapról való.

[6] Vö. KASSAI ILONA, A magyar beszéd hangsorépítési szabályszerűségei. Magyar Fonetikai Füzetek 8 (1981): 63—86, különösen 68. és 84.

[7] Egy konkrét eset leírására és a jelenség általános elméleti magyarázatára l. ASZTALOS GÁBOR—SZENDE TAMÁS, Adalék a gyerek beszédhangrendszerének kialakulásához. (Az |r| → [j] hanghelyettesítés.) NyK 73: 194—199.

fonéma képviseletében jelenjék meg, a [j]-nek mássalhangzónak kell lennie. A *Lili* név hanghelyettesítéssel létrejött [jiji] ejtésváltozatában szintén mássalhangzónak kell tekinteni a [j]-t, hiszen ha nem az lenne, négy azonos magánhangzó sorakozna egymás után, aminek az említett hangsorépítési szabályszerűségek mondanak ellent.

Közismert, hogy a magánhangzók találkozásakor kialakuló hiátust vagy hiátusokat az élőbeszéd igyekszik fonetikailag többé-kevésbé egyetemesen szabályozott módon megszüntetni. Ennek leggyakoribb megoldása egy [j] közbeiktatása. Mármost, ha ez a [j] magánhangzó volna, éppenséggel nem megszüntetné, hanem szaporítaná a hiátusokat, mivel a találkozó magánhangzók számát megnövelné.

Végeredményben tehát az |i| és a |j| k a t e g o r i á l i s a n e l t é r ő elemei a magyar fonéma- és hangállománynak, de különbségük csakis nyelvi alapon ragadható meg. Ezen az alapon viszont határozottan ki lehet jelenteni, hogy a |j| m á s s a l h a n g z ó, következésképpen a mai magyar köznyelv fonémarendszerében n i n c s e n e k d i f t o n g u s o k.

KASSAI ILONA

There Are no Diphthongs in Standard Hungarian

by ILONA KASSAI

Are there any diphtongs in present-day Hungarian? — the question has recently been raised by A. D. Kylstra and T. de Graaf on the pages of this periodical (see vol. 82. pp. 313—317). This short writing, on the basis of syntactic, phonotactic and phonetic facts, aimes at proving that Hungarian [j] sound is to be considered as a consonant phoneme, consequently, the authors' question should be answered into the negative, i. e. there are no diphtongs in the phonological system of present-day Hungarian.

A jugi nyelv mássalhangzóinak kapcsolódási lehetőségei hangstatisztikai adatok alapján[1]

Ismeretes, hogy egy nyelvben a mássalhangzók kapcsolódási lehetőségeit mindenek előtt az illető nyelvben megfigyelhető asszimilációs és disszimilációs folyamatok, valamint a szókezdet és szóvég törvényszerűségei határozzák meg. A jugi nyelv sem képez kivételt e tekintetben. Megállapították, hogy ebben a nyelvben a mássalhangzók kapcsolódási lehetőségei a szókezdet és szóvég bizonyos törvényszerűségeitől (a jugi nem tűri a mássalhangzó-torlódást a szavak és szótagok elején és végén; egyes hangok disztribúciója: az *м, н, н'*, *н, р, т, п* csak szóvégen,[2] a *б, ф, д, д'*, *ч'* csak szókezdeten állhat), valamint asszimilációs és disszimilációs jelenségektől függnek (l. Вернер 1966). A hangstatisztikai analízis lehetővé tette a fenti információ pontosítását és a különböző jugi mássalhangzó-kapcsolatok gyakoriságának megállapítását. Jugi szövegekből a vizsgálat céljára 26 998 magán-, illetve mássalhangzó-kapcsolatot választottunk ki. A szövegeket a Novoszibirszki Állami Egyetem Számítóközpontjában dolgoztuk fel.

A kapott adatokat analizálva, mindenek előtt az a tény feltűnő, hogy a jugi nyelvben szinte egyáltalán nem fordulnak elő mássalhangzó-kapcsolatok a szavak (szóalakok) elején és végén. Az olyan ritka kivételek, mint *пт, гб, кт, тх, тк* stb., amelyek szabályosan csak szókezdeten fordulnak elő, az igék személyragozott alakjainál figyelhetők meg, a megfelelő személyes prefixum vokális elemének teljes redukciója esetén: *дагафоут* 'жду его', de *ткугафоут* 'жду тебя', *даби :рчан* 'она тащила это', de *гри :рчан* 'ты тащил это', *дби :рчан и* 'он тащил это', *датурадах* 'она упала', de *ктурадах* 'ты упал'. A szavak (szóalakok) végén a két mássalhangzóból álló csoportok egyik tagja mindig szonáns: *хабблтн* 'мы занесем это (во внутрь)', *кугандохн* 'вы летите', *дэкң* 'глухари', *ейд'эсн* 'ройте (землю)!', *хэксл* 'град', *угр* 'бульон', *фу :тфанс* 'бесхвостый' stb. Minden ilyen esetben a mássalhangzó közötti vagy a szóvégi magánhangzó redukciója következett be (vö. *фу :тфансы* 'бесхвостый').

Mint említettük, a mássalhangzó-párok jellegét a működő asszimilációs és disszimilációs folyamatok határozzák meg. A jugi nyelvben néhány disszimilációs jelenségen kívül az asszimiláció következő formái fogyelhetők meg:

a) a zöngés *б, д, д'* zöngétlenülése zöngétlen mássalhangzók előtt: *дичаппыл* < *дичабфыл* 'прикручиваю это' (vö. *дичобынфыл* 'прикрутил это'),

[1] Jelen cikk korábbi, a jugi nyelv hangstatisztikájával foglalkozó munkáink folytatása (L. Вернер—Тамбовцев 1979). — A szerző.

Az újabb szovjet szakirodalom jugi *(jogən)* nyelven a ket nyelv symi nyelvjárását érti, illetve a ketet és a jogən-t két közeli rokon nyelvnek és népnek fogja föl. Кетский сборник. Лингвистика. Москва 1968. 5. l. — A szerk.

[2] Itt nem vettünk figyelembe olyan egyedi eseteket, mint : *мам* 'грудь', *нен* 'хле б'

ди·птет < *ди·бтет*^{1} 'бью это' (vö. *диби·нтет*^{1} 'ударил это'), *дути·псин* < *дути·бсин* 'наполняю это' (vö. *дутибинсин* 'наполнил это'), *ат*^{1}*каде* < *ад*^{1}*каде* 'ты болеешь' (vö.*ад*^{1}*аде* 'болит это'), *дутчаӈ* < *дудчаӈ* 'он тащит меня';

b) a *к, т, с, х, п* hangok zöngésülése a zöngés *б, д, д*^{1} előtt: *хаздиде* 'хочу' (vö. *хасайде* 'он хочет'), *сиддаӈе* 'мы проснулись' (vö. *ситаӈе* 'они проснулись'), *дʌ в балахан* 'жить стану' (vö. *дʌхэсаӈ* 'жить чтобы'), *бэгдиц* 'к огню' (*бэ*^{ɔ}*ок* 'огонь'), *а·ббачохон* 'потел' (*а·п* 'жара').

c) a *к* zöngésülése zöngés mássalhangzók után: *дибгар* 'воюю' (vö. *ка:р* 'война'), *та:бгит* 'мажу это' (vö. *кит* 'мазать глиной').

d) spiránsok változása affrikátává és explozívává: *амнай* 'матерью' (vö. *-фа:й* a comitativus ragja) *хемпан* 'без жены' (vö. *-фан* a fosztó eset ragja), *хок қа:й* 'один сохатый' (*ха:й* 'сохатый'), *атчэ:γ* < *ат*+*сэ:γ* 'дикий олень', *дихыччигет*^{1} < *дихыт*^{1} *сичет*^{1} 'отдыхаю', *хын*^{1}*чибаюоис* < *хын*^{1}*сибагоис* 'я вздрогнуг'.

e) a *х* teljes asszimilációja *γ, н, н*^{1}, *с* után: *дито-рэт* < *диторхэт* 'я лежал' (vö. *дитахот* 'лежу'), *тонные* < *тонхус* 'шалаш' (vö. *ху*^{ɔ}*с* 'чум' *кʌнассем* < *кʌнасхем* 'кетка', *баӈӈус* < *банхус* 'землянка' (vö. *ху*^{ɔ}*с* 'чум').

f)б > *м* változás *н* előtt: *дигимнэ:т*^{1} < *дигибнэ:т*^{1} 'собрал орехи' (vö. *дигибэ:т*^{1} 'собираю орехи'), *датомнес* 'причалил' (vö. *датэбэ:с* 'причаливаю') stb.

A disszimiláció olyan esetekben figyelhető meg, amikor *г н* előtt és *д, д*^{1} *н* előtt áll; a zöngés explozívák az ilyen kapcsolatokban zöngétlenülnek: *ътн* 'мы' (vö. *ядыӈ* 'мы'), *кэтна* 'годный' (orosz jövevényszó), *экӈ* 'дни'.

A szavak végén *к* + *н* és *т* + *ӈ* kapcsolat nem állhat. Szabályosan csak *к* + *ӈ*, és *т* + *н* kapcsolat lehetséges ebben a helyzetben, például *хэкӈ* 'сосновый бор' < *хэк* 'одна' + *ен* 'сосны'.

A jugi nyelv összes lehetséges mássalhangzó-kapcsolatát összefoglalóan az 1. táblázat mutatja.

A jugi mássalhangzó-kapcsolatok kialakulásához vezető okok áttekintése után az alábbiakban a jugi mássalhangzópárok gyakoriságának kérdésével foglalkozunk. A jugi szövegeken végzett idevonatkozó számítások eredményeit a 2. táblázat foglalja össze. Az abszolút gyakoriságot %-ban adjuk meg. Mint a táblázatból látható, leggyakrabban (5,113% és 8,593%) az *нд* és *рг* kapcsolatok fordulnak elő. E két kapcsolat gyakorisága, valamint az *рд* és *нг* kapcsolat (3,426, illetve 3,326%) gyakorisága élesen elkülönül más mássalhangzó-kapcsolatok gyakoriságától. Ezt, véleményünk szerint, a következő tényezők magyarázzák. Először is, mint ismeretes az *н, р* szonánsok a jugi nyelvben az igeragozásban a múlt idő nyelvtani kifejezői, és az esetek többségében közvetlenül utánuk *г, д*-vel kezdődő komponensek állnak: *-гет*^{1} *-гэк -ге, -де, -ди -ди:н, -ги:т*/*-гитн* stb., vagy a tárgy személyére utaló elemek: *-ди-* 'меня', *-гу-* 'тебя'; *-дʌӈ*/*-даӈ* 'нас', *-гʌӈ*/*-гаӈ* 'вас', amelyek szintén *д, г*-vel kezdődnek: *тур-даӈ-дах* 'мы упали', *тур-гаӈ-дах* 'вы упали', *тур-ди-дах* 'я упал', *тур-ги-дах* 'ты упал', *дикыйиргет* 'я говорил' (vö. *дикы есыгет*^{1} 'говорю'), *дикыйи:рген* 'мы говорили'; *ад*^{1} *бэ:рде* 'я болел', *дид*^{1} *обырди*^{ɔ} 'я разложил огонь', *дид*^{1}*бырди:н* 'мы разложили огонь', *боэ:рде* 'я шел', *дейтэ:рги:т* 'я облизал', *дэндид*^{1}*и* 'я пришел', *диндитет* 'он меня бил', *диндаӈтет* 'он бил нас', *уэ:нде* 'она ушла' stb. Hasonló képet mutatnak a felszólító mód alakjai, vö.: *кыйи:ргет*^{1} 'говори!', *сагаргет* 'скажи!', *чʌтар-*

1. táblázat

A mássalhangzók kapcsolódási lehetőségei

1		1	2 п	3 б	4 т	5 д	6 к
2	п		0,211	—	0,158	—	0,158
3	б		—	0,791	—	0,949	—
4	т		0,685	0,053	1,74	—	2,056
5	д		—	1,845	—	1,581	—
6	к		—	—	0,264	0,053	0,316
7	г		—	0,211	—	0,687	—
8	в		—	—	—	—	—
9	ф		—	—	—	—	—
10	л		—	—	0,316	1,265	0,105
11	м		0,474	1,212	—	0,791	—
12	н		—	0,105	1,634	5,113	0,264
13	н		0,053	0,316	0,896	0,896	0,053
14	й		0,053	2,056	0,633	0,843	0,422
15	р		—	0,580	0,791	3,426	0,158
16	с		—	—	0,843	0,158	2,161
17	з		—	0,105	—	1,265	—
18	х		0,053	0,053	0,738	0,158	0,211
19	ч		—	—	—	—	—
20	тʲ		—	—	—	—	0,053
21	дʲ		—	0,158	—	0,105	—
22	сʲ		—	—	0,264	0,053	0,158
23	нʲ		—	—	0,053	0,053	—
24	лʲ		—	0,053	—	0,105	—
		1	2	3	4	5	6

1		13 ң	14 й	15 р	16 с	17 з	18 х
2	п	—	—	—	0,527	—	0,211
3	б	0,053	—	0,316	—	—	—
4	т	—	—	0,053	0,054	—	1,423
5	д	—	—	—	—	—	—
6	к	0,738	—	—	1,529	—	0,053
7	г	—	—	0,053	—	—	—
8	в	—	—	—	—	—	—
9	ф	—	—	—	—	—	—
10	л	—	—	—	—	—	—
11	м	—	—	—	0,264	—	—
12	н	0,105	—	—	0,422	—	0,264
13	ң	0,843	—	—	0,474	—	0,105
14	й	1,212	—	0,316	1,212	—	0,264
15	р	—	—	0,527	0,843	—	0,053
16	с	—	—	—	2,056	—	0,053
17	з	—	—	—	—	—	—
18	х	—	—	—	—	—	0,053
19	ч	—	—	—	—	—	—
20	тʲ	—	—	—	—	—	0,053
21	дʲ	—	—	—	—	0,211	—
22	сʲ	—	—	—	—	—	—
23	нʲ	—	—	—	—	—	—
24	лʲ	—	—	—	—	—	—
		13	14	15	16	17	18

és a kapcsolatok gyakorisága %-ban

7 г	8 в	9 ф	10 л	11 м	12 н
—	—	0,211	—	—	0,158
0,105	—	—	—	—	—
—	—	1,212	—	—	2,583
—	—	—	—	—	0,105
—	—	0,053	—	—	—
0,316	—	—	—	—	0,158
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
0,158	—	0,264	—	—	—
—	—	—	—	0,369	0,316
2,847	—	0,791	—	0,053	2,899
3,321	—	0,316	—	0,105	0,791
0,422	—	0,158	0,105	—	0,316
8,593	—	0,264	0,053	0,053	—
—	—	0,264	—	0,105	0,633
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	0,422
—	—	—	—	—	—
0,105	—	—	—	—	0,527
	—	—	—	—	0,105
—	—	0,105	—	—	—
0,316	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—
7	8	9	10	11	12

19 ч	20 т'	21 д'	22 с'	23 н'	24 л'
0,580	—	—	0,105	0,053	—
0,053	—	—	—	0,105	—
0,685	—	—	0,053	0,053	—
0,053	—	0,053	—	—	—
0,211	0,105	0,053	—	—	—
—	0,053	0,527	—	—	—
—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	0,053
0,053	—	—	—	—	—
—	—	0,053	—	0,105	—
0,211	—	0,896	0,053	—	—
0,158	0,105	0,685	0,158	0,264	—
0,264	0,474	0,316	0,211	0,105	—
0,369	0,158	0,316	0,158	0,053	—
—	—	—	—	—	—
—	0,053	0,053	—	—	—
—	—	—	—	—	—
0,527	—	0,105	—	—	—
—	—	—	—	0,635	—
—	—	0,211	—	0,105	—
—	0,316	0,053	0,527	—	—
0,105	—	0,422	—	0,264	—
0,580	—	—	—	—	1,054
19	20	21	22	23	24

2. táblázat

A jugi fonémák legjellemzőbb kapcsolatai gyakoriságuk %-os sorrendjében

1.	рг (rγ)	— 8,593	12.	дб (db)	— 1,845
2.	нд (nd)	— 5,113	13.	тт (tt)	— 1,740
3.	рд (rd)	— 3,426	14.	гд (γd)	— 1,687
4.	ӈг (ŋγ)	— 3,321	14.	нт (nt)	— 1,634
5.	нн (nn)	— 2,899	16.	дд (dd)	— 1,581
6.	нг (nγ)	— 2,847	17.	кс (ks)	— 1,529
7.	тн (tn)	— 2,583	18.	тх (tx)	— 1,423
8.	ск (sk)	— 2,161	19.	лд (ld)	— 1,265
9.	тк (tk)	— 2,056	20.	зд (zd)	— 1,265
10.	йб (jb)	— 2,056	21.	мб (mb)	— 1,212
11.	сс (ss)	— 2,056	22.	тф (tf)	— 1,212

3. táblázat A jugi fonémák megfelelői a finnugor átírásban

1.	п — p	13.	й — j
2.	б — b	14.	р — r
3.	т — t	15.	с — s
4.	д — d	16.	з — z
5.	к — k	17.	х — x
6.	г — γ	18.	ч — č
7.	в — v	19.	т' — ť
8.	ф — f	20.	д' — ď
9.	л — l	21.	с' — ś
10.	м — m	22.	н' — ń
11.	н — n	23.	л' — ľ
12.	ӈ — ŋ		

гит 'соли!', *таргиӈдах* 'падай!', *таргандах* 'падайте!', *индантет*[1] 'бей нас!', *индитет* 'бей меня!', *ēскандах* 'бросай её!' stb.

Nem csodálkozhatunk a *тн* és *кн* kapcsolatok magas gyakoriságán sem (2,583%, illetve 0,738%), ha figyelembe vesszük, hogy a névszók (ideszámítva a cselekvést és állapotot kifejező főneveket is) többes számú formáiban szabályszerűen éppen ezek a kapcsolatok jelennek meg.

Mint a 2. táblázatból kitűnik, elég gyakran fordulnak elő egyes geminált mássalhangzók, éspedig *нн* (2,899%), *сс* (2,051%), *тт* (1,74%), *дд* (1,581%). Fent már említettük, hogy ezek az esetek meghatározott asszimilációs folyamatok működésével magyarázhatók.

JU. A. TAMBOVCEV—G. K. VERNER

Irodalom

Г. К. Вернер—Ю. А. Тамбовцев, Некоторые результаты фоностатистического анализа звукового состава югского языка. In: Теоретические вопросы фонетики и грамматики языков народов СССР. Выпуск I. Новосибирск 1979. 47—52.

В. А. Никонов, Этногенез и фонетика. In: Проблемы типологии в этнографии. Москва 1979. 32—34.

Г. К. Вернер, Фонетические процессы в консонантизме сымского диалекта кетского языка. In: Языки и топонимия Сибири. I. Томск 1966. 27—31.

А. П. Дульзон, Очерки по грамматике кетского языка. Томск 1964. 50—51.

Е. А. Крейнович, Кетский язык. In: Языки Азии и Африки. III. Москва 1979. 331—332.

M. Alexander Castrén, Grammatik der Samojedischen Sprachen. St. Petersburg 1854. 6—14.

Сочетаемость югских согласных по данным фоностатистики

Ю. А. Тамбовцев — Г. К. Вернер

В работе обсуждаются результаты фоностатистической обработки югских текстов объёмом 26 998 фонем. Для фоностатистического анализа из всех диад были выбраны только сочетания согласных с согласными. В статье приводятся таблицы, показывающие числовые величины сочетаемости югских согласных. Числовые данные связываются с определёнными процессами ассимиляции и диссимиляции в югском языке, приводятся многочисленные примеры. Кроме того, частотность некоторых сочетаний объясняется употреблением их в некоторых грамматических формах югского языка. В связи с тем, что югские примеры даются в традиционной для югского языка транскрипции, в статье приводится таблица соответствий её знаков со знаками общепринятой финно-угорской транскрипции. В дальнейшем результаты фоностатистической обработки югского языка послужат материалом для сравнения с территориально близко расположенными к ним финно-угорскими и самодийскими языками Сибири.

A poliszémia és a homonimia szótári kérdéseiről*

Általános nyelvtanári tapasztalat, hogy az idegen nyelven viszonylag jól beszélők, akik nyelvtani hibát már alig követnek el, még mindig sok lexikai hibával fejezik ki magukat. Mint APRESZJAN, ZSOLKOVSZKIJ és MELCSUK írja: a tanuló „egyrészt helytelenül *választja meg* a szavakat, mert hibás elképzelése van jelentésükről. Másrészt helytelenül *használhatja* a szavakat a szövegösszefüggésben . . ." (327. l.). Más szóval ez azt jelenti, hogy a lexikai hibák egy része a szinonimák helytelen kiválasztásából adódik, más részük arra vezethető vissza, hogy a tanuló nincs tisztában a szavak lehetséges különböző jelentéseivel, poliszémiájával.

Elfogadott nézet, hogy a szinonímia meghatározása során „rokon értelmű szavak helyett pontosabban rokon értelmű szójelentéseket kellene mondanunk" (BENCÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOV 538; vö.: ANDRIEVSKA 80, és O. NAGY—RUZSICZKY 8).

Szinonímia tehát elsősorban a több jelentésű szavak egyes jelentései között állhat fenn. Ezért véleményem szerint a szinonímák helytelen megválasztása és a poliszémia tisztázatlansága szorosan összefügg. A szó ugyanis szintagmatikus és paradigmatikus viszonyok keretében vizsgálható. A paradigmatikus összefüggés a szavak felcserélhetőségét jelenti; a szinonímia tehát kommutációs lehetőség. A szintagmatikus összefüggések a kombinációs lehetőségeket jelentik, azaz a poliszémiát, a szavaknak különböző jelentéseik szerint való használatát. (Vö.: DUBOIS—GUESPIN—GIACOMO—MARCELLESI—MEVEL 294; MÜLLER 63—65.)

A helyes szinoníma-választáshoz, s a szavaknak a szövegösszefüggésben való helyes használatához mindenekelőtt a szavak különböző jelentéseinek következetes tanítása és szótári prezentálása szükséges.

Megkíséreljük a fölvetett problémát lexikográfiai szempontból vizsgálat alá venni — francia—magyar lexikai ekvivalenciák segítségével.

Kétnyelvű, ezen belül francia—magyar (és magyar—francia) szótáraink-kal szemben sok kritikai megjegyzés hangzik el. Ezeknek a lényege az, hogy a kérdéses szótárak nem tartalmazzák a szókészlet fő szerveződési elveit. Így pl. a szavak idegen nyelvi megfelelőit — ha több is van — általában differenciálatlanul adják meg, s a szótár használója ilyenkor a saját (sokszor téves) intuíciója alapján „választ" az általa szinonímáknak vélt szavak közül. A poliszémia és a homonímia gyakori tisztázatlansága pedig szinte kínálja a képzett alakok hibás analógiákon alapuló használatát, mivel a szóképzés

* A JATE BTK Germanisztikai-Romanisztikai konferenciáján 1980. októberében elhangzott előadás bővített változata.

során oly gyakran fellépő jelentésváltozások nem nyilvánvalóak az utalások körülményessége és a szócikkeken belüli jelentéstagolódás következetlenségei miatt.

A továbbiakban azt kívánjuk bemutatni, hogy a poliszémia és a homonímia kérdésében való döntéshez épp a kétnyelvű szótárakban segítségül hívható a szinonímia jelensége, s hogy a poliszémia és a homonímia szükségszerűen másképp jelenik meg egy kétnyelvű szótárban, mint az egynyelvű értelmező szótárakban. Megjegyzendő, hogy a szinonímiát a lehető legszűkebben értelmezzük, kizárva a csak kontextuális, vagy szituatív lehetőségként létrejövő felcserélhetőséget (ilyenkor csak a referens azonos, a szavak szemantikai rokonságáról nem beszélhetünk), de kizárva azt a jelentésbeli „rokonságot" is, amely valójában fogalmi kapcsolatot jelent elsősorban, tehát hiponímiát, illetve hiperonímiát. (Így pl. a gyakran rokon jelentésűnek tartott *folyam, folyó* és *patak*, vagy *kunyhó, ház, palota* stb. szavakat kohiponímáknak tekintjük.)[1]

Mint KAHLMANN megállapítja, a szinonímia nem szimmetrikus jelenség. Ha egy szinonímaszótárban A szó szinonímájaként találjuk B-t, nem szükségszerű, hogy fordítva is megtaláljuk: B szinonímájaként A-t. Ezekben a szótárakban a szinonímák háromféleképpen jelennek meg: címszóként; címszóként és ugyanakkor más szócikkben megadott szinonímaként; s végül: csak szócikken belüli szinonímaként. Ennek az aszimmetriának az az oka, hogy a jelentéstartományok csak részben esnek egybe.

Erről KÁROLY S. a következőket mondja (388. l.): „Az egyes nyelvek jellemzéséhez . . . az egyes szavak jelentésstruktúrájának jellegzetesebb sajátságai, általános vonásai is hozzátartoznak.

A jelentéskiterjedés egyszerű összehasonlítására olyan szavak vehetők alapul, amelyeknek a legszélesebb a poliszémiája. A magyar *óra* szó és néhány idegen nyelvi megfelelője a következő sémában ábrázolható, mutatva a jelentésstruktúra terjedelmének a különbségét:"

	Eszköz	Időpont	Időtartam	Tanítási időtartam
Magyar	óra	óra	óra	óra
Német	Uhr	Uhr	Stunde	Stunde
Francia	montre	heure	heure	leçon

Az itt szereplő francia és német szavak összefüggése a következő sémával is ábrázolható:

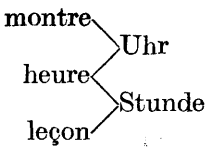

[1] Ebben a Nouveau Dictionnaire des Synonymes (par ÉMILE GENOUVRIER, CLAUDE DÉSIRAT, TRISTAN HORDÉ; Larousse, Paris 1977) francia szinonima-szótár felfogását követjük (vö. 7—9. l., az előszóból).

A poliszémia és a szinonímia összefüggése tehát nemcsak egy nyelven belül, hanem két nyelv párhuzamában is megragadható. Ezt bizonyítja L. HJELMSLEV fejtegetése is (133), amelyből kiderül, hogy bár a dán *tra* 'fa' és *skov* 'holt fa', 'erdő' szavak azonosan állíthatók párhuzamba francia és német megfelelőikkel, ez utóbbiak jelentéstartománya mégsem esik egybe:

Francia	Német	Dán
arbre	Baum	tra
bois	Holz	skov
forêt	Wald	

Ennek alapján a francia—dán és német—dán párhuzamok a következők:

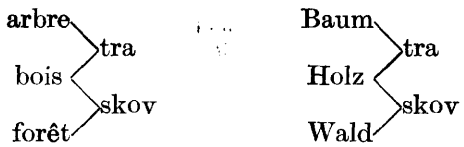

És mégis, a német—francia eltérések az *arbre—Baum* megfelelés mellett:

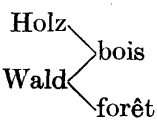

További, francia—magyar példák:

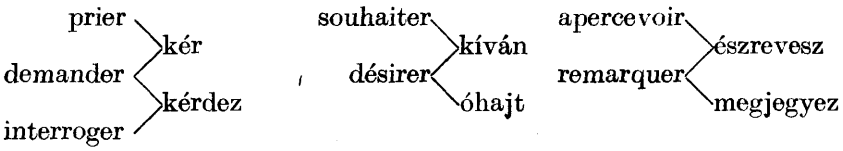

Természetesen ezek az ábrák elnagyoltak. Célunk nem is az, hogy a különböző jelentések közötti viszonyokat differenciáltan mutassuk be, hanem az, hogy ezekből a lexikai párhuzamokból levonjuk a lexikográfiai tanulságokat.

A poliszémia és a homonímia megkülönböztetésében a különböző egynyelvű francia szótárak nem egységesek. Például a *plan* főnevet a Lexis öt címszóban mutatja be (öt homonímáról van szó), ugyanezt a főnevet a Bordas két címszóban prezentálja, ezeken belül kettő, illetve három jelentéssel. Ugyanez látható a Petit Robert-ben is, azzal a különséggel, hogy a két szó poliszémiája (az egyes jelentések elkülönítése) eltér a Bordas-ban találhatótól.[2]

[2] Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française; Société du Nouveau Littré, Paris 1967. Bordas. Dictionnaire du français vivant; Bordas, Paris 1972. Lexis. Dictionnaire de la langue française; Larousse, Paris 1975.

Hogyan volna a szinonímia segítségül hívható a poliszémia és a homonímia megkülönböztetéséhez a kétnyelvű szótárakban? Kiindulásul — mint az előbbi példák mutatják — az a megfigyelés szolgál, hogy egy nyelv különböző szavainak egy-egy rokon jelentése egy másik nyelvben egyetlen szóval fejezhető ki, illetve: egy szó különböző jelentései más nyelvekben külön szavakkal juthatnak kifejezésre a kontextusnak megfelelően. Feltételezésünk szerint: ha A nyelv $x_1 \ldots x_n$ szavainak B nyelvben y szó felel meg, akkor $x_1 \ldots x_n$ szinonímiája esetén y poliszémiájáról, az $x_1 \ldots x_n$ szavak közötti szinonímia hiányában pedig $y_1 \ldots y_n$ homonímákról beszélhetünk. Az egyik előző sémán bemutatva: *prier* és *demander* szinonim kapcsolatban állnak, mivel létezik olyan kontextus, amelyben felcserélhetők. Ez azt jelenti, hogy a *kér* ige f r a n c i a s z e m p o n t b ó l t ö b b j e l e n t é s ű. Ugyanakkor a magyar *kér* és *kérdez* szinonímiája igen kérdéses: nehéz elképzelni olyan mesterkéletlen kontextust, amelyben felcserélhetők volnának. Ez azt jelenti, hogy m a g y a r s z e m p o n t b ó l a franciában meg kellene különböztetni egy homonim *demander* 1 és *demander* 2 párt:

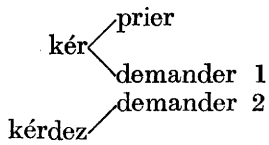

Hasonlóan alakul az előzőekben bemutatott francia és német szavak összefüggése is:

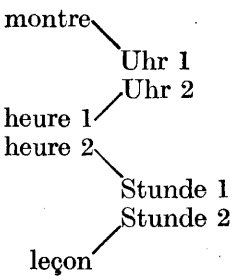

Azt persze egy francia nehezen fogja elfogadni, hogy két *demander* vagy *heure* szó létezik, ugyanis számára a jelentésbeli különbözés egyáltalán nem nyilvánvaló.

Nyilvánvaló ugyanakkor az, hogy másféle poliszémia az, amelyben egy szó idegen nyelvi megfelelői szinonímák, s megint más az, amikor az idegen nyelvi megfelelők között szinonímiáról nem beszélhetünk. Hasonló következtetésre jut GENTILHOMME és TABORY is a gépi fordítás problémáinak elemzése során: „Nous dirons qu'il y a polysémie faible si l'ensemble des traductions possibles se compose des synonymes d'un mot, avec, naturellement, des différences de nuance. Sinon, nous dirons qu'il y a polysémie vraie." (9. l. „Szóhasználatunk szerint gyenge poliszémia esete áll fenn, amikor a lehetséges fordítások egy szó szinonímáiból adódnak, természetesen jelentésbeli árnyalatokkal. Ellenkező esetben valódi poliszémiáról beszélünk.") Ez utóbbin azonban gyakran a homonímiát értik.

Kérdés, hogy szinkron elvek alapján hogyan választható el a homonímiától a poliszémiának az a fajtája, amelyben az idegen nyelvi megfelelők között nincs szinonímia. Véleményem szerint ezen a ponton figyelembe kell venni a szóképzési paradigmákat.[3] Tehát ha x szó $y_1 \ldots y_n$ idegen nyelvi megfelelői között nincs szinonímia, felmerül a kérdés, hogy x szó milyen szóképzési sajátságokat mutat. Ha különböző, vagy eltérő szóképzési paradigmákba tartozik, akkor $x_1 \ldots x_n$ homonímákat kell megkülönböztetnünk, elsősorban a szótár használatából fakadó didaktikai szempontok miatt; azonos szóképzési paradigma esetén x szó több jelentésű. Eredeti feltételezésünket így módosítva kettős megszorítással élünk a homonímia meghatározására a kétnyelvű lexikográfiai gyakorlatban: akkor beszélhetünk lexikográfiai homonímákról, amikor *a)* az idegen nyelvi megfelelők között nincs szinonímia és *b)* ezek a megfelelők eltérő lexikai paradigmába tartoznak.

Így pl. indokolt volna — a magyar—francia és francia—magyar szótárakban — *demander* 1 (= kér) és *demander* 2 külön címszóként való feltüntetése, hiszen a *demande* (s ugyanúgy a *demandeur)* főnév csak *demander* 1-hez kapcsolódik. Ugyanakkor *heure* 1 és *heure* 2 homonímákként való kezelése fölösleges, mivel pl. az *horaire* melléknév mind az időpont-, mind az időtartam jelentésű *heure* főnévhez kapcsolódik; az *heure* szócikken belüli tagolásra viszont szükség van.[4]

Csakis ez a felfogás teszi lehetővé a szóképzési paradigmáknak a szótárba való beépítését, — erre pedig éppen azért van szükség, hogy a szótár használóit a hamis analógiáktól (ilyen magyar típushiba például a *demande* főnévnek a *demander* 2-höz kapcsolódó, 'kérdés' értelemben való használata a helyes *question* helyett). Más szóval: a szóképzés során oly gyakran fellépő jelentésmódosulások csak így prezentálhatók didaktikusan. Egy ilyen szótárban egy szónak akkor és csak akkor lehetne több idegen nyelvi megfelelője is, ha ez utóbbiak szinonímák. Ezáltal is tovább csökkenne a szótárra visszavezethető lexikai hibák száma.

A francia—magyar lexikai párhuzamok típusai és kívánatos megjelenésük a szótárakban a következő táblázatban foglalható össze:

A magyar megfelelők között szinonímia	A szóképzési paradigma a franciában	A lexikai párhuzamok kívánatos megjelenése a francia—magyar szótárban
van	azonos	Szócikken belül nem szükséges a tagolásuk
nincs	azonos	Szócikken belüli tagolásra van szükség
nincs	eltérő	Külön címszavakra van szükség

[3] Szóképzési paradigmákról beszélve L. GUILBERT terminológiáját követjük.

[4] Mivel kétnyelvű szótárírási problémáról beszélünk, felfogásunk szükségszerűen eltér J. DUBOIS elméletétől. Ez az elmélet a Dictionnaire du français contemporain-ben, a „DFC"-ben tükröződik a legtisztábban. (Larousse, Paris 1966.)

Az imént vázoltak alapján is, és gyakorlati szempontok miatt is szerencsés volna, ha egy, az említettek szerint szerkesztett, tehát didaktikus szempontokat érvényesítő francia—magyar középszótár munkálatai kezdődnének meg először a közeljövőben, — ez a szótár aztán további fázisokban volna az igényeknek megfelelően bővíthető vagy szűkíthető.

PÁLFY MIKLÓS

Irodalom

ANDRIEVSKA, A., Cours de lexicologie française. Kiev 1958.

APRESZJAN, J. D.—ZSOLKOVSZKIJ, A. K.—MELCSUK, I. A., A szókapcsolatok sokoldalú vizsgálatáról. In: A nyelvtudomány ma (szerk. SZÉPE GYÖRGY. Budapest 1973. 327—342.

BENCÉDY I.—FÁBIÁN P.—RÁCZ E. — VELCSOV M., A mai magyar nyelv. Budapest 1976.

DUBOIS, J.—DUBOIS, C., Introduction à la lexicographie : le dictionnaire ; Chapitre VIII : Homonymie et polysémie (66—83) ; Larousse, „Langue et langage", Paris 1971.

DUBOIS, J.—GUESPIN, L.—GIACOMO, M.—MARCELLESI, Chr. et J. B. —MEVEL, J. P., Dictionnaire de linguistique ; Larousse, Paris 1973.

GENTILHOMME, Y.—TABORY, Le problème des vraies polysémies et la méthode du paramètre contextuel. La traduction automatique 1 (1961) : 12—17.

GUILBERT, L., La créativité lexicale ; Larousse, Collection „Langue et langage". Paris 1975.

HJELMSLEV, L., Essais linguistiques. Pour une sémantique structurale (1957). In : Travaux du Cercle linguistique de Copenhague, vol. XII. (102—105, 109—112). Naturmetodens Sproginstitut Nordisk Sprog- og Kulturforlag, Copenhague 1959.

KAHLMANN, A., La symétrie des relations dans un dictionnaire de synonymes. Le Français Moderne 46/3 (1978) : 250—255.

KÁROLY S., Általános és magyar jelentéstan. Budapest 1970.

MÜLLER, CH., Lexique et procédures heuristiques. Arguments pour un renouvellement de l'enseignement du vocabulaire au degré élémentaire. Bulletin CILA 28 (1978) : 50—65.

O. NAGY G.—RUZSICZKY É., Magyar szinonimaszótár. Budapest 1978.

On Problems of Polysemy and Homonymy in Dictionaries

by MIKLÓS PÁLFY

Bilingual dictionaries, including French—Hungarian (and Hungarian—French) dictionaries, are subject to various kinds of criticism, one of them being that the usual semantic differentiation of derived forms is often not represented unambiguously, due to the complicated system of cross-references and to the inconsistencies in the articulation of meanings within one entry. The reason seems to lie in the unclarity of the status of polysemy and homonymy.

The paper shows that polysemy and homonymy are necessary to treat differently in bilingual dictionaries than in monolingual explanatory dictionaries, and, further, that in the bilingual case the phenomenon of synonymy may be used to aid the decision as to polysemy or homonymy, in the following way : If to words $x_1 \ldots x_n$ of language A there corresponds a word y in language B, then y is to be regarded as polysemous if $x_1 \ldots x_n$ are synonymous, whereas we can speak of $y_1 \ldots y_n$ homonyms if $x_1 \ldots x_n$ are not synonymous — provided that $y_1 \ldots y_n$ belong to different derivational paradigms.

This conception makes it possible to include derivational paradigms in bilingual dictionaries. In such a dictionary, several foreign-language words would correspond to a word if and only if the former are synonyms. Hence the number of dictionary-induced lexical errors would decrease in the course of language learning.

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

Vaszilij Iljics Litkin
1895—1981

1981. augusztus 27-én élete 86. évében elhunyt Vaszilij Iljics Litkin, zürjén nyelvész és költő.

V. I. Litkin 1895. december 28-án (a Julián naptár szerint december 15-én) született Tyentyukovóban, három kilométerre Usztysziszolszktól (ma: Sziktivkár). Kétéves volt, amikor apját elveszítette. 1912-ben beiratkozik a totymai tanítóképzőbe. A tanítóképzőt 1916-ban fejezi be, ekkor azonban nem az iskolába kerül, hanem a katonasághoz. 1918-ban leszerel, egy évig az usztysziszolszki elemi iskolában tanít, majd beáll a Vörös Hadsereg soraiba. 1921 végétől kezdve ismét a pedagógusi pályán tevékenykedik, aktív részt vállal a zürjén nyelvi oktatás megszervezésében. 1922-ben beiratkozik a Moszkvai Állami Egyetem orosz szakára, 1926-ban finnugor nyelvészaspiráns lesz. Finnugor nyelvészeti ismeretei szélesítése és elmélyítése céljából külföldi tanulmányútra utazik: Finnországba, Németországba és Magyarországra. Magyarországon Az *-s* névszóképzők a permi nyelvekben (1927) című értekezésével elnyeri a bölcsészdoktori fokozatot. Ugyancsak külföldi tartózkodása terméke Zur Datierung der syrjänisch-russischen Lehnbeziehungen című dolgozata (JSFOu. 42/1929). 1929-től 1933-ig docens a Moszkvai Egyetemen,

a Komi Pedagógiai Főiskolán, továbbá az Északi Nemzetiségi Tudományos Kutatóintézet munkatársa. 1939-ben az orenburgi Pedagógiai Főiskola általános és orosz nyelvtudományi tanszékének docense, majd — 1947-től — tanszékvezetője. 1948-tól 1949-ig a moszkvai területi Pedagógiai Főiskola orosz tanszékét vezeti. V. I. Litkin 1943-ban védi meg kandidátusi disszertációját (Древнепермская графика) és 1946-ban akadémiai doktori disszertációját (Древнепермский язык и историческая грамматика пермских языков). 1949-től 1959-ig a rjazanyi Pedagógiai Főiskola orosz nyelvi tanszékét vezeti s egyúttal a SzUTA Nyelvtudományi Intézetének (korábbi nevén: Институт языка и мышления) tudományos főmunkatársa. 1962-től nyugállományba vonulásáig (1972-ig) az intézet Finnugor Osztályát vezeti. Szellemi frisseségét, tudományos aktivitását haláláig megőrizte. Nyugdíjba vonulása után még hosszú éveken át permi és általános finnugor nyelvészeti előadásokat tartott az 1972-ben létesített Sziktivkári Állami Egyetemen.

V. I. Litkin nyelvtudományi érdeklődése, kutatási területe nagyon széles körű. Munkásságának zöme persze elsősorban a permi nyelvekre terjedt ki, de mindenkor érdekelték a mélyebb összefüggések, a finnugor háttér. Ha ma valaki a permi nyelveknek bármely kérdéséhez nyúl, meg kell előbb győződnie arról, hogy hogyan vélekedik az adott problémáról Litkin. Publikációinak száma 200 fölött van (köztük 12 monográfia). Litkin nyelvtudományi tevékenységét az alábbi témakörök szerint csoportosíthatjuk: 1. a zürjén írásbeliség és a zürjén irodalmi nyelv kialakulásának problémái; 2. az ózürjén nyelv tanulmányozása; 3. a zürjén és a votják nyelvjárások kutatása; 4. permi és finnugor hangtörténet, történeti alaktan; 5. a permi szókincs történeti-etimológiai vizsgálata.

Pályája első felében Litkin érdeklődése előterében a zürjén írásbeliség, a zürjén irodalmi nyelv normáinak a kialakítása állt. Iskolai tankönyveket, szöveggyűjteményeket állított össze, iskolai nyelvtankönyvet írt: Шонді югӧр (Napfény, 1921), Выль туйӧд (Új úton, 1923), Асъя кыа (Hajnal, 1924), Ичӧт школалы коми грамматика (Komi nyelvtan az elemi iskola számára, 1929). A második világháború utáni években számos főiskolai tankönyv szerzőtársa, illetőleg szerkesztője: Современный коми язык (1955), Коми-пермяцкий язык (1962), Грамматика современного удмуртского языка (1962). E művek nem csupán tankönyvek, hanem a tudományos kutatásnak is fontos kézikönyvei. Az ő szerkesztésében jelent meg 1961-ben a komi-zürjén irodalmi nyelv szótára: Коми-русский словарь. Alapos, minden részletre kiterjedő tanulmányt írt a komi-zürjén irodalmi nyelv kialakulásáról: Коми-зырянский язык (In: Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. 1969. 302—351. l.). A Войвыв кодзув (Északi csillag) c. irodalmi folyóiratban (1958:7) népszerűsítő cikket írt a nyelvújítási szavakról: Тадзи артмӧны выль кывъяс (Így keletkeznek az új szavak).

A zürjén nyelvemlékek, az ózürjén nyelv problémái tudományos pályája kezdete óta foglalkoztatták Litkint. Idevágó kisebb tanulmányai: Важысянь-ӧ коми гижӧдыс? (Milyen régi a komi írásbeliség? 1926), Древнекоми тексты (1932). Ebbe a témakörbe tartozik kandidátusi és akadémiai doktori értekezése is (l. fentebb). Sokéves kutatómunka betetőzése Древнепермский язык (1952) c. monográfiája. E művében példamutató filológiai alapossággal az abur- és cirillbetűs ózürjén nyelvemlékeket dolgozta fel. A könyv fő részei: ózürjén szövegek (facsimile-kiadásban és valószínű olvasatuk), nyelvtan és szójegyzék s az e részekhez csatlakozó bőséges jegyzetanyag. Ez a mű nemcsak a permi

nyelvtudomány és filológia, hanem a finnugor nyelvtudomány — elsősorban a finnugor hangtörténet — szempontjából is jelentős eredmény.

V. I. Litkin figyelme már a 20-as években kiterjedt a zürjén és általában a permi nyelvjárások tanulmányozására. 1930-ban jelent meg a hangtani tekintetben archaikus felső-sziszolai nyelvjárásról szóló leírása: Диалект Кобры. Litkin egy nagy tájszótárt tervezett, de gyűjtött anyaga a háború viszontagságainak esett áldozatul. A zürjén és votják nyelvjárások tanulmányozását Litkin a háború utáni években is folytatta. Gyűjtőmunkájának eredménye egy kiváló permi nyelvjárási összefoglalás és szöveggyűjtemény: Диалектологическая хрестоматия по пермским языкам (1957). 1961-ben jelent meg a keleti permják (jazvai) nyelvjárásokat tárgyaló monográfiája: Коми-язьвинский диалект. Ebben a műben egy olyan nyelvjárásnak a sokoldalú leírását tárja elénk, amely — a felső-sziszolai nyelvjáráshoz hasonlóan — archaikus hangtani vonásainál fogva a permi nyelvek vokalizmustörténete számára kulcsnyelvjárásnak tekintendő.

Noha V. I. Litkin tudományos pályája első szakában is foglalkozott nyelvtörténeti és összehasonltó nyelvészeti kérdésekkel, ilyen jellegű munkálkodása zömmel mégis inkább a második világháború utáni időbe esik. Főiskolai tankönyv s egyszersmind tudományos kézikönyv a zürjén nyelv történeti hangtanát tárgyaló Историческая грамматика коми языка (1957) c. műve. 1964-ben jelent meg Litkin hangtörténeti kutatásainak legkiemelkedőbb alkotása, Исторический вокализм пермских языков c. monográfiája. A munka — mely Litkin korábbi dialektológiai és hangtörténeti kutatásaira épül — elsősorban az első szótag vokalizmusáról szól, de röviden kitér a nem-első szótagi magánhangzók történetére is. Vizsgálódásaiban mindvégig tekintettel van a finnugor előzményekre. Szilárd, megbízható eredményei az összehasonlító finnugor hangtörténet legjobb alkotásai közé emelik Litkinnek ezt a könyvét. Több tanulmányában foglalkozott a nem-első szótagi magánhangzók történetével és a permi hangsúlyviszonyokkal. Litkin kezdeményezése volt a szovjet és magyar finnugristák közös vállalkozásaként megjelent három kötetes Основы финно-угорского языкознания c. kézikönyv (1974—1976). Ebben Litkin írta — egyebek közt — a finnugor hangtörténetről szóló részt (108—213. l.).

Litkin nyelvtudományi munkásságának nagyon fontos területe volt a permi nyelvek szókincsének történeti-etimológiai kutatása is. Számos cikkben vizsgálja a zürjén nyelv jövevényszó-rétegeit (iráni, vepsze, orosz). Etimológiai kutatásainak csúcsa tanítványával, a fiatalon elhunyt Je. Sz. Guljájevvel együtt készített zürjén etimológiai szótára: Краткий этимологический словарь коми языка (1970).

V. I. Litkin élete folyamán számos főiskolán és egyetemen oktatott, erre életútja ismertetésével kapcsolatban röviden utaltunk már. Tevékenyen részt vett az új tudósnemzedék kiképzésében is. Mint aspiránsvezető több mint harminc aspiránst indított el a finnugor nyelvtudományi pályán. A mai zürjén nyelvészek közvetve vagy közvetlenül szinte valamennyien tanáruknak és mesterüknek vallják őt. De tanítványai vannak mindenütt, ahol a Szovjetunióban finnugor nyelvészet folyik: Tallinnban, Tartuban, Szaranszkban, Joskar-Olában, Izsevszkben . . .

V. I. Litkin nemcsak mint tudós vett részt a komi-zürjén irodalmi nyelv megteremtésében, hanem mint költő is hozzájárult anyanyelve művészi műveléséhez. A rendelkezésünkre álló szűk keret nem teszi lehetővé, hogy

Litkint, a költőt behatóan méltassuk, ezt bizonyára megteszik mások más helyen. Versei Illya Vasz néven jelentek meg. Verseskötetei közül jelentősebbek: Кывбуръяс (Versek, 1929), Шонді петіг̈ӧн (Napkeltekor, 1959). Litkin műfordítónak is jelentős volt; néhány Petőfi és Ady verset is megszólaltatott zürjén nyelven. Külön színt jelent költészetében az a csoport, amelyik gyermekekhez szól: a gyermekeket állatmesékkel, népmesei és mondai motívumokat feldolgozó epikus költeményekkel szórakoztatja.

E sorok írója először 1957 novemberében találkozott V. I. Litkin professzorral. Azóta számos alkalommal voltunk együtt Moszkvában, Sziktivkárban, Budapesten, Tallinban, Helsinkiben . . . Legutoljára 1978 januárjában láttam őt Sziktivkárban. Összekapcsolt bennünket a hasonló tudományos érdeklődés, az együtt végzett tudományos munka. Bensőségesen meleg kollegiális kapcsolat fűzött össze bennünket. Sokat tanultam Vaszilij Iljicstől, nem csupán tudományos ismereteket, hanem igaz emberséget is. Vaszilij Iljics Litkin örökre eltávozott közülünk, de emléke fennmarad műveiben, szeretetreméltó emberi alakja pedig tovább él mindazok szívében, akik őt ismerték és szerették.

RÉDEI KÁROLY

Pápay József munkássága*

„Teljes szívemből kívánok Önnek jószerencsét, hogy folytathassa ama kincsek közzétételét, amelyeket az Ön buzgó munkája mentett meg a tudomány számára, és amelyek már önmagukban is állandó helyet biztosítanak az Ön nevének tudományunk történetében . . .” írja Paasonen Pápay Józsefnek 1907. március 20-án (vö. PÁPAY—FAZEKAS XXII. l.).

Pápay József életéről és munkásságáról a következő megemlékezéseket ismerem: G. Z. (GOMBOCZ ZOLTÁN), †Pápay József. NyK 48 (1931): 162—163; MELICH JÁNOS—PAP KÁROLY, †Pápay József. MNy. 27 (1931): 260—262; BEKE ÖDÖN, Pápay József. Nyr. 60 (1931): 118—119; FAZEKAS JENŐ, Pápay József nyelvészeti hagyatéka (PÁPAY—FAZEKAS, Északi-osztják medveénekek. V—LII) Budapest 1934. A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. osztályának kiadványai V. kötet, 9. füzet; CSŰRY BÁLINT, Pápay József emlékezete. Debrecen 1935. 24 l. Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Emlékbeszédek I. kötet 1. sz.; ANDRÁSSYNÉ KÖVESI MAGDA, Pápay József (1873—1931). Különlenyomat a Kossuth Lajos Tudományegyetem Actája c. kiadványból. Debrecen 1954. 73—86; PAPP ISTVÁN, Emlékezés Pápay Józsefre. MNy. 56 (1960): 140—142; CSINÁDY GERŐ, Pápay József utazása Oroszországban és földrajzi érdemei. Acta Geographica Debrecina 1964: 148—165 és JAKAB LÁSZLÓ: MNyj. 22 (1979): 82—84.

Megemlékeznek természetesen róla futólagosan a Reguly-könyvtár (Osztják hősének) sorozat (1944—1965) szerkesztői, ZSIRAI MIKLÓS és FOKOS DÁVID is. W. STEINITZ említi számos munkájában és szinte mindenki, aki bárhol a világon az osztják nyelvvel vagy népköltészettel foglalkozott. L. még a Pápay-Bibliothek I. kötetében ERDÉLYI ISTVÁN bevezetését.

Szűk, vázlatos életrajzi adatait a következőkben állíthatjuk össze: 1873-ban született Nagyigmándon, Komárom megyében. Nevének megfelelően

* Emlékbeszéd. Elhangzott 1981. november 13-án Debrecenben a Magyar Nyelvészeti Napok előadásai között.

a pápai református kollégiumban nevelkedett és végezte el a gimnáziumot (1885—92). A pesti egyetemen Szinnyei József, Simonyi Zsigmond és Gyulai Pál hatottak rá leginkább, de Szarvas Gábort is megismerte. 1897-ben a Zichy Jenő expedícióval először Szentpétervárra ment, egy fél évig oroszul tanult és tanulmányozta a néprajzi múzemok anyagát. Megfordult Helsinkiben is, hogy osztják útjához előtanulmányokat végezzen. Az expedíció többi tagjaival Tifliszben (Tbiliszi) találkozott 1898 márciusában. Innen Kazánba utazott, meglátogatta a csuvasokat is. Permen és Tobolszkon át jutott el Obdorszkba és környékére, majd Berjozov vidékén folytatta tanulmányait. Nehéz körülmények közt, 1898 júliusától 1899 júniusáig egy évet töltött az északi osztjákok között. Megfejtette egyrészt Reguly 1846 körüli szövegeit, de nagy mennyiségben jegyzett föl maga is népköltészetet, valamint nyelvtani és szókészleti anyagot. Mint a Nemzeti Múzeum adjunktusa, majd mint az Akadémia könyvtárosa dolgozott 1900—1908. 1908-ban választotta az Akadémia tagjainak sorába. 1908-tól a debreceni református főiskola bölcsészeti tanszakán a magyar és finnugor nyelvészet tanára lett. Mikor a főiskola 1914-ben egyetemi rangot nyert, Pápay továbbra is a tanszéken maradt és ott dolgozott 1931-ben bekövetkezett elhunytáig. Ő lett a debreceni egyetem első díszdoktora. Még az 58. születésnapját sem érte meg.

Ha megnézzük azt a 45 tételből álló bibliográfiát, amelyet Csűry Bálint említett (i. h. 22—24) megemlékezése után találunk, akkor még azt is megállapíthatjuk, hogy ennek mintegy fele 1—2 lapnyi vagy esetleg csak néhány sornyi adalék, etimológiai ötlet vagy hozzászólás, beszámoló. Tudománytörténeti értékű az útibeszámolója. Az ő kiadásában jelent meg Reguly uráli térképe. Megemlékezett Reguly Kalevala-fordításáról is (Antal Regulyn Kalevalakäännös: Valvoja 1909, Kalevala-vihko). Akadémiai székfoglalóját (1913) a Reguly-féle osztják hősénekekről tartotta meg. Ugyancsak a tudománytörténet körébe tartozik a MNyKK 3. (A magyar nyelvhasonlítás története) és 4. (A finnugor népek és nyelvek ismertetése) füzete.

Magam elsőéves egyetemi hallgató voltam halálakor Budapesten, így személyesen nem ismerhettem meg. Kollégái és egykori tanítványai (Pap Károly, Csűry Bálint, Beke Ödön és Papp István) igen rokonszenves embernek és jó tanárnak jellemzik.

Legmaradandóbb tevékenysége azonban abból az évből (1898 július—1899 június) való, mikor egy esztendőt töltött az északi osztjákok között 25 éves korában. Zsirai Miklós a finnugor nyelvtudomány hőskorát Reguly és Castrén utazásaira teszi. Mind a magyar, mind a finn tudós utazó egyezik abban, hogy fiatalon indultak a terepre, megszállott lelkesedéssel, embertelen viszonyok közt végezték gyűjtéseiket a ritka lakosságú szibériai tájakon, mindkettő 39 éves korában hunyt el anélkül, hogy gazdag gyűjtését kidolgozhatta, sajtó alá rendezhette volna.

Nemkevésbé szomorú azonban azoknak a helyszíni gyűjtőknek a sorsa, akik ugyan valamivel hosszabb ideig éltek, de ugyanúgy nem érhették meg gyűjtéseik sajtó alá rendezését. Így K. F. Karjalainen és H. Paasonen osztják és A. Kannisto vogul gyűjtéseire gondolok. Az igaz, hogy Kannisto ötéves tanulmányútjának (1901—1906) szövegeit még a gyűjtő szerkeszthette szinte teljesen meg, de a hat kötet kiadása már tanítványára, Matti Liimolára maradt, aki egész tudományos életpályáját mestere hagyatékának gondozására szentelte. Mintaszerű szerkesztőként rendezte sajtó alá a gazdag tartalmú szövegköteteket (1951—1963). A szóanyagot már Liimola rendezte, de a végső formát

még nem nyerte el. A gyűjtő Kannisto és a szerkesztő Liimola után a stafétabotot V. Eiras vette át. Paasonen déli osztják szótárát Kai Donner adta ki (1926), Karjalainen hatalmas osztják anyagát pedig Y. H. Toivonen. A két finn osztjakológus kéziratos szöveghagyatéka közül Paasonené 1980-ban jelent meg Vértes Edit kiadásában (MSFOu. 172—175) négy kötetben. Karjalainen hagyatékát ugyanő dolgozza fel.

De a magyar helyszíni gyűjtők sem jártak jobban. Munkácsi Bernát csodálatos gyorsasággal jelentette meg votják szöveg- és szótári gyűjteséit, valamint Reguly és saját vogul szövegeit fordításukkal (VNGy. I—IV. 1892—1896). A kiegészítő kötetek közül azonban csak az első kettőre futott idejéből (1902 és 1910—1921). Az első világháborús fogolytáborból való votják gyűjtése Fokos Dávid gondozásában került kiadásra (MSFOu. 102. k. 1952), a harmadik és negyedik vogul szövegkötetének kiegészítő köteteit pedig részben megírta, részben sajtó alá rendezte e sorok írója (1952, 1963), szótára pedig most kerül a kiadóhoz. A lista korántsem teljes.

Talán még az említett tudósoknál is mostohább sors jutott Pápay Józsefnek. Hazajövetele után Pápay könyvtárosi majd főiskolai és egyetemi tanári működése mellett elsősorban osztják anyagának feldolgozásával és sajtó alá rendezésével foglalkozott. Az első mutatványkötet hazatérte után hamarosan meg is jelent Osztják Népköltési Gyűjtemény címen magyar és német fordítással (Budapest—Leipzig 1905). A Magyar Tudományos Akadémia 1907-ben Marczibányi mellékjutalommal tüntette ki. Szinte melléktermékként adta ki útibeszámolóját: Nyelvészeti tanulmányutam az északi osztjákok földén (Budapesti Szemle 345 [1905]: 1—44). Ő jelentette meg Reguly Antal uráli térképét (Földrajzi Közlemények 34 [1906]: 1—22). Az ONGy-ben került kiadásra Reguly négy hőséneke és egy medveéneke Pápay átírásában és fordításában, valamint egy saját följegyzésű medveéneke és négy istenidéző éneke. 1910-ben közölte Északi-osztják nyelvtanulmányok I. c. kiadványát a Finnugor füzetek 15. számaként. Ebben 15 szöveget (regét, mondát és mesét) ad közre Obdorszk vidéki saját gyűjtéséből magyar fordítással 182 lapon.

„Pápay Józsefnek egész életét betöltötte annak az értékes osztják nyelvi, népköltési és néprajzi anyagnak a feldolgozása, melyet egyrészt Reguly gyűjteményéből megfejtett, másrészt maga gyűjtött. Egész testi és lelki erejét ennek a magasztos, nagy célnak állította szolgálatába. Fiatal diák korában már erre a magasztos, nagy célra készült el: 1898—1899-ben egy egész évet fordított az osztjákok közt arra, hogy emberfeletti munkával, óriási fáradsággal és sok szenvedés között nemcsak megfejtse a Reguly-féle gazdag osztják hagyatékot, hanem a maga gazdag és nyelvészeti szempontból talán még nagyobb értékű gyűjtésével meg is kétszerezze. 1899 óta pedig 33 éven át ezeknek a gyűjtött és megfejtett osztják szövegeknek a feldolgozásával foglalkozott. Megfejtette és átírta a Reguly-szövegeket s a maga hatalmas gyűjtésével együtt a tudomány számára hozzáférhetővé tette.

Ez a nagy, magasztos cél teljesen betöltötte Pápay életét. Jellemének, emberi mivoltának éppen abban van igazi nagysága, hogy ettől a nagy céltól semmiféle tekintet nem tudta eltéríteni . . . idejét nem forgácsolta el apró részletmunkákra, töredékekre, hanem nagy életművének rendszeres feldolgozására, bevégzésére törekedett . . .” írja Csűry Bálint (i. m. 19).

1928-ban Melich Jánosnak küldött levelében azt írja, hogy mind saját, mind Reguly szövegeivel készen van. A nyelvtan és a szótár még nincs sajtóra kész állapotban (vö. Pápay—Fazekas: i. m. XXIII. 1.).

„. . . a gyűjtemény megjelenését a külföldi és hazai szaktudósok állandóan várták és sürgették. Pápay pedig csak dolgozott gyűjteményén rengeteg hivatalos elfoglaltsága és kiváló pedagógiai tevékenysége mellett is, — éjtnapot eggyé téve s minden szabad idejét erre áldozva, abban a csendesen váró reménységben, hogy áldozatos lemondásokkal összegyűjtött és feldolgozott életművét teljes egészében még életében nyilvánosságra hozhatja, amely jutalom minden tudóst megillet, akinek nem mártiromságot szánt a sors. Őtőle azonban ezt a jutalmat megtagadta . . . (i. m. XXIV. l.)"

A két világháború közt az Akadémia pénztelenségére lehetett hivatkozni. 1944-ben Zsirai megindította és Fokos folytatta a Reguly-könyvtár sorozatot, amelyben meg is jelent három kötetben (1944—1965) a Pápaytól az ONGy-ben és Fazekastól nem közölt Reguly-anyag az eredeti följegyzésben és nagyrészt Pápay átírásában is magyar és német fordítással. Így tehát a Reguly gyűjtötte hősénekek anyaga ki van adva (ONGy 4 ének 4131 sor, OH I 2 ének 4173 sor, II 4 ének 4148 sor, III 2 ének 3768 sor). Összesen tehát 12 hősének 16 220 sorban és 2 medveének 686 + (Fazekasnál) 185, összesen 8731 sorban.

Ha azonban megnézzük a Pápay hagyatékának eredeti szöveggyűjteményét, akkor meg kell állapítanunk, hogy abból eddig csak Fazekas Jenő, majd 38 év múlva Erdélyi István törlesztett. Életében Pápay a saját följegyzéseiből csak a következőket adhatta ki: az ONGy-ben (1905) egy 413 sornyi medveéneket és négy istenidéző igét, az Északi-osztják nyelvtanulmányokban (1910) 15 prózai szöveget magyar fordítással 182 lapon. Említett kiadásában (1934) Fazekas közli Pápay magagyűjtötte medveénekeket (4 ének, 1341 sor + 2 eskü-mese 80 prózai sor), valamint Pápay egy néprajzi tanulmányát és a hagyatékáról készített jelentését.

Ha tehát az itt felsorolt eredeti Pápay-följegyzések kiadását vesszük tekintetbe, akkor láthatjuk, hogy életében Pápay saját anyagának csak egy csekély részét adhatta ki, és életének utolsó 21 évében egy sort sem. Fazekas Jenő a Debreceni Tisza István Tudományos Társaság segítségével a Medveénekeket tette közzé 1934-ben. További 38 év múlva indult meg a Pápay-Bibliothek (1972). Első kötetében Erdélyi István közölt négy hőséneket 5802 sorban. A sajtó alá rendező külföldre távozása és halála után a sorozat elakadt.

A finn és magyar osztjakológusok helyszíni szöveggyűjtéséből Regulyé (Pápay, Zsirai, Fazekas, Fokos) és Paasonené (Vértes Edit) jelent meg eddig. Karjalainené folyamatban van (Vértes Edit). Arról nem tudok, foglalkozik-e valaki Pápay még igen terjedelmes kiadatlan anyagának sajtó alá rendezésével. Pedig hogy mit veszt vele megjelenéséig a nemzetközi tudomány, arra elég lesz egy rövid felsorolás Fazekas (i. m. XXV—XXXIV) és Zsirai (NyK 49 [1935]: 381—390) alapján (leszámítva természetesen a Fazekastól és Erdélyitől közölt anyagot): 5 hősének 6283 sor, számos hősének-töredék, egy bevezető ének (125 sor), három további istenidéző ige, továbbá 20 rege és rege-töredék, mitológiai, néprajzi és egyéb följegyzések. Fazekas szerint (i. h.) Pápay a medveénekeken kívül még három kötetre tervezte eredeti gyűjtéseit. Ezekből egy megjelent, tehát további kettőre van még anyag.

Lehetséges, hogy Pápay szövegeinek kiadását részben Karjalainen (FUFA 1 [1906]: 19—32) és Steinitz (OVE II, 62—74) kedvezőtlen bírálata késleltette. Pápay az ONGy-ben egy egyszerű, Munkácsiéhoz hasonló írásmódot alkalmazott. Ez nem is lehetett fonematikus, hiszen akkor a fonéma fogalma még ismeretlen volt nyelvtudományunkban. Mondattani, szókincs- és szöveg-

tani, valamint folklór-kutatásokra elég Pápay írásmódja, mint ahogy ilyen célra alkalmasak Castrén, Reguly, Ahlqvist és Munkácsi szövegei is. Ilyen célokra fölösleges azt a bonyolult, a fonémákat is elrejtő karácsonyfa-átírási rendszereket használni, az obi-ugor nyelvekben, mint azt Karjalainen és Kannisto tette. Ez azonban tudományosabbnak látszott, és így Pápay is próbálta itthon már Karjalainenhez közelíteni írásrendszerét. Steinitz szerint (i. h.) a vokalizmusban, valamint az *s* és *k* hangok jelölésében nem elég megbízható Pápay írásmódja. Így hangtani szempontból jobban fel lehet használni Karjalainen és Paasonen (egyszerűsített), Steinitz, Rédei és Gulya följegyzéseit, de ők népköltészeti szöveganyagból jóval kevesebbet tudtak már följegyezni, mint amit még Pápay vagy Reguly elérhetett. E szövegek egyébként nyelvtörténetiek, és olyan társadalmi és műveltségi szintet tükröznek, mint az írásbeliség előtti korok népköltészete.

Egyébként az sem biztos, vajon a fonematikus följegyzési mód az egyedül üdvözítő módszer. Egy jó fonetikus följegyzés alapján egyszerűbb a fonematikus átírás, mint hallás után. Egy rossz fonematikus följegyzés viszont teljesen meghamisíthatja egy-egy nyelvjárás hangrendszerének rekonstrukcióját. Nem véletlen, hogy a Magyar Nyelvjárások Atlasza fonetikus. Vö. még KÁLMÁN: NyK 78 (1976): 359–63.

Minden megemlékezés egyik fő feladata, hogy megmutassa, mi az, ami ma is felhasználható a tudós életművéből, és mi a tennivaló ránk maradt hagyatékával. A következőkben összegezhetem Pápay József jelentőségét: Pápaynak a megfejtett Reguly-anyag, valamint a saját följegyzésű gazdag északi-osztják szövegei a legarchaikusabb népköltészeti műfajok, ma már pótolhatatlanok, és nélkülük csonkák volnának ismereteink az obi-ugorokról. Igaza van a megemlékezésem elején említett Paasonen-levélnek, hogy a népköltési kincsek megmentése örök időkre biztosította Pápay József nevét tudományszakunkban. Teendőink is világosak: közkinccsé kell tenni a további — mintegy két-három kötetnyi — Pápay gyűjtötte osztják szöveget. Dicséretre és elismerésre méltó, hogy hazai osztjakológusaink a Reguly, Paasonen, Karjalainen és részben már Steinitz hagyatékának kiadásával fáradoznak. Hála Fazekas Jenőnek és Erdélyi Istvánnak a Pápay-anyag egy-egy kötetének sajtó alá rendezéséért, de ne várjunk további évtizedeket a Pápay-Bibliothek folytatásával!

KÁLMÁN BÉLA

A finn nyelvtanírás „új hulláma"

A nyelvtanok születése általában korszakos jelentőségű, hiszen az addigi kutatásoknak valamilyen irányú összegzője. Egy új grammatika megírásáról szintetizáló jellegénél fogva szó sem lehet addig, amíg kellő számú és minőségű előtanulmány többé-kevésbé új mederbe nem tereli a tudományos közgondolkodást. Mindaddig, amíg egy új nyelvtan nem rögzíti az új koncepció, módszer stb. nyomán elért új eredményeket, a tudományos kutató-elemző munka a megelőző grammatikákkal vitatkozva, azokat cáfolva, de nemegyszer védve is, csiszolja ki a következő szintézisbe, ha úgy tetszik grammtikába majdan bekerülő részegységeket.

Egy új grammatika akkor helyén való, ha valóban új, azaz megújítva képes vizsgálni a szóban forgó nyelv elemeit, törvényeit, szabályait stb., új

távlatokat és lehetőségeket kínálva ezáltal az adott nyelv további, még alaposabb megismeréséhez. A grammatika újsága azonban nem merülhet ki az előző nyelvtanoktól való puszta különbözésben, nem beszélve arról, hogy még a legtúlhaladottabb nyelvleírásnak is vannak olyan részletei, amelyek beépülnek a rákövetkező nyelvtanokba.

A nyelvtanok terjedelme, tehát hogy a nyelvi elemekből és szabályokból mi mindent von ellenőrzése alá, szinte nyelvtanról nyelvtanra változik. Vannak természetesen állandóan visszatérő részek, és vannak szinte következetesen kimaradó jelenségek is. Könnyen megeshet, hogy egy napjainkban írt szintaxis többet mond a lexikai elemek morfológiájáról, mint egy évtizedekkel ezelőtti globális grammatika szótani fejezete.

Szándékosan nem beszélek a nyelvtanok korszerűségéről, még kevésbé azok esetleges magasabb szintjéről. Az ilyen minősítések mindig is rendkívül viszonylagosnak bizonyultak, s önmagukban se nem csökkentik, se nem emelik a kérdéses grammatika jelentőségét. Magától értetődik ui., hogy egy adott kor nyelvelmélete, nyelvtudománya a maga sajátos felismeréseivel, eredményeivel, azaz a maga színvonalán előbb-utóbb kitermeli az új grammatikát.

Manapság, amikor számos grammatikaelmélet él egymás mellett tagadva-kiegészítve egymást, felfokozódott a grammatikák újraírásának az igénye, és így felgyorsult a valóban új grammatikák születése is. Ez a jelenség figyelhető meg a hetvenes évek finn nyelvészetében is.

Az általános nyelvészet új eredményei közvetlen hatással lehetnek az egyes nyelvek nyelvtanírására is. Ilyenkor a nyelvtanírás előtt több lehetőség áll: *a)* alkalmazzák egy általános elmélet tételeit a konkrét nyelvi rendszerre, tartózkodva minden eltérő, „eretnek" véleménytől, *b)* az eredeti alapvetésnek számító teóriát továbbfejlesztik a konkrétan vizsgált nyelvi rendszer alapján, *c)* a versenyben levő elméletekből egyfajta szintézist teremtenek. Jóllehet napjainkban lehet transzformációs, függőségi vagy akár esetgrammatikáról is beszélni, nem szabad teljesen megfeledkeznünk az ún. hagyományos nyelvtanokról sem. A tradicionális nyelvtanok sem topognak egy helyben, hanem állandó megújuláson mennek át, s eközben önmagukba olvasztanak számos, hagyományosnak távolról sem nevezhető komponenst, másokat viszont világosan elvetnek. Mindezek alapján nyilván való, hogy egyszerre akár több nyelvtani szintézis is születhet, sőt az ezt követő szintézisek szintézise sincs kizárva.

Vegyünk példákat: a transzformációs elmélet térhódítása nyomán igyekeztek ebben a szellemben megírni az egyes nyelvek nyelvtanát. Így a finn nyelvét is. (Befejezettségről aligha lehet szó, mégis mivel hosszadalmas előmunkálatokra van szükség egy ilyen típusú grammatika megformálásához, az első fontos részletek már elkészültek.)

Az esetgrammatika JOHN B. ANDERSON által kidolgozott elméletét Paavo Siro alkalmazta a finn nyelvre (vö. PAAVO SIRO, Sijakielioppi. Jyväskylä 1975).

A függőségi grammatikát, ha nem is elsőként, de Kalevi Tarvainen vezeti be a finn nyelvtudományba (vö. KALEVI TARVAINEN, Dependenssikielioppi. Helsinki 1977), majd többek közt ugyancsak Tarvainen igyekezett kidolgozni a finn nyelv grammatikájának egy bizonyos részletét a függőségi grammatika által kínált keretek között (vö. Uő, Suomen kielen lauseenjäsennys dependenssikkieliopin mukaan. Oulu 1977).

A hagyományosnak tartott Ikola-könyv tiszteletre méltó rugalmasságról tett bizonyságot, amikor rövid időn belül megújulva enciklopedikus formában tárgyalja a finn nyelv jelenségeit (Osmo Ikola [szerk.], Nykysuomen käsikirja. Helsinki 1976).

Kontrasztív nyelvészeti meggondolások szülték 1978-ban azt a maga módján ritkaságszámba menő nyelvtant, amelynek a szerzője Fred Karlsson (Finskt grammatik). Jóllehet az idegen nyelv tanítás praktikumát szolgáló nyelvtanoknak más nyelvek esetében nagy múltja van, a finnben vagy a magyarban jóformán egyáltalán nincs hagyománya ennek a grammatika típusnak. Ez az új grammatika nem első sorban a finneknek íródott, habár nékik is hasznos olvasmány lehet, hanem a finnül tanuló idegen ajkúaknak (pontosabban svédeknek, tágabb értelemben a skandinávoknak általában), hogy ti. legyen mit a kezükbe venni, ha a finn nyelv rendszere iránt érdeklődnek.

A könyv legfőbb vezérlője a praktikum. A gyakorlatiasságra való törekvés azonban sehol sem nélkülözi az elméleti alapvetéseket. A tömör, pontos, világosan tagolt és mértékkel adagolt elmélet feloldódik a bőséges, nagy körültekintéssel válogatott példaanyagban.

Külön érdekessége Fred Karlsson nyelvtanának, hogy alapkoncepciójában és példaanyagában szorosan kapcsolódik Olli Nuutinen nyelvkönyvéhez (Suomea suomeksi I + II. Helsinki 1977, 1978). Ez a két mű együtt egészen új távlatokat nyitott a finn nyelv idegen nyelvként való tanításában.

Karlsson grammatikája merőben más, mint amiket eddig megszoktunk. Már maga az indítás is csábító: a könyv nem követel meg olvasójától semmiféle előzetes ismeretet. A feltételezett olvasói tábor valóban sokfélének ígérkezik: mindenki számításba jöhet, aki munkája során vagy tanulmányaiban ismeretséget akar kötni a finn nyelvvel. Az elkerülhetetlenül felbukkanó grammatikai terminusokat külön kis szójegyzék magyarázza a könyv végén. (Bizony, gyakran még a kizárólag szakembereknek íródott munkákban is helyénvaló volna egy szómagyarázó fejezet.)

A bevezetés két szempontból érdemel szót: egyrészt megszerezhetjük belőle mindazokat az alapismereteket, amiket (már csak a motiválás kedvéért is) tudnunk kell, mielőtt belefogunk a finn tanulmányozásába. Ebből a részből egy jellemző, gyakorlatias példát emelnék ki: „A Kalevala a keletfinn népköltészeten alapul, és fontos inspirálója volt az 1800-as évek nemzeti mozgalmának. A nemzeti mozgalom központi alakja volt Johan Vilhelm Snellman (az ő arcképe látható a mai finn száz márkáson." Másrészt viszont a bevezetés kontrasztív módszerekkel felvázolja a finn nyelv struktúráját.

Olyan általános jelenségek kerülnek itt szóba, mint pl. hogy a finn a határozott és határozatlan alakot nem úgy fejezi ki, mint a skandináv nyelvek (*bil: en* bil 'egy autó': határozatlan, bil*en* 'az autó': határozott); vagy hogy a névelőkkel kifejezett tartalmat a finn gyakran a szórenddel fejezi ki:

fi. *Kadulla on auto.* ~ sv. *Det står en bil på gatan.*
fi. *Auto on kadulla.* ~ sv. *Bilen står på gatan* (vö. 73—75. l. is).

A sort folytathatnánk. A szerző nem egyszer megállapítja, hogy bizonyos dolgok nem is annyira nehezek, mint ahogy hisszük, de a buktatókra okos tapintatossággal felhívja a figyelmet, láthatólag kerülve, hogy a nehézség nyűge elvegye az olvasó kedvét. Sőt, szinte kedvet csinál annak a felfedeztetésével,

hogy a finnben valójában rengeteg skandináv (pontosabban svéd) jövevényszó van: fi. *kakku*, sv. *kak;* fi. *sohva*, sv. *soffa;* fi. *tulli*, sv. *tull*. A képet kiegészíti a leggyakoribb 20 finn szó jegyzéke, amit talán nem árt itt felsorolni: 1. *olla*, 2. *ja*, 3. *se*, 4. *ei*, 5. *joka*, 6. *hän*, 7. *että*, 8. *tämä*, 9. *mutta*, 10. *saada*, 11. *ku* 12. *niin*, 13. *kuin*, 14. *tulla*, 15. *minä*, 16. *voida*, 17. *kaikki*, 18. *ne*, 19. *me*, 20. *myös*.

Karlsson nyelvtanának gerincét a morfológia adja. A mondat mégis mindenhol jelen van. Erre a magyarázatot alighanem máshol találjuk meg. Ez a másik grammatika AULI HAKULINEN és FRED KARLSSON közös munkájának az eredménye (l. még lejjebb). Itt a szerzők részletezik a morfológia és a szintaxis viszonyát. Eszerint a morféma a szintaxis alapegysége, a lexika pedig az egyes morfémák listája. A lexikai forma általában a következő információkat tartalmazza: fonológiait, morfológiait, szintaktikait és szemantikait. (Ennek részletes kifejtését lásd i. m. 46—49. l.)

Amellett, hogy ezek a mondatok az élő, köznapi finn nyelvet reprezentálják, tulajdonképpen még egy fontos tanulsággal szolgálhat Karlsson példaanyaga: azzal ti., hogy egy grammatika írója rendelkezik olyan nyelvi kompetenciával, hogy a bemutatott szabályok illusztrálására *képes* önállóan, ép mondatokat konstruálni, és nem kell folyton mások mondatait citálnia.

A nyelvtani szabályok (fő- és alszabályok), ill. a hozzájuk fűzött magyarázatok világosak és kellően mértéktartók. Ez nyilván azt is jelenti, hogy a vitatott kérdéseket nem exponálja, hiszen az nem ilyen keretek közé kívánkozna. Az áttekinthetőséget fokozzák a margóra kiemelt vezérszavak, amit különben tipográfiailag is jó ötletnek tartok.

A szó alapszerkezetét például az alábbi módon mutatja be (185. l.):

Tő	Pass.	Inf.	Eset	Birt.	Partik.	Jelentés
sano		*e*	*ssa*	*mme*		amikor mondjuk
sano	*tta*	*e*	*ssa*		*han*	épp amikor az ember mondja
Kallen tunti		*e*	*ssa*			amikor Kalle érzi

A rendszerező tehetséget különösen a tődzsungel tette próbára. A jelenlegi tudásom szerint aligha hiszem, hogy ennél világosabban, következetesebben meg lehetne oldani ezt a kérdést. Az elmélet útkijelölése után szinte kézen fogva vezeti az embert végig ezen a látszólagos szövevényes erdőn, hogy a végén az olvasó csodálkozva állapítsa meg: ez nem is volt olyan rettenetes.

Vegyük például a *vesi*-típusú szavak bemutatását, ahol tehát az alapalak *-si* eleme a ragozott tövekben *te*-vel váltakozik. A *te*-tőben így fokváltakozás lép fel (vö. 56. l.).

Alapalak	Ragozási tő			
	Eset (a part. nem)	Partitív.	Plural.	Birtokos
vesi 'víz'	***vete****/en*	***vet****/tä*	***ves****/i/ssä*	***vete****/ni*

A fokváltakozás esetei:

NINCS VÁLTOZÁS	VAN VÁLTOZÁS
vete/nä	*vede/n*
vete/en	*vede/t*
vete/mme	*vede/ssä*
vete/nne	*vede/stä*
vete/ni	*vede/llä*

A morfonológiai alapvetések után a mondatra kerül a sor. A morfológiai elemek összeszerkesztési és használati szabályai a már korábban említett következetességgel tárulnak az olvasó elé. A szerző egy percre sem hagyja magára az olvasót „ezt már tudni kell" — alapon, hanem szükség esetén ismételten bemutatja a főszabály alkalmazási lehetőségeit, a morfológiai megszerkesztéssel együtt járó morfonológiai változásokat. Tehát miközben alapvetően a mondatra koncentrál, a fonológiai stb. mozzanatok sem sikkadnak el. (Vö. fokváltakozási variánsok.)

Az alakokról a korábbiakban már ismertetett módon áttekintő táblázatokat kapunk, majd mondatok következnek:

*Vaimoni heräsi /minun/ tul/***le/ssa/ni.**
*Muut nukkuivat häne/***n herät/e/ssä/än.**

Az utolsó fejezet a beszélt nyelvet mutatja be. Jóllehet maga az egész grammatika a finn normatív rendszerrel foglalkozik, mégis szükségesnek tartja, hogy külön a beszélt nyelvről is szóljon, mivel a beszélt és az irodalmi nyelv közt nyilvánvaló különbségek vannak. A tiszta irodalmi nyelv aligha hallható egyebütt, mint a rádió és a tv hírközlésében, máskülönben majd mindenhol a különféle beszélt nyelvi változatokkal találkozunk. Ezek a variánsok megannyi új alakot produkálnak, amelyek a szigorú értelemben vett irodalmi nyelvi normától eltérnek. Az ilyen jelenségek vizsgálatában fokozott szerepet kap a területi tagozódás, mivel az egyes területeken a nyelvjárások hatása alatt egymástól világosan eltérő beszélt nyelvi alakulatok jöhetnek létre. Az összes ilyen változatot értelmetlen, sőt kimondottan zavaró lenne a finn nyelvvel ismerkedő olvasó elé tárni, ezért esett a választás arra a változatra, amelynek vonzásában jelentős számú finn anyanyelvű beszélő él: ez pedig a Helsinki környékén beszélt nyelv.

Voltaképpen csak ízelítőt kap az ember, de ezek mindenképp a legtipikusabb beszélt nyelvi jelenségeket képviselik. Akadnak köztük hangváltozások és alaki változások (funkcióváltás, pl. a passzívum aktív szerepben fordul elő: *me sanomme → me sanotaan* 'mondjuk', vagy strukturatípus-váltás: *(minun) kirjani → mun kirja* 'az én könyvem'). De szerepelnek itt bonyolultabb mondatformák is, amelyek sok elem változása nyomán lettek olyanok, amilyennek az alábbi példa mutatja őket.

Tuletko kävelemään ? → Tuuks käveleen ? 'Jössz sétálni?'

Ha valakit Fred Karlsson grammatikája nem elégít ki, mert például a mondatok lényegének nagyobb mélységeibe szeretne leszállni, nincs reménytelen helyzetben. A véletlen (?) úgy hozta, hogy szintén az SKS gondozásában

napvilágot látott a fentebb már említett Mai finn mondattan (vö. A. H.—F. K., Nykysuomen lauseoppia. SKS 1979).*

Említettük már a korábbiakban, hogy egymás után születtek meg az egyes elméleteket mintegy feldolgozó, a finn nyelvi rendszerre alkalmazó nyelvtanok. Az említett grammatikák számára a modellt óhatatlanul valamely idegen nyelv szolgáltatta, amely szerkezetében és szellemében távol állt a finntől. (A 17. században az első finn nyelvtanírók egyikénél, Petraeusnál erősen a görög—latin befolyás, a legújabb időkben viszont az angol vagy német modellek hatása érezhető.) A Nykysuomen lauseoppia sok korunkbeli elméletet dolgozott fel, és többek közt ettől is válik a nagyívű mű polemizáló grammatikává, amelyben sok, idáig nemigen emlegetett távolról sem lezárt vélemény is helyet kapott. Lényegében a legújabb elméletek koncepciózus feldolgozásával olyan megközelítését adja a finn nyelv rendszerének, amelyet a gyakorló anyanyelv szakos tanárok és az egyetemi hallgatók egyaránt haszonnal forgathatnak. Azokkal a törekvésekkel, amik ebben a grammatikában megvalósultak, természetesen előmunkálatok hosszú sorában lehetett már eddig is találkozni. (Csak egy példát hadd idézzek: a legalapvetőbb igei kategóriák, az idő, a modalitás és az aspektus már korábban is több rövidebb-hosszabb tanulmány szerzőjét foglalkoztatta.) De így, ebben a formában először Hakulinen—Karlsson munkájában áll össze ez a sok vonulat egységes egész nyelvtanná.

A két grammatikát alighanem elválasztja a két különböző, és elég világosan megfogalmazott cél. Az első céljáról már szóltunk, a másodikét is érintettük már nagy vonalakban. Azáltal, hogy a Nykysuomen lauseoppia az anyanyelv és az idegen nyelv tanítás céljainak eléréséhez egyformán alkalmas segédeszköz, voltaképpen ugyanahhoz a szálhoz kanyarodunk vissza, mint amelyikre Karlsson grammatikáját fűztük fel. Nem zárkózik be az elméletieskedés nehezen megközelíthető várába, hanem jól megválogatott példaanyagával (most is) közvetlenül szolgálja a nyelvi praktikumot.

Örvendetesek ezek az ablaknyitogatások a finn nyelvtanírás mai gyakorlatában. Bebizonyosodott, hogy a finn nyelv kutatója sok olyant tud nyújtani az általános nyelvészetnek, amit máshonnan aligha lehetne dokumentálni.

A hetvenes évek második felében nagy lépésekkel, figyelemre méltó eredményekkel haladt előre a finn nyelvtanírás, igazolva, hogy bőséggel van mondanivalója. Meggyőződésem, hogy ebben a mondanivalóban általánosabb tartalom is van, amely a finn nyelvhez kívülről közeledőnek is okulására lehet. Talán a magyar nyelvtanírás is profitálhatna belőle. MÁRK TAMÁS

Ortutay Gyula—Gulya János (szerk.): Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. Acta sessionum

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 259 l.

A IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszust 1975-ben Budapesten rendezték. A Kongresszus négy nagy szekciójának témáit a szervezőbizottság már évekkel korábban meghatározta, s a Kongresszuson való kifejtésükre felkérte az egyes szakterületek nemzetközileg is legelismertebb művelőit. A jó előkészítő munka eredményeképp a főelőadások

* Az Auli Hakulinen—Fred Karlsson id. művéről bővebb ismertetést írt Csepregi Márta folyóiratunk 83. kötetének (1981) 452—460 lapján. — A szerk.

teljes szövegét a CQuIFU első köteteként (Pars I) a kongresszus valamennyi résztvevője ismerhette és olvashatta már a kongresszust megelőző hetekben.

Joggal bízott abban valamennyi érdekelt, hogy a kongresszusi anyag e példaszerűen gyors közreadása nem szakad meg, s rövid idő leforgása alatt polcára helyezheti a CQuIFU további öt (vagy hat? D. P.) kötetét is, de mindenekelőtt a Pars I. nélkülözhetetlen és szerves tartozékát, a plenáris, ill. a szekció előadásokhoz kapcsolódó hozzászólásokat, kiegészítéseket és a vitát tartalmazó Pars II-t. Nos a szóban forgó „Rész" öt esztendeig váratott magára (viszont 1981-ben a Pars III., sőt a Pars IV. is napvilágot látott).

A Pars II-t csak a Pars I-vel együtt érdemes tanulmányozni és lehet megérteni, de a két kötetet elválasztó öt esztendős szakadék sajnálatosan elhalványította a vitákat, túlhaladottá tette az egykori aktualitásokat, s a tudománytörténet fejezetébe utalt több, nem is olyan rég még élő, többeket foglalkoztató kérdést.

A főelőadások mindegyikéhez legalább hárman, olykor azonban tizennégyen is hozzászóltak, s ezt a körülményt olyképp is lehet értékelni, hogy sikeres és ügyes volt a témák kijelölése, a szervezők a finnugrisztika négy nagy diszciplínájából jó érzékkel emelték ki a jelentős, de a vitát is feltétlenül kiváltó kérdéseket.

Ilyen sok évvel a jó emlékezetű, nagyszabású rendezvény után felesleges már a Pars I. és a Pars II. szembesített köteteiből a kisistergő indulatokra, elfogultságokra, szubjektív megnyilatkozásokra felfigyelni, célszerűbb az események szűkszavú számbavétele, a főelőadásokhoz kapcsolódó vita rövid ismertetése.

A kongresszus tudományos programjának nyitó plenáris előadását LAKÓ GYÖRGY tartotta Utak és módok a finnugor tudományokban címen. A tudománytörténeti jellegű előadáshoz heten szóltak hozzá. Többen is kifogásolták az „utak és módok" szűkösnek és egyoldalúnak vélt értelmezését, valamint a „finnugor tudományok" önkényes leszűkítését a nyelvtudományra (azaz a többi diszciplína eredményeinek mellőzését).

A kongresszust bezáró plenáris előadást KUSTAA VILKUNA tartotta. A Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ című nagy távlatú témában módja volt életműve eredményeinek összefoglalására, jól kiérlelt nézeteinek kifejtésére. „. . .A nyelvészek — mondotta előadásának befejezéseként — a saját módszerükkel haladnak elöl, mi etnológusok — eredményeikből profitálunk és hasznosítjuk azt, ami a népi kultúra tarka és érdekes történetét, azaz a mi kulturális anyagunk fejlődését megvilágítja. Mindez, de különösen a nyelvi, a kulturális és etnikai határok és területek eltérő és sokszínű keletkezése, a finnugor kutatás egész frontján szoros együttműködésre kell, hogy ösztönözzön bennünket, ha nagy alapproblémáinkat valóban meg akarjuk oldani." A hozzászólók és a kiegészítők (heten) többnyire egyetértettek előadásának summázatával.

A nyelvtudományi szekció három központi előadását B. A. SZEREBRENNYIKOV (Az alapnyelv mint nélkülözhetetlen modell — hét hozzászóló), A. J. JOKI (Affinitás és interferencia az észak-ázsiai area nyelveiben — kilenc hozzászóló) és W. SCHLACHTER (Az ige és mondattana — hat hozzászóló) tartották. Nem vagyok illetékes e témák érdekességéről és fontosságáról nyilatkozni, de a Pars II. tanúsága szerint mind a három kérdésről igen színvonalas, színes és élénk vita bontakozott ki, a gyakran eltérő nézeteket képviselő szakemberek érvekben és ellenérvekben gazdag eszmecseréje.

Semmiképp sem lehet új és meglepő az a megállapítás — amit a nyelvészeti szekció itt olvasható anyaga is igazol —, hogy a finnugrisztikában a nyelvészeti problematika a legösszefogottabb, s minden vita ellenére is a nyelvtudósok tábora a legszervezettebb. A kutatók általában ismerik egymást és egymás eredményeit, s — viszonylag — terminológiájuk is egységes.

Kevésbé áll már ez a néprajzra, még kevésbé az egybefogott régészet–történelem–embertanra, s legkevésbé az irodalomtudományra.

A néprajzi szekció három fő témája lényegében három külön tudományos diszciplínát képviselt, s ezek művelőinek édes-kevés közük volt egymáshoz. BODROGI TIBOR A finnugor népek társadalomszervezete (négy hozzászóló), SZ. V. IVANOV A finnugor népek hagyományos művészete (öt hozzászóló), SZOMJAS-SCHIFFERT GYÖRGY A finnugor összehasonlító népzene története és eredményei (öt hozzászóló) témájáról tartott előadást. Már a címekből is látható a tudományágak elkülönülése, alacsony a hozzászólók száma, s jellemző, hogy az összes hozzászólóból (tizennégy) tíz szovjet szakember volt. Ezt a szekciót nem jellemezte a vita (legfeljebb a népzene kapcsán voltak ennek nyomai), a résztvevők többsége egy-egy „magánparcella jellegű" kis terület bemutatásával kapcsolódott (vagy nem is kapcsolódott) a főelőadáshoz. Elmondható, hogy e szekció előadásainak összessége nem állt össze szerves egységgé.

A harmadik szekció még az előzőnél is eltérőbb diszciplínákat egyesített magában. A legnagyobb múltú, legalaposabban művelt és a sokakat (még az ún. „nagyközönséget"

is) legjobban érdeklő közülük minden bizonnyal a régészet. Van múltja, hagyományai is vannak, kiváló művelői is akadnak az embertannak is. Egyáltalában nem létezik viszont (legalábbis a nemzetközi finnugrisztikában) finnugor történettudomány, azaz a finnugor őstörténetet követő időszakkal, az egyes önállósult finnugor népek történetével foglalkozú s ezeket valamiképp együtt szemlélő–kutató történettudomány. E területnek egyelőre nincs művelője, szakembere!

A szekció főelőadását L. J. Krizsevszkaja (Az uráli kultúrák déli kapcsolatai a késői kőkorban — négy hozzászóló), A. P. Szmirnov (A termelőgazdaság kialakulása és a finnugorok — négy hozzászóló) és László Gyula (A magyar honfoglalás és előtörténete — tizennégy hozzászóló) tartották. A számok önmagukban is sokmindent elárulnak. Krizsevszkaja előadása pl. túl speciálisnak bizonyult, s csupán négy szovjet kollégája vállalkozott korreferálásra. László Gyula előadása viszont megmozgatta közönségét, s mind szakmai, mind „állampolgársági" megoszlás szerint is az ő szavaira reflektáltak a legtöbben, az ő témája váltotta ki a kongresszus leggazdagabb anyagú vitáját. Mivel László Gyula nézeteinek igen nagy a publicitása, s vitapartnereinek az állásfoglalása is jól ismert, mellőzhetőnek vélem e „legizgalmasabb" eszmecsere ismertetését.

Az irodalomtudományi szekció a résztvevők számát tekintve is a legcsekélyebb volt. Bár két kitűnő vitaindító előadás (Köpeczi Béla, Az irodalomtudomány a finnugor tudományok között; J.-L. Moreau, A folklór szerepe a finnugor népek irodalmában) kínált gazdag lehetőséget a beszélgetésre, vitatkozásra — a visszhang szerénynek is alig nevezhető. A kongresszuson részt vett irodalomtudósok névsorán végigpillantva az a benyomásom, hogy a többség a budapesti kongresszuson szerepelt — névlegesen is — először is és utoljára is mint a finnugor irodalomtudomány művelője. Tény az is, hogy a finnugor irodalomtudomány képviseletében megjelent kutatók általában nem ismerték egymást, s egész együttesüket kb. az jellemezte — negatív előjellel — amit föntebb a nyelvészetről és a nyelvészekről kifejtettem. A magyar kollégák többsége előkelő idegenként közönyösen és érdektelenül bolyongott a számukra csodabogár finnugristák „furcsa zsibvásárában".

Köpeczi Béla előadásához hárman szóltak hozzá, s közülük főként Vajda György Mihály rövid referátuma érdemel figyelmet. Mint a Neohelicon című idegen nyelvű irodalomtudományi folyóirat szerkesztője ígéretet tett egy finnugor szám megjelentésére. Ígéretét teljesítette (l. az említett lap 1978/1. számát, a finnugor irodalomtudomány első s mind ez ideig egyetlen önálló produktumát). Moreau előadását fontos adatokkal tette teljesebbé a kitűnő karjalai irodalomtudós, E. Karhu, de figyelemre méltó kiegészítéseket tett a finnugor folklór és irodalom legfelkészültebb német szakembere, a müncheni H. Fromm is.

Komoly nyeresége a komplex finnugrisztikának (uralisztikának) a CQuIFU I. és II. kötete, de örömünk csak akkor lesz ürömtelen — s ez egyben vállalt nemzetközi kötelezettségünk is —, ha a kongresszus további kötetei is mielőbb napvilágot látnak.

Domokos Péter

Paládi Kovács Attila—Gulya János (szerk.): Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars IV* Acta Sectionis Ethnographiae

Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 240 l.

Ha végignézzük a finnugor kongresszusok tudományos eredményeit, nem kerülheti el a figyelmünket a folyamatos tematikai és mennyiségi gazdagodás. Már az első kongresszus is a komplexitás jegyében szerveződött, azonban a nyelvészet mellé még igen kisszámú képviselővel társultak a többi tudományszakok, közöttük a néprajz. Azután kongresszusról kongresszusra változott ez a kép, a IV. kongresszus már nagyon gazdag. Minden bizonnyal ez a gazdagság is oka, hogy az Akadémia csak részletekben tudta közzétenni a kongresszusi előadásokat, valamint a viták anyagát, s hogy a néprajz csak 1981-ben kerülhetett sorra. A IV. kongresszus néprajzi eredményeinek a megismeréséhez ez a kötet sem elegendő, mivel az elhangzott előadásoknak csak egy részét tartalmazza, a többi másik már korábban megjelent kötetben került az olvasók kezébe.

* A Pars III. ismertetése következő számunkban jelenik meg. — A szerkesztőség

Emlékezetes, hogy a kongresszus kijelölt témakörök szerint igyekezett meghatározni a főbb kérdéseket. A kongresszus efféle tudományos szerkezete szerint a kötetben három fejezet foglalja magába az előadásokat, illetve vázlatokat: 1. A finnugor népek népköltészetének műfajstruktúrái; 2. A népszokások társadalmi funkciói a finnugor népek körében és 3. Differenciálódás és integráció a finnugori népek anyagi kultúrájában. Mivel összesen 40 előadás van a kötetben, le kellett mondani arról, hogy valamennyit be lehessen mutatni, arról pedig még inkább, hogy a lényegét, mondanivalóját össze lehessen foglalni.

Az első témakörben 14 előadást találunk. VOIGT VILMOS mintegy bevezetőnek tekinthető írása — The Finno-Ugric genre system in Hungarian folk literature — azokat a műfajokat: hőseposz, epikus költészet, eredetmonda, hiedelem-monda, történeti monda, mese, találóskérdés tekinti át, amelyekkel kapcsolatban fölvethetők a finnugrisztikai vizsgálatok lehetőségei. P. K. POZDEEV Az udmurtok epikus költészete című írásában példákat mutat be annak bizonyítására, hogy az udmurt folklórban megvoltak az epikus költészet formái. E. N. TARAKINA a mai mordvin gyermekfolklór műfaji összetételével foglalkozik. Három csoportba sorolja őket: 1. a kifejezetten a gyermekek számára készült alkotások (bölcsődalok stb.); 2. a felnőttek repertoárjából a gyermekébe átkerült alkotások és 3. a gyermekek által létrehozott alkotások. K. T. SZAMORODOV írása a mordvin lakodalmi költészet műfaji összetételét vizsgálja. Megállapítja, hogy a lakodalomhoz sok verses és prózai varázsló formula kapcsolódik. ELSA KOKARE a lett és az észt közmondásokat hasonlítja össze. KATONA IMRE előadása a magyar lírai népköltészet szerkezeti kérdéseit boncolja. KOVÁCS ÁGNES új helyszíni gyűjtésekre támaszkodva a népmese szövegek ritmuskérdéseit vizsgálja. KRÍZA ILDIKÓ előadásában a népballadák elbeszélő szerkezetéről értekezik. ERDÉSZ SÁNDOR a magyar népmese finnugor kapcsolatait elemzi. Sorra veszi azokat az elemeket (táltospárbaj, az égigérő fa, a kacsalábon forgó vár stb.), amelyeknek a kapcsolatai föltehetőleg finnugor eredetűek. OLSVAI IMRE előadásának a címe: A magyar népmese egyik fő rétegének rokonnépi kapcsolatai. IVAR KEMPPINEN előadásában a Kalevala Sampojának már 140 éve sokat vitatott kérdését több új oldalról világítja meg. I. V. TINURIST a kantele nevű hangszert vizsgálja, helyét a balti finn, a balti és az orosz népi kultúrában. FELFÖLDI LÁSZLÓ az obi-ugorok tánckultúrájának a forrásait kutató előadásában olyan 18–19. századi forrásokat (Novickij, Zujev, Savrov, Pápai, Reguly, Munkácsi) mutat be, amelyek az obi-ugorok tánckultúrájáról vallanak, a táncok koreográfiájára is rávilágítanak. STEPHEN REYNOLDS azokkal a kapcsolatokkal foglalkozik, amelyek a kárpát-ukrán görögkeleti rítusú, valamint a római katolikus és protestáns rítusú magyar zene között kialakultak.

A második témacsoport 10 előadást tartalmaz. JUHA PENTIKÄINEN a „természetfeletti" jelenségek tipológiájáról írt tanulmányt, ebben főleg Marina Takalo hiedelemvilágának jelenségeit dolgozza fel. ANNA-LEENA KUUSI írása a sámánfokozatok kérdésével foglalkozik, főleg a szamojédekről feljegyzett adatok alapján. A sámánizmus köréből merítette témáját CZIGÁNY LÓRÁNT is. Hiedelem-rendszer, világnézet és mitológia tárgyú írásában HOPPÁL MIHÁLY az említett fogalmak egymáshoz való viszonyának tisztázására törekszik. U. KŐHALMI KATALIN a vogul medveünnep szibériai hátterét tárja fel. VILVE KALITS néhány hagyományos és mai észt lakodalmi szokás közötti kapcsolatokat mutatja be. A. AKCORIN V. a mari népszokások fejlődését kutatja, a szokásokat átalakító tényezőket ismerteti meg. A. E. KITIKOV a Volga és az Urál vidéki finnugor népek családi és házassági viszonyait vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a történelmi fejlődés eltérései miatt nagyon kevés közös eredetű folklór jelenség mutatható ki. G. N. GRANCSEVA a nganaszánok társadalmával, rokonsági kategóriákkal foglalkozik. ÜLO TEDRE előadása azt vizsgálja, hogyan jelentkeznek a Katalin-napi szokások az észt néphagyományban?

A harmadik témakör 15 előadást ölel föl, jóllehet tematikailag nem mind illeszkedik oda szorosabban. KODOLÁNYI JÁNOS az észak-eurázsiai rénszarvastartást vizsgálja, bemutatja mind az integrálódásnak, mind pedig a differenciálódásnak a jelenségeit. KESZI-KOVÁCS LÁSZLÓ Az ugorok lovaskultúrája című előadásában azt állapítja meg, hogy nem bizonyítható az obi-ugorok eredeti, ugor kori lovaskultúrája, hanem talán 13. századi átvétel a magyarságtól. SAULVEDIS CIMERMANIS a lív és a lett anyagi kultúra 19. század végi, 20. század eleji kölcsönhatásait elemezi. TAKÁCS LAJOS írása az irtásgazdálkodás néhány kérdésével, az irtásföldek foglalási szokásaival és jeleivel foglalkozik. BALASSA IVÁN a magyar mocsárgazdálkodás néhány vonását vizsgálva a sulyom, a harmatkása s még egy-két más vízinövény termésének gyűjtögetését és hasznosítását mutatja be. ULRICH BENTZIEN a váltóeke magyarországi elterjedésének datálása kérdésében tár fel új történeti forrásokat. ANDRÁSFALVY BERTALAN a Duna ártereinek hagyományos hasznosítását vizsgálja, a középkorig nyúló előzményeit bizonyítja. ANTS VIIRES

előadásában elsőnek a differenciálódás, valamint az integráció néprajzi értelmezésével foglalkozik, majd az észt közlekedési eszközök példájával világítja meg a differenciálódás fogalmát. L. N. Zserebcov a komi hagyományos anyagi kultúra fejlődését tekinti át. T. V. Lukjancsenko a kolai lappok viseleti kultúráját, kapcsolatait elemzi. N. V. Sligina előadása a Leningrád környéki kis finn nyelvű népek női viseletének fejlődési folyamatát mutatja be. A két előző íráshoz szorosan kapcsolódik Aino Voolmaa előadása, amely az észt népviseletet, mint a kulturális kapcsolatok tükrét írja le. Kresz Mária A magyar szűcsornamentika című előadásában olyan elemeket tár föl, amelyeknek az analógiáit a paziriki leletekben keresi. Gea Troska a balti-finn paraszti települések kérdéseivel foglalkozik. Filep Antal előadása a magyar ház- és lakáskultúrát tekinti át, bemutatva későközépkori társadalom történeti hátterét.

Mind a szerkesztők, mind a kiadó szolgálatot tettek az anyag közreadásával, jóllehet sajnálnunk kell, hogy a szerkesztés nem tudott egységes követelményeket érvényesíteni: egymás mellé kerültek a vázlatok és a tanulmányok. Az írások mégsem csupán arra elegendők, hogy képet adjanak a kongresszus munkájáról, hanem nélkülözhetetlen forrásai is az újabb kutatásoknak.

ifj. Kodolányi János

Н. И. Терешкин: Словарь восточнохантыйских диалектов

Наука, Ленинград 1981. 542 l

Az osztjákkal foglalkozó szakemberek régóta számon tartották, hogy a SZUTA leningrádi épületének egyik felső emeleti szobájában Nyikolaj Ivanovics Tyerjoskin nyelvjárási szótáron dolgozik, melyet elsősorban saját gyűjtései alapján állít össze. Nagy örömünkre végre megjelent a szótár, mely hozzávetőleges számítások szerint mintegy 10 000 szócikket tartalmaz.

A kötet legnagyobb értéke az, hogy együtt szerepel benne a keleti osztják szókincs. A keleti osztják nyelvjárásokkal foglalkozó kutatónak ezután nem kell elvesznie a kimeríthetetlen gazdagságú, de gyakran nehezen kezelhető Karjalainen–Toivonen szótár rengetegében, s nem is a Paasonen–Donner szótár anyagából kell kiválogatnia a jugani adatokat, vagy nem egyedül Gulya és Tyerjoskin vahi chrestomathiáinak szókincsére, illetve Honti László példaszerű szójegyzékére van utalva (NyK 80: 324–347), s nem kell oly epedve várnia a DEWOS újabb füzeteit, főképpen indexét. A fent említett műveket természetesen továbbra is használni fogjuk, hiszen a most megjelent szótár másfajta rendeltetése, szerkesztési elvei, átírási módja, valamint esetlegesen előforduló sajtóhibái miatt nem helyettesítheti egyiket sem.

Bevezetőjében a szerző először az osztjákok földrajzi elhelyezkedéséről, népességi viszonyairól, nyelvjárási megoszlásáról szól. Szerinte a fő határ a keleti és a nyugati nyelvjárások között ott húzódik, ahol a **k* + veláris magánhangzó fejleményei elkülönülnek. Így különböztet meg nyugati *χ*-zó *(χănti)* és keleti *k*-zó *(kăntəγ)* nyelvjárásokat.

Jelen kötet a keleti osztják szóanyagot tartalmazza a következő csoportok elkülönítésével: a legkeletebbi a vahi-vaszjugani csoport (V Vj.) majd a szurguti (Szurg.) következik, mely magában foglalja az agani, tremjugani, pimi, jugani, agan-torkolati és jugan-torkolati tájszólásokat (Ag. Trj. Pim. Jug. U.-Ag. U.-Jug), s külön kezelendő a szalimi (Szal.) nyelvjárás. A szerző anyagát elsősorban 1950–1958 közötti expedícióin gyűjtötte, de adatait egybevetette és kiegészítette a Karjalainen- és a Paasonen-gyűjtések anyagával.

A szócikkekben VVj., Szurg., Szal. sorrendben követik egymást a szavak majd esetlegesen nyelvtani alakok, frazeologizmusok, mondatok, mind orosz fordítással. A hangtanilag nagyon eltérő nyelvjárási variáns is szerepel az abc-sorrendben, de csak hivatkozással valódi helyére. Minden egyes szemantikai egység külön szócikket alkot. Az azonos alakú szinonímák, valamint a homonímák is külön szócikkbe kerültek. A példamondatok alaktani, esetleg mondattani kutatásokra is alkalmasak. A szavak között szembetűnően nagy számban szerepelnek különböző deverbális igeképzőkkel ellátott alakok. Várható, hogy többek között igeképzésről való ismereteinket is gazdagítja majd ez a szótár. Példaképpen álljon itt egy sorozat, ezúttal csak a V adatokkal: *ńeltä* 'глотать', *ńeltäntətä* 'объедаться, обжираться, с жадностью глотать', *ńeltintä*, заглатывать', *ńeltəγəltä* проглатывать, заглатывать', *ńeltəkətä* 'начать глотать', *ńeltəmtəγəltä* 'проглатывать, заглатывать', *ńeləγtətä* 'жадно глотать, пожирать' (308–309).

Az összes nyelvjárási adattal együtt a szótárban 23 nyeléssel kapcsolatos jelentésű igealak (főnévi igenév) van.

A keleti nyelvjárásokat legegyszerűbben az U/FU **s-*, **š-* eltérő képviseletei alapján lehet elkülöníteni: a vahiban *l-* a folytatója, a vaszjuganiban *j-*, a szurgutiban *ʌ-*, a szalimiban *t-* felel meg neki, pl.: V *läwət*, Vj. *jäwət*, Szurg. *ʌapət*, Szal. *tapət* 'hét'. Ezt a kritériumot említi bevezetőjében Tyerjoskin. Az egyéb mássalhangzó-megfelelések közül meg lehet említeni, hogy a V Vj. Szurg. *č* helyén, valamint időnként az *s* helyén is Szal. *š* áll, s a V Vj. *-w*-nek Szurg. Szal. *-p-* felel meg. Mind a mássalhangzó-, mind a még tarkább magánhangzómegfelelések tanulmányozására igen alkalmas a szótár.

Az egyes keleti osztják nyelvjárások lexikailag is jócskán különböznek egymástól. Megvizsgáltam az adott kötet *m-* kezdetű szócikkeit nyelvjárási hovatartozás szempontjából, s a következő eredményt kaptam: az 595 *m*-kezdetű szó közül 91 fordul elő mindhárom nyelvjárásban egy vagy több tájszólásban. V Vj.—Szurg. közös szó 84 van, Szurg.—Szal. közös szó 41, V Vj.—Szal. közös szó pedig mindössze 7. A szavak nagy része csak egy nyelvjárásból, nyelvjáráscsoportból adatolható, szám szerint: 78 V, 31 Vj., 37 V Vj., 71 Szal. és 158 egy vagy több Szurg. tájszólásbeli szó került az *m-* kezdetű fejezetbe.

A szavak és a kifejezések orosz fordítással szerepelnek, de a kötetnek mégsem az a célja, hogy kétnyelvű szótár legyen, hanem elsősorban nyelvjárási szótár, tájszótár. Szóanyaga a hagyományos osztják anyagi-kulturális életet tükrözi, s nem szerepelnek benne az újabb orosz jövevényszavak, sem a neologizmusok. Bőséges magyarázattal együtt találhatók meg viszont a vadászati és a halászati eszközök nevei, nemzetségnevek, tabuszavak, ételnevek, építkezési szakszavak, gyermekjátékok, hitvilágra utaló kifejezések, s még számos, a néprajzosok érdeklődésére is számot tartó adat.

Egyéb nyelvjárások hatására-e vagy elmélcti okokból N. I. Tyerjoskin némileg átértékelte a vahi hangtanról vallott korábbi véleményét, melyet 1961-ben megjelent chrestomathiájából (Oč.) ismerünk. Az *ə̂* helyett az *ă* betűt használja, s a redukáltak között megjelenik az *ŭ* is, habár egyetlen V Vj. szó elején *(ŭkəm* 506. vö. Oč. *ŏkŏm)* és magánhangzóváltakozáskor *(jŏtä* 'jönni' ~ *jŭyä* 'jöjj' 87, vö. Oč. *jŏtä* ~ *jŏyä* ua.). Redukált (редуцированный) hangnak csak az *ə*-t nevezi, a többit *(ă, ă, ŏ, ŭ)* csak rövidnek (краткий). A vahi nyelvjárást bemutató munkájában 1961-ben Tyerjoskin még négy redukált hanggal *(ŏ, ŏ, ə, ə̂)* számolt.

Az adatokat egyébként óvatosan kell kezelni, mert sajnos számos sajtóhiba rontja a kötet értékét. Mind a bevezetőben, mind a szócikkekben előfordulnak elgépelések, máshol betűk, diakritikus jelek maradtak el.

A szótár 900 példányban jelent meg. Tudományos igénnyel, nyelvészek, dialektológusok, néprajzosok számára készült, s nyilvánvalóan szolgálni kívánja az élő nyelv fennmaradását is. A szerző azonban, bár latin betűket használ, nem vette át teljes mértékben az osztjakológia Európában elterjedt steinitzi hagyományait, például a hangjelölés, az abc-rend vagy az ige szótári alakja tekintetében. Valószínűleg nyomdatechnikai korlátok is befolyásolták elveit, viszont ezzel amúgy sem egységes tudományos irodalmunkat újabb egyeztetni való adatok sokasága terheli. Nincs könnyebb dolga az anyanyelvét csak cirill betűs írásban ismerő osztjáknak vagy más szovjetunióbeli érdeklődőnek sem, mert számukra éppen a latin betűs lejegyzés jelent nehezen átléphető magas küszöböt.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy figyelemre méltó, tanulmányozásra érdemes, haszonnal forgatható kötetet ismertettünk a fentiekben, mely az osztják filológia fontos segédkönyve lesz.

Csepregi Márta

Материалы по удмуртской диалектологии. Образцы речи

Ижевск 1981. 182 1.

Minden Izsevszkből (Udmurtia fővárosából) érkező nyelvészeti kiadványt nagy örömmel üdvözlünk. Az utóbbi tíz évben megjelent tucatnyi kötet a votják (saját nyelvükön udmurt) nyelvészek növekvő tudományos aktivitásának és javuló publikációs lehetőségeinek szép bizonyítéka. Az említett aktivitásnak pedig a tisztán tudományos célon kívül, jelentős szerepe lehet a votják nép nemzeti öntudatának erősítésében is. Az ismertetendő mű fontos helyet foglal el a votják nyelvészeti kiadványok sorában. Évtizedek óta ez az első eset, hogy votják nyelvjárási szövegek jelennek meg nagyobb

terjedelemben. (KELMAKOV északi és középső nyelvjárási szövegeket tartalmazó kötete néhány hónappal később került ki a nyomdából. Ismertetését l. folyóiratunk más helyén.)

Az Udmurtiában folyó votják nyelvjáráskutatás azért is nagyon fontos, mert külföldi nyelvészeknek általában nem áll módjában helyszíni gyűjtést és kutatás folytatni. Így ezen a téren teljes mértékben a votják nyelvészek publikációira vagyunk utalva. Folyóiratcikkeken kívül két kötetnyi nyelvjárási tanulmány is megjelent már korábban (ismertetésüket l. SZÍJ: NyK 80 : 416–423 és NyK 81 : 412–416). A jelentősebb fehér foltok tehát eltűnőben vannak, de a gyűjtést és publikálást feltétlenül folytatni kell, mert most is vannak olyan dialektusok, amelyekből csak néhány lapnyi szöveg áll rendelkezésünkre. Erre a folytatásra meg is van a remény, mert az ismertetett kötet több publikációja címében I. áll, ami azt mutatja, hogy a szerzők több részből álló közléseket terveznek.

A jelen kötetben (felelős szerkesztő: R. S. NASZIBULLIN) hat szerző hét publikációja kapott helyet, bennük tizenegy votják nyelvjárás van képviselve. A nyelvjárási szövegek terjedelme (orosz fordítással együtt) kb. 148 lap, az egyes dialektusokból adott szövegek terjedelme 2 és 42 lap között mozog. A szövegek műfaji változatossága folklorisztikai szempontból is értékessé teszi a gyűjteményt. A műfaji statisztika a következő képet mutatja:

monda, hagyományokról szóló elbeszélés	19
mese	7
az életmódról, szokásokról szóló elbeszélés	9
dal	53
rövid (négysoros) dal	248
találós kérdés	34
közmondás	140
ráolvasás	2
babona, hiedelem	127

Mint a fenti felsorolásból látható, s mint a kötet Előszava is megjegyzi, egyes archaikus műfajokat (bájolók, pogány imák) már egyáltalán nem, másokat (pl. ráolvasók) csak kis számban sikerült gyűjteni. Sietni kell tehát a gyűjtéssel, mert éppen a legarchaikusabb (és ezért legértékesebb) műfajok vannak kihalófélben. Úgy látszik, hogy a dalok, különösen a rövid négysorosak a legéletképesebbek. Ezeket – mint a közlőkről adott tájékoztatásból kitűnik – a fiatalabb nemzedék is ismeri.

A jól, egységes elvek alapján szerkesztett kiadvány rövid Előszóval (3–4) kezdődik, ezt követik a szerzők nevének betűrendjében elhelyezett publikációk. Mind didaktikai (a kötet az egyetemi oktatás céljait is szolgálja), mind tudományos szempontból jobb lett volna a szövegeket nyelvjáráscsoportonként (középső, déli, perifériikus) közölni. A szövegközléseket a legtöbb esetben a dialektus földrajzi elhelyezkedésének, hangtani, alaktani és lexikai sajátságainak rendkívül szükséges és hasznos rövid bemutatása előzi meg. Maguk a szövegek településenként, azon belül műfajonként vannak csoportosítva. A szerzők minden esetben megadják a település orosz és votják nevét, illetve a közlő nevét és korát, a gyűjtő nevét és a gyűjtés idejét, tehát a szokásos és szükséges információkat. A szövegeket a cirill írás alapján KELMAKOV és NASZIBULLIN által kidolgozott és a gyakorlatban már korábban jól használhatónak bizonyult tudományos átírásban közlik. A szövegek lejegyzése, amennyire ez megállapítható, megbízható és következetes. A pontos orosz fordítás általában az illető szöveg után következik. Ezt a megoldást bizonyára technikai okok tették szükségessé. A közleményeket a szerző által használt szakirodalmi és egyéb rövidítések jegyzéke zárja le. Ezeket a könnyebb használhatóság végett jobb lett volna a kötet végén összegyűjtve megadni, annál is inkább, mert ott is van rövidítésjegyzék. A kötetet – megkönnyítendő a néprajzi célú felhasználást – műfaji mutató zárja le, amelyből sajnálatos módon több szöveg is kimaradt.

G. A. ARHIPOV az Udmurtia déli határán elterülő Középső-Juri (votjákul *šorin juri)* falu nyelvjárását mutatja be (Среднеюринский говор I, 5–44). Ez a tájszólás a szerző által korábban tanulmányozott közép-déli nyelvjárásba tartozik, s azzal együtt a votják nyelvjárások déli csoportjába. Fonetikai, morfológiai sajátságai megegyeznek a többi déli nyelvjárásével. Arhipov 29 lapon (a lapterjedelem itt és a továbbiakban az orosz fordítással együtt értendő) 2 mesét, 1 életmódról szóló elbeszélést, 11 dalt és 144 négysorost közöl.

A kötet legterjedelmesebb publikációjában M. G. ATAMANOV saját nyelvjárását az Udmurtia egyik legdélibb körzetében, a grahovói körzetben beszélt dialektust ismerteti (Граховские говоры южноудмуртского наречия, 45–96). Mint a címből is kitűnik,

ez is a déli nyelvjáráscsoportba tartozik. A körzet 60 falujából 27-ben élnek votjákok. Ezzel a körzet lakosságának 35%-át alkotják. A körzetben rajtuk kívül még oroszok, megkeresztelt tatárok, cseremiszek és csuvasok élnek. A 27 faluból csak háromban van tisztán votják lakosság, a többi vegyes lakosságú (főleg votják—orosz). 1710-ben ezen a területen még csak votjákok éltek. A nyelvjárás a várakozásnak megfelelően a déli csoport hang- és alaktani sajátságait mutatja. Jellemző rá az erős tatár hatás. A közölt szövegek közül különleges érdeklődésre rarthatnak számot a Pugacsov-felkelés hagyományai, a pogány *akaška* ünnepen (ezt az ünnepet a tavaszi szántás megkezdésekor tartották) énekelt dalok és a világ teremtéséről szóló monda. Atamanov az egyetlen a kötet szerzői közül, akinek még ráolvasásokat sikerült gyűjtenie. 42 lapnyi anyagában 11 hagyományokról szóló elbeszélés, 1 mese, 21 dal, 22 találós kérdés, 140 közmondás és 2 ráolvasás található.

A. V. Gilmajev (Татышлинский диалект I, 97—102) hat lapnyi szöveget közöl a szokásos bevezető nélkül a Baskíriában beszélt tatisli nyelvjárásból. A nyelvjárásról Naszibullin ad információkat a jelen kötetben. Gilmajev anyagában 17 négysoros dal és 51 rövidebb babona, hiedelem található.

B. S. Zaguljajeva két publikációval szerepel a kötetben. Az elsőben az általa már korábban is tanulmányozott kilmezi nyelvjárást mutatja be (Прикильмезские говоры, 103—125), amelyet a Kilmez folyó középső folyása mentén, Udmurtia középső részén a szelti és szumszi körzetben beszélnek. A nyelvjárás a többi középső dialektushoz hasonlóan közel áll az irodalmi nyelvhez. Ettől az affrikáták gyakoribb használata (főleg szóbelsejében), bizonyos rövidült alakok (pl. *mįnko* < *mįnisko* 'megyek') használata és más hang- és alaktani sajátságok választják el. A szerző 21 lapon 1 mesét, 3 elbeszélést a hagyományokról és 4-et a szokásokról, 11 dalt és 12 találós kérdést közöl.

Másik publikációjában Zaguljajeva az Udmurtia déli részén (az alnasi körzetben) található Muvazsi és Csumali falvak nyelvéből közöl mutatványokat (Говоры дд. Муважи и Чумали, 126—136). Ez a tájnyelv a déli nyelvjárásokéval megegyező sajátságokat mutat. A szerző megállapítja, hogy az irodalmi nyelv *n, t* hangjainak itt egyes esetekben *ń, ť* felel meg (127). A megadott példákból nyilvánvaló, hogy a palatalizáció a megelőző vagy a következő *i* hatására történt. Ez a jelenség a votják nyelvjárásokban széles körben elterjedt. Egy-egy elbeszélés Muvazsi falu keletkezéséről, illetve a házassági szokásokról, 4 dal és 62 babona található a 9 és fél lapos nyelvmutatványban.

V. K. Kelmakov (Кырыкмасские говоры III, 137—148) folytatja a Kirikmasz folyó mentén, Udmurtia egyik déli körzetében beszélt dialektus bemutatását. A cikk I. és II. része a fent említett két nyelvjárási tanulmánykötetben jelent meg. Mivel az előző részekben a nyelvjárás sajátságait részletesen leírta, itt csak szövegeket közöl, amelyeket tanítványai az ő vezetésével gyűjtöttek. 11 és fél lapon 4 elbeszélés található Karamasz-Pelga falu keletkezéséről, egy a régi falusi életről, valamint 5 dal, 11 négysoros és 14 babona.

A kötet zárótanulmányában R. S. Naszibullin a Kámán túli, tehát a Permi területen, az Urálban és Baskíriában beszélt votják nyelvjárásokkal foglalkozik (Диалекты Закамья и Урала I, 149—180). A Kámán túli földrajzi terminus, mert az idesorolt dialektusok közt mélyreható különbségek vannak. Az itt élő votjákok Kazán eleste (1552) után költöztek erre a területre, és korábbi lakóhelyeiken is különböző nyelvjárásokat beszéltek. A sagirti nyelvjárást beszélők a Permi terület déli részén élnek, 23 településen, ma főként orosz környezetben. Ez a nyelvjárás déli (fonetika, lexika) és északi (morfológia) vonásokat egyesít magában. Földrajzi elhelyezkedése alapján azonos lehet a Munkácsinál (MSFOu. 102) szereplő permi nyelvjárással. E feltevés nyelvészeti vizsgálata még a jövő feladatai közé tartozik. Az itt közölt kis terjedelmű nyelvi anyag (3 és fél lapon 1 dal és 9 négysoros) alig könnyíti meg e feladat elvégzését. A baskíriában 72 településen élő votjákok a szerző szerint négy különböző nyelvjárást beszélnek. Ezek közül a Buj és Tanip folyók mentén beszélt dialektust Naszibullin alaposan tanulmányozta (erről írta eddig nem publikált kandidátusi értekezését), és ebből viszonylag nagyobb terjedelmű anyagot (18 lapon 3 mesét és 37 négysorost) közöl. Ez a nyelvjárás a déli csoporttal mutat rokonságot, bár — feltehetőleg az erős tatár hatás eredményeként — itt egy újabb magánhangzó *(ä)* is kifejlődött. A szintén Baskíriában beszélt tatisli és taskicsi nyelvjárásra a tíz fonémából *(u, ů, i, o, ȯ, e, a, ä, ə̂, ə)* álló magánhangzórendszer jellemző. Az előbbiből a jelen kötetben Gilmajev közölt mutatványokat, az utóbbiból Naszibullin tesz közzé 3 lapon 13 négysorost. Ilyen kis terjedelmű korpusz aligha teszi lehetővé ennek a kevéssé ismert dialektusnak alaposabb tanulmányozását. E két dialektus a délnyugati (malmizs-urzsumi/sosmai és kazáni/kukmori) nyelvjárásokkal mutat fel rokon vonásokat. A baskíriai Kanli falu nyelvjárása bizonyos vonásaiban (pl. hat magánhangzó-fonéma megléte) az északi votják nyelvterületbe beékelt beszermán

dialektusra emlékeztet. Itt két lapon 17 négysorossal van képviselve. Az Urál hegységben, cseremisz és tatár környezetben, két faluban beszélik a Naszibullin által krasznoufimszki nak nevezett nyelvjárást. Ezt a szerző korábban részletesen ismertette (vö. Szíj : NyK 81 : 414–415). Itt két lapon két rövid, a mindennapi életből vett elbeszélés mutatja be ezt a dialektust. A Kámán túli nyelvjárásokra az erős tatár (és baskír) hatás jellemző. Naszibullin szerint a tatisli, illetve a Buj és Tanip menti dialektusokban kétezer tatár (–baskír) jövevényszó van, a taskicsiben még ennél is több. Konkrét bizonyítékok nélkül nehéz az ilyen becsléseket reálisan értékelni. Természetesen lehetséges, hogy egy eltatárosodóban levő votják ennyi tatár szót ismer és használ, kérdéses azonban, hogy az ilyen kevert nyelv mennyiben tekinthető még votjáknak.

Összegezve az elmondottakat, megállapíthatjuk, hogy az ismertetett kötet publikálásával votják kollégáink nagy lépést tettek előre anyanyelvük dialektusainak kutatásában. Ezt a munkát feltétlenül folytatni kell, hiszen a nyelvjárások jobb megismerése, egzakt rendszerük leírása önmagában is fontos feladat, de a nyelvemlékek hiánya miatt a votják nyelvtörténetnek s rajta keresztül az egész finnugor összehasonlító nyelvtudománynak is fontos forrásai a votják nyelvjárások. Reméljük, a további szövegközlések és nyelvjárási tanulmányok nem váratnak sokáig magukra!

CSÚCS SÁNDOR

В. К. Кельмаков: Образцы удмуртской речи. Северное наречие и срединные говоры

Издательство Удмуртия, Ижевск 1981. 299 l.

Az „Образцы . . . речи" című, lassan sorozattá kerekedő finnugor kiadványokhoz hasonlóan, a lapp (G. M. KERT 1961), a különféle karjalai nyelvjárási (G. N. MAKAROV 1963, G. N. MAKAROV–V. D. RAGOJEV 1969, V. D. RAGOJEV 1980), vepsze (M. ZAJCEVA–M. MULLONEN 1969), komi–zürjén (1971) nyelvmutatvány után végre megjelent Izsevszkben az első udmurt „Образцы" kötet. Miként az alcím mutatja, anyaga nem terjed ki az egész udmurt nyelvterületre, „csak" az északi nyelvjárásterületet (наречие) és az ún. középső nyelvjárásokat (говоры) érinti.

A kötet a következő részekből áll: részletes tartalomjegyzék (5–12), Bevezetés (13–27), Irodalomjegyzék (28–31), Az északi nyelvjárásterület anyaga (32–171), A középső nyelvjárások anyaga (172–286), Jegyzetek (287–298), Műfajok szerinti mutató (299).

A gyűjtést illetően a kötet kollektív munka eredménye: V. K. KELMAKOV és az általa irányított másod-, harmadéves izsevszki udmurt szakos egyetemi hallgatók a nyelvjárásgyűjtő terepgyakorlatokon jegyezték föl a nagy terjedelmű, témáját illetően rendkívül sokrétű anyagot. A válogatás során a szerző előnyben részesítette a „klasszikus" népköltészeti műfajokat. Ennek terjedelmes indoklása sejteti, hogy nem mindenki számára magától értetődő, hogy az ilyen jellegű nyelvészeti kiadványokban a közelmúlt eseményeire, a mai életre vonatkozó szövegek háttérbe szoktak szorulni. A kiválasztott műfajok közül a többnyire tragikus végű, orosz szakkifejezéssel быличьки és бывалшины nevű, ma már némi iróniával előadott, a hiedelemvilágban játszódó babonásfantasztikus történetek hatnak az újdonság erejével. A szerző az anyagot területi (földrajzi) és adminisztratív egységek szerint, ezen belül műfaji-tematikus (próza, dal, közmondások, találós kérdések stb.) elrendezésben, fonetikus átírásban és viszonylag szöveghű, majdnem nyers orosz fordításban közli. Az adminisztratív egységek (falvak, járások) szerinti anyagrendezést az indokolja, hogy az udmurt nyelvjáráskutatók – helyesen – úgy vélik, a nyelvjárások aprólékos rendszerezésének még nem jött el az ideje. Éppen az ilyen kötetek segítségével lehet a kutatást és a nyelvjárások szerinti anyagrendezést előmozdítani, ebben a fontos és az udmurt nyelvtudományban égetően sürgős kérdésben egyre tisztábban látni.

A műfajok szerinti eligazodást a 299. oldalon közreadott mutató nagymértékben megkönnyíti. A 200 számozott egységben közölt „alkotások" terjedelme változó: egy-egy szám alatt hol 8–10 közmondás, hol pár soros dal, hol pedig hosszabb (2–3 lapnyi) próza is található. Egészében véve a terjedelmi, tartalmi változékonyság jellemzi a kötetet. A 32–171. oldalon (1–107. sz.) az északi, a 172–286. oldalon (108–200. sz.) a középső nyelvjárások anyaga olvasható. A szerző mindkét részt a nyelvjárásterület rövid jellemzésével vezeti be (32–36, 172–173). Az északi nyelvjárási sajátosságok leírása során megemlíti, hogy a beszermánok nyelvét (язык бесермян – ez az udmurt nyelvtudo-

mányban használatos diplomatikus megfogalmazás!) a kérdés szakértőjétől, T. I. Tyepljasinától eltérően nem az északi nyelvjárás sajátos kisebb egységének, hanem önálló nyelvjárási egységnek tekinti (32). Ezzel a véleményével nem áll egyedül (vö. Csúcs S.: NyK 82 : 135).

A beszermánok kapcsán említendő egy nehezen hozzáférhető cikk, amely főleg a nyelvészet szemszögéből számos vitatható, de mindenképpen elgondolkodtató nézetet tartalmaz. D. M. Iszhanov Татаро-бесермянские этнические связи как модель взаимодействия булгарского и золото-ордынско-тюркских этносов (Tatár–beszermán etnikai kapcsolatok mint a bolgár–Aranyhorda-beli török etnoszok egymásrahatásának modellje) című cikkéről van szó, amely a moszkvai Mikluho-Maklaj Néprajzi Intézet 300 példányban kiadott, 224 lapnyi, sokszorosított, Изучение преемственности этнокультурных явлений című cikkgyűjteményében jelent meg 1980-ban (16–28; egy szoszvai vogul és két cseremisz néprajzi tárgyú cikket is tartalmaz). D. M. Iszhanov levéltári ún. etnostatisztikai, történeti-demográfiai, történeti stb. adatok alapján vizsgálja a beszermánok és a Közép-Volga–Urál-vidéki tatárok etnogenezisét. A beszermánok a volgai bolgárok és az udmurtok konszolidációjával, a csepcai (= nukrati = karinói) tatárok a bolgárok és az Aranyhorda-beli tatárok konszolidációjával jöttek létre. Konszolidáción két komponens közreműködésével egy új harmadik létrejötte értendő, szemben az asszimilációval, amelynek során a két komponens egyike föléje kerekedik a másiknak. A beszermánság a 15. sz. első felétől kezdve a 17. sz. 70-es éveire alakult ki a bolgár–udmurt keverékből. A kazányi tatárok nem asszimilálták, nem asszimilálhatták a bolgárokat – ez a nálunk is elfogadott, de, miként látjuk, téves nézet –, mivel az Aranyhorda-beli tatárság (törökség) és a bolgárok konszolidációjával jöttek létre.

Az udmurt nyelvmutatványkötet bevezetőjében V. Kelmakov a következőképpen korszakolja az udmurt nyelvjáráskutatás (és egyben a népköltészetkutatás) történetét: I. 1858–1928, II. 1929–1954, III. 1955-től napjainkig. (Ez a korszakolás pl. nem egészen esik egybe az udmurt irodalmi nyelv kialakulásának korszakolásával, l. NyK 82 : 381.) Az 1858-as kezdet F. J. Wiedemann Zur Dialektenkunde der wotjakischen Sprache című cikkének a megjelenésével indokolható (Bulletin de la Classe des Sciences Historiques . . . de l'Academie Impériale des Sciences de St. Petersbourg 1858. 240–256). 1929 – a D. V. Bubrich-vezette első tudományos nyelvjárásgyűjtő expedíció éve, 1955-ben pedig T. I. Tyepljasina megvédte az első udmurt nyelvjárási kandidátusi értekezést (a tilovaji nyelvjárásról).

A népköltészeti kiadványok sorát V. G. Gavrilovnak az 1873–75-ben a kazányi és a vjatkai kormányzóságban gyűjtött, 1880-ban közzétett kötete nyitotta meg. 216 rövid (4-soros) dal és 23 ún. tematikus ének, 172 találós kérdés, 14 mese, 5 pogány könyörgés, 5 legenda és monda, valamint néhány, a hitvilággal és a szokásokkal kapcsolatos leírás jelent meg benne – udmurtul orosz nyersfordítással és csak oroszul. Ezt a kötetet a korabeli viszonyokhoz mérten mintaszerű tudományosság jellemezte. Elsőként és a maga teljes gazdagságában, szépségében mutatta be az udmurt népköltészetet, és egyúttal nyelvmutatványul szolgált az érdeklődőknek. Így pl. Munkácsi Bernátnak, aki belőle ismerkedett meg – saját kifejezésével élve – a „költői lelkületű" udmurt néppel.

Az időrendben második kiadványt, Ny. Pervuhin Эскизы преданий и быта инородцев Глазовского уезда. Эскиз III. (Вятка 1888) című könyvét a szakirodalomban általában „csak tudománytörténeti jelentőségűnek" tartják, s ezzel a minősítéssel V. Kelmakov nem tud egyetérteni. Igaz, hogy a leírás tökéletlensége miatt a szövegek nyelvjárási kutatásra alkalmatlanok, de ez a 25 udmurt, 7 „eludmurtosított" orosz népdalt, 27 pogány imát, 165 találós kérdést és 25 közmondást tartalmazó kötet az egyetlen, amelyből a századvégi északi udmurt népköltészetet meg lehet ismerni! Különösen a pogány imák méltók a megbecsülésre, hiszen ez a műfaj ma már csaknem mindenhol, de az északi udmurtok körében különösképpen, kihaltnak tekinthető.

A századfordulón egymást követték a kétnyelvű kiadványok. G. Verescsagin (1886, 1889) a középső nyelvjárásokból, I. N. Szmirnov (1890) a kámántúli nyelvjárásokból, Sz. Bagin (1897) a déli nyelvjárásokból tett közzé anyagot, I. (J.) Vasziljev németül (MSFOu. 18) a középső és a déli nyelvjárásokból. T. G. Aminoff finnül (JSFOu. 1), Munkácsi Bernát magyarul ismertette az udmurt népköltészetet. A szerző részletesen és tiszteletteljes szeretettel méltatja Munkácsi Bernát és Yrjö Wichmann érdemeit az udmurt nyelvjáráskutatásban. A 20. századi gyűjtők közül T. K. Boriszov emelkedik ki, 1929-ben 463 déli udmurt dalt adott ki 1913-as, 1925–26-os gyűjtéséből. Az 1929 és 1954 közötti időszakot a nagy lendülettel megindult, majd szárnyaszegetten abbamaradt gyűjtőmunka – és a mind a mai napig kiadatlan gyűjtések jellemzik. 1955-től új korszak kezdődött (l. a NyK-ban rendszeresen megjelent híradásokat).

Ennek az új koszaknak, a céltudatos és jól szervezett kutatómunkának egyik elismerésre méltó eredménye ez a kellemes külsejű kötet. Reméljük, mielőbb lesz folytatása, hiszen a könyvből terjedelmi okokból kimaradt anyag, valamint a déli udmurt nyelvjárások, a sok viszontagságot megélt peremnyelvjárások és nyelvjárásszigetek népköltészete is megismerésre és kutatásra vár. Igény van rá, anyag van, kitűnő szakemberek is vannak. A régi keleti bölcsesség szerint mester az, akinek van tanítványa és tudós az, akinek volt mestere. Ezt a kötetet V. K. Kelmakov a nemrég elhunyt V. I. Litkinnek, szeretett és tisztelt mestere emlékének ajánlotta.

Szíj Enikő

Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben

Nyelvtudományi Értekezések 106. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 98 l.

1. Talán nem véletlen, hogy a magyar nyelv egyik igen bonyolult, de ugyanakkor nagyon érdekes kérdéséről az első összefoglalást egy külföldi szakember írta meg. A társadalmi viselkedés szabályait és normáit nyelvi kifejezéseszközeikkel együtt megtanulni általában nem könnyű feladat, de különösen nem az egy, a magyar nyelvet tanuló idegen számára. A magyar megszólításformák rendszerére mindig a tarkaság volt a jellemző, s ez nemcsak a társadalmi viszonyok bonyolultságából fakadt, hanem abból is, hogy hiányzott és mind a mai napig hiányzik az eszményi általános megszólításforma (vö. Ladó János: Nyr. 83: 35), amely más nyelvekben, pl. német, orosz, francia stb. megvan és egyszerűbbé teszi a kérdést.

2. A szerző a magyar nyelv jó ismerője (jelenleg is oktatja nyelvünket a moszkvai egyetemen). Ösztöndíjas aspiránsként hosszabb időt töltött hazánkban, s 1978-ban sikeresen megvédte kandidátusi értekezését, amelyet a mai magyar nyelvben használatos megszólítási formákról írt, A társas érintkezés nyelvi eszközei a mai magyar nyelvben címmel. Ennek a disszertációnak az átdolgozott és kiegészített változata az ismertetendő munka.

3. A vizsgálat alapjául a Budapesten beszélt köznyelv szolgált (ezt részben az anyaggyűjtéssel kapcsolatos lehetőségek szabták így meg, vö. 8). A kérdőíves gyűjtésen kívül mai szépirodalmi művekből, valamint a rádióban és a televízióban elhangzott beszélgetésekből gyűlt össze a vizsgálandó anyag. A felhasznált kérdőív egyébként a Függelékben (88–91) található, a kapott adatok elemzését pedig a II. (27–42) és a IV. (67–86) fejezetben olvashatjuk. Az előbbi a tegezést, illetőleg a tegeződést vizsgálja. A mai állapot bemutatásához óhatatlanul hozzátartozik az előzmények áttekintése, amelyből megtudhatjuk, hogy Magyarországon a 16. századig általános volt a tegeződés, korra, nemre, társadalmi helyzetre való tekintet nélkül. Később a magázó formákkal együtt használták, de általánossá már nem vált. A kölcsönös tegezés, vagy a tegeződés helyett az egyoldalú tegezés is elterjedt (vö. 279), s ez még a családon belül, házastársak között, illetőleg a szülők és gyermekek között is gyakori volt, s még ma is tapasztalható. A mai nyelvhasználatra jellemző, hogy ismét terjed a tegeződés, az egyoldalú tegezés viszont visszaszorulóban van (vö. 30). A szerző két csoportot különböztet meg a második személyű megszólítási formák használatában: 1. általános vagy „kötelező" és 2. lehetséges vagy „nem kötelező" tegezést és tegeződést, melyeknek kor, nem, társadalmi helyzet és beszédszituáció szerinti eseteit egy igen jó és érdekes táblázat (31–32) mutatja be. A könyvnek ez a fejezete érzékelteti leginkább, hogy a szerző maga is fiatal ember, aki az adatokat saját személyes tapasztalataival is ki tudta egészíteni és sok új, erősen szociologikus megállapításra jutott. Például: az életkor csökkenésével nő a tegezés és a tegeződés lehetősége, s ez a nyelvi norma változását, módosulását is előidézi (41). Meggondolkoztató az a megállapítása, hogy a magyar nyelvhasználatban elsősorban társadalmi tényezők döntenek a tegeződésre való áttérésben, az oroszban pedig ezt egyéni érzelmi szükséglet eredményezi (42).

4. A harmadik személyű megszólítás, a magázás és az önözés a tárgya a következő fejezetnek (43–66). Bár ennek az udvariassági formának a tegeződés terjedésével erősen szűkült a használati köre, még mindig bőséges anyagot nyújt a nyelvésznek, s elég sok nehézséget a magyarul beszélő külföldinek. Sinor Dénes (NytudÉrt. 83: 545–52) írja, hogy már a két világháború közti időben sem volt udvarias „enyhítő" szavak nélkül hasz-

nálni a *magá*-t. Ma is ez a helyzet, s tulajdonképpen ez teszi bonyolulttá a használatát. Néhány esetben természetes a *maga*, például egymással bizalmas viszonyban levő beszélgető társak között (azonos és különböző neműek esetében egyaránt), valamint egyenlő társadalmi helyzetben levők esetében, de elfogadható akkor is, ha korban, rangban feljebb álló beszédében találkozunk vele (47). A *maga* bizonyos esetekben nem tiszteletet, hanem fölényt, felsőbbrendűséget fejez ki (43). Különböző korú és társadalmi állású személyek között elképzelhetetlennek tűnik, hogy a fiatalabb vagy alacsonyabb rangú szólítsa *magá*-nak a másikat (minden köz- vagy tulajdonnévi elem alkalmazása nélkül), pl. diák a tanárát (vö. 46). Ugyanakkor tapasztalatból tudjuk, hogy a hazánkban tanuló külföldi diákok számtalanszor kerülnek abba a helyzetbe, hogy udvarias megszólításként a *magá*-t használják, s ezzel nemcsak a magyar nyelvi etikett normáit sértik meg, hanem esetleg a megszólított személyt is. De nemcsak egy külföldi kerül ilyen nehéz helyzetbe, hanem mi is, akiknek anyanyelvünk a magyar. Ezen sajnos az sem segít mindig, hogy az *elvtárs*, *úr*, *kartárs*, *bácsi* stb. köznevek (s ezek jelzős változatainak) vocativusi használatával próbáljuk megoldani a megszólítás gondját, mivel ezek használata sem helyénvaló minden esetben. Egészen sajátságos nyelvi szerkezetet hoz létre az udvariasság fokozására szolgáló *tetszik* segédige, amely a beszélt nyelvben igen gyakori (vö. 60–63).

Bár az előszó (Bevezetés 3–9) külön is megemlíti, hogy a vizsgálatnak nem volt célja a más nyelvekkel való összehasonlítás, azért bőven találkozunk a könyvben ilyen utalásokkal, elsősorban a szerző anyanyelvéből, az oroszból vett példákkal.

5. A szerző – szándéka szerint is – a mai magyar köznyelv megszólítási formáinak nagyon alapos leíró szempontú vizsgálatát végezte el, de ezen kívül érintett nyelvtörténeti, stilisztikai és főleg szociolingvisztikai kérdéseket is. A magyar nyelvészeti szakirodalomban ez az első összefoglaló munka erről a témáról (az eddigi cikkek, tanulmányok általában egyes korszakokkal és csak bizonyos jelenségekkel foglalkoztak), s elsősorban számunkra fontos kérdésekről esik szó, de bizonyos vagyok benne, hogy nagy érdeklődésre tartana számot minden anyanyelvünk iránt érdeklődő körében. Jó lenne minél előbb megjelentetni valamelyik világnyelven is, például a szerző anyanyelvén.

POSGAY ILDIKÓ

B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata

Nyelvtudományi Értekezések. 108. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 96 l.

A Kolozsvári Babeș-Bolyai Egyetem docensének itt bemutatásra kerülő munkája az 1974-ben megvédett doktori értekezésének egyik fejezete. B. GERGELY PIROSKA célkitűzését, a névanyag gyűjtésének és feldolgozásának módszerét doktori értekezésének már korábban közreadott fejezetéből, A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere (Kriterion Kiadó, Bukarest 1977. 262 l.) című kiadványából ismerhetjük meg (ehhez l. tőlem: Nyr. 1978 (102): 487–493).

B. Gergely Piroska 1960–65 között Kalotaszeg 34 helységében 18 670 élő személy család-, kereszt-, bece- és ragadványnevét gyűjtötte össze. A névanyag birtokába népi adatközlők személyes kikérdezésével jutott. A névanyagot Kalotaszeg vidékének négy al-tájegysége szerinti bontásban: Felszeg, Alszeg, Kapusmente, Nádasmente elemi és hasonlítja össze.

A jelen feldolgozás az 571-féle kalotaszegi családnév állományának és használatának statisztikai felmérését, jelentéstani csoportokba sorolását és a családnevek nyelvi alkatának vizsgálatát tartalmazza.

A családnév állományának névstatisztikai alapon nyugvó összehasonlítása abból a közismert tényből indul ki, hogy egy sok településből álló tájegység névállományának belső felépítése, szerkezete van. Ebben a belső szerkezetben a szerző elkülönít egy statikus és egy dinamikus oldalt. A statikus oldalon, a nevek megterheltségi fokán belül előfordulnak nagy- és átlagos megterheltségű családnevek, ritkán előforduló családnevek, illetőleg egy családtól vagy családtöredéktől viselt nevek. A családneveknek az egyes nemzedékekben való jelentkezése a névállomány belső szerkezetének dinamikus oldala. A mindhárom nemzedékben képviselt nevek a törzsökös családnevek, a kihalófélben levő neveket csak az idős nemzedékek tagjai, az újonnan meghonosodott neveket viszont a középkori nemzedékek tagjai viselik. Az al-tájegységek szerinti névstatisztikai össze-

hasonlítás, és e csoportokon belül a társadalmi-gazdasági hatások által végbement változások elemzése A kalotaszegi családnevek állománya című első fejezet.

A családnév az egyén azonosítását biztosítja, a családhoz való tartozást jelöli. Kalotaszegen azonban a családnévnek ez a funkciója csak hivatalos (írásbeli) szinten érvényesül maradéktalanul. Az egyes családnevek névhasználati értékét, funkcióját több körülmény határozza meg. Ha sok az azonos nevű család, vagyis a családnév nagy megterheltségű, a homonímia elkerülése végett a népi névhasználatban a családnevet ritkán használják, helyét az azonosításban a ragadványnév tölti be, illetőleg a családnevet más névfajta váltja fel vagy egészíti ki. De gyakran megesik, hogy egy ritkán előforduló családnév is kiszorul a népi névhasználatból. Ennek oka az, hogy Kalotaszegen a ragadványnévadás a mai napig is élő és igen eleven névadási forma, amit alátámaszt az a tény is, hogy az 571-féle családnév mellett (és helyett) 2588 különböző ragadványnév él a népi névhasználatban. Mind az írásbeli, mind a szóbeli névhasználatban a család-, kereszt-, bece- és ragadványnevek különféle névkapcsolatokban jelentkezhetnek.

A családnév használatának, funkciójának kérdéseit ugyancsak al-tájegységi felosztásban a második fejezetben vizsgálja a szerző.

A kötet végén, az Összefoglalás-ban a szerző megállapítja: „A mai kalotaszegi névrendszerben a család- és ragadványnevek a személy azonosításában egymást közvetlenül kisegítő névfajták . . . a családnévállomány szerkezete különösen a ragadványnévhasználat kialakítására van nagy hatással . . . A ragadványnevek egy része egész közeli rokonságot mutat a családnévvel, amennyiben nemcsak egyéni, hanem családi vonatkozásban is identifikál. Az ilyen ragadványnevek a családnévhez hasonlóan öröklődnek is . . . Megragadható e két névfajta kapcsolata . . . a név nyelvi formájának területén is . . . a családnevek alakilag is megszilárdult rendszere hat a nyelvi megformálásban semmitől sem korlátozott, szabadon alakuló ragadványnévformákra" (82—83).

A B. Gergely Piroska által levont tanulságok, valamint a két kiadvány (A kalotaszegi ragadványnevek; A kalotaszegi családnevek) ismeretében az a gondolat ötlik az olvasó eszébe, hogy talán szerencsésebb lett volna még bizonyos rövidítések árán is (pl. a falvak névállományának aprólékos, rengeteg munkát adó és időt felemésztő, két tizedesig számolt statisztikai adatközlésének elhagyásával) a ragadványneveket és a családneveket együtt tárgyalni. A családnév és a ragadványnév funkciójának tanulmányozása és elemzése ugyanis a névhasználati kérdés szorosan összefonódó, egymásraható és egymást kiegészítő két oldalának a megvilágítása.

A harmadik fejezetben a Kniezsa István-féle szófaji-jelentéstani beosztásban rendszerezi a szerző a családneveket. A három fő csoportot (személynévi-, helynévi- és köznévi alapszavú családnevek) tovább tagolja a családnevek alapszavának jelentése szerint. A családnevek e szinkron jelentéstani rendszerezésének ellentmondásossága abban rejlik, hogy a családnév köznévi alapszavának mai jelentéséből indul ki, holott a nevek eredeti jelentését csak névtörténeti és családtörténeti kutatásokkal lehet egyértelműen tisztázni. Ebből következnek a félreértések és a vélemények különbözősége. Én pl. a *Vasas* nevet nem a katonaságra, hanem a foglalkozásra utaló köznevek csoportjába sorolnám, a *Tyukodi* nevet kivenném az állatnévi kategóriából és átsorolnám a helynévi alapszóból *-i* képzővel alakult nevek csoportjába stb.

A szerző korábbi munkájában említi, hogy a családnevek feldolgozását a történeti névanyag tanulságaival is ki akarja egészíteni. Rendkívül sajnálatos, hogy ez, a történeti névadással foglalkozókat leginkább érdeklő fejezet technikai okok miatt kimaradt a kötetből.

A kalotaszegi családnevek nyelvi alkata című negyedik fejezet hangtani, alaktani, szókészlettani kérdésekkel és a családnevek nyelvi eredetével foglalkozik.

A kalotaszegi családnevek alaktani vizsgálatában még inkább érződik a szinkron és a történeti módszer keveredése, vagyis az effajta szinkron rendszerezés felemássága. A Kniezsa-féle beosztás szerint a személynevekből alakult családneveket szerkezetileg, alakilag három csoportba lehet sorolni: 1. a puszta személynévből (régi magyar személynévből, idegen eredetű személynévből, keresztnévből, keresztnevek becéző alakjából) származó családnevek; 2. *-i* képzős családnevek (Ferenci); 3. *-fi* utótagú családnevek. A helynevekből alakult családnevek alakilag két csoportba oszthatók: 1. *-i* képzővel ellátott helynevek; 2. képző nélküli, puszta helynevek. A családnevek harmadik csoportja köznevekből alakult (vö. Kniezsa, MagySzlov. 11—13).

B. Gergely Piroska nem követi a fenti beosztást, hanem úgy jár el, mintha névanyagát egy szóvégmutató szótár számára készítené elő, ugyanakkor azonban a jelentéstani csoportokon belül, történeti alakulásuk szerint csoportosítja a családnevek alapjául szolgáló szavakat. Ebből a módszerből következik, hogy nála egyenrangú csoportot alkot pl. az *-ó, -ő* végű régi magyar személynévből *(Bacsó, Bedő)* alakult családnév

a *-fi* utótagú keresztnévből *(Gálfi)* alakult családnévvel, az *-i* becézőképzős személynévből *(Dani)* alakult családnév az *-i* képzős helynévből *(Tordai)*, az *-ó, -ő* igenévképzős és *-ász, -ész* képzős köznévből *(Szabó, Juhász)* alakult családnévvel stb. Holott a régi magyar személynevek, valamint a személynevek becéző alakjai „nem a családnévvel kapcsolatban keletkeztek, hanem még akkor, amikor valódi személynevek voltak, a magyar becézőalakok képzésének módja nem a családnevek, hanem a személynevek kérdéséhez tartozik" (KNIEZSA: i. m. 10). Ugyanez vonatkozik a köznévi alapszavú családnevekre is. A köznevek (foglalkozást jelentő szavak, tulajdonságra utaló szavak stb.) jóval a családnév keletkezése előtt alakultak. Ezért a kalotaszegi (és más) családneveknek az alapszavak képzője alapján való alaki osztályozása nem tartozhat a szinkron családnévvizsgálat módszeréhez.

A kalotaszegi családneveknek mintegy 16–17%-a más nyelvekből származik. Többségük a tájegység román lakosságának családneveiből, kisebb hányaduk szláv és német családnevekből tevődik össze.

A kötet végén a családnevek betűrendes adattára található, amely a családnevek megterheltségéről és elterjedéséről is tájékoztat.

FEHÉRTÓI KATALIN

Fodor István: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland

Archäologische Beiträge. Szeged 1977. 136 l. + 15 képtábla

A szegedi József Attila Egyetem gondozásában megjelent kötet az Acta Antiqua et Archaeologica sorozat 20. monográfiája régész-őstörténész szerző három jelentős tanulmányát tartalmazza. 1. A magyar nyelv bolgár–török jövevényszavai és a régészet (7–64. lap I–XI. tábla). 2. Régészeti megjegyzések a magyar *sátor, kemence* és *pest* szavak eredetéhez (65–86 l.). 3. A csernigovi veretes tarsoly (87–136 l., II–XV. tábla).

1. A magyar nyelv bolgár–török jövevényszavainak problematikája őstörténetünkkel foglalkozó szakirodalmunkban egyik legfontosabb, sok félreértést okozó kérdése, amely eddig jobbára csak a nyelvészek figyelmét vonta magára. A csuvas-típusú, részben az ekés földművelésre, valamint a szarvasmarha-tartásra utaló jelentős jövevényszórétegünk átvételének helye és kronológiája mind ez idáig vitatott kutatóink között. GOMBOCZnak, aki a kérdést felvetette és máig hatóan befolyásolta, az volt a véleménye, hogy a magyar–bolgár érintkezés vagy a Közép-Volga vidékén a 7. század után ment végbe, vagy pedig a Kaukázus északi előterében a 7. század előtt történhetett. Ezzel szemben MOÓR ELEMÉR, LÁSZLÓ GYULA, TOMKA PÉTER és mások, úgy gondolják, hogy az említett, belterjesebb jellegű termelőgazdálkodásra utaló török szavak főleg a Kárpát-medencébe kerülhettek be honfoglaló őseink nyelvébe. BARTHA ANTAL viszont amellett száll síkra, hogy a jelzett szavak 7–9 sz. folyamán kerültek a magyar nyelvbe, mégpedig a kazár birodalom területén, melyet az ún. szaltovó–majaki régészeti műveltség fed. Véleménye szerint az addig nomád magyarok a kaganátusban élő török és iráni népek letelepült ekés földműves kultúrájának hatása alá kerültek és megismerkedtek a földműveléssel és szarvasmarha tartással. SINOR DÉNES sommásan az átadó török etnikumát vonta kétségbe, mivel ezeknek a szavaknak a nagy része mint ismeretes, a mongol nyelvben is kimutatható.

A szerző e vitatott kérdés vizsgálatába bevonta a régészet adatait, a szovjet kutatók legújabb eredményeit is a szaltovo–majaki feltárásával kapcsolatban, amely munkálatokban az utóbbi években magyar régészek is kiveszik részüket. Fodor István elöljáróban ismerteti a legújabb szovjet és bolgár archeológusok eredményeit, a szaltovo–majaki régészeti kultúra főbb vonásait, népi hovatartozásának kérdését, valamint a kutatástörténetet. A szaltovói régészeti komplexum óriási területet foglal el, majdnem az egész kelet-európai sztyeppét magába zárja, beleértve ebbe a ligetes mezőség nagy részét is. Elterjedése az Észak-Kaukázustól és Azovi-tengertől Baskíriáig, a Volga–Káma vidékéig követhető nyomon, de kimutatható Nyugat-Bulgáriában is. Kutatásával V. A. GORODCOV, A. A. SZPICIN, JU. V. GOTJO, D. JO. SZOMOKVASZOV, M. I. ARTAMONOV N. JA. MERPERT, L. N. GUMILJOV, N. I. GADLÓ, I. SZ. PLETNYOVA foglalkozott.

Már a harmincas években felmerült, hogy a szaltovói régészeti műveltség teljes egészében a magyarok hagyatéka lenne. E túlzás hatására ARTAMONOV és PLETNYOVA,

bár nem ismerték a magyar nyelv török jövevényszavait, kétségbe vonták a szaltovói kultúra lehetséges kapcsolatát őseinkkel. Később azonban kiderült, hogy ez a pontuszi sztyeppén 8–9. században létezett régészeti műveltség feltárt anyaga rendkívül erős egyezést mutat nyelvünk csuvasos jellegű jövevényszavaival, főleg a szarvasmarha tartásra és a földművelésre vonatkozóan, az ekétől kezdve a béklyón át a búzáig, árpáig, bikáig, stb.

Fodor István Kelet-Európa sztyeppei archeológiai anyagát elemezve arra a következtetésre jut, hogy a 10–11. századi gazdálkodást eleink a Pontusz vidékéről hozták magukkal és fejlesztették tovább. A levédiai magyarság a Dontól keletre minden bizonnyal részese volt annak a nomád népeket érintő letelepülési folyamatnak, amelynek nyomát a régészek a szaltovo–majaki kultúrában kimutatták. Szerinte, a csuvasos típusú jövevényszavak zömét valahol a Don vidékén vehettük át, a bolgár–törökök szomszédságában. Mindezt alátámasztja a szaltovói kultúra és Árpád-kori településeink szerkezeti hasonlósága, félnomád letelepülés felé hajló gazdálkodási struktúrája, beleértve ebbe az ekés földművelést is, valamint a Kárpát-medence és a tőle keletre fekvő terület állatállomány-összetételében megmutatkozó nagyfokú egyezés. További közös vonás még a jellegzetes cserépüstök, amelyre éppen Fodor kutatása hívta fel a figyelmet, nemrégen.

Fodor István feltételezi, hogy a ligetes sztyeppén letelepült alánok a magyarok itteni megjelenése idején a törökök által már asszimilálódtak és voltaképp ők gyakoroltak gazdasági téren a jelentős hatást őseinkre. Ezzel kapcsolatban megemlítem még, hogy szemben a nagyszámú csuvasos típusú átvétellel, mind ez ideig lényegében nem sikerült nyelvünkben kimutatni e korból származó iráni eredetű növénytermesztési terminológiát. Ez annál is inkább különös, mivel az ekés földműveléssel jellemzett szaltovói kultúra a kutatók többségének véleménye szerint a Kaukázusból kiinduló alán hatásra jött létre. Fodor jól látja ezt az ellentmondást, amit nyelvcserével próbál megoldani. Ez a hipotézis nem kizárt, de ismerve nyelvünk szépszámú más jellegű alán jövevényszavát, érdemes volna a kaukázusi nyelvek szempontjából is tanulmányozni ezt a kérdést.

Hiszen a levédiai, majd etelközi őseinkkel kapcsolatba került kaukázusi alánoknál, akárcsak utódaiknál, az oszéteknél a köles kivételével növénytermesztésre utaló iráni földművelési szakszó hiányzik. Ezeket kaukázusi átvételek helyettesítik. Újabban felmerült a szaltovó–majaki kultúra kialakításában az adige-kabardok kezdeményező szerepe, akik az újkorig településeikkel a Kaukázus előterét foglalták el. Vitatott a török–magyar érintkezés kelet-európai színhelye is. Egyesek a ligetes sztyeppe mellett törnek lándzsát, mások az érintkezés helyét délebbre helyezik, ahol eke leleteket találtak.

Fodor István viszont úgy gondolja, hogy a magyarság hozzávetőleg 700 körül hagyta el a Dél-Urált. Baskíriából a Don folyó vidékére hozzávetőlegesen a 8. században költözhettek őseink. A szerző felteszi, hogy a magyarok észak–déli irányú elmozdulása, sztyeppére kerülése, hosszantartó folyamat volt. Majdnem ugyanezt az utat tették meg a volgai bolgárok is a 8. század első felében. csakhogy fordítva, északi irányban. Így a két nép szálláshelye jóideig közvetlenül egymás szomszédságában lehetett. A magyaroknak a csuvasok elődeivel való etnokulturális kapcsolatai időben megelőzték a Don környékén élő bolgárokkal való szomszédságot. Kapcsolataik a doni török csoportokkal 830 utánra tehető.

2. A nomád magyarság közt jelentős letelepült földművelő elem is élt, és ezek valószínűleg sohasem hagytak fel állandó jellegű épületek készítésével a téli szállásokon. A sátor valószínűleg a magyar nyelvben felesleges jövevényszó, vagy pedig egy különleges jurta-típust jelölhetett. A don-vidéki szaltovói szállásokon a lakosok, így a magyarok is, földbemélyített veremházakban laktak. Itt ismerkedtek meg a keleti szláv lakáskultúrára jellemző zárttüzelésű kemencével, vették át a szláv *kemence* szót. A régészeti feltárás biztosította tárgytörténeti adatok alapján részben módosítja Kniezsa István véleményét, aki a magyar szót a **kamenica* vagy *kamnica* (< **kamonica*) fürdőkemence jelentésű északi szláv átvételből magyarázta. A legújabb archeológiai leletek ugyanis azt bizonyítják, hogy a 6–8. század között a keleti szlávok etnikai területén található veremlakásokban mindenütt kőből rakott kemencéket találtak a kutatók. Ezek a kőkemencék a 8. és 10. század közepe között délebb vidékre is elterjedtek, így a szaltovói kultúra területére is. A ligetes sztyeppe vidékén élő magyarok így könnyen megismerkedhettek vele. 950 után azonban a kő helyett az agyagból készített kemencék terjedtek el a keleti szlávoknál. A kőkemence végül mint reliktum marad meg egyes északi nagyorosz néprajzi csoportok szaunáiban. Érdekes viszont, hogy Erdélyben a honfoglalás körüli szlávok településhelyein szintén kőtűzhelyes veremlakások kerültek elő. Dunántúlon és a Mátra vidékén 10–11. században ugyancsak kőkemencével fűtötték a lakó-

házakat. A szerző véleménye szerint a kemence szónak az oklevelekben későbbi elterjedése a hasonló jelentésű szláv *pest*-tel szemben azzal magyarázható, hogy jelentése a házban levő zárt tüzelő szerkezetre vonatkozott és így jóval ritkábban képeztek belőle helynevet. Kelet- és Közép-Európában a kőből, illetve agyagból készült kemencét a honfoglalás előtt ismerték. A szerző megalapozottnak látja Tálasi István néprajzi alapozottságú álláspontját, hogy a kemence szó nyelvünkben valamivel régebbi lehet, mint a bolgár–szláv eredetű *pest* szó.

3. A csernyigovi veretes tarsolyról írt cikkében Fodor István felveti azt a lehetőséget hogy magyar hatásokat kell keresni egyes keleti szláv tarsolylemezek díszítésében.

A német nyelvű kötet tanulmányai lehetővé teszik, hogy a külföldi kutatók részletesebben megismerkedjenek nemcsak Fodor munkásságával, hanem a honfoglaláskori magyar művelődéstörténet fontos kérdéseivel is.

VERES PÉTER

Gerhard Doerfer—Semih Tezcan: Wörterbuch des Chaladsch Dialekt von Charrab

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 232 l.

1. Annak ellenére, hogy háromszor is felfedezték, a Közép-Iránban beszélt haladzs egyike azoknak a török nyelveknek, amelyeket mind a mai napig csak főbb vonásaiban ismerünk. Első felfedezője, a jeles iranista, V. MINORSKY 1906-ban véletlenül bukkant rá haladzsul beszélők csoportjára, útban Borūǰerdből Teherán felé, Kondurud faluban (Qomtól kb. 75 km-re nyugatra). Rövid, néhány mondatos feljegyzését csak 1917-ben tudta kiegészíteni, amikor Teheránban alkalma nyílt két újabb haladzs nyelvjárás rövid feltérképezésére. (Adatközlői Pougerd és Xorāk-ābād faluból származtak.) Az ily módon kiegészített 1906-os gyűjtést Minorsky csak 1940-ben tette közzé (The Turkish Dialect of the Khalaj. BSOS 10/2: 417–437). Rövid anyaga alapján arra a következtetésre jut, hogy egy rendkívül figyelemre méltó török nyelvjárással állunk szemben és felhívja a haladzsra a turkológusok figyelmét. Minorsky után, de tőle teljesen függetlenül, egy másik iranista, M. MOǦĀDDĀM gyűjtött haladzs anyagot. Moǧäddäm 1939-es anyaga Tälxāb faluból származik (kb. 150 km-re Qomtól nyugatra), ahol helyi azeri nyelvjárást is lejegyzett. Moǧäddäm gyűjtése jóval részletesebb ugyan Minorsky feljegyzéseinél, de figyelembe véve, hogy expedíciós útjának fő célja helyi iráni nyelvjárások feltérképezése volt, az ő esetében sem beszélhetünk tudatos és rendszeres haladzs gyűjtésről. Expedíciós útjáról beszámoló, eredményeit közzétevő, perzsa nyelven írt 1941-es munkájában Moǧäddäm külön foglalkozik a haladzs nyelvvel is (Guyešhā-ye Wäfs wä Āšteyān wä Täfräš. Irān–Kude 11, Teheran 1318 h. š. 22, 26–92, 152–159), de anyaga és megállapítása, miszerint a helyi azeri és haladzs között jelentékeny eltérések vannak, hosszú ideig ismeretlen maradt a turkológia művelői előtt.

Döntő fordulatot a haladzs-kutatásokban az 1968-as év hozott. Ekkor jelenik meg G. DOERFERnek, a göttingeni egyetem professzorának első haladzs tárgyú cikke (Das Chaladsch – eine archaische Türksprache in Zentralpersien. ZDMG 118: 79–112), melyben Doerfer – a turkológia számára elsőként – felfedezi a haladzsot. Cikkében, Minorsky és Moǧäddäm gyűjtése alapján, arra a következtetésre jutott, hogy a haladzs egy rendkívül archaikus, a török nyelvtörténet (és ennek altaji háttere) szempontjából kiemelkedő fontosságú török nyelv, amely egyben önálló ágát képezi a török nyelveknek. Kezdeményezésére rövid idő alatt két expedíció is indul a haladzsokhoz (1968 március–április, 1969 február–április). Az első expedíció (melynek tagjai Doerfer tanítványai W. HESCHE, H. SCHEINHARDT és S. TEZCAN voltak) feltérképezte a haladzs nyelvterületet és ellenőrizte Minorsky és Moǧäddäm adatait. A másik expedíció (melynek munkájában G. Doerfer, S. Tezcan és P. RADǍBI vett részt) újabb falvakat is felkeresett, terjedelmesebb szólistákkal dolgozott és folytatta a folklór anyag gyűjtését is. (Az expedíciók munkájáról és a gyűjtött anyagról l. részletesebben G. DOERFER with the collaboration of W. HESCHE, H. SCHEINHARDT, S. TEZCAN, Khalaj Materials. Indiana University, Bloomington 1971. 1–21., Г. Дёрфер, О состоянии исследования халаджской группы языков. VJa. 1972/1: 89–93, S. TEZCAN, Zum Stand der Chaladsch-Forschung. In: G. HAZAI–P. ZIEME [szerk.]: Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Völker. Berlin 1974. 613–619.)

Az intenzívvé vált haladzs-kutatások eredményeként – elsősorban Doerfer

tollából – számos tanulmány látott napvilágot és 1971-ben megjelent a Khalaj Materials tervbe vett sorozat első, fentebb már említett kötete is. (A haladzs nyelvre vonatkozó munkák válogatott bibliográfiáját l. az ismertetendő mű 71–73. lapjain.)

2. 1980, azaz az első haladzs (nyelvjárási) szótár megjelenése, minden bizonnyal újabb fordulatot fog eredményezni a haladzs-kutatások terén. Az 1968–1980 közötti időszaknak – meglátásunk szerint – ugyanis volt egy súlyos szépséghibája: az anyagközlés hiánya. (Ezen csak némiképp enhyített a Khalaj Materials, ahol a szerzők Moğäddäm anyaga mellett csupán néhány rövidebb szólistát tettek közzé.) Doerfer munkáiból így elsősorban csak az derült ki, hogy szerzőjük hogyan értelmezi a rendelkezésére álló, de csak töredékeiben publikált haladzs anyagot. Közleményeiben több ízben is tárgyalta a haladzs megőrzött ősi vonásait (ilyenek például véleménye szerint az őstör. **p- h-* fokon való megőrzése, az őstör. **-d-* továbbélése, a hármas oppozíció a magánhangzó kvantitás terén stb.) és a haladzs alapján revízió alá vette a török hangtörténetet. (Ez utóbbi kapcsán l. különös tekintettel Proto-Turkic: Reconstruction Problems. TDAYB 1975–1976: 1–59.)

Doerfer megállapításait több bírálat is érte. F. R. Zejnalov kétségbe vonja Doerfer török nyelvi osztályozását és a haladzsot archaikus azeri nyelvjárásnak tartja (Об одном „древнем тюркском языке" в Среднем Иране. ST 1972/6: 74–79., Zejnalov kritikájára l. Doerfer válaszát Является ли халаджский язык диалектом азербайджанского языка? ST 1974/1; 45–51). A. M. Ščerbak a Khalaj Materials első (és mindmáig egyetlen) kötetéről írt recenziójában erős fenntartásainak ad hangot Doerfer nézeteivel szemben. Úgy véli, hogy a közzétett anyag fonológiai értékelése elsősorban nem a tényeken, hanem sokkal inkább egy előzetes koncepción alapszik (ST 1973/2: 111–115). Doerfer véleményét, miszerint az őstörök magánhangzó-rendszerben hármas oppozíció volt a kvantitás terén (rövid : hosszú : hosszú diftongoid) és ez a rendszer a haladzsban megőrződött (l. erről legrészletesebben O трех количественных градациях гласных в тюркских языках. ST 1976/4: 56–71) Ščerbak – őstörök és haladzs szempontból egyaránt – elfogadhatatlannak tartja. Doerfer anyagára támaszkodva Ščerbak arra a következtetésre jut, hogy a haladzsban csak kettős oppozícióról (rövid/hoszzú: hosszú diftongoid) beszélhetünk. A Doerfer által fonematikusnak minősített rövid : hosszú szembenállást Ščerbak pusztán fonetikai eltérésnek tartja (vö. Является ли количественная оппозиция гласных в халаджском языке трехчленной? ST 1977/1: 52–55).

3. A haladzs-kutatások vázlatos áttekintése után térjünk át a most megjelent haladzs nyelvjárási szótár ismertetésére. Az ismertetendő munka két részből áll: a több fejezetre tagolódó bevezető részből és a szótárból.

A bevezető rész első fejezetében (11–30) a szerzők a haladzs gyűjtés során felmerült elméleti és gyakorlati kérdéseket taglalják. Szólnak a nyelvi felvételek – egymástól gyakran nagyon eltérő – megbízhatósági hányadosáról, az eszközfonetikai vizsgálatok elvi kérdéseiről. Összefoglalják a jó felvétel és a lehallgatás aranyszabályait, melyek közé a jó körülményeket, a fonetikai iskolázottságot, a kellő pszichikai beállítottságot (előítéletnélküliséget) és a team work-öt sorolják. Utalnak a szövegfonetika és a szófonetika szükségszerű eltéréseire. A közzétett szótári anyag elsősorban a szófonetika tartományába tartozó adagio-alakokat (= nyelvi norma) foglalja magába, a szövegfonetika területéről származó allegro-alakok (= nyelvi realitás, ami a jövő normája lehet) csak elvétve szerepelnek a szótárban. Ebben a fejezetben találhatunk még egy rövid, néhány mondatos összefoglalást a haladzs-kutatások történetéről is.

A bevezető második fejezetében (31–39) a szerzők a szótári anyag összeállításáról, annak körülményeiről adnak tájékoztatást. E fejezetből derül ki, hogy a szótár jóformán teljes egészében Göttingenben felvett anyagra, egyetlen adatközlő adataira épül. A szótár készítésének több menete volt. Alapjait S. Tezcan (Doerfer volt tanítványa, mindkét haladzs expedíció tagja, jelenleg az ankarai egyetem docense) teremtette meg azzal, hogy 1970 márciusa–júliusa között a Göttingenbe látogató M. Arabgoltól, a korábbi expedíciók egyik fő iráni segítőjétől és informátorától, H. F. J. Junker–B. Alavi perzsa–német szótárának perzsa címszavait kérdezgetve összeállított egy kéziratos perzsa–haladzs szótárt. A haladzs szavakat azután Arabgol – mint megtudjuk – lassan, kétszer egymás után magnószalagra olvasta. Az így elvégzett előmunkálatok eredményeként rendelkezésre állt egy 3456 szót tartalmazó lista és a haladzs szóanyag olvasata hangszalagon. A Tezcan-féle perzsa–haladzs alapszótár megfordítása és a perzsa rész németre történt lefordítása végül egy haladzs–német szótárt eredményezett. Az alapszótár haladzs–német szótárrá való átalakítása a szócikkek számának jelentős csökkenésével járt együtt. Törölni kellett azokat a szócikkeket, ahol a perzsában

levő szinonímasoroknak a haladzsban egy szó felel meg. A szükséges törlések után 1976-ban Doerfer átdolgozta, kibővítette és végleges formába öntötte Tezcan haladzs–német szótárát.

Ismertetésünkben itt célszerű elszakadni a könyv felépítésétől, mivel Doerfer munkálatairól a bevezető negyedik fejezete (45–50) tájékoztat. A fejezet pontos áttekintést ad az 1976-ban Doerfernek rendelkezésre álló, a haladzs *xarrābī* nyelvjárásához tartozó anyagról és azokról a válogatási kritérumokról, amelyek alapján Doerfer az alapszótárt kibővítette. A rendelkezésre álló anyag igen vegyes természetű. Tartalmaz – a már ismertetett göttingeni felvételeken kívül – haladzs expedíciós anyagokat, pótlólagos, Iránban készült felvételeket és szalagon nem rögzített jegyzetanyagot, de a közel 1700 szavas plusz anyag abban egységes, hogy nagy többsége Arabgoltól származik. Az alapszótár kibővítése során Doerfer – úgy véljük, igen helyesen – azt az elvet követte, hogy minden olyan szót felvett, amelyik egy perzsa standard szótárban – legalábbis az adott alakban és jelentésben – nem található meg. Így tehát felvett minden török eredetű haladzs szót (régi török örökség, oguz és azeri jövevényszavak), a nemújperzsa, de iráni eredetű szavakat (köztük főként helyi és regionális iráni nyelvjárásokból származó alakokat) és az ismeretlen eredetű szavakat. A Doerfer rendelkezésére álló és a végleges szótárba felvett szavak közül külön említést érdemelnek azok, amelyek csak az ún. K-jelzésű forrásban fordulnak elő. Ez a forrás egy perzsa értelmező szótár (F. KĀR, Farhang-i jadīd-i fārsī–fārsī. Teheran 1345 h. š.) kipreparált példánya, amelybe Arabgol – még göttingeni útját megelőzően, Iránban – kb. 10 ezer haladzs szót jegyzett be (természetesen arab betűs írással) a megfelelő perzsa szócikkek mellé. Azokban az esetekben, amikor a haladzs szó csak a K-jelzésű forrásban szerepel és magnószalagon nincs meg, Doerfer rekonstruálja a valószínű hangalakot és ezt a szótárban *-gal jelzi. A szóban forgó anyagnak a szerzők egyébként végig a szótár szerkesztési munkálatai során nagy jelentőséget tulajdonítottak. A hallás alapján nehezen eldönthető, vitás esetekben (pl. *k* és *q* kérdése), a hangszalagokon hallható ejtésbeli variánsok megítélése során nagy mértékben támaszkodtak Arabgol lapszéli jegyzeteire. Minden olyan esetben, ahol Arabgol lapszéli jegyzete (pontosabban: az íráskép alapján rekonstruálható hangalak) és a hangszalagról hallott alak között eltérés volt, a szerzők idézik szótárukban – természetesen transzliterálva – Arabgol jegyzetét. A megfelelő szócikkekben ott is mindig találkozhatunk Arabgol átírt lapszéli jegyzeteivel, ahol már maguk a jegyzetek variánsokat mutattak fel.

A bevezető harmadik fejezete (40–44) – talán kissé túl vázlatosan – a haladzs *xarrābī* nyelvjárásával és Arabgol személyével foglalkozik. A fejezet több meglepetéssel is szolgál. Megtudjuk, hogy a haladzsra általában jellemző archaikus vonások talán éppen a vizsgált *xarrābī* nyelvjárásban jutnak legkevésbé érvényre, majd Arabgol néhány „adatközlői fogyatékosságára" hívják fel a szerzők a figyelmet. Ezek közzé a következőket sorolják: 1. az adatközlő (perzsa) irodalmi műveltségű ember, akinek haladzs nyelvhasználatában erősebb nyomokat hagyott a perzsa, mint általában – az egyébként kétnyelvű – haladzsok esetében; 2. Arabgolnál nagyon gyakori az ún. „tudós" alakok használata; 3. gyanús perzsából való tükörfordítások figyelhetők meg nála; 4. a szóvégi *-i* és *-ị* kiejtésében – eltérően más, e nyelvjáráshoz tartozó adatközlőtől – nem tesz különbséget; 5. fonetikai pontatlanságok figyelhetők meg a K-jelzésű anyagban. A fenti megállapításokat követően a szerzők felsorakoztatják érveiket amellett, hogy az említett negatívumok ellenére miért döntöttek úgy, hogy Arabgol adataira építik az első haladzs szótárt. Érvelésük első pontját, miszerint nemcsak Arabgol nyelvhasználata, hanem a haladzs általában jelentős perzsa hatást mutat – jóllehet, mindez így igaz – nehezen lehet Arabgol mellett szóló érvként elfogadni, hiszen maguk a szerzők hívták fel korábban (41) a figyelmünket arra, hogy Arabgol nyelvhasználatában jobban kifejezésre jut a perzsa hatás, mint más adatközlőknél. Erősen vitatható az is, hogy a szerzők Arabgol javára írják azt, hogy Göttingenben Arabgol már tudatosabban használta a haladzsot, mint korábbi kikérdezése alkalmával Iránban. Felvetődik a kérdés, hogy az adatközlő „tudatosabb" nyelvhasználata során nem szenvedett-e csorbát a spontaneitás, a valós nyelvhasználat. Itt utalnék a szerzők egyik korábbi megjegyzésére is, ahol a göttingeni felvételek kapcsán azt írják, hogy minden szót, mielőtt azt Arabgol magnószalagra olvasta volna, alaposan megvitattak (jelentés és pontos hangzás!) és csak ezt követően került fel az adott szó az alapszótár szólistájára, ill. hangszalagra (31). Az Arabgol, ill. az általa képviselt *xarrābī* nyelvjárás mellett felhozott harmadik érv gyakorlati szempontokat említ. Ezek közül döntőnek tekinthetjük természetesen, hogy más haladzs nyelvjárásból nem állt a szerzők rendelkezésére sem – az expedíciós utak gyűjtéséből származó – kellő mennyiségű szóanyag, sem egy olyan önfeláldozó adatközlő, mint Arabgol. Mindez persze egyféle kényszerhelyzetet jelez.

E fejezetből (és a szótár egészéből) erősen hiányolható, hogy nem kapunk semmilyen felvilágosítást Arabgol és a *xarrābī* nyelvjárás kapcsolatára vonatkozóan. Így alapvető kérdések (hol és mikor született Arabgol, mettől meddig élt *xarrābī* nyelvjárási területen, mi a kapcsolata jelenleg a *xarrābī* nyelvjárással) maradnak tisztázatlanul. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására mindenképpen szükség lenne, mert Doerfer egyik korábbi — fentebb már idézett — cikkéből (VJa. 1972/1 : 90) tudjuk, hogy a felvételek idején Arabgol már nem a *xarrābī* nyelvjárás területén dolgozott, hanem Dastgerdben viselt igen magas állami hivatalt.

A bevezető ötödik fejezete (51—57) etimológiai kérdésekkel foglalkozik. Becslés alapján ismerteti a szótárba felvett haladzs szóanyag eredet szerinti százalékos megoszlását. Ezek szerint — a válogatási elveknek megfelelően — a szóanyag kb. 70%-a török eredetű, az iráni jövevényszavak nem érik el a 30%-ot. A valóságban — mint erre a szerzők felhívják figyelmünket — az iráni elemek (perzsa irodalmi, iráni regionális és lokális nyelvjárási alakok) részaránya lényegesen magasabb a haladzs szókincsben. Feltűnően kevés — a felvett anyagnak kb. 1%-a — az ismeretlen eredetűnek tartott szó. (Megjegyzendő, hogy a néhány külön is felsorolt ismeretlen eredetűnek tartott haladzs szó (52) közül a 'Faden, Schnur' jelentésű *bīᵉšmi* török eredetűnek tűnik. Alapszava a hal. *bīᵉš* '5' < őstör. **bēš* ua. lehet, eredeti jelentése pedig 'öt szálból fonott'.) A fejezet röviden utal a haladzs szókincs török részének különböző rétegeire (ősi török örökség, két oguz jövevényszó réteg), majd a szintén heterogén iráni elemekkel foglalkozik.

A bevezető hatodik fejezete (58—62) a szótár és az egyes szócikkek felépítésére vonatkozó információkat tartalmazza, a hetedik fejezet (63—69) a haladzs hangok transzkripciós problémáit taglalja. Ezt követően (70) a szerzők néhány mondatban szólnak a kötet összeállítása során alkalmazott munkamegosztásról, melyet a közeljövőben a haladzs szövegek kiadása során is követni szándékoznak.

A bevezető rész zárófejezete (71—75) közli a rövidítések feloldását, a haladzs nyelvre vonatkozó irodalom válogatott bibliográfiáját és a felhasznált irodalom jegyzékét. Függelékként csatlakozik a zárófejezethez F. Kār Arabgol által kipreparált szótárának négy oldala fakszimilében.

4. A 4166 szócikket tartalmazó szótár (79—232) fő értékeire és hiányosságaira ismertetésünkben többször is utaltunk. Tulajdonképpen ezek az értékek, ill. hiányosságok tükröződnek az egyes szócikkekben is, így ezek megismétlésétől eltekintenénk. Úgy véljük, hogy nem érdektelen ugyanakkor, ha mintegy ízelítőként — itt a szócikkek kapcsán — felsorolunk néhány olyan haladzs szót, amely török eredetű vagy közvetítésű jövevényként megvan a magyar nyelvben. Ilyenek például a következők: *arpa* 'árpa'; *bīčāq, bīčāq* 'bicska'; *bīkār* 'munkanélküli' (jövevény a perzsából), vö. magy. *betyár; buyda', boγda* 'búza'; *äčču, äčcü, göčü* 'kecske'; *čādur* 'sátor'; *goč* 'kos'; *gäysi* 'kajszibarack' (jövevény a perzsából); *yel* 'szél'; *yoγur-* 'gyúr'; *sirke* 'serke' stb.

5. Összefoglalóan megállapítható, hogy az első haladzs szótár megjelenése — a szótár megalkotásával kapcsolatos módszertani fenntartásaink ellenére — jelentős eseménye a turkológiának, hiszen új forrásanyagot vezet be a kutatásokba. E szótár — minden bizonnyal hosszú ideig — nélkülözhetetlen kézikönyve lesz minden turkológusnak és alapvető segédeszköze lesz mindazoknak, akik meg akarnak ismerkedni a közeljövőben kiadásra kerülő haladzs folklór szövegekkel, és végül úgy véljük, hogy haszonnal forgathatják az iranisztika (elsősorban az iráni dialektológia) művelői is.

BERTA ÁRPÁD

Kasantatarische Volkslieder
Auf Grund der Sammlung von Ignác Kúnos herausgegeben von Zsuzsa Kakuk

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest 1980. 138 l.

1. Nagy és szép feladatra, a magyar turkológia egyik régi adósságának törlesztésére vállalkozott KAKUK ZSUZSA, amikor tervbe vette KÚNOS IGNÁC kéziratos hagyatékának feldolgozását és kiadását. Kúnos hagyatéka, amely 1951-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményébe hat — nyelvileg jól elkülöníthető — egységből áll. Tartalmazza a hagyaték Kúnos 1915—1918 közötti kazányi-tatár, miser, krími

tatár és nogaj gyűjtését, 1925–1927-es Isztambulban lejegyzett krími karaim anyagát, valamint rövid, 1912-ből Szilisztra vidékéről származó dunai tatár feljegyzéseit. (A kéziratos hagyaték részletes ismertetését l. Kakuk Zsuzsa két korábbi közleményében: Poésie populaire tatare recueillie par I. Kúnos. AOH 16 [1963]: 83–97., Ignác Kúnos' Nachlaß in der Orientalischen Sammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. In: É. Apor [szerk.]: Jubilee Volume of the Oriental Collection 1951–1976. Budapest 1978. 115–126.)

Kúnos hagyatékának terjedelmileg legtekintélyesebb részét az 1915–1918-as gyűjtés teszi ki. A nyelvészeti és folklór szempontból egyaránt jelentékeny anyag gyűjtésének kezdetéről Kúnos 1916. január 3-án az MTA osztályülésén olvasta fel jelentését, melynek szövege még ugyanebben az évben megjelent a Budapesti Szemle lapjain (Tatár foglyok táborában. BSz. 156 [1916]: 209–227). Az a tény, hogy Kúnos anyaga az Osztrák–Magyar Monarchia I. világháborús hadifogolytáboraiban (a csehországi Égerben – mai nevén Cheb – és az Esztergom melletti Kenyérmezőn) végzett tanulmányutak eredménye, nem jelent egyedülálló tudománytörténeti kuriózumot. Közismert, hogy az I. világháborús hadifogolytáborokat a finnugor nyelvészet, folklór és zene kutatói (Munkácsi Bernát, Fokos Dávid, Beke Ödön, Balassa József, Vikár Béla) is előszeretettel látogatták, de Robert Lach népzenekutató értékes finnugor és török anyaga (Gesänge russischer Kriegsgefangener I–II. Wien–Leipzig 1926–1952), valamint Gotthold Weil tatár szövegei (Tatarische Texte nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten. Berlin–Leipzig 1930) szintén hadifogolytáborokban kerültek lemezre, majd lejegyzésre.

Kúnos fent említett jelentésében részletesen beszámol 1915-ben végzett gyűjtőmunkájáról. Kiemeli, hogy különösen a kazányi tatárok folklór szövegei nyerték el tetszését. Beszámolójában erről többek között így ír: „A kazáni tatárok népköltészete, irodalmi értékességök tekintetében is, messze meghaladja a krími és Volga vidékbeli tatárság népirodalmi termékeit. Dalaik szinte kifogyhatatlanok, mondáik és meséik színesek és néprajzi értékességben párjukat ritkítók" (219).

2. Az ismertetendő munkában Kakuk Zsuzsa Kúnos kazányi tatár gyűjtésének egy részét, a négysoros dalokat teszi közzé. A dalok elé írt bevezetőben (5–8) Kakuk röviden ismerteti a 634 négysorost tartalmazó, 212 lapból álló kéziratos egységre vonatkozó fő tudnivalókat. Megtudjuk, hogy a kiadónak Kúnos helyszíni gyűjtésének jól olvasható tisztázata állt a rendelkezésére. Minden egyes lap 3 kazányi tatár négysorost tartalmaz és mellettük ott található a dalok magyar és török fordítása is. A dalok sorrendje egyébként esetleges a kéziratban. (A kiadás – igen helyesen – ábécé rendben közli a dalokat. Ez a könnyebb tájékozódást, a dalok visszakeresését természetesen nagyban elősegíti.)

A bevezető második része (6–7) Kúnos gyűjtésének orthográfiai rendszerével foglalkozik. A kiadó szerint Kúnos az alábbi hangjelzési rendszerben rögzítette a dalokat:

A Kúnos által használt írásjegy	Rekonstruált hangérték
a	[*ȧ*] , [*ạ*]
ı	[*ı̇*] , [*ı̈*]
e	[*ạ*]
ė	[*ĕ*] , [*ẗ*]
i	[*é*]*, [*i*]
u	[*u*] , [*ŏ*]
u̇	[*ü*] , [*ő*]
o	[*u*] , [*ŏ*]
ó	[*ü*] , [*ő*]

Az írott szöveg betűi mögött álló hangok kikövetkeztetése – különösen egy több nyelvjárást felölelő népköltési gyűjtés esetében – igen nehéz feladat. A kiadó által rekonstruált hangállomány tatár (nyelvjárási) ismereteinknek megfelelő képet mutat, bár néhol – úgy tűnik – további pontosítások is elképzelhetők lennének. (Mint tudjuk, a kazányi-tatár egészére jellemző volgai kipcsak zártabbá válás nem következetesen ment végbe minden tatár nyelvjárásban. Így legalábbis az elvi lehetőségét fent kell tartanunk annak, hogy pl. az *o*, ill. az *ó* írásjegy Kúnosnál némely esetben – és csakis ott, ahol etimologikus – teljesképzésű nyílt labiálist, [*o*]-t, ill. [*ö*]-t jelölhet.) Mindez azonban pusztán „elvi lehetőség" és a helyesen rekonstruált hangrendszer lényegét nem érinti. Más a helyzet a nálunk fentebb *-gal jelölt [*é*] (= zárt *é*) esetében. Erről a kiadó

így ír: „Kúnos deutet den Unterschied zwischen dem offenen *ä* und dem geschlossenen *e* konsequent an, indem er den offenen *ä*-Laut mit dem Buchstaben *'e'* und den geschlossenen *e*-Laut mit dem Buchstaben *'i'* schreibt (z. B. *enkej* [= *änkäy*] 'Mütterchen', *bilen* [= *beläп*] 'mit'). Da der geschlossene *e*-Laut mit *'i'* bezeichnet wird, fallen die Zeichen des geschlossenen *e*- und des *i*-Lautes zusammen (z. B. *bil* 'Taille, Kreuz' und *bil-* [= *bel-*] 'wissen, können')." Majd lentebb megállapítást nyer, hogy Kúnos *e* írásjegye magashangrendű szavakban az illabiális palatális redukált [ĕ] (mélyhangrendű szavakban az [ĭ]) jelölésére szolgál. Ezek alapján a kiadó három *E*-féle hang meglétét tételezi fel a tatárban, ahol az *ä* : *e* nyíltsági fokát, az *e* : *ĕ* pedig kvantitását tekintve áll egymással oppozícióban. Ez a feltételezés aligha fogadható el. Nem ismerünk olyan tatár nyelvjárást, ahol *ä* : *e* : *ĕ* szembenállást konstatálhatnánk. Nincs rá semmi okunk, hogy a fent említett esetekben *(bilen, bil-)* zárt *e*-t rekonstruáljunk az első szótagban. Ezekben a szavakban a Kúnos által lejegyzett *i* köztörök *i* helyén áll és redukált [ĕ] hangot jelöl, éppúgy mint az *e* írásjegy a magashangrendű szavakban. Ez egyben azt jelenti, hogy az *ĕ* jelölésére Kúnos – hasonlóképpen az [ŏ], [u], [ŏ], [ü], [ĭ] hangok jelöléséhez – két betűt is használt.

A konszonantizmus területén váratlan hangjelöléssel nem találkozunk Kúnos gyűjtésében. Mindenesetre szembeötlő, hogy a gutturálisok esetében a mély-, ill. magashangrendű szavakban előforduló [k̲], ill. [k̲̃] jelölésére Kúnos egyaránt a *k*-t használja, míg a [g], ill. [g̃] jelölésére *γ*, ill. *g* szolgál. (Ugyanezt a jelölési rendszert figyelhetjük meg Bálint Gábor kazányi-tatár gyűjtésében is. Vö. Szentkatolnai Bálint G., Kazánitatár nyelvtanulmányok I. Budapest 1875.)

3. A kiadó ezt követően – Kúnos lejegyzését érintetlenül hagyva – közli a tatár négysorosokat gondos, szöveghű német fordításuk kíséretében (11–101). A dalok között szép számmal találhatunk olyanokat, amelyek már korábbi kiadványokból ismertek (így pl. Bálint gyűjtéséből ismerjük Kúnos 163., 344. és 571. dalát, Weilnél megtaláljuk a gyűjtemény 57., 71., 421. és 608. sorszámú darabját, több mint száz Kúnos által is lejegyzett dalt tesz közzé az 1976-ban Kazányban kiadott Tatar xalïk ïjatï. Kïška jïrlar (Dürtyullïklar) c. kiadvány, amely minden eddiginél teljesebb tárháza a tatár négysoros daloknak a maga 5630 tételével), de számos olyan négysorossal is találkozhatunk Kúnos gyűjtésében, amelyek az ismert tatár népdalgyűjteményekben nem vagy csak nagyon eltérő variánsukban szerepelnek.

A kiadvány hátralevő lapjain a kiadó megjegyzéseket fűz a közzétett tatár szövegekhez és német fordításukhoz. E megjegyzésekben (105–125) utal Kakuk Kúnos kéziratának evidens elírásaira, a tatár szövegek egyes nyelvjárási sajátságaira és a nehezen értelmezhető helyek fordítási nehézségeire egyaránt. Az áttekinthető jegyzetanyag szervesen kapcsolódik a kiadott négysorosokhoz, megkönnyíti azok tanulmányozhatóságát.

A kötetet jó minőségű archív fényképanyag és a Kúnos-féle kézirat néhány lapjának fakszimiléje (129–138) illusztrálja.

4. Köszönet illeti Kakuk Zsuzsát, aki Kúnos négysorosainak kiadásával fontos forrásanyagot tett le a turkológia, és ezen belül elsősorban a kipcsak nyelvek, a tatár dialektológia és folklór művelőinek asztalára. Hasznos segédkönyvként vehetik kézbe az ismertetett munkát a volga-vidéki finnugor népek nyelvének, néprajzának, folklórjának kutatói is.

E kiadvány alapján megkülönböztetett érdeklődéssel várjuk a Kúnos-hagyaték tervezett kiadásának további köteteit.

Berta Árpád

Zsilka János: Dialectics of the Motion Forms in Language

Akadémiai Kiadó, Budapest – Mouton Publishers, The Hague 1981. 311 l.

Ez a kiadvány a szerző 1973-ban megjelent A nyelvi mozgásformák dialektikája című művének angol nyelvű változata. Ez a tény egyszerre örvendetes és meghökkentő. Örvendetes, hogy ezáltal a kortárs magyar nyelvtudomány e jelentős eredeti teljesítményének immár második nagyobb méretű publikációja válhatik nemzetközi tudományos megítélés tárgyává; meghökkentő a kiadvány megkésettsége. Nyolc év önmagában sem lenne kis idő, különösen nem az azonban, ha a szerző által folyamatosan fejlesztett dialektikus nyelvelmélet relatív kronológiájára vagyunk tekintettel. A fordítás alapjául

szolgáló mű óta megjelent A jelentés szerkezete (1975), Jelentésintegráció (1978), s e sorok olvasásakor várhatóan a De constructione című kötet is. E művek nem egyszerűen a már meglevő elmélet gyakorlati alkalmazásának, a neki megfelelő elemzéseknek gyarapodó példagyűjteményei, hanem mindegyik egy-egy minőségi továbblépést képvisel magának az elméletnek a kidolgozásában. Így az az olvasmány, melyet most az angolul tudó nyelvész a kezébe kap – bár ő erről nem értesül – valójában egy dinamikusan fejlődő teória négy fázissal ezelőtti állapotát képviseli.

Mindez természetesen a recenzens lehetőségeit is behatárolja. Figyelembe véve, hogy a magyar olvasónak lehetősége volt a szóban forgó művet annak idején megismerni, az alábbiakban részletes ismertetés helyett inkább néhány lényeges pont kiemelésére vállalkozom, mielőtt rátérek magának az angol nyelvű változatnak a jellemzésére.

Mint ismeretes, ZSILKA JÁNOS elméleti érdeklődésének központi tárgya több mint két évtizede a nyelvi szerkezet és jelentés összefüggése. E kérdéskörön belül művei mintegy spirálszerűen járják végig az összefüggések különböző aspektusait: hol a mondatforma felől közeledik a jelentéshez, hol a jelentés elemzésén keresztül válik világosabbá a szerkezet kohéziója (míg a De constructione a szintézis körvonalazását ígéri, kimutatván azt a – korábban is különböző kiindulásokból újra és újra megmutatkozott – tényt, hogy a jelentés, a forma, a kategóriák (esetek), a pragmatikus vonatkozások lényegében egy és ugyanazon komplexum, az objektív nyelvi mozgásformák különböző oldalait jelentik). E vizsgálódási folyamatban A nyelvi mozgásformák dialektikája egy „szerkezeti" stádiumot képvisel, melyben a fő kérdéskör a mondatformák rendszerére vonatkozik. Ebben a tekintetben a mű tárgya valóban a mondattan – szemben a hagyományos értelemben vett szintagmatannal –, a kiindulópontul választott t á r g y a s s z e r k e z e t e k elemzése ugyanis a szintagmák és mondatformák kölcsönös feltételezettségének kimutatásához és e viszony mélyebb magyarázatához vezet, egyszersmind túl is mutatva az éppen vizsgált jelenségek körén.

A vizsgálat legfontosabb hozadéka – utólagos értékelés szerint is – a nyelvi rendszer három síkjának: a szerves, a hipotetikus és a homoszintaktikai rendszernek bemutatása, illetve ezek viszonyának felderítése. Mindez röviden talán a következőképpen jellemezhető. A mondatformák rendszerének van egy közvetlenül absztrahálható síkja: azok a szerkezeti sémák, melyek egybeesni látszanak például olyan tárgyas szerkezetekben, mint *a pórázt a kutyára köti, a kutyát a kerítéshez köti, az egyetemi felvételt érettségihez köti* stb. Ez a közvetlenül felismerhető közös szerkezet az ún. h o m o s z i n t a k t i k a i forma. Létezését az evidencián túl a hagyományos grammatika mondattana és a generatív grammatika (főleg korai) elemzései bizonyítják.

E látszólag azonos mondatformákat azonban az elemzés különbözőknek deríti fel: az első mondat egy ún. belső tárgyat és egy lokálist (adott esetben latívuszt) tartalmaz, míg a másik kettő egy ún. accusativus objectivus körül szerkesztődik; emellett az utóbbiban szereplő főnevek implicite mondatokat képviselnek. E mondatformák különbségei szisztematikusan levezethetők egymásból, s e levezetés (melyet közismertsége folytán itt most nem reprodukálok) a nyelvi formák s z e r v e s r e n d s z e r é t tárja elénk.

A szerves rendszerben az mutatkozik meg, hogy melyek azok a tárgyas mondatformák, amelyek a szinkrón levezetés során – viszont, távolról sem mellesleg, egy diakrón összefüggést reprodukálva – egymásból előállnak. A „levezetődés" mechanizmusa azonban nem érthető meg pusztán a szerves rendszer szintjén maradva. A fejlődés dialektikájának egyik kulcsjelensége az általánosulások és a konkretizációk egymást feltételező, egymásba újból és újból átcsapó mozgásának rendszere. Bármely (szinkrón módon is) egymásból levezetett *a* és *b* nyelvi jelenség (legyen az mondatforma, kategória, szójelentés stb.) egy olyan általános α létrejöttéhez vezet, amelyből utólag e kettő egyenlő érvényűen vezethető le, az eredeti jelenségeket mintegy az általános adott konkretizációjának mutatva. Egy sor egymásból előálló mondatforma esetében – mint a transzformációs csoport és a magányos sorok négy minőségileg különböző tárgyas szerkezete – az általánosulások ciklusa elvezet egy egészen elvont struktúráig (tkp. „egy igéből és egy további főnévből álló szerkezet mint olyan"), melyből utólag a szerves rendszer bármely sora, mint annak egyfajta konkretizációja, levezethető. Az absztrahálódások eme, a szerves összefüggésekre ráépülő mechanizmusa: a h i p o t e t i k u s r e n d s z e r. Ez utóbbi továbbá nemcsak következménye a szerves előrehaladásának, hanem oka is: ami $a \rightarrow b \rightarrow c$ levezetésnek tűnik a szerves rendszerben, valójában bonyolultabb szerkezetű: a *c* előállása nem közvetlenül a *b*-ből, hanem az *a* és *b* általánosulásának eredeti határain túlra való átcsapásából érthető meg. Így tehát a szerves rendszer és a hipotetikus rendszer kölcsönösen forrása egymásnak.

Utólag úgy tűnik, hogy ezek szerint a homoszintaktikai szint nem egyéb, mint az elemzetlen, reflektálatlan, felderítetlen hipotetikus: egy általános megragadása,

általánosságának felismerése — és különösen mechanizmusának megértése — nélkül. Lényeges azonban belátni, hogy a homoszintaktikai nem kizárólag az elemzetlen általános „ismeretelméleti" kategóriája, tehát valamiféle téves közvetlenség, amely az elemzés számára kiindulópont ugyan, de az elemzett általános (a hipotetikus) belátásával érvényét veszti. Nemcsak a nyelvész, a nyelvtanuló gyermek is a homoszintaktikai elsajátításával kezdi, s a felnőtt beszélő tudatában már működő szerves rendszer rekonstruálása csak fokozatosan halad előre. Másrészt egy későbbi fázis részben jelenleg is folyó elemzései számomra valószínűvé teszik, hogy az elemzetlen általános közvetlensége a felnőtt beszélőnél is fennmarad, és a köznapi beszédszituációk egy részében automatikusan működik, bár mindig készen a szerves—hipotetikus összefüggések (persze rendszerint reflektálatlan) rekonstruálására.

A mondatformák egymásból való levezet(őd)ése egyszersmind az őket alkotó elemek szerves—hipotetikus levezet(őd)ését hozza magával, illetve előfeltételezi. Így jön létre például (most csak utalhatok e jelenségekre) a belső tárgyból és az accusativus objectivus három változatából a tárgy mint olyan, így viszonyulnak egymáshoz egy szó (pl. a tárgyat vonzó ige, fenti példánkban a *köt)* különböző jelentései, e mozgáson belül érhető meg többek között egyfelől a másodlagos kategóriák, legjelesebbül az esetek egymásból való levezetettsége, másfelől az a tény, hogy — minthogy pl. ezek az esetek meghatározott mondatformák mozgásaiban léteznek — az elemek mint elemek meghatározott mondatformák és elvont jelentésszerkezetek sűrítményei, ahogyan például egy tégla csak történetileg létrejött háznakvalóságában alkalmas házépítésre. Ez (egy szinten túl) egyszersmind kizárja minden egyszerű kiinduló elemekből és ezeket pusztán utólag kombináló szabályrendszerből építkező grammatikaelmélet — például a generatív grammatika — heurisztikus lehetőségeit.

Az ismertetett elmélet ebből az alapállásból továbbá egy sor olyan nyelvi összefüggés természetének megvilágítására vállalkozott, melyekre itt szinte csak „címke" szerint utalhatok: a nyelv pragmatikus aspektusa, a nyelvi mozgásformákban megnyilvánuló dialektikus vonások, a parafrázisok és a nyelvi rendszer stb. A legutóbb említett problémakör különösen jelentős, hiszen ezen keresztül lépett tovább később az elmélet egy szó különböző jelentéseinek vizsgálatától a különböző szavak jelentéseinek összefüggéséhez, ami azután az ismertetés elején jelzett további művekben nyert részletes kidolgozást.

Egyetlen gondolat erejéig vissza kell még térnem a generatív grammatika bírálatának kérdésére, melynek a szerző egy egész fejezetet szentelt könyvében. E bírálat lényege annak kimutatása, hogy a generatív grammatika levezetései egyoldalúan deduktív, mechanikus, a szerves összefüggésekről tudomást nem vevő, az általánossal csak mint elemzetlen, üres, formális kategóriákkal operáló, metafizikus elemzések, melyek semmi esetre sem vezethetnek a valóságos nyelvi működés megértéséhez. Minthogy azonban még egy ösztövér homoszintaktikai elemzés is, bár tudtán kívül, valahol a hipotetikus összefüggésekkel operál, mindez nem zárja ki, hogy a generatív grammatika a maga keretei között eljusson olyan részfelismerésekhez, melyek voltaképpeni értelmüket egy dialektikus nyelvelméletben nyerhetik el. Így például az a tény, hogy a hipotetikus rendszer egyre általánosabb alakulatai egy bizonyos szinttől kezdve egyes kategóriák különösségeit feloldva, azok különbségétől való elvonatkoztatáshoz vezetnek — tehát hogy például létezik a nyelvi általánosulásnak egy olyan síkja, ahol tárgy és eszköz különbsége felszámolódik —, nem egyéb, mint nyelvi megértése annak a mechanizmusnak, amely egyáltalán lehetővé tette Ch. F. Fillmore számára, hogy a maga alapjában nem adekvát fogalomrendszerében mégis a magyarázatul való elfogadhatóság igényével fogalmazza meg mélyszerkezeti esettanát. Az ilyen jellegű összefüggéseket is figyelembe véve tehát Zsilka János nyelvelmélete a generatív grammatika d i a l e k t i k u s tagadásának minősíthető: nemcsak megszünteti, de — meghaladva — meg is őrzi annak heurisztikumát.[1]

[1] Illusztrációként vegyük röviden szemügyre a következő példát. Fillmore a The Case for Case című tanulmányában [in: Bach Harms ed. Universals in Linguistic Theory, New York 1968, 48. o.] a következő példamondatokat elemezve:

John smeared paint on the wall. 'János festéket kent a falra'
John smeared the wall with paint. 'János festékkel kente be a falat'

illetve

John planted peas and corn in his garden. 'János borsót és kukoricát vetett a kertjébe'
John planted his garden with peas and corn. 'János borsóval és kukoricával vetette be a kertjét'

Ahhoz persze, hogy mindez a nemzetközi tudományosság számára is megközelíthető felismeréssé váljék, mindenekelőtt a már kész eredmények rendszeres idegen nyelvű prezentálására is szükség van. Lássuk, mennyiben felel meg ennek a követelménynek az előttünk fekvő angol változat.

El kell ismerni, hogy a fordító – Jávor Ágnes – dolga korántsem volt könnyű. Egyfelől meg kellett küzdenie az eredeti mű nyelvezetének az olvasó teljes összpontosítását követelő, feszes, lényegretörő, szinte redundanciamentesen tömör stílusával – mely alaposan eltér a modern angol nyelvű szakirodalom hagyományaitól –, másfelől valamilyen módon meg kellett oldania azt a szinte kilátástalannak tűnő feladatot, hogy egy kizárólag magyar nyelvi példaanyagon illusztrált elmélet meggyőző erejű lehessen az angol nyelvű olvasó számára. (A magyar példaanyag angollal való helyettesítésének gondolata természetesen fel sem merülhetett, hiszen ehhez egy új könyvet kellett volna írni.)

Megítélésem szerint a fordító az első feladatot kiválóan megoldotta: a fordítás stílusa gördülékeny, az eredetinél oldottabb, anélkül, hogy ezzel veszítene pontosságából, hűségéből. A második feladat megoldása azonban, részben a kiadói szerkesztés figyelmetlensége folytán is, nem kifogástalan. Egy angolul folyékonyan olvasó, de magyarul egyetlen szót sem tudó szakember – tehát a kötet joggal feltételezett tipikus olvasója – számára nem kevés megfejtendő (s egy-két végképp megfejthetetlen) probléma maradt a könyvben. A jelölések egy része *(vhová, vmivel, vmre* stb.) sok helyütt nincs lefordítva. A *-t*, ill. *-t/*vel* jelöléssel kapcsolatban legalább legelső előfordulásakor (66–67) meg kellett volna magyarázni, hogy a *-t* a magyarban a tárgy ragja, a *-vel* meg az eszközhatározóé. Egy sor olyan konkrét példaszó, amelynek megértése nélkül a gondolatmenet szenved csorbát, ugyancsak fordítatlan maradt. Például 72.: „*sarló* (scythe) can be dissolved into *vág* (cuts): *sarlóz*" – az utóbbi szó fordítása híján éppen a lényeg nem érhető; 171.: *sétát tesz*, 285.: *felveszi az egyetemre*, 299. (ábra): *jelítel, ok* – mindez fordítatlan stb. Kétszer fordul elő az Értelmező Szótár említése (238 és 287) folyamatos angol szövegben magyarul, fordítás nélkül. Szarvashiba a 301. és különösen a 198. oldal ábrájának fordítatlansága, az utóbbi a 11.4. pontot teljesen érthetetlenné teszi. Hibás a 180. oldalon az első sík megnevezése, kínos helyesírási hibával szerepel a *szinkrónia* és *diakrónia* felirat a 224. oldal ábráján. Egy-két baki azért a szöveg fordításába is belecsúszott: az 51. oldalon *autonómia* szerepel *antonimia* helyett, a 222. oldalon az *egyszerű manuális folyamatok* fordításából kimaradt a *manuális*. Az sem nagy öröm, hogy a 19-estől

---

arra a megállapításra jut, hogy a mélyszerkezetben a *festéket–festékkel, falra–falat* stb. nem különböző eseteket képviselnek, hanem ugyanazt a mélyszerkezeti esetet (adott esetben lokálist, de ez a gondolatmenet szempontjából közömbös), amely a felszíni szerkezetben a tárgy megválasztásától függően alakul felszíni lokatívusszá ill. eszközhatározóvá. E véleményének (az általa idézett) Barbara Hall-lal szemben ad hangot, aki szerint a két forma egyike a bázisban szerepel (az első példánál a *festék*, a másodiknál a *borsót és kukoricát)*, míg az eszközhatározók a második ill. negyedik példamondatban ezekből vannak levezetve. A szerves és hipotetikus mozgás figyelembevételével nyilvánvalóvá válik, hogy mindkettőjüknek igaza van: egyfelől a transzformációs csoportban a belső tárgy valóban elsődleges a belőle levezetett eszközhatározóhoz képest, másfelől a hipotetikus elvonatkoztatás egy szintjén ez a különbség megszűnik, és egy olyan általánosuláshoz jutunk, melyből mindkét kategória levezethető. Ezzel párhuzamosan röviden utalhatunk arra is, hogy a hagyományos elemzés az antikvitástól kezdve arra törekedett, hogy megállapítsa az egyes grammatikai kategóriák differenciáltságát (vö. pl. az accusativus fajainak sokaságát a latin nyelvtanokban), mígnem a múlt században Rumpel arra az álláspontra helyezkedett, hogy mindez téveszme: grammatikailag csak egyféle tárgy van, a látszólagos különbségek valójában szemantikai természetűek. A két antagonisztikusnak tűnő felfogás a szerves–hipotetikus értelmezésben ismétcsak összeegyeztethetőnek bizonyul: míg a transzformációs csoportban a tárgy differenciált, többféle, a hipotetikus mozgás során a nyelv a legáltalánosabb értelemben vett (és ennek megfelelően egyetlen) tárgy konstituálásához dolgozza fel magát. – Összefoglalva mindezt: a hipotetikus absztrakció a nyelv olyan szintjére vezet, ahol az egyes kategóriák belső differenciáltsága, sőt a kategóriák specifikuma is felszámolódik, s eltűnik a mondat és a kategóriák szembeállítottsága. Ez teszi lehetővé egyfelől a szerves módszer pragmatikusan is legtágabb érvényű utolsó sorának létrejöttét (ahol tehát bármely kategória mondat vagy mondatértékű lehet), másfelől a nyelvi alakulatok végletesen elvont objektumokat feltételező formális logikai elemzését. Ez az elvonatkoztató, általánosító mozgás azonban mindig olyan állapotból indul ki, ahol a kategóriák differenciáltsága nem vitatható.

kezdve az összes jegyzetutalás téves. Mindezek olyan apró bosszúságok, amelyek nagyobb figyelemmel elkerülhetők lettek volna.

Összességében az angol változat színvonala ennek ellenére jónak (ha nem is kifogástalannak) mondható, tipográfiai megoldása – szemben az eredetiével – egyenesen példaszerű. Szívesen olvasnánk hasonló kiállításban Zsilka János utóbbi könyveit is angol nyelven.

HAVAS FERENC

Pléh Csaba: A pszicholingvisztika horizontja

Budapest, 1980. 186 l.

Alig negyedszázada, hogy nyelvészek és pszichológusok több éves elméleti erőfeszítéseinek eredményeként nyelvészet és pszichológia határán egy új tudományág született: a pszicholingvisztika. (Ennek dokumentuma a pszichológus CH. E. OSGOOD és a nyelvész TH. A. SEBEOK szerkesztésében 1954-ben megjelent első pszicholingvisztika kötet.)

Nem mintha e két tudományág – nyelvészet és pszichológia – kapcsolatának ne lett volna már ekkor is hosszú és változatos előtörténete, hiszen egyes jelenségek – pl. a nyelvi változás – okait kutatva a nyelvészet nemegyszer fordult a pszichológiához magyarázatért (s az is köztudott, hogy a strukturalizmus előtti vagy nem strukturalista szemléletű leíró nyelvtanoknak alapvető módszertani jellemzője az intuitív-introspektív leírási mód); a pszichológia hozzájárulását a nyelv elméletéhez pedig olyan nevek fémjelezték, mint KARL BÜHLER vagy FRIEDRICH KAINZ. E kapcsolat azonban korántsem volt rendszeres, állandó, és az egymásra appelláló tudományok nem is mindig a valóban korszerű tételeket, fogalmakat vették át a másik disciplina területéről. Így a 20. sz. első felének strukturális nyelvészeti irányzatai, minthogy a társadalmilag érvényes nyelvi rendszert, a nyelvi struktúrákat tekintették kutatásuk tárgyának, a vizsgálandó jelenségek köréből eleve kizárták a leendő pszicholingvisztika legfontosabb kutatási terepét, a nyelvhasználat, a konkrét nyelvi teljesítmény kérdéseit, s – módszertani alapállásuknál fogva – a nyelv leírásából természetszerűen kiiktatták a pszichológiai jellegű magyarázatokat. (Az amerikai deszkriptív nyelvészetben a nyelvvel, nyelvhasználattal kapcsolatos mentális tényezők, folyamatok teljes ignorálása valósággal radikális programmá vált – igaz, a megfigyelhető magatartásra korlátozódó kutatási perspektíva, a belső folyamatok tudatos mellőzése a korszak nagy pszichológiai irányzatának, a behaviorizmusnak is alapvető jellemzője.) A nyelvi elemeknek, a nyelvi viselkedésnek legtöbb figyelmet szentelő pszichológiai irányzatban, a behaviorista pszichológiában pedig voltaképpen egy, a nyelvtudomány fejlődési irányától távoleső, atomisztikus nyelvszemlélet rögzült, amely a nyelvi jelenségek köréből úgyszólván kizárólag a szót (pontosabban a szavak-dolgok jelkapcsolat kérdését) tartotta kutatásra érdemes problémának.

Pszichológia és nyelvtudomány közeledésében e tudományágak belső fejlődésén túl a kommunikációs folyamatokkal kapcsolatban megindult kutatások, az információelmélet kialakulása játszott döntő szerepet. Ennek hatását mutatja, hogy fejlődésének kezdeti szakaszában a pszicholingvisztika az emberi kommunikáció kódolási folyamatait jelölte meg kutatása tárgyaként, e folyamatok vizsgálatában pedig a leíró nyelvészeti, a tanuláselméleti és az információelméleti megközelítés integrálását kísérelte meg.

Az azóta eltelt évtizedek során az új diszciplína kutatása nagy arányban fellendült. Ennek során azonban az eredeti kutatási célok, módszerek s a kutatott jelenségek köre – szoros összefüggésben a nyelvtudomány és a pszichológia fejlődésének újabb szakaszaival – többszörösen átalakult. PLÉH CSABA itt ismertetett munkája ennek a folyamatnak néhány jelentős állomását elemzi.

Könyvének első részét egyetlen témakörnek szenteli a szerző: a transzformációs generatív grammatikának a pszichológia fejlődésére gyakorolt hatását vizsgálja. Ez a hatás mély és tartós volt, és széles körben érvényesült. A generatív nyelvelmélet ui. nem csupán a nyelvvel kapcsolatos pszichológiai kutatásoknak adott új irányt, hanem a pszichológia egészében is éreztette hatását: elősegítette a jelenkori pszichológia egyik legjelentősebb szemléleti fordulatát, a behaviorista irányzat meghaladását.

A tárgyalt témakör részletes elemzése során a szerző a következő eljárást alkalmazza: először ismerteti a pszicholingvisztikában legnagyobb visszhangot kiváltó gene-

ratív nyelvelméleti tételeket (az emberi nyelvhasználat kreatív jellege; a nyelvtan mint a nyelvész — és a beszélő — elmélete a nyelvről), röviden vázolva e tételek kialakulását magán a generatív elméleten belül. Ezután a pszichológia reakcióit elemzi a vázolt tételekre, majd röviden összefoglalja a generatív orientációjú pszicholingvisztika kísérleti kutatásait. Végül az e kísérletek során felmerült értelmezési problémákból kiindulva külön fejezetet szentel egy — a pszicholingvisztika számára központi fontosságú — kérdésnek: a kompetencia-performancia viszony értelmezésének.

A jól tagolt, ökonomikus áttekintésből az e szakterületen járatlan olvasó számára is világosan kibontakozik a generatív nyelvszemlélet által inspirált pszicholingvisztikai kutatások legfontosabb trendvonala. Ennek első, „nyelvtanközpontú" szakaszában a kutatás irányát a generatív grammatika tételei szabták meg: a kísérleti pszicholingvisztika, elfogadva a generatív nyelvtan és a „beszélő nyelvtana", a „mentális nyelvtan" lényegi azonosságának tételét, a transzformációs szabályok, illetve — az elmélet fejlődésének későbbi szakaszában — a felszíni- és mélyszerkezet pszichológiai realitásának igazolását tűzte ki célul. A második szakaszban meghatározott tényezők (így az ellentmondásos kísérleti eredmények, a kognitív pszichológiában kidolgozott pszichikai folyamat-modellek stb.) hatására a kutatás „pszichológiaibbá" vált: az érdeklődés előterébe ekkor a nyelvhasználat, a nyelvi teljesítmény megvalósulásában szerepet játszó pszichikai mechanizmusok kerültek. Ez a fejlődési folyamat ily módon az eredeti performancia-felfogás gyökeres átalakulását eredményezte: a performancia vizsgálatán ui. kezdetben — a generatív nyelvelmélettel összehangban — a nyelvtan használatát korlátozó pszichikai tényezők kutatását értették a kognitivista pszicholingvisztikában.

A vizsgálat súlypontjának ilyen eltolódása a nyelvtani szabályok, struktúrák pszichológiai megfelelőinek vizsgálatától a nyelvhasználattal kapcsolatos tényleges lelki folyamatok feltárásának az igényéig új, szélesebb perspektívák felé nyitott utat a pszicholingvisztikai kutatásban: lehetővé tette a nyelvhasználat pszichológiai kérdéseinek összekapcsolását egyéb — nem nyelvi jellegű — kognitív pszichológiai folyamatok kutatási problémáival.

Ezzel egyidőben a korai performancia felfogást más irányból is bírálat érte: a szociolingvisztika, az etnometodológia területén, ill. a beszédaktus-elmélet keretében folyó kutatások világossá tették, hogy a nyelv használata az emberi közösségekben a nyelvtani szabályok felhasználásán túl is szabály irányította tevékenység: ez pedig sürgetővé tette a pszicholingvisztika „nyitását" a nyelvi tevékenység társas dimenziójának irányába. A pszicholingvisztika fejlődésének részben e tényezők hatása alatt kibontakozó új irányzatait mutatja be — a teljesség igénye nélkül — a monográfia II. része. A kiválasztott problémakörök — a szerző szándékával összhangban — jól szemléltetik e tudományág mai fejlődésének főbb irányvonalait.

A hetvenes évek nyelvpszichológiai kutatásait mindenekelőtt a kutatás nyelvészeti horizontjának a szemantika és a szövegelmélet irányába való kiszélesedése jellemzi, szemben a korábbi egyoldalúan szintaxis-központú orientációval. A jelentésközpontú modellek megjelenése azonban nem csupán a generatív nyelvészet párhuzamos fejlődéséből, hanem a pszicholingvisztika belső igényeiből is következik, hiszen egyes kutatók már a hatvanas évek közepén rámutattak a tartalmi tényezők, a jelentés elsődleges szerepére a mondatokkal kapcsolatos különböző pszichológiai teljesítményekben.

A szemantikai emlékezet-kutatásoknak szentelt fejezet jól példázza, hogyan használják fel a nyelvészeti, ill. pszicholingvisztikai modelleket, ezek bizonyos elemeit a nyelvpszichológia kutatási területétől eredetileg távol eső verbális tanulás- és emlékezetkutatások. Ez a jelenség a szerző szerint általános tendenciát tükröz: a nyelvi és nem kifejezetten nyelvi jellegű pszichológiai folyamatok modellálásában tapasztalható kapcsolatteremtésre utal. A nyelvész számára ebben a fejezetben különösen érdekes a generatív nyelvtan technikai apparátusának az alkalmazása ezen a távolterületen.

Végül a szöveg kutatását tárgyaló fejezet, amely kitér mind a narratív szövegek, mind az aktualizálódott beszéd, a dialógus szerveződésének a kérdéseire, szemléletes példákkal mutatja be a nyelvi tevékenységet irányító, de a nyelvtani szabályokon kívül eső, rejtett nyelvhasználati szabályok néhány típusát. Alig tagadható, hogy a pszicholingvisztikának — az emberi beszédtevékenységet modellálva — ezeknek a külső, szociális tényezők által meghatározott szabályoknak a használatáról is számot kell adnia. Éppen ezért tartja szükségesnek a szerző (mintegy meghosszabbítva a jövőbe bizonyos jelenkori törekvéseket) a pszicholingvisztika olyan irányú fejlődését, amelynek során összekapcsolódnék a kutatás e két iránya: a megismerési folyamatok

kutatásának általános keretébe illeszkedő „belső" pszicholingvisztika és a nyelvhasználat szociális beágyazottságáról számot adó „külső" pszicholingvisztika.

Pléh Csaba azon kevesek közé tartozik, akik szuverén módon képesek eligazodni az elméletek és kísérleti tények szinte áttekintethetlen útvesztőiben. Emellett a szerző rendelkezik a tudományág nagy fejlődési tendenciáira való „rálátás" képességével, szemléletében pedig rokonszenvesen antidogmatikus. Nem kevésbé imponáló úgyszólván naprakész tájékozottsága, ismereteinek a technikai részleteket is magába foglaló mélysége mind a nyelvtudomány, mind a pszichológia területén. Említést érdemlő tény az is, hogy a kötet nem merül ki a pszicholingvisztika egyes problémaköreinek, irányzatainak puszta ismertetésében. Az elmélyült fogalmi elemzés során a szerző mindenkor rámutat az ismertetett elméletek megoldatlan pontjaira, ellentmondásaira, s ezek feloldására olykor maga is javaslatot tesz (pl. a nyelvi válaszok feltételezett ingerfüggetlenségének kérdésében: 28–30 l.). Ezzel kapcsolatban a recenzensnek csupán egy ponton van hiányérzete: hasznos lett volna, ha a szerző a Gardner és Premack házaspár nevezetes kísérleteit ismertetve (mindkét esetben meghatározott jelrendszereket próbáltak elsajátíttatni csimpánzokkal) kicsit részletesebben kitér a kísérletek értékét vitató kutatók nagyon is megalapozott elméleti és módszertani ellenvetéseire. A 70-es évek második felében végzett egyes új kísérletek (ill. a régi kísérletek újraelemzése) s a nyomukban kirobbant óriási viták ugyanis alaposan megtépázták a csimpánzok nyelvelsajátítási lehetőségeit, nyelvi képességeit illető „optimista" feltevéseket.[1]

A kötet egyaránt segítséget nyújt a nyelv „emberi tényezőit" megismerni kívánó nyelvésznek és a pszicholingvisztikában a nyelvészeti ismeretek hiánya miatt nehezen eligazodó pszichológusnak. A munka ilyen irányú használatát nyelvészeti és pszichológiai fogalomtár könnyíti meg.

RÉGER ZITA

Gengo no kagaku

A Tokyo Institute for Advanced Studies of Language Gengo no kagaku (Nyelvtudomány) című folyóiratának 1981/8. száma négy tanulmányt és két recenziót közöl.

1. A Feljegyzések egy ójapán versről — Takapasi Musimaro búcsúköltemény 732-ből c. tanulmányában ROMAN JAKOBSON egy 8. századi japán költeményt elemez, amely a klasszikus japán költészet korszakalkotó jelentőségű antológiájában, a 760-ban összeállított Manyoshuban található. Címzettje Pudipara Umakapyi, aki a nyugati provinciák főkormányzójaként jelentős szerepet játszott hazája Kína és Korea elleni védelmében a Paekche birodalom bukása után (663). A vers Pudipara életének e fontos állomásához kapcsolódik.

A költemény nyelve híven tükrözi a késői Nara-kor (710–784) társadalmának szigorúan hierarchikus tagozódását, amely elősegítette a japán nyelvre napjainkig jellemző udvariassági kifejezések bonyolult rendszerének kialakulását. Jakobson megállapítja, hogy ez a költői stílus, amely a feljebbvalót megillető tisztelet és az alárendeltek részéről megnyilvánuló alázat kifejezéseinek kettős véglete között váltakozik Takapasi kezében fontos művészi eszközzé válik, mivel fokozza a költeménynek a korabeli festészeti alkotások vonal-, sík- és mozgásrendszerével feltűnő rokonságot mutató tér- és időbeli dinamikáját.

A költeményt Jakobson három nagyobb tematikus egységre osztja: 1. a főkormányzó utazása; 2. küldetése Tukusiban; 3. dicsőséges visszatérése. A strukturális elemzés során a vers hét kisebb szerkezeti egységre bomlik, amelyek a három főrész köré csoportosulnak.

Jakobson rámutat, hogy a kor költészetére jellemző parnomasztikus elemek e költeményben meghatározott tematikus funkciót töltenek be. A vers nyitóképét alkotó Tatuta hegység (1. egység) például etimológiailag a *tatsu* (1. emelkedik; 2. elindul) igével mutat rokonságot. Így a hegyről felszálló fehér felhők képe konkrét formában fejezi ki, a küldetés megkezdését másrészt szimbolikusan utal a költő felfelé ívelő életpályájára, egyszersmind eleget téve a horizontalitás-vertikalitás követelményének. Az út végállomása Tukusi (2. egység), amelyet a költői etimológia a *tuku* (megérkezik) igével rokonít. A harmadik egység a követ megérkezése utáni tevékenységére utal. A negyedik, központi egység, amely a főhős kiváló tulajdonságait összegezi, lezárja az első két tema-

[1] L. a TH. A. SEBEOK és J. UMIKER-SEBEOK által összeállított kritikai antológiát: Speaking of Apes. Plenum Press, New York 1980.

tikus főrészt és bevezetőül szolgál a harmadik elé. Az ötödk szerkezeti egység a kormányzó nyári hazatérését vetíti előre, a hatodik a tavaszi Tatuta képét idézi fel, míg a költemény záró kettős sorában (7. egység) a költő a hőssel való személyes találkozás reményének ad hangot.

Az elemzés során Jakobson a költemény szövegét át- meg átszövő lexikai, morfológiai, szintaktikai és egyéb párhuzamok, ismétlődések, szimmetrikus struktúrák egész sorát mutatja ki, meggyőzően bizonyítva, hogy a strukturális megközelítési mód alkalmas arra, hogy egy tudatos alkotói folyamat eredményeképpen létrejött, 12 évszázaddal ezelőtti vers elemzésén keresztül felfedezze egy térben és időben távol eső művészi kutúra maradandó értékeit.

2. Hattori Shiro – Kim Dongjun – Umeda Hiroyuki – Watanabe Kilyong: Diakronikus magánhangzó-változás a mai szöuli dialektusban c. tanulmányának kiindulópontjául a koreai nyelv n i n c s szavának Hattori által megfigyelt kétféle ejtése: *ɔps'o*, ill. *əjps'o* szolgált. Ez a mai szöuli dialektusban észlelhető kettősség (az előbbi a fiatalabb, az utóbbi az idősebb generáció kiejtésére jellemző) a t hangzónak a középkori koreai nyelvben bekövetkezett kettéválására vezethető vissza, amikor az hosszú magánhangzó esetében *ə*:-vé, rövid magánhangzó esetében *ɔ*-vá alakult. Két, fonológiai oppozícióban álló magánhangzó spontán egybeolvadásának lehetőségét Hattori azonban kizárja, ezért feltevése szerint nem fonológiai, hanem analógiás eredetű változásról van szó.

A Hattori által vezetett kutatások új irányban fejlődtek tovább, amikor a szöuli nyelvjárást beszélők egyes csoportjainál az *i:ps'o* kiejtést is megfigyelték. Ebből önként adódott az a következtetés, hogy az egy nyelvet beszélő, de eltérő földrajzi környezetben élő emberek nyelvhasználatában ugyanazon szavak magánhangzóinak ejtésekor kisebb-nagyobb mértékű eltérés következik be. A tanulmány az ilyen típusú fonológia ellentétpárok vizsgálatát tűzi ki célul. Ennek megfelelően a koreai anyanyelvű vizsgált személyek egyik csoportja a Szöulban élők, a másik a Tokióban letelepedettek közül került ki. — A tanulmány gerincét a mai szöuli dialektus magánhangzóinak időtartama szerint oppozíciójára vonatkozó kutatások alkotják, amelyeket a szerzők a két csoporthoz tartozó személyek beszédjében kimutatható különbségekkel összefüggésben végezték.

A tanulmány első részében a szerzők a koreai nyelv szöuli dialektusában előforduló valamennyi magánhangzót megvizsgálták az ejtés időtartamának szempontjából, majd ezt az oppozíciót egybevetették a két csoportnál megfigyelhető eltérésekkel. A vizsgált anyagot két csoportra: főnevekre és igékre (ill. azok ragozott formáira) osztották.

A tanulmány második részében a szerzők újabb felmérést végeztek a *t* hangzót tartalmazó ragozott formák körében. A vizsgálat során e szavak két alaptípusát különböztették meg: *a)* a tőhangzó a ragozás folyamán nem változik; *b)* a ragozás folyamán a tőhangzóban az *ə:—ɔ* váltakozás lép fel (*t'ə:lk'a* — 'vajon remeg?' — *t'ɔrɔsɔ* — remegve'). A kísérletben résztvevők két csoportjánál az *a* típusú szavak esetében az *ə:—i:* szabályszerű váltakozást figyelték meg. Pl. *ə:pk'illɛ—i:pk'illɛ* ('mivel nincs'). A *b* típusú szavak esetében a két megfigyelt csoportnál az *ə:—ɔ* szabályszerű váltakozást mutatták ki a szerzők. Minthogy az *ə:ps'o* ('nincs') szó az *a* típusba tartozik, az *ɔps'o* ejtés — a szabályos *i:ps'o*-val szemben — minden kétséget kizáróan analógián alapuló változat. Ezzel Hattori feltevése egyértelműen beigazolódott.

3. Yabe Masafumi Az állítmány többrétegű szintaktikai szerkezetekben c. tanulmányában a mai japán nyelv tokiói dialektusának szinkronikus nyelvtani struktúráival foglalkozik. A „nyelvtani struktúra" kifejezést a szerző az egész mondat struktúrájaként értelmezi. Ezzel szemben a „szintaktikai struktúra" fogalma a mondaton belüli formák, szemantikai alkotóelemek egymás közötti kapcsolódási módjára utal. A szintaktikai struktúrákban meghatározott viszonyok szerint létrejött kapcsolódásokat Yabe a „kombináció" szóval jelöli, a kapcsolódás módja szerint számos „kombinációtípust" különböztet meg. Az egyes kombináció típusoknak megfelelően kapcsolódó elemek együttesét „kombinációs mezőnek" nevezi.

A tanulmány elsősorban az állítmány központi formáit magában foglaló kombinációs mezőt vizsgálja, amely kifejezést Yabe az állítmányi szintagma felépítésében nélkülözhetetlen szerepet játszó ige, főnév, melléknév tőalakjainak jelölésére használja. Az állítmány központi formái végződésekkel, toldalékszókkal együttesen alkotják az állítmányi szintagmát, ugyanakkor a szintagmán belüli elemek is egymáshoz kapcsolódva külön kombinációs mezőket hoznak létre. Pl.:

hon-o yom-u 'könyv-et olvas'
A_1 B

hon-o yon-da 'könyv-et olvas-ott'
A_2 C

hon-o yom-e 'könyv-et olvas-s'
A_3 D

Egy szintagmán belül az azonos típusú kombinációkat *(hon-o)* Yabe általánosságban A_1, A_2, A_3 ... stb.-vel, a különböző típusúakat *(yom-ua, yon-da, yom-e)* B, C, D stb.-vel jelöli.

Az állítmányi szintagma az azt felépítő központi formák, szófaja szerint lehet igei, főnévi vagy melléknévi típusú. Az igei típusú állítmányi szintagmát felépítő igetöveket Yabe öt csoportba sorolja, amely megfelel a japán igeragozás hagyományosan megállapított öt típusának. Minthogy a különböző típusú igetövek más és más végződésformákkal, ill. komplementumokkal (tárgy, határozók, a szenvedő vagy műveltető ragozás végződése stb.) alkotnak kombinációs mezőt, Yabe behatóan tanulmányozza az egyes igetőformák szintaktikai-szemantikai funkcióit és részletesen elemzi az általuk létrehozott kombinációs mezők sajátosságait.

A melléknév és főnév tőalakjait Yabe az állítmányi szintagma felépítésében játszott szerepük hasonlóságai alapján együttesen tárgyalja. Négy csoportot különböztet meg, amelyek közül az első megfelel az *-i* végződésű mellékneveknek *(mezurashi-i* 'ritka'), a második a *-na* végződésűeknek *(kirei-na* 'szép'), a harmadik az *-i* és *-na* végződéssel egyaránt előforduló mellékneveknek *(ooki-i, ooki-na* 'nagy'), a negyedik pedig a főneveknek.

Az állítmányi szintagma belső rétegződését vizsgálva a szerző négy szintet különböztet meg: 1. az állítmánnyal közvetlenül kombinációs mezőt alkotó elemek (végződések, toldalékok, tárgy, határozószók stb.) szintje; 2. az alanyi és az állítmányi szintagma magában foglaló kombinációs mező; 3. a japán mondaton belül speciális funkciót betöltő témát (topic), az alanyi és állítmányi szintagmát tartalmazó kombinációs mező; 4. a mondat egész struktúráján kívül eső elemek (kérdőszók, módosítószók, indulatszók, valamint egyes kötőszók szintje.

A tanulmány legfőbb érdeme, hogy az állítmányi szintagmán belüli összefüggések feltárásán és egységes rendszerbe illesztésén túl a mondat egészére vonatkozó általános törvényszerűségek felismeréséhez is eljut.

4. Fūto Hiroyuki Dependencia-struktúra és linearizációs struktúra a generatív grammatikában c. tanulmányában megvizsgálja a Tesnière, Heys, Robinson, Gaifman által kidolgozott dependenciagrammatika eredményeinek a Chomsky-féle generatív nyelvészetben történő alkalmazási lehetőségeit.

A szerző bemutatja és értékeli Tesnière grammatikai rendszerét, amely az „X alá van rendelve Y-nak" alapelvére épült. Tesnière szerint a nyelv közvetlen megjelenési formája az egydimenziós, lineáris beszédlánc (Redekette), amelynek hátterében a multidimenzionális dependencia-struktúrák bonyolult rendszere húzódik meg. A dependenciagrammatika feladata az, hogy leírja a nyelv lineáris sorrendje és a dependencia-struktúrák közötti kölcsönös összefüggéseket. A dependencia-grammatika központi módszere a linearizáció, amelyet Fūto a dependencia-struktúráknak a lineáris struktúrákkal való helyettesítéseként definiál.

A generatív szintaxishoz hasonlóan az ismert dependencia-grammatika iskolák is a fa-sémát használják a nyelv szintaktikai viszonyainak ábrázolására. Minthogy azonban a dependencia-sémák – a generatív nyelvészet frázis-struktúráival ellentétben – csupán lexikai kategóriákat használnak, felmerül a kérdés, hogy a generatív szintaxis kategóriái (S, VP, NP stb.) kifejezhetők-e a dependencia-grammatikában? Gaifman a kérdésre igennel válaszol, amikor kijelenti, hogy a dependencia-struktúrák összeegyeztethetők a frázis-struktúrákkal.

Futo összehasonlítja a generatív szintaxis és a dependencia-grammatika transzformációs szabályait és feltárja a frázis-struktúrák és a dependencia-struktúrák kölcsönös összefüggéseit. Ezt követőleg kidolgozza a Tesnière, Gaifman, Robinson által körvonalazott linearizáció konkrét módszereit és bevezeti a linearizációs szám fogalmát. Minden nyelv valamennyi lexikai egységéhez hozzárendelhető egy linearizációs szám, amely a linearizációs sorrend meghatározásának szükséges, de nem elégséges feltétele. Minthogy a linearizációs számok elvileg többféle, egymással nem egyenértékű szórendet is lehetővé tesznek, a linearizációs sorrend megállapításához olyan általános módszerre van szükség, amely a konkrét lexikai egység linearizációs számának meghatározásánál az egyes szófajok linearizálódásának lehetőségeit is figyelembe veszi.

A számos linearizációs lehetőség közül a grammatikailag korrekt szórend megválasztására Fūto bevezeti a „linearizációs hatékonyság" fogalmát, amelyet a K együttható fejez ki.

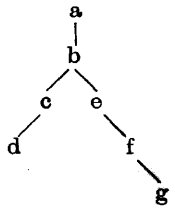

A fenti mondatot felépítő hét lexikai egység elvileg 96-féleképpen linearizálható. Általában véve, egy fa-séma két szomszédos lexikai egységének linearizációjakor ezek elválhatnak egymástól s közéjük újabb egységek ékelődhetnek. Ez utóbbiak összegét jelöli a linearizációs hatékonyságot mutató K együttható. Pl. az $a-c-d-b-e-f-g$ linearizációs sorrend esetében $K = 2$, mivel b és e közé két egység (c, d) ékelődött. Fūto szerint minél kisebb K összege, annál nagyobb fokú a linearizációs hatékonyság.

A generatív grammatika és a dependencia-grammatika transzformációs szabályainak összehasonlítása során Fūto megállapítja, hogy egyes generatív transzformációk alkalmazásakor szükség van az alkotóelemek belső struktúrájának megváltoztatására, bizonyos elemek interpolációjára vagy eliminációjára. Ezzel szemben a dependencia-grammatikában definiált transzformációs szabályok csupán a lexikai egységek kölcsönös helyzetét, viszonyát változtatják meg, és a lexikai egységek lineáris sorrendjének felcserélésén kívül egyéb változást nem idéznek elő. Fūto arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a dependencia-struktúrák a frázis-struktúráknál tökéletesebben fejezik ki egy adott nyelv szintaktikai viszonyait, ennélfogva a dependencia-grammatika eredményei jelentős mértékben hozzájárulhatnak a generatív nyelvészet további fejlődéséhez.

JANÓ ISTVÁN

Rune Ingo: Kääntämisen teoriaa ja sen sovellusta

Fennistica 1. Åbo 1980. 149 l.

A turkui svéd nyelvű egyetem, az Åbo Akademi finn nyelvészeti tanszéke ezzel a művel indítja kiadványsorozatát. Természetesnek tűnik, hogy a téma első finn nyelvű összefoglalása ebből az intézményből került ki, hiszen itt a fordítás iránti érdeklődést nemcsak a kérdés elméleti jelentősége és vizsgálatának az utóbbi időben tapasztalható fellendülése, hanem a közvetlen gyakorlat is fokozottan motiválja. A munka a szerző egyetemi előadásaiból nőtt ki, s célja, hogy bevezetést adjon a fordítás elmélyültebb elméleti vizsgálatához (l. Előszó). A nemzetközi szakirodalomra támaszkodva, de azt több helyen módosítva, kiegészítve vázolni törekszik a legfontosabb elvi problémákat, és olyan gyakorlati kérdésekre is kitér, amelyek finnről vagy finnre fordításkor általában gyakran felmerülnek. A példaanyag természetesen elsősorban a finn–svéd fordítási gyakorlatból származik, de esetenként más indoeurópai nyelv, a rokon nyelvek közül pedig az észt is felbukkan. Az elméleti kérdések viszonylag bő szemléltetése számunkra azért is érdekes, mert részben tükrözi, milyen nehézségekkel kerülnek szembe nyelvrokonaink, ha indoeurópai nyelvekre vagy azokról fordítanak. Így adalékokat kapunk ahhoz, hogy újabb szemszögből ítélhessük meg a finn és az indoeurópai nyelvek viszonyán kívül a mai finn és magyar kapcsolatát is. INGO műve ezért is érdemes figyelmünkre.

A könyv rövid előszóra, bevezetésre és három nagyobb fejezetre tagolódik. A Bevezetés (1–5) felsorolja a tudományos igényű fordításelmélet kialakulását jelző főbb műveket, és összegzi, milyen tudományterületek eredményei hasznosíthatók elsősorban a fordításelméletben. Itt a hagyományos filológia mellett a szintaxis és szemantika gyors fejlődését, a generatív nyelvészeti szemlélet jelentőségét, a gépi fordítás iránti érdeklődést, a szövegnyelvészet és az információelmélet szerepét emeli ki a szerző. Végül a fordítás, fordíthatóság fogalmát igyekszik tisztázni. A fordítást elsősorban egyik nyelvből a másikba való információközvetítésként jellemzi, amelynek lényege, hogy a lefordított szöveg kommunikatív funkciójában felel meg a forrásszövegnek. Ebben a tág érte-

lemben lehetséges a fordítás. Egy szöveg tükörfordítása azonban képtelen vállalkozás: ezt általános nyelvészeti elvek, valamint az egyes nyelvek és kultúrák sajátos vonásai egyaránt kizárják.

A fordítás kérdéseinek számbavételekor INGOnak az a felfogása érvényesül, hogy a szöveg fogalmába nemcsak az írott, hanem a beszédbeli produkció is beletartozik. Így a tolmácsolás kérdéseit is beépíti a fordítás elméletébe, s az írásbeli és szóbeli fordítás főbb hasonlóságaira és eltéréseire is rámutat.

Az első fejezet (6—11) középpontjában a fordító személye áll, beleértve a tolmácsot is. A vele szemben támasztott igények közül a nyelvtudás, műveltség, irodalmi hajlam, kedvező személyes tulajdonságok és az elfogulatlanság követelményét részletezi a szerző. Szól a tolmácstól külön megkívánt képességekről is (megfelelő hang, szép kiejtés, gyors felfogókészség, koncentráló képesség stb.).

A második fejezet (12—45) különböző szöveg- és fordítástípusokat mutat be. Itt a szerző célja az volt, hogy a nemzetközi szakirodalom többféle csoportosításából az olyan szempontúakat válassza ki, amelyek a fordítás gyakorlatában is hasznosíthatók. Ugyanezért néhány helyen kiegészíti és módosítja az egyes szerzők osztályozását. A szöveg jellege szerinti fordítástípusok bizonyos változtatással SAVORY felfogását követik. Osztályozási szempontként ugyanis Savory a szöveg jellege mellett az olvasónak a fordítással szembeni igényét is figyelembe vette (l. The Art of Translation. London 1957. 18—23; vö. még MOUNIN, Die Übersetzung. München 1967. 51). Éppen ez magyarázza, hogy típusainak közös vonásai vannak a fordítás célja szerinti csoportokkal. Ingo nyilván azért módosít az osztályozási szempontot, hogy ide sorolhassa új típusként a beszéd fordítását is. A fordítás célja szerinti felosztásban CASAGRANDE-ra, a fordítási egységek alaki megfelelése és a teljes vagy részleges fordítás szerinti csoportosításban CATFORDra támaszkodik. A fordítási egységek megfeleléseit azonban CATFORDnál szélesebben értelmezi, s ide sorolja a parafrázist és a kivonatot is, mint amelyek magasabb nyelvi szintekről vesznek ekvivalenseket akkor is, ha ezt nyelvszerkezeti sajátságok nem indokolják. A forrásszöveg információját azonban ezek is közvetítik. A fordítás fogalmának ilyen kitágítására szintén gyakorlati meggondolások késztethették a szerzőt. Az egyes fordítási típusok kapcsán Ingo több ide vonatkozó elvi problémát is érint (pl. a nyelvjárásiasság fordítása, az álfordítás kérdése, a fordításnak a nyelvtanításban betöltött szerepe stb.).

A fordítási folyamat leírásában a szerző elsősorban NIDA—TABER The Theory and Practice of Translation (Leiden, 1974) c. munkáját követi, azonban ezt is több helyen módosítja, kiegészíti és a finn nyelvre alkalmazza. Az említett mű alapján a fordításban három szakaszt különít el: az elemzést, az átváltást és az újraszerkesztést vagy megformálást.

INGO az első fázis, az elemzés bemutatásának szenteli a legtöbb teret, könyvének jó egyharmadát (47—100), mert a forrásszöveg beható ismerete a sikeres fordítás alapfeltétele. (A gyakorlatban a fordítás mozzanatai természetesen nem válnak el élesen egymástól.) A forrásszöveg megközelítésére négy szempontot javasol: 1. bevezető szöveganalízis, 2. grammatikai, 3. szemantikai és 4. stilisztikai elemzés.

A bevezető analízis célja elsősorban az, hogy a fordító ráhangolódjék a szövegre. A grammatikai elemzés a morfológiai és szintaktikai síkot vizsgálja. A hagyományos módszerű mondatelemzés azonban a szerző szerint nem kielégítő, mert a különböző nyelvek felszíni szerkezetei jelentősen eltérnek egymástól, s így kevésbé közelíthetjük a forrásnyelv kifejezéseit a célnyelvi ekhez. INGO a transzformációs-generatív elemezési módszert ajánlja, különösen olyan esetekben, ha egymástól lényegesen eltérő szerkezetű nyelvek szerepelnek a fordításban, vagy ha a forrásnyelvi szöveg nem egyértelmű. A mélyszerkezet felé vezető transzformációkkal ugyanis közelítjük egymáshoz a két nyelv megoldásait, vagy egyértelművé tesszük a szöveget. Az ige nominális bővítményeiben Nidaék túl általános szemantikai kategóriáitól eltérően Ingo az esetgrammatikai kiindulópontot ajánlja, mert ezzel pontosabban meghatározható a jelentés. A grammatikai elemzésnek a szövegkohézió eszközeire is ki kell terjednie. Ezzel elsősorban szintén az információ egyértelmű átvitelét segítjük, de a kapcsolásmód stilisztikai szerepet is játszhat. A szemantikai elemzéskor a denotatív és konnotatív jelentést egyaránt figyelembe kell venni. A denotatív jelentést komponensanalízissel tisztázhatjuk. Ez a módszer — függetlenül attól, hogy kimerítően leírható-e vele a jelentés vagy nem — jól hasznosítható a fordításban az egymáshoz közeli jelentésű szavak elválasztására vagy poliszémia esetén. A konnotáció elemzése például abban segít, hogy a fordítás ne legyen az eredetinél pozitívabb vagy negatívabb érzelmi töltésű.

Külön felhívja a szerző a figyelmet a különböző nyelvek hasonló hangalakú szavaira, amelyek gyakran félrevezethetik a fordítót. Ezek — mint ismeretes — nyelv-

rokonságból eredő közös szavak vagy jövevényszók, amelyek eltérő jelentésárnyalatot kaphatnak két nyelvben, de véletlen hangalaki egybeesés vagy hasonlóság is előfordul. Ingo példái jól mutatják, hogy ez a probléma különösen aktuális Finnországban, ahol közvetlen élmény egyrészt a skandináv nyelvek, másrészt a finnek az észttel való időnként csalóka hasonlósága. Saját gyakorlatomból néhány finn–magyar példával is kiegészíthetem ezt a sort, amelyek, bár ritkábbak, szintén okozhatnak félreértést, illetve valamelyik szóalak negatív konnotációja miatt kellemetlen szituációt tolmácsoláskor. Megrökönyödést váltott ki például egy finn étterembe ebédre bevonuló magyar turistacsoportom — mint utóbb kiderült, nemcsak hangossága miatt —, amikor kuriózumként adták tovább egymásnak felfedezésüket: „Mindenki előtt *tej* van! — *Tej?!*" (vö. finn *täi* 'tetű'). Egyéb példák (elöl a finn szó, utána a magyar): *alku* 'kezdet, eleje vminek' — *alku; apu* 'segítség' — *apu; arpa* 'sors, sorsjegy' — *árpa; hinta* 'ára vminek' — *hinta: kuka* 'ki' — *kuka; kurva* 'kanyar' — *kurva; pastori* 'pap' — *pásztor: perse* 'segg, far' — *persze; saneerata* 'helyrehoz, kijavít' — *szanál* (gyakran 'lebont'); *suu* 'száj' — *szú: veres* 'friss, új' — *veres*. De a hangalaki hasonlóságból előny is származhat: *joo* 'igen, jó' — *jó*. A finn idegenvezetők pedig azt tanítják turistáiknak, hogy így kérjenek villamosjegyet Magyarországon: *villamyssy* ('gyapjúsapka').

A forrásszöveg vizsgálatát a stíluselemzés teszi teljessé. Ingo hangsúlyozza, hogy a stílus következetes figyelembe vétele minden fordítónak kötelessége, bár a modern fordításelmélet elsősorban a jelentés átültetését tartja szem előtt. A stilisztikai szempont csak akkor szorulhat némileg háttérbe, ha az értelem követelményeivel ütközik. Bemutatja, hogy az egyes szövegszinteken milyen főbb jelenségek hordozhatnak különös stílusértéket. Utal arra, hogy a stílus szerepe szövegfajtánként váltakozhat. Szépirodalmi műben például élményt ad, melyet a fordításnak szintén érzékeltetnie kell.

Az átváltás mozzanatát (101–125) magmondati vagy ahhoz közeli szinten javasolja a szerző, mert a nyelvek közti határ itt a legkeskenyebb. A mélyebb szinteken ugyanis világosabb és egyszerűbb a forrásszöveg alkotóelemeinek viszonya, s könnyebben ültethető át a célnyelvre, mert a mélyebb szerkezeti szinteken a különböző nyelvek közelebb állnak egymáshoz, mint a felszínen. Az átváltás itt azonban többnyire fejbeli művelet, eredményét csak bonyolultabb esetekben írjuk le. A példák bizonyítják, hogy ez a módszer valóban nagymértékű pontosságot tesz lehetővé az információ átültetésében. Úgy gondolom azonban, nem ártana hangsúlyozni, hogy egyszerűbb esetekben nincs szükség a mélyebb szintekre való lebontásra: a fordítási gyakorlat is ezt igazolja.

A szerző bemutatja az átváltásban adódó fontosabb szemantikai és nyelvszerkezeti problémákat: itt szól az idiómák, metaforák fordítási lehetőségeiről, a szemantikai összetevők újrarendezéséről, a szükséges magyarázó kiegészítések elhelyezéséről, a szint- és kategóriaváltásról. Gyakran okoz például nehézséget a finn nyelv szintetikus szerkezete. Svédből finnre fordításkor a forrásszöveg analitikusan kifejezett tartalmát a finnben gyakran szintetikusan kell visszaadni. Minthogy ez bonyolultabb az analitikus újrarendezésnél, nagyobb erőfeszítést kíván a fordítótól, ezért svédről finnre fordítani általában nehezebb, mint fordítva.

Érdekes megfigyelni, hogy a szemantikailag és szerkezetileg problematikus esetek között több olyan példacsoport van, amelyben a magyar megoldás is a svéddel vagy más indoeurópaival egyezik, s eltér a finntől. Úgy tűnik, a jelöletlen főnévi összetételekből származó igék a finnbe lassabban találnak utat, mint a magyarba. Ezeket kevés kivétellel ma is helyteleníti a finn nyelvművelés. A *gépír* (svéd *maskinskriva), nagytakarít* (svéd *storstäda),* amelyek nálunk már tulajdonképpen elfogadott formák (vö. Mai magyar nyelvünk. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Budapest 1976. 12), finnül csak analitikusan adhatók vissza: *kirjoittaa koneella* 'géppel ír', *pitää/suorittaa suursiivous* 'nagytakarítást tart, rendez'. A jelöletlen határozós összetett melléknevek szintén kevésbé gyökeresedtek meg a finnben, pedig hatásuknak különösen a svéd részéről erősen ki van téve. A svéd *proteinrik* 'fehérjedús' helyesen csak így fordítható finnre: *runsaasti proteiinia sisältävä* 'fehérjét bőven tartalmazó'. Magam is tapasztaltam az e típustól való idegenkedést. Több művelt finn ismerősöm nyelvérzékét sértette például a *silmävarma* 'szembiztos (pl. harisnya)' melléknév, bár a kereskedelem használja. A melléknévi jelzőnek a svédre jellemző szélesebb körű használata bizonyos esetekben szintén közelebb áll a magyarhoz, mint a finn birtokos jelzős megoldás, például s. *svenska kungen,* m. *svéd király,* f. *Ruotsin kuningas;* s. *ett kemiskt laboratorium,* m. *kémiai laboratórium,* f. *kemian laboratorio;* s. *den fransk–tyska gränsen,* m. *francia–német határ,* f. *Ranskan ja Saksan raja* stb. Bár ismert tény, hogy a magyar mondattan több archaikus jelenséget megőrzött, mint a finn (l. HAKULINEN, SKRK[3] 445), ez nem jelenti feltétlenül azt, hogy összhatásában a magyar tűnnék idegenebbnek az indoeurópai nyelvet beszélők számára. A fordítás és nyelvtanulás területén legalábbis német anyanyelvűek tapasztalatai arra mutatnak,

hogy nekik a magyar mondattani jelenségek könnyebben tanulhatók és fordíthatók, mint a finnek (vö. pl. SCHELLBACH: FUF 43: 132–133). Az előbbi példák is ebbe az irányba hatnak.

A fordítás harmadik szakasza a megformálás: ekkor nyer a szöveg konkrét megfogalmazást. A forrás- és a célnyelvi szöveg legszerencsésebb viszonya a fordítás végleges formájában a Nidatól és Tabertől kifejtett dinamikus megfelelés elve. A forrásnyelvi szöveg létrejöttét a szerző a szövegnyelvészet eredményeinek felhasználásával írja le. A megformálás lényege az, hogy a fordítónak olyan mértékben kell követnie az eredeti szöveg stratégiáját, amennyire csak a célnyelv természetének megsértése nélkül lehet.

Ingo munkája az alapfogalmak tömör meghatározásával és szemléltetésével világosan foglalja össze a téma főbb kérdéseit. Egy tárgymutató viszont még könnyebbé tenné tájékozódásunkat. Mindent egybevéve: a munka hasznos és célszerű bevezető a fordítás, különösen a finn fordítása és tolmácsolása iránt érdeklődőknek, s a tárgyalt kérdések vizsgálatára finn–magyar viszonylatban is ösztönöz.

M. NAGY ILONA

Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből

Nyelvtudományi Értekezések 107. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest 1981. 79 l.

A múlt század utolsó harmadától e század második harmadáig egészen természetes volt a magyar tudományban, hogy pszichológusok, pedagógusok és nyelvészek munkájuk során a gyermeknyelvvel is foglalkozzanak. Ennek az érdeklődésnek az eredménye az a gazdag szakirodalom, amelynek révén Magyarország a nemzetközi gyermeknyelvkutatás élvonalába került és ott tudott maradni az említett időszakban.[1] A század második harmadától kezdve csappant az érdeklődés a tárgy iránt, igaz, nemcsak Magyarországon. Az újabb fellendülés külföldön következett be a 60-as években, főként Chomsky generatív nyelvelméletének ismertté válását követően. Mivel Magyarország nem kapcsolódott be ebbe a mozgalomba, meglehetős lépéshátrányba került.

A lépéshátrányból igyekszik behozni valamit kismonográfiájával LENGYEL ZSOLT. Célja kettős: egyfelől megismertetni a magyar olvasókkal a külföldön folyó kutatási irányzatok közül a jelentősebbeket, másfelől magyar gyermeknyelvi anyagon bemutatni a magyar hagyománytól eltérő kutatási módszereket, illetőleg olyan területeken nyújtani adalékokat, amelyek úgyszólván előzmény nélküliek a magyar szakirodalomban. A kettős célkitűzésnek megfelelően tagolta könyvét két részre a szerző. Az elsőben, amely A gyermeknyelv címet viseli (6–22), a nyelvészeti kutatásokat forradalmasító generatív nyelvszemléletnek az ontogenetikus nyelvelsajátítás kutatásában való alkalmazását ismerteti. Kritikus szemléletmódja eredményezi azoknak az irányzatoknak a vázlatos bemutatását, amelyek a középpontban álló nyelvelmélet által elhanyagolt aspektusokat vizsgálják: szemantika, a nyelvelsajátítás biológiai és neurológiai alapjai, társadalmi-környezeti feltételei. Mindezeket a gyermeknyelvi kutatások eredményeinek a különböző elméleti és alkalmazott tudományágakban való felhasználását ismertető, újszerű szempontokat közvetítő fejezet egészíti ki.

Az első résszel voltaképpen azt a felismerést kívánta közreadni a szerző, hogy a nyelvelsajátítást – rendkívül komplex folyamat lévén – csakis akkor lehet eredményesen vizsgálni, ha több tudományág fog össze, és lehetőleg azonos alapról teszi fel sajátos kérdéseit, eredményeinek az értelmezésében pedig felhasználja a társtudományok eredményeit is.

A felismerést bizonyos fokig cselekvésre is váltja Lengyel Zsolt, amennyiben a kis könyv gerincét alkotó Adalékok a magyar gyermek nyelvi fejlődéséhez című második részben (24–73) gyakran használja fel nyelvi tények értelmezésében a fejlődéslélektan és a pszicholingvisztika eredményeit, valamit szociolingvisztikai mozzanatokkal is gazdagítja vizsgálatait. Ezt a részt a főcím által egybefűzött különálló tanulmányok alkotják: A kétéves magyar gyermek egytagú megnyilatkozásainak vizsgálata (23–33), A névszói paradigmatikus rendszer kialakulása a kétéves magyar gyermek nyelvében

[1] Vö. B. MCWHINNEY, Hungarian Child Language References. In: Leopold's Bibliography of Child Language. (Szerk.: D. I. SLOBIN) Bloomington–London 1972, 131–140.

(33–42), Az igei rendszer fejlődése és kialakulása a kétéves magyar gyermek nyelvi rendszerében (42–48), A határozottság kifejezése a kétéves magyar gyermek nyelvi rendszerében a tipológia szemszögéből (48–54), Szórendi vizsgálatok (54–62) és végül Kommunikációs vizsgálatok (62–73). Különállásukat az a tény adja, hogy tárgyalásuk nem egységes elméleti keretben, nem egységes módszerrel és fogalmi apparátussal történik. Közös csupán a szándék bennük, hogy szerzőjük, az eddigi eredményeket is figyelembe véve, igyekezett rendszerbe foglalni a tárgyalt jelenségeket. Újszerűsége révén két tanulmány emelkedik ki: a Szórendi vizsgálatok kísérletes eljárással elemzi a szórend alakulását a 3–7. életév közötti szakaszban, a Kommunikációs vizsgálatok című fejezet révén pedig először történik magyar szakirodalomban kísérlet a gyermeknyelvi megnyilatkozások kommunikációs szempontú elemzésére.

A két fő részt rövid Bevezetés (5) és kitekintő Összegezés (74–76) fogja közre. Ennyit a monográfia szerkezetéről és globális értékeiről.

A pozitív célkitűzésekre figyelemmel újraolvasva a könyvet a recenzens kénytelen megállapítani, hogy a megvalósítás nem maradéktalan, mégpedig kisebb részben formai, nagyobb részben tartalmi mozzanatok miatt. Vegyük előre a formaiakat! (1) Meglehetősen sok a zavaró egyeztetési hiba a magyar szövegben és a sajtóhiba az angol idézetekben. (2) Gyakran elmarad az idézett szerzők neve mellől a hivatkozott mű adatainak a jelölése (pl. 40, 42, 63). (3) Mivel mondanivalójának súlyozására Lengyel Zsolt nem él a tipográfia adta lehetőségekkel, nem könnyű annak felismerése, hogy mit tart fontosnak, új eredményként elkönyvelendőnek. (4) Illusztrációként közölt példái nincsenek mindig fedésben a tárgyalt jelenséggel (vö. pl. a 14. oldalon említett Lurija-kísérletet, amely nem a szocializált beszéd kezdeteit, hanem a nyelv direktív, magatartást irányító funkcióját kívánta bizonyítani; a 17. oldalon a szemantikai viszonyok egyértelműségére felhozott magyar példa szintén nem bizonyító erejű). (5) A folytonos előre- és visszautalások ártanak a tárgyalás koherenciájának: számos magyarázatot az adott helyen a „majd-erre-még-visszatérünk" formulával hárít el, más esetben visszautal olyan fogalmakra vagy tényekre, amelyekről korábban nem esett szó (vö. pl. a belső beszéddel kapcsolatban a 24. oldalon írottakat).

Egyszerre formai és tartalmi természetű az alábbi két megjegyzés: (1) Szűkszavú utalásoktól eltekintve megőrzi inkognitóját a korpusz, amelyre a szerző vizsgálatait alapítja. És ez nem elsősorban azért szemberötlő, mert szinte előírásszerűen minden gyermeknyelvi tanulmány a korpusz kimerítő taglalásával kezdődik, hanem mert az Összegezésben a szerző maga hangsúlyozza, hogy az eredmények megítélése szempontjából mennyire alapvető fontosságú a nyelvelsajátítást vizsgáló kutatásokban felhasznált korpusz terjedelmének, természetének és egyéb tulajdonságainak az ismerete. (2) Ugyancsak az Összegezésben olvasunk a nemzetközi szakirodalomban használatos szakkifejezések magyarításának és magyar nyelvű meghatározásának a szükségességéről. Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy a már magyarul is rendelkezésre álló szakkifejezések helyett is igen gyakran használja a szerző az idegen megfelelőt (pl. j e l ö l t helyett m a r k í r o z o t t, k o r l á t o z ó helyett r e s z t r i k c i ó s stb.). Könyve megírása pedig kedvező alkalom lett volna arra, hogy a magyarításra legalább javaslatot tegyen.

Kitüntetetten tartalmi tényező az egész műre jellemző e l n a g y o l t s á g, amely szerkezeti aránytalanságokban, hiányzó magyarázatokban, késve adott definíciókban, azonos tárgyról tett egymást cáfoló kijelentésekben, fogalmi pontatlanságokban és tévedésekben, valamint alapelvek következetlen alkalmazásában jut kifejezésre és ellentmond a szerző vállalt célkitűzésének.

Rögtön az elején, miközben igyekszik rámutatni a generatív nyelvelmélet gyöngéire (szintaxisközpontúság, a szemantika, a biológiai-társadalmi-környezeti meghatározottság elhanyagolása és az utánzáselmélet figyelmen kívül hagyása), hiányosan ismerteti magát az elméletet. Nem fejti ki kellően pl. a két kulcsfogalmat, a kreativitást és az innáta-hipotézist. Meg kellett volna említenie a módszert is, amellyel ez az elmélet a nyelvtani szerkezeteket leírja. Nem megfelelően alapos a Pivot (tengely vagy pillér) -grammatika ismertetése sem, amelyhez ráadásul nem is az ebben az irányzatban használatos leírási szabályokat mellékel illusztrációként. A további fejtegetésekben nagyobb részletezést kívánt volna az egocentrikus és a szocializált beszéd, valamint a teljes és a korlátozott kód ismertetése.

Az első rész legfőbb tanulsága, nevezetesen, hogy a generatív nyelvelmélet jelen formájában nem megfelelő keret az ontogenetikus nyelvejlődés nyomon követésére, valamint maga a tény, hogy a nyelvelsajátítás kevés statikus elemmel rendelkező folyamat, arra inti a kutatót, hogy inkább tegyen értelmezési javaslatokat, mint definitív kijelentéseket. Márpedig a szerző, annak elismerése mellett, hogy a nyelvelsajátítás alapvetően folyamat, túl kategorikus kijelentéseket tesz, amelyekkel szemben többnyire

felmerül más interpretációs lehetőség is. Példának megemlítek egy olyan következtetést, amelynek a cáfolata a könyv egy másik tanulmányában foglaltatik. A szerző kijelenti, hogy a szemantikai viszonyok világos feltüntetésére irányuló törekvéséből kifolyólag „a kétéves magyar gyermek egyideig minden igét tárgyas ragozásban használ névelőtlen főnevekkel kapcsolatban is *(olvasom könyvet)*" (17). Két további értelmezés is felvethető. Az egyik, hogy a kétszavas mondatok időszakában a határozott névelő mint lényegtelen elem kimarad a megnyilatkozásból, de része a gyermek kompetenciájának. A másik, hogy sem a határozott, sem a határozatlan névelő nem alakult még ki a kompetenciában. A Szórendi vizsgálatok című fejezetben a szerző azt mondja, hogy a 3–4 éves gyermekek még csak határozott névelőt használnak, határozatlant nem (52). Ha ez így van, nem lehet elvárni, hogy a kétéves gyermek alanyi ragozású igealakot használjon, amikor a határozatlan tárgy kifejezésére még 3–4 éves korban is képtelen.

Nem kapunk tájékoztatást a vizsgálatok elméleti keretéről. Leggyakrabban a bináris elemzést látjuk megvalósulni, amelyet, úgy tűnik, a szerző a legalkalmasabbnak tart a tárgyalt jelenségek rendszerbe foglalásához, az eddigi eredmények szintetizálásához. Ugyanakkor olyan megállapításokból, hogy pl. három, +-szal jellemzett megkülönböztető jegy közül melyik a d o m i n á n s (kiemelés tőlem, K. I.), a szerző szándéka ellenére kiderül, hogy feltétlenül szükséges a gyermeknyelvi megnyilatkozásokban együttlétező jellemzők mennyiségi részesedésének a figyelembevétele, ami egyet jelent azzal, hogy a bináris elemzési mód nem a legalkalmasabb megközelítés.

A legproblematikusabb tanulmány az egyszavas megnyilatkozásokról szóló. A külföldi szakirodalomban e kérdéskörben megjelent írások száma és egymással polemizáló jellege alapján[2] itt lett volna szükség a legnagyobb körültekintésre, mégis itt találjuk meg halmozottan az említett hiányosságokat és következetlenségeket, ezért az idevágó fejtegetéseket részletesebben elemezzük.

Az egyszavas megnyilatkozásokat a szerző „funkciójuk" szerint sorolja emóciót, megnevezést, akciót és helyet kifejező csoportokra. Eleve elhibázott azonban az emóciót funkciónak tekinteni, hiszen egy felszólítás funkciója akkor is akaratkijelentés, és ennek révén egy cselekvés elvégeztetése, ha erős emocionális töltettel hangzik el. Az emóció csak a közlés jellegét adja meg. S ezt alighanem a szerző is érzi, mert néhány sorral alább az emóciórál már mint jellegről beszél (25). A hely- és az akció-csoport sem funkció, hanem a megnyilatkozás szemantikai tartalma szerinti elkülönítés eredménye. Egyedül a megnevezés-csoport tekinthető funkcionális alapon elkülönülőnek. A csoportokat elsődleges és másodlagos ismérvekre alkalmazott bináris döntésekkel kívánja jellemezni a szerző. Mivel azonban már a definícióban homályos és ellentmondásos ezen ismérvek kijelölése és elkülönítése, a velük történő jellemzés sem lehet sikeres. Az emocionális megnyilatkozásokon belül pl. elsődleges ismérvnek az intenzitás meglétét és irányultságát tekinti a szerző. A meghatározás szerint intenzitáson az átlagon felüli hangerőt, az intonációt, valamint azt érti, hogy ezek a megnyilatkozások kategorikus kérést, parancsot, erős kívánságot fejeznek ki (sic). A tárgyalásban az intonáció már mint másodlagos ismérv szerepel, amely eleinte négy alosztályt különít el, később különös módon már csak kettőt. Az imperatívusz időközben ismérvből funkcióvá alakul. Azt is megtudjuk, hogy az emocionális funkciójú megnyilatkozások egy részének további funkciói lehetnek, az expresszivitás és a felhívás. A fejtegetések végére az imperatívuszi és az emocionális funkciót ellátó megnyilatkozások szembekerülnek egymással. Ezek után már nem is meglepő, hogy a szerző azt vonja le következtetésként, amiből kiindult: „Az emóciót kifejező megnyilatkozások uralkodó típusa: az intenzitás ismérvével rendelkező megnyilatkozás" (25). Nem szerencsésebb az akció-csoport elemzése végén adott következtetés sem: „Azt kell feltételezni, hogy ... az akciót kifejező megnyilatkozások elsősorban a dinamikus jegyben különböznek az emóciót és megnevezést kifejező megnyilatkozásoktól" (30), hiszen a definícióban az akciót kifejező megnyilatkozásokat éppen a dinamizmus jegy megléte különítette el a többitől. További zavarokat okoz, hogy mind a négy csoport azonos modalitású megnyilatkozásokat tartalmaz, amelyeket az intonáció lényegében azonos módon jellemez. Pontosabban jellemezne, ha kiderülne, hogy az „ívelő" intonáció merre ível, valamint, ha „neutrális intonáció" mint olyan létezne. Az olvasást befejezve felvetődik a kérdés: végtére is minek az alapján különülnek el az egytagú megnyilatkozások. És mi módon?

KASSAI ILONA

[2] Összefoglalását l. H. BEILIN (szerk.), Studies in the Cognitive Basis of Language Development. New York–San Francisco–London 1975. 338–345.

John B. Carroll: The Teaching of French as a Foreign Language in Eight Countries

International Studies in Evaluation V. Almqvist och Wiksell, John Wiley and Sons; IEA, Uppsala 1975, 282 l.

Ez a könyv egy, a francia nyelv oktatására vonatkozó nemzetközi felmérés adatait és eredményeit, valamint az ezekből adódó következtetéseket tartalmazza nyolc fejezetben.

Az első fejezetből megtudjuk, hogy az IEA (International Association for the Evaluation of Educational Achievement) több tantárgy oktatását illetően végzett felméréseket. Ezek egyike volt a francia, mint idegen nyelv. A választás azért esett éppen a franciára, mert ez a nyelv a legtöbb országban nem is gyakorlati használnál, hanem elsősorban kulturális jelentőségénél fogva része a tanterveknek. Az IEA-vizsgálat középpontjában a tanulók elemi készségei és jártasságai álltak, a vizsgálatot magát nemzetközi bizottság irányította az illetékes nemzeti hatóságok közreműködésével. Az érintett országok: Anglia (és Wales), Chile, az Egyesült Államok, Hollandia, Románia, Skócia, Svédország és Új Zéland. A bizottság három életkorra (10, 14 és 18 év) vonatkozóan vette figyelembe az egyes nemzeti tantervek adatait, amelyek célkitűzései nagy vonalakban megegyeztek egymással.

A második fejezet a felmérés tesztjeivel foglalkozik. Mivel a tantervek mind a nyolc országban hasonló célokat fogalmaznak meg, célszerű volt az olvasás, a hallás utáni megértés, a beszéd és az írás készségét mindenütt egységes tesztek alapján felmérni. Ezek a tesztek globális jellegűek voltak, azaz nem a francia nyelv egyes kiragadott elemeire vonatkoztak. A tesztek rövidek, a kérdések, illetve feladatok egyértelműek voltak; nagy figyelmet fordítottak a megbízhatóságukra. Az olvasást vizsgáló tesztek hagyományos alapon, a hallás utáni megértést felmérő tesztek magnetofonszalagok stimulusaira épülve készültek. Természetesen a beszéd- és íráskészségre vonatkozó tesztek nagyrészt a tanulók spontán megnyilatkozásait vették figyelembe.

A diákoknak minden esetben meghatározott idő állt rendelkezésükre az egyes feladatok megoldásához. A tesztek összeállítása során figyelembe vették az egyes országokban használatos feladatlapokat, egyéb anyagokat, sok esetben azonban speciális feladatokat kellett a vizsgálat elvégzőinek összeállítaniuk. A felhasznált anyagot részletesen ismerteti a könyv második fejezete.

A pontszámok, illetve -arányok elég széles szórásban jelentkeztek. Elemzésük során különös figyelemmel vizsgálták meg, hogy van-e az eltérésekben valamilyen szerepe a tanulók anyanyelvének. Sok esetben az derült ki, hogy ha az eltérések egybeesnek is a tanulók eltérő anyanyelvű mivoltával, ezekre az eltérésekre nyelvészeti szempontból is elfogadható magyarázatot nem lehetett adni. Más esetekben az egyes feladatokat teljesen azonos módon oldották meg a tanulók, annak ellenére, hogy anyanyelvük az adott szemponból igen eltérő jelenségeket mutat.

A harmadik fejezet tartalmazza a felmérés általános eszközeire vonatkozó adatokat, valamint a változó, nem állandó tényezőknek az elemzését.

A szorosan csak a nyelvi készségeket mérő teszteken kívül a felmérés során megvizsgálták a tanulók általános verbális intelligenciáját, szociális körülményeit, valamint az iskolát (iskolatípust) is. Változóként kezelték az alábbi kategóriákat:

1. A tanulók szociális körülményei (pl. a szülők foglalkozása, iskolázottsága), a tanuló neme.
2. Bizonyos tantervi adatok (iskolatípusok szerint).
3. Időtényezők (a tanuló életkora a vizsgálat idején, életkora francia nyelvi tanulmányainak megkezdésekor; a francia nyelv tanulására fordított idő mennyisége).
4. Az oktatás körülményei (a tanár képzettségére stb. vonatkozó adatok; oktatási módszerek).
5. Szubjektív mozzanatok (a tanuló érdekeltsége a francia nyelv tanulásában, motivációk, a francia nyelv „nehézsége").
6. A tanuló általános verbális adottságai.
7. Mellékkörülmények (pl. a tanuló önértékelése).

A negyedik fejezet példaanyagot mutat be, és ismerteti a vizsgálati és elemzési eljárásokat.

Az egyes országok illetékes hatóságai döntötték el azt, hogy milyen tanulórétegeket vessenek alá a vizsgálatnak. Nagy figyelmet fordítottak arra, hogy a felmérés reprezentatív legyen, ami az iskolát (iskolatípust), s az ezen belül kijelölt tanulói csoportokat illeti. Az egyes országokban más-más időben, de mindenütt 1971 februárja és 1972 januárja között végezték el a felmérést; s ebben összesen 26 251 tanuló vett részt.

Az ötödik fejezet képet fest a francia nyelv tanulásáról és tanításáról a vizsgálatban részt vevő országokban.

A felmérés legfeltűnőbb eredménye, hogy bebizonyosodott: szoros összefüggés van (tanulói csoportoktól, illetve rétegektől függetlenül) a nyelvi készségek szintje és a francia nyelv tanulására fordított idő mennyisége között. Érdemes ezeket az adatokat egybevetni. Így pl. 14 éves korban a francia nyelv tanulásával átlagban 1,8 évet töltöttek el az Egyesült Államokban, és 3,5 évet Angliában. A 18 éves korra egy példa: eddig a korig átlag 3,7 évet töltött el a román tanuló a francia nyelv tanulásával, s átlag 7,3 évet az angol tanuló. A kérdéses nyolc ország között csak egy van, ahol a tanulmányi eredmények is, és a felmérés eredményei is sokkal jobbak a nyelv tanulására szánt idő alapján vártnál, s ez Románia. Chilében ugyanakkor ez az eredmény jóval a várt alatt maradt.

Azt is megvizsgálták, hogy van-e összefüggés a tanárok önértékelése és tanítványaik eredménye között, s megállapították, hogy ott, ahol a tanárok a saját nyelvi ismereteiket szerényebben értékelik (e szempontból a legrosszabb hely Új Zélandé és Chiléé – a Franciaországtól földrajzilag legtávolabbi két országé), ott a tanulók eredményei is kevésbé kielégítőek.

Érdekes következtetést találhatunk az ötödik fejezetben a tanulók anyanyelvével kapcsolatban. Nagy eltérések voltak ugyanis tapasztalhatók azokban az országokban, amelyeknek nyelve szorosan rokon a franciával (a román és a spanyol: eredménybeli különbségek az előbbi javára); arra nézve pedig, hogy a franciától távolabbi nyelveket beszélő tanulók emiatt a román vagy spanyol anyanyelvűekkel szemben hátrányban volnának, semmi adatot sem szolgáltatott a felmérés. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a francia nyelv tanításában elért romániai eredmények egyik tényezője a francia nyelv nagy tekintélye ebben az országban.

A hatodik fejezet azt vizsgálja, hogy milyen háttéradatok alapján lehet a tanulók francia nyelvi eredményeit előre látni. Ebben a következő szempontok érvényesültek: 1. a tanulók otthoni környezete; 2. iskolatípus és tanterv; 3. az időadatok együttese: a francia nyelv tanulására fordított évek száma (heti 3–4 órás oktatással), a tanuló életkora a nyelvtanulás kezdetekor, valamint a vizsgálat idején; 4. a tanár francia nyelvi kompetenciája és az alkalmazott módszer; 5. a tanuló érdeklődése, motivációi, tanulási szokásai; 6. az általános verbális intelligencia. Ezek közül a körülmények közül az elsőnek Angliában és Skóciában, valamint Chilében és Romániában volt szerepe; a másodiknak Angliában, Skóciában és Hollandiában. A harmadik körülmény, a tanulásra fordított idő minden országban azonos adatokat eredményezett. Az alkalmazott oktatási módszernek csak akkor volt jelentősége, ha a tanár francia nyelvi kompetenciája alacsony volt (az önértékelés alapján). Az ötödik szempont, a motiváció ott játszott nagy szerepet, ahol a második körülmény adatai mutatkoztak kedvezőtlennek. Ami az általános verbális intelligenciát illeti, ez mindenütt nagy mértékben összefüggött az elért nyelvi eredményekkel.

Néhány további általános következtetés:

a) a tanulók szociális körülményeit a többi körülmény javításával-ellenőrzésével ellensúlyozni lehet,

b) a tanulók neme csak az angol nyelvű országokban látszott fontosnak a vizsgálat szempontjából – a lányok javára,

c) az iskolatípus csak azokban az országokban játszott szerepet, amelyekben az egyes típusok tantervei között nagy különbségek vannak,

d) rendkívül fontos a nyelv tanulására fordított idő mennyisége. Nincs azonban arra adat, hogy melyik életkor az optimális a tanulás elkezdése szempontjából, aki ugyanis később kezdte tanulmányait, kezdetben gyorsabban haladt, mint a többi. A felsőoktatásban a nyelvtanulásra szánt idő mennyisége nem annyira jelentős, mint az alsó- és középfokú oktatási intézményekben;

e) szoros összefüggés van a nyelvi eredmények, a verbális intelligencia és az otthoni TV-nézés között. A gyenge eredményű tanulók ugyanis mind túl sok időt töltöttek (töltenek?) a TV-készülék előtt. Ez azonban – látszólag paradox módon – inkább azt jelenti, hogy aki túl sokat ül a TV előtt, az általában kevés dolog iránt érdeklődik, s a verbális intelligenciájának alacsony színvonala ezzel függ össze.

A hetedik fejezet az eredményeket készségek szerint elemzi. Az olvasás és a hallás utáni megértés adatai eltérnek az írásra és a beszédkészségre vonatkozó adatoktól. Az olvasásban és a hallás utáni megértésben külön szerepet játszanak a tanulót a nyelvtanulásban ösztönző tényezők. A házi feladatok a tanulók olvasási készségét segítik elő. Az ambíciózus gyerekek inkább az írásbeli eredményeikkel, valamint a beszédkészségükkel tűntek ki, – ez utóbbit külön adottságok befolyásolhatják. A tanár idegen nyelvi kompetenciája is a tanulóknak elsősorban a beszédkészségére van hatással.

Ami a tanulók önértékelését illeti, a felmérés azt mutatja, hogy azok a tanulók, akiknek eredményei jobbak az önértékelésük alapján vártaknál, valamilyen okbó a franciát nehéznek tartják.

A nyolcadik fejezet pontosan meghatározza a felmérés során legfontosabbként mutatkozó tényezőnek, a nyelv tanulására fordított időnek a mennyiségét. Eszerint az átlagos képességű tanuló átlagos körülmények között, a szükséges motiváltsággal, heti 3–4 órában 6–7 évig kell, hogy tanulja a nyelvet ahhoz, hogy eljusson egy kielégítő szintre felsőfokú tanulmányai előtt. Eredményének elengedhetetlen feltétele a verbális intelligenciája s tanárának idegen nyelvi kompetenciája. Fontos, hogy kellő mennyiségű házi feladat egészítse ki rendszeresen az oktatási folyamatot.

A könyv érdeme, hogy ezeket a következtetéseket tudományosan megalapozott felméréssel éri el. Külön érdeme a tanulmánynak, hogy rengeteg adatot szolgáltat olyan részletkérdésekre vonatkozóan, amelyeknek a jelentőségével a szakmai közvélemény mindmáig nincs tisztában.

*

John B. Carroll könyvével kapcsolatban föltétlenül meg kell említenünk egy másik, hazai tanulmánykötetet: Tanulmányok a neveléstudomány köréből (1975–76). A Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Bizottságának gyűjteménye. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979, 480 oldal; szerk.: KISS ÁRPÁD, NAGY SÁNDOR, SZARKA JÓZSEF.

Ez a tanulmánykötet tartalmazza a megértéses olvasás, a természettudományok és az angol, mint idegen nyelv terén végzett IEA-vizsgálat leírását és általános értékelését.

KISS ÁRPÁD (A tanulmányi eredmények nemzetközi összehasonlító értékelése; 11–47) és BÁTHORY ZOLTÁN (Az IEA-vizsgálat terve, módszere és lebonyolítása; 48–63) tanulmányai részletesen leírják az IEA-vizsgálatot. KÁDÁRNÉ FÜLÖP JUDIT a hazai angoltanítás eredményeit és ezek elemzését ismerteti (Az angol nyelv tanításának eredményei; 276–341. oldal), s tanulmányának következtetései sokban megegyeznek John B. Carroll könyvének fő gondolataival.

PÁLFY MIKLÓS

Studies in Second Language Acquisition, Vols. 1—3

Az idegennyelv-tanulást és másodiknyelv-elsajátítást kutató alkalmazott nyelvészek a régi, több évtizedes múltra visszatekintő Language Learning és IRAL mellé az utóbbi néhány évben számos új nemzetközi folyóiratot hoztak létre, többek között az Applied Linguistics-et, az Applied Psycholinguistics-et, a System-et és a jelen ismertetés tárgyát képező Studies in Second Language Acquisition-t. Ez a folyóirat az Indiana Egyetem bloomingtoni campusán született 1978-ban, amikor az Indiana University Linguistics Club diákjai elhatározták, hogy a Club a jövőben nemcsak önálló dolgozatok és disszertációk kiadását és terjesztését vállalja, hanem folyóiratokét is. Az SSLA rövidítésű, évente kétszer megjelenő folyóirat igen hamar önállósult – a harmadik évfolyamtól kezdve, azaz 1980 őszétől „profi" formátumú, nyomtatott lappá változott. A szerkesztő ALBERT VALDMANnak csupán két évre volt szüksége ahhoz, hogy 500 előfizetőt szerezzen, ami egy nemzetközi folyóirat rentábilis fenntartásához szükséges.

A folyóirat első számából megtudhatjuk, hogy az SSLA „a másodiknyelv-elsajátítás folyamatának tanulmányozására, valamint a másodiknyelvbeli nyelvi kompetencia és kommunikatív kompetencia kialakulásának összehasonlító vizsgálatára" van hivatva. Angol, francia, német és spanyol nyelvű cikkek közlésére vállalkozik a szerkesztő, de az angol a fő publikációs nyelv. Az, hogy a nyelvész diákok clubja állítja elő és terjeszti a folyóiratot, garantálja a gyors és viszonylag olcsó megjelenést – írta VALDMAN 1978-ban. Az SSLA garantálta a közlésre elfogadott írásoknak egy éven belüli megjelentetését is, de ez az ígéret a 3. évfolyam 1. számában levő önbemutatásból már kimaradt. A pub-

likálásra szánt kéziratokat az angol nyelvű nyelvészeti szakirodalomban lassan kötelezővé váló „LSA style-sheet" szerint, vagyis a Language szerkesztési elvei szerint kell írni. Külföldi intézmények 1981-ben évente 17 amerikai dollárért fizethettek elő az SSLA-re. Az előfizetéseket a következő címre kell küldeni: Ballantine Hall 602, Indiana University, Bloomington, IN 47405, U. S. A.

A folyóirat első két, még sokszorosított számát S. P. Corder és E. Roulet szerkesztette, ezek az 1975-ös 4th Neuchâtel Colloquium in Applied Linguistics és az 1977-es 6th Neuchâtel Colloquium in Applied Linguistics előadásait tartalmazzák. A második évfolyam szintén konferenciákon elhangzott előadásokból állt össze: az 1. szám a neuchâteli kollokviumokat folytató 1978-as berni kollokvium anyagát közli, a 2. pedig az ugyancsak 1978-ban rendezett montreáli AILA-konferencia előadásai közül mutat be néhányat.

Az első nyomtatott szám (Volume 3 Number 1, Fall 1980) is konferencia-kötet: 1979 októberében az USA-beli Modern Language Association szemináriumot szervezett a kommunikatív nyelvtanítás európai eredményeinek amerikai megismertetése céljából. A különszám címe: The Foreign Language Syllabus and Communicative Approaches to Teaching: Proceedings of a European-American Seminar.

Végül fussunk át a 3. évfolyam 2. számának (Spring 1981) tartalomjegyzékén! Az első négy cikk nyugatnémet szerzők (W. Hüllen, J. M. Meisel, H. Clahsen, M. Pienemann, N. Dittmar, C. W. Pfaff) munkája, s mindegyik a „Gastarbeiterdeutsch" alapján keres elméletileg általánosítható tanulságokat. Ezeket követi S. W. Felix tanulmánya (On the (in)applicability of Piagetian thought to language learning), egy, a nyelvelsajátításról, a pidgin és kreol nyelvekről szóló cikk (H. Wode), Larry Selinker és John T. Lamendella Updating the Interlanguage Hypothesis című tanulmánya, két jeruzsálemi szerző (Andrew D. Cohen és Edna Aphek) Easifying Second Language Learning című cikke, valamint két könyvismertetés. A legfontosabb cikk a Selinker–Lamendella szerzőpárosé. Ebben a szerzők a másodiknyelv-elsajátítás elméletének empirikusan megfigyelhető alapját „overt macrobehavior"-ként és „covert microbehavior"-ként határozzák meg. Az első az emberi beszéd- és írástevékenység folytán nyerhető adatokat, a második a laboratóriumi körülmények között megfigyelhető neurofiziológiai folyamatokat jelenti. Ennek megfelelően modelljük a makrobihéviorális rendszerek (macrobehavioral systems) és a neurofunkcionális rendszerek (neurofunctional systems) pilléreire épül: az előbbiek a másodiknyelvbeli beszéd szabályszerűségeinek logikai jellemzői, az utóbbiak anatómiai és fiziológiai beágyazottságú információ-feldolgozó „gépek" funkcionális jellemzői.

Kontra Miklós

Hartvig Dahl: Word Frequencies of Spoken American English

Verbatim, Essex, Connecticut, USA and Aylesbury, Buckinghamshire, England 1979. xii + 348 l.

Hét évig tartó munka eredményeként jött létre, nem utolsó sorban a Research Center for Mental Health at New York University pszichoanalitikusainak köszönhetően, a beszélt amerikai angol nyelv gyakorisági szótára. A korpusz 225 mintából tevődik össze: 15 magnetofonra vett pszichoanalízis mindegyikéből 15–15 részt választottak ki véletlenszerűen. A megvizsgált szövegek az analitikusok és a páciensek beszédét egyaránt tartalmazzák, a beszélők összesen nyolc USA-beli városba valók. Az átlagosan húszas éveik vége felé járó páciensek közül 7 nő és 8 férfi volt, míg az analitikusok között csupán egy nő volt. A harminc beszélő 17 871 lexémát (type-ot) használt a 225 felvétel során, melyek összesen 1 058 888 szövegszót (token-t) tettek ki. A beszélők kiválasztása nem nevezhető véletlenszerűnek, hisz analízisre zömmel iskolázott, középosztálybeli emberek járnak.

Az angol beszéd szógyakorisági vizsgálatai eddig általában monológokon alapultak, vagyis a korpusz úgy jött létre, hogy megkértek embereket, hogy beszéljenek, amiről óhajtanak. A monológgal szemben a pszichoanalízisnek az az előnye, mondja Dahl (iv), hogy nagy tere van benne a szabad asszociációnak, s ez az analízisből származó korpuszt közelíti az olyan korpuszhoz, amilyet akkor kapnánk, ha különféle szituációkban elhangzó beszédből vennénk randomizált mintákat.

Nyilvánvaló, hogy a kontextus bizonyos fokig befolyásolja a minta egyes szavainak gyakoriságát: az *hour* szó Dahl mintájában kétszer gyakoribb mint Kučera

és FRANCIS 1967-ben megjelent szótárában (ismertette ORSZÁGH LÁSZLÓ a NyK 71. kötetében, a 428–429. lapokon), mivel az analízisre gyakran *the hour*-ként utaltak a beszélők. Érdekes viszont, hogy DAHL korpuszában az *id* és a *libido* egyáltalán nem fordul elő, s az *ego* is csupán 18-szor fordul elő, szemben Kučera és Francis írott korpuszának 13-as adatával.

A szótár bevezető részében külön rész foglalja össze a felvételek leírásával kapcsolatos problémákat. A hangszalagok lejegyzői (= transcribers) Z____-vel jelöltek minden nem tisztán hallható, nem azonosítható fonetikai szekvenciát. A lejegyzők és a korrektorok (= prooflisteners) nem találgatták, hogy „mi lehet" a rosszul hallható szó, csupán azt saccolták meg, hogy egy érthetetlen szövegrészben hány szó lehetett. Érdemes megemlíteni, hogy a korrektorok gyakran megértettek olyan szavakat, amelyeket a lejegyzők nem hallottak tisztán. Ezekből az esetekből az is kiderült, hogy a lejegyzők a valóságosnál kevesebb szót véltek hallani egy-egy érthetetlen szövegrészben, valószínűleg azért, mert kevesebb egyszótagú szóval számoltak, mint amennyi ténylegesen előfordul az angol beszédben. A Z____-re egyébként nemcsak akkor van szükség, amikor a felvétel gyenge minősége miatt nem érthető egy szó, hanem akkor is, amikor suttogva, dadogva, félig mondva, újrakezdve, de nem befejezve stb. hangzanak el „szavak" az élőbeszédben. Dahl leírt korpuszában a Z____ „szó" összesen 8289-szer szerepel.

Leírási problémát okoztak a számnevek is, ezt úgy oldották meg, hogy arab számokkal írták a jelzői szerepű számneveket, például: *One of them will bring* 1 *book*. A minta bizalmas kezelése megkövetelte, hogy a tulajdonneveket speciális kódokkal jelöljék a lejegyzők. A különféle nyelvjárásias ejtésekre nem voltak tekintettel, a félreejtéseket és neologizmusokat azonban (SIC)-kel jelölték a szövegben.

A korpusznak számítógépes feldolgozásra való előkészítése során az angolban oly fontos szófaji átcsapás problematikáját így oldották meg:

RUN DOWN pl.: *I WILL RUN DOWN TO THE STORE* (ige)
RUN-DOWN pl.: *I FEEL REALLY RUN-DOWN TODAY* (melléknév)
RUNDOWN pl.: *WILL YOU GIVE ME THE RUNDOWN?* (főnév)

Dahl szótára a lexémákat alfabetikus sorrendben is megadja és csökkenő gyakorisági sorrendben is. Minden lexéma után hat szám áll. Az első azt jelzi, hány beszélő használta a szót, a második azt, hogy a teljes korpuszban hányszor fordult elő a szó, a harmadik azt, hogy egymillió szónyi szövegben hányszor szerepel a szó, a továbbiak pedig J. B. CARROLLnak egy 1970-es publikációjából vett statisztikai mutatók: dispersion, usage coefficient és standard frequency index.

Dahl a bevezető rész vii–ix. oldalán összehasonlítja saját korpuszát néhány más korpusszal, s megállapítja, hogy a beszélt és az írott angol közötti különbségek nyilvánvalóan jelentősebbek annál, ahogy sokan hitték. Kučera és Francis 1967-es és Dahl 1979-es szótárai közel azonos nagyságú korpuszokat dolgoztak fel. Dahl beszélt korpuszában 848 type felel meg az összes token 90%-ának, míg Kučera és Francis írott korpuszának 90%-os „lefedéséhez" 7955 type-ra van szükség! Ez a különbség valószínűleg nagyobb a kutatók intuícióinál.

Kučera és Francis szótárában a *to* kivételével minden prepozíció gyakoribb mint Dahlban, ami össze kell függjön az írott és beszélt angol mondattani különbségeivel.

Kiderült, hogy néhány magas gyakoriságú szó előfordulási mutatója alapján meg lehet állapítani egy szövegről, hogy beszélt vagy írott szöveg-e. Az *it*, *it's* és *its* szavak gyakorisága így fest (a ix. lapon levő 2. ábra alapján):

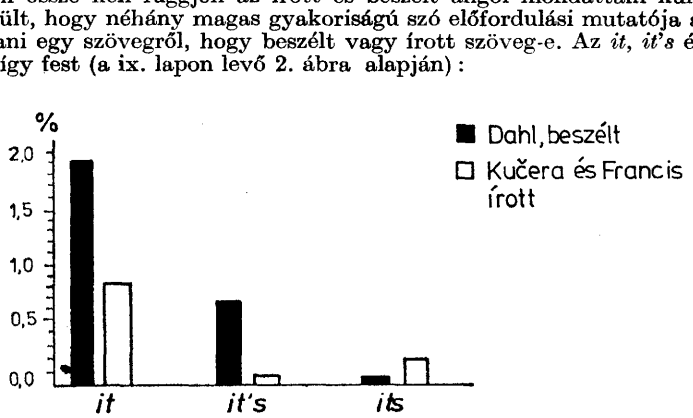

Kezdetben voltak az írott korpuszokból készített gyakorisági listák, mint például THORNDIKE és LORGE szótárai. A beszélt nyelv bizonyos fokú figyelembevétele jellemzi az olyan szótárakat, amilyen például az Л. Н. Засорина szerkesztette Частотный словарь русского языка (1977). E mű egymillió szövegszót meghaladó korpuszának egynegyedét drámai szövegek alkotják, melyek „az élőbeszéd tükrének" (отображение разговорной речи, 8. l.) tekinthetők. Dahl szótára tudomásom szerint az első olyan mű, mely milliós beszélt nyelvi korpusz szógyakorisági listáit tartalmazza. Talán nem tévedek, amikor úgy vélem, hogy a gyakorisági szótárak fejlődésében a következő nagy ugrás az lesz, amikor a Dahléhoz hasonló beszélt nyelvi korpuszokban a lexémák nem „ömlesztve", hanem egyes szótári jelentéseik szerinti bontásban lesznek feltüntetve. Úgy, ahogy egy ötmillió szavas írott korpuszt a MICHAEL WEST-féle A General Service List of English Words (melynek átdolgozott és bővített kiadása először 1953-ban jelent meg Londonban) dolgozott fel. Ebben például a *game* szóról azt tudhatjuk meg, hogy a teljes korpuszban 638-szor fordult elő; ezen előfordulások 9%-ában a szónak 'children's play, amusement' (gyerekek játéka, szórakozás) volt a jelentése, 38%-ában 'competition (as in football, card games)' (meccs), 23%-ában 'a particular contest' (játszma, gém), 8%-ában 'games = athletic contest' (játékok), 11%-ában pedig 'animals' (vad[állat]). Számunkra talán az lehet a jövő, hogy ha majd a KELEMEN JÓZSEF irányításával készülő magyar gyakorisági szótár megjelenik, akkor, következő lépésként, beszélt nyelvi korpusz lexémáit szemantikai bontásban megadó gyakorisági szótárt készíthetnénk. Ezzel mintegy átugorva a Dahl-típusú szótár elkészítését, de nem elveszítve mindazt, amit egy ilyen szótárból megtudhatunk a magyar nyelvről.

KONTRA MIKLÓS

Anglisztikai évkönyveinkről

A három magyar egyetemi bölcsészkar mindegyikén működik angol tanszék, melyek mindegyike kiad több-kevesebb rendszerességgel évkönyveket. Ezek az évkönyvek — megintcsak több-kevesebb rendszerességgel — tartalmaznak nyelvészeti írásokat is. Ez utóbbi körülmény indít arra, hogy felhívjam kollégáim figyelmét eme kiadványokra.

A legrégibb sorozat a debreceni Angol Filológiai Tanulmányok (Hungarian Studies in English) címet viselő kiadvány. Ezt a debreceni anglisztikát kétszer is útjára indító ORSZÁGH LÁSZLÓ alapította 1963-ban, s ő szerkesztette valamennyi kötetet 1973-ig. A sorozat egy kivételtől eltekintve (12. kötet, 1979) eddig nyomtatott formában jelent meg. Az ismertetés írásakor, vagyis 1981. decemberében az 1980-as év 13. kötete az utolsó, ami megjelent, 350 példányban. Az Angol Filológiai Tanulmányokban angol nyelvű tanulmányok olvashatók az angol és amerikai irodalom, nyelv és kultúra tárgyköreiből. Ez az egyetlen a magyar periodikák közül, amelyet a nemzetközi anglisztikában számontartanak, legalábbis annyira, hogy HAROLD B. ALLEN Linguistics and English Linguistics című bibliográfiája (Second Edition, Arlington Heights, Ill.: AHM Publishing Corporation, 1977) feltünteti CSAPÓ JÓZSEFnek az 5. kötetben 1971-ben közölt tanulmányát. Az eleddig utolsó 13. kötet három olyan írást tartalmaz, amely számot tarthat nyelvészek érdeklődésére: ROT SÁNDOR a mai angol szociolingvisztika problémáiról, HOLLÓSY BÉLA az angol folyamatos igékről, BOLLOBÁS ENIKŐ pedig a beszédaktusok és az irodalomelmélet viszonyáról ír.

A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Studies in English and American című sorozatot indított el 1971-ben. A mai napig mindössze négy kötet jelent meg, mindegyik az ELTE Sokszorosító Üzemében készült, amint a kolofónban olvashatjuk. Az 1977-es 3. kötet öt nyelvészeti írást is tartalmaz: KNIEZSA VERONIKA az óangol mássalhangzórendszerről, ROT SÁNDOR a „rhyming slang"-ről ír, ANDRÁS LÁSZLÓ egy szemantikai kísérlet tervét mutatja be, NÁDASDY ÁDÁM a fonológiának és a morfonológiának az angol pedagógiai nyelvtanokbeli szerepét vizsgálja, H. STEPHANIDES ÉVA pedig az angol és a magyar névelőről írt szakirodalmat tekinti át. Az évkönyvnek nemigen nevezhető „tanszéki acta" általában 400 példányban jelenik meg, angol nyelven, tetszetősnek aligha nevezhető kivitelben.

Legfiatalabb egyetemi angol tanszékünk a szegedi, mely csak 1980-ban indított útjára kiadványt, Papers in English and American Studies címmel. Ez a JATE Sokszorosító Üzemében készült, 200 példányban, tetszetősnek szintén nem nevezhető kivitelben. A kötet egy nyelvészeti és három nyelvpedagógiai írást tartalmaz. Az előbbi címkét a szerkesztő (Á. M. HALÁSZ) KENESEI ISTVÁN tipológiai írása elé írta (címe: Types and Strategies in Relative Clause Formation), az utóbbi „rovatba" pedig KONTRA MIKLÓS-

nak a magyarországi angoltanításról írt helyzetjelentése, MATZKÓ LÁSZLÓnak A Case of Bilingualism című cikke és PORDÁNY LÁSZLÓnak American Studies in Teaching Translation and Interpreting címet viselő gondolatai kerültek.

A negyedik kiadvány a Tanulmányok az Anglisztika Tárgyköréből címet viseli, s az 1981-ben Debrecenben megjelent kötetre írt „I." arra enged következtetni, hogy ebből is sorozat lehet majdan. A KLTE Angol Tanszéke 1981. januárjában Anglisztikai Napokat rendezett egyetemi és főiskolai oktatók valamint középiskolai tanárok részére, a nyelvész és nyelvpedagógus szakemberek eszmecseréjét megkönnyítendő. E kötet az első Anglisztikai Napokon elhangzott előadásokból közöl 26-ot. 150 példányban készült, a KLTE Könyvtárának sokszorosító üzemében, rotaprint eljárással. Két cikk kivételével (É. KISS KATALIN, Some Recent Results in the Generative Theory of Linguistics és HELEN THOMAS, Did I Say Something Wrong?) minden írás magyar nyelvű. Ellentétben címével, e kötet nemcsak anglisztikai tanulmányokat tartalmaz, hanem általános nyelvészetinek nevezhető írásokat is, pl. SZABÓ ISTVÁN, A beszédaktus-elmélet néhány kérdése, LÉVAI BÉLA, Az eset néhány kérdése a kontenzív tipológiában.

A kötetben néhol nyelvészeti szakirodalomban szokatlan, emócionálisan fűtött nyelvvel találkozunk, például a 22. lapon ezt olvassuk: „Az esetgrammatikai elemzés ... megszabadít ... a chomskyánus kényszerzubbonytól."

A cikkek színvonala meglehetősen egyenetlen: egyesek szétfolyóak, mások komoly munka eredményei. Számos cikk esetében az az érzésem, hogy nem lehetne rezümét írni hozzájuk. Vagyis: néhány cikkből nem tudjuk meg, hogy milyen célból íródtak, mit állít szerzőjük, hogyan érvel (ha érvel egyáltalán) állítása mellett, s milyen ellenérvek bizonyíthatnák állítása helytelenségét.

Egyetlen pillantást vessünk a kiadványok helyesírására is! A sajtóhibák általában a magyarországi olvasó (de nem a külföldi!) tűrési határán alul maradnak. A szegedi kiadvány 224. lapján felülről az 5. sorban értelemzavaró, hogy .8% helyett 8% áll (azaz magyarul: 0,8% helyett 8%). A debreceni Anglisztikai Napok kiadványa pedig számos géphibáján kívül a rövid és hosszú *i*-k egyéni használatával vételi észre magát (23. lap: analítikus, 108. lap: megőrízte, 173. lap: diszciplína, ugyanitt: a fejlettség olyan színtjén stb.).

Az ismertetett kiadványokon kívül magyarországi anglista (illetve angol tanszéken dolgozó) nyelvészek írásai megjelennek néha a Filológiai Közlönyben (pl. 27. évf. 1–2. szám, 1981), a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen készülő Nyelvpedagógiai Írásokban, valamint a „nagy" folyóiratokban: az NyK-ban, Nyr-ben, MNy-ben, ÁNyT-ben. Tehát körülbelül egy tucatnyi helyen. Könnyen lehet, hogy a kevesebb több lenne: lehetséges, hogy ideje létrehoznunk egy negyedévente megjelenő, jól szerkesztett, nem rotaprint eljárással készített, a keletnémet vagy lengyel anglisztikai periodikák színvonalát megütő folyóiratot.

KONTRA MIKLÓS

Richard D. Janda: „Upside-Down" Phonology: Regenerative or Degenerative?

Bloomington IULC 1980. 64 l.

1. Az úgynevezett 'upside-down phonology' (magyarul talán *tótágas-fonológiának* nevezhetnénk) gondolata 1975-ben merült fel először. Kidolgozása W. R. LEBEN és O. W. ROBINSON nevéhez fűződik. A tótágas-fonológia (TÁF) azt a célt tűzte maga elé, hogy egyesítse a CHOMSKY-HALLE-féle sztenderd generatív fonológia (SGF) és a VENNEMANN-HOOPER-féle természetes generatív fonológia (TGF) előnyeit, miközben kiküszöböli azok hátrányos vonásait.

A beszélők azon tudásáról, hogy bizonyos felszíni formák egymással morfológiai kapcsolatban állnak, a SGF úgy ad számot, hogy felállít egy mögöttes (underlying) szintet, ahol egy adott morféma különféle allomorfjait (felszíni alakjait) egy közös ábrázolás képviseli. Ez a mögöttes szint azonban a fonológiai leírás kívánatos elvontsági fokának meghatározását nem teszi lehetővé, amint az elmélet bírálói többízben rámutattak. A TGF viszont — legalábbis eredeti változatában — a szótári ábrázolás elvontsági fokával kapcsolatos nehézségeket úgy oldja meg, hogy a nyelvtan szótári alkotórészét kizárólag (felszíni elszigetelt alakukban álló) szavakból (nem morfémákból) építi fel. Ám ekkor a beszélőknek a szavak morfológiai összefüggéseire vonatkozó intuícióiról ke-

reszt-szabályok (via-rules) révén kell az elméletnek számot adnia, amely kereszt-szabályok ismét sok bírálatot váltottak ki.

A TÁF, akárcsak a TGF bizonyos változatai, a szótári ábrázolásokban csak felszíni elszigetelt alakjukban álló szavak megjelenését engedi meg, de a kereszt-szabályok felállítása helyett a szokásos SGF-típusú fonológiai szabályokkal dolgozik. Csakhogy ezeket a szabályokat megfosztja hagyományos feladatuktól, ami a felszíni kiejtések levezetéséből állna (hiszen ezek közvetlenül meg vannak adva a szótárban), és egyfajta értelmező szerepben használja őket: megfordított sorrendben és megfordított eredménynyel alkalmazva a szabályokat, „visszacsinálja" a bennük leírt folyamatokat. Ezáltal a szegmentumokat (hangokat) más, mögöttes(ebb) szegmentumokra vezeti vissza, a szavakat pedig fokozatosan egyre elvontabbá téve végeredményben olyan formára hozza őket, ami lehetővé teszi a morfológiai szabályok helyes alkalmazását és az összetartozó allomorfok összetartozásának megállapítását.

A TÁF szerint tehát „a fonológiai szabályok legfőbb feladata abból áll, hogy választ adjanak az alábbi kérdésre: ha adva van két szó, A és B, amelyek kiejtése és jelentése fel van tüntetve a szótárban, van-e valamilyen morfológiai kapcsolat A és B között?" (Leben–Robinson 1977. 1). Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolni tudjunk, „egyenként 'visszacsináljuk' a nyelv fonológiai szabályait, s minden egyes szabályalkalmazás után megvizsgáljuk, hogy a létrehozott alakok összekapcsolhatók-e a nyelv egy morfológiai szabálya révén" (Robinson 1980. 120). A SGF-hoz hasonlóan a fonológiai szabályok itt is külsődlegesen rendezett lineáris sorban helyezkednek el és működésbe lépnek, valahányszor az adott lánc (hangsor) kielégíti a szerkezeti leírásukat, de a TÁF-ban még a következő feltételeknek is eleget kell tenniük ahhoz, hogy alkalmazhatók legyenek (Leben–Robinson 1977. 2):

(1) A szabályalkalmazás konvenciói:

a) Ha egy szokásos generatív leírásban egy szó az A, B, és C szabályoknak ebben a sorrendben történő alkalmazása révén vezethető le, a TÁF-ban fordított sorrendben működnek ugyanezen szabályok: C, B, A, kivéve az alábbi c. pontban foglalt esetet.

b) Egy $X \rightarrow [-F] / Y \_\_ Z$ alakú szabályt úgy kell visszacsinálni, hogy az X szegmentum [−F] jegyét [+F] jeggyel helyettesítjük az Y __ Z környezetben. Hasonlóképpen, egy $\emptyset \rightarrow X / Y \_\_ Z$ alakú szabály visszacsinálása X-nek Y __ Z környezetben való törléséből áll.

c) Egy szabály alkalmazását meggátolja, ha visszacsinálása nem növelné az A és B alakok összeegyeztethetőségét R szóképzési szabály vonatkozásában.

Az *a)* és *b)* alatti konvenció adja a TÁF nevét és alapvető jellegét, ám a *c)* alatti konvenció (a továbbiakban: c-konvenció) teljesülése az, ami az elmélet működésére nézve igazán döntő. Ezt a tényt illusztrálja a következő három példa, amelyek tótágas-fonológiai levezetéseket tartalmaznak (Leben–Robinson 1977. 3–4).

(2) Az angol *sane* 'ésszerű'/*sanity* 'ésszerűség' tótágas-fonológiai levezetése.

	A: *sane*	B: *sanity*	morfológia
SZÓTÁRI ALAKOK:	[séyn]$_A$	[sǽnətiy]$_N$	[ADJ–ətiy]$_N$
(i) Magánhangzó-eltolódás (Wowel Shift)	[sǣyn]$_A$	—	—
(ii) Diftongizáció	[sǣn]$_A$	[sǽnətī]$_N$	[ADJ–ətī]$_N$
(iii) Lazulás (Laxing)	—	[sǣnətī]$_N$	—

A (iii) lépés után az A és B szavakban a *san-* tő azonos ábrázolást nyert, s ez lehetővé teszi a *sanity* szó *sane* + *ity* elemzését a 'morfológia' elnevezésű oszlopban megjelenő szóképzési szabály segítségével. Bár ezen a ponton még vannak további visszacsinálható szabályok (pl. a hangsúly-elhelyezés szabálya), a levezetés sikeresen összekapcsolta az érintett szópár két tagját és ennélfogva végetért: a c-konvenció felment bennünket a fennmaradó szabályokkal való foglalkozás alól, hiszen alkalmazásuk (= visszacsinálásuk) nem növelné az A és B szó összeegyeztethetőségét az *-ity*-toldalékolás szabálya tekintetében.

A következő levezetés szélsőséges példa arra, hogyan kerülhetők el a levezetés felesleges lépései a c-konvenció segítségével:

(3) Az angol *obese* 'hájas' / *obesity* 'hájasság' tótágas-fonológiai levezetése.

	A : *obese*	B : *obesity*	morfológia
SZÓTÁRI ALAKOK:	$[\bar{o}wb\acute{i}ys]_A$	$[\bar{o}wb\acute{i}ys\partial t\bar{i}y]_N$	$[ADJ-\partial t\bar{i}y]_N$

Ezesetben az A és B szavakat közvetlenül a felszínen összekapcsolhatja a megfelelő szóképzési szabály. Semmilyen fonológiai szabály alkalmazására nincs szükség, s a c-konvenció ezt valóban meg is akadályozza. Ilyenformán nincs szükség arra (mint a sztenderd elméletben), hogy az *obesity*-t külön megjelöljük, mint a háromszótagos lazulás (Trisyllabic Laxing) alóli kivételt.

A c-konvenciónak természetesen van egy lényegesebb feladata is, mint a céljukat elért levezetések leállítása: mivel minden egyes fonológiai szabály fordított alkalmazása (= visszacsinálása) azon múlik, hogy kielégíti-e a c-konvenció feltételeit, ez utóbbi működésbe léphet – és működésbe is lép – egy-egy levezetés k ö z b ü l s ő állomásain is, amint az alábbi példa mutatja:

(4) Az angol *caprice* 'szeszély'/*capricious* 'szeszélyes' tótágas-fonológiai levezetése.

	A : *caprice*	B : *capricious*	morfológia
SZÓTÁRI ALAKOK:	$[k\partial pr\acute{i}ys]_N$	$[k\partial pr\acute{i}\check{s}\partial s]_A$	$[NOUN-(y)\partial s]_A$
(i) Félmagánhangzó-törlés (pl. y → Ø / š __)	—	$[k\partial pr\acute{i}\check{s}y\partial s]_A$	—
(ii) Palatalizáció (pl. s → š / __ y)	—	$[k\partial pr\acute{i}sy\partial s]_A$	—
(iii) ((Magánhangzó-eltolódás))	—	—	—
(iv) Diftongizáció	$[k\partial pr\acute{i}s]_N$	—	—
(v) Lazulás	—	$[k\partial pr\acute{i}sy\partial s]_A$	—

Ezúttal a c-konvenció megakadályozta a magánhangzó-eltolódás alkalmazását (erre utal a kettős zárójel a (iii) lépésben), mert e szabály visszacsinálása nem fokozta volna az A és B szavak összeegyeztethetőségét. Sőt, ha a (fordított) magánhangzó-eltolódás végbement volna, a [kəpríys]-nek egy [kəpréys] alakra kellett volna „vissza"-változnia, amiből aztán már semmilyen megengedhető fonológiai szabály nem tudta volna a *capricious* alakhoz való viszonyát megállapítani. Itt tehát a c-konvenció nemcsak arra szolgál, hogy csökkentse a levezetésben a szabályalkalmazások számát, hanem azért is szükség van rá, hogy a levezetés egyáltalán sikeres lehessen. A c-konvenció azzal segíti elő a levezetés sikerességét, hogy megakadályozza egy olyan szabály alkalmazását a *caprice/capricious* szópárra, amely (szemben pl. a *vice* [váys] 'vétek'/*vicious* [víšəs] 'vétkes' szópár esetével) ezúttal biztos kudarcra ítélné a két szó összekapcsolásának kísérletét.

2. Richard D. Janda a címben szereplő könyvében arra vállalkozik, hogy szemügyre vegye a TÁF – és ezen belül elsősorban a c-konvenció – ellen felhozható bizonyítékokat, és megállapítsa, ahogy könyvének szellemes címében fogalmaz, hogy a TÁF a generatív fonológia megújulását (regenerálódását) vagy éppen elkorcsosulását (degenerálódását) jelenti-e. A fenti, kissé hosszadalmas bevezetésre két okból volt szükség. Egyrészt, a jelen recenzió olvasóinak túlnyomó része feltehetőleg nem járatos különösképpen a különféle generatív és poszt-generatív fonológiai iskolák útvesztőjében, és így az ismertetett könyv gondolatmenetének követhetősége érdekében legalább a fentieket előre kellett bocsátanunk. Másrészt, a fair play szabályai is megkövetelik, hogy egy polemikus írás bemutatása során „a másik fél is meghallgattassék", különben recenziónk, akárcsak a vitatott elmélet, „tótágast állna". E két indokot figyelembe véve, bevezetőnk nemhogy terjengős lenne, de kissé még vázlatosabb is a kelleténél. Az alábbiakban ezért néhol szükséges lesz a TÁF-t támogató további érvek némelyikének megemlítése is.

Janda könyve tizenkét rövid fejezetből áll. Az első fejezetben tömören vázolja a TÁF céljait és létrejöttének indokait, majd rámutat, hogy a c-konvenció döntő szerepet játszik abban: képes-e a TÁF teljesíteni azt az önmaga elé kitűzött feladatot, hogy egy kivételjegyek nélküli elmélet keretében számot adjon mindarról, amiről a SGF és a

TGF a maga módján számot tud adni, s eközben elkerülje azok helytelen és vitatható megoldásait. A második fejezetben máris kiderül, hogy a c-konvenció megfogalmazása elfogadhatatlanul homályos, és hogy központi fogalma, az „összeegyeztethetőség" teljes mértékben kifejtetlen (definiálatlan). Ezután a szerző megkísérli a c-konvenció átfogalmazását :

(5) *c')* Ha egy szabály (visszafelé történő) alkalmazása nem növeli az A és B alakok összeegyeztethetőségét az R szóképzési szabály vonatkozásában, a szabály alkalmazása révén megváltozott szegmentum(ok) (jegyeinek értéke) visszatér abba az állapotba, amelyben a szabály alkalmazása előtt volt ; csak ezután folytatódik a levezetés a következő szabállyal.

Ezzel a megfogalmazással formálisan kikerülhető a c-konvenció eredeti változatában a feltételes mód használatának nem kívánatos következménye : egy ember el tudja képzelni, mivel járna egy cselekedete, anélkül, hogy valójában végrehajtaná az illető cselekedetet, ám egy automatától (egy formális nyelvtantól) ezt nem várhatjuk el. Egy formális nyelvtan csak akkor tud meggyőződni egy művelet eredményéről, ha valóban végre is hajtja a műveletet. A c' alapján viszont egy szabály alkalmazásának „megakadályozása" abból áll, hogy előbb alkalmazzuk (= visszacsináljuk), majd visszavonjuk (= vissza-visszacsináljuk), ha kiderül, hogy nem növeli az összeegyeztethetőséget. Csakhogy ekkor a fenti (2)-höz és (3)-hoz hasonló levezetések soha nem érnének véget, hanem különféle szabályok végtelen oda-vissza alkalmazásába torkollnának. Ezért az eddigi konvenciókat egy kisegítő jellegű d-konvencióval kell kiegészítenünk :

(6) *d)* Egy levezetés akkor ér véget, ha az A és B alakok egyike tartalmazza a másikat, és fennmaradó része nem különbözik az R szóképzési szabályban megadott szegmentumoktól (toldaléktól).

Ez a konvenció megakadályozza szabályok oda-vissza alkalmazását az egyes (sikeres) levezetések végén, de semmit sem tud kezdeni a (4)-féle esetekkel, ahol a magánhangzóeltolódás átugrása nélkül a levezetés nem tud folytatódni. Úgy tűnik, az ilyen esetekben elkerülhetetlen a c'-szerű intuícióellenes eljárások alkalmazása. Másszóval : a TÁF valamennyi szabályának globálisnak kell lennie abban az értelemben, hogy ki kell „kukucskálnia" saját kimenetére, mielőtt alkalmazhatósága eldőlne. Az effajta „helyi globalitás" nem lenne túlságosan veszélyes a nyelvtan magyarázó erejére nézve, de felmerül a kérdés: szükség van-e a TÁF-ban valamilyen „nem-helyi" globalitásra is, ami R. D. Janda szerint — egyébként a TÁF képviselői szerint is — erősen kifogásolható lenne (bár a generatív nyelvészek körében nem uralkodik e tekintetben teljes egyetértés). Ezen kérdés eldöntéséhez (és egyébként is) elkerülhetetlen az „összeegyeztethetőség" fogalmának pontos definiálása.

A harmadik fejezetben az „összeegyeztethetőség" két meghatározása merül fel. Az „erősebb" — és elméleti szempontból kívánatosabb — meghatározásról, amely szerint két alak összeegyeztethetősége (azonos helyen álló) közös szegmentumaik számától függ, kiderül, hogy empirikus alapon megcáfolható, és így nem tartható fenn. A „gyengébb" definíció, amely szerint akkor mondható el, hogy két alak összeegyeztethetősége megnövekedett, ha szegmentumaik megkülönböztető jegyeinek értéke nagyobb számban egyezik meg, mint az adott szabály alkalmazása előtt, számos egymástól független meggondolásból kevésbé kielégítő, mint a (tarthatatlan) "erősebb" definíció. A negyedik fejezetből azonban megtudjuk, hogy az összeegyeztethetőség gyengébb definíciója sem működik : angol és finn példák, valamint hipotetikus (elképzelt alakokra épülő) levezetések alapján belátható, hogy a c-konvenciónak az „összeegyeztethetőség"-re vonatkozó kitétele bizonyos esetekben csak akkor vezet a megfelelő eredményre, ha a TÁF levezetései „előrenéző" globalitással rendelkeznek.

Az ötödik fejezet megvizsgálja, hogy a c-konvenció kizárása esetén milyen lehetőségei maradnának a TÁF-nak a megfigyelési adekvátság (observational adequacy) elérésére. Ezekről rendre kiderül, hogy vagy elméleti alapon elvetendők — mint a szabályok tetszőleges (random) sorrendje vagy tetszőleges alkalmazása — vagy maguk a TÁF képviselői utasítják vissza használatukat — mint a kivételjegyekkel dolgozó megoldását, amelynek bevezetése a sztenderd generatív fonológiához közelítené a tótágas-fonológiát.

3. Robinson (1977) az alábbi eljárással kívánja helyettesíteni a c-konvenciót :

(7) i. Állapítsuk meg, hogy egy adott M morfológiai szabály révén összekapcsolható-e A és B szó. Ha igen, a levezetés végetér ; ha nem, akkor —

ii. Próbáljuk visszacsinálni a megfelelő fonológiai szabályokat az alábbi módon:

a) Állapítsuk meg, hogy A vagy B vagy mindkettő az első idevágó fonológiai szabály lehetséges *kimenete*-e [azaz a megfelelő környezetben álló valamely szegmentuma(i)nak jegyértéke(i) megfelel(nek)-e a szabály „szerkezeti változás" részében megjelenő érték(ek)nek]. Ha nem, ismételjük meg ezt a lépést a következő fonológiai szabállyal; ha igen, akkor —

b) helyettesítsünk be *változó* jegyértékeket a kérdéses szabály kimeneteként azonosított szegmentum azon jegyeinek *specifikus* értékei helyére, amelyek a szabály szerkezeti változás-részében explicit módon megjelennek.

c) Állapítsuk meg, hogy a *másik* szóalak megfelelő helyén álló szegmentum azonos jegyeinek specifikus értéke van-e. Ha nem, térjünk vissza i-hez; ha igen, akkor —

d) ezeket a *specifikus* értékeket helyettesítsük be a b-ben bevezetett *változó* jegyértékek helyére. Ezután térjünk vissza i-hez.

Ez az eljárás lényegében abból áll, hogy valahányszor egy adott fonológiai szabály egy tótágas-fonológiai levezetésben szereplő két szóalak *egyikén* működésbe lép, a szabály kimenetét teljesen azonossá (vagy a lehető leghasonlóbbá) tehetjük a *másik* szóalak megfelelő helyén álló szegmentumhoz. Nehezen képzelhető el, mondja erre Janda, hogyan tekinthetnénk ezt egy szabály „visszacsinálásának", akár intuitív, akár formális értelemben: aligha nevezhető egy szabály „fordított alkalmazásának", ha egy formából egy másikba jegyértékeket ültetünk át azzal az ürüggyel, hogy az adott szabály alkalmazható az egyik formára, jóllehet a másik forma kevéssé (vagy egyáltalán nem) hasonlít a kérdéses szabály bemenetére. A (7) eljárás tehát nem fogadható el a c-konvenció helyettesítésére.

Ilyenformán a TÁF-nak két választása marad: vagy kivételjegyekkel, vagy pedig „előrenéző" globális szabályokkal kell biztosítania levezetései helyességét. Ha LEBEN és ROBINSON véleményére támaszkodva mindkét módszert elfogadhatatlannak ítéljük, arra a következtetésre jutunk, hogy a TÁF egyszerűen empirikusan elégtelen fonológiaelmélet; ha az első lehetőséget (a kivételjegyeket) választjuk, a TÁF-nak le kell mondania arról, hogy a SGF-nál jobb elméletnek legyen tekinthető; ha pedig a második lehetőséget (a globális szabályokat) vagy mindkettőt elfogadjuk, a TÁF talán legfontosabb elméleti következményét kell vállalnunk: azt tudniillik, hogy a levezetések irányának megfordítása azzal jár, hogy a fonológiai levezetések nemmarkovi folyamatoknak bizonyulnak, mivel ezesetben egy adott szabály alkalmazhatóságának kérdése nem dönthető el a szabály formája és kimenete (fordított alkalmazás esetén ez a bemenet) alapján.

A nyolcadik fejezetben Janda rámutat, hogy a TÁF levezetéseinek viszonylagos bonyolultsága (a SGF levezetéseivel szemben) abból az alapvetően elhibázott törekvéséből ered, hogy levezetései 'konkrétak' legyenek. Bár a SGF eredeti változata (CHOMSKY—HALLE 1968) túlságosan sok absztraktságot enged meg, az tagadhatatlan tény, hogy egy fonológiaelméletnek bizonyos mértékű absztraktsággal számolnia kell; ráadásul belátható, hogy a TÁF nem is olyan tökéletesen konkrét, mint képviselői állítják, csupán arról van szó, hogy absztrakt és konkrét elemei a SGF-hoz képest fordítva helyezkednek el.

R. D. Janda könyvének utolsó négy fejezetében megvizsgálja és részletesen alátámasztja azt az állítást, amely az eddigi következtetésekből egyértelműen kikerekedik, hogy tudniillik a TÁF — ha a kivételjegyeket érintő szükséges változtatásokat végrehajtjuk rajta — lényegében nem más, mint a SGF (szószerint a feje tetejére állított) jelölési változata. A kilencedik fejezetből megtudjuk, hogy a b-konvenció (l. (1)) is némi kiigazításra szorul, s ha ezt elvégezzük, a szabályok „visszacsinálása" egyszerűen a szokásos szabályok nyíljainak megfordításából fog állni; a tizedik fejezet rámutat, hogy a TÁF-nak a fonológiai változások magyarázatához is kivételjegyekre van szüksége; a tizenegyedik fejezet okfejtése szerint a TÁF-ban a hagyományos balról-jobbra szabályok is nélkülözhetetlenek pl. a produktív szóképzési jelenségek leírásához; végül a tizenkettedik fejezetben a szerző összefoglalólag megállapítja, hogy a tótágas-fonológiai elméleteknek globálisaknak kell lenniük, hacsak nem vezetnek be kivételjegyeket és nem olvasztják magukba a hagyományos irányú fonológiaelméletek néhány más tulajdonságát — ami azt jelenti, hogy a generatív fonológiai levezetések mindkét irányban ugyanazon lényeges tulajdonságokkal rendelkeznek, s ennélfogva a levezetés irányának kérdése nem tekinthető lényegesnek egy (kompetenciára irányuló) fonológiaelméletben.

Végeredményben tehát a címben feltett kérdésre azt válaszolhatjuk, hogy a

tótágas-fonológia nem regeneratív, hanem degeneratív. Mégsem haszontalan megismerkednünk vele, hiszen az efféle zsákutcák bejárása nélkül nem haladhatnánk előre egy minden szempontból kielégítőnek bizonyuló fonológiaelmélet felé.

SIPTÁR PÉTER

Hivatkozások

CHOMSKY, NOAM—MORRIS HALLE (1968), The Sound Pattern of English. Harper and Row, New York.
LEBEN, W. R.—O. W. ROBINSON (1977), 'Upside down' phonology. Language 53 : 1—20.
ROBINSON, O. W. (1977), Abstractness in a phonological parsing model. A LSA 1977. december 29-i ülésén elhangzott előadás szövege. Kézirat.
ROBINSON, O. W. (1980), Rule ordering in a parsing model of phonology. In : GOYVAERTS, D. L. (szerk.), Phonology in the 1980's. E. Story-Scientia, Ghent. 119—139.

Mohammad Ali Jazayery—Edgar C. Polomé—Werner Winter (szerk.): Linguistic and Literary Studies in Honor of Archibald A. Hill. Volume I: General and Theoretical Linguistics

Peter de Ridder, Lisse 1976. 412 l.

1976 és 1979 között a hollandiai Peter de Ridder Kiadó gondozásában négy kötetben jelent meg az az emlékkönyv, amelyben tanítványai és kollégái köszöntik az 1972-ben, 70 éves korában nyugalomba vonult Archibald A. Hillt (I. General and Theoretical Linguistics. 412 l., II. Descriptive Linguistics. 363 l., III. Historical and Comparative Linguistics. 374 l., IV. Linguistics and Literature, Sociolinguistics and Applied Linguistics. 392 l.). A következőkben az I. kötet vázlatos ismertetésére teszünk kísérletet.

Az emlékkönyv mint egész nyilvánvalóan annyival több részeinek, az egyes tanulmányoknak az összegénél, amennyire ezek a tanulmányok tükörként bemutatják az ünnepelt személyiségét, érdeklődését, tudományos és pedagógusi munkásságát, hatását. Egyoldalú, szűk érdeklődési körű vagy kevés tanítványt nevelő tudósok, még ha szakterületükön kiválóak is, ritkábban kapnak emlékkönyvet, mint a Hill-szerűek, akiknek a tevékenysége több diszciplina, esetleg több tudomány kereszteződésében folyt, és a kutató tudósi életművel egyenrangú oktatói, szervezői munkásságot tudnak felmutatni. Egy jól szerkesztett, reprezentatív értékű Festschrift éppen azt dokumentálja, hogy a világnézeti, módszertani, vagy csak földrajzi alapon divergáló irányzatok, iskolák, műhelyek „inkompatibilitása", de egyszerűen a kutatók, témák, feladatok, publikációk, konferenciák, szervezetek nagy száma miatt is túlszakosodott és meglehetősen elidegenedett tudományos világban leginkább a kutatás-oktatás-gyakorlat metszéspontjában munkálkodó nagy személyiségek kisugárzása teszi lehetővé, hogy egy-egy szakterület vagy tudomány mégis egészként átélhető és értelmesen művelhető legyen. Az persze már más kérdés, hogy egy-egy ilyen személyiség és az őt ünneplő kötet a távoli kolléga és az olvasóközönség számára mégsem annyira egészként, hanem egyes tanulmányainak önértéke és hasznossága szerint mérlegelődik. Alighanem ez lesz a sorsa ennek az egy illetve négy kötetnek is.

Archibald A. Hill a magyarországi nyelvészetre legföljebb közvetve, Amerikát megjárt nyelvészeken keresztül vagy egyes publikációi, tankönyvei és nem egész életműve révén hatott. Nem közöl tőle dolgozatot az őáltala szerkesztett Linguistics Today-vel azonos című A nyelvtudomány ma (szerkesztette Szépe György, Gondolat, Budapest 1973) c. szöveggyűjtemény vagy a Readings in Modern Linguistics (for Students of English) (szerkesztette András László, Korponay Béla és Stephanides Éva, Tankönyvkiadó, Budapest 1972) c. egyetemi jegyzet sem. Az emlékkönyv első, itt ismertetendő kötetének azonban van egy magyar közreműködője, Antal László (igaz ugyan, hogy az ő tanulmánya azóta magyar fordításban is megjelent a Balázs János szerkesztette Nyelvi rendszer és nyelvhasználat [Tankönyvkiadó, Budapest 1980] c. egyetemi jegyzetben).

A kötet — ez természetesen nem meglepő — nem egységes. Az egyik szerkesztő, POLOMÉ Hill-életrajzát, HAUGEN köszöntőjét és a 147 tételt tartalmazó Hill-bibliográfiát az ünnepelt csodás stílusú és főleg humorú szakmai önéletrajza követi, majd 39 tanulmány következik a szerzők ábécé-sorrendjében. Ez a megoldás sok gondtól megkímélte a

szerkesztőket és egyben kifogja a szelet a kritika vitárlájából is. Az ismertető persze kénytelen összefogni a hasonló témájú dolgozatokat.

Hill életműve és pályája szorosan összefonódik az amerikai nyelvtudomány és felsőoktatás jellegzetes szervezeti formáival. Először „fogalmazást" tanított (erre még visszatérünk), majd 1930 és 1952 között (négy évi háborús szolgálattól eltekintve) az angol filológia professzora a Virginiai Egyetemen, 1955-ig a Georgetown Egyetem nyelvi és nyelvészeti intézetének igazgatóhelyettese, 1955-től pedig az angol, a nyelvészet és a pedagógia professzora a Texasi Egyetemen. Egy sor konferencia szervezője, nyelvészeti nyári egyetemek (Linguistic Institute) vezetője, az Amerikai Nyelvésztársaság titkára (1951–1969) és ezzel, mint Polomé kiemeli, az amerikai nyelvtudomány egyik legfőbb alakítója. Sokat utazott az Egyesült Államokon kívül is, előadókörúton és angol tanárok továbbképzésén volt Japánban, Taiwanon, Lengyelországban, Jugoszláviában és Svédországban. Szakmai érdeklődésének előterében mindig az angol állt, mégpedig nyelv és irodalom együttesen. Általános nyelvészet és konkrét nyelvészet szétválasztását ugyanúgy nem tartotta értelmesnek, mint Lotz János; őrá hasonlít abban is, hogy az elméleti kutatás, a gyakorlati nyelvészkedés és a tudományszervezés egyaránt vonzotta és harmonikus egységben maradt nála.

Már említett szakmai önéletrajzában (Fifty years of English : From comma to full stop, 33–40) Hill lenyűgöző humorral fűzi föl saját szakmai fejlődését egyetlen feladat történetére : miért és hogyan kell és lehet anyanyelvi oktatást végezni az (amerikai értelemben vett) kollégiumban. Tudnivaló, hogy ez se nem középiskola, se nem főiskola az európai fogalmak szerint, hanem a kettő között áll, és az is ismert, hogy ebben az oktatási formában minden hallgató számára kötelező az angol. (A legrészletesebben, persze egyben maró kritikával, Bernard Malamud Új élet c. regénye mutatja be ezt a tipikusan amerikai oktatási formát.) Az amerikai angol nyelv, illetve nyelvi helyzet sajátosságai folytán más területek kapnak hangsúlyt itt (elsősorban a helyesírás, a dialektusmentes nyelvi kifejezés), de nálunk is aktuális mind a majdnem felnőtt kori anyanyelvi nevelés, mind pedig az a bölcsesség, amivel Hill végiggondolja a kívánalmakat és a lehetőségeket (egy példa : „Máig virágzik az a hiedelem, hogy az angol nyelvet meg kell védeni használóitól ... [a hibázókat] nem csupán restséggel vádolják, hanem – hogy egy frissen olvasott kifejezést használjak – »nyelvi környezetszennyezéssel«,", 34. l.) Különösen akkor, ha valamilyen formában (még ha esetleg kerülő úton is : az idegennyelvoktatás hatékonyságát növelendő) a mi felsőoktatásunkban is helyet kap az anyanyelv. (Ennek szükségességére hadd idézzünk hazánkon kívülről riasztó példákat : a Muttersprache 1980/5–6. számában nyugatnémet egyetemi hallgatók „anyanyelvi inkompetenciájáról" jelent meg elemzés.)

Az emlékkönyv tanulmányainak nagy része a hatvanas-hetvenes évek „amerikai stílusú" nyelvészetét próbálja megérteni (több cikk is foglalkozik a legújabb fejlődés tudománytörténeti és tudományelméleti elemzésének elveivel, jó és rossz példáival; egyesek az objektivista-mentalista ellentét gyökereit és újabb és újabb formáit írják le, többször számonkérve a mentalistákon az objektivista Hill türelmét és bölcsességét; persze önmaguk nem mindig türelmesek és bölcsek). Csak első pillantásra meglepő, hogy a transzformációs generatív nyelvtant történetileg vagy módszertanilag elemző, sokszor bíráló, sőt elutasító írások mellett sok olyat is közöl ez a kötet, melyek vagy ki se lépnek a generatív keretből, vagy pedig a generatív grammatikát belülről bírálják, például a szerves továbbfejlődéseként létrejött „természetes grammatika" felől. Végiggondolva a dolgot azonban könnyű elképzelni, mennyi mindent tanulhattak, kaphattak ezek fiatal, de legföljebb középkorú szerzői az ünnepelttől, ha természetesnek érzik a tiszteletadásnak ezt a módját. A mentalista-objektivista, generativista-strukturalista, sőt amerikai-európai stílusú nyelvtudomány, egyáltalán a nyelvtudomány 1950-es, 1960-as és korai 1970-es éveinek történetét taglaló írások közül hadd emeljünk ki párat : Antal László, Psychologismus und Objektivismus in der Sprachwissenschaft (51–61), Raimo Anttila, Who is a structuralist? (63–73), Guilio Lepschy, Changes of emphasis in modern linguistics (189–199), Rudolph C. Troike : Lest the wheel be too oft re-invented : Towards a reassessment of the intellectual history of linguistics (297–303), Bjarne Ulvestad : The objectivist position (321–330). Konkrét nyelvészeti problémákon illusztrálják a generatív (és azutáni) grammatikai és fonológiai kutatást – hogy csak a nálunk is ismert szerzőket említsük – Emmon Bach, Robert D. King, Andeas Koutsoudas, John R. Ross, Theo Vennemann dolgozatai.

A szorosabban vett grammatika kibővítésére, szöveg-, jelentéstani kérdésfeltevésekre vagy a divatosak mögött kicsit háttérbe szoruló (és főleg Európában könnyen elsikkadó) kortárs nyelvészeti irányokra pár példa : Charles A. Ferguson, The collect as a form of discourse (127–137), Eugene A. Nida, Semantic relations between nuclear

structures (217–225), PETER H. FRIES, Some fundamental insights of tagmemics revisited (145–155).

Két nagy név a gratulálók között, akiknek a tanulmánya kicsit önálló a többiek között: KENNETH L. PIKE, A poem on disconnecting form and meaning (233–234) és THOMAS E. SEBEOK, 'Semiotics' and its congeners (283–295). Hasonlóan magányos dolgozat még: ROBERT J. DI PIETRO, The role of metaphor in linguistics (99–107), JOSEPH VACHEK, On static and dynamic synchrony (331–335).

Aránylag sok tanulmány foglalkozik nyelvtörténeti kérdésekkel (az előbb felsorolt szerzők egy része is a generatív grammatika nyelvtörténeti kiterjesztését illusztrálja, elsősorban fonológiai példákon), például: WILLIAM C. CROSSGROVE, The use of computers in the study of medieval German: Two suggestions (93–98), RODERICK A. JACOBS, Syntactic reconstruction and the comparative method: a Uto-Aztecan case study (165–174), C. F. és F. R. VOEGELIN, In defense of the family tree (with superimposed typology) (373–381).

Ugyancsak több nyelvtudománytörténeti dolgozatot közöl a kötet (a már említett, a jelenkorhoz igen közeli tárgyúakon kívül is): DAVID L. OLMSTED, Some aspects of Baudouin de Courtenay as book-reviewer (227–232), JOHN REA, Linguistic speculations of Edward Brerewood (1566–1613) (257–262), JOHN T. WATERMAN, G. W. Leibniz: A 17th-century etymologist (399–406), RULON WELLS, Deciphering in linguistics: A nineteenth-century episode (407–412).

Csak a viszonylagos teljesség kedvéért megemlítjük még, hogy szerepel egy-egy tanulmány erejéig a kontrasztív nyelvészet, a gyermeknyelv, a pszicholingvisztika és a generatív (!) névtan is.

Összefoglalva ezt a vázlatos ismertetést, egyik tanulságunk az lehet, hogy a hetvenes évek elejének-közepének már nem csupán propagandisztikus („hit dolga") elméleti tájékozódását mutatja, hanem azt, hogyan lehet nyelvtudománytörténeti (és általában tudomány- és művelődéstörténeti), tudományelméleti és tudománykritikai módszerekkel elemezni egy paradigmaváltást. Mint tudjuk, azóta az általános, de a kimondottan nyelvtudományi tudománytörténet és -elmélet is megerősödött (amit csak segített, hogy a „generatív újgrammatika" az e kötetben említetteknél is több és főleg más kiindulású ágra szakadt), ami ezt a módszertani igényességet, kritikai, ezen belül pedig önkritikai érzéket fokozhatja.

A kötet példája lehet annak, hogy a kortárs és az előd tudomány megértése a szó másik értelmében is megértést, türelmet és bölcsességet feltételez, ugyanakkor az önkritikát és a saját fejlődést szolgálja.

Végül hadd fogalmazzunk így. Amennyire meg tudjuk ítélni, az egyes tanulmányok külön-külön és együtt se jelentenek szenzációt. Legtöbbjük érdekes és tanulságos ugyan, de ha az egyre jobban szakosodó nyelvészeti folyóiratokban közölték volna őket, hamarabb és biztosabban eljutottak volna olvasóikhoz (ami persze szinte minden emlékkönyvre áll). Legfőbb hasznuknak az tűnik, legalábbis az ismertető számára, hogy fölhívja a figyelmet egy kisugárzó hatású nagy tudósra és emberre. És ez igen fontos tanulság.

TERTS ISTVÁN

Thomas A. Sebeok: The Sign and Its Masters

University of Texas Press, Austin and London 1979. 399 l.

E könyv ismertetését egy hosszabb idézettel kell kezdenem:

„'Ez egy átmeneti év!' mondja az egyik a másiknak, ha két pesti találkozik. A másik aztán leginkább rávágja ennek az ismert politikai felelgetősnek a másik felét, nem valami nagy hahotával, inkább egy bánatos sóhajjal: 'Igen, határozottan rosszabb a múlt évnél, de bizonyára jobb mint a következő!

Ez egy átmeneti könyv. Fejezetei, egy vagy két szórványos kivételtől eltekintve, félúton lettek összeállítva Contributions to the Doctrine of Signs, amely 1976-ban jelent meg és The Play of Musement: Further Essays over the Universe of Signs című könyveim között, az utóbbi jelenleg félig készen a kiadásra. Recenzenseimre hagyom, hogy az átmeneti többjelentésű lexéma jelentései közül válasszanak, bármi is van legnagyobb hatással rájuk, de megkísérlem, hogy rögzítsem saját megnyugvásomra a fejleményeknek azt a fajtáját, amit közvetíteni óhajtottam.

A mintegy féltucat értékelésből, amelyek a *Contributions* alkalmából jelentek meg a legtöbbet két hosszú és igen szuggesztív írásból tanultam. Mindkettő a saját módján

sziporkázó propedeutikus vizsgálat: John N. Deelyé is ('What's in a Name?' [Mi van egy névben?] Semiotica 22 : 151–181 (1978)) és Paul Bouissacé is ('A Compass for Semiotics' [Iránytű a szemiotika részére] : Ars Semeiotica (nyomdában)). Ehhez az innovatív esszépárhoz Sanda Golopenția-Eretescu erőmutatványát ('Contribution à la doctrine des sémiotiques' [Hozzájárulás a szemiotika tanához] Revue Romuaine de Linguistique 22 : 117–130 (1977)) kell kiegészítésül hozzátenni. Ebben olyan formális keretet vázol, amely minden létező és lehetséges szemiotikát átfog.

Deely szerepemet mint egy „bábá"-ét ábrázolta, aki a *doctrina signorum* belépését segíti „a mai akadémia tudós világába' és nagyon helyesen mutatott rá arra, hogy szándékosan választottam a *tan* szót — egy olyan skolasztikus terminust, amelyet hasonló kontextusban Locke és Peirce is használt —, mert csengése, mindenek előtt, pedagógiai, ellentétben, mondjuk, Saussure tudományával vagy Morris elméletével, amelyek többre formálnak jogot mint az a terület, amit ez ideig elért (l. Golopenția-Eretescu-t is, p. 117). Bouissac e tanért kifejtett tevékenységem 'szervező' aspektusát hangsúlyozza, minthogy már van a 'szemiotikának úgy is mint tudománynak és úgy is mint diszciplinának életképes iránya', ámbár még ködös sarokkal és szögletekkel teli. Kommentálja a *tan* fogalmának használatát is és mindazt, amit ez a megnevezés konnotál és implikál részére. Bouissac olvasatából még világosabbá vált számomra, mint volt írás közben, hogy valóban négy vezérmotívum hatotta át könyvemet. Ezeket a következőképpen foglalta össze '(1). . . a saussure-i tradíció kritikai mérlegelése, (2). . . a bioszemiotikai kutatás pártolása, (3). . . erőfeszítés a jelek taxonómiájának felépítésére, (és) (4) kitartás R. Thom topológiai elméletének helytállósága mellett a szemiotikában.' Giulio Lepschy tanulságos recenziójában a Contributions-ról (Language 54 : 661–663 (1978)), az első pontot ragadta meg, látszólag konkurál szigorú bírálatommal 'a saussure-i szemiotikai korlátairól', mégsem értek egyet azzal, hogy úgy hivatkozik erre, mint 'a mai francia intellektuális fejlődés aláértékelésére' részemről. Ez bizonyosan túlzott leegyszerűsítése álláspontomnak, amelyet döntő módon befolyásoltak Lévi-Strauss inspiráló írásai. Nem veszi tudomásul ugyanis azt, amit Bouissac láthatóan negyedik pontként jelölt meg, és amelyet ebben a könyvben tovább fejlesztettem, nevezetesen, hogy úgy tekintem a francia polihisztor Thom szemiotikai sejtéseit mint tiszta aranyrögöket, amelyek — mindent egybevetve — az egyetlen mai mércéi tanunk felemelkedésének az elmélet vagy a tudomány státuszára. Ferdinand de Saussure és legbeavatottabb epigonjai Georges Seurat-ra és neoimpresszionista követőire emlékeztetnek a tizenkilencedikszázadvégi Franciaországban, akik ügyesen hordták fel a festéket vásznukra kis pettyekben és úgy simították el, hogy egymásba vegyülő és vibráló hatást keltenek. De bizonyos, hogy egy pointilista festő tájképe vagy portréja a fénynek pusztán retinális illúziója a festményen keresztül, az optikai rezgés felszíni érzete. A mély struktúra észlelése és meggyőző ábrázolása kreativitást és egy lényegileg magasabb rend merész invencióját — röviden —, egy Peirce, von Uexküll, René Thom autoritását igényli.

A jel és mestereiben a fentemlített témák mindegyike — jelesen a második, amely abból az abszolút meggyőződésemből származik, hogy a szemiotika először biológia, de utoljára is az, és hogy a jel tudománya meg az élet tudománya elkerülhetetlenül implikálják egymást — nyilvánvalóan visszatér összefonódva néhány más témával együtt. Viszont teljesen más szituációban érvelek mint korábban tetézve még, nagyon bízom benne, új témákkal, alkalmazásokkal és személyekkel. Könyvem címe nyilvánvalóan utal két fő fókuszára, és ennek megfelelően a kérdések két egymást kiegészítő csoportját teszi fel: Mi a jel? Kik mesterei, kik szolgái?"

Arra már természetesen nincs mód e korlátozott terjedelmű recenzióban, hogy a válaszokat is szó szerint idézzem (mint az eddigieket a Bevezetőből: (vi–vii). Az első kérdésre nyolc tanulmány keresi a választâ

1. Semiosis in Nature and Culture (Szemiózis a természetben és a kultúrában)
2. Semiotics and Ethology (Szemiotika és etológia)
3. Zoosemiotic Components of Human Communication (Az emberi kommunikáció zooszemiotikai alkotóelemei)
4. Ecumenicalism in Semiotics (Ökumenizmus a szemiotikában)
5. Looking in the Destination for What Should Have Been Sought in the Source (Amit a forrásokban keresni kellett volna a cél vizsgálata szerint)
6. Iconicity (Ikonicitás)
7. Aboriginal Sign „Languages" from a Semiotic Point of View (Ősi jel-„nyelvek" szemiotikai szempontból)
8. The Two Sons of Croesus: A Myth about Communication in Herodotus (Krőzus két fia: egy mítosz a kommunikációról Herodotosznál)

A második kérdésre újabb nyolc tanulmány ad választ:

9. The French Swiss Connection (A francia–svájci kapcsolat)

10. Neglected Figures in the History of Semiotic Inquiry: Jakob von Uexküll (A szemiotikai vizsgálat történetének mellőzött figurái: Jakob von Uexküll)

11. Gyula Laziczius (Laziczius Gyula)

12. „Dialect" from a Semiotic Perspective (A „dialektus" zooszemiotikai szempontból)

13. Roman Jakobson's Teaching in America (Roman Jakobson tanársága Amerikában)

14. John Lotz: A Personal Memoir (Lotz János: személyes emlékek)

15. Parasitic Formations and Kindered Semiotic Sets: Notes on the Legacy of John Lotz (Parazita alakulatok és a rokon szemiotikai szerkezetek: jegyzetek Lotz János örökségéről)

16. Marginalia to Greenberg's Conception of Semiotics and Zoosemiotics (Széljegyzetek Greenberg szemiotika és zooszemiotika koncepciójához)

A kötet a két kérdéscsoportra adott „válaszok" után három kiegészítés zárja:

I. The Semiotic Self (A szemiotikus én)

II. Displaying the Symptons (A megjelenő szimptómák)

III. Teaching Semiotics: Report on a Pilot Program (Szemiotikát tanítva: beszámoló egy kísérleti programról)

A magyarországi nyelvészet szempontjából négy írást kell kiemelnünk. A 11. és a 12. sorszámúakat, ezek Laziczius Gyulával vannak kapcsolatban (a 12. a Nyelvtudományi Közleményekben [78: 435–440] magyarul is olvasható); illetőleg a 14. és a 15., amelyek Lotz Jánossal foglalkoznak.

Végül szabadjon annyit megjegyeznem, hogy bár én magam igyekszem nyomon követni Sebeok tanár úr fantasztikusan kiterjedt munkásságát, még rendszeresen korrigált bibliográfiája alapján sem tudom pontosan megmondani hányadik kötete ez az immáron hatvanas éveit taposó örökifjú szerzőnek. De talán nem is fontos ez. Csupán az, hogy minél teljesebben dolgozza ki *sebőtikáját* – hogy ezt a *szemiotikájáról* sok nyelven terjesztett szójátékot magyarul is kipróbáljuk.

HORÁNYI ÖZSÉB

Thomas A. Sebeok—Jean Umiker—Sebeok (szerk.): Speaking of Apes. A Critical Anthology of Two-Way Communication with Man

Plenum Press, New York–London 1980. XX + 480 l.

A Sebeok-házaspár legújabb antológiája 25 szerző 22 írását tartalmazza, ezek közül a legrégebbi 1968-ból a legújabb (föltehetőleg) 1980-ból való. A szerzők közül csak kettő nem amerikai (egyikük svájci, másikuk francia). Az antológia gerincét legendás csimpánzok (Viki, Washoe, Lana és társaik) és lelkes híveik (állatpszichológusok és zooszemiotikusok) közötti „eszmecserék" vizsgálatai képezik, az antológia súlyosabb és nagyobb részét mindazonáltal e vizsgálatok kritikája teszi ki. A csimpánzkísérletek bátor vezetői és támogatóik credo-ja két tételbe foglalható: 1. a törzsfejlődés folyamatos, tehát a csimpánzok szimbolikus tevékenységéből az ember szimbolikus tevékenységébe (pl. a nyelvébe) való átmenet elméletileg valószínű és 2. érvényes a biogenetikai alaptörvény, amely kimondja, hogy „az egyedfejlődés rövid és gyors megismétlődése (rekapitulációja) a törzsfejlődésnek" (E. Haeckel), ezért a csimpánzkísérletek ellenőrzésére a szinte önmagát kínáló gyermeknyelv-kutatást kell fölhasználni. Ezzel szemben a csimpánzkísérleteket szkeptikusan néző teoretikusok l. a törzsfejlődést megszakítottnak képzelik, amelyben lassú evolúciós szakaszok váltakoznak gyors revolúciós szakaszokkal és 2. nem hisznek a biogenetikai alaptörvény emberi (állati?) nyelvre való mechanikus alkalmazhatóságában. A kísérletezők és teoretikusok között választvonalat egy másik ellentét töri át, amely a kutatókat aszerint osztályozza, hogy – a kérdést némileg egyszerűsítve – a nyelvet velünk – (illetőleg velük) született univerzális grammatikai struktúrákból álló képződménynek avagy később elsajátított alkalmatosságnak tartják-e (nativisták kontra environmentalisták). Ezek szerint a szerzők a következőképpen tipizálhatók (tipológiánkban a szerkesztő Sebeok-házaspár nem szerepel):

A legradikálisabb újítók a kísérletező environmentalisták közül kerülnek ki, vezérük a GARDNER-házaspár, totemállatuk WASHOE, az isteni csimpánz. Gardner & Gardner kísérletének újszerűségét abban kell látnunk, hogy a süketnémák gesztusnyelvének fölhasználásával a csimpánzokkal való kétoldalú kommunikációt olyan mederbe

	Kísérletezők	Teoretikusok
Environmentalisták	S. MOUNIN R. A. GARDNER & B. T. GARDNER J. H. HILL	W. N. KELLOGG R. BROWN A. F. HEALY W. A. MALMI H. HEDIGER
Nativisták	P. MARLER R. S. FOUTS & R. L. RIGBY D. M. RUMBAUGH* & E. S. SAVAGE-RUMBAUGH & S. BOYSEN	E. H. LENNEBERG* J. BRONOWSKI & U. BELLUGI H. S. TERRACE* & T. G. BEVER J. LIMBER D. MCNEILL N. CHOMSKY

*-gal jelöltek kétszer szerepelnek.

terelték, amely a korábbi kísérleteknél nagyobb eredménnyel kecsegtetett. Minthogy a csimpánz nem rendelkezik az emberhez hasonló artikulációs apparátussal, viszont gesztusmegnyilvánulásokban meglehetősen gazdag, s gesztusait szívesen és aktívan használja, e kísérletsorozat még a legszkeptikusabbak kőszíveit is meg-megremegtette, de megvenni mégsem tudta. Az ellenérvek közül a legsúlyosabb az, hogy a Gardner-házaspár a csimpánzok általánosan ismert gesztusra való hajlandóságán kívül úgyszólván egyáltalán nem foglalkozik a csimpánzok saját, egymásközötti jelrendszereivel, sőt még az ilyen jellegű kutatások eredményeit sem veszi figyelembe (McNeill). Így tehát a Gardner-féle kísérlet — a vezetők minden igyekezete ellenére, hogy betartsák a kísérlet verifikációjának szigorú előírásait — homályos mélységek fölött lebeg, s végül nem tudható, hogy a lebocsátott hálóban valóságos hal ficánkol-e vagy csupán a mélység ismeretlen áramlataitól vagy éppen a tartó kezektől remeg-e a háló. A teoretikus environmentalisták az ilyenfajta megcsalódástól óvják a kutatókat, amikor fölemelik figyelmeztető szavukat: „A kísérletek vezetőinek nem szabad előre hinniök abban, hogy mit fognak majd a kísérletek eredményei tanítani nekik" — idézi OTTO KOEHLERT H. HEDIGER a 447. lapon. A kevésbé radikális kísérletező nativisták tekintetbe veszik ugyan a kísérletben szereplő csimpánzok kreatív vagy annak minősíthető próbálkozásait (pl. D. M. RUMBAUGH és társai), de az előbbi csoport tagjaival kapcsolatban említett csapda, az önámítás csapdája itt is fenyeget.

E kötet teoretikus nativistái a mai nyelvtudomány olyan egyéniségét tisztelhetik vezérükként, mint NOAM CHOMSKY. A Gardner-féle kísérlettel kapcsolatban Chomsky arra int, hogy óvatosnak kell lennünk, amikor analógiákat keresünk a gyermek és a csimpánz nyelv-illetőleg gesztuselsajátításában: „Mit mondana ez nekünk az emberi nyelv természetéről vagy fejlődéstörténeti eredetéről? A válasz: nagyon keveset. Hasonlóképpen, ha valamely vállalkozókedvű atlétaedző fölfedezne is egy eleddig ki-nempróbált karmozdulatot, amely képessé tenné az embereket arra, hogy „szálljanak", mint a csirkék, e tény önmagában nem volna túl nagy segítségére a biológusnak, aki a madarak repülésének mechanizmusát és ennek genetikai alapját vagy fejlődéstörténeti eredetét kutatja" (439).

A szerkesztő-, szerző- és házaspár THOMAS A. SEBEOK és JEAN UMIKER-SEBEOK bevezető írása a kísérletek történetéről és zooszemiotikai hátteréről tudósít, s előre jelzi azokat az ütközési pontokat, amelyekkel az olvasó a kötet olvasása során találkozni fog. A senior szerkesztő, THOMAS A. SEBEOK cikke a kötetben tárgyalt kísérletek s a velük kapcsolatos viták elméleti summázatának tekinthető. Az antológia legsikerültebb darabja is a szerkesztőktől származik, s ez a kötet címe és alcíme együtt (Majmokról szólva. Kritikai antológia az emberrel való kétirányú kommunikációról), mely arra figyelmeztet bennünket, hogy még mindig nagyon keveset tudunk az emberi nyelvről ahhoz, hogy ennek más fajok jelrendszereivel való viszonyáról, sőt a saját eredetéhez fűződő kapcsolatáról érdemben társaloghassunk önmagunkkal.

SIMONCSICS PÉTER

TARTALOM

VEENKER, WOLFGANG: Konfrontierende Darstellung zur phonologischen Statistik der ungarischen und finnischen Schriftsprache 305
RÓNA-TAS ANDRÁS: A *kazár* népnévről [On the Ethnonym *Khazar*] 349

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

SZÍJ ENIKŐ: A korkülönbség kifejeződése a finnugor nyelvek rokonságneveiben [Выражение сравнительного старшинства в терминах родства финно-угорских языков] 381
BERECZKI GÁBOR: Etimológiai megjegyzések [Этимологические замечания] 392

KASSAI ILONA: A magyar köznyelvben nincsenek diftongusok [There Are no Diphthongs in Standard Hungarian] 395
TAMBOVCEV, JU. A.—VERNER, G. K.: A jugi nyelv mássalhangzóinak kapcsolódási lehetőségei hangstatisztikai adatok alapján [Сочетаемость югских согласных по данным фоностатистики] 398
PÁLFY MIKLÓS: A poliszémia és a homonímia szótári kérdéséről [On Problems of Polysemy and Homonymy in Dictionaries] 404

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

RÉDEI KÁROLY: Vaszilij Iljics Litkin 1895—1981 411
KÁLMÁN BÉLA: Pápay József munkássága 414
MÁRK TAMÁS: A finn nyelvtanírás „új hulláma" 418
DOMOKOS PÉTER: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars II. 423
IFJ. KODOLÁNYI JÁNOS: Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars IV. 425
CSEPREGI MÁRTA: Н. И. Терешкин: Словарь восточнохантыйских диалектов 427
CSÚCS SÁNDOR: Материалы по удмуртской диалектологии. Образцы речи 428
SZÍJ ENIKŐ: В. К. Кельмаков: Образцы удмуртской речи 431
POSGAY ILDIKÓ: Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben 433
FEHÉRTÓI KATALIN: B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata 434
VERES PÉTER: Fodor István: Altungarn, Bulgarotürken und Ostslawen in Südrussland 436
BERTA ÁRPÁD: Gerhard Doerfer—Semih Tezcan: Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Charrab) 438
BERTA ÁRPÁD: Kasantatarische Volkslieder 441
HAVAS FERENC: Zsilka János: Dialectics of the Motion Forms in Language 443
RÉGER ZITA: Pléh Csaba: A pszicholingvisztika horizontja 447
JANÓ ISTVÁN: Gengo no kagaku 449
M. NAGY ILONA: Rune Ingo: Kääntämisen teoriaa ja sen sovellutusta 452
KASSAI ILONA: Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből 455

PÁLFY MIKLÓS: John B. Carroll: The Teaching of French as a Foreign Language in Eight Countries 458
KONTRA MIKLÓS: Studies in Second Language Acquisition. Vols 1—3. 460
KONTRA MIKLÓS: Hartvig Dahl: Word Frequencies of Spoken American English 461
KONTRA MIKLÓS: Anglisztikai évkönyveinkről 463
SIPTÁR PÉTER: Richard D. Janda: „Upside-Down" Phonology: Regenerative or Degenerative? 464
TERTS ISTVÁN: Linguistic and Literary Studies in Honor of Archibald A. Hill. 469
HORÁNYI ÖZSÉB: Thomas A. Sebeok: The Sign and Its masters 476
SIMONCSICS PÉTER: Thomas A. Sebeok — Jean Umiker-Sebeok (szerk.): Speaking of Apes. A Critical Anthology of Two-Way Communication with Man 473

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. IV. 28. — **Terjedelem:** 15,05 **(A/5) ív**
83.10810 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.

2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfejebb 60 betűt írjanak.

3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: —— *kurzív (nyelvi adatok jelölésére),* – – – *ritkított (értelmi kiemelésre),* ═══ *félkövér (alcímek betűtípusaként),* ≈≈≈ *kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*

4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.

5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötetszám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.

Ára: 35,— Ft
Előfizetési ára egy évre: 70,— Ft

INDEX: 25 666
ISSN 0029—6791

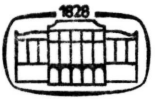

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST